Gulyás Pál

A KÖNYV SORSA MAGYARORSZÁGON

KÉZIRAT GYANÁNT

OSZK
KÖNYVTÁRTUDOMÁNYI ÉS MÓDSZERTANI KÖZPONT
BUDAPEST 1961

F. k.: Dr. Jóboru Magda
Kiadja az OSZK Könyvtártudományi és Módszertani Központ
1961. április 17.
Példányszám: 500 Terjedelme: 10,5 A5 iv
Készült a KMK és az OSZK házi sokszorositójában
(Bp. VIII. Muzeum u. 3. és Muzeum u. 17.)

TARTALOM

I. rész

ELŐSZÓ

I.
KÖZÉPKOR

1. A középkori könyv anyaga és alakja (formátuma)
2. Az irott könyvek (kódexek) előállitása
3. A könyvnyomtatás feltalálása és magyarországi szerepe a mohácsi vészig
4. A könyvek diszitése
5. A könyvek kötése
6. A könyvek forgalombahozatala
7. A könyvek tárolása Köz- és magánkönyvtáraink
   a) Kolostori könyvtárak
   b) A székesegyházi könyvtárak
   c) A plébániai könyvtárak
   d) Az egyetemi és testületi könyvtárak
   e) A magán könyvgyüjtemények
   f) A Korvina

II. rész
UJKOR

A MOHÁCSI VÉSZTŐL AZ ELSŐ ÁLLAMI KÖNYVTÁR KELETKEZÉSÉIG (1526-1773)

I. A KÜLFÖLDI NYOMDÁK SZEREPE A HAZAI SZÜKSÉGLETEK KIELÉGITÉSÉBEN

II. A HAZAI KÖNYVNYOMDÁK
1. A NAGYSZEBENI NYOMDA
2. A HONTERUS ALAPITOTTA BRASSÓI KÖNYVNYOMDA
3. GR. NÁDASDY TAMÁS UJSZIGETI NYOMDÁJA
4. A HOFFGREFF-HELTAI NYOMDA KOLOZSVÁRT
5. AZ ELSŐ MAGYAR VÁNDORNYOMDA
6. A HOFFHALTEREK MAGYARORSZÁGON; A DEBRECENI NYOMDA TÖRTÉNETE 1705-IG
7. BORNEMISZA-MANTSKOVIT FÉLE NYOMDA
8. KÉT RÖVID ÉLETÜ NYOMDA ALAPITÁSA 1578-BAN
9. GUTGESEL DÁVID BÁRTFAI NYOMDÁJA
10. A TELEGDI MIKLÓS-ALAPITOTTA NAGYSZOMBATI NYOMDA
11. MANNEL JÁNOS VÁNDORKÖNYVNYOMTATÓ
12. A SZÁZAD VÉGÉN KELETKEZETT MÁSODIK BÁRTFAI NYOMDA
13. KÉT PROBLEMATIKUS KÖNYVNYOMTATÓ MÜHELY A XVI. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN
14. A KASSAI SAJTÓ MINT A XVII. SZÁZAD ELSŐ NYOMDAALAPITÁSA
15. A LŐCSEI KÖNYVSAJTÓ
16. A TRENCSÉN-ZSOLNAI KÖNYVNYOMDA
17. A RÖVID ÉLETÜ GRÜNDER-NYOMDA POZSONYBAN
18. TIZENHETEDIK SZÁZADI ALAPITÁSU TÉNYLEGES ÉS ÁLLITÓLAGOS NYOMDÁK DUNÁNTULON
19. A XVII. SZÁZADI ALLITOLAGOS BUDAI OFFICINA
20. AZ ELSŐ FEJEDELMI NYOMDAALAPITÁS: GYULAFEHÉRVÁR, 1619

21. A BETHLEN ISTVÁN-ALAPITOTTA NAGYVÁRADI KÖNYVSAJTÓ (1640?) ÉS ANNAK TOVÁBBI SORSA
22. A MÁSODIK FEJEDELMI NYOMDAALAPITÁS SÁROSPATAKON
23. A FERENCESEK CSIKSOMLYÓI NYOMDÁJA (1675 KÖRÜL)
24. A XVII. SZÁZAD VÉGÉN KELETKEZETT KOLOZSVÁRI UNITÁRIUS KÖNYVNYOMDA
25. MISZTÓTFALUSI KIS MIKLÓS KOLOZSVÁRI NYOMDÁJA
26. A XVIII. SZÁZAD ELSŐ NYOMDAALAPITÁSAI KOMÁROMBAN ÉS KÉSMÁRKON
27. A DEBRECENI VÁROSI NYOMDA UJJÁALAKULÁSA
28. A ROYER-LANDERER NYOMDA POZSONYBAN
29. STREIBIG ANTAL JÓZSEF SOPRONI-GYŐRI KÖNYVNYOMDÁJA
30. A LANDERER JÁNOS SEBESTYÉN-ALAPITOTTA BUDAI KÖNYVNYOMDA
31. A JÉZUS TÁRSASÁGA KOLOZSVÁRI NYOMDÁJA
32. A SCHMIDT MIKLÓS JÁNOS-ALAPITOTTA MÁSODIK SOPRONI NYOMDA
33. A NAGYVÁRADI PAPNEVELŐ INTÉZET KÖNYVNYOMDÁJA
34. A KÁROLYI FERENC-ALAPITOTTA NAGYKÁROLYI KÖNYVSAJTÓ
35. EITZENBERGER FERENC ANTAL PESTI KÖNYVNYOMDÁJA
36. AZ EGRI KÖNYVNYOMTATÁS KEZDETEI
37. ROYER FERENC ANTAL ESZTERGOMBAN ÉS KALOCSÁN
38. A KÖNYVNYOMTATÁS KEZDETEI VÁCOTT
39. A MÁSODIK POZSONYI KÖNYVNYOMDA
40. A TEMESVÁRI KÖNYVNYOMTATÁS KEZDETEI
41. A KORSZAK LEGUTOLSÓ NYOMDA-ALAPITÁSAI

III. XVI-XVIII. SZÁZADI NYOMDÁINK BELSŐ ÉLETE

III. rész

IV. A KÖNYVILLUSZTRÁLÁS

V. A KÖNYVEK BEKÖTÉSE

VI. KÖNYVCENZURA ÉS NYOMDAI PRIVILÉGIUM

VII. A KIADÓI VISZONYOK

VIII. A KÖNYVEK FORGALOMBA HOZATALA

IX. A KÖNYVEK GYÜJTÉSE, MEGŐRZÉSE ÉS HASZNÁLATA
1. Az ujkori közkönyvtárak kialakulása
2. Közkönyvtáraink belső élete
3. Közkönyvtáraink viszontagságai
4. A fontosabb magángyüjtemények

I. rész

ELŐSZÓ

GULYÁS Pál *A könyv sorsa Magyarországon* cimü könyvét bocsátjuk most az olvasóközönség, elsősorban a könyvtárosok elé. A szerző – a magyar könyvtártudomány közöttünk élő legidősebb munkása, az idősebb könyvtárosgeneráció közül soknak a könyv, a könyvtár és a hazai nyomdászat történetében mestere – egész élete kutatásait, e kutatásoknak szinte teljes adatanyagát foglalta össze ebben a müben. A közrebocsátóknak elsősorban éppen ennek az egyedülállóan érdekes adatgyüjtésnek közkinccsé tétele volt a célja. Ezért főképpen arra törekedtek, hogy az adatok azzal a pontossággal és részletességgel kerüljenek az őket egykoron felhasználó, belőlük hasznos tanulságokat meritő asztalára, amivel gyüjtőjüknek tudományos tekintélye, sok évtizedes munkában szerzett tapasztalatai ezeket – ugy véljük – mindnyájunk hasznára értékessé és hasznossá tették.

Az adatgyüjtés közrebocsátásában az emlitett főszemponton kivül még a használhatóság nagyobb fokának elérése is vezetett bennünket. Ennek érdekében néztük át ismételten a hivatkozási helyeket, forditottuk le a szép számmal előforduló és valóban szó szerinti idézést kivánó latin forráshelyeket, s láttuk el a könyvet – a második kötet végén – lehetőség szerint igen részletes név- és tárgymutatóval, amely egyuttal a szövegben magában hiányzó tárgyi jegyzetelést is pótolni kivánja. A szerző által felhasznált irodalom jegyzékét is – a könnyebb használhatóság érdekében – betürendben közöljük.

Amint emlitettük, GULYÁS Pál müvét legelsősorban mint igen értékes adatgyüjtést kivántuk az átnézett formában utjára bocsátani. A könyvnek valóban ez a legnagyobb érdeme; bizonyos az is, hogy a szerzőnek nem is volt célja összefoglaló teljes és – amennyire ez a müfaj elbirja – végleges igényü szintézist nyujtani. Nem lehet kétséges, hogy az adatok eredeti összeállitásában, amelyek a régi budapesti egyetemen oktatási célokat is szolgáltak, a szerző gyüjtőtevékenységének idejével könnyen magyarázható, de ma már nem elfogadható szempontok is jelentkeztek. Ezeknek lehetőség szerinti korrigálása természetes kötelességünk volt; de még igy is szükségesnek látjuk kijelenteni, hogy GULYÁS Pál könyvének hozzáférhető tételével elsősorban az adatgyüjtés érdemének, nem pedig a történeti feldolgozás ma már sok tekintetben el nem fogadható módszerének és elvi szempontjainak kivántunk tiszteletet adni.

A könyv belső használatra kerül forgalomba. Reméljük, hogy a kutatómunka során jó szolgálatot tesz addig is, mig a marxista szellemü, átfogó, magyar könyv- és könyvtártörténet megirásra nem kerül.

I. KÖZÉPKOR

Az európai irás és könyvforma a X. és XI. század fordulóján honosult meg a magyarnál, amikor is nagy része fölvette a kereszténységet. A keletről és nyugatról beözönlő hittéritők bizonyára jórészt magukkal hozták legszükségesebb szerkönyveiket, de egyházközségek elszaporodtával s a szerzetesrendek megtelepedésével kétségkivül itthon is csakhamar serény könyvmásolói tevékenység fejlődött ki. Sz. Gellért a legenda szerint bakonybéli magányában szorgalmasan másolgatta a könyveket (itt irta meg egyik müvét is: Deliberationes). Arról panaszkodik azonban, hogy az irásanyag és a lemásolandó minták előteremtése egyaránt nehézségekbe ütközik. Mindazonáltal a pannonhalmi bencés apátság már 1093 táján nem kevesebb mint 80 kézirattal rendelkezett. Ez a legrégibb hiteles könyvjegyzékünk.

1. A középkori könyv anyaga és alakja (formátuma)

Az Árpád-korból fennmaradt néhány hazai kézirat egytől-egyig *pergamen*-re van irva, ami a régi középkornak szinte kizárólagos irásanyaga volt. A görögök és rómaiak kedvelt irásanyagát, a papirusz-hártyát ugyanis a középkori kódexek előállításához csak elvétve, s a XI-XII. század fordulója óta már egyáltalán nem használták. A rendkivül törékeny papiruszt kiszoritotta a jóval tartósabb, s az egyes levelek összehajtogatása és egybefüzése utján előálló kódexformának sokkal megfelelőbb állati bőr, melynek irásra alkalmas állapotában „membrana” vagy „pergamen” volt a neve.

A pergamen vagy – magyar mükifejezéssel élve – „bőrhártya” rendszerint juh- vagy borjubőrből, de elvétve kecskebőrből is készült. A bőröket vizben áztatták, husoldalukat oltott mésszel vonták be, s néhány napi pihentetés után a vakarókés segélyével szőrtelenitették. A bőröket ezután mészvizben fürösztötték, hogy kivonják belőlük a zsirtartalmat, majd rámába feszitve jól kiszáritották s végül tajtkővel, meg vadkanfoggal gondosan lecsiszolták, sőt szinük fehérségének fokozására gyakran krétaporral is bedörzsölték. A lappasztás müveletét igen szemléletesen mutatja be a koppenhágai kir. könyvtár Hamburgban 1255 előtt készült háromkötetes Biblia-kéziratának egyik iniciáléja (a 3. köt. 103. b. levelének h-betüje), melyen a négyszegletü fakeretben feszitett pergamendarabot fába foglalt sarló alaku lappasztókéssel, az un. „novaculá”-val vagy „rasorium”-mal dolgozzák meg. Ugyan e kézirat egy másik miniaturája (a 3. köt. 142. b. levelének P-betüje (azt mutatja be, mint csiszolják le finom tajtkővel a fatáblára helyezett membrana-iveket (Képük: Zeitschr. f. Bücherfreunde, 1907. évf. II: 330. 332. l.). Végezetül a pergamen pórusait valami tömitőanyaggal (krétával) töltötték ki, hogy ekként a tinta szétfolyását meggátolják.

A borjubőrből készült membranát a középkorban „vitulinum”-nak (franciául: vélin, angolul: vellum), a juhbőrből készültet pedig „pergamena”-nak (franc.: parchemin, ang.: parchment) nevezték. Utóbbit a németalföldiek „rancenum” (fronsiin) néven is emlegették. A „charta virginea” vagy „charta non nata” elvetélt bárányok bőréből készült. (Wilhelm Wattenbach: Das Schriftwesen im Mittelalter. Leipzig, 1896.)

Egy X. századi külföldi feljegyzés szerint a pergamenlapok háromféle nagyságban kerültek forgalomba: ezek a „modulus maior”, a „modulus minor” és a „modulus parvus” (nagyobb, kisebb és kicsiny méret). Áruk meglehetősen ingadozott. Eperjes városa pl. egy egész pergamenbőrért 1455-ben 44 dénárt, 1520-ban 12 dénárt s 1537-ben 40 dénárt fizetett (V. ö. Iványi Béla: Irás és könyvek Eperjesen a XV-XVI. században. – M. Kvszle 1911).

Noha a pergamen előállitása nem volt helyhez kötve, mint a papiruszé, mégsem lehetett mindenütt könnyen hozzáférni, miért is egyes kiváltképp nagyszabásu irodalmi müködést kifejtő kolostorokban külön irhást (pergamentarius) alkalmaztak. A XIII. század óta fejlettebb müveltségü városokban sürün találkozunk ez iparág világi müvelőivel is, sőt a bécsi irhások 1283-ban már céhbe is tömörültek. Hazánkban Eperjesen 1480 és 1491 között többször szerepel a városi adólajstromban egy Jakab nevü pergamenista (parmenista, permeter, pergamenist), akiről azonban csak annyit árulnak el a fennmaradt okmányok, hogy a város III. negyedében lakott (V. ö. Iványi i. h.). Egy 1501/3-ban elhalt György nevü irha-megmunkálóról is tudunk, aki a bártfai centumvirek sorába tartozott (V. ö. Ábel Jenő: A bártfai Sz. Egyed templom könyvtárának története – Bártfa, 1885).

A másolók gyakran kifogytak a pergamenből, s ilyenkor nem egyszer a már teleirt, de valami okból használatból kiment lapokat voltak kénytelenek felhasználni, még pedig olykép, hogy az irást a vakarókés segélyével eltüntették róluk. Nálunk példa erre az Anonymus-kódex, mely azért kezdődik az 1. levél verzóján, mivel a másoló elvétette a rektón a szöveget, s az egészet kivakarta.

A pergamen egyeduralma azonban nem sokáig tartott. A XII. század elején lép föl az európai kulturközösségben először a *papiros*, amely a kinaiaktól arab közvetitéssel került Európába. Mikor sikerült a kinaiaknak először növényi rostokból, nevezetesen a papiros szederfa rostjaiból nemezszerü anyagot, az un. 'Krg-dz'-t előállitani, az bizonytalan. Kinai források a papirkészités feltalálását az időszámitásunk előtti II. századra teszik, de a legrégibb ma is meglévő kinai papiros ennél jóval fiatalabb. Ezt Sven Hedin fedezte fel a Gobi sivatag homokjába temetett romváros egyik épületében. A leletet Himly a rajta lévő ókinai irás egyik jellege alapján i. u. 265/70. évbe utalja. Az arabok az i. u. VIII. század második felében lesték el a papirgyártás titkát; a 751. juliusában Kangli városánál vivott ütközetben arab kézre került kinai foglyok között ui. néhány a papirgyártásban járatos is akadt, aki Szamarkandban meghonositotta az uj iparágat. Ebben az arab fennhatóság alatt álló perzsa városban ismeretlen lévén a kinaiak használta szederfajta, pótlóanyagról kellett gondoskodni. Ez a pótlóanyag az elhasznált szövetek lenszálaiból került ki, ugyhogy a rongypapir, melyet sokáig európai – olasz vagy német – találmánynak véltek, valójában szamarkandi perzsa-arab találmány. Az uj anyagot az arabok a kinaitól kölcsönzött perzsa Kaghiz szóval jelölték. Európában az uj készitmény damaszkuszi közvetitéssel „charta damascena" (damaszkuszi hártya) néven vált ismeretessé; egy másik elnevezése a „charta bombicina" volt (bombyxi hártya), Karabacek ép oly szellemes, mint valószinü föltevése szerint Északszíria Hierapolis (másként: Mambits és Bambyce) nevü városáról, ahol az araboknak szintén volt papirmalmuk. A bombicina melléknévnek ilykép semmi köze a gyapotot jelentő bombyx szóhoz, s igy elesik az a sokáig vallott vélemény is, mintha az arab papiros gyapotból készült volna.

A keletiektől a nyugateurópai népek az arabok európai térfoglalása utján lesték el a papirgyártás titkát. Az arabok ugyanis már a XI. század folyamán meghonositották a papirost Spanyolországban. Olaszországba a XIII. században került, s itt az uj iparág annyira fellendült, hogy Itália csakhamar Középeurópa legnagyobb papirszállitója lett.

A középkori európai papirmalmokban a papirost kizárólag vászonrongyokból állitották elő. A szétfoszlatott rongyokat kádakban vizzel keverve megerjesztették s az ekként keletkezett pépet lecsatolható fakeretbe foglalt drótrostával meritették ki a kádakból. A készitendő papiros vastagságának megfelelő rétegben kimeritett pépmasszát a vizszintesen tartott rostába egyenletesre rázogatták. E müvelet következtében a fölösleges vizmennyiség lecsorgott a rostáról, mig a pépréteg nemezszerü anyaggá állt össze. A még kissé kocsonyaszerü papirlapot a rostáról egy darab posztóra teritették, ezután egy másik posztódarabot helyeztek fölibe, s erre ismét egy papiros réteg került. Ezt a müveletet többször megismételve a posztó közé rétegelt papirlapokat sajtóba rakták, s a fölösleges vizet kipréselték belőlük. A papirlapokat azután

gyepen kiteregetve vagy kötelekre aggatva megszáritották, majd vékony állati enyvréteggel tömitették, a végül simára hengerelték.

Az olasz papirmalmok alkalmazták legelőször az un. *vizjegy*-et. E kifejezésen az a cimer vagy egyéb alakzat értendő, melynek körvonalai a világosság ellenébe tartott papirlapon előtünnek. Ugy keletkeztek, hogy a meritőforma dróthálózatának közepére egy finom drótból készült alakzatot erősitettek föl, melynek körvonalai csakugy, mint a rosta vizszintes és merőleges huzalai a papirospépbe benyomódtak. Az eddig talált legrégibb vizjegy 1282-ből való. Csakhamar minden gyárnak megvolt a maga vizjegye, melyet más gyárnak, persze ugyanazon ország határain belül, tilos volt használni.

E vizjegyek tanusága szerint hazánkban a XIV. század folyamán tulnyomó részben olasz eredetü papirost használtak (V. ö. Szőnyi I. László: XIV. sz.-beli papiros okleveleink vizjegyei. – M. K. sz. 10. 1907. és különlenyom.). Eperjes városa a XV. és XVI. században papirszükségletét legnagyobbrészt Lengyelországban szerezte be, még pedig részint a helybeli kereskedők közvetitésével, részint közvetlenül, kiküldöttei utján. „1441-ben Gamen Miklós, 1451-ben bizonyos Rakenczan nevü, 1464-ben és 1466-ban Czoff- vagy Czöffné, 1515-ben Schwob János, 1529-ben Kalmár János szállitja a városnak a papirost". 1526 után városi kiküldöttek – jobbára a birák – hozzák Krakkóból (V. ö. Iványi i. h.). Besztercebányán 1477-ben nem lehetett papirost kapni: legalább Johannes de Prividia (Privigye) ez évben kelt levelében többek közt arra kéri Priscus atyát, küldjön neki papirost, mert le szeretné másolni Aegidius Romanust (L. M. Kvszle, 1879: 145-6. l.).

A papiros ára meglehetősen ingadozott. Eperjesen 1441-ben egy könyv (25 iv) 50 dénárba, 1444-ben 90 dénárba került, 1450-ben ára 25 dénárra esett, hogy 1452-ben ismét 25 dénárra emelkedjék. 1453-66 között ára 2 és 12 dénár közt ingadozott, 1469-1525 között pedig 6-8 dénárra szállt alá, s csak elvétve érte el ismét a 12, sőt a 14 dénáros árat. A mohácsi vész évében Eperjes városa a papiros rizsmájáért (egy rizsma 25 fontból állott) egy és egyharmad forintot fizetett. Körülbelül ugyanannyit, 1 frt. 25 dénárt adtak 1494/95-ben a papiros rizsmájáért Nagyszebenben is.

Németországban a XIV., Angliában és Hollandiában a XV., hazánkban pedig csupán a XVI. század folyamán keletkeztek az első papirmalmok, még pedig valamennyi Erdélyben: Brassóban 1547-ben, Nagyszebenben 1573-ban és Kolozsvárt 1584-ben. Megjegyzendő azonban, hogy Lőcsén már 1542-ben szerepelt egy asszony, mint „papyrmeister" özvegye.

A ránk maradt legrégibb európai görög nyelvü *papiros oklevél* (Sziciliában) 1109-ből s a legrégibb latin nyelvü 1228-ből van keltezve. Hazánkban az eddig ismert legrégibb papiros-oklevelet 1310-ben állitották ki Pozsonyban. A papiros, mely az irásanyagok sorában ma már szinte egyeduralomra jutott, mind a kancelláriai, mind a könyvmásolói gyakorlatban eleinte csak nehezen tört utat magának. Az olasz közjegyzőket még a XIII. század elején császári rendelet kötelezte rá, hogy okmányaikhoz nem fognak papirost fölhasználni, nálunk pedig Nagy Lajos 1348-ban utasitotta a turóci konventet, hogy egy Liptó megye által „kényszerüségből" papiroson kiállitott oklevelet irjon át pergamenre. A könyvirás terén a papirost eleinte csak pergamennel keverve alkalmazták olykép, hogy az ivekké egyesitett levelek külső levélpárjához bőrhártyát, belső leveleihez pedig papirost használtak. A XIV. század óta egyre gyakoribb a tiszta papiros-kódex, bár a diszesebben kiállitott kéziratok egészen a XVI. századig tulnyomó részben pergamenre irattak. A könyvsajtó első termékeiből is számos levonat készült membranára, sőt van nem egy olyan ősnyomtatvány, amely kizárólag pergamenre nyomatott példányokban maradt reánk, vagy amelynek papirosra készült példányai ma ritkábbak, mint a hártya-példányok. De ezen a téren a papiros csakhamar végleges diadalt aratott. Ma már csak a bibliofilek számára készitenek nagy ritkán egy-egy diszmüből néhány pergamen példányt.

A középkori könyv alakja az un. *kódex*-forma, mely a mai nyomtatványokéhoz hasonlit. E forma kiindulópontja a rómaiaknál a napi feljegyzésekhez használt deszka- vagy csontlapokból egybefüzött dyptichon (v. pugillaris) volt. Ugy látszik, az V. század folyamán került tulsulyba a klasszikus irodalom szokásos tekercs- (rotulus-) formájával szemben. A kódex füzetekből (ivekből) áll, melyek viszont több kétrét hajtott pergamen- (később papiros-) levélből tevődnek össze. Leggyakoribb a négy darab kétrét-hajtott levélből alakitott füzet, a „quaternio", ugyhogy ez a kifejezés utóbb felvette az iv jelentését, tekintet nélkül a benne foglalt levélpárok számára. Sőt a hazai latinságban (1347) a „quaternus" szó a liber (könyv) szinonimájaként is előfordult (Ily formán: 'Iste est quaternus sive liber civitatis Strigonie", v. ö. Vattenbach, i. m. 1781. – Ez Esztergom város könyve, avagy füzete). Az egyes quateniokba foglalt levélpárok száma igen különböző, s kettőtől tizig, vagy még többre is terjedhet. Egy-egy kódex ivei rendszerint azonos számu levelekből állanak, s ha sorukban kisebb terjedelmü ivekre is akadunk, gondosan meg kell vizsgálnunk, nincs-e utólagos csonkitással dolgunk.

Minden egyes iv akár az elején, akár a végén jelzéssel volt ellátva. Jelzés (signatura) gyanánt kis és nagy betüket, római és arab számokat használtak. A XIV. század óta a lapszámozás is egyre gyakoribb, de leginkább olyan formán, hogy egy-egy levél két lapja azonos sorszámot kapott. Vagyis tulajdonképpen levélszámozással van dolgunk, a mai lap- vagy (németesen) oldalszámozással ellentétben. A levélszámok idézésénél különbséget kell tennünk a levél szine (recto) és fonákja (verso) között. Az ivek helyes elrendezését (collatio) még az őrszavak (custodes, reclamantes) is elősegitették. Az őrszó a lap alján, a szöveg utolsó sora alatt olvasható kifejezés, mely egyuttal a következő lap szövegének kezdőszava. Az őrszavak sürübb alkalmazása a XIII. század óta tapasztalható. (Ujabban custos-on az iv szám- vagy betüjelzését értjük, mig reclamans az őrszó.)

A kódexek tulnyomó többsége álló téglány alaku. Nagyságra nézve a XII-XIV. század legelterjedtebb formátuma a negyedrét, a XV. századé pedig a folio volt, de azért breviáriumoknál és más házi használatra szánt könyveknél a közkedvelt nyolcadrét is előfordult.

A középkori irott könyveknek nem volt cimlapjuk. A kódexek az első lapon a szöveggel vagy valamely prélimináris darabbal (előszó, ajánlás) kezdődtek, s a könyv cime a szöveg első sora fölé iratott, még pedig rendszerint ilyen formán: „*Incipit* Evangelistarium Secundum Ritus Tramontanorum" („Elkezdődik az evangéliumi részletek könyve hegyen tuliak szokása szerint". – II. Ulászló Evangelistariuma), „Incipit Liber Hymnorum Secundum Hebraicam Veritatem" („Kezdődik a Hymnuszok (zsoltárok) könyve az igaz héber szöveg szerint". – Nagylucsei Orbán Psalteriuma), vagy pedig: „Sancti Aurelii Augustini Hipponensi (!) In Psalmos David Coment (ari) (u) (s) (!) Incipit" („Hippói Ágoston kommentárja Dávid zsoltáraihoz kezdődik". – Korvin-kódex), „Titi Livii Patavini Incipit De Bello Macedonico Liber Primus" („A pataviumi Titus Livius Macedón háboruról szóló könyve elkezdődik". – Vitéz-kódex), „Macrobii Theodosii Viri Illustrissimi Saturnaliorum Liber Primus Incipit" („Macrobius Theodosiusnak, a legkiválóbb férfiunak Saturnaliák könyve kezdődik". – Garázda-kódex). Minthogy a szövegkezdő cimekben, melyek rendszerint nagy vagy szines betükkel emeltettek ki, az „incipit" (kezdődik) szó a cim elején vagy a közepén vagy a végén szinte kivétel nélkül előfordul, a szakemberek a kódexek élén álló cimet röviden incipitnek szokták nevezni.

De emellett a cimet még a könyv befejező soraiban, az un. kolofonban is megismételték, s itt a másoló sokszor a saját nevét és a másolás körülményeit (helyét és idejét) is jelezte. Ilyen formán: „*Explicit* liber Missalie per manus Ladislai de Miskolch, Anno domini Millesimo CCC Nonagesimo iiij^{o}" („Bevégződik a Misekönyv Miskolci László keze által az Ur 1394. évében". – Egri érsekm. könyvtár U_2VI. Missaléján), vagy: „Expliciunt sermones de tempore per Magistrum Militzinum confecte et compillate, Finite vero sunt in die Sancti Agnetis Anno domini M^{o}cccc° xxxiij^{o} scripte vero sunt per Casparum Lamprecht de Kesmargt capellanum

pro tunc ibidem" („Bevégződnek az egyházi évről szóló beszédek, melyeket (Jan) Milic mester készitett és gyüjtött egybe. Befejeztettek pedig Szent Ágnes napján (jan. 21.) az Ur 1433. évében, és másolta a késmárki Lamprecht Gáspár, ki ugyanakkor ott káplán volt". – Gyulafehérvári Batthyány-könyvtár H_5III. 6./. E befejező sorokat a görög csucsot, végződést jelentő szóval *kolofon*-nak nevezik a szakemberek. A német puristák Schlusschriftnek, a magyarok záró soroknak keresztelték el. Ez a magyar kifejezés épp oly mondva csinált, akár a német megfelelője: sem régi másolóink, sem régi könyvnyomtatóink nem éltek vele. A Cornides-kódex kolofonja pl. igy szól: „Végeztetyk zent iustina azonnak elete vrnak eztendyben Ezer evt zaz tyzenheet eztendevben.: – Raskay Lea". A francia és angol bibliográfusok az „explicit" kifejezést használják, ezt a korcs latin szót, melyet a középkorban az incipit analógiájára képeztek. Alapjában a klasszikus „explicitus"-ra megy vissza, s a tekercsformából került át a kódexformába. Tulajdonképpen csak a tekercsnél volt igazi értelme, melynek ugy juthattak a végére, ha a tekercs le volt göngyölitve. Minthogy a kolofont sokszor piros tintával irták, „rubrum"-nak is nevezik.

A XV. század közepe táján kialakult „mesterséges irás", vagyis könyvnyomtatás eleinte annyira a könyviráshoz alkalmazkodott, hogy régi töredékekről sokszor már a szakember sem tudja első szempillantásra eldönteni, kézzel irt vagy nyomtatott szöveggel van-e dolga.

A legrégibb *nyomtatványok*-nak épp ugy nem volt cimlapjuk, mint a kéziratoknak, s igen gyakran – akárcsak a kódexeknek – még cimük sem. Igy pl. a Gutenbergnek tulajdonitott 42 soros Biblia e szavakkal kezdődik: „Incipit Epistola Sancti Hieronymi ad Paulinum presbyterum" („Elkezdődik Szent Jeromos levele Paulinus paphoz"). A könyvcimet később külön levélre nyomtatták, még pedig a levél rectójának felső harmadára vagy közepére. Az első ilyen egész rövid *cimlap*-ot állitólag Arnold Ter Hoernen kölni nyomdász alkalmazta Sermo ad populum (Beszéd a néphez) c. 1470. é. kiadványán. Minthogy azonban az efféle megállapitások mindig problématikusak, helyesebb a Lexikon des gesammten Buchwesens cikkirójának (s. v. Titelblatt) az álláspontja, aki szerint a cimlap keletkezése az 1470-80-ig terjedő évtizedbe esik. A rövid cimet csakhamar magyarázó alcimekkel bővitik, majd a kiadó, illetve nyomtató nevét, az előállitás helyét és idejét, – melyek eladdig a nyomtatványoknál is a kolofonba kerültek, – ugyancsak a cimlapon tüntették fel. Egyik legrégibb példa az ilyen teljes cimlapra Reuchlin Scenica Progymnasmata c. müve 1498-ból, Johann Bermann von Olpe bázeli sajtójából.

A cimlapok kiállitás dolgában – mondhatni jelentkezésük óta – két csoportba oszthatók: a tisztán tipográfiai kiállitásuak és a keretrajzosak csoportjába. A cimlapképre (frontispicium) a legrégibb példa Johann Müller (Regiomontanus) 1476. évre szóló kalendáriuma, melyet az augsburgi származásu Erhardt Ratdolt nyomtatott ki Velencében. Itt a cimet fametszetü diszlécek köritik. Csakhamar divatba jöttek a diadaliveket, épitészetileg gazdagon kiképzett kapubejáratokat ábrázoló cimlapképek. De ezek sem a tipográfusok ujitásai, hanem átvételek, diszes kiállitásu kéziratokból. Mátyás király remek kivitelü, ma a brüsszeli királyi könyvtárban (Ms. 9008) lévő Missalé-jának a cimen kivül alig pár sornyi szöveget tartalmazó kezdőlapját a miniátor, Attavante degli Attavanti, dusan aranyozott reneszánsz izlésü portáléba helyezte.

A kolofon a cimlap teljes kialakulása után egyre jobban sorvadt, s el is veszitette létjogosultságát; de azért mint a régi hagyományok maradványa sokáig tengette életét, s elvétve még ma is előfordul.

A nyomtatványok lap- (helyesebben levél-) *számozás*-át ugyancsak a kölni Arnold Ter Hoernen alkalmazta először Sermo in festo praesentationis beatissimae Mariae (Beszéd a Boldogságos Mária bemutatásának ünnepén) c. 1470. évi negyedrétü kiadványán. A lap- vagy levélszámozás azonban még sokáig nem vált általánossá, s ezért a XV. századi könyvnyom-

tatók a könyvkötők tájékoztatására gyakran a kötet végén lenyomtatták a kötetben használt ivjelzések sorozatát. Ezt a lenyomatott szignatura-sorozatot „registrum chartarum”-nak („a lapok lajstroma”) nevezték el. Az ivjelzést a nyomtatványoknál szintén Ter Hoernen alkalmazta először Hadrianus Carthusianus: Liber de remediis utriusque fortunae (Mindkét – a jó és balszerencse – orvosságai) c. 1471-ben megjelent kiadványában. Ő az ivjelzésre számokat alkalmazott. A betük ivjelzésre való felhasználására a legrégibb példa Johannes Nyder: Praeceptorium divinae legis (Az isteni törvény parancsainak könyve) c. munkája, mely 1472-ben került ki Kaelhof sajtójából. A kéziratok egy másik sajátosságát, az őrszót, mely épp ugy az elrendezés (kollacionálás) megkönnyitését célozta, mint az ivregiszter, szintén átvette a könyvnyomtató; ez a sajátosság a XVIII. század végéig tartotta magát, noha a lapszámozás általánossá válása óta már semmi értelme sem volt.

2. Az irott könyvek (kódexek) előállitása

A könyvmásoláshoz szükséges *iróeszközök* a karthauziak rendszabályai szerint a következők voltak: a tollak (pennae), melyek rendszerint a ludak szárnytollaiból állittattak elő; a kréta, melyet a pergamen likacsainak a tömitésére s a kivakart helyek elsimitására használtak; a tajtkő (pumex), mellyel a pergamen felületén mutatkozó apróbb egyenetlenségeket tüntették el; a tintatartó (cornu), mely latin nevét onnan vette, hogy többnyire egyszerü szarv volt, melyet a másoló övében hordozott, s használatkor az asztallapba vájt kerek nyilásba dugott; a vakarókés (novacula vagy rasorium), egy félhold-alaku vaspenge, mellyel a hibás szöveget távolitották el a bőrhártyáról; a tollkés (scalpellum), mellyel a ludtollakat megmetszették; a körző (punctorium) s az ár (subula), mellyel a sorközöket jelölte ki a másoló, s végül az ólom (plumbum), mellyel a kijelölt közökben vonalzó (regula) segélyével megvonalazták a készülő kódex lapjait.

A szövegiráshoz használt fekete tintát a későbbi középkorban jobbára rézgálicból, gubacsból és kénsavból állitották elő. Középkori latin elnevezése a görög „enkauston”-ból származó „encaustura” (incaustum), amiből az olasz „inchiostro”, a francia „encre” és az angol „ink” szó is származik mig a német „Dinte” vagy „Tinte” és a magyar „tinta” vagy „ténta”, a latin nyelvhasználatban időszámitásunk IV. százada óta kimutatott „tincta” kifejezésből ered. A szines tinták közül leginkább a vörös (rubrum) terjedt el a középkorban, melyet miniumból készitettek. Rendszerint a kezdőbetük, kezdősorok, tartalmi összefoglalások és diszek előállitására használták fel. Ezt az eljárást *rubrikálás*-nak nevezték még akkor is, ha piros tinta helyett, vagy azzal váltogatva, kék vagy zöld tintát alkalmaztak. Elvétve arany és ezüst tinta is szerepel diszes kiállitásu kéziratokon. Nálunk Magyi Pál alországbiró 1529. évi hagyatéki leltárában szerepel egy aranybetükkel irt Biblia.

A kikészitett bőrhártyának egyforma nagyságu ivekre, középkori latin szóval „arcus”-okra való fölszeletelését szintén bemutatja a kopenhágai királyi könyvtár már idézett Biblia-kéziratának egyik képecskéje (I. köt. 195. a lev. N betü). A fölszeletelés (quadratura) a kép szerint ugy történt, hogy az irópulpitusra kifeszitett bőrhártyát a reá fektetett vonalzó mentén a lappasztókéshez hasonló, de ennél hosszabb nyelü, görbe pengéjü késsel elmetszették. A kellő alakura szabdalt árkusokat azután megvonalazták. A megvonalazást Björnbo igy irja le: „Az árkus jobb- és baloldali peremén körző segélyével egyenlő közökben apró lyukakat szurtak a pergamenbe, s a két-két lyuk mellé helyezett vonalzó mentén az árral vagy ónnal megvonták a vizszintes vonalakat, melyek az irás befogadására szolgáltak, majd a vizszintes vonalakra derékszögben megvonták a szöveghasábok szélességét jelző merőleges vonalakat is”. A kopenhágai Biblia több miniaturáján (igy a III. köt. 165. a lev. P. betüjén) az iró pulpitusának szélére egy skálabeosztás van fölfestve, ami Karl C. Petersen valószinünek

látszó föltevése szerint arra szolgált, hogy az árkus megvonalazóját fölmentse a sorközök hosszadalmas kiméricskélése alól. A vonalozáshoz az ár mellett az ónt főleg a XII. század óta használták, mig a szines tintával vont vonalak a XV. században jöttek divatba.

A szöveg a kódex lapjain vagy egyfolytában, vagy hasábokra osztva iratott. Utóbbi esetben leggyakoribb a két hasábos beosztás. A könyvirásnál az 1200 táján Európa-szerte elterjedt karoling „minuszkula" kerekded tipusai a XIII. század közepe felé csucsba szökellő, keskenyebb formákat öltenek; ez az un. rideg gót barátirás, „fractura" egészen a XVI. századig tartotta magát. Az óklasszikus szellem ujraéledtével karöltve Olaszországban ismét fölelevenitették a karoling minuszkula gömbölyded formáit, amelyekbe azonban a barátirás egyes sajátságait is beolvasztották. Igy alakult ki a humanista könyvirás, mely a könyvnyomtatás un. „antiqua" betüfajtáiban ma is tovább él. A humanista irás Mátyás király és az udvarában élő könyvkedvelő főpapok utján hazánkba is eljutott, de a közhasználatban – amint ezt XV. és XVI. századi, kéziratos nyelvemlékeink tanusitják – továbbra is barátirás tört formái tartották magukat. Számos középkori kéziratban a könyvirás helyett többé-kevésbé jól olvasható folyóirással („cursiva") találkozunk, ami annak a jele, hogy az illető példány nem hivatásos másoló munkája.

A másoló iróasztala (tabula scriptoria) rendszerint – a mai templomi stallumok módjára – ülőhellyel kombinált rézsutos pulpitus volt, melyet nemezszövettel (epicausterium) födtek be olykép, hogy a szövet egy része a pergamenre is ráterült s ilymódon megvédte a másoló kezenyomától. Miniaturákon láthatjuk, hogy a pulpitus fölé sokszor forgatható olvasótámlány volt erősitve, amelyen a lemásolandó mintát helyezték el, különböző rendszerü nehezékekkel biztositva a könyv nyitva maradását.

A másoló *munkateljesitménye* gyakorlottságától, szorgalmától és az irásra forditott mügond nagyságától függött. A VI. században Sz. Columba állitólag 12 nap alatt lemásolt egy evangéliumos könyvet, Sz. Nilus pedig négy nap alatt egy pszaltériumot. A gyors munka azonban nemcsak a legendák világában fordul elő. Nem egy kézirat kolofonja egészen bámulatos gyorsaságról tanuskodik. Igy Wandalgar a Lex Salica (A száliai frankok törvénykönyve) cimü mü leirását 793 okt. 30-án kezdette meg, s nov. elsejére nemcsak befejezte, hanem még az alemán törvény másolatával is megtoldotta. Egy luxeuili szerzetes 1004-ben Boëtius Geometriá-ját 11 nap alatt másolta le. De a gyorsaság pálmáját az a párisi minorita vitte el, aki Ovidius De remedio amoris (A szerelem orvossága) c. munkája leirásába 1467 Mária fogantatása szombatján, hajnali öt órakor fogott bele, s még aznap este 11 órára el is készült feladatával. Az átlagos munkateljesitmény persze jóval csekélyebb volt. Igy a bécsi Nemzeti Könyvtár egy 278 nagy ivrétü levélre terjedő Uj Testamentumának elkészitése 1333-ban fél évet vett igénybe; a magát „infelix"-nek nevező Jenei Pál (Paulus de Jenew) napi teljesitménye jó két ivrétü levél volt, amint ez az Imre gyulai plébános és váradi kanonok számára másolt Legendarium kettős kolofonjából kiderül. A 222. levélen végződő Proprium sanctorum-ot (A szentek saját zsolozsmái) szept. 13-án, a 247. levélen végződő Communa sanctorum-ot (A szentek közös zsolozsmái) pedig szept. 27-én fejezte be, ami napi két levélnek felel meg, föltéve, hogy a két dátum közé eső vasárnapokon nem dolgozott (V. ö. Karácsonyi János: Imre gyulai plébános kódexe. – M. Kvszle, 1896: 8-15. l).

A munka menetét nagyban meggyorsitották a szóröviditések (abbreviatura), melyek sürü alkalmazása egyes kéziratok olvasását ugyancsak megneheziti. A másolás gyorsaságát azzal is fokozták, hogy a nagyobb terjedelmü könyveket ivekre bontva, egyszerre több másoló közt megosztották. Az egyes kódexekben megkülönböztethető többféle kéz gyakran ilyen munkamegosztásban leli magyarázatát. Még kétségtelenebb jele annak, hogy valamely kódex másolásán egyszerre többen dolgoztak, ha az egyes részek nem vágnak össze pontosan. Igy a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár egy kétségtelenül Magyarországon készült Breviarium-ában (Gr. IV. 13.) helyenkint üresen maradt egy-egy füzet (iv) utolsó lapja vagy hasábja, s a

félbemaradt szöveghez a rubrikátor vörössel odairta a figyelmeztetést: „etcetera vide superius sequenti folio” („többit lásd a fent következő fólión”). Ha ugyanazon munkából több példányra volt szükség, a szöveget egyszerre több másolónak mondták tollba, miként ez állitólag már Alcuin († 804) idejében szokásban volt Toursban. Az igy készült kódexeket hallási hibákból származó elirások árulják el.

A gyorsan dolgozó s a szöveg jelentésével nem mindig tisztában lévő másolók természetesen sok hibát követtek el, miért is szokásban volt a másolatokat használatba adásuk előtt *kijavitani* (emendare). Főleg a szentiratok, egyházi és jogi könyvek emendálására fektettek különösebb sulyt. A javitás gondját azonban igen gyakran az esetleges olvasóra háritották, s ezt versben vagy prózában a másoló nem egyszer lelkére is köti az olvasónak, egyuttal elnézését kérve a hibákért. „Qui leget, emendat, scriptorem non reprehendat” („Ki olvassa, javitsa, a másolót ne szidja”) hangzik az a rim kedvéért hibás versike, melyet a XV. századi másolók gyakran biggyesztettek munkájuk végére. Zoerardus szentgyörgyi (Fejér m) plébános (1458/9) egyik másolatában a minta fogyatékosságával mentegeti esetleges hibáit: „Et sic est finis huius opusculi licet minus bene scripsi, tunc pato vestras dominationes et fraternitates mihi non imputari quia exemplar minus fuit nigrum” („És igy e müvecskének vége van, jóllehet nem is jól másoltam, de mégis kérem uraimat és testvéreimet, hogy ezt nekem ne rójják fel, mivel a mintapéldány nem volt elég fekete”). A szombathelyi r. kat. papnevelő 1468-ban külföldön készült kódexe pedig igy végződik: „Finitus est liber, laus deo, pax vivis, requies defunctis. Corrige diligenter, si non scripsi sapienter” („Befejeződött a könyv, dicsőség istennek, béke az élőknek, nyugodalom a halottaknak. Aki olvassa, szorgosan javitgassa, ha valamit nem helyesen másoltam”). Nálunk Vitéz János esztergomi érsek emendálta nagy gonddal a könyvtárába került kéziratokat.

A szövegjavitásokat külön szószedetek és vezérfonalak könnyitették meg. A karthauzi kolostorokból több ilyen segédkönyv maradt az utókorra. Igy a Valde bonum (Igen jó) c. értekezés, mely az erfurti és strassburgi kolostorban egyaránt megvolt, vagy a Rubrica de cautelis notandis pro emendatore et correctore librorum (Rubrica az óvatossági rendszabályokról, a könyvek javitója és helyesbitője számára), melynek két példánya ma is megvan a mainzi kolostor anyagában, s valamennyi közt a legnépszerübb, Osualdus Opus pacis (A béke müve) c. müve, mely kilenc másolatban maradt reánk. Ezek ketteje a mainzi karthauziak tulajdona volt. Az egyik példány kolofonja igy adja a cimet: Opus pacis in Cartusia dictum pro libris corrigendis, deservens quibus libet aliis domibus eiusdem Carthusiensis ordinis (A Chartreuse-ben – a karthauziak főkolostora – a „Béke müvének” mondott könyv, mely a könyvek helyesbitéséről szól és a karthauzi rend más házai számára is hasznos (Heinrich Schreiber: Die Bibliothek d. ehemaligen Mainzer Karthause. Lpzg., 1927. 56/7. l.).

Az *egyházi* rendbe tartozó *másolók*-at munkájukra többnyire Isten dicsősége és saját büneik elengedésének reménye ösztökélte. Ez volt a nézete az olvasóknak is: legalább a Batthyaneum egy XV. századi Gradualéja (Jelz. N_5III. 3.) 12b lapjára az egyik olvasó följegyezte: „Ualaki ezt a keonjvet csinálta wolt Isten majd megh fizeti” (M. Kvszle, 1901: 256. l. Varju Elemér cikke). Ugyane könyvtár egy XVI. századi külföldi eredetü kéziratának kolofonjában ezt olvassuk: „Finito libro sit laus et gloria Christo” (Bevégződött a könyv. Krisztusnak dicséret és dicsőség). Bernhardus és Temlinus, amidőn Bibliá-juk első részének lemásolását Esztergom várában 1394-ben befejezik, „laus Domino, Amen” („Dicséret az Urnak”) szavakkal végzik munkájukat. Petrus Ungarus de Lebata (Libetbánya) 1424-ben ekként zárja le kéziratát: „Est finitus... pro quo deus gloriosus cum virgine maria gloriosa sit benedictus in secula seculorum” („Befejeztetett... miért a dicsőséges isten legyen mindenkor áldott a dicsőséges Szüz Máriával – M. Kvszle. 1879: 49. l. Csontosi János közlése). Igen gyakori ez a szövegzáró versike: „Explicit iste liber, sit scriptor crimine liber” (Bevégződik eme könyv,

legyen a másoló a büntől ment). Örökértékü bérre vágyik a Batthyaneum Sermones de Sanctis c. XV. századi pergamen kódexének (Jelz. N_5I. 14.) másolója:

„Haec scripsit scripta: scriptor Nicolaus de Buda
Merces aeterna: sibi detur in arce superna”

(„Ez irásokat másolta a budai Miklós másoló, Jutalma legyen az örök isten a mennyei várban” (Hasonmását l. M. Kvszle 1900: 349. l.). Van olyan másoló is, aki lelkére köti az olvasónak, hogy imádkozzék érte: „Quiscumque erit legens in isto breviere (sic!) semper sit orens dominum pro me” („Bárki olvassa e breviáriumot, az Urat mindenkor imádja érettem”) – fejezi be munkáját Nicolaus cerovabridai (Zala vm) áldozópap (XIV. század). Az imént emlitett Zoerardus pedig azzal a kéréssel fordul egyik másolata végén olvasóihoz, mondanának el egy Üdvözlégyet az ő lelki üdvéért: „Scriptor petit unum Ave Maria pro salute in eo legentibus” („A másoló egy Üdvözlégy Máriát kér az olvasók üdvéért” – M. Kvszle 1881: 209/10. l. Csontosi J. közl.).

De azért akadnak világiasabb gondolkozásu másolók is, akik a földi jutalmat sem vetik meg. Igy egy cambridgei kézirat másolója egy pohár borra vágyik, mégpedig a javából: „Vinum scriptori debetur de meliori” („Jobb bort adjanak a scriptornak”). A Batthyaneum egy XIV. századi másolója, valami Petrus notarius, pláne, szép leányra tart igényt, mondván: „Detur pro penna scriptoris pulchra puella” („A scriptor pennájáért szép leány adassék”). Paulus de Jenew pedig az Imre gyulai plébános rendeletére 1454-ben másolt Breviarium végén ekként szögezi le a jutalomhoz való jogát: „Jam finis est totius premium posco potius” („Vége van immár az egésznek, bőségesebb jutalmat kérek” – M. Kvszle. 1896: 9. l. Karácsonyi J. közl.). S a pénzbeli jutalom nem is lehetett kevés: Eperjes városa körülbelül ugyanabban az időben (1447) például három aranyforintot utalt ki Georgius scriptornak egy Missale-ért (M. Kvszle, 1911: 134. l. Iványi B. közl.). Nicolaus scriptor de Transilvania in oppido Thorda (1461) legalább dicséretre vágyik: „Lauda scriptorem, donec videbis meliorem” („Dicsérd a scriptort, mig szemed elé kerül nála is jobb” – M. Kvszle, 1880. 249. l. és hasonmásban uo. 1901: 9. l.).

Szerénységből sok másoló elhallgatja a nevét. Eljárásukat nem egyszer evvel a versikével indokolják: „Nomen scriptoris non pono, quia ipsum laudare non volo” („A scriptor nevét itt nem adom, mert, hogy dicsérjék, nem akarom”). Mások meg versbe rejtik nevüket olyanformán, ahogy azt 1394-ben Theodericus nagyszebeni scriptor tette:

„Nomen scriptoris si tu cognoscere velis
The tibi sit primo, ode medio, ricusque secundo”

(„Ha megismerni kivánod a scriptor nevét: Theo legyen először, de másodszor, ricus harmadszor”).

A könyvek igen tekintélyes része a középkor folyamán a *szerzetesek* rendházaiban készült. Főleg azokban az országokban, amelyek lakossága aránylag későn tért át a kereszténységre, mivel itt a világi papságot szinte teljesen lekötötte a lelkipásztorkodás. Természetesen nem minden kolostor vált ki egyformán ezen a téren, s még a kézirat-termelés dolgában leghiresebb klastromokban is egymást váltják fel a termékeny, kevésbé termékeny és terméketlen korszakok, aszerint, amint a szerzetesi fegyelem teljes erejében fennállott, bomlásnak indult vagy egészen meglazult. Voltak kolostorok, ahol külön irószoba (scriptorium) volt berendezve a könyvek előállitására, másutt viszont a keresztfolyosó egy részében állitották fel a másolók stallumait s ez a rész gyakran még csak be sem volt üvegezve. Télviz idején ugyancsak keserves volt a másoló munkája s van olyan scriptor, aki könyve végén elpanaszolja, hogy dermedt ujjakkal dolgozott. Az irás rendszerint a nap világánál történt s a másolók átlag napi hat órát dolgoztak. Egyes rendházak egész iparszerüen foglalkoztak könyvek előállitásával, készitményeiket áruba bocsátották. A legtöbb kolostor azonban beérte azzal, ha

saját szükségletét volt képes födözni. Nemcsak a férfi, hanem a női szerzetesházakban is serényen folyt a másolói munka, s egész sereg apáca nevét őrizték meg a kéziratok zárósorai.

A bencések, ciszterciek, premontreiek és karthauziak, akik a középkor legszorgalmasabb másolói voltak, hazánkban megtelepedve – rendszabályaiknak megfelelően – nálunk is serényen rótták a betüket. De kivették részüket a kultura e nemes munkájából a pálosok, a kolduló rendek tagjai és az apácák is.

Hazai bencések munkái legrégibb fennmaradt liturgikus könyveink: az 1073 előtt keletkezett Szelepcsényi-kódex, valamelyik bencés templom számára készült Evangelistarium, mely ma az esztergomi székesegyház kincstárának egyik legbecsesebb darabja; a Sz. Margitról nevezett hahóti (Zala vm) bencés apátság számára ugyancsak a XI. században összeállitott Sacramentarium, mely a zágrábi püspökség alapitásakor, 1094-ben került mai helyére, Zágrábba, s nagy jelentőségü a zágrábi egyházmegye liturgiájának kialakulásában; az 1192/98 között a Boldvamenti Keresztelő Sz. János bencés-apátság számára egybeállitott Pray-kódex (ma Orsz. Széchényi Könyvtár), mely legrégibb irodalmi emlékünket, a Halotti beszéd és könyörgés-t őrizte meg számunkra. Sajnos, név szerint egyikük másolóját vagy másolóit sem ismerjük. Bencés másolók nevét csak jóval későbbről őrizte meg számunkra a véletlen. Igy Petrus de Stoll szepesmegyei bencését, akinek 1410-ben másolt latin kézirata a pozsonyi káptalan birtokában napjainkig fennmaradt (M. Kvszle, 1879: 48. l. Csontosi), és a magát magyarnak valló (erit hungarus) Bartholomeus de Kolosvár-ét, ugyancsak a XV. századból, aki a velencei Szt. Márk könyvtárban őrzött Regula sancti Patris Benedicti (Szent Benedek Atya Regulája) c. munkát másolta (Uo. 1879: 58. l. ua.). Csupán név szerint ismerjük azt a Laurentiust, aki „Literatus chori ecclesie clericus”-ként szerepel egy 1447.-i oklevélben, és Sylpos Balázs konventi jegyzőt, aki arra vállalkozott, hogy a sokszor, legutóbb 1435-ben a husziták által feldult és mindenéből kifosztott garamszentbenedeki bencés apátság részére lemásolja az esztergomi székesegyházból a káptalan beleegyezésével 1476-ban mintául egy évre kikölcsönzött Breviarium-ot (Uo. 1879: 55/6. l. ua. Katona: Hist. crit. XVI. 47. l. közölt oklevél nyomán).

Ciszterci kéziratunk mindezideig nem került elő, de István nádor egy 1388. évi itéletlevelében a pilisi ciszterek sorában fölemliti Conradus scriptort (Uo. 1877: 299. l. ua.). Ciszercita volt az a Johannes de Bartpha is, aki 1471/80 közt egy 14 darabból álló vegyestartalmu kéziratot másolt, mely utóbb a boroszlói egyetemi könyvtárba került. Csakhogy Bártfai János atyjával, Schwarz Antallal még gyermekkorában kivándorolt hazánkból, s a Boroszló melletti Leitsch-ben telepedett meg, majd 1471 február 2-én a leubusi ciszercita kolostorba lépett, s igy elveszett a magyar müvelődés számára (Uo. 1879: 45. l. ua.).

A karthauziak sorából Konrád, a menedékszirti (Lapis refugii) kolostor priora (1307/10) fejtett ki nagy másolói tevékenységet. A kolostor névtelen krónikása szerint a vezetése alatt álló rendház számára két Missalé-t, egy Gradualé-t, egy Breviarium-ot, egy Collectarium-ot s egy Liber defunctorum-ot másolt; ezek a gondosan irt könyvek még a XVI. század elején is használatban voltak. A krónikás hozzáteszi: Konrád végül is azzal az indokolással kérte priori tisztje alóli fölmentését, hogy elég szabad ideje maradjon könyvek másolására (Uo. 1889:134. l. ua.). Ugyan e krónikás szerint a szepesmegyei származásu Wegendrüsseli Jodocus menedékszirti prior kolostora számára két Antifonalé-t, két Gradualé-t és számos egyházi könyvet másolt (Uo. 1879: 49. l. és Dedek C. Lajos: A karthausiak Magyarországban. 2. Bp. 1891: 244. l.). Máté lövöldi (városlődi) karthauzi egy 1467-ben másolt kódexe ma is megvan a budapesti Egyetemi Könyvtárban (M. Kvszle. 1879: 303. l.). Minden valószinüség szerint ugyancsak a veszprémmegyei lövöldi kolostor tagja volt az a magát meg nem nevező szerzetes, aki 1524/27. másolta a magyar nyelvü prédikációkat és legendákat tartalmazó Érdy-kódex (Orsz. Széchényi Könyvtár) 334 levelét (Dedek: i. m. 245. l. és Irodt. Közlem. 1927: 222/3. l. Timár Kálmán). Eggerer (1663) szerint bizonyos István (Stephanus Insignis) pálos

rendfőnök (1448/52) „ami szabad ideje az ájtatossági gyakorlatokból fönnmaradt, azt könyvek olvasására és másolására forditotta"; de hogy miket másolt, arról nem tesz említést (M. Kvszle, 1879: 51. l. Csontosi). Ugyanő beszél Nagy Gál pálosról (1460) is, akiről kiemeli, hogy ha a másolást félbe kellett szakitania, tollát a szemöldöke mellé tüzte (Uo.1879. 52. l. ua.). Pozsonyi János (Johannes de Posonio) pálosnak a Pozsony szomszédságában, a volt máriavölgyi kolostorban 1498-ban készült, latin hitszónoklati müvet tartalmazó másolata ma a budapesti Egyetemi Könyvtár tulajdona (Jelz. D. 18. 8-r. M. Kvszle. 1879: 304. l. ua.). Nyelvemlékeink sorából a Czeh-kódex (M. Tud. Akadémia) Kinizsi Pálné Magyar Benigna részére a férje-alapitotta nagyvázsonyi pálos kolostorban készült 1513-ban.

Frater Clemens de Hunyad, akinek egy Nocturnálé-ját (1426) 1879-ben a csiksomlyói zárda őrizte, ferences volt (M. Kvszle, 1879: 299. l. Csontosi.). Kevésbé szerencsés volt Ujlaki Bernardin ferences, akinek Psalterium-másolata a rend szécsényi kolostorában a XV. században még megvolt, de azóta elkallódott (Uo. 1879: 59. l. Csontosi.). Nyelvemlékeink közül a legrégibb ránk maradt magyar nyelvü könyvet, a Jókai- (1925-ig Ehrenfeld-) kódexet, melyet 1925-ben 1450 angol fonton vásárolt meg a magyar állam Ehrenfeld Adolf nyitrai származásu bécsi orvos örököseitől (azóta az Orsz. Széchényi Könyvtárban), valamint a Révai- (1933-ig lelőhelyéről bécsi), müncheni és Apor-kódexet ugyancsak magyar ferencesek másolták.

Laurentius de Stropko dömés szerzetes Leonardus Regenspurgensis, a budai dömés rendház főnökének kérésére 1468-ban másolta le Sienai Sz. Katalin legendáját, mely ma a gyula-fehérvári Batthyaneum tulajdona (Jelz. G_5V. 23. V. ö. M. Kvszle, 1880: 250. l. és 1901: 35. l. hasonmással). Ugyanitt őrzik Martinus Polonus: Margarita decreti (A decrétum gyöngye) c. müvének azt a példányát (D_5III. 9. jelz. a.), melyet Dániel kassai dominikánus másolt 1479-ben az ottani konvent részére (M. Kvszle 1901: 47. l. Varju E.). Fáradhatatlan könyvmásoló lehetett Andreas Nicolai Hungarus ugyancsak kassai dominikánus, akinek két kézirata került a Vatikánba a világhirü Ottoboni-gyüjteménnyel. Az egyik egy Historia sacra (Szent történet), melyet 1454-ben, még mint a kassai társház növendéke (alumnusa) másolt (M. Kvszle, 1882: 209. l. Csontosi), s ugy látszik saját lelki épülésére állandóan magával hordozott, a másik egy Biblia-kommentár, amelyet 1473-ban a rend firenzei kolostorában vetett papirra (Uo. 1879: 209. l. ua. Ábel Jenő levélbeli közlése nyomán). Épp igy dömés volt az a Váci Pál, aki 1474-ben leforditotta és lemásolta a Nyulak szigete-beli dömés apácák számára szerzetesi reguláikat. Ez a kézirat 1637-ben még megvolt, de azóta nyoma veszett (M. Kvszle, 1879: 55. l. Csontosi.). Nyelvemlékeink sorából a Kriza-kódex leirását 1533-ban fejezte be Garai Pál dominikánus.

Női másolóink sorában első helyen Ráskai Lea domokosrendi apáca áll, aki 1510/22 között nagy tevékenységet fejtett ki e téren. Többek közt ő másolta 1510-ben Árpádházi Sz. Margit magyarnyelvü legendáját (Orsz. Széchényi Könyvtár), s ugyanekkor – legalább részben – a Budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött Példák Könyvé-t, 1514-19 között az ugyanott lévő Cornides-kódexet, 1517-ben Sz. Domokos legendáját (Orsz. Széchényi Könyvtár), 1522-ben a Horváth-kódexet (uo.). Sövényházi Márta, ugyancsak dömés apáca két másik, nevük szerint ismeretlen rendtársával együtt másolta 1529/31 között az Alexandriai Sz. Katalin verses legendáját és számos más vallásos olvasmányt tartalmazó Érsekujvári Kódex 290 levelét, mely ma a M. Tud. Akadémia egyik kincse.

A szerzetesek mellett a *világi papok* is tőlük telhetőleg kivették részüket a könyvmásolás mesterségéből. Nyilván a világi papok rendjébe tartozott Thadeus Ungarus magister, aki 1175-ben Toledoban fejezte be Ptolomaeus Phaludneis Liber Almagesti (Almagest könyve) c. müvének azt a példányát, mely ma a firenzei Laurenziana birtokában van (M. Kvszle, 1879: 248. l. Csontosi.). Westfáliai Stephani (régebben hibás olvasattal Sepht) Henrik csukárdi, (Pozsony vm) plébános 1377-ben másolta, miniálta és kötötte be Imre-fia János győri, majd

pozsonyi kanonok számára azt az esztergomi Missalé-t, mely a XVIII. sz. folyamán a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár egyik ciméliuma lett (M. Kvszle, 1879:137. l. Csontosi és 1900: 153. l. Varju E., a kolofon és a kánonlap hasonmásával.). Ugyanott őrizték (G_5III. l. jelz. a.) Nicolaus Garranus latin zsoltár-magyarázatait a poprádi Nicolaus Judex de Theuczindorf 1386-ban készült másolatában (M. Kvszle, 1881: 205. l. és 1900: 165. l. hasonmással.). Világi pap másolók voltak még: Paulus Benedictus szepesmegyei lelkész (Megh. 1357-ben, vö. M. Kvszle, 1879. 135. l. és 1900: 47. l.); a fentebb emlitett Nicolaus sacerdos de Cerovlabrida (XIV. század); Michael de Tyrnavia pozsonyi kanonok (1403. v. ö. M. Kvszle, 1879: 48. l. Csontosi), akit Hoffmann Edit (M. Kvszle, 1927: 12/3. l.) helytelenül az Orsz. Széchényi Könyvtár egy pozsonyi származásu datálatlan Missalé-jának (Cod. lat. 216.) Michael de Tyrnstain nevü másolójával azonosit[1]; Antonius medgyesi lelkész (1429 előtt, v. ö. M. Kvszle 1879: 259. l. Csontosi); a regensburgi származásu Heinricus Kalbgebachsen nagysinki iskolaigazgató (1430. v. ö. uo. 1879: 49. l. ua.); Benedek turócszentmártoni plébános (1445., v. ö. uo. 1879: 50. l. ua.); Briccius polánkai lelkész (1455) Vitéz János váradi püspök egyik másolója; Zoerardus plébános, aki 1458/9-ben Budán és a Székesfehérvár melletti Szentgyörgyön tevékenykedett (Uo. 1881: 209/10. l. ua.); Pál főpap (Paulus praesul), aki 1459-ben Petrus Fulkus de Thatával együtt fejezte be a göttweigi bencések tulajdonába került Elucidariusát (Uo. 1881: 211. l. ua.); Brassai Péter (Petrus de Corona) magister (1460. uo. 1880: 249. l. ua.); Blasius de Marocha (Mawrocha) zágrábi kanonok (1463/7. Uo. 1874: 141/2. l.); Johannes Gerhardi de Aranyas 1462-ben csütörtökhelyi iskolamester, 1469-ben ujvárosi pap és 1473-ban az ispotályos rend tagja, akinek ez években másolt 389 levélre terjedő papiroskódexe ma a budapesti Egyetemi Könyvtár tulajdona (M. Kvszle, 1879: 69/83. l. Csontosi); Antonius de Bartpha (1486. v. ö. uo., 1879: 304. l. ua.); Matheus de Milethincz, a horvátországi Othyna plébánosa (1495. v. ö. uo., 1879: 147. l. ua.); Nicolaus de Vratislavia körmöcbányai plébános és altarista (XV. század), akitől két másolat maradt ránk: az egyik a körmöcbányai plébánia könyvtárában, a másik Bécsben (V. ö. uo. 1879: 58. l. ua.); s végül „Bertalan pap beregvármegyei Halabor falvbol", aki 1508-ban irta össze az un. Döbrenteikódex vallásos tárgyu magyar szövegeit (Batthyaneum, jelz. L_5VI. 6. l. M. Kvszle, 1901: 262. l. Varju E.). Ellenben aligha minősithető egyszerü másolónak Ferenc berethalomi plébános és medgyesi esperes, aki 1397-ben egybegyüjtötte és leirta a medgyesi káptalanba tartozó egyházak statutumait (Ma a nagyszebeni Káptalani Levéltárban; v. ö. M. Kvszle, 1881: 47. l. Csontosi).

Az iskolák és egyetemek tanulói sorában is nem egy könyvmásoló akadt. A németujvári ferences zárda Libri coelestes revelationum Dei Beatae Brigittae (Szt. Brigitta látomásai) c. kéziratát a kolofon szerint 1444-ben irta le Johannes de Gordowa a váradi iskolában Szegedi László magister vezetése (sub disciplina) alatt (M. Kvszle, 1883: 110. l. Fejérpataky közl.). Nagyszombati Miklós krakkói egyetemi hallgató korában, 1446-ban másolta le Gerardus Cremonensis Theoretica plantarum (Növénytan) c. munkáját (Krakkó, Jagelló Könyvtár, v. ö. M. Kvszle, 1879: 301. l. és 1880: 301. l. Csontosi). Ugyanez egyetem hallgatójaként végzett másolói munkát Antonius de Alba Regali (1459, v. ö. uo. 1879: 301. l. ua.), Christophorus arcium baccalaureus de Leutschow (1461, uo. 1880: 250. l. ua.) és Paulus de Wyvaras (1461. uo. 1879:302. l. ua.). Martinus de Gragena zágrábi kanonok 1467-ben Páduában volt egyetemi

[1] Melich János, a hazai helynevek egyik legkiválóbb ismerőjétől nyert értesülésem szerint Nagyszombatot semmiféle korban és semmiféle nyelven sem nevezték Tyrnstainnek. Emellett M. de Tyrnstain pap voltáról is hallgat, és igy több mint valószinü, hogy világi másoló volt, aki vagy a felsőausztriai Dürensteinből, vagy az alsóbajorországi Thurnsteinből (V. ö. Andree's Allg. Hand Atlas, 1913. év kiad.) származott. Ha tehát a kétféle néven, két különböző egyén által szignált kézirat kifestése egy kézből származik, ugy az valószinüleg egy harmadik személyé volt, akit a két kódex utólagos diszitésével megbiztak. (Dürnstein alsóausztriai kanonokrendi prépostságról van szó, Krems közelében.

hallgató, s itt irta le Angelus de Perusio De cautelis (óvadékok) c. müvét (Zágráb, Érseki Könyvtár, v. ö. uo. 1879: 142/3. l. ua.). Ugyanitt volt a kánonjog hallgatója, majd doktora a fentebb emlitett Blasius de Marocha zágrábi kanonok is, akinek 1463/67 irt öt latin kéziratát – valamennyi iskolai jegyzet – Kovachich szerint a zágrábi Érseki Könyvtár őrzi (Uo. 1879: 141/2. l. ua.). Ladislaus de Matezalka 1489/90-ben mint az ágostonosok sárospataki iskolájának növendéke irta le az esztergomi főkáptalan 258 levélből álló egyik papiroskéziratát. A kódex a hazai pedagógia története szempontjából nagy jelentőségü, amennyiben mindazokat a diszciplinákat felöleli, melyeket a pataki iskolában akkoriban tanitottak (Uo. 1879: 146. l. ua.).

Az egyházi rendbe nem tartozó *világi másolók* száma Olaszországban már a XIII. század óta igen elszaporodott. Párizsban és Bolognában, a középkor e két leghiresebb egyetemi városában szintén igen nagy számban éltek, s a XV. századi firenzei könyvmásoló mühelyekben, ahonnan Mátyás király kéziratainak a zöme is kikerült, ugyancsak világiak foglalatoskodtak. Világi másolók hazánkban is akadtak, s nem egyet messze idegenbe sodort a sors. Igy mindjárt a ma ismert legrégibb világi másolónk, Johannes de Hungaria 1348-ban Anspachban (M. Kvszle, 1879: 45. l. 1902: 35 l.) másolta le Ulrik apát költségére Strassburgi Hugó Compendium theologicae veritatis c. munkáját. (Ma a müncheni állami könyvtárban; v. ö. M. Kvszle, 1879: 41. l. Csontosi). Talán világi volt Ladislaus de Myskolch is, aki 1394-ben másolta le azt a pergamenre irt ivrét alaku Missalé-t, mely ma az egri érseki könyvtár tulajdona. Legalább Csontosi és Varju (M. Kvszle, 1879: 45. l. és 1902: 35. l.) annak tartja azon az alapon, hogy a kolofonban neve mellett sem a frater, sem a sacerdus vagy a dominus kitétel nem szerepel. Ha ez a föltevés megáll, akkor épp ily joggal világiaknak minősithetők a Nagyszombati Mihály pozsonyi kanonokkal kapcsolatban már emlitett Michael de Tyrnstain, a pozsonyi egyház számára készült datálatlan Missalé-jával – ugy látszik – a XV. század elejéről; Johannes de Petro Varadino (Pétervároadi János), akinek 1410 (?)-ben készült egyik másolatát, mely Petrus de Alliaco (Pierre d'Ailly) De imagine mundi (A világ képe) c. müvét tartalmazza, ma a bázeli könyvtár birja (M. Kvszle, 1879: 138/91. Csontosi); Andreas Zolnai, akinek 1423/25-ben másolt Novum Testamentum-át Kovachich Márton György 1810/12 körül a sárospataki ref. kollégium könyvtárának nevezetességei között látta (Uo. 1879: 139/40. l. ua.); a szatmármegyei Georgius de Maysa, aki 1438-ban Mária mennybevitele nyolcadán fejezett be egy Evangeliarum dominicalé-t (Vasárnapi evangéliumok. – Zágráb, Káptalani Könyvtár. V. ö. uo. 1881: 208. l. ua.); a már emlitett tordai Miklós „scriptor de Transilvania" („erdélyi másoló") 1461-ból; a kassai Craus Márton, aki 1469-ben irta le Humbertus dömés generális Expositio regulae S. Augustini episcopi (Szent Ágoston püspök regulájának magyarázata) c. munkáját (Batthyaneum, N_5IV. 16. jelz. a. V. ö. uo. 1879: 54. l. ua. és 1901: 49. l. Varju, hasonmással); a rozsnyói Jámbor János (Johannes Rosenauer Jambor), aki a Batthyaneum egy Biblia-konkordanciáját (G_5IV. 16. jelz. a.) másolta le a XV. század utolsó negyedében (v. ö. uo. 1880: 251. l. Csontosi és 1901: 49. l. Varju, a kolofon hasonmásával), s egy másik János, aki Borhard lőcsei jegyző fivérének (Borhardi frater Leutschoviensis notarii) mondja magát Benedictus de Senis Liber super distinctiones exemplorum Veteris et Novi Testamenti-jének (Könyv az Ó- és Uj Szövetség példabeszédeinek rendjéről, – Batthyaneum F_5IY. 7. jelz. a. l. M. Kvszle 1901: 43. l. Varju) 1470-ben kelt zárósoraiban. Alighanem világi volt az opelni származásu Georgius Dorthar is, a bécsi egyetem baccalaureusa, aki mint szomolnoki jegyző és iskolamester 1456/7-ben lemásolta Guido de Columna Historia Trojaná-ját (1876-ban a gömöri ev. esperesség birtokában; v. ö. M. Kvszle, 1879: 50. l. Csontosi). Talán világi volt továbbá Emericus de Potha, akinek 1471-ben készült Compendium theologicae veritatis (A teológiai igazság foglalata) c. másolata 1883-ban a németujvári ferencesek tulajdonában volt (Uo. 1883: 110. l. Fejérpataky); a budai származásu Wolfgangus Newmann, aki 1478-ban irta le Aeneas Sylvius leveleinek a weimari állami könyvtárban őrzött példányát (Uo. 1880: 252. l. Csontosi); s végül az a magát „nemes Fánchy Antal irástudó"-nak („Antonius litteratus nobilis de ffanch")

nevező másoló is, aki 1489-ben befejezte Kőszegen a Széchényi Könyvtár Batthyány Boldizsár féle misekönyvét. (Uo. 1879: 57. l. ua.)

Nyelvemlékeink másolói sorából Timár Kálmán szerint (Irodt. Közlem. 1929: 150/51. l.) világiak voltak: Németi György, Hensel Imre fia, a Müncheni kódex egyik másolója, aki Moldvában, Tatros városában fejezte be 1466-ban Sz. János evangéliumának leirását; Mihály deák, a Pozsonyi kódex nagyobb részének másolója 1520-ból, s Velikai Gergely, aki a Keszthelyi kódex zsoltáros könyvét 1522-ben vetette papirra Lékán, valószinüleg az ottani ferences kolostorból kikölcsönzött régibb minta alapján.

A kéziratok kolofonjában ránk maradt ezen adatok mellett egykoru följegyzések több olyan világi másoló nevét vagy emlékét őrizték meg, akik a XV. század folyamán Budán s az ország nagyobb városaiban tevékenykedtek. A legrégibb közöttük Péter scriptor, akinek özvegye, Krisztina 1430-ban szerepelt Nagyszebenben (M. Kvszle, 1879: 140/1. l. Csontosi), ha ugyan a scriptor itt könyvmásolót s nem irnokot jelent. Bártfán 1438-ban egy János s 1494-ben egy Mátyás nevü világi másoló élt, Eperjesen pedig a század végén egy Mátyás nevü világi másoló bizonyos Boldizsár eperjesi polgár felesége megbizásából egy Antifonarium-on dolgozott. Valamennyiöket az egykoru följegyzések Kathedralis scriptor néven emlegetik, ami nem családi név, hanem a világi másolók latin elnevezése volt. Kathedralis (Stuhlschreiber) Mátyás jómódu férfiu lehetett: saját házában lakott, amely az 1504-iki tüzvész áldozatául esett. Világi lehetett az a Georgius scriptor is, aki 1447-ben Eperjes városától egy misekönyvért három aranyforintot kapott, s az a Miklós „schreiber", aki az adólajstromok szerint 1465/78 között Eperjesen a szláv negyedben lakott (M. Kvszle, 1911: 134. l. Iványi Béla). Lehet, hogy világi volt az a két meg nem nevezett másoló is, akit 1455-ben Miklós bosnyák püspök kérésére Vitus suffrageneus püspök hozatott Budáról Pécsre, minthogy Pécsett ilyen akkor nem akadt (Uo. 1879: 57. l. Csontosi). Nagy jelentőségü adat ez, mert azt bizonyitja, hogy a fővárosban jóval Mátyás király könyvmásoló mühelyének virágzása előtt bőven akadtak könyvmásolók. Talán e két Pécsre került másoló egyike volt az a Benedictus, aki egy keltezetlen, de Lányi szerint az 1456/72 évkörből való levelében mint a pécsi püspök scriptora ajánlotta fel szolgálatait egy meg nem nevezett egyházi férfiunak (Uo. 1879: 57. l. ua.).

Mátyás király budai mühelye egyetlen scriptorának a neve sem maradt az utókorra. Magáról a scriptoriumról is csak Oláh Miklós egy meglehetősen kései (1510/16 tájáról származó s csupán 1536-ban papirra vetett Hungariá-jában felhasznált) adatából értesülünk. Oláh (Hungaria V. fej. 2. szakasz) a régiekre való hivatkozással azt állitja, hogy Mátyás király a dalmát származásu Felix Ragusanus vezetése alatt harminc, a festésben is jártas segédet (servos amanuenses) foglalkoztatott, akiknek feladata a görög és latin szövegek másolása volt. Ha tekintetbe vesszük, hogy még a nápolyi király sem tartott egyszerre nyolcnál több scriptort, s hogy pl. Vespasiano da Bisticci 1453-ban Firenzében 45 másolóval 22 hónap alatt 200 kötetet volt képes előállitani, ugy Oláh 30 másolóját tulzásnak kell minősitenünk még akkor is, ha föltesszük, hogy a másolók kódexek leirásán kivül a kancellária irásbeli munkáit is végezték. Mert ne feledjük, hogy nagyszabásu másolói tevékenység csak régi kéziratokban gazdag helyeken fejlődhetett ki igazán. Budán legföljebb Mátyás humanista főpapjainak könyvei szolgálhattak mintául, mert nem valószinü, hogy a távoli olasz udvarok kölcsönözték volna ide kincseiket. A kikölcsönzött könyveket már abban az időben is nehezen adták vissza. A velencei levéltár egy töredékes lajstroma például az 1474/93 évekből „libri non restituti" („vissza nem adott könyvek") sokatmondó felirás alatt nem kevesebb, mint tiz kötetet sorol fel. Az efféle tapasztalatok nagy óvatosságra intettek, s a gyüjtők még a szomszédos városokba sem igen kölcsönözték ki egymásnak kódexeiket. Ily körülmények között nem nagyon valószinü, hogy a budai udvarban valami tulságosan serény könyvmásolói munka folyt volna. Erre látszik vallani az is, hogy egyetlen Budáról datált Korvin-kódex sem maradt reánk. A mühelyben – ugy látszik – inkább miniátori munka folyt, s talán ott készültek a Korvinára

jellemző aranyozott bőrkötések is (l. a 4. és 5. fejezetet). Felix Ragusanus neve egyébiránt egyetlen kéziraton s egyetlen korabeli okmányon sem szerepel. Amit tudunk róla, azt egy huszéves gyermek ifju két évtizeddel utóbb papirra vetett futólagos megjegyzéséből tudjuk, s ez csak annyi, hogy Felix maga is járatos volt a festésben, s a görögön, meg a latinon kivül a káldeus és arab nyelvet is birván, főfeladata abban állott, hogy a másolók szövegleirásának helyességére ügyeljen, életkorára nézve pedig annyit, hogy amikor Oláh őt Ulászló udvarában látta, az ő husz éves szemével nézve már idősnek tünt fel, ami egykép lehetett 40, 60 vagy több esztendő! Arról Oláh egy árva szóval sem emlékezik meg, hogy mikor került Felix Mátyás udvarába, s igy a Korvina-kutatók egy részének az az állitása, hogy Felix 1480-ban lett a mühely vagy pláne a könyvtár vezetője (utóbbiról Oláhnál szó sincs!), a XVII. századi Vossius (De historicis latinis libri 3, 1627!) egészen önkényes föltevése, s az is marad, ha még annyi késői történész irja is ki egymásból! Két XIX. századi horvát tudós, Kukuljevic és Matkovic (Margalics Ede: Horvát történeti repertórium. Bp. 1900. I: 510/1. l.) s az ő nyomukon ujabban a Florio Banfi álnéven irogató Holik Flóris (Századok 1938: 390. l. és – nagyképü bőbeszédüséggel – Archivio Storico per la Dalmazia. Róma. 1937/8, XXIV: 362/84. l.). Felixünket azzal a Felix Petantiusszal próbálták azonositani, aki a XVI. század legelején tünt fel, mint II. Ulászló diplomatája, s Cuspinianus szerint, – aki őt raguzainak s Ulászló idejében a budai könyvtár vezetőjének nevezi, – 1522-ben már nem volt az élők sorában. Petantius ugyan nem tudott sem kaldeusul, sem arabul, de tudott törökül, sohasem is dicsekedett azzal, hogy ő lett volna a Korvina vezetője, pedig még az üres cimeket sem vetette meg, s állandóan mint cancellarius Segniae szerepelt (neve egyetlen zenggi okmányon sem fordul elő), – de akárcsak a mi Felixünk, raguzai származásu volt s ennyi bizonyos tulélénk fantáziáju kutatóknak, ugy látszik, elég. Hogy a puszta névazonosság milyen gyönge alap a személyek azonositására, azt kár hosszadalmasan bizonyitanunk. Teljesen elegendőnek véljük, ha utalunk Hess András „Ladislaus praepositus ecclesiae Budensis"-ére (László budai prépost), akit sokáig Geréb Lászlóval azonositottak, mignem kiderült, hogy – Karai László! Nem tudom, megvannak-e Raguza anyakönyvei a XV. század második feléből, de annyit vaktában is megkockáztathatunk, hogy egész sereg Felixre akadnánk bennük. Az minden esetre föltünő, hogy olyan kiváló emberismerő, mint Mátyás király, parlagon hevertette volna mühelyvezetője diplomata képességeit, s egyetlen egyszer sem bizott rá olyan feladatot, mint Petantiusra II. Ulászló. Arról sincs semminő egykoru adat, hogy Petantius – mielőtt Ulászló szolgálatába lépett – Beatrix özvegy királyné kancellárja lett volna. Holik magáévá teszi a horvát tudósok ez állitását, noha Istvánffy Miklósnak az az irása, melyre hivatkoznak, máig sem került elő, s igy az sem volt megállapitható, hogy ez az eseményektől távol eső historikus honnan vette ezt az adatot. Lélektani szempontból szinte kizártnak tartom, hogy Ulászló az általa rutul rászedett királyné meghitt emberét tegye meg a maga bizalmasává, s küldje el leánynézőbe Franciaországba! Ha megmaradunk a puszta realitásoknál, s nem kalandozunk el regényirók módjára a föltevések szines birodalmába, ugy elmondhatjuk Hoffmann Edithtel (Mátyás király könyvtára. Mátyás Király Emlékkönyv. Bp. 1940. II: 266/7. l.), hogy Oláh részletes tudósitása dacára „mégsem tudunk semmit Ragusanusról. Nem tudjuk, tisztán tudósi és munkavezetői szerepe volt-e, vagy festői munkát is végzett, Raguzából mikor jött el, és milyen minőségben,... Tudósi képességeiről... épp oly keveset tudunk, mint müvészi munkáiról".

Hogy név szerint Mátyás egyetlen másolóját sem ismerjük, annak legfőbb oka, hogy a nagy király számadáskönyvei nem maradtak az utókorra. E tekintetben szerencsésebb utóda, II. Ulászló számadáskönyvei kettő emlékét is megőrizték. Az egyik az a János nevü másoló, aki 1494/5 táján Bonfini Rerum Ungaricarum Decades c. terjedelmes müvének letisztázásán dolgozott, s megbizható és csinos munkájáért („fideles elegantesque labores") magyar nemességet is kapott. A másoló, akit némelyek a madocsai apáttal, a királyi könyvek „miniator"-ával, azaz az akkori nyelvhasználat szerint (v. ö. 4. fejezettel) rubrikátorával, korrektorával azonositanak, Bonfini iránti tiszteletből ennek jelmondatát: „soli Deo gloria" („Egyedül

Istennek dicsőség") választotta cimere devizájául. Müve, mellyel ezt a magyar könyv történetében páratlan kitüntetést szerezte, sajnos, elveszett. Nem lehetetlen azonban, hogy a Bonfini történeti munkájából az Orsz. Széchényi Könyvtárban őrzött négy töredék, melyek közül kettő Nürnbergből, kettő pedig Szegedről került oda egy-egy régi kötésből kiáztatva, ennek a diszpéldánynak a maradványai. Legalább Jakubovich Emilnek, a kiváló paleografusnak az a véleménye. Mindkét töredék „azonos kézzel van gondos, XV. század végére való humanista irással, azonos interpunkcióval és caput-jelekkel, egyező tükörnagyságu és sorszámu hártyalevélre irva s igy" – ugymond – „csak a nagy humanista személyes felügyelete alatt, János scriptor által tisztázott... első eredeti másolati példánynak két csodálatos módon ismét összekerült darabja lehet" (M. Kvszle, 1925: 19/27. l. Jakubovich Emil: Az eredeti Bonfini-kódex második töredéke. Hasonmással. V. ö. még ua.: Bonfini-kódextöredék a M. N. Muzeumban, uo. 1919: 111/17. l.). Vajjon nem ezek a Decades-ek voltak azok a „libri regii", amelyek rubrikálásáért 1495 első felében a madocsai apátnak 60 s.-t utaltak ki a tolnamegyei koronajavakból? (A vonatkozó szöveget kiadta Joh. Chr. v. Engel: Gesch. d. ung. Reiches u. seiner Nebenländer. Halle. 1797. I: 152. l.) Ulászló ugyanez idő tájt a királyi táborban („castrum Domini Regis") egy Pál nevü másolót is foglalkoztatott, aki egy Gradualé-n dolgozott, s 1495 májusában 2 frt. dijazásban részesült (Fógel József: II. Ulászló udvartartása. Bp. 1913. 102. l.).

3. A könyvnyomtatás feltalálása és magyarországi szerepe a mohácsi vészig

A könyv történetében uj korszakot nyit a XV. század közepe táján kialakult találmány: a *könyvnyomtatás* vagy – mint eleinte néha nevezték – a mesterséges irás müvészete. Ez az uj müvészet csakhamar korszakos jelentőségüvé vált azáltal, hogy eladdig nem is sejtett lehetőségeket nyitott meg az irott szó terjesztése számára.

Az uj találmány lényege a kéziratnak domboru, mozgó betükből egységes tömbben való kiszedése, és az igy nyert, kellőképp befestékezett szedésfelület nyomás utján való sokszorositása. A találmány e két eleme közül az utóbbi, a sokszorositás nyomás utján való foganatositása már régi szerzeménye volt az emberi müvelődésnek. A nyomás technikája a könyvnyomtatás feltalálását megelőzően már Nyugateurópában is több százados multra tekinthetett vissza. Eleinte mintázott szöveteket állitottak ilymódon elő. A XIV. század vége felé a játékkártyák faducokra vésett körvonalait sokszorositották nyomás utján, s csakhamar a szentképeket is ezzel az eljárással gyártották. Az első évszámmal ellátott, kétségtelenül hiteles fametszet 1423-ban készült Németországban, és Sz. Kristófot ábrázolja. Később főleg Németországban és Hollandiában egész képsorozatokat állitottak elő ezzel a technikával. A képeket rövid magyarázó jegyzetekkel kisérték, s könyvalakban egyesitve hozták forgalomba. A magyarázó szöveget eleinte kézirással pótolták, utóbb pedig a képpel együtt kifaragták a fatáblákon. Éppen ezért sokan ezeket a faragott szövegü képeskönyveket, az un. *duckönyvek*-et (németül Block-Bücher) tartják a mozgó betükkel nyomtatott könyvek közvetlen megelőzőinek. Minthogy azonban a legrégibb ránk maradt datált duckönyvek sem régibbek 1470-nél, amikor a könyvnyomtatás már javában virágzott, a szakemberek egy része inkább a stereotipia, mintsem a tipográfia előfutárainak tekinti őket.

Ha tétettek is kisérletek arra, ami elvégre nincs kizárva, hogy a sokszorositandó szöveg egy-egy lapját a fametszetekhez hasonlóan ducokra messék, ezt az eljárást mint nehézkeset és költségeset csakhamar abbahagyták. A szöveg előállitásának problémáját más, könnyebb és olcsóbb módon kellett megoldani. A minta ehhez sem hiányzott. A könyvkötők már a XV. század elején használtak fémből vésett egyes betüket, melyekkel rövidebb felirásokat préseltek a könyvek bekötési tábláját boritó bőrbe. Ha tehát sikerül kellő számban ilyen vésett betüket késziteni, s azokból lenyomatok előállitására alkalmas tömböket alakitani, ugy a

probléma meg van oldva. De a mozgó betük egysiku tömbbé való összeállitásához mulhatatlanul szükséges volt, hogy az azonos méretekben készülő egyes betük egyforma magas és oldalain simára csiszolt szárral, testtel birjanak. Ezt vésett betükkel elérni ép oly fáradságos, mint költséges lett volna. A probléma megoldása csakis az egyenlő nagyságu és magasságu betük kiöntése utján volt lehetséges. Ezt valósitotta meg a *betüöntőkészülék*, mely ilyen formán a könyvnyomtatás találmányának a lényege.

Az a bizonytalanság és homály, ami az uj kor ezen egyik legjelentősebb találmányának kialakulását kezdettől fogva környezte, nem teszi lehetővé, hogy a találmány egyes fázisait minden kétséget kizáró módon tisztázhassuk, s a feltalálók szerepét eldönthessük. Nem lehetetlen, hogy a problémával egyidőben vagy közel egyidőben, egymástól függetlenül vagy egymás eredményeit értékesitve, *többen is kisérleteztek*, igy 1890-ben napfényre került egykoru följegyzésekből kiderül, hogy 1444-46 között valami Procopius Waldfogel de Braganciis (vagy de Bragensis) aurifaber dioecesis Praguensis (vagy de civitate Praguensi) Avignonban érintkezésbe lépett különböző egyénekkel, hogy őket bizonyos összeg lefizetése ellenében megtanitsa „a mesterséges irás müvészetére" (ars scribendi artificialiter) a birtokában lévő két, acélból készült ábécé s két, vasból és cinkből öntött 48 betüből álló sorozat segitségével. Jean le Robert de St. Aubert chambéryi apát pedig naplójában följegyezte, hogy 1445-ben és 1451-ben Brüggében, illetve Valenciennesben egy-egy Doctrinalé-t vásárolt, melyekről azt állitja, hogy „gette en molle" (szószerint „formába öntve") készültek, s amelyekben sokan annak az „első előkép"-nek (die erste vurbildung) okmányszerü alátámasztását látják, melyet az 1494-ben megjelent Cronica van der hilligen Stat Coellen ismeretlen szerzője mint a mainzi eredetü könyvnyomtatás holland előfutárát emlit. Hogy miben állott ez a hollandi előkép, s hogy mi értendő a formába öntött példányokon, azt a legkülönbözőbb föltevésekkel próbálták megmagyarázni. Az egyik föltevés szerint a hollandi előkép szövegét szárnélküli fémbetükből ugy állitották volna elő, hogy a betüket a szöveg sorrendjében egymás mellé rakva felragasztották egy szál deszkára vagy egy darab kéregpapirosra. Egy másik nem kevésbé szellemes föltevés pedig a „formába öntött" kifejezést ugy értelmezi, hogy a fából kivésett betüket vaskeretbe öntött s jól ledögönyözött homokba préselték, s az igy nyert lenyomatról fémöntvényt készitettek, melyet a mai cinkográfiai klisék módjára faducra szögeltek. Arról, hogy ki volt a hollandi előkép megteremtője, az egykoru vagy közel egykoru források mélyen hallgatnak. A legrégibb adat, mely a könyvnyomtatás feltalálását Laurens Janszoon Coster haarlemi polgárnak tulajdonitja, 1559 tájáról való. A fennmaradt hiteles okmányok szerint 1476 és 1483 között valóban élt Haarlemben egy ilyen nevü gyertyaöntő és korcsmáros, de hogy könyvnyomtatással is foglalkozott volna, arról a följegyzések egy árva szót sem szólnak.

A kölni Chronica ismeretlen szerzője a könyvnyomtatás végleges kialakulását Mainzba helyezi, idejét 1450-re teszi, s *Gutenberg János* nevéhez füzi. Az az állitás hogy a találmány bölcsője „a hires német nemzet bőkezü Mainz városá"-ban ringott, először a középkor egyik legnépszerübb lexikona, a Catholicon 1460. évi, magát meg nem nevező nyomtatójának zárósoraiban bukkan föl. Majd Guillaume Fichet párisi egyetemi tanár 1470-ben kinyomatott latin nyelvü levelében a Sorbonne Bázelből betelepitett könyvnyomtató legényeire hivatkozva a feltaláló nevével is szolgál, lelkes szavakkal dicsőitvén „azt a bizonyos Jánost, aki Gutenbergnek mondatik" („Johannem quendam fuisse, cui cognomen bonemontano").

Évszázados levéltári kutatások több olyan okmányt hoztak felszinre, melyek hitelességéhez kétség nem fér, s melyek némelyikéből egész bizonyossággal kiderül Gutenberg kezdeményező szerepe a könyvnyomtatás terén. A mainzi származásu Gutenberg 1400 körül születhetett mint Friele Gensfleisch zur Laden és Elsgen Wyrich harmadszülött gyermeke. Az 1430 évi Mainz városi összeirásban mint távollévő szerepel. Lehet, hogy már ekkor Strassburgban volt, de okmányszerü adatokkal itteni tartózkodása csak az 1434-44. terjedő évekre mutatható

ki. Foglalkozásáról ez okmányok csupán annyit árulnak el, hogy 1444-ben a strassburgi aranymüvesek céhében szerepelt s hogy 1437-ben vagy 1438-ban többekkel társult, hogy az 1444-ben megtartandó aacheni nagy bucsura tükröket készitsen. A tükörkészitésen kivül más problémák is foglalkoztatták, amint ez kitünik szerződő társainak tett amaz igéretéből, hogy minden müvészetével és jövő találmányával is meg fogja őket ismertetni. Müvészete lényegét a szerződés szükös szavai nem födik föl, de valószinü, hogy annak a sajtóban fekvő „négy darab”-nak is szerepe volt benne, melyet egyik üzlettársa, Dritzehn András halála után szét kivánt szedetni. Gutenberg, hazatérve Mainzba, bizonyára tovább folytatta kisérleteit, melyeknek első, részben talán még a strassburgi időre eső termékei egy Syblláskönyv-töredék, többféle Donatus- és naptár-fragmentum s az 1454. és 1455. évi mainzi bucsulevelek. Föltéve persze, hogy mindezek a nyomtatványok csakugyan az ő sajtójából kerültek ki, s nem más, részben esetleg németalföldi kisérletezők termékei.

Az elért eredményeken fölbuzdulva, Gutenberg nagyobb szabásu vállalkozásba is belefogott, s e célra 1450-ben és 1452-ben 800-800 frt-ot kölcsönzött Johann Fust mainzi aranymüvestől, akivel fizetési kötelezettségének elmulasztása következtében pörbe keveredett. Ez a vállalkozás valószinüleg a *42 soros Biblia* volt, amelynek párisi példányába Heinrich Cremer, a mainzi székesegyház vikáriusa 1456 augusztusában bejegyezte, hogy rubrikálásával és bekötésével szerencsésen elkészült. Némelyek szerint a könyvnyomtatásnak ezt a remekét, melyet hat sajtón a valószinüleg 180 példányban állitottak elő, nem készithette az örökös anyagi zavarokkal küszködő Gutenberg, hanem hitelezője Fust, aki evégből Gutenberg egyik tehetséges tanitványával, Péter Schöfferrel társult. Egy másik Gutenbergnek tulajdonitott nagyszabásu kiadvány, a 36 soros Biblia, melynek tipusai később Albrecht Pfister, az első bambergi könyvnyomtató tulajdonában voltak, némelyek szerint szintén nem Gutenberg munkája. Lehet, hogy Pfister készitette 1459 és 1461 között, még pedig talán már Bambergben. Annyi bizonyos, hogy a két Biblia szedéstechnikája annyira különbözik, miszerint bajos őket egyazon mühely termékeinek tekinteni. Az is nyilt kérdés, vajjon a Gutenbergnek tulajdonitott harmadik fóliáns, a már emlitett Catholicon, mely a kolofon tanusága szerint 1460-ban készült Mainzban, csakugyan az ő alkotása-e.

A legrégibb nyomtatványok előállitóit körülvevő *homály* a feltaláló vagy feltalálók és az első tanitványok *titkolózásában* leli magyarázatát. A két Biblia-kiadás egyikének nincs kolofonja, mely a kéziratok módjára fölfedné az előállitás helyét és idejét, valamint az előállitó kilétét. Ennek a körülménynek Haebler föltevése szerint valószinüleg az az oka, hogy az első könyvnyomtatók készitményeiket kéziratoknak kivánták feltüntetni, amelyeket nagyobb számban egy és ugyanazon keltezés és másoló neve alatt természetesen nem lett volna tanácsos forgalomba hozni. A B^{42} (igy szokták a 42 soros Bibliát jelölni) változatos és müvészi tökéletességü tipusai valóban alkalmasak arra, hogy kalligráfiai remekmünek beillő, müvésziesen irt, s éppen ezért drágán értékesithető kézirat benyomását keltsék. Az illuziót még fokozta, hogy a cimfelirások és kezdőbetük számára a könyvnyomtatók megfelelő üres teret hagytak, kitöltésüket a rubrikátorokra és a miniátorokra bizva. A B^{42} párisi példányáért, az un. Mazarin-Bibliáért 1500-ban száz frt-ot adtak, ami arra vall, hogy a vásárló még ekkor is fényesen miniált kéziratnak vélte szerzeményét.

De az sincs kizárva, hogy a feltalálók titkolózása – mint Bogeng véli – az ipari szabadság és a szabadalmi jog teljes hiányával kapcsolatos. A XV. századi feltaláló tisztában volt azzal, hogy találmánya, mihelyt megszünt titoknak lenni, bárki szabad prédájává válik; ezen felül még attól is tartania kellett, hogy a céhek részéről kemény üldöztetésben részesül.

Az első nyomtatvány, amelynek kolofonjában a könyvnyomtatók neve is szerepel, Fust és Schöffer 1457-iki Psalteriuma, melyben még az is nevezetes, hogy a rubrikák vörös, a kezdőbetük pedig kék és vörös szinben nyomattak.

A *legelső könyvnyomtatók* igen csekély betükészlettel rendelkeztek, s kezdetben laponkint, a 70-es évek óta pedig egy-egy levélpár egyik felületére eső két-két laponkint szedték ki a szöveget s rakták sajtóba a szedést. Maga a borpréshez hasonló fasajtó csuklóban mozgó fedéllel volt ellátva, melynek belső oldalára ráfeszitették a megnedvesitett papir- vagy pergamenivet, s azután rászoritották a befestékezett szedésre. Az iveket a fedélből kiálló szögek tartották, melyek a papiroson lyukakat (punctura) ütöttek. E lyukak egyuttal lehetővé tették, hogy az ivet visszájával teljesen ugyanabban a helyzetben erősitsék a sajtó födelére. Ezzel elérték azt, hogy a közben kicserélt szedés lenyomata sorról-sorra pontosan födje az előlapra kinyomatott szöveget.

Az első könyvnyomtatók betüiket a csucsives könyvirás mintájára vésték, de már 1464-ben Strassburgban antikva, vagyis a humanista könyvirás kerek tipusait utánzó betüket is állitottak elő. A különböző nyelvü nemzeteknél kezdetben mindkét betüfajta egyaránt elterjedt, de később hol a csucsives (fraktura), hol meg a kerekded (antikva) tipus került tulsulyba, majd aratott végleges diadalt. A folyóirást utánzó dőlt betüket (kurziva) 1501-ben metszette először Francesco da Bologna a velencei Aldus-cégnek, még pedig állitólag Petrarca kézirása nyomán. Eredete következtében olasz betünek (italicus) is nevezik.

A könyvnyomtatás elterjedése. A könyvnyomtatás, bár eleinte kódex-szurrogatumnak indult, csakhamar beállott a tömegfogyasztás szolgálatába, s ezzel elfoglalta a neki természetszerüen kijáró szerepkört. Az uj találmány a század hatvanas éveiben indult világhóditó utjára. Mindenekelőtt a német városokban terjedt el, de csakhamar más országokban is meghonosult. Olaszországban 1464-ben, Franciaországban 1470-ben, Hollandiában 1473-ban állitották fel az első könyvsajtót, mig Spanyolországban 1474-ben, Angliában 1476-ban vert gyökeret a „mesterséges irás" korszakos müvészete.

A századfordulóig megjelent sajtótermékek, az un. *ősnyomtatványok*, incunabula számát Schneider az 1925-ben megindult Gesamtkatalog der Wiegendrucke (Az ősnyomtatványok általános katalógusa) cimfölvételei alapján mintegy 30.000-re, Fitz József pedig ugyancsak a GW-re hivatkozva több mint 40.000-re becsüli; utóbbi egy-egy kiadvány példányszámát átlag 500-ra téve (ami szerintünk fölötte optimista számitás, mert hiszen manapság sem ritka a 100-150-es példányszám, a bibliográfiai egyedeknek számitó különlenyomatok sorában pedig a 20-25-ös példányszám is gyakori) a századfordulóig Európában megjelent könyvek példányainak számát körülbelül husz millióra teszi (Mátyás király Emlékkönyv. Bp. 1940. II: 311. l.).

Hazánkban – a nyugati kulturnépek javarészét megelőzve – ugy látszik 1472 vége felé keletkezett az *első nyomda*. Vezetője valami *Hess András* volt. Mind a vállalat vezetőjéről, mind megalakulásáról igen kevés bizonyosat tudunk, csupán annyit, amennyit Hess a Chronica Hungarorum „László budai prépost, apostoli protonotárius és a legfelségesebb Mátyás király alkancellárjá"-hoz intézett ajánló soraiban maga elárult. Ezek szerint Hess Latiumban időzvén, ott megismerkedett a könyvnyomtatás mesterségével és elhatározta, hogy azt embertársai javára maga is elsajátitja. *Budára* László prépost hivására jött, ott sokáig tétlenségre volt kárhoztatva, mignem elhatározta, hogy kinyomtatja a Magyarok krónikáját abban a reményben, hogy ez fogja leginkább érdekelni a magyarokat. Minthogy vállalkozását pártfogója segitsége nélkül sem megkezdeni, sem befejezni nem tudta volna, e müvecskéjét („hoc munusculum meum") neki ajánlotta, igérve, hogy ha a jövőben valami nagyobbat fog kinyomtatni, azt is neki fogja felajánlani.

László prépostot sokáig Geréb Lászlóval, a későbbi erdélyi püspökkel, majd kalocsai érsekkel azonositották (igy még a Révai nagy lexikona VIII. kötete is s. v. Geréb, de az 1914-ben megjelent X. kötet s. v. Hess már az ujabb s egyedül helyes nézetet vallja). Latiumot Olaszországnak értelmezve, ugy vélték, hogy Hess a hazánkhoz legközelebb eső olasz nyomdai emporiumból, Velencéből került Budára (V. ö. Fraknói Vilmos: A Hunyadiak és a Jagellók

kora. Bp. 1896. 145. l.). Röviddel a millenáris magyar történelem vonatkozó kötetének megjelenése után Fraknói vatikáni oklevelek alapján rájött, hogy Hess László prépostja nem Geréb, hanem Karai László volt, aki 1470 elején nyerte el az alkancellári méltóságot, s még ez év őszén mint Mátyás követe a pápai udvarba ment, 1470 november elején érkezett Rómába. A következő év januárjának vége felé visszatért hazájába, s utközben pár napot Velencében töltött. Március elején már ismét a király oldalán látjuk.

Karai olaszországi utján akár Rómában, akár Velencében ismerkedhetett meg a könyvnyomtatással. Valószinübb azonban, hogy Rómában, ahol hosszabb időt töltött. Az örök városban ez időtájt Fitz szerint (Hess András, a budai ősnyomdász. Bp. 1932.) 10-15 nyomda működött, valamennyi egyházi támogatással. Karainak tehát bőséges alkalma nyilt, hogy ezzel az ujdonság varázsával környezett látványossággal megismerkedhessék. Fraknói véleménye szerint választása a Massimo-palotában müködő Sweynheym és Pannartz-féle nyomdára esett. Itt természetszerüen fölébredt lelkében az óhajtás, hogy a tudományos müvelődés ezen jelentékeny segédeszközét hazája se nélkülözze tovább. A nyomda német munkásainak egyikét, Hess Andrást rábirta, hogy Magyarországon telepedjék meg, és állitson föl nyomdát. A költségek fedezését magára vállalta (V. ö. Fraknói Vilmos: Karai László budai prépost, a könyvnyomtatás meghonositója hazánkban. Bp. 1908.).

Fitz Fraknói okoskodását lényegében magáévá teszi, de a látogatást a Sz. Özséb-kolostorban Caraffa bibornok pártfogása mellett müködő Lauer-féle nyomdába helyezi. Föltevését egy valóban nyomós érvvel indokolja: a Chronica Hungarorum „kisbetüi legnagyobbrészt azonosak Lauer kisbetüivel, nagybetüi pedig részben azonosak Lauer nagybetüivel, részben pedig azok némileg javitott kiadásai". Véleményét még azzal is alátámasztja, hogy ennek a nyomdának volt a korrektora az a Pomponius Laetus, aki egyébként Karai elutazása után három hónappal megjelent Silius Italicus-kiadását Mátyás királynak is megküldötte. Fitz még azt is föltételezi, hogy ez a Silius Italicus egyenesen Karai részére készült próbanyomat volt, amelynek tipusai a Sweynheym és Pannartz nyomda betüinek kevéssé szerencsés utánzatai, s amelyeket Karai éppen ezért nem fogadott el. Bármennyire szokásban volt is abban az időben, hogy a fejedelmek vagy városok, amikor egy-egy nyomdász meghivása szóba került, attól tudását bizonyitó próbanyomatot kérjenek, ezt a véleményt nem irom alá. Nem pedig azért, mivel Hess olyan szerződéses jellegü meghivásában, aminőre Fitz Hessről irt monográfiájában hoz fel analógiákat, nem hiszek. Nem hiszek azért, mert ha Karai ily körültekintően még a tipusok minőségére is kiterjedő gondossággal készitette volna elő Hess budai megtelepedését, azt csak határozott céllal, előre megállapitott programmal tehette volna, ennek pedig semmi nyoma. Sőt egyenesen ellene mond Hess saját kijelentése, aki ajánló soraiban azon panaszkodik, hogy Budára érve, ott nem kis ideig tétlenül senyvedt („essem non parum ociosus"), s végül is kénytelen volt a maga szakállára valami kelendőnek igérkező munka kinyomtatásának kockázatát vállalni. Az is furcsa, hogy Hess – ismét saját szavait idézzük – több napon át töprengett azon, kinek ajánlja budai mühelye első zsengéjét, ha ez a mühely csakugyan Karai legszemélyesebb elhatározásából keletkezett.

Talán közelebb járunk az igazsághoz, ha föltesszük, hogy Karai a római nyomda megszemlélése közben, a hirtelen elragadtatás impulzusának engedve, ugy általánosságban emlitette meg, mily szivesen látná a mühelyt Budán. Amikor aztán a Lauer-féle nyomda 1472. februárjában megszünt, illetve Lauer Pfluggal társult és személyzetét szélnek eresztette, nyomtatólegényének könnyen eszébe juthattak a magyar főpap hivogató szavai, s Hess a végkielégitésül kapott betükészlettel, mely Fitz megállapitása szerint 21 nagybetü, 25 kisbetü, 4 ligatura, 26 abbreviatura és 4 irásjel öntéséhez szükséges matricából állott, egy szép napon beállitott Karai budai portájára. Ez 1472. március végén vagy április elején lehetett, föltéve, hogy Hess egyenest jött Rómából Budára, s nem állt meg közben-közben egy kis kisegitő munkára. Karai nem hagyta cserben a benne bizakodót, bár alapjában nem tudott mit kezdeni vele. Mint

Fraknói és az ő nyomán Fitz fölteszi, valószinüleg a budai prépostság valamely épületében szállásolta el, s talán az ő és házanépe ellátását is magára vállalta; sőt, az sem lehetetlen, hogy a sajtó vagy sajtók és az öntőmüszer előállításához szükséges költségek fedezéséről is gondoskodott, akár készpénz-hozzájárulással, akár a szükséges nyersanyag és a prépostság mesterembereinek rendelkezésre bocsátásával. Az sem lehetetlen, hogy a költségekhez más magyar főpapok és főurak is hozzájárultak valamivel, mert csak igy érthető Hess ingadozása az ajánlás dolgában.

Fitz megállapitotta, hogy a Chronica három szedésrészletben készült, s ebből arra a következtetésre jut, hogy Hessnek legalább is három sajtóval kellett dolgoznia. Minthogy azonban az első szedésrészlet a második 80 lapjával szemben csupán 22, s a harmadik 31 lapra terjed, nézetünk szerint a munkát két sajtóval is könnyen győzhette. Voltak-e segitő társai s ha igen, mennyien és honnan jöttek, oly kérdések, melyekre csak föltevésekkel felelhetünk. Fitz három sajtó beállitását föltételezve, 1932-ben megjelent monográfiájában a nyomda személyzetét 15 főre becsüli, akik között négy szedő és hat nyomtatólegény lett volna. Ugyanő 1940-ben a Mátyás király Emlékkönyv-ben, bár a három sajtó föltevéséhez tovább is ragaszkodik, már jóval szerényebb személyzettel is megelégszik: 3-3 szedővel és könyvnyomtatóval, akikhez még „valószinüleg" egy festékező és „esetleg" egy inas járult. Ha azonban beérjük két sajtóval, s Hesst magát is odaállitjuk akár a szedőszekrény, akár a sajtó elé, még ez a szám is csökkenthető. Fitz, bár maga sem tartja lehetetlennek, hogy Hess „már Rómából hozott magával egy-két embert", ugy véli, hogy „a személyzet tulnyomó részét azonban Budán fogadta fel s kiképeztetésükkel veszitette el azt a... nem kevés időt, mely alatt munka nélkül volt". Bizonyitékul azt hozza fel, hogy a sajtóhibákban éppen nem szegény kiadványban – Fraknói a Chronica sajtóhibáinak számát 66-ra teszi – „az idegenek számára olyan szokatlan" magyar hely- és személynevek „mindvégig az akkori hazai helyesirásnak megfelelően hibátlanul szedettek", s hogy „a szövegben sok olyan rövidités van, mely gyakran fordul elő hazai oklevelekben, de szokatlan az a külföldiekben". Olyanforma okoskodás ez, mintha abból, hogy – teszem fel – a Franklin- vagy a Hornyászky-nyomdából kötetszámra kerültek ki vogul és osztják szövegek, azt akarnók következtetni, hogy ezekben az üzemekben vogul és osztják szedők dolgoztak! Nem is szólva arról, mennyire bajos elképzelni, hogy a derék Hess a legények kiképzésére forditott keserves időt „tétlenség"-nek minősitse. A magyar tulajdonnevek pontos kiszedésének s a hazánkban divó röviditések alkalmazásának magyarázatát nem a szedőkben, hanem a korrektorban kell keresnünk. Utóbbi bizonyára azonos azzal az ismeretlen személyiséggel, aki a Chronica szövegét Hess rendelkezésére bocsátotta. Ha ez a szöveg csakugyan a minoriták budai kolostorából került ki, ugy a korrektor is onnan került elő, sőt az sem lehetetlen, hogy maga a nyomda is ott volt fölállitva.

Mintha Fitz a nagy és tulnyomóan magyar személyzettel dolgozó budai nyomda fikciójához azért folyamodott volna, hogy ezzel alátámassza egy másik föltevését, mely szerint mindazok a magyarországi származásu nyomdászok, akik a XV. század végén és a XVI. század elején külföldön akár önállóan, akár mint segédek feltüntek, Budán nyerték volna kiképeztetésüket. Pozitiv adataink erre nincsenek. Sokkal valószinübb, hogy ezek a nyomtatólegények mint egészen más iparágak vándorló legényei kerültek külföldre, s ott sajátitották el uj mesterségüket, vagy pedig külföldön iskolázó félbemaradt diákok voltak, és semmi közük Hess kérészéletü vállalkozásához.

Hiszen Hess sajtójának az 1473 junius 5-én (ez a kolofon kelte) vagy néhány nappal utóbb megjelent *Chronicá*-n kivül egyetlen kétségtelen terméke van, mely *Nagy Sz. Bazil* De legendis poetis (A pogány költők olvasása) c. értekezését és *Xenophon* Apologia Socratisának (Szókratész apológiája) egy részletét tartalmazza, mindkettőt Leonardo Bruni Aretino latin forditásában. E kiadványának az a nevezetessége, hogy a kolofon nem az egész müvecske, hanem az első értekezés utolsó lapjára (a 15. levél a lapjára) került, s hogy a nyomdász

teljes neve helyett csupán annak kezdőbetüit (A. H.) tünteti fel. Fitz ez elhelyezés különösségét azzal magyarázza, hogy a 40. lapon végződő második értekezés teljesen lefoglalta a szedéstükröt, s igy Hess az első értekezés végén kinálkozó üres teret volt kénytelen felhasználni. De vajjon nem képzelhető-e el, hogy Hess eredetileg csupán Sz. Bazil értekezését óhajtotta kinyomtatni, s csak miután a második iv kinyomtatásához ternió helyett kvaternión fogott hozzá, utólag gondolt arra, hogy a különben üresen maradó lapokat, az ivet kvinterniová kibővitve, egy másik kisebb értekezés kinyomtatására hasznositsa? Az az általában ritka szokás, hogy a nyomdász teljes neve helyett csupán kezdőbetüit alkalmazza, Fitz szerint Rómából indult ki, s ismét egy bizonyiték amellett, hogy Hess az örök városban sajátitotta el mesterségét.

Minthogy a Hess-féle sajtónak ez a terméke évszám jelzése nélkül jelent meg, első leirója Michael Denis (a Michael Maittaire: Annales typographicae-jéhez – Nyomdai évkönyvek – 1789. kiadott Supplementum Annalium Michaelis Maittaire) Maittaire Mihály évkönyveinek pótlékai (Wien, c. müvében), s az ő nyomán Budik a nyomás kezdetlegességéből azt következtette, hogy ez a kis füzet előbb nyomatott, mint a Chronica. Bár ennek a Chronica idézett ajánló sorai ellene mondanak, mégsem lehet ezt a véleményt a limine visszautasitani. Igen jól elképzelhető, hogy Hess Budára megérkezve, sebtiben valami apróságot sietett kinyomtatni, hogy ezzel magára vonja a budai udvar tudós köreinek figyelmét, s ezért esett választása olyan egyébként közkeletü szövegek kinyomtatására, melyek az udvarnál divó humanista izlésnek és ujplatonikus irányzatnak megfeleltek. S csak amikor keservesen tapasztalta, hogy ezek a tudós körök nem váltották be a hozzájuk füzött vérmes reményeket, s a megrendelők elmaradtak, fogott hozzá első üzleti vállalkozásához, mely már nem a szük klikk, hanem a nemzet egyetemes érdeklődési körével számolt. Egyuttal figyelembe vehette a munkája primitiv voltával szemben elhangzott kifogásokat, s uj öntőmüszert készittetett a már elhasznált régi helyett, ami megmagyarázná, miért nagyobbak a Chronica sorméretei, mint a Basiliuséi. Ez egyuttal érthetővé tenné, miért nevezte a Chronicá-t sajtója első termékének. Hiszen ez a reklám-célokat szolgáló apróság – gondoljuk csak meg, hogy Hess az annál közel negyedfélszer terjedelmesebb, 69 nyomtatott levélből álló Chronicá-t is nagyszerényen „munusculum meum”-nak nevezi – a kissé nagyzoló nyomdász szemében amolyan számba se vehető quantité négligeable lehetett. De ez a nyilatkozat egyszerü captatio benevolentiae, vagy – ha ugy tetszik – ravasz üzleti fogás is lehetett, s pusztán a magyarok nemzeti hiuságát akarta legyezgetni azzal a kijelentésével, hogy az ő történetüknek szentelte sajtója első termékét.

Hess két budai nyomtatványának példányszámáról, áráról, forgalomba hozatala módjáról, kelendőségéről semmiféle pozitiv értesülésünk sincs. Csak annyi kétségtelen, hogy ma már *mindkettő nagy ritkaság*. A Basilius-Xenophonból mindössze három, a Chronicá-ból pedig kilenc példányt tart nyilván a Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Első, XV. századi tulajdonosa egyiknek sem ismert.

Hess a Chronica ajánló sorait ezzel a reményteljes mondattal végzi: „Ha később netán nagyobb könyveket nyomtatok, ezeket szintén a Te dicső nevednek fogom ajánlani”. De reménysége, sajnos, nem vált be. Pedig bibliográfusaink ugyancsak iparkodtak, hogy minél több nyomtatványt utaljanak a budai mühely termékei sorába. Sok nyomtatványt neki tulajdonitanak. A sort Weszprémi István nyitja meg, aki 1774-ben azt hitte, hogy Hess még a század végén is Budán müködött, és ő nyomtatta ki 1499-ben Paep János budai könyvárus számára a pécsi Missalé-t. Tévedését már Wallaszky helyreigazitotta, ami nem volt nehéz, tekintve, hogy a Missale nyomtatási helyét, Velencét a kolofon kifejezetten emliti. Röviddel utóbb, 1777-ben Michael Denis szóbeli közlésre hivatkozva azt állitotta, hogy Hess a magyar Chronica után kinyomtatta volna Manestorfer Mihály dr. bécsi orvos krónikáját is. Erről azonban kiderült, hogy itt a budai Chronica 1431-ben Bécsben készült kéziratos másolatáról van szó, melynek készitője Menestorfer János, a müvészetek doktora és a jogtudományok

licentiátusa. Panzer 1793-ban esetleges budai nyomtatványnak vélte a Constitutiones incliti regni ungarie (Nemes Magyarország törvénykönyve) azon hely, év és nyomdász nélküli kiadását, mely az ingolstadti egyetemi könyvtárból került Münchenbe; föltevését Hain is magáévá tette. De erről már Horváth István 1333-ban kimutatta, hogy az 1483-iki lipcsei kiadás utánnyomata, s igy nem is készülhetett Budán. Borovszky Samu később krakkói nyomtatványnak tartotta, amit már én is kétségbe vontam, Fitz pedig Haebler tipusrepertóriuma alapján megállapitotta róla, hogy Konrad Kachelofen adta ki 1491 s 1494 között Lipcsében. Jankovich Miklós Szent-Györgyi Gellért Sallustius-forditásához 1811-ben irt bevezetésében budai nyomtatványnak minősiti a páduai Brentius – Julius Caesar nyomán készült – Oratioját, melyet Hain Adam de Rotweil aquileai sajtójába utalt, s amely a GW szerint Bartholomaeus Guldinbeck nyomtatványának bizonyult. Robert Proctor 1900-ban budai nyomtatványnak vélte Galeotti Liber de homine-jének (Könyv az emberről) h., é. és ny. n. kiadását, s ezt tartotta a munka editio princepsé-nek. Vele szemben gr. Apponyi Sándor Brunet nyomán az 1472/76 közt nyomatott jesii kiadást tartotta az elsőnek, amiben Fitz is egyetért vele. Utóbbi szerint ez az állitólagos budai kiadás 1475/76 körül jelent meg Bolognában. Végül 1932-ben Fitz egy – ugyancsak hely és nyomdász nélküli – kiadványt, Antonius Florentinus Confessionalé-jának (Gyóntatókönyv) 1477 évi kiadását utalja a budai mühelybe, amelyet a GW Mathias Moravus nápolyi mester munkájának tart. Sajnos, a Fitz felsorakoztatta érvek csupa be nem bizonyitott föltevésen nyugszanak. A teljesség kedvéért megemlitjük végül azt a kiáltványt, melyet Mátyás királynak 1477-ben, amikor Frigyes császárnak hadat üzent, Bécs város közterein kifüggesztetnie sikerült, s amely talán Budán készült, ha csakugyan nyomtatványról van szó, mint azt Fraknói föltételezi.

Mikor és miért *szünt meg* legelső s hosszu időre egyetlen könyvnyomdánk, – mert hiszen az 1507/8. évi zenggi sajtót alig minősithetjük hazainak, – oly kérdés, melyre pozitiv adatok hiján csak feltevésekkel felelhetünk. Lehet, hogy elemi csapás semmisitette meg az üzemet, de az is lehetséges, hogy a mester meghalt, vagy hogy pártolás hiján kénytelen volt odébb állani. Utóbbi esetben visszasüllyedt a socius-ok szokásos névtelenségébe. Az időpontot illetőleg nagy a valószinüsége annak, hogy a nyomda megszünése kevéssel a Chronica megjelenése utánra, de okvetlenül 1475. vége előttre esik, s oly körülmények között ment végbe, melyek a fölszerelés egésze vagy legalább is legjelentékenyebb része pusztulását, vagy Budáról való eltávolitását vonták maguk után. Csakis igy válik érthetővé az a különben szinte érthetetlen körülmény, hogy ha maga Mátyás király nem törődött is a nyomdával, azt 1475 utolsó napjaiban Budára érkező felesége, Beatrix sem karolta fel, noha „a nápolyi királyi család a nyomdászatnak nagy pártfogója volt, s éppen Beatrix atyja volt az, aki a nyomdászatot Nápolyban meghonositotta". Az 1477. évi bécsi kiáltvány nem akadálya ennek a föltevésnek, mert hiszen – ha valóban nyomtatványról van szó – Mátyás azt külföldön is előállithatta, mint ahogy külföldön készült néhány évvel utóbb a Mátyás rendeletére kinyomatott esztergomi Missale és Breviarium is!

1480-ban, amikor a Magyarországnak szánt könyvtermelés ujra megindult, a budai nyomda már régen megszünt, s uj vállalkozó nem akadt. Fiol Szvatopluk krakkói nyomdász ugyan, aki huszita üzelmeiért börtönbe került, kiszabadulása után Lőcsén telepedett le, s itt is halt meg 1525-ben; de annak semmi nyoma, hogy mesterségét Lőcsén is gyakorolta volna. A kiadók tehát *idegenben készült sajtótermékek*-kel födözték a hazai szükségletet.

Igy az első magyarországi misekönyv, a Missale ad usum dominorum ultramontanorum (A hegyekentuli urak használatára való misekönyv, RMK. III: 2.) 1480. augusztus 27-én *Veronában* hagyta el a sajtót. Kolofonja nem emliti meg nyomtatója nevét, de kétségtelen, hogy Petrus Maufer roueni származásu vándornyomdász alkotása, mivel ezeket a tipusokat 1480-ban kizárólag ő használta Veronában. Még ugyanebben az esztendőben, 1480. november 12-én nyomtatta ki *Velencében* Joannes Cassis regensburgi könyvkereskedő költségére az

ágostai származásu Erhardus Ratdolt az első esztergomi Breviarium-ot (RMK. III: 1.), még pedig az Incipit tanusága szerint Mátyás király 1479. é. rendeletéből kifolyólag (V. ö. Hubay Ilona: Missalia Hungarica. Bp. 1933. 7. l. 3. jegyz.). A Breviarium-ot 1484-ben Thurony Mihály milkói püspök és esztergomi érseki vikárius rendeletéből ujra kinyomtatták. Mihály püspök a Breviarium-ot, – miként ezt a szöveget megelőző 8. számozatlan levél hátlapján közölt epistolájából tudjuk, – Mátyás király parancsára adta át kinyomtatás végett kircheimi *Feger Theobald budai* polgár *könyvárus*-nak. Ugyanakkor – s valószinüleg ugyancsak a király rendeletéből – az esztergomi Missale uj kiadásával is megbizta. Feger mindkét munkát *Nürnbergben* nyomatta ki, a Missalé-t (RMK. III: 7.) Antonius Kobergernél, aki 1484. augusztus 31-én készült el vele, a Breviarium-ot (RMK. II: 9. és GW. 5469) pedig, – hogy a torlódást elkerülje, – a sulzbachi származásu Georgius Stuchs-szal, aki e nyomtatványon sem magát, sem a nyomtatás helyét nem nevezte meg. Stuchs munkájával Feger annyira meg volt elégedve, hogy az esztergomi Missale nyolcadrétü kiadását (RMK. III: 44.) is nála nyomtatta. Utóbbi, az un. breviarium-tipussal szedve, 1498. augusztus 25-én került ki a sajtóból, s – mint Hubay véli – valószinüleg az ide-oda misézni járó papok számára készült. Feger egyébként a Missalé-t a szokásos ivrét alakban 1491-ben is kinyomatta (RMK. III: 24.), de ezuttal *Brünnben* Conradus Stahel és Matheus Preinlin társascégnél, akik november 21-ről keltezett kolofonjukban „impressores veneti"-nek vallják magukat. A Velencében 1484. szeptember 28-án sajtó alól kikerült olmützi Breviarium-ot (GW. 5469.) tényleg egy Conradus Stahel de Plauberen nyomtatta Andreas Corvus de Corona (Brassó) és Martinus Burccensis (Barcasági) de Czeidino (Feketehalom) társaságában, s valószinü, hogy Stahelt épen e munka alapján hivta meg Filipecz János váradi püspök, akit az olmüczi káptalan Mátyás király óhajtására 1484 elején választott meg püspökévé, s aki a brünni nyomdát a XV. század nyolcvanas éveinek második felében megalapitotta. Ez az 1491. évi Missale egyébiránt a brünni nyomda egyetlen olyan terméke, amelyen a nyomdászok megnevezik magukat. Hogy Stahel a nyomda keletkezése óta vagy legalábbis Thuróczi János Chronica Hungarorum-a kinyomatása idején (1488) már Brünnben dolgozott, azt véleményem szerint épen Feger e megrendelése bizonyitja. Feger ugyanis Thuróczi müvét, mely 1488. március 20-án hagyta el a brünni sajtót (RMK. III: 16.), legott utánnyomatta *Augsburgban* régi nyomdászánál, Ratdoltnál; s tette ezt olyan boszorkányos gyorsasággal, hogy az utánnyomás (RMK. III: 15.) nem egészen harmadfél hónap multával, 1433. junius 3-án már elkészült. Ezt a látszólagos rekordteljesitményt – gondoljuk meg, hogy Fegernek nemcsak a könyv kiszedetéséről és kinyomtatásáról, hanem a minden csalafintasága dacára is tekintélyes számu illusztrációk elkészittetéséről is gondoskodnia kellett – csak ugy érhette el, ha a brünni kiadás szövegét valamelyik szedővel összejátszva, még nyomás közben, részletekben kézhez kapta. Ilyen eljárás éppen nem példátlan a könyvnyomtatás történetében, s Feger elég élelmes volt ahhoz, hogy az üzlet érdekében minden kinálkozó alkalmat megragadjon. Hiszen még attól sem riadt vissza, hogy a mü néhány olyan részletét, mely a német fülnek nem volt kedves, a példányok egy részéből kihagyja, nehogy terjesztése a római szent birodalom területén megakadjon! Ez persze nem akadályozta meg abban, hogy kiadását Mátyás királynak ne ajánlja, s a valószinüleg neki és Beatrixnek szánt példányokat, melyek ma a Széchényi Könyvtár cimeliumai, arany nyomásu ajánlásokkal ellátva hártyára ne nyomassa ki. Amikor aztán Stahelék Filipecz püspök halála következtében anyagi nehézségekbe jutottak, a nekik lekötelezett Fegerhez fordultak, aki a mindig kelendő Missale kinyomatásával igyekezett segiteni rajtuk. Ezzel véget is ér összeköttetésük, s Feger az esztergomi zsinat végzéseit Constitutiones Synodales (Zsinati határozatok, RMK. III: 28.) cimen 1494-ben Johannes Winterburg *bécsi* tipográfusnál nyomatta ki.

Javarészt velencei könyvnyomtatókat foglalkoztatott egy *másik budai könyvárus, Paep János*. Első kiadványa, az esztergomi Breviarium uj kiadása 1497. február 20-án került ki Georgius de Arrivobenis velencei mühelyéből. 1498-ból két kiadványát ismerjük. Az egyik a legenda sanctorum regni Hungarie (Magyarország szenteinek legendái, RMK. III: 45.), mely január

13-án került ki egy magát meg nem nevező velencei sajtóból, s amely, – amint azt Varju Elemér az egri érsekmegyei könyvtár példánya alapján kimutatta (M. Kvszle, 1902. 46. l.), – tulajdonképen Jacobus a Voragine Legendae sanctorum-a (Szentek legendái) 1498. é. velencei kiadásához készült függelék, s miként az, Nicolaus de Francfordia mühelyének terméke. A másik az esztergomi Missale (RMK. III: 46.), mely március 4-én készült el ugyancsak Velencében a speyeri származásu Joannes Emericus de Spira officinájában. Joannes Emericus különben már 1495-ben (október 31.) is kinyomtatta az esztergomi Missalé-t (RMK. III: 32.) ismeretlen megrendelő részére, s ehhez a Missale Romanum 1494-ben Philippus Pincius velencei sajtójából kikerült (Hain-Copinger, 11.405. sz.) finom rajzu kánonképét használta fel. Ugyanez a kánonkép szerepel a Paep számlájára 1499. április 24-én megjelent pécsi Missalé-ban (RMK. III: 52.), mely Velencében nyomdász megnevezése nélkül, de Hubay megállapitása szerint kétségkivül az ő mühelyéből került ki. Paep annyira meg volt elégedve munkájával, hogy vele készittette el a Missale Strigoniense 1502. évi kiadását (Szabó RMK. III: 58. sz. a. Horváth Ignác leirása alapján a kolofont 1500. március 31-re teszi, holott az Varju Elemér megállapitása szerint 1502. április 1.; v.ö. M. Kvszle 1902: 47. l. és Hubay Ilona, i. m. 28. l.), s talán az 1501. julius 13-án elkészült esztergomi Obsequialé-t (RMK. III: 10.) is, melyek egyikén sincs a tipográfus megnevezve. Az esztergomi Missalé-t nyomdászunk 1503. julius 20-án lényegtelen szövegbeli és tipográfiai eltérésekkel ujból kihozta, de ezuttal Paep egy budai konkurrense, Keym Orbán számlájára. Bár Joannes Emericus ezuttal sem nevezte meg magát, Paep első pillantásra rájött, hogy ki segit Keymnek az ő üzletét rontani, s szakit vele. Amidőn 1505-ben két ujabb jelentős liturgikus müvet vet piacra: a zágrábi Breviarium-ot (RMK. III: 133.) és az esztergomi Ordinarius-t (RMK. III: 134.), egy másik velencei céget, Luca' Antonius de Giuntát bizza meg velük. Ugyanekkor bizományba veszi uj könyvnyomtatójának egyik saját, kelendőnek igérkező kiadványát, az 1505. november 6-án elkészült Guillelmus Parisiensis (Guillaume Pép) Postilla super epistolas et evangelis c. prédikációs könyvet. Giunta a Budára szállitott példányok cimlapját ellátta Paep szokásos mesterjegyével, mely itt a könyvárus védőszentjének képével kombináltan jelenik meg. (V. ö. Borsa Gedeon: Adalékok a középkori budai könyvkereskedők történetéhez. M. Kvszle, 1955-296/8. l., a jelvény hasonmásával.) Ugyanitt készitteti a pannonhalmi bencések 1506. évi Breviarium-át (RMK. III: 134.) és az esztergomi Missale 17 – részben már meglehetősen kopott – fametszettel diszitett 1507. évi kiadását (RMK. III: 148.), valamint az 1508. évi (március 4.) Obsequialé-t (Temetési könyv, RMK. III: 152.), melyről a tipográfus neve elmaradt, és az 1509. é. (március 3.) Missale Strigoniensét (RMK. III: 165.) ismét Giunta impresszumával. A vállalkozó szellemü budai könyvárus 1509. szeptember 15-én kelt végrendelete szerint tartozott Giunta, Lichtenstein és Nicolaus de Franckfordia velencei könyvnyomtatónak; igy föltehetjük, hogy a mühely megnevezése nélkül kiadásában megjelent szerkönyvek ezek valamelyikénél készültek. Paep 1509. december 10. előtt elhalálozott, de az ő cégjelzésivel jelentek még meg mind az esztergomi Breviarium (RMK. III: 174.), mind az esztergomi Missale (RMK. III: 175.) 1511. évi kiadásai, melyek Nicolaus de Franckfordia nyomdász jelvényével s az ő gondozásában kerültek ki valamelyik velencei mühelyből december, illetve augusztus 1-én. A két „prachtdrucken" költségeire Paep még életében 100 frt-ot előlegezett, s végrendeletében meghagyja örököseinek, hogy a munka előhaladtával ujabb száz, majd ismét száz frt-ot folyósitsanak ennek a „Nicloss von Frankfurt"-nak (L. Zentralbl. f. Bibliothekswes. 1892: 401/2. l.). A budai céget ekkor valószinüleg a Paep végrendeletében szereplő István nevü segéd vezette, akit a nagybányai *Heckel Istvánnal* (Stephanus Heckel de Rivulus Dominorum) szoktak azonositani.

Heckel egyébként saját cége alatt is forgalomba hozott négy kiadványt, melyek mind Petrus Liechtensteinnél készültek. Ezek: a br. Kemény József (Tört. és irod. kalászatok, Pest, 1861. 39. l.) emlitette De sanctorum invocatione (A szentek segitségül hivása) 1512-ből – az esztergomi Missale 1512. és 1513. é. kiadásai, melyek példányain Keym (Kaym) Orbánnal

osztozott meg (RMK. III: 180, 185, 186. sz.) – és az 1514. évi pálos Missale (RMK. III: 196.), amely – ugy látszik – önálló kiadványa volt.

Keym Orbán, akinek a neve először – mint láttuk – az 1503. évi Missalé-n szerepelt, nem csupán egyházi szerkönyvek, hanem tankönyvek kiadásával is megpróbálkozott. Ilynemü kiadványai jobbára krakkói nyomtatványok *strassburgi* és bécsi utánnyomatai voltak. De a fősulyt ő is a szerkönyvekre fektette, s ezeket többnyire Velencében állittatta elő. Heckelen kivül másokkal is társult. Igy a *Lyonban* 1510-ben kinyomatott Ordinarium Strigoniense (Esztergomi szertartáskönyv, RMK. III: 166.) költségein Milcher Mátyással, az 1519. évi esztergomi Breviarium-éin (RMK. III: 231.) Schaller Jakabbal, s az ugyanez évi bencés Breviarium-éin (RMK. III: 232.) Alantsee Lukács bécsi könyvárussal osztozott meg. Utóbbiak kinyomtatását a velencei Liechtenstein cég gondozta. A fáradhatatlan kiadó 1519. julius 15-e és 1520. junius 27-e között halt el, mivel az utóbb emlitett napon az Ordinarium Strigoniense (RMK. III: 233.) már Keym Orbán örökösei cégjelzéssel hagyta el Giunta sajtóját.

Nevezetesebb budai könyvárus volt még a svéd származásu *Schaller Jakab* is, aki 1512-15. között négy munkát hozott forgalomba, – Guillelmus Postillá-inak 1512. évi kiadását nem tekintve, – csupa egyházi szerkönyvet, s valamennyit Velencében nyomatta. Külön nevezetessége a Petrus de Quarengiis nyomdájában előállitott Postilla-kötet Schaller-féle mesterjegye. E mü kiadásában Schaller Giuntával osztozott, aki a Schaller-féle példányokhoz rendelkezésre bocsátotta az 1505. évi Postilla-kiadáshoz készült Paep-féle mesterjegyet, melynek szedett részét megfelelően megváltoztatták, s a vésett I+P monogrammban a P betüt elég sikerületlenül S-sé faragták át (V. ö. Borsa, i. h. hasonmással).

E nagyobb szabásu kiadói tevékenységet kifejtő könyvárusok mellett a XV. század utolsó éveiből és a XVI. század elejéről még *több más budai könyvkereskedő* nevét is megőrizte számunkra egy-két kiadványuk kolofonja. Ezek: Ruem György, Stephanus de Wardia „librarius budensis in Ongria", aki 1511-ben Jehan Petit hires párisi nyomdájában állittatta elő Arnoldus de Briennio dömés szerzetes Sermones de tempore (Beszédek az egyházi évről) c. prédikációs gyüjteményét; Murarius Antal „bibliopola budensis"; Mathias Milcher, aki utóbb Bécsben szerepelt mint könyvárus és kiadó; Leonardus de Sessardia (Szekszárd?) „bibliopola budensis", aki 1523-ban Torinóban nyomatta ki Georgius Sabinus Index geographicus-át (Földrajzi utmutató). A sort Prischwitz Mihály rekeszti be, aki 1523-ban egy Psalterium-ot (RMK. III: 259.), 1524-ben egy Breviarium-ot (RMK. III: 263.) és 1525-ben egy Obsequialé-t (RMK. III: 256.) nyomatott ki az esztergomi egyházmegye használatára, valamennyit Liechtenstein velencei nyomdájában. A mohácsi vész, sajnos, véget vetett a Budán virágzó könyvkiadói tevékenységnek.

Amig kiadóinknak a mohácsi összeomlást megelőző korszakban külföldi officinákat kellett igénybe venniök, hogy Magyarország sajátos könyvszükségletét előállittathassák, addig több *magyar származásu tipográfusról* tudunk, aki ugyanekkor messze *idegenben* gyakorolta mesterségét. Valóban nagy kár, hogy egyikükben sem volt elég vállalkozási kedv ahhoz, hogy megismételjék Hess balul kiütött kisérletét, s Budán vagy az ország más városában könyvnyomtatómühelyt rendezzenek be.

A sort a nagyszebeni származásu Thomas Septemcastrensis nyitja meg, aki 1472-ben és 1473-ban a kempteni származásu Johannes Burster (Wurster) társaságában két latin könyvet nyomtatott ki *Mantovában*. Thomas ezután egy időre eltünik a szemünk elől, hogy 1481-ben *Modenában* bukkanjon fel ujra. Itt Johannes Franciscus-szal társulva május 19-én fejezte be Domenico Roccociola kiadó részére Aesopus Fabulae-inek (Meséinek) kinyomtatását.

Az 1470-as évek közepe táján s talán már előtt is szerepet játszott *Perugia* nyomdászatában Johannes Henricus Wydenast, az ottani egyetem pedellusa, aki a Digestum vetus 1476-iki kiadásában sicambriainak, vagyis óbudainak mondja magát.

A brassói származásu Andreas Corvus Andreas de Corona néven 1476-ban tünik föl először *Velencében*, ahol Adam de Rotwil társaságában december 25.-ére készül el Albertus de Padua Expositio evangeliorum-ának (GW. 784.) (Evangélium magyarázat) kinyomtatásával. Rotwil 1477/78-ban még egy egész sereg nyomtatványt hozott ki Velencében, de hogy Andrásunk tovább is segitett-e neki, azt kolofonjai nem árulják el. Csak annyit tudunk róla, hogy 1484-ben ismét Velencében dolgozik egy másik földijével, Martinus Burciensis de Czeidinoval és a morva Conradus Stahel de Blauberennel társulva. Hármuk közös munkája az olmützi Breviarium, melyet szeptember 28-án fejeztek be. Stahel később Brünnbe költözött, s nem lehetetlen, hogy magával vitte két barcasági sociusát is, akik ez esetben talán a Thuróczi-krónika szedésében is segédkeztek. Nevük nyomtatványokon többé nem szerepel, de Andreas Corvus 1496-ban és 1498-ban velencei okiratokban ismét fölbukkan, ezuttal Andreas olim Sigismundi Corvi néven, s 1498-ban choralis-betüire szabadalmat kapott.

Vajon nem volt-e magyarországi az a Petrus de Bartua (Bártfa?) nevü könyvnyomtató is, aki 1477/78-ban mint Franciscus Renner de Heilbrun velencei nyomdász társa szerepel néhány nyomtatványon? Az 1478-iki római Breviarium uj tipusait – Fitz föltevése szerint – valószinüleg ő metszette.

Petrus (francia nyomtatványain Pierre Hongre) Hungarust még messzebb sodorta hazájától a sors. *Lyonban* telepedett le, ahol 1482-ben két munka került ki sajtójából. 1484 után betükészlete, melyet valószinüleg maga állitott elő, Glockengiesser Sixtus lyoni nyomdász tulajdonába ment át. Talán már ekkor költözött át *Toulouse*-ba, ahol Mayer Henrik ottani nyomdász részére vésett és öntött betüket. Egy ez év május 26-án kelt közjegyzői okiratban mint tanu szerepel, s ebben szülőföldjeként Magyarország van megjelölve. Egy másik, 1492. február 1-én kelt oklevélben, mint toulousei könyvkereskedő (mercator librorum) szerepel. Péter még 1492-ben visszatér Lyonba, majd 1493-ban Magyarországra, de itt – sajnos – nem tudván elhelyezkedni, csakhamar ujból megjelenik Lyonban, ahol uj nyomdát rendez be magának. Ezen a sajtón fejezte be 1496. augusztus 18-án a Codex Iustinianus-t és 1497. november 27-én a Justinianus-féle Institutió-kat. Utóbbi vörös nyomásu kolofonjában magisternek és „totius artis impressorie peritissimus”-nak nevezi magát. Hogy ez nem volt üres dicsekvés, azt pompás kiadványai ékesszólóan bizonyitják. Főmüve az 1500. április 16-án befejezett lyoni Missale, mely egyuttal a lyoni könyvnyomtatás egyik legsikerültebb terméke, remek tipusokkal, diszes kezdőkkel. E nagyszabásu munka készitése idejében mégis annyira szegény volt, hogy adóját sem tudta kifizetni, s azt a könyvnyomtatás és betümetszés terén szerzett nagy érdemeire való tekintettel engedték el neki. További sorsáról csak annyit tudunk, hogy mint Antoine Doulcet lyoni tipográfus társa még 1510-ben is él.

Ha még megemlitjük Jacomo Ungaro betümetszőt, aki velencei okiratokban mint intagliator vagy gettator di lettere 1473 óta szerepelt s Aldus Manutius mühelyében dolgozott, majd 1513-ban a velencei tanácstól tizenöt évre szóló szabadalmat nyert a „canto figurato” speciális nyomtatási módjára, Simon de Ungaria ágostonos szerzetest, aki 1481-ben *Bolognában* meglehetősen élénk kiadói tevékenységet fejtett ki s Gabriel Brunch Hungarust, aki 1493-ban *Valenciában* dolgozott mint betüöntő, – ugy felsoroltuk mindazokat a kétségtelen honfitársainkat, akik az ősnyomtatványok korszakában nyomtatványok előállitásával kapcsolatos tevékenységet fejtettek ki.

4. A könyvek diszitése

A piros, vagy más szines tintával készült kezdőbetüket, fejezetcimeket s egyéb diszeket rendszerint nem a másoló, hanem a rubrikátor pótolta a kéziratban. Innen van, hogy a szines kivitelre szánt betük vagy szövegrészek számos kéziratban hiányzanak. A festett diszlapok, keretrajzok, képes kezdőbetük és szövegképek pedig a gondosabb kivitelü, fényesebb kódexekben arra hivatott könyvfestők munkája.

A könyvfestőket manapság rendszerint *miniator*-oknak, müveiket pedig *miniaturák*-nak nevezzük. Mindkét szó a klasszikus latin miniare (miniummal festeni) ige középkori származéka. A „miniator" szó azonban a középkori nyelvhasználatban sokáig pusztán a „rubricator" kifejezés szinonimája volt, s oly egyént jelentett, aki minium festékkel irt. Igy Balbi Catholicon-jában ezt olvassuk: „Miniator... qui minio describit vel preparat" („Miniator... ki miniummal másol vagy diszitésre előkészit"). A könyvfestőket a középkori nyelvhasználat rendszerint az „illuminátor", illuminista névvel jelölte meg. A szó a „lumina" elnevezésü festékkeveréktől vette nevét, mellyel az arcok fényfoltjait állitották elő (V. ö. Martin: Les miniaturistes français. Paris, 1906. 135-6. l.). A kéziratok kifestésének müveletét Wattenbach szerint (D. Schriftwesen im Mittelalter. Lpzg., 1896. 366-7. l.) elvétve a „lineare", „titulare", „floritare" és „paginare" (vonalazni, cimet irni, virágot festeni) igékkel is kifejezték. A „lineare" igét már Apuleius is „festeni" jelentésben használja; a „titulare" később „röviditeni" jelentést öltött; a „paginare" pedig eredetileg csupán a lapszélek diszitését jelentette. A „miniatura" szót kéziratok diszitményeinek és képeinek megjelölésére Henry Martin szerint Leone Alacci használta először De libris ecclesiasticia Graecorum (A görögök egyházi könyveiről, Paris, 1645.) c. müvében. Azóta ez a szó mind a közhasználatban, mind a szakirodalomban polgárjogot nyert, s általában jelöli mindazokat a kézzel előállitott diszeket és képkompoziciókat, melyek a kódexeket (s esetleg nyomtatványokat) ékesitik, tekintet nélkül technikájukra, tehát az egyszerü tollrajzokat csakugy, mint a szinpompás, aranytól ragyogó képeket.

A diszes kezdőbetük, *iniciálék s képes kompoziciók* befogadására szolgáló területet a könyvmásolók – mint már emlitettük – a szöveg leirásakor üresen hagyták, s ott, ahova diszes kezdőbetük kerültek, sokszor kisbetüvel jelezték, miféle iniciálé készitendő. Oly kéziratoknál, melyek kifestése befejezetlen, illetve ahol a miniatura lepattogzott, gyakran az is megállapitható, hogy néhány odavetett szóval *jelezték*, miféle jelenetet ábrázoljon a készitendő festmény. E rövid utasitásokat vagy a másoló, vagy a könyv megrendelője, de a későbbi korban, amikor a könyvfestés népes mühelyekben üzött iparággá lett, valószinüleg a mühely vezető müvésze vetette oda. Sőt a vezető müvész a lap alsó peremén gyakran *fölvázolta* az egész jelenetet, melyet a miniatura kivitelével megbizott tanitvány azután az eredeti helyen részletesen kidolgozott. A miniatura elkészülte után a lapok aljára vetett vázlatot tajtkővel eltüntették. Erre a sajátságos eljárásra Henry Martin jött rá. A lehorzsolódott miniaturák tulnyomó többségének tanusága szerint a kompoziciók körvonalait igen részletesen vázolták fel a müvészek ónnal vagy fekete, ritkábban barnás tintába mártott ludtollal. Ilyen festői kidolgozásra váró tollrajzok vannak pl. a Dubnici krónika 1479 táján irt s szövegében is befejezetlenül maradt kódexének 1a levelén. Az egyik ónrajz, melynek elmosódott körvonalai Szüz Mária trónoló alakját sejtetik, a másik igen világosan és részletesen kidolgozott tintarajz, vörös árnyékolással, s a Sz. Háromságot ábrázolja. Egy másik hazai példa Thuz Osvát 1499-ben elhalt zágrábi püspök Antiphonarium-a (Zágráb, Egyetemi Könyvtár, M. R. 10.), amelynek igen diszesre tervezett 22a lapján a diszités puszta tollrajzban maradt (V. ö. Hoffmann Edit: Régi m. bibliofilek, Bp., 1929. 121. l.).

A miniaturák rendszerint *nem* voltak *eredeti* alkotások, hanem régibb kompoziciók többékevésbé szabad másolatai. Néha egyenesen puszta átmásolások, melyek az eredeti ellenképei.

Innen magyarázható meg az a furcsaság, miért olyan sok a miniaturákon a látszólag balkezes alak. A pauzálásra a mai zselatin lapokhoz hasonló anyag, a „carta lustra" szolgált. Ennek készitési módját is jól ismerjük Jean Le Bégue, a párizsi számvevőszék (chambre des comptes) irnokának 1431-ben készült Experimenta de coloribus c. gyüjteményéből (Kiadta Mrs Merryfield: Original treatises on the art of painting. London. 1849. c. kétkötetes müvében).

A miniátorok-használta *festékek* fajairól, anyagáról és előállitásáról legjobban a nápolyi Nemzeti Könyvtár egy latin kézirata tájékoztat, melynek ismeretlen olasz kompilátora a XIV. század második felében élt. Legjobb kiadása A. Lecoy de la Marche-tól való (L' art d'enluminer. Paris. 1890.). A szerző a miniátor által használt szinek számát nyolcra teszi. Ezek: a fekete (niger), a fehér (albus), a piros (rubeus), a sárga (glaucus), a kék (azurium), a viola (biffus vagy bissus color, id est violatus), a rózsaszin (rosaceus color, alias rosetta) és a zöld (viridis). E szineket részben készen szolgáltatta a természet, mint ásványi vagy növényi festékeket, részben bonyolult receptek szerint állitották elő a könyvfestők alkimiai laboratóriumhoz hasonló mühelyében. A különböző festékanyagok kötőszeréül vastagabb folyadékokat, un. bitumeneket használtak. Ilyen bitumenek voltak: az enyves viz, melyet rendszerint pergamen-hulladékokból főztek, a tojás fehérje (clara ovorum), a mézgás viz (aqua gummata) és a méz-viz.

Az alapszineket némi ónfehérrel keverve, tehát világosabb árnyalatban rakta fel ecsetével a miniátor, s erre az alapra kerültek a fényfoltok, meg az árnyékok. Kiváló gondot igényelt az arany *felrakása*. A nyugateurópai kéziratok aranyozott miniaturáinak pompás állapota a XIX. század folyamán azt a hitet keltette a miniaturákkal foglalkozó tudósokban, hogy a középkori müvészek valami titokzatos technikával nemcsak végtelenül vékony aranyfüstöt, hanem meglehetősen vastag aranylemezeket is alkalmaztak a pergamenre. Ez a nézet azóta legendának bizonyult. Martin vizsgálódásai szerint a miniaturák „aranylemezei" rendkivül vékony aranyfüstből készültek, sőt gyakran puszta ecsettel rakták fel, s azután csiszolták az aranyat. A pergament mindkét esetben előbb meg kellett alapozni. Az alapozáshoz Jean le Bègue szerint gipsz, viz, cinóber és borban feloldott halenyv keverékét használták, de gyakran a puszta tojásfehérje-alappal is beérték. A kódexek aranyozásának látszólagos vastagságát Martin szerint egyrészt az alap, másrészt az a körülmény okozta, hogy a pergamennek az aranyozott felülettel szomszédos részeit a csiszolókővel lenyomkodták. Az aranyat nemcsak a háttér kitöltésére s a nimbusok, koronák meg ékszerek ábrázolására használták, hanem főleg a XV. század második felétől kezdve a ruharedőzet fényfoltjait is arannyal rakták föl.

Lecoy de la Marche a nápolyi névtelen alapján tanulságos egybeállitást közölt a könyvfestő mühelyében található *szerszámok*-ról. A miniátornak mindenek előtt egész sereg ecsetje (pincellum) volt, melyeket a különféle festékek, az arany és az alapok fölrakásánál használt. Egy, a hintőecsethez (pincellum situlare) hasonló szerszám a tojásfehérje fölveréséhez kellett. A betük, cikornyák s főleg a körvonalak fölvázolásához ludtollakat (penna) használt. A folyékony és pépes masszák keverésére vékonyabb, és vastagabb fapálcikák (bacula) szolgáltak. A lappasztást különböző alaku késekkel (cultella) vagy – ilyenek hiányában – üvegcserepekkel hajtották végre. A fényezéshez, csiszoláshoz a farkasfog vagy az ametisztkő (lapis amatiti) szolgált. A folyékony festékeket vászon- vagy selyemrongyokon szürték át. Az ásványi festékek összezuzása kőlapokon történt, amelyeket rendesen „porfir"-nak neveztek még akkor is, ha másféle kőanyagból állottak. A festékek és kötőanyagok felforralására a legkülönbözőbb alaku edények álltak rendelkezésre, ugy hogy a könyvfestők mühelye valóságos alkimista laboratórium benyomását keltette.

A kódexek illuminálása eleinte csakugy, mint másolásuk kizárólag a *kolostorokban* történt. A szerzetesek mellett csakhamar világi papok, majd világi hivatásos könyvfestők is feltüntek. Franciaországban például már a XI. század folyamán élt egy Gerardus Turonensis nevü világi

művész, aki pénzért dolgozott. A *világiak* térfoglalása ezen a területen is az egyetemek fölvirágzásával kapcsolatos. Mind a párizsi, mind az olasz egyetemeken a miniátorok, miként a könyv előállitásával foglalkozó egyéb iparágak müvelői, az egyetem kiváltságaiban részesültek. Az 1292. évi párizsi adólajstrom 13 adóköteles „enlumineur"-t sorol fel; 1333-ban pedig a párizsi miniátorok már önálló céhbe tömörültek. A keresettebb könyvfestők mühelyükben számos segédet foglalkoztattak. Maga a mester ilyenkor legfeljebb a legfontosabb miniaturákat és a diszlapokat készitette saját kezüleg mig a kisebb diszeket s esetleg a nagyobb kompoziciók részletes kidolgozását is segédeire bizta. Attavante degli Attavanti, a XV. század egyik legkeresettebb firenzei miniátora például egy ránk maradt szerződésében külön hangsulyozza, hogy bizonyos diszlapokat maga fog késziteni, s ez a körülmény az ár megállapitásában is szerepet játszott. Csakis igy érthető, hogy Attavanténak nem kevesebb, mint 169 kódex diszitése tulajdonitható, köztük nem egy olyan kézirat, amely egészlapnyi kompozicióval ékes.

Hazánkban nagyobb szabásu miniátori tevékenység – a Mátyás király korabeli budai mühelyt nem tekintve – sohasem virágzott. A fennmaradt gyérszámu emlék legtöbbjén a miniátor neve nincs feltüntetve, de nagy a valószinüsége annak, hogy a zárósorokban emlitett másoló többnyire egyuttal a kifestést is végezte.

Emlékeink sorát az a néhány indafonatos kezdőbetü nyitja meg, mely a Szelepchényi-kódexnek nevezett, szövegében frank hatás alatt álló XI. századi Evangelistarium (Az evangéliumi szakaszok könyve) lapjait disziti (Az egyik ábrázolva M. Kvszle, 1939: 365. l. Mell.).

A legrégibb hazai miniaturákat a XII. század végén, ugyancsak bencés kolostor számára készült *Pray-kódex* őrizte meg számunkra. A kötetben több, legalább részben elég diszes, ha nem is müvészi, kékkel és pirossal festett kezdőn kivül a 41. és 52. összefüggő levélpáron, mely közé az ordo et canon missae (a mise rendje és kánona) van elhelyezve, öt (s nem négy, mint Hoffmann Edit állitja, aki a liturgiai szempontból legfontosabb képről, mely a keresztrefeszitett Jézust jeleniti meg, megfeledkezik, – v. ö. M. Kvszle. 1927: 2. l.) tollrajz látható, melyek a megfeszitett Krisztust, a keresztlevételt, a sirbatételt, a sirnál megjelenő három Máriát (e két képecske egy közös lapra került) s végül a megdicsőült, trónoló Üdvözitőt ábrázolják (Képük: M. Kvszle, 1927: I. tábl.). „Rajtuk – Hoffmann Edit 1927. évi megállapitása szerint – a XII. század közepének és végének Regensburg hatása alatt kifejlődött, rendkivül magas szinvonalon álló *salzburgi* miniaturái éreztetik kétségtelen befolyásukat". Szerinte egyéb okokon kivül talán ez a salzburgi daraboktól való függés magyarázza meg azt a már Divald Kornél által is észrevett *bizánci* elemet, mely a Pray-kódex rajzaiban megcsillan. „E képek – irja tovább – a nyugati munkákhoz mérve néhány évtizeddel elmaradott álláspontot képviselnek, s ez is arra vall, hogy régibb kiváló munkákra való támaszkodással készültek. Noha nem valami elsőrangu müvész készitette őket, mégis egyéni izük érdekessé teszi őket, nemkülönben a felfogásukba vegyülő realisztikus elem". Azóta Kniewald Károly és Kühár Flóris kutatásai kétséget kizárólag megállapitották, hogy a Pray-kódex a XII. század utolsó évtizedében készült, és szövegében erős francia hatás alatt állott, a nagy sacramentáriumának szövege pedig az arrasi vagy amiensi egyházmegyéből, valószinüleg a corbie-i bencés apátságból került ki. Vajon nem áll-e ugyanaz a képanyagra is? A francia hatás, mely középkori épitészeti és szobrászati maradványainkban oly erősen megnyilvánul, bizonyára XII-XIV. századi miniaturafestészetünkből sem hiányzott. S tényleg, a budapesti Egyetemi Könyvtárba a XVIII. század folyamán feloszlatott kolostoraink anyagából nem egy francia származásu kódex került, ami azt mutatja, hogy szerzetesi könyvtárainkat valósággal elárasztották a francia földről származó kéziratok.

Sajnos, sem az importált, sem pedig a mintájukra itthon keletkezett kéziratok között mindeddig egyetlen valójában jelentős munka sem került elő. Ez csak természetes, ha meggondoljuk, hogy a tatárdulás, a török megszállás és a különböző hitujitó mozgalmak milyen

végzetes hatással voltak régi egyházi könyvtárainkra. *Francia stilusban* készült a sárospataki dömés kolostorban a XIII. század végén, vagy a XIV. század legelején a budapesti Egyetemi Könyvtár Commentarius in secundum librum sententiarum Petri Lombardi (Petrus Lombardus Szentenciák második könyvéhez kommentár) c. kódexének (Cod. Lat. 38. Xo 2°) egyetlen szövegkezdő iniciáléja, egy rózsaszin alapon kékkel festett Q betü s a lap belső hosszanti oldalán végig nyuló, tüskés csigába kanyarodó kacskaringója (V. ö Berkovits Ilona: A bpi Egyetemi Könyvtár festett kéziratainak egy csoportja. M. Kvszle, 1931: 1. 4.). Ugyancsak francia minta után készült, de nehézkes kivitelü munka az Egyetemi Könyvtár Commentarii in Evangelium Marci (Kommentárok Márk evangéliumához, Cod. Lat. 49. 4°) c. kéziratának Q betüje a XIV. század második feléből.

Ekkor azonban már hazánk területén az Anjouk trónrajutásával karöltve az *olasz iskola* kezd felülkerekedni, igy például olaszos iniciálék diszitik az Egyetemi Könyvtár egy a XIV. század közepén irt s hazai kolostorból származó Bibliá-ját (Cod. Lat. 02 46. 2°, Berkovits, i. 4. l.); felsőolasz hatás alatt készült a Széchényi Könyvtár egy 1382 előtt keletkezett Missalé-jának (Cod. Lat. 334.) két kis miniaturája valamelyik dalmáciai bencés kolostorban (Hoffmann M. Kvszle, 1927: 6. l.), s ugyancsak olasz, közelebbről bolognai minták nyomán keletkezett Hoffmann szerint (uo. 6. l.) a Széchényi Könyvtár egy másik Missalé-jának (Cod. Lat. 395.) levéldiszei és miniaturái, s köztük a legsikerültebb: a megfeszitett üdvözitőt ábrázoló kánon-kép csinos keretben. Utóbbi kódex a XIV. század végén vagy a XV. század elején iratott, minden valószinüség szerint Kassán, s talán az ottani dömés kolostor részére, mely még 1786-ban is birtokában volt.

E kezdetleges kisérletezések sorából messze kimagaslik a Jakubovich Emil véleménye szerint Kálti Márkus székesfehérvári őrkanonok, előbb Károly Róbert király feleségének udvari papja és kancelláriájának alkalmazottja tollából származó (v. ö. Jakubovich Emil: Adatok okleveleink és krónikáink iróihoz. M. Nyelv, 1925: 35/8. l.) latin gestáinak az a diszpéldánya, mely *Bécsi Képes Krónika* néven szerepel irodalmunkban, s mely a trianoni szerződés és a velencei egyezmény alapján 1933-ban a bécsi Nemzeti Könyvtárból a Széchényi Könyvtár tulajdonába ment át. Jakubovich szerint Nagy Lajos király a hihetőleg a szerző halála következtében befejezetlenül maradt krónika e diszpéldányát 1374/76 között készittette el ajándékul Lajos orleansi herceg számára, akivel az időben tárgyalások folytak a király 1370-ben született Katalin leányával leendő eljegyzése érdekében (Nagy Lajos kir. oxfordi kódexe, a bécsi Képes Krónika kora és miniatora. M. Kvszle, 1930: 382-93. l.). Véleményét arra alapitja, hogy a cimlap A kezdőjében a királyleány védőszentje, alexandriai Szent Katalin képét festették. Minthogy azonban a cimlapon Nagy Lajos cimerei között a lengyel sas nem szerepel, a kódexnek 1370 novembere előtt kellett elkészülnie, s a Szent Katalin-kép talán, – mint Fitz József (M. Kvszle, 1937: 189. l.) és Berkovits Ilona (A Képes Krónika és Sz. István királyt ábrázoló miniaturái. Uo. 1938: 1-20. l.) véli – a kis Katalin megkeresztelése alkalmából (1370. jul.) került a cimlapra. Ilyformán a kézirat nem jegyajándékul, hanem Nagy Lajos könyvtára számára készült, s csak a kezdőlapján szereplő Sz. Katalin-kép miatt használták fel utóbb a reménybeli vőlegény megajándékozására.

Ami mármost a Képes Krónika képdiszét illeti, Julius Hermann Hermann (Die italienischen Handschriften des Duecento und Trecento. Wien. 1930. Beschreibendes Verzeichnis d. illumin. Handschriften in Österreich, N. F. Bd. V.) Nagy Lajos udvarában élt, sienai hatás alatt álló nápolyi festő munkájának tartja, s az olasz trecento miniaturafestészet legkiválóbb termékei közé sorozza. Hogy a müvésznek *Nagy Lajos udvarában* kellett élnie, azt kétségtelenné teszi a magyar, kun és oláh viselet és fegyverzet legaprólékosabb részleteiben is hüséges ábrázolása; az pedig, hogy a müvész a magyar legendákat és történetet annyira jól ismerte, hogy az események ábrázolásában nem egyszer oly epizódokra is kiterjeszkedik, amelyekről a krónikás szövege nem tesz említést, arra inditotta Hoffmann Editet: a miniátort

nápolyi iskolázottságu magyarnak tartsa. Ennek a tetszetős föltevésnek az a gyöngéje, hogy a képanyag tárgykörének megválasztása aligha függött a miniátor önkényétől, hanem attól a magyar történelemben és legendákban jártas udvari főembertől, aki bizonyára az egész munkát irányitotta.

Jakubovich Emil fölvetette annak a lehetőségét, hogy ez a magyar miniátor talán Nagy Lajos kedvelt képirója és cimerfestője Medgyesi Miklós, Herthul mester, királyi festő fia lehetett, akinek létezéséről az 1332. és 1336. évből való oklevelek tesznek emlitést. Ezt látszik megerősiteni a miniátor német nyelvtudása is, amire Hoffmann mutatott rá a Hunt-Pázmán-család cimerével kapcsolatban, melyet a müvész téves etimologizálással kutyafejjel helyettesitett. Berkovits Ilona azt is tagadja, hogy a Képes Krónika puszta függvénye a korabeli, sienai hatás alatt álló nápolyi miniaturának. Szerinte a nápolyi elemek leginkább a lapszéldiszitésekben nyilvánulnak meg, de ezek mellett a festő a bolognai és velencei miniaturafestészet egyes jellemző motivumait is felhasználta, s mindezt teljesen egyéni motivumokkal vegyiti, amelyekre egyébként már Hoffmann is rámutatott.

Ami mármost a *százat meghaladó önálló kép*-et és alakos iniciálét illeti, ezek Berkovits szerint „nemcsak egyenranguak a korabeli olasz miniaturafestészet legkitünőbb alkotásaival, hanem mesterük sok tekintetben meg is előzi kortársait. A mozgalmas csatajelenetek megkomponálása, a történeti képeknek a tájba való beillesztése, miniátorának bőbeszédüsége, széles elbeszélő kedve szinte egyedülállóvá teszi az egykoru olasz termékekhez viszonyitva. Szellemben, felfogásban, az udvari élet pompájával, a harci jelenetek gazdag ábrázolásával, továbbá a jeleneteknek a több sikra tagolt térbe való beillesztésével, az épületek valószerübb megmintázásával talán a francia szellemhez legközelebb álló lombardiai miniaturafestészettel való kapcsolata vethető fel... A Képes Krónika miniaturáinak létrejötte elképzelhetetlen a korábbi *francia* és *olasz* világi, történeti tárgyu kódexek diszitéseinek ismerete nélkül. A Képes Krónika miniátorának feltétlenül ismernie kellett a XIV. századi világi témáju kódexeknek s lovagregényeknek (Berkovits itt első sorban, tekintettel Nagy Lajos ismeretes Nagy Sándor kultuszára, az illusztrált Sándor-regényekre gondol) csataképekben bővelkedő gazdag illusztrálásait". Ugyane mester munkája a Nagy Lajos király könyvtárából ránk maradt másik darab, a középkorban Aristotelesnek tulajdonitott Secretum secretorum (Titkok titka) kezdőlapja is. A kódex, mely ma az oxfordi Bodleiana tulajdona, cimlapján a lengyel cimert is feltünteti, s igy 1370 után kellett keletkeznie.

Péter András (A m. müv. tört. Bp., 1930. I: 62. l.) egy másik magyar miniátor munkáját véli fölismerni a Vatikánnak egy a Szentek életét ábrázoló s pár soros magyarázattal ellátott képsorozata azon lapjaiban, amelyek Sz. László, Sz. Imre, Sz. Gellért és Sz. Szaniszló életének epizódjait örökitik meg. Véleményét arra alapitja, hogy ezeken a XIV. század folyamán valamelyik bolognai mühelyben készült képeken éppugy jelentkezik a jellegzetes magyar és kun viselet, mint a Képes Krónika miniaturáin.

Az *első szignált mü*, mely a magyar miniatura gyérszámu emlékei között fönnmaradt, az az esztergomi Missale, melynek irását és kifestését („scriptura, illuminatura" v. ö. M. Kvszle, 1900: 155. l.) a záró sorok állitása szerint 1377-ben fejezte be a másolók során már emlitett Henricus dictus Stephani de Westfalia Imre fia János pozsonyi őrkanonok részére. A gyulafehérvári Batthyaneumban őrzött Missale kétségkivül a hazai miniatura-festés egyik legfontosabb terméke, csakhogy – miként ezt Hoffmann Edit kimutatta – képeinek java részét s épen azokat, melyek magasabb müvészi szinvonalon állanak, nem a csukárdi plébános, és nem is 1377-ben készitette, hanem a XV. század vége felé későbbi tulajdonosa, Han János pozsonyi kanonok – névről nem ismert – miniátora. Henrik plébánostól Hoffmann megállapitása szerint mindössze „kilenc kis figurális iniciálé, itt-ott csinos, de igénytelen lapszéldisszel, azonkivül a cimlapnak s talán a kánonkezdő lapnak a fele" származik. „E munkák nagyon egységes modort mutatnak, a XIV. század végének stilizáló modorát, s nem annyira kiváló

miniátor kezére vallanak, mint inkább nagyon ügyes, a figurális rajzban is járatos kalligráfusséra... Kis miniaturáit és kevéssé változatos ornamentikáját Henrik plébános nyugodt és letompitott szinekben festette meg."

Ez a *kalligrafikus modor* pozsonyi kódexekben már a XIV. század közepe táján is tapasztalható, miként ezt Hoffmann szerint a Széchényi Könyvtár egy röviddel 1341 után Pozsonyban készült Missalé-ja (Cod. Lat. 214.) tanusitja. Az egyik képecske kosztümjeinek tanusága szerint a XIV. század hetvenes éveiben készülhetett ugyancsak Pozsonyban az a diszes Biblia, melyet egy XV. századi bejegyzés szerint Ganois Vencel kanonok hagyott az ottani székesegyházra (ma Széchényi Könyvtár, Cod. lat. 78.). Mind a szöveg, mind a festés több kéz munkája, s a miniátorok hol olaszos (M. Kvszle, 1927. 2. mell. a.), hol franciás (uo. 2. mell. b.) izlésben oldották meg feladatukat (V. ö. M. Kvszle, 1927: 10/11. l. Hoffmann E.). A Széchényi Könyvtár egy szintén Pozsonyból származó XIV. századvégi Missalé-ja (Cod. lat. 215.) pedig hol olasz-francia, hol német vagy osztrák miniaturák hatása alatt nyerte ugyancsak két különböző kéztől származó diszeit (Uo. 11. l. ua. hasonmás: III. mell. A-iniciálé, mely Dávid királyt jeleniti meg, amint pólyásbabának ábrázolt lelkét felajánlja Istennek).

1394-ben késsült el *Ladislaus de Miskolch* azzal a kis ivrétü Missalé-val, mely ma az egri érsekmegyei könyvtár egyik büszkesége. Egyetlen miniaturáját, a kánon előtti képet (ábr. M. Kvszle, 1902: 35. l.) Toldy Ferenc, – aki e kézirattal először foglalkozott behatóbban, – Miskolci László név szerint ismeretlen „klastrom- és nemzettársa" müvének tekinti. Mint fentebb láttuk, Csontosi és Varju világi embernek tartja Miskolci Lászlót, s Varju, elvetve Toldy föltevését, a miniaturát is neki tulajdonitja. „Miért keresnők másban – ugymond – könyve főékességének alkotóját, amikor minden arra vall, hogy egy volt a Missale ügyes kezü másolójával. Nagyon rendkivüli volna, – főleg a hazai kezdetleges állapotok mellett, – hogy az ilyen egyszerübb kézirat elkészitésén többen munkáljanak". Ha tehát Varju föltevése helyes, ugy Miskolci László az első világi könyvfestő, akinek emléke és alkotása hazánkban fönnmaradt. A 235 × 128 mm nagyságu kép a megfeszitett Megváltót ábrázolja, anyja és János apostol társaságában, vörös sávval keretelt sötétkék alapon. A vastag fedőszinekkel kidolgozott képben Toldy bizánci és olasz hatást vélt fölismerni. De Varju elutasitja ezt a gondolatot. „Ne keressünk benne – irja – idegen hatásokat. Ennek a képnek festője nem az iskola neveltje, hanem igazi Isten kegyelméből való müvész, aki a természetben, a természettől tanult. A képnek rettentően primitiv részletei elárulják a mükedvelőt". Mindazonáltal alig hihető, hogy a miniátor ezt a templomfalakon, egyházi szerkönyvekben százszor meg százszor megörökitett jelenetet pusztán képzeletből vagy pláne élő modell után alkotta volna, s valóban céhbeli mütörténészeink korántsem tartják ennyire őseredeti alkotásnak. Hoffmann Edit „nagyon egyéni ize mellett német és olasz hatást" (M. Kvszle, 1927: 18. l.), Péter András „délnémet hatásokat" (I. m. I: 64. l.) lát benne.

A XIV. század második felében fénykorát élő cseh miniaturafestészet a szomszédság dacára is csak a XV. század első felében éreztette hatását. Minthogy az ugyancsak magas fokon álló cseh táblafestészet felső-magyarországi festészetünkre semmi hatással sem volt, s a *cseh hatás* nemcsak pozsonyi és körmöcbányai, hanem esztergomi és váci kéziratoknál is jelentkezik, Péter András nem tartja kizártnak, hogy ebben az erősen cseh hatások alatt álló Zsigmond király feltételezett budai miniátor mühelye volt a közvetitő (A m. müv. tört. I: 168. l.). E mühely föltételezésére azonban nincsen egyetlen támaszpontunk sem, hacsak nem az, hogy Zsigmond volt az első magyar király, aki kancelláriájában miniátort is alkalmazott, mert ő állitotta ki 1405-ben az első ránk maradt, festett cimerü, hazai armálist a Tétényiek és Harasztiak részére. A cseh hatások magyarázatára egyébiránt ilyen királyi mühely föltételezésére nincs is szükség: miniátoraink járhattak Prágában, mint ahogy az egyébként ismeretlen Kassai Péter „modist", vagyis scriptor vagy miniátor 1425-ben Bécsben tartózkodott (Genthon István: M. müvészek Ausztriában a mohácsi vészig. Bp. 1927. 16-7. l.), vagy pedig

láthattak csehek által miniált kéziratokat, melyek mint közvetlen minták, vagy egyszerü emlékképek inspirálhatták őket munkájukban.

A cseh hatás legkorábbi emlékei két Missale, melyek egyikét (Pozsony, Káptalani Könyvtár) Michael de Tyrnavia pozsonyi kanonok 1403-ban fejezte be, mig a másikat (Széchényi Könyvtár, Cod. lat. 216.) a felsőausztriai Dürrensteinből vagy az alsóbajorországi Thurnsteinból" származó (l. fentebbi jegyzetünket!) másolta ismeretlen évben. Hoffmann és Varju föltevése, hogy mindkét misekönyv egy kéz munkája, eszerint megdől, s ha igaz az, hogy mindkettő kifestését egy ember végezte, az csakis egyikük, vagy egy ismeretlen harmadik lehet. Már Varju megállapitotta róla, hogy „mestere volt az ecsetnek", de diszitményeit némiképp olaszosaknak véli. Hoffmann szerint is „Nagyszombati (?) Mihály nem érdektelen miniátor tehetség", de „kétségtelen, hogy cseh kéziratokból tanulta müvészetét". „A cseh kéziratoktól való függése – szerinte – munkája egészén észlelhető, de különösen szembetünő az ornamentikában". Utóbbi Johann v. Neumarkt olmützi püspök (1364/80) egy Missalé-ján jelentkezik először, s nemcsak Csehországban, hanem Ausztriában is számos követőre talált, s igy meglehet, hogy Mihályunkra is osztrák közvetitéssel hatott. A Budapesten őrzött Missale cimlapja (M. Kvszle, 1927. V. mell.) alsó peremén látható lombdisz azonban arra vall, „hogy a cseh ornamentikából kölcsönzött elemekkel eredeti és egyéni dekoráció-stilust tudott magának teremteni" (V. ö. 1927: 13-4. l.).

Cseh hatás érződik egy 1421 táján Esztergomban készült Breviarium (Bécs, Nemz. Kvtár, Cod. lat. 1829.) husos levelekből alakitott indadiszén (Uo. 1927: 17. l. ua.), valamint János, a váci püspök miniátora által a váci ötvös-céh számára 1423-ban másolt és festett szerkönyv (Széchényi Könyvtár, Cod. lat. 377.) Sz. Eligiuszt (Éloy), a francia és magyar ötvösök védőszentjét ábrázoló cimképén ékszer benyomását keltő lapszéli kacskaringóin (Uo. 1927: 16-7. l.) tévesen Egyednek irva; ez elirást Berkovits Ilona is átvette Miniatori ungheresi nel „Dictionnaire des miniaturistes" c. dolgozatában (Corvina, 1941: 255-81. l. Szines hasonmása M. Kvszle. 1910: 107. l. mell., ahol helyes névvel szerepel!). Az 1426-ban megkezdett körmöcbányai városi jegyzőkönyv (Városi levéltár) két miniaturája közül csupán az Utolsó itéletet ábrázoló másodikon érződik cseh hatás. Készitője Hoffmann szerint azonos a Széchényi Könyvtár egy datálatlan, de Pozsonyból odakerült Missalé-jának (Cod. lat. 218.) magát meg nem nevező miniátorával.

A körmöcbányai jegyzőkönyv első miniaturája viszont, mely Krisztust a keresztfán jeleniti meg, „más, *német iz1ésü* müvész kezére valló kitünő munka" (Uo. 1927: 15. l.). Egyik legszebb hajtása annak az irányzatnak, mely a német gótikus izlést követte hazánkban. Ilyen a Széchényi Könyvtár egy datálatlan esztergomi Missalé-ja (Cod. lat. 220), mely Pozsonyból került oda s melynek kánon képe egy a XIV. század végén Ausztriában készült s ma Vorauban lévő kézirattal látszik összefüggeni (uo. 1927: 18-9. l.); az 1432-ben fölfektetett Selmecbányái városi jegyzőkönyv (Városi levéltár) egyetlen miniaturája, mely a megfeszitett Krisztust ábrázolja Gobil Bálint kezétől (képe: Gerevich Tibor: Kolozsvári Tamás. Bp. 1923. 30. l.); a Vitéz János számára 1460 előtt iratott Victorinus-kódex egyébként egyéni izü cimlapkerete, amelynek indázatán himbálózó madárkák a Beöthy-féle A magyar irodalom története c. képes diszmü szines melléklete révén mindnyájunknak kedves ismerősei; a besztercebányai Városi Könyvtár 1477 előtt készült un. Langhaus Missalé-ja (M. Kvszle, 1927: 24-5. l.), hogy csak a legismertebbeket emlitsük.

A XV. század első felének legkiválóbb müvészegyénisége, Zsigmond király egyetlen név szerint ismert miniátora, Márton, aki magát nagy szerényen „mesterember"-nek *(Martinus Opifex)* nevezi. Hevesy Andor (Le Bréviaire de Sigismund de Luxemburg. Bulletin de la Société française de reproductions de manuscrits à peintures. 1911. 1. 2.: 112. l.) és az ő nyomán Divald Kornél (Magyar müvészettörténet. Bp. 1927. 91-2. l.) magyarnak vélte. H. Leporini (Festschr. d. Nationalbibl. in Wien. Wien, 1926. 2-10. l.) a melki Martinus

Senginggel próbálta azonositani, Hoffmann Edit pedig nem tartja kizártnak, hogy svájci származásu, bár maga is bevallja, hogy a svájciak körében sem ismerünk hozzá hasonló modorban dolgozó miniátorokat. Sőt, Hoffmann még azt sem tartja valószinünek, hogy Márton mester Magyarországon dolgozott volna. E véleményét arra alapitja, hogy Zsigmond király Breviáriumán (Bécs, Nemz. Kvtár. Cod. lat. 1767; cimképe: Hoffmann: Régi m. bibliofilek. V. tábl.) és Jacobus a Voragine Legenda aurea-ján (Arany legenda, Uo. Cod. lat. 326.) kétségtelenül osztrák müvészek társaságában dolgozott. Péter András viszont (i. m. I: 166, 168. l.) nem tartja lehetetlennek, „hogy a Breviarium, legalábbis annak két első harmada, amelyet Martinus és az un. Albert király miniátora illuminált, Budán készült és csak az un. V. László király miniátora által festett 3. rész keletkezett Bécsben". Föltevését a Legenda aureában látható Sz. István és Sz. László életéből vett jelenetekkel igyekszik alátámasztani. Véleményünk szerint e kódexek keletkezési helyét sem Hoffmann, sem Péter érvelése nem dönti el. Mert habár „teljességgel elképzelhetetlen, hogy a könyveket Ausztria és Magyarország közt ide-oda cipelték volna a kifestések miatt", az viszont igen jól elképzelhető, hogy mind Márton mester, mind Albert király miniátora a király meghivására Budán dolgozott rajtuk. Éppugy abból, hogy a Legenda aureá-ban magyar szentek ábrázolásai is előfordulnak, még nem következik szükségképp, hogy „a kódex miniátora Budán ismerkedett meg a magyar szentek ábrázolásának ikonográfiájával", mert hiszen nincs kizárva, hogy magyar szentek ábrázolását tartalmazó kódex Bécsben vagy bárhol másutt is rendelkezésére állhatott. Márton mester különben még egy harmadik kéziratot is illuminált, az egyetlent, melyet be is fejezett, s igy nincs kizárva, hogy ez volt első munkája. Guido de Columna Historia belli Trojani c. sikamlós regénye ez (Bécs, Nemz. Kvtár, Cod. lat. 2773.), mely a hagyomány szerint Zsigmond király felesége, Cillei Borbála számára készült, s amelynek jeleneteiben Divald egyenesen a budai környezetre és a királyi udvar alakjaira vél ismerni.

Egyébiránt mind Martinus, mind Albert király miniátora hatással volt a hazai miniaturafestészetre. Amaz Pálóczi György, 1423/39. esztergomi érsek Breviarium-ára (Salzburg, Studienbibl. Reproduk. Hoffmann: Régi m. bibliofilek, VIII. tábl) emez egy „quendam Hungarus" által 1465-ben másolt Ptolemaeus-féle Cosmographia (augsburgi könyvtár) ornamentikájára hatott (L. M. Kvszle, 1927. 21., 23. l. Hoffmann.). Ugyancsak *osztrák hatás* ütközik ki Pálóczi érsek másik ránk maradt könyvéből, az erősen megcsonkitott Missalé-ból is (Széchényi Könyvtár, Cod. lat. 359. Mária halálát ábrázoló kezdője reprod. M. Kvszle. 1927. IX. mell. és Hoffmann: Régi m. bibliofilek. 9. tábl.), melyet éppugy mint Breviarium-át Hoffmann ismeretlen magyar miniátorok munkájának véli. Az osztrák hatás egy másik terméke egy óriási méretü győri Antiphonale a XV. század közepéről, melyet mütörténészeink mindeddig nem tettek behatóbb tanulmány tárgyává.

A század utolsó harmadában létesült *Budán* egy nagyobb szabásu *könyvfestő mühely*, mely az uralkodón kivül a könyvkedvelő és pompaszerető humanista főpapok számára is dolgozott. A mühely *keletkezésének* időpontjáról semmit sem tudunk. Abból, hogy Mátyás 1469-ben Bécsben készittette a Thomas de Hungariának ajándékozott Missalé-t, mely a donátor sikerült arcképét is tartalmazza, Hoffmann Edit joggal következtette, hogy ebben az időben a mühely még aligha állhatott fenn. Viszont abból, hogy 1471-ben Mátyás Pomponio Letohoz intézett levelében megemliti egy Blandius nevü „miniator"-át, még éppen nem folyik mintha akkortájt a könyvfestő-mühely már müködésben lett volna. Hiszen Blandius a királyi kancellária alkalmazottja is lehetett, akinek az armálisok cimerképeinek megfestése volt a feladata. Ha ugyan Blandius-nak egyáltalán volt valami köze a festészethez. Hiszen – mint láttuk – a XV. század latinságában a miniátor nem könyvfestőt jelentett, hanem a rubricator szinonimája volt, s nem a kéziratok diszitésével, hanem szövegük javitásával foglalkozott. Munkaköre tehát nem müvészi, hanem filológiai képzettséget kivánt, s ez teszi érthetővé, miért bizta meg Mátyás épen Blandiust azzal, hogy számára Olaszországban összevásárolja a könyveket.

Blandius származásáról semmit sem tudunk. Hoffmann olasznak tartja, de minthogy az armálisok cimerein az olasz modor csak a hetvenes évek közepe táján jelentkezik, ez a föltevés is, amennyiben megáll, megerősiti azt a nézetünket, hogy Blandius miniátori munkát a szó mai értelmében nem végzett. Az olasz izlés Hoffmann szerint csupán 1474 óta észlelhető armálisainkon, ami annak a jele, hogy olasz vagy olasz iskolán felnőtt miniátorok csakis ez idő óta müködtek Budán.

Hoffmann megállapitotta, hogy Mátyás király a hetvenes évek végén vagy a nyolcvanas évek elején láttatta el egyöntetü cimerrel készen (tehát üres cimerpajzzsal) vagy másodkézből vett (vagyis idegen cimerrel ellátott) kódexeit. E cimerek készitője firenzei modorban dolgozott, s Hoffmann nem kevesebb, mint 36 kódexen ismerte fel keze nyomát. E cimerek jellemző sajátsága, hogy a szivpajzsban a holló mindig háromlevelü gallyon ül, s hogy a cseh cimer oroszlánjának a koronája méreteiben aránytalanul nagy. De ez az ismeretlen budai cimerfestő több kódexen miniátorként is dolgozott, igy a Casanato Könyvtár Korvin-kódexének cimlapjára, mely egyébként XIV. századi lombard munka, alul firenzei izlésü virágdiszt festett. A Georgius Trapezuntius Compendium grammaticae-jét (Grammatikai összefoglalás) tartalmazó kódexen (1933-tól Széchényi Könyvtár, előbb Bécs, Cod. lat. 2343) pedig a virágdisz közé cimertartó puttókat is komponált. Virágdiszt alkalmazott továbbá még öt készen vett kódex szalagfonatos cimlapján, hétnek pedig egész cimlap disze tőle származik.

Az 1485 év után Hoffmann az emlitetten kivül még két cimerfestő kezét különbözteti meg a Korvina kéziratain. Az egyik két kéziratot, a másik huszat látott el cimerrel. Utóbbira jellemző a cimer két oldalára elhelyezett M. A. (Matthias Augustus) betü. Mind e kéziratok, mind hét más, részben készen vett, részben valószinüleg Budán másolt kódex közös ismertetőjele, hogy aranyozott metszésüket geometriai vagy virágos mustra tarkitja. Noha a festett metszések jellege felsőolaszországi, amibe firenzei stiluselemek is vegyülnek, annyira egyöntetüek, hogy egy mühelyből kellett kikerülniük. Minthogy pedig a kéziratok között XV. századi firenzei másolatok mellett egy-egy bolognai és nápolyi eredetü kézirat is van, Hoffmann joggal tételezi fel, hogy ez a mühely Budán állt fenn. Abból pedig, hogy a Bécsből 1933-ban ismét Budapestre került Regiomontanus metszésére festett guirland párja föllelhető a római Missale Urb. lat. 110/158a lapján azt következteti, hogy a Missale képdisze is Budán készült. Ez az egyetlen találkozás persze korántsem dönti el a Missalé-t előállitó mühely hollétét, mert hiszen az is lehetséges, hogy a Regiomontanus metszésének festője vette mintául a Missale-t. Szerencsére Hoffmann egyéb érvekkel is szolgál. Igy először azzal, hogy a római Missale több diszlapja a brüsszeli Missale hatása alatt készült, csakhogy kevésbé tehetséges müvésztől; ami egyuttal azt is bizonyitja, hogy a brüsszeli kódex legkésőbb 1438-ban már Mátyás birtokában volt. Egy további bizonyiték a római Missale többi képének és diszitő motivumának keverék-stilusa, ami Hoffmann szerint a budai mühelyre jellemző. Ez a keverék-stilus firenzei, milanói, ferrarai és francia elemekből tevődik össze. Ilyen stilusban készült Georgius Trapezuntius Rhetoreá-ja (Széchényi Könyvtár), ugyanannak Ptolemaeus-forditása (Bécs, Cod. lat. 24.), a müncheni Aristeas s valamennyi közt a legszebb, a velencei Averulinus.

Név szerint a budai miniátorok egyikét sem ismerjük. Balogh Jolán (Néhány adat Firenze és Magyarország kulturális kapcsolatainak történetéhez. Archaeol. Értes. 1926: 198-9. l.) kutatásaiból tudjuk ugyan, hogy 1480/82-ben a talán már előbb is Budán tartózkodott Francesco Roselli festő, miniátor és rézmetsző, de az ő kétségtelen müveivel a Korvina egyetlen máig ismert darabja sem hozható kapcsolatba. Nagyon valószinü, hogy ezek a nevük szerint ismeretlen miniátorok jórészt ép ugy idegenek, első sorban olaszok voltak, mint a királyi udvarban foglalkoztatott egyéb müvészek.

Hoffmann Edit föltevése szerint a mühely *vezetője* valami *Franciscus* de Kastello Ithalico de Mediolano volt, aki az 1939-ben vásárlás utján a Széchényi Könyvtárba került Breviárium-

ban (azelőtt a lambachi bencés kolostorban) – mely 1474 és 1481 között készülhetett Kálmáncsehi Domokos nagyváradi püspök, akkor székesfehérvári prépost számára, tiszta lombardiai modorban – többször megnevezi magát, legteljesebben a 215. a lapon. Balogh Jolán és mások milánói mesternek vélik. Hoffmann horvátnak tartja s azon zenggi de Castelliono et de Mediolano család tagjának, melynek három sarja: Barta, Mátyás és Bernát 1489-ben Mátyás királytól magyar, továbbá zenggi és zágrábi városi nemességet kapott. Csak az a csodálatos, hogy Franciscus mühelyvezető és „jelentékeny müvész" létére Mátyás egyetlen kódexét sem miniálta, s legfeljebb mint cimerfestő dolgozott neki, ha az enyingi és bakonoki Török-család 1481-ben kiállitott armálisa, melynek virágdisze „minden legapróbb részletében megegyezik Kálmáncsehi könyvének számtalan lapjáéval" valóban tőle s nem valamelyik utánzójától származik. Lehet, hogy Mátyás király csakugy, mint napjainkban Hevesy Andor „középszerü müvész"-nek vélte, s nagyobb müvészi feladatot nem bizott rá, de az sincs kizárva, hogy az általa miniált Korvin-kódexek mind egy szálig elvesztek vagy lappanganak. Hoffmann Franciscus hosszas budai tartózkodásával magyarázza müvészetének azt a nagy befolyását, mely Kálmáncsehi egy másik Breviárium-ának (Bécs, hg. Liechtenstein gyüjtemény) különböző stiluselemekből álló s több kéztől származó lapjain megnyilatkozik, valamint azt is, hogy a Liechtenstein-féle kódex nem egy lapjának pontos megfelelőire bukkanunk Mátyásnak a Vatikánban őrzött Missalé-jában, mely 1487/90 között készült Budán.

Franciscus mellett vagy után *még egy milánói* származásu vagy iskolázottságu müvész is dolgozott Budán. Hoffmann neki tulajdonitja a Széchényi Könyvtárban őrzött óriási méretü Antiphonale két legtisztább lodi-i modorban készült diszlapját, mely szerinte okvetlenül Budán került bele ebbe az egyébként burgundi stilusban kifestett kéziratba.

A nyolcvanas évek vége felé egy *harmadik*, mindezeknél kiválóbb tehetség jelenik meg Budán, akit főmüvéről, a Párizsban őrzött Cassianus-kódexről *Cassianus mesterének* neveztek el. Legkorábbi müvei Hoffmann szerint az erdődi Bakócz-család 1489. január 6-án kelt cimeres levelének diszitése és az ugyancsak 1489-ben befejezett velencei Averulinus. Hoffmann az ő munkáinak, helyesebben az ő irányitása mellett s az ő személyes részvételével készült munkáknak tartja a már emlitett párizsi Cassianus-kéziraton kivül a München-ben lévő Beda-kódexet, a Lord Leicester Holkham Hall-i gyüjteményéből napfényre került Evangelistarium-ot, mely utóbb a New-York-i Morgan-könyvtáré lett, s az ugyancsak Párizsban őrzött Aristoteles-ősnyomtatvány miniaturáit. Valamennyiöket már II. Ulászló fejeztette be, vagy legalább is átfestette bennük Mátyás cimerét. Egyikük sincs szignálva, de minthogy II. Ulászló 1495 évi számadáskönyvében a madocsai apát nevének megnevezése nélkül, mint a „királyi könyvek miniátora" szerepel, Hoffmann benne látja Cassianus mesterét; ugy okoskodik, hogy csakis a Budán festett kódexek legszebbikének, a Cassianusnak a müvészét illetheti meg a „királyi könyvek miniátora" diszitő jelzője. Persze ez az okoskodás nem egészen meggyőző. Abból, hogy a madocsai apát a számadáskönyvben mint „a királyi könyvek miniátora" szerepel, az apátur müvészi képességeire következtetni egyáltalában nem lehet, hanem csak arra, hogy ő miniátori minőségben került a számadáskönyvbe. Tehát nem epitheton ornansszal van dolgunk, aminek egy számadáskönyvben semmi értelme, hanem egyszerü ténymegállapitó qualificativummal. Arról nem is beszélve, hogy a „miniator" szó a XV. századi latinságban – mint láttuk – egészen más jelentéssel birt, mint a mai modern nyelvekben. Ha ezt nem tévesztjük szem elől, akkor vajmi gyönge lábon áll a madocsai apát könyvfestő volta. A jó apát ur nem a király könyveinek kifestéséért, hanem emendálásáért kapta a tolnai koronabirtokból neki kiutalt 60 s.-t, s talán nem tévedünk, ha föltesszük, hogy azok a királyi könyvek, melyek szövegének pontosságára a király oly nagy sulyt helyezett, az éppen akkor készült Bonfinius-másolat könyvei voltak.

A madocsai apát kilétét illetően sokáig a legnagyobb zavar uralkodott. Csontosi 1879-ben Vogel alapján megtette Fülöpnek, s bár ezt amivel sem indokolt állitását 1885-ben visszavonta, a Fülöp név ujra meg ujra visszatért. Igy 1911-ben Hevesy Andornál (Rev. de l'Art Chrétien,1911: 120. l.) 1912-ben Sörös Pongrácnál (Az elenyészett bencés apátságok. Bp. 1912. 333. l.), aki Gergely kommendátor és Antal fia János apát közé sorolja. Hevesy egy ujabb dolgozatában (Gazette des Beaux Arts, 1923: 296. l.) pedig kettős föltevéssel szolgál, s Gyulai Gergelyt vagy János apátot gondolja a miniátornak. A kérdést szokott pontosságával Hoffmann Edit tisztázta, aki kideritette, hogy a „miniator" csakis a hazai oklevelekben Joannes vagy Joannes Antonius néven szereplő madocsai apát lehetett (V. ö. M. Kvszle. 1926: 238. l.). Az apát teljes nevét azután Balogh Jolán deritette ki (A madocsai apát, a királyi könyvek miniátora. Henszlmann Lapok, 1927: 5. sz.) milánói oklevelek alapján. Ezek szerint Johannes Antonius Cattaneo de Mediolano dömés szerzetes volt, s már 1487-ben élén állott az eredetileg bencés apátságnak. A Johannes Antonius magyarországi szerepére vonatkozó adatokat a magunk részéről még egy jelentékeny adattal egészithetjük ki. Harsányi András (A domonkosrend Magyarországon a mohácsi vész előtt. Debrecen, 1938. 98. l.; – ez az adat elkerülte Hoffmann figyelmét, akinek legujabb összefoglalása a budai festőmühelyről 1940-ben jelent meg a Mátyás király-emlékkönyvben) Iványi Bélának a domonkosrend központi levéltára magyar vonatkozásu regesztáiból készült kéziratos gyüjteménye alapján megemlékezik egy „frater Johannes abas"(!)-ról, aki 1482. május 18-án engedélyt kapott, hogy apátsága szolgálatára két önként vállalkozó rendtársát is magával vihesse, föltéve, hogy ez nem lesz valamelyik dömés konvent kárára. Egészen kétségtelen, hogy ez a frater Johannes Antonius senki más, mint a mi madocsai apátunk, aki ilyenformán már 1482 nyarán Magyarországba jött, kétségkivül azért, hogy rendbehozza a züllésnek indult bencés apátság ügyét. Harsányi, aki a madocsai apátról mit sem tud, a regeszta azon szavaiból, hogy apátunk a rend könyörgéseiben miként eddig, ezentul is részesül, azt következteti, hogy Johannes Antonius már hosszabb idő óta betöltötte az apáti tisztet. Szerintem ez téves következtetés. Ez a kitétel inkább arra vall, hogy Johannes Antonius csak a mondott időben került a bencés apátság élére, s a dömésrend generálisa megnyugtatja, hogy a rend továbbra is imáiba foglalja, ami eladdig – mint a rend müködő tagját – természetszerüen megillette. Azért nagyfontosságu ez az adat, mert még inkább gyöngiti Hoffmannak, a madocsai apátra – mint mai értelemben vett miniátorra – vonatkozó föltevését. Tekintve, hogy a madocsai apát könyvfestői munkásságát a nyolcvanas évek végére helyezi, legalább is feltünő, hogy a budai mühely olyan kiváló müvészt, mint a Cassianus mestere, évekig nem foglalkoztatott!

De hát ki festette a párizsi Cassianust és a Korvina stilisztikai szempontból vele rokon darabjait? Semmi esetre sem II. Ulászlónak a XVI. század legelején feltünt diplomatája, akit egyesek – mint fentebb láttuk – pusztán a Felix név s a raguzai származás alapján az Oláh-emlitette, könyvfestésben is jártas Felix Ragusanusszal azonositanak. Illuminátori képességeiről a Petantiusra vonatkozó egykoru források milyen hallgatnak, s igy Berkovits Ilona föltevése, hogy ő lett volna a Cassianus és még egy sereg más kézirat illuminátora – köztük Petantius saját munkáié is – nem egyéb puszta föltevésnél, melynek egyetlen erőssége az a nagyon is vitatható hipotézis, hogy a két Felix egy és ugyanaz a személy! (Elena Berkovits: Felice Petanzio capo della bottega di miniatori di Mattia Corvino. Bp., 1941. Klny. az olasznyelvü Corvina 1940. é. III. évf.-ából.) Nem is beszélve arról, hogy Petantius Genealogia Turcorum imperatorum (Széchényi Könyvtár, Cod. lat. 373.) c. II. Ulászlónak felajánlott rotulusának medaillonjai kivitelben az éles szemü Hoffmann megállapitása szerint (Régi m. bibliofilek, 167. l.) „nem mutatnak rokonságot a magyarországi munkák modorával", másik müve, az ugyancsak II. Ulászló számára készült Historia Turcica (ma a nürnbergi Városi Könyvtárban, Ms. Bibl. Solger 31. jelzet a.) pedig ugyancsak Hoffmann szerint a budai iskolának „egyik legkésőbbi és leggyöngébb terméke. Ragyogó szinei, továbbá arctipusai még a régiek, de az iskola főmüveit jellemző mesterségbeli tudás, a kidolgozás müvészi gondos-

sága és választékossága teljesen hiányzik belőle" (I. m. 168. l.). Ezt a hanyatlást természetesen Berkovits se tagadja, de azt – ismét egészen önkényesen, mert hiszen Petantius életkoráról semmit sem tudunk – azzal magyarázza, hogy a müvész öregkori alkotása!

Elvileg nincs kizárva, hogy a párisi Cassianus-t s a vele rokon darabokat az Oláh szerint a festésben is jártas Felix Ragusanus, akit azonban a mondottak alapján továbbra is megkülönböztetendőnek vélünk Ulászló Felix Petantiusától, illuminálta; ez a lehetséges föltevés azonban teljes bizonyossággá csak akkor válnék, ha a Cassianusszal azonos stilusu szignált vagy egykoru okiratokkal beigazolt munkája kerülne fölszinre. Addig őt is ama nem kis számu könyvfestők közé kell sorolnunk, akiknek ismerjük nevét, de nem ismerjük müveit, s helyesebb, ha megmaradunk a Cassianus mestere elnevezés mellett.

A budai mühely nemcsak az uralkodóknak, Mátyásnak és Ulászlónak dolgozott, hanem a diszes könyveket kedvelő *főpapoknak is*. Igy elsősorban Kálmáncsehi Domokosnak, akiről már fentebb megemlékeztünk, azután Filipecz János váradi püspöknek, – akinek az esztergomi érseki kincstárban őrzött Pontificalé-ja Hoffmann megállapitása szerint a Cassianus mesterének feltünése előtt készült (Régi m. bibliofilek, 124. l.), – s Nagylucsei Orbán egri püspöknek, akinek a Széchényi Könyvtárban levő Psalterium-át (Cod. lat. 369.) Cassianus mesterének vele szinte egyenrangu segéde festette ki (Uo. 128. l.). Ugyancsak a budai mühelyben fejeztette be Hoffmann szerint Bakócz Tamás esztergomi érsek, Kniewald szerint Erdődi Simon zágrábi püspök azt a Missalé-t, mely eredetileg György topuszkói apát és rozsonyi c. püspök számára készült s első tulajdonosának halála következtében félben maradt, s ott készült az az esztergomi primási könyvtárban lévő Graduale, mely viszont Bakócz 1521-ben bekövetkezett halála miatt maradt befejezetlen. A müvész kilétét szerinte nem tudjuk, mivel egyik lapján látható szigláját stilisztikai okokból bajos Julio Clovionak feloldani. (L. erről alább!) Csak annyi bizonyos, amint ezt már Varju Elemér is észrevette (V. ö. A Dessewffiek. Turul, 1903: 78. l.), hogy azonos azzal a lombardiai iskolázottságu, esetleg olasz miniátorral, aki 1514/25 között több armálist festett (Régi m. bibliofilek. 180-82. l.). Ugyanez a müvész készitette Perényi Ferenc váradi püspök hártyára nyomtatott misekönyvének keretdiszeit is (Uo. 188-9. l.). A mühely hatása alatt készült darabok: Thurzó János boroszlói püspök imakönyve (Széchényi Könyvtár. Cod. lat. 380) s a brucki (Znaim mell.) premontrei kolostor számára készült Antiphonale (Olmütz, Studienbibl. IV. 1.; V.ö. Hoffmann, i. m. 173. 175. l.).

A budai festőmühely helyiségeinek *hollétéről* éppoly kevéssé vannak adataink, mint tagjai kilétéről. Hoffmann valószinünek tartja, hogy a könyvmásoló és könyvkötő helyiségekkel együtt magában a királyi palotában voltak elhelyezve. „Ha azonban mérlegelni akarunk egy másik lehetőséget, – irja Hoffmann – ugy csakis a budaszentlőrinci pálos kolostor jöhetne tekintetbe, ahol a szerzetesek között valóban kiváló épitészek, szobrászok, üvegfestők stb. müködtek... Mátyás király hir szerint sokat és szivesen időzött a pálosoknál, ... sőt könyvet is adott nekik kölcsön... Megemlithetjük, hogy egy, a budai mühelyben készült Antiphonale-töredék a Szépmüvészeti Muzeumban éppen Remete Sz. Antalt és Sz. Pált ábrázolja, a Cassianus-kódex pálos szerzetesekről szól, s igy... valóban kisértésbe eshetünk, hogy kapcsolatot keressünk a Mátyás-féle mühely és a pálos kolostor között". „Mindez azonban – teszi hozzá – csak véletlen találkozás. Ha a mühely a pálos kolostorban lett volna, azt Gyöngyösi Gergely a kolostor történetéről szóló munkájában büszkén emlitette volna, s akkor tudnók a müvészek nevét is, mint ahogy a többi szerzetes-müvészét pontosan tudjuk" (Mátyás Király Emlékkönyv. Bp. 1940. II: 267-8. l.).

Nos, én a magam részéről igen jól el tudom képzelni, hogy a mühely – különösen, ha a madocsai apátnak tényleg olyan előkelő szerepe volt benne – egy a királyi várhoz sokkal közelebbi helyen, a dömések Sz. Mihályról (Miklósról) nevezett ősi kolostorában volt elhelyezve, melynek egyik tornya ma is (?) fennáll a budai várhegyen a régi pénzügyminisztérium

épülete mellett (A Sz. Domokos rend multjából és jelenéből. Bp., 1916. 185-6. l.). Hiszen Mátyás a döméseknek ép olyan nagy tisztelője volt, mint a pálosoknak, feleségének pedig a gyóntatója közülük került ki. Ha meggondoljuk, hogy Mátyás a rend itt elhelyezett studium generaléját fejlesztette ki egyetemmé – a rendi iratok már 1477-ben mint „Universitas Budensis"-t emlegetik (V. ö. Harsányi András. I. m. 145-7. l.) – s hogy a rend hazai tagjai sorából a másolókon kivül miniátorok, sőt könyvárusok is kikerültek, akik részben Budán szorgoskodtak, vagy oda is elkerülhettek, ugy ez a föltevés sokat nyer valószinüségében. Ilyen név szerint ismert miniátorok Váci Pál, aki 1480-ban miniálta Aquinói Sz. Tamás Summa theologiae-je első részének egy 1477-iki velencei kiadását (v. ö. Békési Emil, Kath. Szle. 1902: 746. l.; Csontosi Lányi nyomán M. Kvszle, 1879:55. l. e munkát kéziratnak vélte) és János kassai dömés frater, akinek 1488-ban megengedi a rendi generális, hogy akár a konventben, akár azon kivül pénzért kéziratokat miniálhasson (L. Harsányi, i. m. 295. l. Harsányi nem idézi a latin szöveget, s igy kétes, hogy mai értelemben vett miniátori vagy rubrikátori munkáról van-e szó. Ha – mint Harsányi véli – azonos azzal a János diákkal, aki a kassai dömés rendház egyik kéziratának kolofonjában – M. Kvszle. 1910: 189. l. – szerepel, ugy valószinübb, hogy csupán rubrikátori munkát végzett.). Elkerült-e János frater Budára, nem tudjuk, de hogy Váci Pál itt dolgozott, az kétségtelen: hiszen ő forditotta le magyarra a Nyulakszigetén élő dominikának részére a rend szabályait, ugyancsak Budán müködött – nem ugyan mint könyvfestő, hanem mint könyvárus – Emericus Nicolai de Zagrabia, aki 1478-ban Páduában tanult teológiát, s 1479-ben Budára rendeltetett magister studentiumnak (a szerzetes tanulók mesterének), s aki 1480-ban engedélyt kapott arra rendi fennhatóságától, hogy Velencéből eladásra könyveket hozzon magával. Vállalkozása annyira bevált, hogy 1481-ben fölhatalmazták rá: a budai egyetem dömés tanára, Petrus Nigri Clipeus Thomistarum (Tomisták pajzsa) c. munkáját árusithassa (Uo. 248. l.).

A budai mühely sajátos *stilusa* az ország egyéb részeiben szorgoskodó miniátorokra, amennyire ezt a kutatás mai állásából megitélhetjük, semminemü hatást nem gyakorolt, ahogy egy kivétellel nem gyakorolt a Mátyás és humanista köre számára Olaszországból beözönlő kézirat-áradat sem. Ez az egy kivétel Kinizsi Pálné Magyar Benigna Imakönyv-e (ma a Széchényi Könyvtárhoz tartozó keszthelyi v. Festetich Könyvtárban, innen a Festetich-kódex elnevezése), mely Hoffmann Edit véleménye szerint is 1493. május 3.-a, azaz Kinizsi halála előtt készült a nagyvázsonyi pálos kolostorban, s a legdiszesebb magyar nyelvemlék. Élénk szinekben pompázó kezdőlapja a szokványos firenzei kéziratok ornamentikájának visszhangja, s becsületére válik az ismeretlen pálos szerzetes ecsetének, aki több volt egyszerü mükedvelőnél. (Szines hasonmása a Képes m. irodalomtört. I. köt.-ben, gyöngén sikerült egyszinü fototipiája: Hoffmann E. Régi m. bibliofilek. 27. mell.)

Nyugat- és Felsőmagyarország városainak papsága és polgársága továbbra is kitartott az *osztrák gótikus* izlés mellett, mely még a XVI. század eleji munkákat is jellemzi. Ennek kétféle oka lehet: vagy az, hogy az e városokban tevékenykedő miniátorok maguk is osztrákok voltak, vagy az, hogy helybeli létükre a hozzájuk legközelebb eső osztrák müvészi központokban nyerték kiképeztetésüket, illetve az innen kétségkivül nem kis számban bekerült kéziratokból meritettek inspirációt.

Igy *Pozsonyban* Hoffmann Editnek a XV. század hetvenes-nyolcvanas éveiben nem kevesebb mint három osztrák vagy osztrák hatás alatt álló miniátort sikerült kimutatnia. Kettejük azon az egyszerübb kiállitásu esztergomi Missalé-n dolgozott, melyet Pottenberger János, 1471/77-ig több izben pozsonyi polgármester készittetett (ma a Széchényi Könyvtárban, Cod. lat. 222.). Az egyik kéz az átlagos osztrák modort követi, mig a másik „kétségbe nem vonható kapcsolatot mutat egy határozott salzburgi miniátor mühellyel, melynek számos darabját ismerjük... köztük egy... valamely magyarországi bencés kolostor számára készült Missalé-t (M. Kvszle, 1927: 26. l.). Osztrákok voltak-e ezek a könyvfestők, vagy osztrák iskolázottságu pozsonyiak,

azt ma már lehetetlen eldönteni. Ugyanez áll arra a harmadik miniátorra is, aki 1488 táján szorgoskodott Pozsonyban, s aki Hoffmann megállapitása szerint Ulrich Schreiber salzburgi mühelyéből került ki, akinek kétségtelen müvei a pozsonyi kéziratoknak mind ornamentikájára, mind képes kompozicióira erősen hatottak. E pozsonyi mester munkái Han János pozsonyi kanonok remek Gradualé-ja, ma a pozsonyi káptalani könyvtárban, egy jóval szerényebb kivitelü másik Graduale ugyanott, s a Széchényi Könyvtár két pozsonyi származásu Missalé-ja (Cod. lat. 219. és Cod. lat. 94.). Utóbbiak elsejét Rosenthaler Vencel tekintélyes pozsonyi szücsmester felesége Magdolna készittette 1488-ban az ottani Sz. Márton templom számára.

Ugyane müvészre bizta Han kanonok az eredetileg Imre fia János pozsonyi kanonok számára 1377-ben készült Missale miniaturáinak kiegészitését. Ennek a Batthyaneumba került misekönyvnek illuminaturáját sokáig teljes egészében a már emlitett Stephani Henrik csukárdi plébánosnak tulajdonitották, s ugy ünnepelték őt, mint aki realisztikus felfogásával megelőzte a maga korát. A tévedésre Hoffmann Edit jött rá, aki meggyőzően mutatta ki, hogy a realisztikus és élénk szinezésü lapszéli diszitéseket, a kánon előtti képet s az első diszlap (11. lev.) tetemes részét ez az 1488 táján Pozsonyban tevékenykedő müvész toldotta bele a száz év előtti kéziratba. Egy második kéz munkáját ugyan már Varju Elemér is szóvá tette, ő azonban csak apróbb javitásokat és Han Jánosnak a kezdőlap egyik országcimere fölé festett kakasos cimerét tulajdonitotta neki. Ugyanő azt is megemliti, hogy ez a második miniátor „a képek legtöbbjén rajta hagyta nevének kezdőbetüit: M. P., sőt azt két helyen teljesen ki is irta. Először a kánon diszlap egy madarára irta rá: M. Preñer (Hoffmann hozzám intézett levele szerint itt M. Breñer formában szerepel a név), másodszor a 202. b lap aljára apró, alig olvasható irással: „Mathias Brenner" (V. ö. M. Kvszle, 1900: 158. l.). Hoffmann Edit, ki a Missale illuminációjával többizben nagy részletességgel foglalkozott, ezeket a bejegyzéseket sehol sem emliti, még pedig azért nem, mert – miként az e tárgyban hozzá intézett levelemre adott válaszában kifejtette – e bejegyzéseket nem tartja a müvész szignaturáinak, hanem egy olvasó izléstelen befirkálásának. Véleményét kétségkivül megerősiteni látszik az a körülmény is, hogy pl. az első diszlapon lent a mandorla alatt MR, az angyali üdvözlet fölötti cimerben MK, mellette MP, az alsó angyal szárnyában pedig MP monogram szerepel, ami valóban oktalan irkafirka benyomását kelti.

Ugyancsak az osztrák gótika hatását bizonyitják azok a jobbára közepes emlékek, melyek *Lőcséről* kerültek ki a XV. század utolsó negyedéből vagy a XVI. század elejéről. Egyik tipikus példája az a pasztuózus szinekben tartott miniatura, mely Guido de Bayro: Rosarium decretorum (A decretumok – egyházi törvények – füzére, Strassburg, 1470. kör. Hain, 2713) c. müvének a lőcsei Sz. Jakab templom tulajdonában volt példányát (ma a gyulafehérvári Batthyaneumban Z_4I. 1. jelzet a.) disziti (Hasonmását l. M. Kvszle, 1899: 234. l. mell.). Készitője nevét nem ismerjük, mint ahogy nem ismerjük azon lőcsei mesterét sem, akinek ugyancsak a Batthyaneumban (Cod. II. 24.) lévő kéziratos Missalé-ja „magyaros, üde szinekben viritó" diszét Hoffmann is kiemeli (M. Kvszle,1927: 25. l.).

Viszont több felsőmagyarországi miniátort *név szerint is ismerünk*, de anélkül, hogy müveiket mindeddig sikerült volna fölkutatnunk. Nevük után itélve azonban ezek is a német iskolához tartozhattak. Igy igen keresett miniátor lehetett az a Henckl György, aki 1483. aug. 11.-én Eperjesről Hilarius bártfai lelkészhez intézett levelében 3 frt. előleget kér aranyra, festékre s egyéb kellékekre abból a 25 frt-ból, amiben egy Hilarius közbenjárására megrendelt könyv előállitását megszabta. Az ismeretlen megrendelő valószinüleg egy szerkönyvet kivánt, mert Henckl felhozza, hogy a megrendelthez hasonló példányokat már régebben eladott Iglóra Hufnagl urnak s Kassára a Sz. Lénárd templomnak, utóbbit 27 frt-ért. Levelében még azt is megemliti, hogy valami Ágoston ur, továbbá (Stock) Lénárd lőcsei és Lőrinc eperjesi jegyzők részére is szállitott. Henckl valószinüleg lőcsei származásu volt, de aligha azonos azzal a

Georgias Henckel de Leuczscha-val, aki az 1427. és 1430. évben tanult a bécsi egyetemen (V. ö. M. Kvszle, 1907: 91-3. l. és 1911: 134-5. l.). Tudjuk továbbá, hogy Mátyás katedrális másoló Eperjesen nemcsak leirta és bekötötte, hanem miniálta is a Boldizsár nevü polgár rendeletére készült Antiphonarium-ot, s miniaturáiért 1501-ben két izben 200-200 dénárt vett föl a városi pénztárból.

Sem nevét, sem nemzetiségét, sem pedig müködési helyét nem ismerjük annak a *késői német* gótikus modoru könyvfestőnek, aki az 1498. november 7-én elhalt György topuszkói apát és rozsnyói c. püspök számára dolgozott. Hoffmann igen jelentékeny müvésznek tartja, habár az invenció nem volt valami erős oldala. Miniaturáinak szereplői, sőt a keretdiszekbe beszőtt alakok között sem akad egyetlen sem, melyet ne másolt volna le valamely német vagy alnémet metszetből, de a kölcsönzött részleteket annyi naiv bájjal s oly egyéni szinezéssel olvasztotta egybe, hogy képecskéi egészen keletiesen hatnak. György apát két Missale-ján (mindkettő Zágrábban; az egyik Sz. Györgyöt ábrázoló cimképét l. Hoffmann: Régi m. bibliofilek, 28. mell.) kivül ő miniálta Thuz Osvát zágrábi püspök diszes Antiphonarium-át is (ma a zágrábi Egyetemi Könyvtárban. M. R.10. jelz. a.). Sajnos, mindhárom alkotás, valószinüleg a megrendelők (Thuz 1499-ben hunyt el) halála következtében befejezetlenül maradt. (V. ö. Hoffmann, i. m. 120-1., 141-5. l.)

György apát Missalé-i egyikét, azt, amelyiknek cimképe Sz. Györgyöt ábrázolja (ma a zágrábi székesegyház könyvtárában 354. sz. a.), egyik későbbi tulajdonosa fejeztette be valamely olasz vagy *olasz iskolázottságu* müvésszel. A müvésznek a kézirat egyik lapján alkalmazott monogramját Bankó János vette észre, s lehet, hogy Kukuljevič föltevése (Jure Glovič prozvar Julio Klovio hrvatski stinostikar. Zagreb, 1878) alapján a horvát származásu Giulio Clovioénak oldotta fel (Hymnarium Vetus Ecclesiasticum Hung. Bp. 1893. 105. l.). Hoffmann ezt a megoldást két okból vetette el. Egyrészt azért, mivel Clovio egyéb kétségtelen munkái egészen elütnek ezektől a festményektől, s másrészt mivel Clovio csupán 1524-ben járt Magyarországon, holott Bakócz Tamás esztergomi bibornok-érsek, akit a kéziratban előforduló cimer alapján a kézirat későbbi tulajdonosának és befejeztetőjének szoktak tartani, már 1521-ben elköltözött az élők sorából (V. ö. i. m. 180. l.). Dragutin Kniewald Misal čazmanskog prepošta Jurja de Topusko i zagrabčkog biskupa Simuna Erdődy, Zagreb, 1940.) a zágrábi egyetem paleográfus-tanárával ujabban szintén megvizsgáltatta ezt a rejtélyes monogramot: s ez – mitsem tudva Dankó megoldásáról – ugyancsak arra az eredményre jutott, hogy a monogram csakis Julio Clovio-nak oldható fel. Tehát bármennyire eltérnek is ezek a miniaturák Clovio későbbi munkáitól, mégis csak tőle valók. A másik nehézség ui., amelyre Hoffmann hivatkozott, egészen látszólagos. Az a nézet, hogy a Missale Bakócz Tamás birtokában volt, kizárólag a kódexben előforduló Bakócz-cimeren alapszik. Minthogy azonban az Erdődyek is ugyanazt a cimert használták, a kódex későbbi tulajdonosa és befejeztetője Erdődy Simon is lehetett, aki 1518-1543-ig volt Zágráb püspöke. Kniewald föltevését szerintünk még az a körülmény is megerősiti, hogy a Bakócz-Erdődy cimeren kéziratunkban sehol sem szerepel a biborosi kalap, amit Bakócz Tamás, – ha ő lett volna a későbbi tulajdonos, – bizonyára el nem mulasztott volna a kéziratba cimerével együtt befestetni.

Erős *osztrák hatás* érzik a hazai bencés kolostorok számára a XV. század végén és a XVI. század elején készült szerkönyvek miniaturáin is. Sőt, a salzburgi Studienbibliothek valamelyik hazai bencés kolostor számára készült gazdag diszitésü Missale-ja (V. 1. B. 23.) – Hoffmann megállapitása szerint – egyenesen az egyik salzburgi miniatormühelyből került ki a XV. század utolsó negyedében (M. Kvszle, 1927: 26. l.). Erős délnémet hatás alatt állott az az eklektikus müvész is, aki az 1510-es években miniálta a pannonhalmi kolostor számára annak az Evangelistarium-nak 24 levelét, mely a budapesti Egyetemi Könyvtár egyik kolligátumában maradt fenn. Az ismeretlen miniátor – Berkovits Ilona megállapitása szerint – leheletszerü finomsággal kidolgozott képecskéihez Dürer, Schongauer és bázeli fametszők müveiből

meritett ihletet. A kolligátum második darabját, mely benedictiókat és a szerzetesi fogadalom szertartásait tartalmazza, a kolofonok tanusága szerint Forgách Pál másolta 1515-16-ban a szentmártoni (pannonhalmi) apátságban, s valószinüleg maga látta el gyerekesen gyarló illuminaturával. (V. ö. Berkovits Ilona: A budapesti Egyetemi Könyvtár pannonhalmi kódexe. M. Müvészet, V. 1923: 181. s. köv. ll.)

A német gótika s az olasz reneszánsz elemeinek sajátos *keveréke* az a nagyméretü, diszesen kiállitott Graduale, mely Kassa városa ajándékából került a Széchényi Könyvtárba (Cod. lat. 172.), s amelyet sokáig XV. századi darabnak tartottak. Hoffmann Edit vette észre, hogy az egyik lapszéli diszben lógó táblácska az 1513-as évszámot tünteti fel, ami véleménye szerint teljesen egybevág a kódex képdiszével, ugy ahogy az Cseh- és Morvaországban a budai mühely hatása alatt kifejlett. Ha tehát a kézirat képdisze Kassán készült, amire egyelőre nincs semmi bizonyiték, ez azt mutatná, hogy a budai stilus, mely egyébként Kelet-Magyarországon egyáltalán nem hatott, a korszak végén cseh kerülővel oda is elért.

A *könyvnyomtatás* feltünése a könyvdiszités területén egyelőre nem okozott változást. Fust és Schöffer mainzi könyvnyomtatók ugyan már 1457. és 1459. évi Psalteriumaikat és 1458. évi Canon Missae-jüket remek, piros és kék szinben pompázó nyomtatott kezdőkkel ékesitették, de a szines iniciálék alkalmazása rendkivül *meglassitotta* a példányok kinyomtatását. E kezdőket ugyanis – Heinrich Wallau megállapitása szerint – a szövegbetük testével egyenlő magasságu, lágy bronz vagy vörösréz ducok segélyével állitották elő, melyekbe a kezdők cirádáit a fametszet technikájával vésték ki, mig az elütő szinben kontemplált betüket keményebb fémből, valószinüleg 2-3 mm vastag kalapált bronzlemezből szabták ki. Ezek a betük a cirádás ducokba számukra kivájt mélyedésbe hajszálpontossággal voltak beilleszthetők. Ezeket az összetett betüket mármost a sajtóba emelt szedésből minden egyes példány kinyomtatása előtt eltávolitották, s miután a szedést fekete festékkel bekenték, a szétszedett kezdőket is bevonták piros, illetve kék festékkel, majd óvatosan ismét összerakták, s a szedéstükörbe visszahelyezve egyetlen nyomással állitották elő a könyv fekete-piros-kék szinben pompázó egyes lapjait. Ezt a körülményes eljárást minden egyes levonat előállitásánál meg kellett ismételni. Ugyanigy jártak el a piros szinnel kiemelt egyes betükkel, szavakkal és sorokkal is, melyeket az egész lap befestékezése előtt ki kellett a sajtóból emelni, s pirossal bekenve a már befestékezett szedésbe ismét visszailleszteni. Hogy ez igy történt, azt az 1458. é. Canon Missae egyetlen fennmaradt példányának (ma az oxfordi Bodleianaban) 1b lapja bizonyitja, amelyen az egyetlen vörössel kiemelt szó feje tetejére állitva nyomatott le. Az eljárás lassuságát még az is fokozta, hogy minden egyes alkalommal a formából kiemelt szedés helyét pótlékkal kellett kitölteni! (V. ö. Veröffentl. d. Gutenberg-Gesellschaft. Mainz. 1904. III: 44. l.)

Ugyanezt a módszert alkalmazta egyébiránt, Fust és Schöffert megelőzve 1455(?)-ben a 42 soros Biblia magát meg nem nevező nyomtatója (valószinüleg Gutenberg) is, aki kiadványa néhány példányában a kezdősorokat („Incipit epistola sancti hieronimi ad paulinum presbiterum de omnibus diuine historie libris capitulū p'mū") vörössel nyomtatta, de csakhamar felhagyott vele, s a többi példányban a pirossal kiemelendő sorok helyét egyszerüen üresen hagyva, kéziratos pótlásukat a rubrikátorokra bizta. Ugyanigy járt el az 1460-ban Mainzban megjelent Catholicon, Johannes Balbus de Janua dömés szerzetes a középkor folyamán nagyon népszerü terjedelmes latin nyelvtanának ismeretlen nyomtatója is. A vörös nyomás itt is a testes munka első lapjának három első sorára (az incipitre) szoritkozott, de a nyomtató a szedés örökös kiemelését és külön befestékezését még igy is annyira időt rablónak itélte, hogy csak a példányok egy részében (valamennyi ránk maradt pergamen és két papiros példányban) alkalmazott vörös nyomást, mig a többi példányban az incipitet egyszerüen elhagyta, s a rubrikátorra bizta, hogy kézirással pótolja. Ugyancsak a rubrikátor állitotta elő mind a 42 soros Biblia, mind a Catholicon valamennyi példányában az egyes fejezetek

iniciáléit, valamint a Catholicon szótári részében minden egyes szómagyarázat első betüjét az e célra üresen hagyott helyen. A Catholicon rubrikátorai a példányok legtöbbjén piros és kék, vagy barnás vörös és zöld szint alkalmaztak; a wiesbadeni példány rubrikátora csupán vöröset. Egészen magában áll a British Museum példánya, melyet arannyal és szinekkel gazdagon miniáltak első tulajdonosa, a frankfurti dömés kolostor számára (L. G. Zedler: D. Mainzer Catholicon. Veröff. d. Gutenberg-Gesellsch. Mainz. 1905. IV: 44/5. l.).

Günther Zainer augsburgi könyvnyomtató volt az első, aki sajtótermékeiben 1472 óta rendszeresen alkalmazott *fametszetü iniciálékat*, melyek részben – akárcsak a kéziratos kezdők – bodros indázatban végződtek. De ezek már ugyanazzal a fekete festékkel nyomattak, mint maga a szöveg. Igen kifejlesztette a fametszetü iniciálékat a Velencében müködő Erhart Ratdolt, aki 1476 óta több fametszetü kezdőbetü sorozatot alakitott, melyek betüképe többnyire az olasz niellók módjára fehéren tünt elő a fekete alapból. Majd az alakos, apró jeleneteket ábrázoló fametszetü iniciálék is feltüntek.

Emellett azonban egészen a XVII. századig tartotta magát az a nyomtatóra kényelmes szokás, hogy a kezdők helye *üresen* maradt. Legföljebb ha a rubrikátor vagy miniátor tájékoztatására egy kis betü benyomásával (ez a „kezdőbetüpótló", vagy röviden „pótló") jelezték a pótlandó iniciálékat. Ezt az eljárást követte – betüpótlók alkalmazása nélkül – a mi Hess Andrásunk is. Chronica-jának a Széchényi Könyvtárban őrzött példányába például az ismeretlen rubrikátor piros s elvétve kék tintával pótolta az egyes fejezetkezdő betüket, bár az is megesett, hogy pótlásukról hellyel-közzel megfeledkezett.

A kezdők kihagyása abban leli magyarázatát, hogy a pompakedvelő bibliofilek ragaszkodtak a kódexekből megszokott szines kezdőkhöz, s nem egyszer még a diszes fametszetü iniciálékat is *kiszineztették*. Igy az 1497. é. esztergomi Missale két ránk maradt, hártyára nyomtatott példányában, melyek egyike Váradi Péter kalocsai érsek (ma a Széchényi Könyvtárban), másik a Perényi Ferenc váradi püspök (utóbb a győri Papnevelő Könyvtárában) számára készült, a fametszetü kezdőket és a kánonképet hazai miniátoraink teljesen átfestették, s emellett lapszéli diszitéssel is ellátták.

Római és velencei könyvnyomtatók arról is gondoskodtak, hogy ezeknek a lapszéli diszitéseknek az előállitását lehetőleg megkönnyitsék. E végből a kacskaringók körvonalait famintákkal kiadványaik margóira préselték. Főleg Vendelin v. Speier és a Giunták, ez a két jeles velencei cég látta el kiadványait ilyen ékitményekkel, amelyeket azután a miniátorok szinekkel és arannyal töltöttek ki.

A fametszetü *keret- és sarokdiszek*, melyek a Günther Zainer kacskaringós kezdőinek továbbfejlesztése utján keletkeztek, Johannes Zainer ulmi mühelyéből (1473) indultak hóditó utjukra. Heinrich Knoblochtzer strassburgi könyvnyomtató pedig 1482-ben alkalmazott először a cimlapon négy ilyen sarokdiszt, amely bekeretelte a cimlapot. Ugyanigy járt el Ratdolt Johann Müller (Regiomontanus) 1476. évre szóló kalendáriuma cimlapján. Csakhamar divatba jöttek a diadaliveket, épitészetileg gazdagon kiképzett kapuzatokat ábrázoló cimlapképek. De ezek sem voltak a tipográfusok ujitásai, hanem fametszetbe átültetett kölcsönzések diszesen kiállitott kéziratokról.

Fametszetü *szövegképeket* a könyvnyomtatók 1460 körül kezdtek alkalmazni. Fust és Schöffer 1458. évi Canon Missae-jükben a 6a lapot még üresen hagyták, hogy arra festhesse a miniátor a szokásos kánonképet. Paul Schwenke véleménye szerint (Veröff. d. Gutenberg-Gesellsch. II: 39. l.) bizonyára azért, mivel akkortájt nem akadt Mainzban olyan grafikus, aki ilyenfajta nagyobb igényü kompoziciót képes lett volna fába vagy fémbe vésni. De a Missale speciale abbreviatum (Különleges, röviditett misekönyv), melyet valószinüleg Berthold Ruppel, Gutenberg egykori legénye nyomtatott 1460 körül Bázelben (V. ö. Seymour de Ricci, Veröff. d. Gutenberg-Gesellsch. 8-9. Mainz, 1911: 73., 74. l.), s amelynek egyetlen fennmaradt

példányát a karinthiai Sankt Paul bencés kolostor őrzi, a Canon élén már egy érdekes fametszetet tartalmaz, amely a rendes szokásnak megfelelően a megfeszitett Üdvözitőt ábrázolja (Hasonmása: O. Hupp. Gutenbergs erste Drucke. München, 1902.).

Az első *datált* könyv, mely fametszetü képekkel van illusztrálva, 1461. február 14-én hagyta el Albrecht Pfister bambergi sajtóját. Ulrich Boner dömés prédikátor Edelstein c. fabulagyüjteménye ez, mely 88 levélen 101 fametszetü képet tartalmaz. Egyetlen kézzel kifestett példányban maradt fenn a wolfenbütteli Állami (előbb Hercegi) Könyvtárban. Ezt követte – a kolofon szavaival élve – nem sokkal 1462. Sz. Walpurgis napja után, tehát május elején a 60 levélből álló, 61 képpel illusztrált Vier Historien c. népkönyv ugyane nyomdász mühelyéből. A 61 kép valójában 50-re zsugorodik össze, mivel a könyvnyomtató 3 fametszetet kétszer, 3 másikat pedig háromszor is fölhasznált, még pedig minden változtatás nélkül. Igy a 10a levélen lenyomatott fametszet, amely Jákob Egyiptomba menetelét jeleniti meg, s a patriarchát kocsin ülve ábrázolja, a 13b levélen ujra fölbukkan, s itt Jákob holttestének Kánaánba való átszállitását kivánja szemléltetni! Pfister e két datált könyvön kivül még néhány keltezetlen képes kiadvánnyal is megajándékozta a könyvpiacot. Ezek: az Ackermann von Böhmen kétféle kiadása, melyek egyikét Zedler az Edelstein-nél valamivel korábbra, az 1460. év első felébe teszi, s amely egészlapnyi képeket tartalmaz, az Edelstein második kiadása s a Biblia pauperum kétféle német s egy latin nyelvü kiadása.

Ezek a meglehetősen kezdetleges fametszetek ugy készültek, hogy egy darab simára gyalult deszkára, melyet az alma, körte- vagy bükkfa hosszirányban szétfürészelt törzséből állitottak elő, irónnal fölrajzolták a konturokat és árnyékoló vonalakat, s azután éles késsel kimélyitették, lefaragták a deszka üresen hagyott felületét. Az ekként domboruan kiemelkedő rajzot azután a könyvsajtóba helyezett ducokról ép ugy sokszorositották, mint a mozgó betükkel előállitott szöveget. A metszetek előállitásának technikája a XVIII. századig nem változott, de a rajzok müvészi tekintetben – különösen Olaszországban – csakhamar nagyot fejlődtek.

Pfister első fametszeteit, melyek egész vagy féllapokat töltöttek be, nem nyomtatta egyszerre a szöveggel, hanem külön nyomtatta bele a már elkészült szöveglapok üresen hagyott helyeire. A Biblia pauperum-nál szakitott a sokszorositás e nehézkes módjával, s az illusztrációk ducait a szedéssel közös tükörbe állitva, egyszerre nyomtatta ki mind a kettőt (V. ö. Gottfried Zedler: Die Bamberger Pfisterdrucke – Pfister bambergi nyomtatványai. Veröff. d. Gutenberg-Gesellsch. 10-11. Mainz. 1911.).

Pfisternek azt a fogását, hogy egy és ugyanazt a fametszetet egyazon kiadványban különböző jelenetek ábrázolására többször lenyomtatta, más nyomdászok sem vetették meg. Igy bőven élt vele – ahogy azt Varju Elemér (A Turóczi krónika kiadásai és a M. N. Muzeumban őrzött példányai. M. Kvszle, 1902.) kimutatta – a magyar szempontból legjelentősebb illusztrált ősnyomtatvány, a Turóczi-féle Chronica Hungarorum mindkét, brünni és augsburgi nyomtatója is.

A ma ismert legrégibb, *magyarországi* használatra készült ősnyomtatvány, melyet fametszet diszit, a kétségtelenül Petrus Maufer veronai sajtójából 1480-ban kikerült Missale ad usum dominorum Ultramontanorum (RMK. III: 2.). Egyetlen disze a megfeszitett Üdvözitőt ábrázoló kánonkép, a veronai fametszés „egyik legszebb alkotása, mely mind lineáris, mind kompozicionális értékénél fogva valóban müvészi munka” (l. Hubay Ilona: Missalia Hungarica. Bp. 1938. 23. l.; reprodukciója a 83. l.-on.). Ezzel indul meg a magyarországi rendeltetésü, többé-kevésbé diszes misekönyvek gazdag sorozata.

Illusztrativ szempontból különösebb figyelmet érdemelnek közülük: az Erhard Ratdolt velencei nyomdájában 1486-ban készült Missale Strigoniense (RMK. III: 11.), melynek az a nevezetessége, hogy kánonképénél alkalmazta Missale-ban Ratdolt először uj találmányát, a szines nyomásu fametszetet (Hubay szerint – i. m. 25. l. – ez volna általában az első nyomtatvány, melyben szines fametszet előfordul; a Lex. d. ges. Buchwes. I. k. s. v. Farben-

holzschnitt – Szines fametszet – szerint azonban Ratdolt az uj technikát, mely több egyszinüre bekent faduc egymás után való lenyomtatásából állott, már a sajtójából 1485. április 30-án kikerült Breviarium Auguatanumban – Augsburgi Breviárium – GW. 5265. – megtaláljuk!); a valószinüleg Lyonban Jacques Sacon sajtójából 1501-ben kikerült Missale Strigoniense (RMK. III: 102.), melynek néhány példányába a cimlap fonákjára a holdsarlón trónoló Madonnát ábrázoló fametszetet nyomtattak utólag bele, alatta a három magyar szentnek: Istvánnak, Lászlónak és Imrének a koronás magyar cimerrel diszitett pajzsra támaszkodó alakjával (képét l. Hubay, i. m. X. tábl.); Joannes Winterburger bécsi nyomdász 1508. és 1514. évi Missale Strigoniensé-je, melynek cimlap-verzóját olaszos kapuzatba foglalt „Arma Christi"-fametszet ékesiti, a timpanon-szerü felső ivmezőben Sz. László, Sz. István és Sz. Imre fél-alakjával (képét l. u. o. XIII. tábl.; Hubay szerint a fametszet eredetileg az 1507. é. passaui misekönyv számára készült, s a timpanonba utólag került a három magyar szent a Sz. István vértanu és két püspök alkotta csoportozat helyére, uo. 17. l.); a Petrus Liechtenstein velencei sajtójából 1511-ben kikerült, „szövegmagyarázó iniciáléival, vignettáival és keret-léceivel kissé tulterhelt Missale Zagrabiense (RMK. III: 176.), melynek cimlapját II. Ulászló király és Kothrar Lukács zágrábi püspök cimere, a cimlap fonákját pedig egy Bellini-modoru Patrona Hungariae a három magyar szent társaságában ékesiti, a Velencében dolgozó német fametszők technikájában (v. ö. Hubay, i. m. 30., 31. l.; képe: XIV. tábl.); s végül a Bakócz Tamás érsek rendeletére Nicolaus de Franckfordia gondozásában ismeretlen velencei mühelyből 1511. augusztus 1-én kikerült Missale Strigoniense (RMK III: 175.), melyet a szokásos kánonképen kivül számos lombdiszes és figurális kezdő, valamint a szöveg közé elhintett, egyes bibliai jeleneteket megkapó közvetlenséggel megrögzitő kisméretü fametszet élénkit (uo. 30. l. képek: XVI., XVII. tábl.).

A világi tartalmu könyvek sorából illusztrativ szempontból az első hely *Turóczi Chronica Hungarorum*-ának 1488-ban Brünnben és Augsburgban megjelent kétféle kiadását illeti.

A brünni őskiadást az 1b levelet egészen betöltő s a magyarok bejövetelét ábrázoló cimképen kivül 41 magyar vezér és király teljesen képzeletbeli arcképe disziti, de ezek előállításához mindössze 36 ducot használtak (vagy 37-et, ha a Péter és V. László képmásait ábrázoló ducokat, melyek arcban eltérnek egymástól, külön ducoknak számitjuk). A képek egyszerü körvonalas rajzok, igen kevés árnyékolással, amit Varju azzal magyaráz, hogy valószinüleg kifestésre voltak szánva, bár feltünő, – teszi hozzá Varju, – hogy a brünni kiadás ránk maradt példányai kevés kivétellel szinezetlenek. Sem rajzolójukról, sem metszőjükről semmitsem tudunk, valamint előállitásuk helyéről sem. Annyira sablonosak, hogy épp ugy készülhettek Budán, mint Brünnben, föltéve, hogy akadt fametszésben járatos mester ezeken a helyeken. Csontosi (Archaeol. Értes. 1888. 319. l.; ez adatra dr. Hubay Ilona hivta fel figyelmemet) azt állitja: a brünni városi számadáskönyvekben előfordulnak tételek, melyek igazolják, hogy a város a krónika fametszőjének és a festőnek mily összegeket fizetett, de állitását mindeddig senki sem ellenőrizte s igy a kérdés eldöntetlen. Fitz József (Die Ausgaben der Turóczy-Chronik a. d. J. 1488. Gutenberg-Jahrb. 1937. 104. l.) a magyarok bejövetelét szemléltető egész lapnyi kép keleties öltözékeiben a Képes Krónika rokontárgyu ábrázolásainak hatását vélte fölismerni, csakhogy abban az időben ez a krónika sem volt Budán. Nincs kizárva azonban, hogy más, ma már elveszett miniált krónika vagy valami falfestmény szolgált mintául. Azt a nézetet, melyet Leo Baer (D. ill. Historienbücher d. 15. Jhs. Strassburg, i. E. 1903. 148. és kk. ll. – Illusztrált Históriáskönyvek) képvisel, aki szerint a nyomdász illusztrált kéziratból dolgozott, melynek képanyaga a Képes Krónikára megy vissza, ugyanebből az okból kell elvetnünk. Baernek e konstrukcióra egyébként csak azért volt szüksége, mivel Varju Elemértől függetlenül ő is észrevette, hogy az augsburgi kiadás király-képeinek egy része, valamint az itt Ingressus Tartarorum-nak (A tatárok bejövetele) elkeresztelt egész lapnyi kompozició a brünni kiadás képeihez hasonlit, de azt már nem, hogy a szöveg szedése is a brünni nyom-

tatvány alapján készült, annak valóságos utánnyomása, mely még a lapok beosztását is szolgailag követi. (V. ö. Fitz, i. h.) Fitz ujabban (Mátyás Király Emlékkönyv. Bp. 1940. II. 242. l.) nemcsak a szedésrészletek, hanem a sajtóhibák azonosságát is hangsulyozza, ami nem egészen helytálló, mert ha vett is át Ratdolt néhány sajtóhibát brünni mintaképétől, ő maga is követett el szép számban ujakat, főleg a magyar szavaknál és neveknél, mig a latin szövegben nem egy javitással szolgált. (L. Varju, i. h. 376. l.)

Az augsburgi kiadás a brünni 42 illusztrációjával szemben 66 képpel örvendeztette meg olvasóit; de az augsburgi nyomdász még fokozottabban élt az azonos ducok trükkjével, mint a brünni, s a 66 képet mindössze 33 fametszettel állitotta elő. „A fametszetek alapjául szolgáló képeket – irja Fitz (Mátyás Király Emlékkönyv. II. 242. l.) – Theobaldus Feger, a budai kiadó szolgáltatta, amint Mátyás királyhoz intézett ajánló soraiban elmondja". Ez azonban csak részben felel meg a tényeknek. Igy a szövegbe ékelt 22 csataképnek Feger sem a rajzát, sem a ducát nem küldte Ratdoltnak, hiszen az előállitásukhoz felhasznált öt klisé utóbbi Velencéből magával hozott raktárából került ki csakugy, mint ahogyan onnan valók a szöveg tipusai és kora reneszánsz izlésü fekete-fehér kezdőbetüi. Valamennyi csatakép a Ratdolt által Velencében 1480 óta többször kiadott Werner Rolewinck-féle Fasciculus temporum omnes antiquorum cronicas complectens (Az idők csokra a régiek minden régi krónikáit magában foglalja) c. rendkivül népszerü munkából vándorolt át Turóczi Chronica-jába. Egyikükről – a jobb felén várost, bal felén sátrat ábrázoló képről – ezt már Varju (i. h. 381. l.) kimutatta. A többi négyre Hubay Ilona bukkant rá a Fasciculus temporum 1482.évi velencei kiadásában. (Hubay szóbeli közlése.) De az sem lehetetlen, hogy Sz. István ülő alakja, jobbján a gyermek Sz. Imrével, s a feje fölött lebegő angyalpár által tartott koronával, Sz. László lovas képe s a Chronica élén álló, egész lapot betöltő jelenet, mely Sz. László és a kun vitéz párbajának két egymás fölé helyezett mozzanatát ábrázolja, szintén már előbb megvolt Ratdolt tulajdonában. Tudjuk, hogy Ratdolt Velencében mind az esztergomi, mind a zágrábi egyházmegye számára különböző szerkönyveket nyomtatott. Közelfekvő tehát az a gondolat, hogy Ratdolt a magyarországi szenteket is figyelembe vevő legendárium kinyomtatását is tervbe vette, s ehhez készülhettek ezek a metszetek. E föltevés egyuttal megmagyarázná azt a furcsa körülményt, hogy Turóczi Chronica-jának augsburgi kiadásában mint szoritotta ki a könyv éléről a magyarok bejövetelét ábrázoló képet egy – a magyar nemzet történetében egészen jelentéktelen – epizód. Az augsburgi fametsző a brünni előkép átdolgozásával bizonyára nem készült el idejében, már pedig az 1b lapra lenyomtatott cimerkörrel szemben már csak a szimmetria kedvéért is okvetlenül teljes lapot betöltő képre volt szükség. Igy juthatott Ratdolt arra a gondolatra, hogy ezt a már rendelkezésre álló képet használja fel. A honfoglalás jelenete azért nem veszett kárba: egyszerüen ellátták a megfelelő felirással, s Rogeriusnak a tatárdulást megéneklő Carmen miserabilé-je élére állitották.

Ami a még fennmaradó 39 vezér- és király-portrét illeti, ezeket Ratdolt 22 duccal állitotta elő. A 22 duc közül csupán 6 használtatott fel egy-egy esetben, 15 kétszer, egy pedig háromszor vétetett igénybe. Ez a 22 klisé Varju szerint mind a brünni kiadás képeiből van lerajzolva. Készitőjük azonban „csak az ideát veszi át előzőjétől, az alak főbb körvonalait, néhol a tartást, az attributumokat, s azután megtoldja változatos hátterekkel, cimerekkel, kevésbé fantasztikus öltözetet ad rájuk, ugy hogy egyik-másikra alig lehet ráismerni". (I. h. 384. l.) A hátteret a kétszer használtaknál második igénybevételük előtt lefaragták. (I. h. 387. l.) Legtanulságosabb példa erre az eljárásra az a klisé, mely teljes csonkitatlanságában Péter király képe gyanánt szerepel. A baldachinos trónszék mögött itt virágos fali szőnyeg van kifeszitve, melyre balról az apostoli keresztes, jobbról a pólyás országcimert erősitették föl. Ugyane duc II. István képe gyanánt is szerepel, de azzal a különbséggel, hogy a falkárpitból a trón két oldalára eső részletet lefaragták. Végül a könyv vége felé mint I. Ulászló arcképe harmadszor is előfordul, de ugy, hogy most már a falkárpitot teljesen eltüntették és a két cimerpajzsot is eltávolitották.

(Uo. 377. l.; egymás mellett a 3 kép kicsinyitett hasonmásával.) A hasonlóságot a két kiadás portré képei között Varjutól függetlenül Baer is észrevette, de néhány igen becses megfigyeléssel bővitette. Az augsburgi kiadás képei egy részének rézmetszetszerüségétől vezettetve összevetette őket a kor rézmetszeteivel, s több közvetlen kölcsönzést sikerült kimutatnia. Jelesül azt, hogy az augsburgi kiadás Nagy Lajosa és V. Istvánja az S. S. mester Salamon Itélete c. metszetére, I. Géza-Róbert Károlya F(ranz) V(on) B(lechold) mester „Salamon itéletére" (ábrázolásuk i. m. 150. és 151. l.), Mária királynéja a „Házikönyv Mesteré"-nek „szerelmespárjára" (ábr. uo. 154. és 155. l.), Kun László II. Endréje pedig ugyane mester „bálványt imádó Salamonjára" megy vissza; valamennyi az eredeti erősen leegyszerüsitett tükörképe. Tekintettel arra, hogy ezek a rézmetszők Hoffmann Edit megfigyelése szerint a budai miniátorok kompozicióinak kialakitására is rendkivül hatottak, igen közelfekvő az a föltevés, hogy nem a Ratdolt fametszői keresgélték ki a Chronica képeihez felhasználható mintákat, – erre a dolog sürgőssége következtében Ratdoltéknak aligha volt idejük, – hanem a budai könyvfestő mühely rajzolói szerkesztették egybe Feger megbizásából a királyképek egy részét, s csak fába metszésük készült Augsburgban.

Hosszasabban foglalkoztunk a Turóczi-krónika képeivel, mint az egyedüliekkel, melyekről legalább föltételezhető, hogy ha ducaik nem készültek is itthon, legalább az alapul szolgáló rajzok egy része került ki a budai könyvfestőmühelyből. A *többi* XV. századvégi és XVI. század eleji *magyar* vonatkozásu kiadvány képanyaga még ennyire sem hozható kapcsolatba a hazai földdel.

Igy Mátyás király törvénykönyvének, a Constitutiones regni Ungariae-nak második – hely és nyomdász nélküli – kiadását, mely a GW megállapitása szerint Konrad Kachelofen lipcsei mühelyéből került ki, még pedig, mint Hubay Ilona véli, rövidesen Mátyás 1490. április 6-án váratlanul bekövetkezett halála után, egész lapnyi cimképpel bir, melyet a nyomdász valószinüleg a lipcsei vásáron felbukkant vándor fametszővel készittetett. A képen a király trónján ülve fogadja a hosszu talárba öltözött két jogtudóst, akik neki a törvénykönyvet bemutatják. A képben nincs semmi portrészerü: teljesen sablonos királyábrázolás, ugy hogy a nyomdász a Constitutiones regni Poloniae-t rövidesen utóbb ugyanezzel a cimképpel ellátva bocsátotta forgalomba. Mindössze annyit változtatott rajta, hogy Mátyásnak a kép alsó jobb sarkában elhelyezett cimerét IV. Kázmér lengyel királyéval helyettesitette. (V. ö. Hubay Ilona: Mátyás király törvénykönyve. M. Kvszle, 1939. 234-46. l. illusztrálva.) Az a gyönyörü schrottblatt, mely Temesvári Pelbárt Pomerium de sanctis c. 1500 körül megjelent prédikációs könyvének cimlapját disziti, s amely vesszőből font keritéssel határolt gyümölcsöskert mélyén iró-pulpitusa előtt imába mélyedt barátot ábrázol, toronymagasságban fölötte áll a Constitutiones cimképének, alkotója azonban ennek sem hazai müvész. Lehet, hogy olasz munka, ahogy Czakó Elemér sejti (Az iparmüvészet könyve. I. 469. l.), de az sincs kizárva, hogy olasz iskolázottságu német fametsző alkotása. Mütörténészeink még nem foglalkoztak behatóbban vele, mint ahogy nem foglalkoztak a XVI. századeleji magyar vonatkozásu egyéb könyvillusztráló metszetekkel sem. Itt még teljesen kiaknázatlan tere nyilik a kutatásnak.

5. A könyvek kötése

A lemásolt s esetleg kifestett kéziratokat, majd az ősnyomdász sajtójából nyers ivekben kikerülő nyomtatványokat többé-kevésbé diszes *kötéssel* látták el. A pergamen lapokat a meghatározott méret szerint körülvágva füzték összeálló tömbbe. Az enyvezetlen papirosra készült nyomtatványoknál a füzés müveletét megelőzte az ivek enyvezése. Az abban állott, hogy az iveket timsós enyves vizbe mártották, majd kifeszitett zsinórokra aggatva megszáritották, s azután sulyos vaskalapáccsal simára sulykolták.

Az összehajtogatott iveket, illetve ivekké egyesitett pergamen levélpárokat kenderfonállal *füzték* egymáshoz, még pedig a XIV. század óta a ma is használatos füzőállvány segitségével. A füzőállvány hossznégyszögü fenékdeszkából áll, két oldalt kiemelkedő orsókkal, melyekre csigák segélyével mozgatható gerenda van erősitve. Ezen az általfának nevezett gerendán lévő hasadék a csavaros füzőkampók befogadására szolgál, amelyekre a fenékdeszka kivágásába illő léc és fapeckek közé csiptetett bordazsinegeket akasztják. E bordazsinegeket a XII. század óta alkalmazták, s erre a célra a XII-XIII. században pergamencsikokat, később cserzett bőr, többnyire szarvasbőr szijakat, s a könyvnyomtatás meghonosodása óta erős kenderzsinórokat használtak.

A munkás a füzés megkezdése előtt a könyv első és utolsó ivét *őrlappal* látta el, melynek kettős rendeltetése volt: egyrészt a könyvtestet a fedőtáblákkal szorosabban egyesitette, másrészt a könyv első és utolsó lapját a gyors elpiszkolódástól óvta. Használata a XII. század táján jött divatba s eleinte egy-egy többnyire már teleirt, használatból kivont pergamen levélből állott, melyet a könyvtest elejéhez és végéhez hozzáfüztek s azután a kötéstáblához ragasztottak. A XV. század eleje óta az őrlap egy-egy pergamen, majd papiros levélpárból állott, melyet vagy közvetlenül, vagy pergamencsikból készült csatlóra ragasztva füztek a könyvtesthez.

A *füzés* maga ugy történt, hogy a kódexet kezdőlapjával lefelé forditva balkéztől maga elé helyezte a könyvkötő, s ivet iv után a füzőállványba rakva kenderfonállal, Keleten selyemszállal füzte egymáshoz az iveket, az utolsó ivnél kezdve a munkát, s jobbról balfelé haladó irányban. A fonalat a füzőtü segélyével vezették a pergamen- vagy papirosivekbe, s minden egyes bordazsinegnél ismét kivezették az ivből, majd a bordazsineget áthurkolva ismét bevezették az ivbe. Ez az eljárás mindannyiszor megismétlődött, ahány bordazsinegre kivánták füzni a kódexet. Ha egy iv füzésével elkészültek, akkor huroköltéssel átmentek a következő ivbe, s azt ugyanazzal a módszerrel – csakhogy ellentétes irányban – erősitették a bordazsinegekhez, mint az előző ivet. Ezt az eljárást mindaddig megismételték, mignem az első hozzáfüzetett a bordazsinegekhez.

Ott, ahol a fonál az egyik ivből a másikba átment, pergamenből vagy bőrből sodort hurkát helyeztek a könyv sarkára, s ezt átöltve vezették a fonalat az egyik ivből a másikba. Az igy keletkező „oromszegők”-nek az volt a rendeltetésük, hogy a lapszélek behasadását megakadályozzák. Az oromszegők kiálló két végét azután odaszögezték a kötet tábláihoz. Az oromszegő nyugateurópai kötéseknél a XIV. század táján lép fel; készitésmódja elárulja, miféle országban készült a kötés.

A füzés utján összeálló tömbbé egyesitett kódexet a XIV. század óta három szabad oldalán a metszőkéssel körülvágták. A *metszés* ferdén huzott késsel történt, s nem egyszer még a metszők s csorbái is felismerszenek a metszési felületen. A XV. század óta az igy nyert metszéseket (némelyek „vágás”-nak, németül „Schnitt”-, franciául „tranche”-, angolul „edge”-nek nevezik) festékekkel szinezték, sőt a Korvin-kódexek metszéseit aranyozással és festett lombozattal vagy mértani mustrázattal is diszitették.

A kötés *fedelei* Nyugateurópában s igy nálunk is rendszerint deszkából készültek. Erre a célra a dió-, a bükk- és a tölgyfát s elvétve a fenyő- és a hársfát is fölhasználták. A X-XI. században a deszka 2-2,5 cm vastag volt, derékszögben vágott széllel. Később a deszka egyre vékonyodott s nem ritkán egy cm-nyire apadt. Ekkor a deszkát a belső élen le is csiszolták, hogy jobban hozzásimuljon a könyv testéhez és külső sarkain le is gömbölyitették. Olaszországban a XV. században a deszkát keleti mintára kéregpapirral kezdték helyettesiteni, amelyet makulatura ivek egymásra ragasztásával állitottak elő. Ez a kéregpapir tábla a Korvin-kötéseknél is gyakori. A könyvtestet az abból két oldalt kiálló bordazsinegek segélyével erősitették a táblákhoz. E zsinegeket behuzták a fedelekbe, s a tábla belső felületébe vájt csatornaszerü

mélyedésbe beágyazva, fém- vagy faszegekkel a táblához szegezték. A könyv sarkát és födeleit cserfahánccsal cserzett s a sarokrészen, valamint a peremeknél meglappasztott állati bőrrel (a hazai középkori kötéseken leggyakoribb a szarvasmarha- és a disznóbőr), fehér vagy szinesre festett pergamennel, selyem- vagy bársonyszövettel vonták be. Eleinte a különböző állati bőröket természetes szinükben alkalmazták, de a XV. században Olaszországban és nálunk pirosra és bordóra, Németországban pedig barnára szinezett bőröket is használtak. A ragasztáshoz rozslisztből és forró vizből kevert csirizt alkalmaztak.

A bőrbevonatot gyakran vaknyomásu vagy metszett, poncolt és domboritott *diszitéssel* is ellátták. A pazar kiállitásu egyházi szerkönyvek födeleit elefántcsont-faragványokkal, trébelt, cizellált vagy zománcozott arany-, ezüst-, rézlemezekkel boritották, s drága- meg féldrágakövekkel rakták ki. Fémveretek, köldökök és csatok egyszerü kivitelü bőr- és szövetkötéseken is gyakoriak. A bőrkötések aranynyomásu diszitése Keletről terjedt el Európában. Első szerény nyomaival a reneszánsz felsőolaszországi kötésein találkozunk. Gazdagabb aranyozást a mi Mátyás királyunk alkalmazott először a nyugati kulturterületen.

Mind az ötvösmüvekkel ékitett diszkötéseket, mind a kevésbé értékes szövet- és bőrkötéseket a középkor folyamán Európa-szerte tulnyomórészt a kolostorok mühelyeiben készitették a szorgalmas *szerzetesek*. De azért *világi papok*, sőt *laikusok* is foglalkoztak ezzel az iparággal. A XIII. század vége felé az első nagy városokban csakhamar önálló könyvkötő-mühelyek is létesültek. Firenze, Köln s főként Páris emlithető e tekintetben. Az utóbbi helyen 1292-ben tizenkét könyvkötő szerepel az adózási lajstromokban. A könyvkötészet csakugy, mint a könyvmásolás, különösen az egyetemi városokban lendült fel, s az egyetemek kiváltságaiban a könyvkötők is részesültek. A céhrendszer kialakulásakor eleinte egyéb iparágakkal közös testületbe soroltattak. Igy Párizsban 1401-ben és Londonban 1403-ban a másolókkal, betüfestőkkel és könyvárusokkal alkottak közös céhet.

Pozitiv adatok hiján is föltehetjük, hogy *hazánkban* szerényebb méretekben ugyan, de hasonló állapotok uralkodtak. A szerzetesi kolostorokban, – főleg a bencések, pálosok, domonkosok és ferencesek rendházaiban, – nálunk is üzték ezt a mesterséget, sőt a gyöngyösi ferencrendiek még a XIX. század utolsó negyedében is őrizték a régi mühely szerszámait. Mellettük egyes világi papok s egyéb templomi alkalmazottak is foglalkoztak alkalmilag könyvek bekötésével.

Az első *hazai könyvkötő*, akinek nevét ismerjük, a már több izben emlitett csukárdi plébános. Sajnos, 1377-ben készült Missalé-ját utóbb átkötötték. 1400 körül János soproni iskolamester foglalkozott könyvkötéssel, s egyik pártfogója, Weyteni Orbán pap a jelzett évben kelt végrendeletében egyik könyvét, melyet néki bekötésre átadott, több más tárggyal együtt rátestálja. Valószinüleg ugyanez a János mester kötötte be a végrendelet egyéb tételeiben szereplő több rendbeli fehér és piros bőrkötésü kéziratot is.

A régi városi *számadáskönyvekben* is találkozunk egy-egy inkább alkalmi könyvkötő nevével. Igy Pozsony városa 1459-ben Kristófnak, a polgármester káplánjának 60 dénárt fizetett egy könyv bekötéséért. Bártfa város számadásai között pedig 1457-ben a város nyugdijazott harangozója s 1477-ben valami István nevü, a plébániához tartozó egyén szerepel hasonló minőségben. A könyvkötők sorába utalandó frater Johannes de Strigonia is (1490 után), akitől az egri érseki könyvtár Opus perutile de Sanctis per circulum anni Thesaurus novus nuncupatum (Igen hasznos mü a szentekről, az év járása szerint, uj Kincstár a neve, – Strassburg, 1485) c. ősnyomtatványának „apparatus”-a való, föltéve, hogy e kifejezésen nemcsak a festés és rubrikálás, hanem a bekötés is értendő. Ide tartozik továbbá Máté catedralis scriptor Eperjesen, aki az általa lemásolt és miniált Antiphonale bekötéséért 1501-ben 102 dénárt kapott.

Mátyás király *budai* könyvkötőmühelyéről a Korvin-kötésekkel kapcsolatban fogunk szólani. Az itt foglalatoskodó mesteremberek közül név szerint egyet sem ismerünk, de lehet, hogy itt dolgozott az a „Lucas Coronensis illigator librorum Budensis”, akinek nevét a párizsi

Bibliothèque Nationale Suppl. gr. 607 jelzetü kódexe őrizte meg a számunkra. (Az adat görög betükkel volt a kézirat hátsó födelére jegyezve, de e följegyzés a kötés 1900. évi javitásakor elpusztult.) Rómer Flóris (A régi Pest. 163. l.) pedig megemlékezik egy Orbán nevü ligator librorumról, akinek 1506-ban saját háza volt a budai Sz. János utcában. Gárdonyi Albert (Pest-budai emléklapok, 1931. 69. l.) ezt az Orbánt Keym Orbán budai könyvárussal próbálta azonositani.

Felvidéki városainkban az alkalmi könyvkötők mellett a XV. század dereka óta szakszerüleg képzett mesterembereknek is kellett müködniök, mert csakis az ilyenek honosithatták meg nálunk a németországi polgári gótikus kötést. Ha még megemlitjük, hogy Bártfán 1477-ben egy Graduale bekötése 3, a hozzá szükséges anyag (fatáblák, csatok, köldökök) 1 frt-ba került, s hogy ugyane város 1493-ban egy Antiphonale bekötésére 8 frt-ot utalványozott a plébánosnak, s végül, hogy ugyancsak 1493-ban feltünik az első kassai mester, valami Henrik, ugy felsoroltuk az összes megbizható adatokat, melyek eleddig – tudomásunk szerint – napfényre kerültek.

De most már térjünk át maguk az *emlékek*, illetve a hirüket megőrző adatok ismertetésére. A X. század óta Bizáncból Nyugateurópában is mindinkább elterjedt az a divat, hogy a fényes kiállitásu evangeliumos könyveket zománcokkal, ékkövekkel és gyöngyökkel kirakott *arany*-, vagy *aranyozott* fémtáblákba kössék be, melyek nem ritkán egy-egy szent ereklyét is magukban rejtettek. Ismerve az első Árpádok sürü politikai összeköttetését a keletrómai birodalommal, föltehető, hogy a bizánci müvészet inváziója hazánkat sem kerülte el, s hogy az ily modorban ékesitett szertartáskönyvek az első királyaink alapitotta székesegyházak fölszerelésének szükségképi tartozékai voltak. Pozitiv adat erre Ladomér esztergomi érsek 1295-ben a pápához intézett jelentése, mely szerint a székesfehérvári templom leégésekor számos arany és drágakövek fényében ragyogó, páratlan müvészettel feldiszitett liturgikus könyv is a lángok martaléka lőn. Továbbá a pannonhalmi apátság 1094. évi leltára, melyből kiviláglik, hogy a monostornak nem kevesebb mint hat hasonlóan diszes Evangeliarium volt a birtokában. Ezek egyike táblájában a Sz. Kereszt ereklyéjét tartalmazta, s nem lehetetlen, hogy épen ennek maradványa az esztergomi főegyházmegyei kincstár staurothekéje, mely eredetileg könyvtábla volt s a XI. századból való. A bizánci rekesz-zománc mivü „ereklyetartótábla első négyszögü fémlapját két vizszintes irányban haladó zománcozott szalag három mezőre osztja: a felsőben két angyalnak mellképe, a középsőben egy nagyobb kettős kereszt, ettől jobbra Nagy Konstantin császár, balra pedig Helena császárné alakja van ábrázolja. A kereszt alsó végénél csoportozatok vannak feltüntetve; a jobb oldaliban az összekötözött kezü Megváltó egy római katona s egy zsidó főpap kiséretében halad, a bal oldaliban a keresztről való levétel tünik fel". (Mihalik József: A zománc. Az iparmüvészet könyve. Bp., 1912. III: 305. l. és XXX. mell.) A födél a Megváltó keresztjének egy darabját rejtette magában.

Hazai ötvösmunka a XIII. század elejéről Magyarországi Sz. Erzsébet türingiai őrgrófné mai napig fennmaradt imakönyvének bekötése, ha az az atyjától, II. Endre királytól kapott jegyajándékok egyike. „A felső tábla közepén bronzalapra helyezett, barna csontból faragott feszület látható, melyet angyalok és szentek vesznek körül. Alatta a legyőzött zsinagóga és a diadalmas egyház jelképei láthatók. A faragványokat ezüst keret veszi körül, niello diszitésekkel és hat intarziás arany körrel, melyekben az evangélisták jelvényei, az Agnus Dei és egy püspök képe tünik elő. Az alsó táblát szintén bronzalapon csontból remekül faragott oroszlán és sárkány, niello diszitések, hat intarziás oroszlán és griffek ékesitik. A könyvet két ezüst csat tartja össze. Hátát (értsd sarkát) ujabb selyem szövet boritja". (Hunyady József: A m. könyvkötés müvészete a mohácsi vészig. Bp., 1937. 29. l. és III-IV. mell.)

Jóval későbbi s az illetékes szakemberek véleménye szerint hazai munka a nyitrai káptalan Evangeliarium-ának felső ezüst födele, mely valószinüleg különböző korokban készült részletekből van egybeállitva. A keret, melyet gyöngysorok, sima és fonadékos vonalak, láncolato-

san egymás mellé helyezett keresztalaku diszitmények s öt szirmu virágocskák veretei diszitenek, valamint a rendes szabálytól eltérőleg elhelyezett evangelista jelvények (ezek közül Sz. Jánosé elveszett) kétségkivül a XIV. századból valók, mig a kompozició és kivitel dolgában az olasz reneszánsz befolyása alatt álló középső dombormü, amelyen az Üdvözitő alakja van a legtöbb müvészettel kidolgozva, továbbá a keret sarkaira erősitett négyes karéjok sötétkék sodronyzománcu alapon hasonló kivitelü sötétpiros virágokkal, valószinüleg egy századdal később készültek. A könyv provenienciája homályos. Az 1800-i canonica visitatio mint Szelepcsényi György püspök, később esztergomi érsek evangéliumos könyvét emliti; de meg kell jegyeznünk, hogy az egyik karéjban látható cimerkép, melyre a följegyzésben hivatkozás történik, a Szelepcsényi-családéval korántsem azonos. (Hasonmása többször megjelent, igy: Hunyady József, i. m. V. mell.)

Egyéb középkori ötvösmivü könyvkötéseinkről csupán egy-két oklevél szükszavu adata maradt fenn számunkra. Igy tudjuk, hogy a szilágypelei templomból 1252-ben elloptak egy 100 márka értékü Missalé-t, s az összeg nagyságából joggal fényes külsőre következtethetünk. Egy 1450. október 18-án kelt oklevélben pedig Rozgonyi György pozsonyi főispán azt a panaszt terjeszti Garai László nádor elé, hogy Ország Mihály emberei Pozsony várát kifosztván, többek közt számos arannyal és ezüsttel ékesitett bibliát, zsoltáros, mise- és egyéb szertartási könyvet is elemeltek; s negyvenezer frt-ot meghaladó kárt okoztak. Végül a zágrábi káptalani könyvtár XV. századi lajstromában többek közt Sz. Lukácsnak állitólag sajátkezüleg irt evangéliuma is föl van sorolva, melynek szinezüst födelén a megfeszitett Üdvözitő és a Boldogságos Szüz képei voltak láthatók. Az iparmüvészet könyve 3. kötetében (Bp., 1912. 395. l.) megemlitettem, hogy „a zágrábi székesegyház kincstárában még ma is őrzik Bakócz Tamás egy fényes kiállitásu Missalé-ját, mely vert mivü ezüst táblákba van kötve s ezeken a dombormivü medaillonok a magyar és horvát szenteket ábrázolják". Sajnos – mint föntebb láttuk – ehhez a Missalé-hoz Bakócz Tamásnak semmi köze, s mai fémveretes fekete bársonykötését, mint Kniewald megállapitotta (v. ö. M. Kvszle, 1940: 192. l.), Mikulič zágrábi püspök (1613-1694) készittette, igy középkori kötéseink sorából törlendő.

Igen gyakoriak voltak a XIV. és XV. században a *bársonnyal* és *atlasszal* bevont kötéstáblák. A legszebb ilynemü emlék a XV. század közepéről hazai munka: a Selmecbánya régi városi és bányajogát tartalmazó vörös bársonykötés igen szép mivü lombékitményes ezüst sarokfoglalatokkal és csatokkal, középütt, a köldökfoglalat helyén a város ezüstből készült cimerével, mely még az egykori zománc nyomait mutatja. A kötés diszitményei a gótikus ötvösmüvészet legérettebb alkotásai közé tartoznak. (Erősen kicsinyitett szines hasonmását l. Edouard Rouveyre: Connaissances nécessaires à un. bibliophile, [5]VI. köt. Paris, 1900.) Ugyane stilusnak egy másik hazai hajtása a – különben bőrrel bevont – óriási méretü (80 cm magas) győri Antiphonalé-nak részben ujabban kiegészitett, rendkivül finoman cizellált bronzkerete, sarkain az evangelisták szimbólumaival s középütt négylevelü rozettában zenélő angyalok között a Boldogságos Szüz Anyával. A hátsó tábla sarkait szentek képei diszitik; köztük van Sz. László alakja is, ami csak megerősiti tudósainknak azt a véleményét, hogy itt is hazai munkával van dolgunk. (Mindkét tábla hasonmását l. Hunyady, i. m. 7. és 8. mell.) A bársonyt sokszor fémveretek nélkül is fölhasználták a könyvfedelek boritására, amint ezt pl. a Széchényi Könyvtárnak egy XIV. századi biblia-kézirata mutatja, melynek erősen megviselt bársonyboritásán csupán csatok nyomai láthatók.

Ezt a kötésfajtát Mátyás király is igen kedvelte. A Fógel József által a Korvina maradványairól egybeállitott jegyzék (Fraknói-Fógel-Gulyás-Hoffmann: Bibliotheca Corvina. Mátyás király budai könyvtára. Bp., 1927.) 6 selyem- és tizenhárom bársonykötésről tesz emlitést. Tiz ujabban átkötött kéziratról pedig megállapitotta, hogy egykor bársonykötése volt. Az elpusztult tiz eredeti kötés közül négy vörös, kettő-kettő kék, illetve viola szinü bársonyba volt kötve, mig kettőnek szinéről jegyzékünk nem tesz emlitést. A még ma is meglévő

szövetkötések közül hat vörös, ugyancsak hat violaszin (lila) s egy zöldszinü bársonnyal, négy vörös s egy-egy kék, illetve zöld selyemmel van boritva.

A szövetkötések *technikai kivitele* az egykoru más kötésekétől, Ráth György megállapitása szerint (A Corvina önálló könyvkötészeti stilusa. M. Kvszle. 1897: 258-60. l.) csupán annyiban különbözik, hogy a felső és alsó lapszélek aranymetszése egyforma lombdiszt, mig a homlokoldal metszésére a könyv rövid cimét és e mellé, – amennyiben erre hely kinálkozott, – kétfelől ugyanilyen lombdiszt festettek vörös, zöld és kék szinnel. A lombdisz többféle változatban készült, de a különböző mustrák technikai kivitele azonos, ugyhogy Ráth szerint – s az ő megállapitásait Hoffmann Edit ujabb vizsgálódásai is megerősitik – a diszitmények nyilván festészeti mühelyből kerültek ki. Ez a festészeti mühely pedig csakis a budai könyvfestő mühely lehetett. Minthogy pedig a festéseknek okvetlenül a kötetek betáblázása előtt kellett készülniök, – hiszen a homlokoldal metszésfelületére a cimet és a lombdiszt utólag lehetetlen lett volna fölfesteni, – a megállapitásokból szükségkép következik, hogy a bársony- és selyemkötések is Budán, a miniátormühellyel kapcsolatos könyvkötőmühelyben állittattak elő. A szövetkötések táblái a középkori általános gyakorlatnak megfelelően tölgyfadeszkából készültek. Az ivek felfüzése cserzetlen marhabőrből hasitott kettős szijakra történt, melyek száma a kötet magasságának megfelelően három-hét közt váltakozott. Az oromszegőket szines selyem- és aranyfonállal pergamenszalagból állitották elő, s ellapitott végeiket a fatáblákba vájt csatornákba apró szögek segitségével erősitették bele. A selyem-, bársony- vagy atlaszszövetekkel boritott táblákat mindhárom metszési oldalon hasonló szinü vagy pedig zöldszinü selyemszalagokra erősitett, gazdagon aranyozott, cizellált ezüstkapcsokkal látták el, még pedig rendszerint oly módon, hogy a felső és alsó peremre egy-egy, a homlokoldalra pedig két kötőt erősitettek föl. A kötőket fölerősitő köldökök rendszerint ezüstből készültek s épen ezért jórészük a zsákmányolók kapzsiságának esett áldozatául. A Széchényi Könyvtár Polybius-kódexén két ilyen csatpár maradt fenn az eredeti négy csatpár helyett. Ezek a nehéz ezüst veretek két delfintől tartott pajzsot ábrázolnak, felváltva az ország és a Hunyadi-család zománcolt cimerével. A müncheni Nemzeti Könyvtár bársonyba kötött Korvin-kódexén, a Celsus-kódexen szintén megmaradtak a csatok. Ezek azonban – Hevesy szerint – liliomalakuak.

Vörös szinü atlaszba van kötve a XV. század vége és 1521 közt másolt, Lobkowitz-kódex néven ismeretes magyar nyelvemlékünk is. A középkorban divatos himzett kötések közül egy sem maradt reánk, de tudjuk, hogy a veszprémi káptalannak egy finom gyolcsba kötött Missalé-ja, melyre selyemmel keresztet himeztek, s amelyet Meskó Mihály veszprémi püspök (1334/42) ajándékozott a testületnek, a XV. század első felében még megvolt.

Kódexeink tulnyomó többsége természetesen *bőrbe* volt kötve. Az Árpád-korból ránk maradt csekélyszámu hazai kézirat közül Ráth György szerint mindössze kettőnek van meg többékevésbé rongált sima bőrkötése a németujvári ferences zárda és a pozsonyi káptalan XIII. századi misekönyvein. Ugyanigy minden disz nélkül szükölködnek a XIV. századból fennmaradt szerzetesi kötések, melyek a menedékszirti karthauzi s különféle dömés meg pálos kolostorokból maradtak ránk, jobbára a budapesti Egyetemi Könyvtárban és a gyulafehérvári Batthyaneumban. „Ezeknek a kötéseknek kemények a táblái, a boritásra használt disznó-, szarvas- vagy egyéb bőr csak lazán takarja a bordákat, ugyhogy azok kivülről alig láthatók, a táblafelületek simák, csupán apró védőgombokkal és a könyv összekötésére szolgáló szalagokkal voltak ellátva”. (Hunyady, i. m. 32. l.)

A ma ismeretes *legrégibb* vaknyomásu bőrkötésünk a Széchényi Könyvtár XIV. századi Sz. Ferenc-legendáriumán (Cod. lat. 77.) látható, melynek egész beosztása *német* hatásra vall. A durva táblák bőrhuzata hálószerü rekeszekre van osztva, melyekbe minden rendszer nélkül préselték a gótikus liliomot. Ugyancsak hazai ember járatlan kezére vall a Széchényi Könyvtár 12-rétü Bonaventura-kódexének (Cod. lat. 67.) kötése a XV. század elejéről, melynek tábláin

a párhuzamos vonalakból alakitott kereten belül a szokásos csürlőkkel, (rutákkal) találkozunk, kezdetleges nyomásu rózsa-, rozetta- és liliomdisszel kitöltve. Sokkal több csinnal vannak kidolgozva a XV. század második felébe eső kötéseink: jobbára a felsőmagyarországi városok fejlett iparának termékei.

Valószinüleg pozsonyi munka az ottani káptalan által a Széchényi Könyvtárnak ajándékozott négy Missale különböző bélyegzőkkel telehintett, de rokon elrendezésü s igy talán ugyanazon mühelyből származó kötése. E misekönyvek egyikét (Cod. lat. 219) Rosenthal Magdolna 1480-ban ajándékozta a pozsonyi Sz. Márton-templomnak, mig másika (Cod. lat. 222.) Hollenperg János városi esküdt rendeletére 1481-ben készült el ugyanezen plébániának. A másik két szerkönyv eredetét nem világitja meg semmiféle egykoru bejegyzés. A bélyegzők diszes elosztása és szabatos lenyomata, valamint a csinos veretek készitőiknek igaz becsületére válnak.

A bélyegzők elrendezésében rokon, vereteiben teljesen azonos egymással az erősen megrongált kassai Harnisch-féle és a jobban konzervált besztercebányai Longhaus-féle misekönyv, mindkettő a XV. század második feléből. A besztercebányai Missale hátsó födelén pl. a tábla széleit több párhuzamos vonaltól határolt, hármas levélben kihajló, körives friz szegi be, melynek ilyen változata az e csoportba tartozó kötésekre jellemző. A belső mezőt két hatalmas, lombdisszel boritott átló szeli keresztül, s egy élére állitott, párhuzamos vonalakból alakitott dülény segélyével az egész tükröt 12 kisebb szakaszra osztja, melyek közül kettőtkettőt szabadon álló nagyobb s kereteit kisebb liliomok, heraldikus sasok, gótikus rozetták, körbe irt m betük a „maria" felirást viselő szalagok diszitenek. (Hasonmás: Az iparmüvészet könyve. III. köt. 28. mell. 1. kép.) Különösen érdekesek a könyvtábla áttört mivü veretei, melyeket pirosra és kékre festett pergamennel béleltek, ami nagyban élénkitette hatásukat. E kötések keletkezési helyét biztosan megállapitani nem tudjuk. Talán Felsőmagyarország középkori kulturális csomópontján, Kassán, még pedig a dömések hires kolostorában készültek. Föltevésünket nagyon megerősiti egy teljesen azonos veretü s hasonló beosztásu nürnbergi kötés, melyet a keretbe préselt felirat szerint ambachi Forster Konrád dominikánus készitett az Ur 1436. évében.

A XV. század második felében kapott lábra hazánkban az *olasz* könyvkötészeti iskola, még pedig a humanista tanulmányokkal kapcsolatban. Az olasz könyvkötés-stilus különös jellegét azok az apró egyenes és félkörös rovátkolt bélyegzőkből összerakott szép és bonyolult paszomántfonadékok adják, melyeket apró aranyos vagy szines gyöngyökkel tarkitottak. E láncszerü fonadékokból rendesen egy vagy két, hosszoldalain keskenyebb keretet alkottak, melyen belül a középső mezőt vagy gótikus bélyegzőkkel, vagy – a kerethez hasonlóan – fonatos arabeszkekkel töltötték ki. A kötésnek ez a diszitésmódja a Mediciek uralkodása alatt főleg Firenzében, a kéziratgyártás gócpontjában virágzott. Ezen un. Medici-kötés meghonositásának első kisérlete Vitéz János érdeme, aki még Mátyás trónralépte előtt, 1455-ben Polánkai Bereck váradi pap által lemásoltatta Tertullianus Apologeticus-át (Salzburg, Studienbibl.). A kissé esetlen, de teljesen olasz modorban tartott kötés (hasonmását l. Hunyady. i. m. 13. tábl.), melynek durva fonadékából a hármas nagyságu arany gyöngyök sem hiányoznak, Fraknói szerint minden kétségen kivül Nagyváradon készült s talán magának Bereck papnak buzgóságát dicséri. Irására, kötésének ormótlanságára ezzel a XV. századi Tertullianus-másolattal teljesen megegyezik a Magyar Tudományos Akadémia és a krakkói Jagello Könyvtár egy-egy Vitéz-kódexe, ami a kiváló főpap másoló és könyvkötő papjának ernyedetlen szorgalmát bizonyitja.

E kezdetleges kisérleteket, sőt az olasz előképeket is messze tulszárnyalják a *Korvina* eredeti bőrkötéseiben ránk maradt darabjai. Fógel föntebb idézett jegyzéke 74 ilyen bőrkötésről tesz említést. E kötések a diszitmények minden változatossága dacára olyan egyöntetüségről tesznek tanuságot, hogy okvetlenül egyetlen mühely termékeinek kell őket tartanunk. Ez a

mühely pedig csakis *Budán* lehetett, még pedig az okmányokkal és emlékekkel egyaránt igazolható könyvmásoló- és festőmühellyel kapcsolatban. Fumagallinak az a véleménye (L'arte delle legature alla corte degli Estensi a Ferrara e Modena dal sec. XV. al XIX. Firenze, 1913. LXV. l. – A kötések müvészete az Estek udvarában, Ferrarában és Modenában a XV.-XIX. században), hogy legalább a kéziratok egy részének bekötése Firenzében készült volna, szerintünk tarthatatlan, amennyiben a Korvina jellegzetes kötéséről van szó, vagyis azokról, amelyeken a firenzei és egyéb felsőolaszországi kötéseken alkalmazott vaknyomásu paszomántfonadék a keleti szőnyegek közép- és sarokdiszeihez hasonló alakzatokká egybeállitott aranyos virággalyakkal párosul. Ilyen dus aranyozás egyetlen firenzei kötésen sem fordult elő s igy nincs is semmi ok arra, hogy a Mátyás könyvtára számára készült, egészen sajátos köteséket máshová lokalizáljuk, mint Budára. Buda mellett szóló igen nyomós érv, melyet már Gottlieb (K. k. Hofbibliothek, Bucheinbände, Wien, 1910. 10. h.) is hangoztatott, az eredetileg Venzel cseh király rendeletére készült Ptolemaeus-kommentár virágdiszes kötése, mely egy roppant nagyméretü és sulyos kódexet borit. Akár hadizsákmánykép hozta magával Mátyás e kötetet Budára, akár királyi elődeitől örökölte, alig hihető, hogy székhelyéről Olaszországba küldte volna bekötésre. Hogy az aranyozáshoz használt vasak Magyarországon készültek-e vagy pedig külföldön, ma még nyilt kérdés. A magyarországi ötvösök az időtájt kétségkivül rendelkeztek akkora technikai készültséggel, hogy ezeket a bélyegzőket kivéssék. Mindenesetre figyelmet érdemel azonban az a Tesoreria dei re d'Aragona számadásai közt található följegyzés, mely szerint Baldassare Scariglia 1480-ban hét nagy fóliánst kötött be levantei vörös kecskebőrbe, levelekből és virágokból álló aranyozott és kékkel festett (esetleg és valószinübben sraffirozott, mivel az azurro nemcsak kéket, hanem sraffirozást is jelent, v. ö. a. francia fers azurés kifejezéssel!) diszitéssel. (L. Gottlieb i. h. Sajnos, a nápolyi királyok könyvtárából egyetlen ilyen aranyozott kötés sem maradt fenn, aminek az az oka, hogy a gyüjtemény zöme Franciaországba kerülvén, azt IV. Henrik uralkodása alatt majdnem teljesen ujra kötötték.) Igy nincs kizárva, hogy Mátyás a felesége révén vele rokonságba került nápolyi udvartól kapott kedvet s talán szerszámokat is ahhoz, hogy keleti módra aranyozott kötésekkel lássa el könyveit. E föltevéssel szemben csupán egyetlen nehézség volt, s ez az egyetlen datált Korvin-kötés állitólagos évszáma. A bécsi Nemzeti Könyvtár Cod. lat. 170 jelzetü Korvin-kódexének (Lucretius: De rerum natura, – A természetről) aranyozott előtábláján ugyanis a rózsás mustra felülnyomásával eltüntetett cimer fölött van egy évszám, melyet sokáig – igaz, megkérdőjelezve – 1451-nek olvastak. Hoffmann Edit azonban megállapitotta, hogy az 5-nek olvasott számjegy minden valószinüség szerint 8-as. Ily módon e kötés dátuma nem okoz többé nehézséget azzal a föltevéssel szemben, mely a budai mühelyt kapcsolatba hozza a nápolyi udvarral, s e mellett annak az általános nézetnek is jobban megfelel, mely szerint Mátyás bibliofil hajlamai életének utolsó másfél évtizedében érték el delelőjüket.

Voltak-e Mátyás budai mühelyében keleti munkások is, mint ahogy azt már Ráth György föltette (Magyarországi könyvtáblák a történelmi kiállitáson. Bp., 1897. 41. l.), alig valószinü. Igazat kell adnunk Varju Elemérnek (A bécsi Udvari Könyvtár kötéskiállitása. M. Kvszle, 1905: 312. l.), aki az erlangeni Psaltérium (képe Hunyady, i. m. 24. tábl.) sajátosan keleti, áttört mivü ornamentikájának ügyetlen kivitelére támaszkodva a keleti munkások közremüködését kizártnak tartja. Föltevését még az is megerősiti, hogy a Korvina bőrkötései teljesen az európai könyvkötészetben kialakult technika fogásaival készültek. Igy az ivek kiálló bordaszalagokra füzettek, s a bőrrel boritott födelek nem kemény papirból, hanem deszkából készültek. E mellett az aranyozás technikája is más, mint a keleti kötéseké. Mig utóbbiaknál ecsettel fölrakott arannyal van dolgunk, a Korvina aranyozói laparannyal dolgoztak, melyet melegitett bélyegzőkkel nyomtak a kötés bőrébe.

Varju azonban nem éri be ennyivel, hanem egy lépéssel tovább menve nem habozik kijelenteni, hogy „a Korvina könyvkötői nem voltak, nem lehettek idegenek (tehát olaszok

sem), csak magyarok". Tétele bebizonyitásával azonban adósunk maradt. Az, hogy néhány kétségtelenül Magyarországon készült vakon préselt bőrkötésen, mely a XV. század második feléből való, a többszörös kereten belül mindenkor köralaku nagy préselt középdisz, a sarkokban pedig körszeletek foglalnak helyet, kitöltve körbe rakott apró bélyegekkel, még akkor sem bizonyiték, ha föltesszük, hogy e kötéseket szinmagyar munkások állitották elő, s hogy a tükör betöltésének ez a módja hatott a Korvin-kötések egy részére. Hiszen Fumagalli fentebb idézett munkájában a III. a. táblán reprodukált kötés diszitése pontról-pontra megfelel ennek a leirásnak, már pedig az a kötés kétségtelenül firenzei munka. De meg nehéz is elképzelni, hogy Mátyás király, aki a képző- és iparmüvészet minden terén akkora előszeretettel foglalkoztatta az olasz müvészeket és munkásokat, épen a könyvkötő-mühelyből zárta volna ki őket! Persze, ép oly hiba volna a másik végletbe esve tagadni, hogy a mühelyben magyar munkások is dolgozhattak. Hiszen, mint föntebb láttuk, egy ekorbeli budai magyar könyvkötő-munkás neve is ránk maradt!

De jellemezzük most már legalább néhány szóval magukat a kötéseket. Ráth szerint a *Korvin-kötés* az un. Medici-kötésből fejlődött. Innen vették a három rovátkolt bélyegzővel előállitott paszomántfonadékból álló keretet, valamint a közeibe elhelyezett aranyos vagy szines gyöngyöket. Reneszánsz izlésben stilizált leveleket, virágokat, vázát és szárnyas női fejet ábrázoló bélyegzőket, amelyek a kötések sajátos diszitő elemei, a kereten belül igen változatos elrendezésben alkalmaztak. Rendszerint a keleti szőnyegek mintájára egy-egy közép- és négy sarokdiszt alakitottak belőlük. A középdisz alakja hol alul és felül félkörben végződő mandulaforma (Quintilianus, azelőtt Bécsben, jelenleg a Széchényi Könyvtárban; kicsinyitett hasonmását l. Az iparmüvészet könyve. III. k. 40. mell. l. és Hunyady, 19. tábl.), hol négyes (bpi Cyrillus- és azelőtt bécsi Sz. Bernát-kódex; utóbbi hasonm. Hunyady, i. m. 20. mell.), hatos (bécsi Lucretius-kódex) vagy nyolcas (bécsi Sz. Jeromos-kódex; hasonm. Hunyady. i. m. 17. mell.) karéj, hol meg köralaku, négyfelől szögletes kiszögelésekkel (bécsi Vergilius; hasonm. M. Kvszle 1905. 314. l.), majd ismét a négyes karéj egy négy körivtől megszakitott négyzetbe van ágyazva (newhaveni Tacitus, mely a két világháboru között került a marosvásárhelyi Teleki-Thékából a Yale University könyvtárába; hasonm. Hunyady. i. m. 15. mell.). Egészen különleges a bécsi Aquinói Sz. Tamás-kódex mór ivre emlékeztető hullámos vonalakból összerótt középdisze, mely mintha hatalmas ruhacsatot ábrázolna (hasonmás: M. Kvszle 1905; és Az iparmüvészet könyve, III. k. 421. l.). Van olyan kódex is (pl. a budapesti Victorinus), melynél a tükör közepét négy körivből, vagy (pl. a budapesti Curtitzius-kódex; nem egészen megbizható szines hasonm. Szilágyi-féle A magyar nemzet tört. IV. k. 542. l. és Beöthy-féle A magyar irod. tört. I. k. 144. l.) apró körivekből és egyenes vonalakból alakitott egyik csucsára állitott ruta foglalja el. Máskor meg a körivekből összetett csürlők oldalait egyenes vonalak törik meg (a modenai Dionysius Areopagita), ami különös kigyózó körvonalakat ad. A tükör sarkait ez esetekben egy-egy köriv vagy rézsutos vonal tompitja le, s az igy keletkezett háromszögeket aranyos levéldisz tölti ki. E sarokdiszek teljesen hiányosak a budapesti Joannes Damascenus- és a prágai Thomas Aquinas-kódexek bekötésénél. A budapesti Damascenus-kódex tükrét szinte teljes egészében kitölti egy hatalmas kör, melynek közepén két egymást metsző körivekből alakitott mandulaforma keresztezi egymást, mig a mandorlák metszési tengelyében négy kisebb kör van elhelyezve. (Nagyméretü hasonmása: Fraknói-féle Bibl. Corvina, olasz kiad. 167. l.) A prágai kódexen viszont a tükör egész szélességét elfoglaló kör pompázik, melybe egy négyzet s ezen belül ismét egy hatos karéj van elhelyezve. A legtöbb kötésen a dus aranyozásu középdisz magva Magyarország és Csehország egyesitett cimerét tartalmazó, eredetileg szines pajzs s fölötte nyilt korona. E szabály alól persze, kivételek is vannak. Igy a budapesti Damascenus-kódexen az egyesitett cimer nem a tükör közepét foglalja el, hanem korona nélkül a disz fölötti üres teret tölti ki. Az egyik veronai Liviusnál (De bello Punico, – A pun háboru; nagyméretü hasonmásai a Fraknói-féle Bibl. Corvina ol. kiad. 171., 173. l.) a központi királyi cimer kisebb, mint

rendesen és alatta egy gyürüs holló, felette pedig ennek koronátlan mása látható. A Bécsből 1933-ban a Széchényi Könyvtárba került Boccacius de Certaldo-kódex kötésén pedig a táblák közepét Mátyás családi cimere, a csőrében gyürüt tartó holló foglalja el.

Egészen különleges elrendezésü a bécsi Athanasius-kódex kötésének ornamentikája. Itt a tábla tükrét olasz reneszánsz izlésü fülke kereteli. A fülke vizszintes talapzatát fölfelé fejlődő ornamens (nagyobb méretü hasonmása a Fraknói-féle Bibl. Corvina, olasz kiad. 169. l.) élénkiti, mig a keskeny oszlopokon nyugvó párkány félkörives oromzatáról kétoldalt kecses lombdiszfüzér csüng alá.) Hasonmása: M. Kvszle, 1905: 321. l. és Az iparmüv. kve. III: 423. l.)

Mig az eddig leirt kötések az ornamentika minden változatossága dacára annyiban rokonok egymással, hogy a paszomántfonadék-övezte tükröt egységes felületnek fogják fel, addig két kódex, a bécsi Nemzeti Könyvtár Ptolemaeus-kommentárja s a stuttgarti Nemzeti Könyvtár Sz. Ágoston-kézirata falkárpitokra emlékeztető rekeszes beosztásu. A Ptolemaeus-kódexen (legjobb hasonmása Gottlieb i. m.-jában) kilenc egész és hat fél négyes karéj látható, melyek mindegyikét az ismert motivumokból összerakott arabeszkek töltik ki. Öt karéjban az arabeszkek közepén az egyesitett magyar-cseh cimer nyert alkalmazást ezüst nyomásban, beillesztett sötétvörös bőralapon. A stuttgarti kézirat négy egész s ugyanannyi fél rekeszének alakja többszörösen kikanyaritott oldalu, csucsára állitott csürlő.

Technikailag is elüt az imént ismertetett tipusoktól az erlangeni biblia kötése (hasonmása: Hunyady, i. m. 14. mell.). A paszomántfonadék s aranygyöngyök egészen hiányoznak róla. Tábláin a reneszánsz izlésü indából alakitott keskeny kereten belül a sarkokban egy-egy kisebb, a gyürüs hollót ábrázoló, kétszer övezett medaillon látható, mig középütt háromszoros keretben Mátyás király bőrből poncolt tallérnagyságu babérkoszorus arcképe diszlik. A domboritott bőrérmek alkalmazása ebben az időben az 1489-ben elhalt Ugelheimer Péter részére Velencében készült könyvkötéseken is előfordul. (Az Ugelheimer-féle kötésekre nézve I. G. Lehmart: III. Gesch. d. Kunstgewerbe. Berlin. é. n. I: 477-8. l. Ábrázolásukat l. Stockbauer: Abbildungen v. Mustereinbänden a. d. Zeit d. Buchbinderkunst. Lpzg. 1881. 3. 18., 21., 37. tábl.) Az Ugelheimer-féle bekötésekhez azonban római pénzekről vették a mintát. A Mátyás részére készült kötésen a medaillonok közti hézagot négy szimmetrikusan elosztott vázából kihajló lombfüzér tölti ki. Ugy a mélyebb rekeszekbe illesztett medaillonok, mint ezeknek a fatáblák szintjéről kiemelkedő keretei külön készültek és ragaszttattak megfelelő helyükre, amint az a keleti kötéseken szokásos.

Még közelebb áll a keleti technikához az erlangeni Psalterium bekötése. (Hasonmását egy elrendezésben hozzá hasonló XV. századi keleti kötéssel szembeállitva l. Az iparmüv. könyve. III. k. 39. mell.) A födelek közepén Magyarország és Csehország egyesitett cimere foglal helyet, a szivpajzsban a Hunyadi-ház hollójával, körülötte kettős, áttört arabeszkekből készült mandulaformáju keret látható. Hasonló arabeszkszövedék hálózta be a táblák egész felületét, amint azt a sarkokon fönnmaradt csinos rajzu töredékek sejtetik. A tábla peremét S-alaku bélyegzővel préselt egyszerü aranylánc szegi körül. Ilyen áttört mivü applikációval – igaz, csekélyebb mértékben – néhány másik kódex kötésén is találkozunk. Igy a bécsi Nemzeti Könyvtár Hieronymusán közvetlenül a cimer körül és a Széchényi Könyvtár Damascenus-kéziratán, a körbe beillesztett szalagfonadék négy végződésén. Érdekes, hogy mindhárom kódexen az áttörés alatt a csupasz fatábla látható, melyet türkizkékre festettek.

Valamennyi bőrkötés anyaga barna borjubőr vagy sötétvörös marokén, mely utóbbinak szemcsézete jóval vaskosabb, mint a Marokkóból importált kecskebőré. Szin dolgában is kivétel a bécsi Ptolemaeus-kommentár kötése, melynek boritóanyaga fekete, vagy helyesebben idővel megsötétedett olajzöld marokén. A ránk maradt Korvin-kötések mindkét födele azonos, csakhogy a hátsó tábla felső margóján rendszerint a munka rövid cime olvasható verzális aranybetükkel. A kötés sarkán a bordaközöket, miként az erlangeni biblián, aranyos

lombdisz ékesiti, vagy pedig firenzei módra apró rozetták diszitik, melyek a sávozóval alakitott csürlőket töltik ki. (L. Hunyady, i. m. 21. mell.) A bőrkötéseket is négy-négy csatpár fogta egybe, de ezek valamennyi fennmaradt kötésről hiányzanak. Fógel szerint a Bécsből 1933-ban a Széchényi Könyvtárba került Georgius Trapezuntius-kódexen (Compendium grammaticae. – A grammatika összefoglalása) erőszakos kiszakitás nyomai azt bizonyitják, hogy a kötet középkori szokás szerint lánccal volt a pulpitushoz erősitve. (M. Bibliofil. Szle, 1924. 11. l.)

A *budai könyvkötőmühely* fennállásának időtartama bizonytalan, de hogy nem szünt meg legott Mátyás halálával, az nem kétséges. A bécsi Nemzeti Könyvtár egyik Livius-kódexén ugyanis egy szerényebb kivitelü rekeszes kötés diszlik, mely II. Ulászló rendeletére készült, a négy sarok-medaillonban váltakozó magyar és lengyel cimer legalábbis erre vall. A mühely eddig ismert legkésőbbi meglehetősen eldurvult technikára valló terméke Johannes Müller (Germanus) Epitome in novam magnae compositionis Ptolemaei Translationem (Kivonat Ptolemaeus nagy müve uj forditásából) c. müvét boritja, melynek keletkezését Gottlieb (I. m. 39. h.) 1515 és 1517 közé helyezi. (Hasonmását l. Hunyady. i. m. 16. mell.)

Érdekesek azok a vaknyomásu hazai bőrkötések is, amelyeken az *olasz* láncfonat *német* izlésü bélyegzőkkel párosult. Ide tartozik a bécsi Nemzeti Könyvtár egy vegyestartalmu Vitéz-kézirata, melynek tábláin a külső keretet gotizáló akantusz-levélmotivum, a másodikat rosszul vésett, hibás beosztásu lombozat tölti be, mig a belső mezőt három helyen csomósodó, kissé esetlen fonadék disziti. Nagyon hasonlit ehhez a Széchényi Könyvtárban őrzött dubnici krónikának a födele, mely 1480 körül készült. Érdekesebb ezeknél ugyancsak a Széchényi Könyvtár egy XV. századi latin kódexének a bekötése, melyen a csucsives friz, a „maria" irásszalaggal kirakott csikok, a középső mező (un. tükör) rácsos beosztása s a csürlők közepére nyomott négyes liliom egészen a német sémának felel meg, mig a csürlők alakitására szolgáló ferde szalagok fonott arabeszkjei olasz izlésre vallanak. Ilyenfajta kötés szintén több ismeretes hazai gyüjteményeinkben, de az osztrák tartományokban is igen el volt terjedve.

Mind az olasz, mind a német stilustól merőben elütő, *eredeti* beosztásu vaknyomásu könyvtáblák készültek a XV. században *Lőcsén*, valószinüleg egyazon, a könyvkötést iparszerüen üző mester mühelyében. Szép sorozatot látott belőlük Varju Elemér a gyulafehérvári Batthyaneumban, ahová 1775 és 1784 közt kerültek a lőcsei parochiális könyvtár megvétele alkalmával. „Bélyegeik – irja Varju – általán keveset különböznek a XV. század derekán Középeurópában széltében használtaktól, hanem az összeállitás és elrendezés olyan sajátos, hogy hasonlót hiába keresünk másutt. Rendszerint az egyebütt is szokásos körivekből s liliomokból alkotott keret közepén hajlott vonalakból és gót modoru stilizált virágokból szerkesztett, természetest utánzó naiv, de csinosan összeállitott bokrok vagy virágcsomók képezik a tábla diszitését". (M. Kvszle. 1899: 219. l.)

A *bőrmetszés* technikáját kötéstáblák diszitésére csupán a XIV. és XV. században alkalmazták, még pedig Német- és Csehország területén. Innen ez az általában ritkán előforduló diszitésmód hazánkba is átszivárgott. Egyetlen fennmaradt emléke pozsonyi munka; értékét fokozza az a körülmény, hogy a keltezett könyvtáblák sorába tartozik. A kötés elülső táblája a Széchényi Könyvtáré, mig a kódex maga és a hátsó födél a pozsonyi káptalan birtokában maradt. Nem tisztán bőrmetszés, amennyiben kerete sávozóval alakitott párhuzamos vonalakból s a Korvin-kódexekre emlékeztető paszomántos préselésből áll. Belső tükre három mezőre oszlik, melyek közül a legfelső, keskeny szakaszban finoman poncolt alapból az évszám: 1488 emelkedik ki, mig az alsó, ugyanolyan széles csikba stilizált bogáncs van bekarcolva. Ugyane motivummal találkozunk a hatalmas, egészen a középső mezőig benyuló áttört mivü bronzsarkakon is. A középső mezőt nagy, rombus formáju, a sarkoknál és csatoknál jóval durvább kivitelü köldökvas négy háromszögletü karéjra osztja, melyek mindegyikébe stilizált inda van bemetszve, medaillon módjára vonva körül egy-egy szent

arcképét. Érdekes, hogy a négy alak arca és keze festés, esetleg aranyozás nyomait mutatja, amire ez emléken kivül csupán egy példa akad a müncheni Állami Könyvtár bőrmetszésü kötései között. (Hasonmását l. Az iparmüv. könyve. III. k. 37. mell. l.)

6. A könyvek forgalombahozatala

Noha dijazásért az egész középkor folyamán másoltak könyveket vagy adtak el egyes kész darabokat, a rendszeres könyvkereskedelem csak meglehetősen későn fejlődött ki.

A *stationarius* foglalkozása legelőször a hiresebb egyetemi városokban alakult ki, ahol a könyvek, elsősorban a tankönyvek iránti kereslet meglehetősen élénk volt. A stationariusok először 1259-ben emlittetnek Bolognában. Eleinte könyvek kölcsönadásával foglalkoztak az egyetemi hatóságok által megállapitott dijak ellenében. Később ők lettek a közvetitők a könyvmásolók és könyvvásárlók között, amellett megbecsülték az elhalt diákok ingóságait s kezelték azokat a zálogtárgyakat, amelyek ellenében – például az oxfordi egyetemen – a diákok megfelelő alapokból pénzt kölcsönözhettek. Párizsban a Boldogasszony székesegyházának előterén (parvis) árusitották a tankönyveket. A német főiskolákon a hallgatók maguk állitották elő tankönyveiket az egyetemi előadások (tulajdonképen diktátumok) nyomán.

Alighanem ez a gyakorlat állt fenn a mi középkori egyetemeinken is. Innen van, hogy forrásaink a középkor végéig mélyen hallgatnak a *magyar* könyvkereskedelemről. Mindössze két XV. századi adatot ismerünk, amelyek azt bizonyitják, hogy kereskedőink – legalább alkalmilag – könyvek árusitásával is foglalkoztak. Nevezetesen 1439-ben erdélyi kereskedők a bázeli vásáron több politikai és teológiai röpiratot szereztek be s hoztak magukkal Nagyszebenbe, ahol azokat, mivel a bázeli zsinatról szóltak, egyházi cenzurának vetették alá. (V. ö. Kapp: Gesch. d. deutschen Buchhandels. I: 21. l.). A másik nagyfontosságu adat pedig arról tanuskodik, hogy Andreas Polonus dubnici archidiakonus és zágrábi kanonok 1471-ben a budai vásáron két aranyért megvásárolta a kései középkor egyik legnépszerübb segédkönyvének, a Joannes Marchesini reggiói minorita tollából származó (V. ö. Jöcher, III. k.) s a Biblia fontosabb szavait magyarázó Mamotrectus-nak hártyára másolt példányát. (M. Kvszle. 1885: 93. és 115. l. Csontosi, Kovachich nyomán.) Sajnos, az a nagyértékü bejegyzés, melyet a zágrábi érseki könyvtárban fennmaradt kódexből másolt le Kovachich, arról nem szól, vajon hivatásos könyvárustól vagy pedig alkalmi kereskedőtől szerezte-e meg a kéziratot a könyvkedvelő kanonok.

Egyébiránt e könyvkereskedelem apránkint függetlenitette magát az egyetemektől. Oxfordban és Cambridgeben az egyetemeknek felesküdött stationariusok mellett hovatova feltünnek a *független könyvárusok* is, s a két csoport között gyakori az összeütközés. Az angol könyvkereskedelem székhelyévé csakhamar London, tehát egy nem egyetemi város lett. Hasonlóképen Olaszországban is Firenze, Milano és Velence váltak a XV. század folyamán a könyvkereskedelem gócpontjává. A kereskedők már nemcsak előzetes megrendelésre, hanem raktáruk számára is dolgoztatnak, amit számos olyan kódex bizonyit, melyben üresen maradt az egyelőre ismeretlen tulajdonos cimerének szánt medaillon.

A korszak legnagyobb szabásu kéziratkereskedője *Vespasiano da Bisticci* volt (1421-1498), aki firenzei mühelyében 45 másolót foglalkoztatott. Munkateljesitményére jellemző, hogy 22 hónap alatt 200 kötetet volt képes előállitani. E boszorkányos gyorsasággal megnyerte minden könyvéhes bibliofil kegyét. A Mediciek mellett V. Miklós pápa, Federigo da Montefeltro urbinói herceg, Ercole D'Este ferrarai herceg, továbbá a főpapok, humanista tudósok hosszu sora vette igénybe szolgálatait. Hazánkból Vitéz János és Janus Pannonius állt vele sürübb üzleti összeköttetésben, akikről meleg szavakkal emlékezik meg Vite c. becses munkájában.

Mátyás király – ugy látszik – nem tartozott rendes vevői közé, különben az ő hires könyvtárának is szentelt volna egy fejezetet. Erre látszik vallani az a körülmény is, hogy az eddig ismert kétségtelen Korvin-kódexek közül csupán egyetlen egyen szerepel Vespasiano neve: a budapesti Egyetemi Könyvtár Theophrastusán.

Mátyás király *megbizottai* közvetlenül bonyolitották le üzleteiket. Ilyen megbizottja volt Blandius nevü miniátora, aki 1471-ben könyvekkel megrakodtan tért vissza Rómából a budai udvarba, ilyen Korvin János nevelője, Taddeo Ugoletti, aki az olasz kéziratkereskedés csomópontjaiban, első sorban Firenzében összevásárolta, illetve saját felügyelete mellett másoltatta a kivánt kéziratokat, s ilyen lehetett – Iványi Béla valószinü véleménye szerint – az a Paulus de Transilvania nevü dömés is, akit Mátyás király 1479-ben sok pénzzel Itáliába küldött, s aki Velencében a Sz. Jánosról és Sz. Pálról nevezett konventben dolga végezetlenül elhalálozott. (V. ö. Harsányi i. m. 248. l.)

Angliában a könyvkereskedők már a XV. század folyamán megjelentek portékáikkal az Egyed- és Bertalan-napi vásárokon, Franciaországban pedig valami Guillaume Tousé nevü könyvárus 1480-ban utazó ügynököt is tartott, aki 500 libra értékü könyvkészlettel félévig járta keresztül-kasul Alsó-Bretagnet. Nálunk az ország könyvekkel való ellátását ekkortájt a velencei Ugelheimer-Colonia-Manthen-társaság *ügynökei* bonyolitották le. Az ő ügynökük volt a regensburgi származásu Joannes Cassis, aki Mátyás király rendeletéből Erhard Ratdolt velencei mühelyében kinyomatta az 1480. nov. 21-én megjelent esztergomi Breviarium-ot. (V. ö. Fitz József. Mátyás király, a könyvbarát. Mátyás kir. emlékkönyv. II: 239. l.)

Egy másik velencei könyvnyomtató és kiadó, aki több dömés szellemü könyvet is hozott forgalomba, Ottaviano Scotti – ugy látszik – a szerzet egy magyarországi tagját, Dominicus de Hungariát bizta meg itteni üzleteinek lebonyolitásával, amiből elszámolási nehézségek keletkeztek. Minden valószinüség amellett szól ugyanis, hogy ez a Domokos nem a saját számlájára vett könyvekért, hanem a bizományba kapott kiadványokért tartozott 1486-ban 26 dukáttal Scottinak. Utóbbi panaszára a rend főhatósága kiközösités terhe alatt meghagyja Domokosunknak, hogy rendezze tartozását vagy pedig kössön egyezséget Scottival. Föltevésünket megerősiti a dömések generálisának két másik rendelete, melyekben egy Dominicus de Gara nevü dömés, aki Harsányi András véleménye szerint ezzel a Dominicus de Hungariával alighanem egy személy, kifejezetten mint Scotti megbizottja szerepel. E rendeletek egyike 1487-ből meghagyja Jacobus de Transilvania magisternek, hogy bizonyos határidőn belül fizesse ki Domokos fráternek, mint Scotti megbizottjának azt a 22 és fél dukátot, amit Kolozsvári Ádám mester adott át neki a velencei könyvkereskedőtől kapott könyvek vételára fejében. A másik rendelet, mely 1490 julius 13-án kelt, csupán arról intézkedik, hogy Zágrábi János, Kontfia Bertalan és Bessenyei Benedek fráterek két héten belül hat dukátot fizessenek Garai Domokos kezeihez, de igen valószinü, hogy ebben az esetben is Scottit illető pénzről van szó. (Harsányi i. m. 298. l.)

Bizonyára a külföldi iskolákat járó ifjak is megragadták a lehetőséget, hogy mint alkalmi könyvárusok segitsenek az ország könyvszükségletén. Igy a páduai egyetemen továbbképzett Emericus Nicolai de Zagrabia dömés szerzetes, akit a rendi generális 1479. április 26-án Budára rendelt magister studentiumnak (v. ö. Harsányi. i. m. 248. l.), 1480-ban engedélyt kapott arra, hogy Velencéből nyomtatott könyveket vigyen haza, s azokat otthon árusithassa. „Ugy látszik – irja Harsányi – Imre fráter eredményesen müködhetett könyvkereskedői mivoltában, mert 1481-ben Petrus Nigri Clipeus Thomistarum-ának (Tomisták paizsa) árusitását is megengedte neki a generális.

Az ügynökök, bizományosok és alkalmi könyvárusok mellett csakhamar megjelenik hazánk székvárosában az első *önálló könyvkereskedő*. Budán 1484-től 1526-ig nem kevesebb mint 13, részben hazai, részben külföldi könyvárus fejtett ki rövidebb-hosszabb ideig tartó

kereskedői és kisebb-nagyobb kiadói tevékenységet. A sort a Turóczi- krónika illusztrációival kapcsolatban már tárgyalt Theodorus Feger de Kirchem „concivis et librarius Budensis" (Budai polgár és könyvárus) nyitja meg, aki valamelyik németországi Kirchheimből származott. A heidelbergi iskola anyakönyvébe 1466. október 13-án vezették be a nevét, s ugyanott 1468. julius 13-án a baccalaureusok sorában szerepel. Mielőtt Budán megtelepedett, – Colmarban, Freiburg i. Br.-ban s talán egyebütt is megfordult. Budára kerülve, 1484-98-ig Velencében, Brünnben, Bécsben, Augsburgban és Nürnbergben állittatta elő könyveit.

Mind az ő, mind a többi budai könyvárus kiadói tevékenységéről már megemlékeztünk a könyvnyomtatásról szóló fejezetben. Itt csak a szorosabb értelemben vett könyvkereskedői ténykedésükre vonatkozólag fennmaradt néhány szórványos adatot ismertetjük. A legtöbbjük nemcsak a saját, hanem a mások kiadványait is árusitotta, s igy valóságos szortiment kereskedő volt. De már könyvkereskedőinknek ezek az ősei is nehezen számoltak el a bizományba vett áruval. Igy Fegerről tudjuk, hogy Koberger Antal örököseinek a Hartmann Schedel 1493. é. krónikája elárusitásából még 1509-ben is 56 frt-tal maradt adósa. Ugyanő a bécsi Lukas Alantse-céggel is üzleti összeköttetésben állott, s annak 1508 körül 103 frt. 1 sillinggel tartozott. Ennek a bécsi cégnek egyébiránt más budai könyvárusok is jelentékeny összeggel voltak adósai. Igy Hertzog János Pál 261 frt. 1 sillinggel, az 1491-ben Budáról Bécsbe költözött s ott polgárjogot nyert Hüfftel János, aki Paep János végrendeletében is szerepel, 47 frt. 5 silling és 15 dénárral, valami „Mathias zu Ofen" pedig, aki bizonyára Milcher Mátyással azonos, 31 frt. 6 sillinggel. (V. ö. Zentralbl. f. Biblw. 1892: 396-7. l.)

A jegyzékben, melyből az adatokat meritettük, nem szerepel a legjelentékenyebb budai könyvárus és könyvkiadó, Paep (Pap?) János neve, aminek az az oka, hogy ő nem Lukas, hanem hiresebb bátyja, Lienhart Alantse ügyfelei közé tartozott. Ezt Paep 1509. szeptember 12-én kelt végrendeletéből tudjuk, amelyből kiderül, hogy eredetileg 150 s egynéhány forinttal tartozott „Lienhart puchführer"-nek, de ebből a követelésből a végrendelet keltekor már csak 50 frt. állt fenn. Alantse mellett még egy másik bécsi könyvárusnak, Mert Scheiringernek is tartozott 43 vagy 44 magyar forinttal. Az érdekes okiratból az is kiderül, hogy könyvkészlete két helyiséget töltött meg, s hogy egy István nevü segédet is foglalkoztatott. Feleségének meghagyja, hogy ezt az Istvánt igyekezzék 3-4 évre magánál tartani, s lelkére köti, hogy jó bért, 100 vagy 125 frt-ot fizessen neki, hogy annál szivesebben maradjon nála. Ez az István, mint föntebb már kifejtettük, alighanem azonos azzal a nagybányai származásu Heckel Istvánnal, aki később mint kiadó érdekes „beszélő" mesterjegyet használt: egy baltácskát, melynek nyelére három betü tekerőzik. Paep egyébiránt Buda legtekintélyesebb polgárai közé tartozott, sógorságban állott May György és János ottani aranymüvesekkel, s baráti köréhez tartoztak: György, Nagyboldogasszony templomának káplánja s az ő gyóntatója, Haimburger Farkas és Apotheker Valtin tanács-esküdtek, valamint Kissling János polgár, akik a végrendeleti tanuk szerepét vállalták. Paep vagyoni helyzetéről fogalmat ad az a körülmény is, hogy 700 rajnai forintért megvásárolta Hüfftel János kollégájától a bécsi Leonis aureinek nevezett bursát (diákszálló-félét. V. ö. ZfB. 1892: 401-2. l. A bécsi városi levéltárban őrzött végrendelet teljes egészében tudtommal máig sincs kiadva!)

Hogy miféle üzleteket kötöttek ezek a budai könyvkereskedők, arra közelebbi adataink nincsenek. Csak annyit tudunk, hogy pl. Rosarius Márton pozsonyi kanonok 1497-ben Erdélyi János kir. alkincstárnok támogatásával 3 florenuson vásárolta Buda várában az esztergomi Missale 1495-iki kiadásának azt a példányát, mely jelenleg a Széchényi Könyvtár tulajdona.

A korszak vége felé alkalmilag Kassán (1493), Nagyszebenben (1506), Eperjesen (1519) és Segesvárt (1522) is megfordult egy-egy könyvkereskedő (bibliopola, puchführer). Bizonyára mint németországi kollégáik, ők is társzekéren járták be az országot s jelentek meg a vásárokon. Hogy azután itt kirakták és kikiáltották-e áruikat, mint a többi vásárosok, vagy német mintára nyomtatott, esetleg irott jegyzékeket készitettek-e eladásra kerülő könyveikről,

melyeket széthordottak a városokban, ahol árusitás céljából megállottak (v. ö. Wilhelm Meyer: Bücheranzeigen d. XV. Jhs. ZfB. 1885. 437-63. l.), olyan kérdések, melyeket adatok hiányában lehetetlen eldöntenünk.

7. A könyvek tárolása
Köz- és magánkönyvtáraink

A könyvek tulnyomó többsége a középkorban – az akkori müveltségi állapotoknak megfelelően – az Egyház tulajdonában volt, még pedig mind a férfi- és női kolostorok, mind a káptalanok, székesegyházak és plébániák tulajdonában. De egyházi és világi testületek, s egyházi, majd a korszak vége felé világi magánosok is rendelkeztek kisebb-nagyobb gyüjteményekkel.

a) Kolostori könyvtárak

A kolostori könyvtárak *gyarapodás-módjáról, berendezéséről és müködéséről* általában elég jól vagyunk tájékoztatva. Már maga Sz. Benedek, a nyugati szerzetesi élet nagy alapvetője, buzditott az olvasásra. Reguláinak 48. fejezetében, futólagosan, a könyvtárról is megemlékezik. A bencések példáját a Sz. Benedek szabályain fölépülő egyéb szerzetesrendek: a karthauziak, ciszterek, ágostonosok, premontreiek egyaránt követték e téren, s olyik kolostor szabályai részletes utasitásokkal szolgálnak a könyvtár (armarium) fejlesztését és fenntartását illetőleg. Hiszen valóságos szállóigévé lett a középkorban az a mondás, hogy „Claustrum sine armario, quasi castrum sine armamentario" (Olyan a kolostor könyvtár nélkül, mint vár fegyverház nélkül.) Még a ferencesek is, – noha Sz. Ferenc maga tanitványait még egy zsoltároskönyv vagy egy breviárium birtoklásától is eltiltotta, – már 1260.-i nagykáptalanukban megemlékeznek a rendi könyvtárakról, s csupán azt kötik ki, hogy a barátok ne másoljanak pénzért könyveket, s csakis olyan könyveket tartsanak maguknál, melyek a rend közös tulajdonai.

A kolostori könyvtárak legfőként ugy gyarapodtak, hogy más rendházakból *kölcsönöztek ki* lemásolásra kéziratokat. Igy a lechnitzi karthauzi kolostor 1352-ben öt kéziratot vett kölcsön a látókövi karthauziaktól, valószinüleg *lemásolás céljából*. A reinhardsbrunni kolostor XII. századból fennmaradt leveleskönyve beszédes tanuság amellett, hogy a rendházak mily rendszeres kölcsönzési viszonyban álltak egymással. Szent iratokat, egyházatyákat, a mindennapi istentiszteletre szolgáló liturgikus könyveket, sőt elvétve latin klasszikusokat is kölcsönöztek egymásnak. A kereslet nemcsak olyan könyvek iránt nyilvánult meg, amelyek a kölcsönkérő klastromból teljesen hiányzottak, hanem olyanok iránt is, amelyek alapján helyesbiteni remélték a maguk fogyatékosnak tetsző példányát. Valóban, méltán irhatták a paulinzellei szerzetesek a reinhardsbrunniaknak: „Ami a miénk, az a tiétek, ami a tiétek, az a miénk". Minthogy azonban a kölcsönzés nem jár kockázat nélkül, s elvétve megesett, hogy a kölcsönadott kötet nem érkezett rendeltetési helyére, érthető, hogy a derék reinhardsbrunniak egyszermásszor megtagadták a kikölcsönzést a tulságosan nagy távolság miatt. A kölcsönzés megtagadása másutt is gyakori. Servatus Lupus ferrièresi apát egy izben például azért tagadta meg a kért mü kiszolgáltatását, mivel a küldöncnek gyalog kellett volna megtennie a nem éppen bátorságos utat, egy más alkalommal pedig azért, mivel a szóban forgó kötet oly nagy méretü volt, hogy nem fért el a küldönc iszákjában, s amellett olyan szép is, hogy könnyen lába kelhetett volna. A kölcsön szerzett kéziratokat azután a rendházak irástudó tagjai lemásolták. Konrád, a menedékszirti klastrom perjele például – mint láttuk – annyira szenvedélyes

másoló volt, hogy 1310-ben lemondott tisztségéről, csakhogy a másolóasztal mellett tölthesse minden idejét.

A gyarapodás egy másik forrását a kolostorba lépő szerzetesek *kötelező könyvadományai* tették. Corbieban (Picardie) és Corveyben (Északnémetország) az ujoncokat arra kötelezték, hogy ünnepélyes fogadalmuk napján egy-egy kéziratos kötettel gyarapitsák a ház könyvtárát. Ez a szokás az apácakolostorokban is fennállott. A nürnbergi Sz. Katalin kolostor XV. századi könyvjegyzékének tanusága szerint a lajstromban szereplő 370 mü jelentős hányadát a sororok a klastromba lépésük alkalmával hozták magukkal. (Jegyzéküket közli Franz Jünger: Meister Eckhart u. seine Jünger, Freiburg i. d. Schw. 1895: 113/60. l. V. ö. ZfB. 1895: 583. l.)

A rendi könyvtárak továbbá *önkéntes adományok és hagyományok* utján is szaporodtak. Az ilyen adományokat fölöttébb megbecsülték és nagyböjt idején a könyvtáros kötelességszerüen figyelmeztette a rendtársakat, hogy imáikban emlékezzenek meg az adományozókról, sőt ezek halála után gyászistentiszteleteket (anniversae) is tartottak. Igy áldozott pl. a buxheimi kolostor Günther Zainer (†1479) augsburgi könyvnyomtató emlékének hálából azért, hogy sajtójának számos termékét odaajándékozta a rendháznak. (V. ö. ZfB. 1895-432. l.) Ilyen adományok és hagyományok természetesen hazánkban is előfordultak. Igy Adalbert főur a XII. század derekán, mint Géza király követe Sziciliába menvén, az esetre, ha utközben el talál pusztulni, összes könyveit a pannonhalmi kolostorra hagyta. Stibor, a hasonnevü vajda fia mint a kolostor egyik megalapitója 1423-ban a vágujhelyi ágostonos kolostornak adományozta a Decretum Gratiani egy XIII. századi hártyakéziratát, mely utóbb a prágai főkáptalan könyvtárába került. (L. M. Kvszle, 1881: 79-80. l.) Zsigmond, alsóapoldi plébános a XV. század végén a nagyszebeni Sz. Keresztről nevezett dömés kolostorra hagyta a birtokában volt Sz. Ágoston Liber epistolarum (leveleinek könyve) c. é. n. ősnyomtatványát. (Archiv f. Siebenb. Landesk. N. F. XI: 304. l.) Miklós magister felesége pedig az ő és két fia, János és Mihály lelki üdvössége érdekében 1488-ban ugyancsak egy ősnyomtatványt ajándékozott a szebeni dömés konventnek. (L. uo. 314. l.)

A hagyományok nagy része a *szerzetesek magántulajdonában volt* könyvekből került ki. Igy a nagyszebeni Kappellenbibliothekben ma is megvan az az 1481. évi ősnyomtatvány, melyet Lucas Baccalaureus magister dominikánus – halála esetére – az imént emlitett kolostorra hagyott. (Uo. 330. l.) Ahol az egyházi fegyelem meglazult, ott persze ezt a szabályt is gyakran megszegték. Igy pl. a velencei S. Francesco della Vigna minorita kolostor tagjai az általuk vásárolt vagy ajándékba kapott könyveket több izben a kolostoron kivülálló egyénekre hagyományozták. Épen ezért IV. Eugén pápa egy 1437-ben kelt bullájában elrendelte, hogy ezentul a rendtagok hagyatékában lévő könyvekre a kolostor igényt emelhet, s azokat a konvent minden további nélkül megtarthatja. (V. ö. Serapeum, 1841: 32. l.) Magister Joannes Episcopi dömés 1477-ben mint provinciális a rend generálisától arra kért és kapott engedélyt, hogy eladdig megszerzett s rendfőnöksége idején megszerzendő könyveit és javait tetszése szerint eredeti konventjenek, a kolozsvárinak vagy valamely más rendháznak adhassa. (Harsányi, i. m. 244. l.)

Végül a *könyvcsere* sem volt ismeretlen gyarapitási mód abban az időben. Henrik, Hyde Abbey apátja például egy Terentiust, Boetiust és Suetoniust tartalmazó kötetért négy Missalé-t és hét más könyvet kapott. Adam de Marisco Oxfordból megküldi az olasz Vercellibe az ottani apátnak az Angyali Üdvözlet magyarázatait, s cserébe az apát iratait kéri.

A nürnbergi Sz. Katalin kolostor szabályai azt is megengedték, hogy a dömés nővérek könyvtáruk *többes példányait áruba bocsássák*, de szigoruan meghagyják, hogy az igy befolyó összegek a könyvanyag kiegészitésére fordittassanak. Ugyanilyen föltételek mellett engedik meg a fölös példányok értékesitését a karmeliták 1499-ben nyomtatásban is megjelent konstituciói. 1432-ben a gamingi karthauziak 24 forintért eladtak egy misekönyvet, egy

graduálét, meg egy antifonáriumot Kristófnak, a tárkányi kolostor priorának s egyuttal „Isten nevében” kilenc más könyvet adtak neki.

Az ekként összegyült könyvanyagot *ládákban, szekrényekben* vagy *fali fülkékben* tartották. Utóbbiak ki voltak deszkázva, hogy a falak nedvessége ne árthasson a könyveknek. A középkori könyvszekrények egyik pompás darabja az a festett frizü, kései gót almáriom, mely a bártfai plébánia könyvtárával együtt került a M. N. Muzeum Történeti Muzeumába. (Legjobb hasonmását l. Arch. Értes.)

Nagy kolostorokban *külön könyvtártermet* is épitettek. Igy St. Gallenben egy ránk maradt régi rajz tanusága szerint már a IX. században külön szobát terveztek a könyvek befogadására, mely a sekrestye átellenében épült volna. Miként a nürnbergi Sz. Katalin kolostor többször idézett szabályzatából tudjuk, – mely 1458-ban készült egy 1259. évi bázeli szabályzat alapján, – a könyvtári helyiség rendszerint az egyik cella volt: kicsi vagy nagy, aszerint, amint a könyvek száma megkivánta, de ugy kellett megválasztani, hogy a szükséghez képest bővithessék. E szabályok azt is előirják, hogy a könyvtárcella okvetlenül kőből épüljön, nehogy nedvesség, penész s egyéb károk érhessék a benne fölhalmozott könyveket. A klauzura miatt a női szerzetesházak szerkönyvei a könyvtártól elkülönitve, a kolostor udvarán kivül, a templom sekrestyéjében vagy az apácák lelkipásztorának a házában voltak elhelyezve, s a papnak a könyvekről két leltárt kellett készitenie, melyek egyike bent volt a sororoknál, hogy tudják, minő könyvek vannak a „külső könyvtár”-ban. (V. ö. Ernst Kelchner: Eine Bibliotheksordnung a. d. J. 1259. ZfB. 1884: 307-8. l.)

Mind a szekrényekben, mind a könyvtárszobák falmenti nyilt állványainak vagy szabadon elhelyezett padjainak (bancha) vizszintes vagy rézsutos polcain nem élükre állitva, hanem elülső táblájukra *fektetve helyezték* egymás mellé a könyveket. Innen van, hogy a középkori kódexeken az esetleges cimfelirás nem a kötés sarkára, hanem hátsó táblájára vagy a könyvtest alsó metszési felületére került.

A könyveket rendszerint *tartalmuk szerint csoportositva* helyezték el a nagybetükkel jelölt szekrényekben vagy állványokon, melyek polcait (gradus) is megszámozták. Minden egyes könyvre följegyezték az állványt jelölő betüt és a polc számát, amihez még a könyvnek az illető polcon elfoglalt sorszáma is járult. Római betük és számok kombinációját látjuk a milanói hercegek paviai könyvtárának 1431. évi könyvjegyzékében, római betük és arab számokból összetett jelzetekkel találkozunk a clairvauxi könyvtár 1472. évi lajstromában. (Th. Gottlieb: Mittelalterl. Bibliotheken, Lpzg. 1890. 314. l.) A Sz. Albansról nevezett kolostor egyik könyve például ezt a jelzetet viseli magán: „de armariolo 4/A et quarto gradus liber quartus”. A könyveknek ilyen „helyhez kötött” megjelölése egész a legujabb korig tartotta magát. A tartalmi szakcsoportok rendszerint ilyenformán követték egymást: A) bibliai könyvek, B) glosszák és biblia-magyarázatok, C) szent atyák, D) szentek élete; E) krónikák, martirológiák stb.

A könyvekről pontos *jegyzékeket* vezettek, melyek a könyvek jelzete, többé-kevésbé pontos cime, esetleg tartalmi felsorolása mellett gyakran a második vagy a harmadik levél kezdőszavait is feltüntették. Ez utóbbiak a „loca probationum” (bizonyitó helyek) vagy „dictiones probatiores” (bizonyitó mondások), s a könyvek azonositására szolgáltak. A kulmbachi ágostonos remeték 1461-68 között készült könyvjegyzéke nemcsak az incipiteket, hanem az expliciteket is fölsorolja, de utóbbiakat gyüjtelékes köteteknél többnyire csupán a kötet végéről. (L. ZfB. 1940: 182. l.)

A kolostori könyvtár élén a *„precentor”* (előénekes) állott, akit néha *„armarius”* néven is emlegetnek a szabályok. Ő szerezte be a pergament és az iróeszközöket, osztotta ki és ellenőrizte a másolók munkáját, rendezte és lajstromozta a könyveket, gondoskodott tisztántartásukról és jókarban maradásukról, lebonyolitotta és nyilvántartotta a könyvek

kölcsönzését, amikor pedig tisztsége letelt, leltár mellett adta át utódjának a gondjaira bizott kincseket.

A kolostori könyvtárak elsősorban a *ház tagjainak* álltak rendelkezésére. Ezek rendszerint a nagyböjt első vasárnapját követő hétfőn reggel gyültek össze a káptalani teremben, s beszolgáltatták a náluk lévő könyvet, amelyet más könyvvel cseréltek ki. Némely kolostorban a prior ez alkalommal kikérdezte társait olvasmányuk felől s ha a felelet nem volt kielégitő, a következő esztendőre ujból ugyanazt a könyvet adta ki nekik. Rendszerint egy-egy szerzetes egyszerre csupán egy könyvet kapott kézhez, de a karthauziak egyszerre két kötetet is vehettek igénybe. Sőt, a mainzi karthauziak annyira bővelkedtek könyvekben, hogy náluk egy-egy rendtag egyszerre öt kötetet is kikölcsönözhetett. Ebben a rendházban minden páternek bizonyos számu „signum"-a volt, mely a celláját jelölő betüt viselte magán. Ha azután egy könyvet kölcsönvett, helyére odatették a signumok egyikét. Ily módon könnyü szerrel megállapithatták, hogy az illető helyről hiányzó kötet kinél van használatra. (L. Heinrich Schreiber: D. Bibl. d. ehem. Mainzer Karthause. Lpzg. 1927. 38-9. l.) Ez a signum őse azoknak a könyv jelzetét és a kikölcsönző nevét feltüntető kartonlapoknak, melyeket sok közkönyvtárban ma is odatesznek a kölcsön adott könyv helyére. A beteg szerzetesek tetszésük szerint kölcsönözhettek ki könyveket, s erre a célra némely rendházban a betegszoba mellett külön könyvszekrény volt felállitva.

A kolostori könyvtárak állományát nemcsak magánolvasmányként forgatták a szerzetesek és apácák. Innen vették ki azokat a könyveket is, amelyekből napról-napra *felolvastak* az étkezések alkalmával. A nürnbergi Sz. Katalin kolostor többször emlitett XV. századi könyvjegyzéke egyenesen arra szolgált, hogy az asztalnál felolvasó soror könnyen megtalálja az egész év minden napjára kijelölt textusokat. (L. ZfB. 1895: 533. l.)

Házonkivüli használatra a kolostori könyvtárak – mint láttuk – elsősorban *másolásra* kölcsönözték ki kódexeiket, még pedig eleinte csupán a velük egy rendhez tartozó házaknak, de később idegen kolostoroknak, világi papoknak, sőt megbizható világiaknak is. Egy 1212. évi párisi káptalan egyenesen kötelességükké tette a szerzeteseknek, hogy könyveiket kölcsön adják azoknak, akiknek szükségük van rájuk, föltéve persze, hogy kellőkép megóvatnak a ház érdekei. Evégből nemcsak irásos elismervényt, hanem zálogot is vettek a kölcsönzőktől. A *kölcsönzésekről* pontos *lajstromot vezettek*. Egyszerüség okáért némely rendházban e célra fatáblákat használtak, amelyek felerészben pergamennel, felerészben viasszal voltak bevonva. A táblák pergamennel boritott részére rávezették a könyvek cimét, mig a kikölcsönző nevét a viasszal bevont részre karcolták fel, közvetlenül az illető mü cime mellé; ezt azután a könyv visszaadásakor a stilus boldogabb végével kitörölték.

Természetesen minden óvatosság s a *könyvek eltulajdonitói* ellen gyakran a kódexekbe jegyzett átkozási formulák dacára nem egyszer szenvedtek veszteséget a kolostori könyvtárak, ami a középkorban, midőn egy-egy kötet tetemes vagyont képviselt, nem volt csekélység. Igy a Gutkeled nembeli Vid mester, Pethes fia, a XIII. század első felében mint a csatári apátság kegyura a tőle függő kolostor egyik XI. századi, remekül miniált két kötetes bibliáját azért kölcsönözte ki, hogy 17 és fél márka ezüstön elzálogositsa valami Farcasius nevü vasi zsidónak. Ez az összeg 1263-ig 70 márkára emelkedett, s minthogy ekkora összeget Vid képtelen volt kifizetni, a kódex a zsidó kezén maradt, hogy 1370-ben az admonti apátság leltárában bukkanjon fel. Vid, a zalavári konvent 1263. május 12-én kiállitott oklevele szerint, azután két falu adományozásával kárpótolta a csatári apátságot. Gyöngyösi Gergely rendi krónikájában megemlékezik arról a nagy veszteségről, mely a pálosok budamelléki Sz. Lőrinc-kolostora könyvtárát a rend egyik tagja, Mihály doktor 1462 után Párisban történt halálával érte. Mihály doktor ugyanis számos könyvet vitt magával Párisba, s ezek most a rendházra nézve elvesztek. (V. ö. Zákonyi Mihály: A Buda melletti Sz. Lőrinc pálos kolostor tört. Bp., 1911. 66. l.) Lewenschit György szepesi őrkanonok 1496-ban kelt végrendeletében

14 arany forintot hagyott a lőcsei monostornak kárpótlásul a nála elkallódott könyvekért. Bakócz Tamás esztergomi érsek 1504. április 18-án kiközösités terhe alatt szólitotta fel a kár megtéritésére azokat az egyébként ismeretlen egyéneket, akik a szentgyörgymezei prépostság tulajdonát képező könyveket és egyéb ingókat kikölcsönözték, de elmulasztották visszahozni. Ilyen viszonyok közt teljesen érthető annak az ismeretlen magyarnak az álláspontja, aki egy XII-XIV. századbeli latin Szentirásba 1555-ben ezt jegyezte be: „Een azt mondom, hogy mindenyk eoreozzeon magát, vgy hogy valaky ez keonvet el akarna lopassal venny harom prychket legyen rajta venny". Jó magyarunknál sokkal kegyetlenebb a nagyszebeni kalandosok társulata számára 1394-ben lemásolt Missale speciale szerzője, aki a mü bevezetésében azt kivánja, hogy aki a könyvet elsajátitani merészelné, Dethannal és Abironnal szálljon a poklokra: „Qui nitantur eum enferre de Fraternitate descendat in infernum cum Dathan et Abyron". (M. Kvszle, 1879: 46. l.)

Igen értékes könyvtártörténeti adatot őrzött meg számunkra a kolozsmonostori konvent 1427. évi leltára. Ebből ui. megtudjuk, hogy Henrik apát, később pécsi püspök, apátsága idején (1413-18) a kolostor három Psalterium-a közül az egyiket azért távolittatta el, hogy megakadályozza a *fertőzés* veszedelmét. Ezt a zsoltáros könyvet ti. legutoljára a leprássá lett János diakonus olvasgatta. Ez tudtunkkal a legrégibb ismert óvóintézkedés a könyvek utján való fertőzés meggátlására.

Az elmondottak alapján föltehetjük, hogy a *mi szerzeteseink rendházai is valamennyien fel voltak szerelve* kisebb-nagyobb könyvtárral. Ezek közül magyar irodalmi szempontból elsősorban az apáca-kolostorok jöhetnek figyelembe, mivel a latinul többnyire nem tudó sororok részére magyar könyveket készitettek. Fennmaradt nyelvemlékeink jelentős része kétségtelenül ferences vagy domokos rendü apácakolostorok lelki szükségleteit voltak hivatva kielégiteni.

Okleveles adatok vagy *könyvbejegyzések* azonban csupán a pannonhalmi (1095 körül, Szentpéteri szerint 1093), bakonybéli (állitólag 1086, valójában a XII. század közepe), pásztói (1131-1150) és pécsváradi (állitólag 1055, valójában XIII. század) bencés kolostorok, a kassai dömés zárda (XIII. század), a menedékszirti (Lapis refugii in Scepusio) karthauzi kolostor (1307 körül), a kolozsmonostori konvent (1427), a vágujhelyi (1423) és bártfai (1428) ágostonos, a szentantalvölgyi (1431) és tárkányi (1432) karthauzi, a sághi (1446) premontrei, a soproni (1450), küllődi (XV. sz.), szécsényi (XV. sz.) és csáktornyai (?XV. sz.) ferences, a szegedi (XV. sz.) dömés, a budai (1488) ágostonos és a remetinci (Horvátország, XV. sz. vége) pálos rendházak, a garamszentbenedeki konvent (1476), az almádi (3 nyomtatott Missale és egy kéziratos Biblia 3 kötetben, összesen 6 köt.), bakonybéli (8 db, régi és uj Missale, 1 Pontificale, 2 nyomtatott krónika, 1 Evangeliarium, mely állitólag István király feleségéé volt, s melyben a monostor kiváltságlevele is bennfoglaltatik, 2 Lombardia historica in duobus libris, 2 köt. „Sermones Discipuli", 1 Moralium beati Georgii és számos más régi könyv: alii autem libri vetusti multi), csatári (2 Missale), hahóti (3 Missale és számos különböző régi könyv), koppánmonostori (2 pergamenre irt s 1 nyomtatott Missale, egy 2 kötetes Breviarium és 25 különféle könyv), lekéri (1-1 hártyára irt és nyomtatott Missale, 1 Antiphonarium, 1 Graduale, 1 Sermones Discipuli és 1 magyar krónika, együttesen 6 kötet), szalkai (2-2 hártyára irt Psalterium, Graduale és Antifonale, valamennyi cisztercita rendi, 1-1 esztergomi és bencés Missale s 1 Regula sancti Benedicti cum vita Andree et Benedicti – Sz. Benedek regulája András és Benedek életrajzával) és tatai (2 nyomtatott Missale, 1 Breviarium Justinense, 1 Breviarium Mellicense) bencés társházak (mind a kilencről 1508) s végül a soproni (Sz. Wolfgang) pálos kolostori (XV-XVI. sz.) könyvtáráról tesznek kifejezetten tanubizonyságot. Végül a pálosok már emlitett szentlőrinci könyvtárának gazdagságáról fogalmat ad Gyöngyösi krónikájának az az adata, hogy a kolostort a török a mohácsi vészt

követő években kétszer is fölégetvén, vagy ezer frt. értékü könyv ment veszendőbe! (V. ö. Kisbán Emil: A m. pálosrend tört. II: 155. l.)

A legtekintélyesebb szerzetesi könyvtárunk a *bencések pannonhalmi* Sz. Mártonról nevezett *kolostorának könyvtára* volt, mely már Sz. László idejében 80 kötettel dicsekedhetett. Jegyzékük az apátság egyházi kincseit és egyéb vagyonát leiró és megerősitő *oklevélben maradt reánk*, melyet legbehatóbban Erdélyi László, az oklevél szövegének legmegbizhatóbb kiadója (v. ö. Csapodi Csaba: A legrégibb m. könyvtár belső rendje. M. Kvszle, 1957: 14. l.) analizált. Dolgozata eredményeit a következőkben foglaljuk össze. Az oklevél két helyén van szó könyvekről. Először az egyházi mükincsek sorában szerepel „hat evangéliumos könyv ugyanannyi párnával" – vagy himzett táblával? „VI. Textus evangeliarum cum totidem plumaciis", amiből arra lehet következtetni, hogy e könyvek igen diszes kivitelü példányok voltak, melyeket az ünnepies istentiszteleteken használtak. Csapodi az evangeliumos könyvekkel kapcsolatban felsorolt s velük azonos számu tollpárnából arra következtet, hogy középkori szokás szerint e diszpéldányokat – mint Krisztus szimbolumát – a virágvasárnapi körmenetben is fölvonultatták. (I. h. 16. l.)

Az oklevél további folyamán a rendház sajátképi könyvtáráról a következő jegyzék olvasható: „VI. Missales. I. Bibliothe. IIII. Nocturnales. IIII. Antiphonaria, III. Gradualia, II. Sequentialia cum trophis (sc. tropis), IIII. Baptisteria, III. Collectarii, IIII. Ymnarii, II. Regula, unus super regulam, II. Leccionarii, I. Breviarius, III. Omeliae, II. Libri sermonum. I. Collectiones. II. Passionale, liber Sententiarum, Actus apostolorum, liber Prosperi de actiua et contemplatiua vita. et. Isidorum. Ordo Amalarius. Pastoralis. Dialogorum. Epistola Pauli. II. Moralia iob. Scintillarium. Interrogatio petri. Inuectiua Ciceronis. Lucanus. II. Donati. Genesis seduli. III. Catones. Paschaseus. Vita scti martini. Vita patrum. Psalterium Gallicanum. ebraycum: grecum „Sermo scti augustini". Mint e jegyzékből kitetszik, a 80-as kötetszám csak ugy jön ki, ha a „Psalterium Gallicanum. ebraycum: grecum" kitételen három külön munkát értünk, mig ha háromnyelvü (latin-héber-görög) zsoltárkönyvnek magyarázzuk, ugy 78-ra, ha pedig a csupán kettősponttal elválasztott héber és görög zsoltárkönyvet vesszük egynek (l. Csapodi, i. h. 16. l. 4. jegyz.), akkor 79-re csökken.

Lajstromunk tanusága szerint a könyvtár tulnyomóan *egyházi szerkönyvekből* állott. A sort a hat Missale nyitja meg, amelyek Csapodi valószinü véleménye szerint aligha voltak teljes misekönyvek, un. plenariumok, aminők abban a korszakban még a ritkaságok sorába tartoztak, hanem sacramentariumok (minő a száz évvel fiatalabb ugyancsak bencés Pray-kódex), „kisebb terjedelmü, egy vagy több mise szövegét tartalmazó misekönyvek a csendes és magánmise számára (libelli missae) és... ugyancsak kisebb uti-misekönyvek". Utóbbiakra az apátnak, aki az uton való misézés (altare viaticum) kiváltságával birt, lehetett szüksége. (V. ö. Csapodi, i. h. 17. l.) A misekönyvnek a középkorban szokásos részkiadásai is szép számban voltak Pannonhalmán képviselve. Ilyenek a négy Antiphonarium vagy a Zsolozsmában használatos antifonákat tartalmazó kötetek. E kitételen a leltározó a kánoni horák antifonáit és responsoriumait tartalmazó liturgikus müveket értett. Azután a két Sequentiale, mely kifejezésen oly liturgikus énekeskönyv értendő, amely a sequaentiákat, azaz bizonyos különleges ünnepeken és alkalmakkor a rendes miseénekek közé az evangélium előtt beékelt énekeket tartalmazza, még pedig az énekekhez járuló toldalékokkal, az un. trópusokkal együtt. A misekönyv részkiadása volt továbbá a két Lectionarium is, egy a középkor végéig használatban volt szerkönyv, mely a nyilvános istentiszteleteken előadandó szentirás-részleteket tartalmazta s a négy Graduale, mely a szentmise karénekeit foglalta magában. Misés szerkönyvet jelent továbbá jegyzékünkben az Ordo is. Csapodi abból a tényből kiindulva, hogy ez a kézirat jegyzékünkben nem a liturgikus, hanem olvasmányszerü könyvek közt szerepel, felteszi, hogy „itt valószinüleg egy más müvet vagy müveket tartalmazó kötet elejére kötött ordo-ról lehet szó". (I. h. 20. l., 26. jegyz.) Ez az okoskodás véleményünk szerint nem egészen

meggyőző. Hiszen ép ugy lehetséges, hogy a kötet elkeveredett, s csak a leltározás folyamán került elő! Ugyancsak középkori szerkönyv volt a Passionale, mely a szentek kinszenvedéseit beszélte el abból a célból, hogy belőle a szent ünnepén, a dies natalis-on, a rávonatkozó részt az officium alkalmából felolvassák. A keresztelés szertartásait magában foglaló, Baptisteriumnak nevezett müből négy, a szentségek kiszolgáltatására vonatkozó rövid utmutatásokat s a velük kapcsolatos liturgiai teendőket összefoglaló Pastoralé-ból, mely a mai agenda megfelelője volt, csupán egy volt a gyüjteményben. (Valójában Gregorius Magnus müve l. alább.)

A szerzetesi élet sajátos *liturgikus* szükségleteit szolgálták a következő müvek: a négy Nocturnale, mely kifejezésen a breviárium azon része értendő, mely az éjjeli közös imádságokat és lectiókat tartalmazza; a három Collectarius, amin „valószinüleg azon rövid imádságok gyüjteményei értendők, amely imádságokat a choruson elnöklő szerzetesi elöljárók szoktak az egyes nocturnusokban a lectiók előtt s karimádságok végén elmondani"; a négy Hymnarius, melyek ugyancsak „a karimádságokhoz tartozó hymnusok gyüjteményei"; a regulák, vagyis Sz. Benedek szabályainak két példánya s ezek valamelyik kommentárja, Csapodi szerint majdnem bizonyosan „anianei Sz. Benedek Codex Regurium-a és a mindig hozzácsatolt „Exhortatio ad sponsum Christi" (Intelem Krisztus jegyeséhez, – I. h. 19. l.); a Collectiones nevü könyv, mely kifejezésen Erdélyi szerint „a Szentirás olvasása alapján való fejtegetések értendők", aminőket Sz. Benedek szabályai értelmében a közös étkezések alkalmával az egybegyült rendtagok épülésére felolvasott a szerzetesek egyike; a Pastoralis és a Dialogorum, amin Erdélyi szerint „Nagy Sz. Gergely pápa müvei értendők, amelyeknek a kolostorokban való olvasását több zsinat is elrendeli"; Sz. Márton életirása Sulpicius vagy toursi Sz. Gergely tollából s végül a zsoltárkönyv latinul Sz. Jeromos átdolgozásában (a gallicanum kitétel erre vonatkozik, mivel ez az átdolgozás legelőször Galliában terjedt el) héberül és görögül, akár egyetlen háromnyelvü példányban, akár három önálló kötetben. (A héber: iuxta hebraicam veritatem, ugyancsak Jeromos latin forditása; a graecum talán a régebbi, a Septuagintából forditás, az Itala.)

A könyvtár tekintélyes hányada a *Szentirásra* és annak *magyarázataira* jutott. Igy mindenek előtt megvolt a Szentirás teljes szövege: a Bibliotheca; egyes részei közül pedig a Liber sententiarum, mely jelentheti a Bölcsesség könyvét; az Apostolok cselekedeti és Sz. Pál levelei. Utóbbira nézve Csapodi megjegyzi, hogy az „Epistolae Pauli nem okvetlen maga a szöveg, hanem lehet olyanféle munka is, mint Sz. Gellértnek Sz. Pál zsidókhoz irt leveléről irt müve, vagy talán éppen az is". (I. h. 21. l.) Jób könyvének magyarázatai pedig Sz. Gergely tollából két példányban is megvoltak. A szentirástudomány körébe vág továbbá a Scintillarium c. munka, mely Erdélyi szerint „a Szentirásból és a Szent atyák müveiből vett locus communis-jellegü szemelvényeket tartalmazó könyv" lehetett s a Genesis-nek vagyis Mózes I. könyvének jegyzékünk által tévesen Sedulius V. századi ker. latin költőnek tulajdonitott verses feldolgozása.

A *patrisztika* képviselői: Sz. Ágoston egy közelebbről meg nem jelölt beszédével; sevillai Sz. Izidor egyik munkájával s a szentatyák életét tárgyaló Vitae Patrum (Az atyák életrajzai), mely valószinüleg toursi Sz. Gergely egyházatya életét tartalmazó müvét jelöli meg.

A *lelkipásztorkodás* körébe vágó müvek: az Omelia vagy Homiliarum a középkori hitszónokok segédkönyve, mely a szentatyáknak a vasár- és ünnepnapokra kijelölt evangéliumrészletekről, az un. perikópákról irt homiliáit tartalmazta s amely három példányban is megvolt Pannonhalmán; továbbá a két kötetnyi prédikációs gyüjtemény s a Breviarius, melyen itt Erdélyi szerint „a zsolozsmázás és egyéb istentiszteleti szertartások rendjét meghatározó könyv értendő". Egyéb épületes olvasmányok voltak: a Liber de activa et contemplativa vita (A cselekvő és szemlélődő élet), melyet lajstromunk aquitaniai Prospernek, az ujabb kutatás pedig Pomerius V. századi arlesi püspöknek tulajdonit; a közelebbről meg nem

határozható Amalarius (ily nevü liturgikus iró kettő élt a IX. században), a hasonló okból talányos Paschasius s a rejtélyes Interrogatio Petri.

Világi jellegü könyvek: a Donatus-féle elemi latin nyelvtan két példánya; Cato distichonjainak három példánya (mindkét mü még a XVII. században is kedvelt tankönyv); Cicerónak Catilina ellen mondott beszéde (Inuectiue Ciceronis) s Lucanus, a Pharsalia költője. A könyvek e csoportja világos tanubizonyság a mellett, hogy a pannonhalmi könyvtár iskolai célokat is szolgált. (V. ö. A pannonhalmi főapátság története. Bp. 1902. I. 340-56. l.)

Csapodi a könyvtár *szegényességét* kolligátumok föltételezésével igyekszik magyarázni, de minthogy itt nem valami gondosan megszerkesztett könyvtárjegyzékkel, hanem hevenyészve fölvett vagyonleltárral van dolgunk, ezen nincs mit csodálkoznunk. A jegyzék jellege arra int, hogy a könyvek csoportositását illetőleg is a legnagyobb óvatossággal járjunk el. A cimek sorrendje bizonyára csak részben egyezik a fölállitás rendjével. A könyvtár élő intézmény volt, s a kötetek egy része bizonyára a leltározás folyamán került vissza a használóktól, s vétetett föl – eredeti helyüktől függetlenül – a listába.

A szegényes anyag különben *gyorsan gyarapodhatott*. Gazdagságának beszédes emléke a XII. század első feléből Cerbanusnak, Sz. Maximus apát és hitvalló egy latinra forditott müvéhez irt praefatiója, melyben forditását a Sz. Mártonról nevezett monostor leégett templomát ujjáépitő Dávid apátnak (1131-50.), II. Béla derék kortársának ajánlja. Itt, köszönetét fejezve ki a Pannonhalmán több izben élvezett vendégszeretetért, többek közt megjegyzi, hogy „Sz. Mártonnak azon konventje, melynek élén állasz, az atyák életében, rendelkezéseiben és mindennemü szentirási könyvekben bővelkedik". (L. Zalán Menyhért: Árpádkori magyar vonatkozásu kéziratok az osztrák kolostorok kézirattáraiban. Pannonhalmi Szle, 1926. I: l. sz.)

b) A székesegyházi könyvtárak

A székesegyházi (káptalani) könyvtárak sok rokon vonást tüntetnek föl a szerzetesi könyvtárakkal, mint ahogy a káptalanok tagjai, a kanonokok is eredetileg csaknem olyan életközösségben éltek, mint a szerzetesek. E könyvtárak magvát a székesegyház *szerkönyvei* tették, amihez azután az egyes püspökök és kanonokok *hagyományai* és *adományai* járultak. Minthogy a székesegyházak mellett rendszerint virágzó *káptalani iskolák* is müködtek, e könyvtárak egyuttal a tanulóifjuság könyvszükségleteit is kielégitették. Igy válik érthetővé, hogy például a veszprémi székesegyházban, melynek hires káptalani iskolája volt, mint válhatott 4000 márka értékü könyv (ebből 1000 márka értékü néhai Pál veszprémi prépost hagyományából) az 1276. évi tüzvész alkalmával a lángok martalékává. Ugyancsak tüzvész prédája lett a XIII. század vége felé a gyulafehérvári székesegyház könyvtára. Hasonló sors érte „néhány évvel" Zsigmond királynak 1406-ban Nagyváradon kelt adománylevele előtt a váradi káptalan könyvtárát is. A sekrestyében égve felejtett gyertya lángot vetett a ruhanemüek és faszekrények közé, s az igy keletkezett tüzvész a káptalan legféltettebb kiváltságleveleit és könyveit is elhamvasztotta. (V. ö. Bunyitay Vince: A váradi püspökség története. Nagyvárad. 1883. I: 222. l.)

Külföldi adatok tanusága szerint az ilyen székesegyházi könyvtárak gyarapitására egyes püspökök *külön alapról* gondoskodtak, s a kezelésükkel megbizott kanonokok e tisztségükért külön *javadalmazásban* részesültek. Igy pl. Carpenter, worcesteri püspök székesegyháza könyvtárosát 1476-ban évi tiz fonttal dotálta. Nálunk Handó György kalocsai érsek és humanista tudós még mint pécsi prépost jó fizetéssel megbizott egy papot az általa létesitett székesegyházi könyvtár gondozásával.

A könyvtár *elhelyezésére* rendszerint a székesegyház valamelyik *kápolnája* vagy más, e célra alkalmas *helyisége* (a toronyban) szolgált, mely a szerzetesi könyvtáraknál ismertetett butorzattal volt fölszerelve. Igy az esztergomi székesegyház legrégibb kódexeit, „melyek minden tárgyra nézve sokfélét tartalmaztak", még Oláh Miklós idejében (v. ö. Hungaria. Cap. VII. 14.) a székesegyház északi kápolnája fölötti boltozott helyiségben őrizték, mely sokféle képpel volt diszitve. (L. Balogh Margit: Oláh Miklós Hungariája, mint müvelődéstörténeti kutfő. Bp. 1903. 88. l.) A képek valószinüleg az ilyen helyiségeknél szokásos tárgykörből, a hét szabad müvészet megjelenitéséből vétettek. A pozsonyi társaskáptalan könyvtára, mely a XIII-XIV. században keletkezett, még századunk első évtizedeiben is az egykori koronázó templom toronyszobájában volt elhelyezve.

A székesegyházi könyvtárak a középkor vége felé némely helyt rendszeresen *megnyiltak a közönség számára*. Igy a már előbb emlitett worcesteri könyvtár naponkint délelőtt és délután 2-2 óráig tartott nyitva, s a könyvtárosnak kötelességévé tétetett, hogy az olvasóknak – esetleges kivánságukra – megmagyarázza a Szentirás nehezebb helyeit. Hazánkban a székesegyházi könyvtárak ilyen rendszeres nyitvatartását tanusitó adatok nincsenek. Az esztergomi székesegyházi könyvtárról azonban, melynek fennállására 1397-ből van a legrégibb adat, tudjuk, hogy 1476-ban a garamszentbenedeki konvent e gyüjteményből a káptalan beleegyezésével egy Breviarium-ot kapott kölcsön egy esztendőre, hogy azt – miként a ránkmaradt elismervény tanusitja – ezen idő alatt Sylpos Balázs konventi jegyző és másoló (scriptor) mintául (pro exemplari) szabadon használhassa. (Katona: Historia critica regni Hungariae, XVI: 47. l. nyomán Csontosi, M. Kvszle. 1879: 55. l.) Ez a legrégibb szövegében ránkmaradt hazai könyvtári téritvény.

Okleveleink az *előbb emlitetteken kivül* még az egri (1492) és a zágrábi (XV. század) káptalan könyvtáráról emlékeznek meg, a kalocsai székesegyház régi könyvtárának anyagából pedig eddigelé két kódex és két ősnyomtatvány bukkant fölszinre. A pozsonyi káptalan könyvtára 1425-ben 83, a veszprémié 1429-37 között 171, s a zágrábi a XV. század folyamán 225 kéziratos kötetre rugott.

A *veszprémi káptalan* 1429 és 1437 közötti leltárában a felsorolt 171 kötetből misekönyv volt 24; egyéb, az isteni tisztelethez szükséges könyv (libri pro divinis officiis apti) 38; breviárium 16; különféle, jobbára vallásos könyv 93. „A jegyzékből megtudjuk azt, hogy az isteni tiszteletre nem alkalmas könyveket a kor szokásához hiven Veszprémben is az egyház sekrestyéjében őrizték... Az isteni tisztelethez való könyvek nagy része: missalék, breviáriumok stb. az egyes oltárok közt voltak szétosztva".

Az egyébként szükszavu jegyzék egyik-másik darab *provenienciájáról* is megemlékezik. Az ily természetü adatok közt a legrégibb Mosko veszprémi püspökre vonatkozik, aki 1334 és 1345 közt állt az egyház élén. Ő iratta azt a nagybetüs („cum grossisimis litteris") mise- és benedikciós könyvet, mely finom gyolcsba volt bekötve, táblájára himzett kereszttel. Demeter püspök (1338-91, 1397-8.) adományából került az egyház könyvtárába egy Missale és egy Breviarium, mig más négy könyvet, a Decretum, Decretales, Sextus és Clementina cimüeket egy kápolna készitésére hagyott. Mihály püspök (1399-1402) viszont a „de consecratione episcopi" („a püspök szentelésről") szóló szertartáskönyvet „quaternus" („külön füzetben") iratta, s ugyanő ajándékozta meg a könyvtárt a Liber collectarum (Imádságok könyve) 3 példányával, egy németországi Gradualé-val és egy Liber de proprietatibus c. (A sajátságos jelentésü szavak) munkával. Garai János püspök hagyatékából pedig két Antiphonale jutott a gyüjteménybe. A székesegyház kanonokjainak hagyományából vagy adományából is szépen gyarapodott az egyház könyvkészlete. Igy László zalai esperes egy Matutinalis és egy Lectionalis-könyvet másoltatott; Domokos fejérvári esperes egy Missalé-t és egy Breviarium-ot adott, utóbbit Sz. Márton kápolnájának. Gergely éneklő kanonok hagyományából került a könyvtárba egy Missale és Aquinói Sz. Tamás Summája. János örsi prépost egy Missalé-val

gyarapitotta az egyházat, a Sz. Léleknek szentelt oltár épitésére pedig egy Evangeliarium-ot hagyott. Kereshegyi László éneklő kanonok egy evangéliumos könyvvel, Kis András kanonok egy könyvvel „qui vocatur Huguicio" („melyet Huguccionak mondanak"), Liptói Mihály nagyprépost egy „cseh modorban irt" („ad modum Bohemicalem scriptum") Missalé-val és két Breviarium-mal gyarapitotta a gyüjteményt. Piros János kanonok utján Sz. László oltára, s Zalai Mihály aléneklő kanonok révén Sz. János evangelista oltára gazdagodott egy-egy Breviarium-mal. Ugyancsak Sz. János evangelista oltára egy másik Breviarium-ot valami Egner Jánostól kapott. De a gyüjteményt veszteségek is érték. Bathwai István az egyház egyik Missalé-ját elveszitette, miért is a káptalan arra kötelezte, hogy pótlásul egy másikat készittessen. (Fejérpataky László: A veszprémi káptalan könyvtára a XV. sz. első felében. M. Kvszle, 1885.)

c) A plébániai könyvtárak

A plébániai és egyéb templomi könyvtárak kialakulásának kezdetéül az istentisztelethez szükséges *szerkönyvek* beszerzése szolgált, amelyekről nálunk Sz. István rendelete értelmében a megyéspüspökök tartoztak gondoskodni. Ehhez az alaphoz később a templom papjainak s különös tisztelőinek *adományából* szerkönyveken kivül egyéb *teológiai könyvek* is járultak, amelyek nem voltak közvetlenül az istentiszteletnél fölhasználhatók, végül pedig a *világi irodalom* képviselői is felbukkantak. A templomi könyvtáraknak ezt a tipikus kialakulásmódját nyomról-nyomra követhetjük a firenzei Sz. Lőrinc egyház XIV. és XV. századi leltárainak ránkmaradt hosszu során.

Ilyenformán fejlődött nálunk a bártfai Sz. Egyed templom könyvtára, mely 1460-ban 30 db. tisztán egyházi jellegü könyvből állt, de 1509 táján egy Péterfia György nevü pap hagyományából 55, különböző tudományszakokba vágó nyomtatvánnyal szaporodott. E könyvtárt egyébiránt szerkönyvekkel a városi tanács is állandóan felfrissitette. A bártfai templomi könyvtárt illetően arra nézve is vannak pozitiv adataink, hogy – miként a külföldi templomi gyüjtemények – a köz számára is hozzáférhető volt. 1460-ban, mikor az uj sekrestyés a templom egyéb fölszerelésével együtt a könyveket is gondozásba vette, a leltárba három könyv mellé bejegyezték a kölcsönvevők nevét Péterfia György pedig végrendeletében kifejezetten megemliti, hogy azért hagyja a templomra könyveit, hogy azok mindenkinek hozzáférhetők legyenek, akik a szent iratokat tanulmányozni óhajtják. (V. ö. minderre nézve Ábel Jenő i. müvét.) A nagyszebeni plébániai könyvtárról pedig egykoru följegyzések tanusitják, hogy anyagából világiak is kölcsönözhettek ki könyveket. Igy Jakab polgármester két könyvet, Guldenes János mester fia pedig ötöt, köztük egy jogi munkát vett kölcsön a könyvtárból. (V. ö. Archiv. für die Landeskunde Siebenbürgens. N. F. 17. – 1882: 929. l.)

A plébániai könyvtárak *elhelyezését* ép ugy oldották meg, mint a székesegyháziakét. A bártfai pl. a sekrestye fölött lévő Sz. Katalin kápolna egy elrekesztett részében nyert elhelyezést, még pedig a már emlitett remekmivü gótikus szekrényben. A lőcsei Sz. Jakab templom könyvtára pedig – egy XV. századi könyvbejegyzés szerint – a Sz. György kápolnában volt felállitva. Franciaországban a Catholicon-t, a középkor e népszerü lexikonát odaláncolták a templom falához, hogy mindenki szabadon használhassa. A bártfai számadási följegyzésekben olvashatjuk, hogy 1471-ben a város egy frt-ot adott a lakatosnak a könyvtár részére készitendő láncért, amely valószinüleg valami hasonló mü közhasználatra tételénél került alkalmazásba. A középkor vége felé egyébként a könyvek leláncolása egyre nagyobb méreteket öltött, mert igen kényelmes biztositék volt arra, hogy a könyvtári helyiségben egyre nagyobb számban megforduló idegenek ne emelhessék el a könyveket, illetve ne okozhassanak zavart a könyvek rendjében. A lánc tehát ezuttal nem a rabság, hanem a nagyobb szabadság jele volt.

Templomi könyvtára volt: a nagyszebeni plébániának (1370), a nagymihályi (1384), a szepesófalui, császlóci (1444), podgoricai (1444), kaplonyi (1444) és bulcsi (1471) egyházaknak, a nagyszombati főtemplomnak (1495), a kaproncai (1496), lőcsei (XV. század), csákberényi (1520) és csomai (1522) templomoknak. Talán még ma is fenn áll a körmöci plébániának a középkorba visszanyuló könyvtára. XIV-XV. századi latin kéziratainak száma 1876-ban, amikor Ipolyi Arnold leirta őket, 26 volt. Összetételét e maradványok alapján Ipolyi a következőkép jellemezi: „A szentirási teljes és részleges szövegek kódexeinek több példánya mellett a Sz. atyáknak, egyház tanitóknak és egyházi iróknak egyes nevezetesebb munkái: mint Sz. Ágoston, Jeromos, Athanás stb. Aquinói Sz. Tamás, Petrus Lombardus, Albertus Magnus, Anzelm, Orosius, Hugo a S. Victore, Nicolaus de Lyra, Gerson, Vilhelmus Parisiensis, Thomas Hasselbach stb., különösen a szentirási szövegmagyarázatok, evangeliumi szakaszok, tanitások, homiliák, postillák, egyházi beszédek; hittani, dogmatikai és erkölcstani munkák, aszkétikai iratok, casuisták, sententiariumok és summák, glossák, egyházjogtani értekezések, zsinati kánonok, passionálék, legendáriusok, sőt még az un. physiologusok, bestiariusok is... Végre pápai bullák, liturgusok és rubricistáknak az isteni tiszteletről, a szertartásokról és szentségek kiszolgáltatásáról szóló iratai; ehhez járultak a szent énekek, zsolozsmák magyarázatai, a használt imák szövegei s azoknak értelmezése. Szóval egy akkori valóságos corpus theologiae, amint azt egy plébános vagy egyházi férfiu szükségelte”. (M. Kvszle, 1876: 229-30. l.)

A gyéren ránkmaradt följegyzések szerint legtekintélyesebb a *nagyszebeni plébánia könyvtára* volt. Ennek állománya a XIV. század utolsó negyedében 32 mü volt 40 kötetben, s ebből 22 templomi használatra szolgáló szerkönyv. A gyüjtemény a XV. század első negyedében mind össze 8 munkával gyarapodott, állománya tehát 1424 táján 40 müre rugott. Ebből 26 volt a szerkönyv, 11 a hittudományi és 3 a jogtudományi munka. A könyvtár 1424-ben Sybenlinder Miklós plébános hagyatékából 14 művel, köztük egy miniált Psalterium-mal és három nagy jogi munkával gyarapodott. 1442-ben a könyvtár indexének száma már 149-re rugott; e nagy gyarapodást Varju Elemér azzal magyarázza, hogy Zsigmond király 1424-ben a szebeni Sz. László prépostságot feloszlatván, a prépostság könyvei egyéb kincseivel együtt bizonyára a Sz. Lászlóról nevezett plébániára szálltak. Ebben az 1442. évi jegyzékben teológiai és jogi könyvek mellett már néhány világi jellegü kézirat is szerepel, igy a Dares Phrygiusnak tulajdonitott Historia Troiana, (Trójai történet), a Gesta Romanorum, (A rómaiak tettei), Bartholomeus de Glanvilla De proprietatibus rerum (A dolgok tulajdonságai) c. természettudományi munkája és a könyvtár egyetlen klasszikusa: Vergilius. (V. ö. Archiv. N. F. 21: 591-3. l. és M. Kvszle, 1900: 138-41. l. Varju E.)

d) Az egyetemi és testületi könyvtárak

A középkori egyetemek könyvtári viszonyai *nem fejlődtek* egészen *egyöntetüen*. Az olasz egyetemeken például nyoma sem volt az egyetemi könyvtárnak: itt a stationariusok látták el könyvekkel a tanárokat és tanulókat egyaránt. Párisban a tanulókat istápoló kollégiumokban keletkeztek könyvtárak, melyek közül kivált a Sorbonne 1289-ben létesült gyüjteménye. Ez már 1289-ben 1017 leláncolt kötetet számlált. Itt a könyvtárost a sociusok a maguk kebeléből választották. Oxfordban az egyes kollégiumi könyvtárak mellett 1365-ben egy közös, tehát tulajdonképpeni egyetemi könyvtárt is berendeztek, még pedig a tanácsterem fölötti helyiségben. A könyvtárterembe eredetileg bármely tanuló beléphetett, ha nem volt nedves a ruhája s nem volt tinta meg kés nála. Később a tapasztalt visszaélések következtében megszoritották a könyvtár nyilvánosságát, s csupán olyan egyetemi fokozatot nyert hallgatók nyertek bebocsáttatást, akik nyolc éven át hallgattak filozófiát; de ezeknek is előbb a kancellár előtt meg kellett fogadniok, hogy illően bánnak a leláncolt könyvekkel. A könyvtár kezelése itt a

könyvtáros-káplán tiszte volt. A heidelbergi főiskolán a müvészetek fakultásának s az egyetemnek magának külön-külön könyvtára volt. Az erfurti egyetem (collegium maius) 1429. évi szabályzata külön fejezetet szentel a könyvtárosnak, akit a kollégium összessége évenkint választott meg tagjai sorából husvét előtti vasárnap vagy szombaton. Félévenkint egy frt. tiszteletdijban részesült. A filozófiai kar 1439. évi határozatai szerint valamennyi kikölcsönzött könyvet a nyári félév elején be kellett szolgáltatni. A kari dékán a két kollektor és a kollégium prépostja kiséretében ekkor katalógussal a kezében pulpitusról-pulpitusra járt, hogy minden egyes könyv jelenlétéről meggyőződjék. A hiányokért a könyvtárost vonták felelősségre.

Nagy Lajos pécsi, Zsigmond óbudai és Mátyás király Vitéz János alapitotta pozsonyi egyetemről édes-keveset, könyvtári viszonyaik felől meg éppen *semmit sem tudunk*, de annyit vaktában is állithatunk, hogy e tekintetben nem igen különböztek a többi nyugateurópai főiskola könyvtári berendezéseitől.

Papokból vagy világiakból alakult különböző *testületeknek is megvolt a maguk könyvtára*, rendszerint valamelyik templommal kapcsolatban elhelyezve. Igy a Szepesség legkiválóbb középkori könyvgyüjteménye a 24 kir. város plébánosainak a XIII. század folyamán keletkezett testülete (confraternitas) volt. Keletkezésének időpontja ismeretlen, de már 1405-ben öt plébános őrizetére volt bizva. Valószinüleg Lőcsén, a Sz. Jakab templom egyik kápolnájában tartották, s a XVI. század elején beolvasztották a templom saját könyvtárába. Tizenegy kódex és két ősnyomtatvány a XVIII. század folyamán a gyulafehérvári Batthyaneumba került belőle. A nagyszebeni kalandosok társulati könyvtárának emlékét egy 1394-ben másolt Missale őrizte meg, melynek a könyv eltulajdonitójára lesujtó átkozódását föntebb már idéztük. Világi társulat volt a pozsonyi Krisztus Teste Társulata (SS. Corporis Christi), melynek könyvtára az ottani székesegyház egyik kápolnájában volt felállitva. Egy alighanem 1501-ben készült leltár szerint 89 kötetből, köztük több nyomtatványból állott és hittudományi meg liturgikus müveken kivül enciklopédikus, filozófiai, természetrajzi, orvosi könyveket, sőt latin klasszikusokat is tartalmazott. (L. Ortvay: Pozsony története. II. 4. 361-3. l.)

e) A magán könyvgyüjtemények

Befejezésül még valamit a magánkönyvtárakról. Ilyenek elsősorban az *egyházi rendhez tartozó* azon *férfiak* tulajdonában voltak, akik a tudományokat hivatásszerüen müvelték. Pál veszprémi kanonok, jogi doktornak a már emlitett 1276-i tüzvész alkalmával 1000 márka értékü könyve ment veszendőbe. Ugyanekkor még tizenöt kanonok és tanár könyvei pusztultak el. Ugyanezidőtájt Muthmerius szepesi prépost (1273) nyolc, László esztergomi prépost (1277) 13 kötetről intézkedett végrendeletében. Egy 1349-i oklevél Benedek kászonyi plébános nyolc márkára becsült breviáriumának emlékét őrizte meg. (M. Kvszle, 1880: 395. l.) A XIV. század vége felé Küküllei János esztergomi kanonok és jeles krónikairó könyveit az esztergomi főtemplomra hagyományozta. 1400. április 21-én pedig Weyteni Orbán soproni káplán végrendelkezett kódexeiről, amelyek száma a huszat is meghaladta. Csupán egyetlen kódexet, mely Sz. Ágoston De doctrina christiana (A keresztény tanitás) c. munkáját tartalmazza, ismerünk Tamás császmai prépost és zágrábi kanonok könyvtárából, melynek az az érdekessége, hogy azt a tudományt kedvelő főpap – mint láttuk – 1409. március 26-án Budán vásároltatta. (Legutóbb a pozsonyi káptalan könyvtárában. V. ö. Knauz Nándor: A pozsonyi káptalannak kéziratai. Esztergom, 1870. 35. sz. – és Hoffmann Edit: Régi magy. bibliofilek. 36. l.) Csetneki László, Mária királyné kancellárja, esztergomszentgyörgymezei prépost s végül nyitrai püspök (†1447) sem volt könyvek hijával, amint ezt a nürnbergi Germanisches Museum egy latin kézirata tanusitja, melyet Csetneki budai házában másolt 1427-ben Michael Hirsch de Geppingen. Kortársát, Pálóczi György esztergomi érseket

(†1439) pedig Hoffmann Edit méltán sorolja bibliofiljeink közé müvészien miniált breviáriuma és misekönyve alapján. Ezek elseje a salzburgi Studienbibliothek, másodika pedig az Országos Széchényi Könyvtár kéziratai közt maradt fenn. (L. Régi m. bibliofilek. 42-6. l.)

A XV. század humanista müveltségü főpapjainak sorából Vitéz János esztergomi érsek, unokaöccse: Janus Pannonius pécsi püspök és Handó György kalocsai érsek válnak ki, akikről Vespasiano de Bisticci firenzei kéziratkereskedő is dicsérőleg emlékezik meg életrajzgyüjteményében. Ezek a főpapok már nem csupán liturgikus müveket, teológiai dolgozatokat és tankönyveket, hanem görög és római klasszikusokat is gyüjtöttek. Mindhárman megérdemlik, hogy kissé részletesebben foglalkozzunk velük.

Zrednai *Vitéz János* (1408 kör. – 1472. VIII. 11.) fiatalságáról semmit sem tudunk. Életirója, Fraknói Vilmos szerint alighanem Páduában vagy Bolognában tanult. Pártfogója, János zágrábi püspök és kir. kancellár bevitte őt a királyi kancelláriába, s mint a király titkára résztvett az uralkodó olasz- és németországi utjain. Ennek dacára egyházi pályáján csak lassan emelkedik. 1444-ben, több mint egy évtizedes szolgálat után, csupán váradi prépost volt. Hunyadi János mellett azután több méltánylásban volt része. Midőn Hunyadi a várnai csata (1444) után az erdélyi és tiszai részek kormányát átvette, első dolga volt, hogy megtegye Vitéz Jánost váradi püspökké, majd kancelláriája vezetőjévé. 1448 táján unokaöccse, Janus Pannonius révén szorosabb kapcsolatba került az olasz humanistákkal, jelesül Marzio Galeottival, aki később püspöki udvarába jött. Mint szenvedélyes csillagász, Georg Peuerbach bécsi egyetemi tanárral s Johann Müller (Regiomontanus)-szal, a professzornak mesterénél is nagyobb tanitványával állt összeköttetésben. Utóbbi Vitéz udvarában telepedett meg, s itt több, a püspöknek ajánlott munkát irt. Vitéz 1465-ben elnyerte az esztergomi érseki széket, s uj rezidenciájában, melyet festészeti és szobrászati remekekkel diszittetett, egész tudós kört alakitott. Itt voltak Regiomontanus s ennek tanitványa Martinus Illeus, Marzio Galeotti, Aurelio Brandolini és a sziciliai Giovanni Gatti; Georgius Trapezuntius és Joannes Argyropylos pedig neki ajánlotta egy-egy müvét. Tudományszeretetéről tanuskodik az a tette is, hogy 1467-ben megalapitotta Pozsonyban az Academia Istropolitanat, a tudományegyetemet.

Mint könyvgyüjtő *nem volt mindig válogatós az eszközökben*, melyeket szenvedélye kielégitésére fölhasznált: a lemásolásra elkért kéziratokat ui. szivesen magánál felejtette, hogy igy is gyarapitsa könyvtárát. Kitünik ez Janus Pannonius egyik Galeottihoz intézett leveléből, melyben felpanaszolja, hogy nagybátyja őt latin könyveiből szinte teljesen kifosztotta, s éppen ezért könyvek kölcsönzésére irányuló ujabb kérését kereken visszautasitja. „Ha... annyira vágytok könyveket birni – irja – ne fosszatok meg azoktól másokat, akiknek kevesebb van, mint néktek. Hisz Olaszország el van árasztva könyvekkel. Hozassatok onnan annyit, amennyi jól esik. Küldjetek pénzt Firenzébe. Vespasiano egymaga ki tud elégiteni benneteket". Vitéz megfogadta a tanácsot, s csakhamar élénk üzleti összeköttetésben állott a kiváló kéziratkereskedővel. Vespasiano emlitett életrajzgyüjteményében a többi közt kiemeli az érsekről, hogy „egyik legfőbb gondja volt szép könyvtárat állitani össze, melyben a tudományok minden ága képviselve volt. Itáliában és egyéb országokban összekerestette a könyveket, amit pedig nem talált meg készen, azt Firenzében leiratta, nem törődve az árral, csak azzal, hogy szépek és hibátlanok legyenek. Kevés olyan latin könyv volt, ami nem lett volna meg neki." Vitézt annyira elragadta gyüjtő szenvedélye, hogy nem átallotta a neki hivatali állásából kifolyóan lekötelezetteket könyvek dolgában megkörnyékezni. Kétségtelen bizonyiték erre a raguzai respublica 1461. julius 3-i tanácsülésén 33 szóval kettő ellenében hozott határozata, mely szerint Vitéz János akkor még váradi püspök számára, akinek közbenjárását a raguzai köztársaság ügyes-bajos dolgaiban gyakran vette igénybe, egy Cicero Epistolae familiares-eit (Bizalmas levelei) tartalmazó kódexet, melyet a püspök kért, tiz arany értékéig vásárol. Létrejött-e a vásár, s eljutott-e a kódex Vitéz kezéhez, és ha igen, fennmaradt-e máig, arról nincsenek adataink. (V. ö. M. Kvszle, 1887: 342. l.) Nem csoda, hogy

ilyen eszközök igénybevételével Vitéz könyvtára már váradi püspök korában is igen tekintélyesre növekedett. Miklós modrusi püspök, II. Pius pápa magyarországi követe még évek mulva is kellemesen emlékezett vissza „arra az elfeledhetetlen télre", melyet Vitéz váradi rezidenciájában „számos tudós férfiu társaságában" a jeles főpap „kitünő" könyvtárában „a nagy irók számtalan munkái közt" töltött. (V. ö. Bunyitay Vince: A váradi püspökség tört. Nagyvárad, 1883. I: 281. l.)

E nagyszabásu könyvtárból – Hoffmann Edit egybeállitása szerint (Régi m. bibliofilek 691. l.) – napjainkig mindössze *9 mü maradt fenn*. Ez az elenyészően csekély töredék is alkalmas azonban arra, hogy némi fogalmat alkothassunk magunknak a könyvtár jellegéről. Egyházatyák (Nagy Sz. Vazul, Sz. Jeromos), régibb (IV. Kelemen és Nagy Sz. Leó pápák, Tertullianus) és ujabb (Franciscus de Maironi, Johannes Scholasticus) teológusok mellett különösen gazdagon volt képviselve benne a klasszikus latin (Cicero, 2 köt., Curtius Rufus, Livius 3 köt., Macrobius, Marcus Manilius, Plautus, Plinius, Tacitus, Victorinus) s a görög (Demosthenes, Ptolemaeus) világi irodalom is, utóbbi persze latin forditásban, valamint a korabeli irók (pl. Theodorus Macrobius), elsősorban a csillagászok (pl. Regiomontanus 2 köt.) munkái. Szerkönyve egy sem maradt ránk, de lehetetlen, hogy ne lett volna saját használatára készült missaléja és breviariuma, mint ahogy az sem valószinü, hogy ne lettek volna meg könyvtárában a neki ajánlott munkák, teszem azt Georg Peuerbach Tabulae Varadienses (Váradi csillagászati táblák) c., hosszu ideig népszerü csillagászati segédkönyve, vagy Galeotti De homine (Az emberről) c. tanulmánya. Ami megmaradt a könyvtárból, az részben egészen egyszerü, disztelen hazai másolat, részben firenzei vagy felsőolaszországi vásári munka, s csak egészen kivételesen akad közöttük egy-egy müvészi szempontból jelentős alkotás. Ilyen a Firenzében ismeretlen miniátor ecsete alól kikerült háromkötetes Livius (ma a müncheni Állami Könyvtárban), melynek a fehér indafonat közé szőtt kompozicióin „a rajznak csodálatos biztonsága, sőt ereje párosul... a szinek könnyed üdeségével" (Hoffmann: Régi m. bibliofilek. 63. l.), vagy a páduai, esetleg mantuai származásu Plautus-kódex, mely „a könyvdiszités remeke, nem annyira pompája és gazdagsága, mint inkább előkelősége és szinezésének választékos finomsága miatt." (U. o. 64. l.) E darabok arra vallanak, hogy Vitéznek is volt érzéke a könyvek szépsége iránt, bár kétségtelen, hogy a fősulyt a szöveg megbizhatóságára helyezte. Kódexeit rendszerint gondosan átvizsgálta s más példányokkal egybevetve kijavitotta (emendálta). Több kézirata végén rajta van sajátkezü följegyzése, hogy mikor és hol, esetleg kinek a társaságában végezte ezt a szövegkritikai müveletet. Bejegyzéseihez lilába játszó vörös tintát használt. Jellemző reá az a kacskaringóban kezdődő s ugyanigy végződő, középütt egyenes vonal, amellyel egy-egy részletet a lap szélén szokott volt megjelölni. Legrégibb ilynemü följegyzései a Sz. Leó homiliáit tartalmazó kódexében (1928-ban a szentantali ferences zárda tulajdona) maradtak reánk, amelyet 1457-ben mint V. László foglya kezdett meg emendálni s Nagyváradon fejezett be. Két kódex átvizsgálásával Budán végzett 1464-ben; az egyikkel, Plinius Epistulae-ivel (Levelei, Bécs, Cod. lat. 141.) május 21-én, a másikkal, mely Cicero De fato (A sors), Timaeus Locriensis De principiis rerum (A dolgok kezdetéről) és Rutilius De insitione c. értekezését (Hannover, volt Kir. Könyvtár IV: 505. sz. kézirata) tartalmazza, szeptember 1-én. (Utóbbi egyik bejegyzésének hasonmását l. M. Kvszle. 1910: 3. l.) A budapesti Egyetemi Könyvtár Tertullianus-ának (Cod. 10.) tanulmányozásával 1468-ban Nyitrán bibelődött, mig a Sz. Jeromos leveleit tartalmazó kötettel (Bécs. Cod. lat. 644.) 1470. julius 1-től szeptember l-ig vesződött. S alig végzett a testes, 405 levélből álló kötettel, legott munkába vette Johannes Scholasticus müveit (ma Széchényi Könyvtár), melynek végső, 89. levelén ez áll: „Finivi legendo et signando die 26 Septembris 1470 Jo." A javitás munkájában az udvarában tartózkodó tudósok is segédkeztek. A Vatikán heidelbergi gyüjteményében lévő Marcus Manilius-féle Astronomicon-ban például ezt jegyezte be: „legi et emendavi cum Mgro Galeotto 1469. Jo. Ar. Str." („elolvastam és Galeotto mesterrel együtt kijavitottam, 1469-ben, János esztergomi érsek"). Esetleg Vitézé

volt (Hoffmann nem tartja annak) a zágrábi püspöki könyvtár Cicero De amititia (A barátságról) c. kézirata is, melynek 11a lapján, – ott ahol a szerző arról beszél, hogy sok ifju, amikor férfisorba lép, megfeledkezik azokról, akiket legjobban szeretett, – ez a lapszéli jegyzet áll: „Mathia nota", s Fraknói e följegyzésből arra következtet, hogy az – amennyiben csakugyan Vitéz kezétől ered – abból az időből való, amikor közte és Mátyás közt a baráti viszony felbomlott.

Vitéz könyvtárát nemcsak ő maga és közvetlen környezete használta. Messze idegenből is nem egyszer azért keresték föl, hogy az általa egybehordott szellemi kincsekből meritsenek. „Igy 1449-ben a krakkói bibornok-érsek külön követet külde Váradra, hogy elkérje Livius munkáit, négy évvel utóbb maga Aeneas Sylvius (Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa) Vitéz példányából másoltatta le Tertullián némely iratait". (Bunyitay, i. m. I. 285. l.) Vitéz kéziratai részben Mátyás király könyvtárába kerültek, részben pedig az esztergomi érsekség könyvállományát gyarapitották. Az előbbit bizonyitják azok a Vitéz-kötetek, melyek Mátyás cimerével ellátott bekötést kaptak, illetve amelyekben, – miként azt Hoffmann az egyik bécsi kódexnél megállapitotta, – Vitéz cimerét átfestették a Mátyáséval, utóbbit pedig a Beckensloer János által Salzburgba elhurcolt darabok.

A *Janus Pannonius* néven ismert jeles latin költő, Chezmiczei János (1433-72) pécsi püspök anyai nagybátyja, Vitéz János nevelése volt. Szegény köznemesi családból származott, s alig hat éves korában elveszitvén atyját, édesanyja nevelte, mignem 1444-ben a nagyváradi püspök udvarába került. Nagybátyja 1447-ben Ferrarába küldte a nagyhirü Guarino iskolájába. Itt ismerkedett meg a nála idősebb Marzio Galeottival, akivel benső barátságot kötött. A Ferrarában eltöltött négy esztendő alatt kitünően megtanult latinul és görögül, szorgalmasan használva egy másik barátja, Vespasiano Sforza gazdag könyvtárát. Már ekkor kisérletezik latin verseléssel s görögből való forditással. 1451-ben hazatér, de csak rövid időre. Még ebben az esztendőben visszamegy Itáliába tanulmányai folytatására. Legelőször most is Ferrarába viszi utja, majd Galeotti kedvéért átmegy Páduába, ahol hét évet tölt. Ez idő alatt átmenetileg Bolognában is tartózkodott. Páduában főleg a platonista Marsilio Ficinót hallgatta, akivel később is állandóan levelezett, de kora ünnepelt jogtudósától, Aretinótól is sokat tanult. Irói hirneve már ekkor is oly nagy volt, hogy V. Miklós pápa megbizta az Ilias latinra forditásával. 1457-ben Vitéz hivására hazatért, de előbb még Firenzébe is ellátogatott, ahol Vespasiano da Bisticci révén Cosimo dei Medicivel s több tudós humanistával is megismerkedett. Itthon előbb a katonai pályával próbálkozik, majd az egyházira lép, s már mint diakonus nagyváradi kanonok lesz. Csakhamar elnyeri a titeli prépostságot, sőt 1459-ben már nagyváradi püspöki helynök s még ez évben pécsi püspök lesz. 1465-ben Mátyás Rozgonyi Jánossal követségbe küldi II. Pál pápához. Utóbb nagybátyjával együtt részt vesz a király elleni összeesküvésben, kegyvesztetté válik s Laki Thuz Osvát zágrábi püspök egyik félreeső birtokán, Medvevárban végzi be földi pályáját.

Bisticci Vitae-iből tudjuk, hogy már tanuló korában hozzáfogott a könyvgyüjtéshez. De könyvtárát csupán római küldetésével kapcsolatban fejlesztette ki naggyá. „Minthogy szándéka volt szép könyvtárt alkotni, – irja róla a firenzei könyvárus, – megvett Rómában minden könyvet, amit kaphatott, ugy görögöt mint latint, minden tudományból. Firenzébe érkezvén, ugyanugy tett, összevett minden görög és latin könyvet, amit csak kaphatott, nem tekintve se árt, se semmit, mert nagyon bőkezü volt. Eltávozván több száz aranyforintot hagyott hátra a hiányzó görög és latin könyvek elkészitésére". Ezután „Ferrara felé vette utját, ahol megvett minden könyvet, amit talált. Ugyanezt teszi Velencében. Minden idejét hasznosan tölté: vagy olvasott, vagy tudós férfiakkal társalgott. Más nem is mulattatta, se ruha, se haszontalan beszéd s időtöltés, hanem idejét tudományos foglalkozásra forditotta... Visszatérve Magyarországba... püspöksége számára egy kitünő görög és latin könyvtárt rendezett be a tudomány minden ágából, teológiából ugy, mint filozófiából, világi jogból, mint egyházi-

ból." (Pulszky Ferenc forditása a B. Szle. 1873: 3. köt.-ben. Az eredeti olasz szöveget kiadta Ábel Jenő: Adalékok a humanizmus történetéhez. Bp. 1880. 225-6. l.) Kedves könyveinek azonban nem soká örülhetett zavartalanul. Egy még ez évre tett levelében, – mint föntebb láttuk, – szemére veti Galeottinak, hogy ő és a budai humanisták szinte valamennyi latin könyvéből kiforgatták. „Hála istennek, – teszi hozzá, – hogy nem tudtok görögül, különben görög könyveimet sem hagytátok volna meg; de ha megtanultok görögül, azonnal elsajátitom a héber nyelvet és zsidó könyvekből állitom össze könyvtáramat." De nemcsak szenvedélyes könyvgyüjtő, hanem – ami nem minden bibliofilról mondható el – épp oly szenvedélyes könyvolvasó is volt. Még utazásain is egyre olvasással tölté minden szabad idejét. Firenzében történt, hogy „egy nap – mint Vespasiano irja – mindjárt ebéd után a platonista Plotinost vette elő, az irószobába ment s olvasni kezdett; s annyira belemerült, mert a tárgy nehéz volt, hogy egészen magában körülbelül három óra hosszat maradt anélkül, hogy megmozdult volna, s még a fejét sem emelte fel csak egyszer is a könyvből, mintha nem volna hegyen tuli idegen, kik nem szoktak nehéz tárgyakkal foglalkozni, hanem Athénben nőtt volna fel Sokrates keze alatt. S az elmerültségből felriadván, hozzám (már mint Bisticcihez) fordult s igy szólt: Ha kivánja tudni, mivel foglalkozik a pécsi magyar püspök, tudja meg, hogy a platonista Plotinost forditja, s ha a püspöki gondoktól megszabadul, csakis ez után lát". Könyvtárának egyetlen ránk maradt darabja az az 1442-ben Firenzében másolt görög Diodorus Siculus, mely később Mátyás király könyvtárába került. (Ma Bécsben, Nemz. Kvtár, Suppl. gr. 30. jelzet alatt. V. ö. Fógel jegyzékét B/7. sz. a. Bibliotheca Corvina. Bp., 1927.) Másolója a XV. század egyik legszorgalmasabb scriptora, Joannes Tettalos (Skoutariotes) volt, aki főleg V. Miklós pápa számára dolgozott, s akitől az 1442 májusától 1494 októberéig terjedő időből számos Firenzében másolt kéziratot ismerünk. (L. Vogel u. Gardthausen: Die griech. Schreiber d. Mittelalters u. d. Renaissance, – A görög másolók a középkorban és a reneszánszban, Leipzig. 1909. 297. l.) Ugyanő másolta az ujplatonista Iamblichus: Lógoi peri tés Pytagorikés haireseos, (Mondások a pythagorasi szektáról) c. kéziratát, melyet a hagyomány ugyancsak a Korvinával szokott kapcsolatba hozni, s amely a XVI. század folyamán Brassicanus tulajdonában volt, aki több kétségtelen Korvin-kódexet is magáénak mondhatott. Igen valószinü, hogy ez a kézirat is (ma a British Museumban Addit. Ms. 21. 165. jelzet alatt) eredetileg Janus Pannonius könyvtárába tartozott, s nincs kizárva, hogy a vörös tintával irt széljegyzetek az ő kezétől származnak. Ezt a szokást könnyen átvehette nagybátyjától, aki őt a tudományok szeretetébe bevezette. Ezt a kérdést persze csakis a kézirat tüzetes átvizsgálása fogja eldönteni. (V. ö. Gulyás Pál: Egy elveszettnek hitt valószinü Korvin-kódexről. M. Kvszle. 1923: 245-7. l. Itt a kódexet helytelenül Vitézének véltem. Hoffmann: Régi m. bibliof. 198. l. helyesen mutatott rá, hogy Vitéz – nem tudván görögül, a margináliák sem származhatnak tőle.)

Ugyancsak Vitéz pártfogoltja volt a szegény sorsu családból származott *Handó György* (†1480 elején) is, aki a páduai egyetemen nyerte kiképeztetését, ahonnan mint a müvészetek és az egyházjog doktora tért vissza a váradi püspöki udvarba. 1465 elején pécsi székesegyházi prépost lett, s részt vett Janus Pannonius kiséretében abban a küldöttségben, mely II. Pál pápának az ország hódolatát bemutatta. Ez alkalommal annyira kitünt, hogy Mátyás 1466-ban ujabb diplomáciai megbizással küldte Velencébe és Romába, s jutalmul alkancellárrá nevezte ki. A következő évben ismét Rómában járt oly sikerrel, hogy a király állandó követül rendelte a római Szent Székhez. 1476-ban kir. kincstartó, 1478-ban kalocsai érsek lett. Könyvszeretetéről Vespasiano da Bisticci igy emlékezik meg: „A templomban, ahol prépost volt... egy nagyon szép könyvtárt rendezett be, s minden fakultásból tett belé könyveket, s 308 kötetnél is többet gyüjtött össze, s kijelölte a helyet, hová fel kellett azokat állitani. S egy papot állitott jó fizetéssel a könyvtár mellé, hogy a könyveknek gondját viselje, s a tárt mindennap kinyissa és bezárja... Mindent, amit mint pecsétőr keresett, szintén ama könyvtárra költötte". (Pulszky

forditása i. h. V. ö. még Érdujhelyi Menyhért: A kalocsai érsekség a renaissance korban. Zenta. 1899. 63-69. l.)

Vitéz egy másik pártfogoltja a hasonlókép alacsony sorból származó *Váradi Péter* (†1501). Handó György közvetlen utóda a kalocsai érseki székben, szintén jeles humanista s a könyveket szerető bibliofil volt. Vitéz költségén ő is Olaszországban nevelődött, s alig volt harminc éves, amikor az uralkodó bizalmából 1479-ben titkos kancellárrá, 1480-ban főkancellárrá, majd a következő évben kalocsai és bácsi érsekké lett. 1483-ban hirtelen kegyvesztetté vált eddig még ki nem deritett okokból, s Mátyás haláláig Árva várában, majd Visegrádon fogságban sinylődött. Mind az érseki udvarban, mind fogságában sokat foglalkozott tudománnyal, s Beroaldo bolognai tanár szerint, aki egyik müvét neki ajánlotta, gyakran éjjeli nyugalmát is feláldozta olvasmányai kedvéért. Képzettségét szellemes levelein kivül az a körülmény is bizonyitja, hogy Mátyás király, amikor még kegyében tartotta, őt bizta meg Janus Pannonius müveinek egybegyüjtésével. Marsiglio Ficino is neki ajánlotta egyik munkáját, s mint bőkezü mecénás, számos más olasz és német humanistával is összeköttetésben állott. Könyvtárának három darabja került eddig napfényre. Kettő illuminált ősnyomtatvány, melyek egyike az esztergomi misekönyv 1498. évi velencei kiadásának egy pergamenre nyomtatott példánya a Széchényi Könyvtárban, másik a Sz. Jeromos leveleinek 1476/79-ben Rómában kinyomatott kétkötetes kiadása, mely 1910-ben bukkant fel Beer és Társa frankfurti antikvárius katalógusában, s onnan eddig ismeretlen kézbe vándorolt. A harmadik, Gergely nissai püspöknek De vita Moysi s. müvét tartalmazó hártyakézirat az antiplatonista Georgius Trapezuntius latin forditásában; ma a bolognai Egyetemi Könyvtár tulajdona. Ez utóbbit Vitéz példájára ő is piros tintával irt széljegyzetekkel látta el, melyek egyikéből megtudjuk, hogy Bácson 1495. októberében olvasgatta a kötetet. (V. ö. Hoffmann: Régi m. bibliof. 131-3. l.)

Az érdeklődés e kettős, teológiai és klasszikus irányáról tanuskodik *Nagylucsei Orbán* egri püspök három ránkmaradt, fényesen kiállitott kódexe is. Orbán püspök egyszerü földmüves szülők gyermeke volt, aki tehetségével küzdötte fel magát és családját az ország legelőkelőbb és legvagyonosabb urai közé. Közpályáját a kir. kancelláriánál kezdette meg, majd a pénzügyigazgatás terén folytatta, s végül királyi kincstartó lett; közben 1478-ban nemességet, 1480-ban pedig cimert szerzett maga és családja részére. Világi sikereivel párhuzamosan emelkedik egyházi pályája is. A hetvenes évek derekán több prépostság és más egyházi javadalom haszonélvezője, 1482-ben győri, 1487-ben egri püspökké lesz, majd Bécs elfoglalása után az üresedésbe kerülő bécsi püspökség kormányzatával, s Ország Mihály halála után a nádori tisztség helyettesitésével is megbizzák.

Tudományszeretetére jellemző anekdotával szolgál Galeotti a Mátyás király mondásairól és cselekedeteiről irt könyve 32. fejezetében. „Igazán csodálatos, – irja – hogy oly sok és annyiféle dolga mellett mégis olvasni és vitatkozni szokott s több, különféle irányu tudományos könyvet alaposan ismer. Fényes lakomáin nap-nap után tudós férfiak szoktak megfordulni; egy alkalommal – éppen magam is jelen voltam – egy kétséges, eléggé nehéz kérdésről került elő a szó. Egyik ezt, a másik azt állitotta, mire a püspök előhozatta szobájából könyveit, és egy perc alatt megtalálta az illető kérdésről szóló döntő nyilatkozatot, amit bizonyára nem tudott volna megtenni, ha a könyveket alaposan nem ismerte volna.” (Császár Mihály forditása. Bp., 1901. 77-8. l.)

Könyvtárának eddig fölbukkant három darabja közül az egyik latin Psalterium, melyet 1906-ban hetedfélezer arany márkán szerzett meg a Széchényi Könyvtár Jacques Rosenthal müncheni antikváriustól. Remek miniaturái Hoffmann Edit megállapitása szerint Budán készültek 1487 és 1492 között. A két másik, Orbán püspök cimerével ellátott kézirat a bécsi Áll. Könyvtár tulajdona. Mindkettő firenzei tucatmunka. Az egyik Plinius De viris illustribus (Kiváló férfiakról) c. s néhány más kisebb munkáját, a másik Marsiglio Ficino: Commentarius

in Platonis convivium de amore (Kommentár Platon asztali beszélgetéseihez a szerelemről) c. művét tartalmazza. Amaz Beckensloer utján került Salzburgba s innen Bécsbe, emez Cuspinianusé, majd Faber bécsi püspöké volt, s utóbbi eredetileg a bécsi egyetemre hagyta. A Plinius-kéziratot Csontosi tévedésből Sambucus-kódexnek, a Ficino-kéziratot pedig Janus Pannonius-kéziratnak vélte. Utóbbi az 1896-i millenáris kiállításon mint a Korvina egyik maradványa szerepelt. E három köteten kivül Orbán püspök egy pergamenre nyomtatott, diszesen miniált, cimeres Missale-járól is tudunk, melyet unokaöccse, István szerémi püspök az Országos Levéltárban fennmaradt oklevél tanusága szerint 1492-ben az egri székesegyháznak adományozott. (V. ö. Hoffmann: Régi m. bibliof. 126-130. l.)

Geréb László kalocsai érsek (†1503), akit sokáig a budai könyvnyomtató mühely megalapitójának tartottak, szintén nagymüveltségü s tudománykedvelő főpap volt. Tanulmányait 1467-ben Ferrarában végezte, majd hazatérve még mint kispap megkapta a nagybányai plébánia gazdag javadalmát. Huszonnégy éves korában már az erdélyi püspökség kormányzója, három év mulva pedig tényleges birtokosa lett, s 1501 második felében Kalocsa érseki székébe került. 1503. junius 20-án kelt végrendelete 11. szakaszában „összes könyveire vonatkozólag, melyeket birt, ugy intézkedik, hogy azok a bácsi könyvtárban helyeztessenek el". (Érdujhelyi i. m. 234. l.) Utóda a kalocsai érsekségben, *Frangepán Gergely* (†1520) szintén jeles könyvtárral birhatott. Hiszen Tubero (Corvinus) Lajos ragusai bencés apát a korabeli eseményeket kommentáló 11 könyvét azért ajánlotta neki, mivel nagyrészt tőle nyerte hozzá a forrásokat. (Uo. 235. l.)

A fényes kiállitásu egyházi könyvek kedvelőjeként válik ki *Kálmáncsehi Bálint fia: Domokos,* akinek nevével 1450-ben találkozunk először a bécsi egyetem hallgatói sorában. 1462-ben már a szepesi városok kiváltása végett küldött királyi biztosok egyike s a székesfehérvári Sz. Miklósnak szentelt külvárosi templom prépostja volt. A fehérvári egyház prépostjává 1474 táján lép elő, de azután egyházi pályáján hosszu időre elakad, bár mind Mátyás, mind II. Ulászló alatt előkelő országos hivatalokat visel. Végül 1498-ban nagyváradi, 1501-ben erdélyi püspök lesz, s mint legalább névlegesen kalocsai érsek 1502-ben költözik el az élők sorából. Vitéz Jánossal meghitt viszonyban állhatott: legalább erre vall, hogy 1468-70-ben Vitéz megbizásából ő volt a szentmártoni bencés apátság (Pannonhalma) ügyvezetője. Dusgazdag ember volt. Heltai Krónikája szerint Miksa római király, amikor 1490 őszén Székesfehérvárt elfoglalta s a prépost házát átkutatta, „a pincében egy rejtett boltban" „36.000 arany forintokat" talált. (Idézi Joó Tibor: A Kálmáncsehi-breviárium utja. M. Kvszle, 1939: 184. l.)

Fraknói hat fényesen miniált kódexet tulajdonitott neki, de ezek kettejéről Hoffmann Edit a bennük szereplő cimerek alapján kideritette, hogy György topuszkói apát és rozsonyi c. püspökéi voltak. Időrendben a négy kézirat elseje a bécsi Liechteinstein-gyüjteményben lévő Breviarium és Missale, melyet Domokos 1481-ben másoltatott. Gazdag miniatura diszét német, olasz és francia elemekből szövődött keverék stilusa s az E. S. mester rézmetszeteiből vett sürü kölcsönzések alapján Hoffmann a budai mühelybe utalja. Szerinte e kódexszel egy időben készült Domokos püspöknek a zágrábi székesegyház kincstárában lévő Missalé-ja is, melyet tulajdonosa még életében átengedett szentlászlói Thuz Osvát zágrábi püspöknek. Legpompásabb Kálmáncsehi-kéziratunk az a Breviárium, mely hosszu ideig a lambachi bencés kolostoré volt. Mint került oda, nem tudjuk. Első leirója, Fehér Ipoly azon az alapon, hogy az Esterházy-család 1692-ben a lambachi kolostor részére Frauenheidben plébániát létesitett, ugy vélte, hogy valamelyik plébános a Breviarium-ot is az Esterházy-családtól nyerte. Nincs kizárva azonban, hogy már 1490 őszén a prépost minden „marhájá"-val együtt ez a kódex is Miksa római király zsákmánya lett, s talán még ő maga kedveskedett vele a lambachi bencéseknek. A kolostor 1931-ben eladta a kódexet Eisemann frankfurti antikváriusnak, aki sokáig nem talált rá vevőt. Végre 1939-ben 3000 font vételáron, a M. Nemz. Muzeum Todoroszku-Horváth Könyvtárába került. (V. ö. Joó Tibor, i. h. 183-5. l.) Kódexünk

miniátora a 215a levélen „Franciscus de Kastello Ithallico de Mediolanónak” nevezi magát. Müködési helyét mütörténészeink a budai mühelyben keresik. Kétségkivül ugyanitt készült Domokos püspök Horarium-a, mely 1918 óta Chester Beatty londoni bibliofil sajátja. A kódexet 1493-ban másolta Domokos részére Chakoli István minorita szerzetes, miniatura-diszét pedig Budán készitették a Korvina firenzei stilusu darabjai, elsősorban a Philostratos-kódex hatása alatt. Voltak-e Kálmáncsehinek humanista könyvei is, nem tudjuk, de tekintve a kort, amelyben élt s a baráti kört, amelyben forgott, ez legalább is valószinü. (V. ö. Hoffmann E.: Régi m. bibliofilek, 111-9. l.)

Thuz Osvát – 1466-1499-ig zágrábi püspök – a Kálmáncsehitől nyert Missale mellé még egy folió alaku Antiphonarium-ot is készittetett, mely a zágrábi székesegyházból került az ottani egyetem könyvtárába. Német stilü gótikus miniaturái nincsenek befejezve; több diszlapja tollrajzban maradt vázlat, jeléül annak, hogy a fényesnek indult kézirat diszitése megrendelője halálakor abban maradt. A 83b levélen látható püspök hihetőleg maga a megrendelő. Mint fentebb láttuk, Thuz püspök nyujtott menedéket Janus Pannoniusnak a Mátyás ellen szőtt összeesküvés fölfedezésekor, s lehet, hogy ekkor került a zágrábi püspökség tulajdonában lévő Cicero-kéziratba az a Mátyásra vonatkozó utalás, melyről Vitézzel kapcsolatban tettünk említést. Ez esetben a kézirat tulajdonosa és széljegyzetezője Osvát püspök volt. (L. Hoffmann E. i. m. 119-21. l.)

Ugyancsak Zágrábban maradt fenn az a két kódex, amely az 1498-ban elhunyt György topuszkói apát, zágrábi kanonok és rozsonyi c. püspök cimerét viseli magán. E cimer annyira hasonlit a Kálmáncsehiéhez, hogy a két kéziratot: a zágrábi székesegyház kincstárában és az ottani Egyetemi Könyvtárban őrzött fényesen miniált Missalé-kat sokáig Kálmáncsehi egykori tulajdonának tartották. Az Egyetemi Könyvtár Missalé-jának nagyobb kompozicióit, valamint a lapszélek növénydiszébe font alakjait az egészen német-gót modorban dolgozó miniátor különböző XV. századi német metszetekből kölcsönözte. Éppen ezért a müvészt is sokan németnek vélik. Tekintettel azonban arra, hogy a kéziratot – az explicit tanusága szerint – miletinczi Máté ochtynai plébános másolta, igazat kell adnunk Hoffmannak, aki szerint a miniátor is a zágrábi egyházmegyébe tartozott. (I. m. 141-52. l.)

A pompaszeretetéről, müpártolásáról és humanista tudománykedveléséről egyaránt hires *Bakócz Tamás*, aki még Mátyás uralkodása alatt (1486) elnyerte a győri püspökséget, majd mint II. Ulászló kancellárja 1497-ben megkapta az egri püspökséget, s még ugyanebben az évben az esztergomi érsekséget, a század fordulóján pedig a biborosi kalapot is, minden valószinüség szerint fényüző hajlamaihoz méltó könyvtárral is rendelkezett. Gyüjteményéből mindössze két kézirat maradt ránk. Ezek egyike Cicero De oratore (A szónok) c. munkája, – ma a Széchényi Könyvtárban (Cod. lat. 148.) – mely, miként azt egy a kötéstábla belsején olvasható bejegyzés tanusitja, 1471 előtt keletkezett D’Ancona szerint Firenzében, Hoffmann szerint valószinübben Umbriában, s ha a benne föllelhető XVI. századi bejegyzésnek hihetünk, előbb a Korvinába tartozott. A másik Petrus Ranzanus Epitome rerum Hungaricarum (A magyarországi dolgok rövid összefoglalása) c. munkája – ma a Széchényi Könyvtárban (Cod. lat. 249.) -, melyet szerzője eredetileg Mátyás királynak szánt, s amelyet rokona és örököse, János palermói dömés, Ulászló és Bakócz cimerével ellátva a primáshoz intézett ajánlással kiegészitve juttatott el utóbbihoz. E két darab annyit mindenesetre bizonyit, hogy Bakócz kedvelte a klasszikusokat s pártfogolta a saját korabeli tudósokat. Van ezeken kivül még egy harmadik cimerével diszitett kézirat, mely ugyan nem tartozott a biboros érsek magánkönyvtárába, de az ő ajándékaként készült esztergomi székesegyházának, s igy amellett bizonyit, hogy Bakócz maga is foglalkoztatta a budai könyvfestő mühelyt. Ez az 1521 juniusában beállott halála következtében befejezetlenül maradt pompás Graduale (ma az esztergomi primási könyvtárban) ugyanattól a müvésztől, aki mint cimerfestő 1514-1525 között szorgoskodott Budán. (Hoffmann. I. m. 177-82. l.)

Utóda a primási székben, *Szatmári György* nem kevésbé kedvelte a tudományokat. Több hazai (nevezetesen Pannoniai, Frankfurter, Bertalan: Inter vigilantiam et torporem dialogus, Az éberség és tunyaság közötti párbeszéd, Wien, 1516. RMK. III: 209. és Cybeleus, Hagymási, Bálint De laudibus et uituperio uini et aquae-jét, A bor és a viz dicséretéről és gyalázásáról, Hagenau. 1517. RMK. III: 215.) és külföldi humanista neki dedikálta egy-egy nyomtatásban megjelent munkáját; azt is tudjuk róla, hogy nagy gyönyörüsége telt a velencei Aldo Manuzio klasszikus kiadásaiban. Sajnos, könyvtárának egyetlen darabja sem került eddig elő, hacsak ide nem számitjuk azt a fényes Breviarium-ot, melyet valószinüleg pécsi püspöksége korában (1505-22) készittetett Attavante egyik legjelesebb tanitványával, Boccardino Vecchioval, s amely – mint Hoffmann helyesen mondja – nem volt könyvtári darab, hanem reprezentációs célokat szolgált. Ma a párisi Bibliothèque Nationaleban (Ms. lat. 1879.) hirdeti a magyar müpártolást. (Hoffmann I. m. 185-7. l.)

Szenvedélyes könyvgyüjtő volt végül a 27-28 éves korában a mohácsi csatában elesett *Perényi Ferenc* váradi püspök is. „A birtokában lévő könyvek – irja róla Bunyitay (A váradi püspökség története. I. 370. l.) – tudományszomjas lelkének sohsem elegendők, örökösen keres, vásárol, kölcsönöz könyveket. Diodorus Siculus, Seneca, Synesius, Erasmus müveit egymásután küldik számára, végre, ami után már régen sóvárgott, birtokába jut Vergilius müveinek is". Sajnos, mind e könyvek – valószinüleg csupa nyomtatvány – elvesztek, vagy még lappanganak. Csupán a Paep János költségén 1498-ban Velencében kinyomatott Missale secundum chorum ecclesiae Strigoniensis egy hártya-példánya maradt fenn a Széchényi Könyvtárban, melynek festett diszei – Hoffmann megállapitása szerint – kétségtelenül Magyarországon, vérbeli magyar müvész ecsetje alól kerültek ki. (I. m. 189. l.) Bunyitay ugy véli, hogy Perényi e diszes könyvet első miséje (1522) alkalmára készittette. (I. m. I. 372. l.)

Humanista müveltségü s bizonyára szép könyvtárral rendelkező főpapok voltak még a XVI. század elején *Mihály* jogi doktor, kalocsai prépost és székesfehérvári kanonok, valamint *Budai Ulrik* gyulafehérvári kanonok is. Amannak Pannoniai Frankfurter Bertalan dedikálta Homeros Batrachomyomachiá-ját (Béka-egér-harc, Wien, 1516. RMK. III: 208.), emennek pedig az erdélyi Wolfhard Adrián pápai protonotárius ajánlotta Janus Pannonius Plutarchus-forditását (Bologna, 1522. RMK. III: 251.). Maga is irogatott latin verseket *Szalkai László*, a mohácsi csatában elesett esztergomi érsek. Egri püspök korában neki ajánlotta Nagyszombati Márton bencés költő Opvscvlvm ad regni Hungariae proceres (Müvecske Magyarország előkelőihez, Wien, 1523. RMK. III: 256.) c. munkáját, ami kétségtelen bizonysága annak, hogy e főpapunk is az irodalomkedvelők diszes sorába tartozott. Könyvtárából ugy látszik mindössze az a „csinos régi kisrétfüzetü kézirat" maradt fenn az esztergomi káptalan bibliotékájában, mely Szinnyei szerint (Magyar irók. XIII. 353. h.) egyetlen ránk maradt középkori tankönyvünk.

A XV. század folyamán s a XVI. század elején az *alsó papságnak* is volt érzéke a könyvek iránt. A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár kéziratai pl. Czipszer Miklós (†1439), Ambrus szepesolaszi plébános (XV. sz.), Beisz Bálint lőcsei káplán (XV. sz.), Bártfai Ágost filrai plébános (1470) könyveiből őriztek meg számunkra mutatóba egy-egy kódexet. Clomp Márton magister sajátkezü jegyzeteivel ellátott ősnyomtatványa ma is megvan a nagyszebeni Kapellen-Bibliothekben; talán azonos Martinus de Corona nagyszebeni prédikátorral, aki 1490-ben egy prédikációs kötetet hagyott a szebeni dömés zárdára. (Archiv. N. F. 14: 325., 338. l.) A pozsonyi ferences rendház Manipulus florum (Virágcsokor) c. 1380-82. közt készült kézirata egy XV. századi bejegyzés tanusága szerint frater Antonius de Path hagyatékából került a csáktornyai (?) barátokhoz. (M. Kvszle. 1878: 52. l.) Ugyancsak a pozsonyi ferenceseknél maradt fenn a Bártfai Jakab „decretorum magister" (XV. sz.) tulajdonában volt Sermones sacri c. kézirat. (Uo. 1878:53. l.) A János trencséni plébános (XV. sz.) rendeletére készült Tractatus de poenitentia (Értekezés a bünbánat-tartásról) c. 12-r. papiros

kódexet a körmöcbányái plébánia könyvtára őrizte meg számunkra. (Uo. 1876: 241. l.) A körmöcbányai kéziratok még valami Ágoston, Christophorus Armensis de Posonio, Laurentius de Krumpach magister, Michael Peruckler bac(caleureus?) de Posonio egykori magyar könyvgyüjtők nevével ismertetnek meg bennünket. Ezek közt Krumpachi Lőrinc a legkiválóbb. Ábel Jenő kutatásai szerint tanulmányait a bécsi egyetemen végezte, ahol a szabad müvészetek magiszterévé és a hittudomány babérosává lett, s 1468-71 között a pozsonyi egyetemen tanitott. A bécsi egyetem jegyzőkönyvei szerint hagyatékából 1473-ban öt könyv került végrendeleti uton a Facultas artium birtokába. (Uo. 1881: 81-3. l.) A müncheni Áll. Könyvtár egyik latin kódexe valamikor Franciscus Zegadinus (Szegedi) ferences pap birtokában volt. (Uo. 1882: 217. l.) Könyvtáraink kézirat- és ősnyomtatvány-állományának rendszeres földolgozása bizonyára számos más könyvgyüjtő nevét is napfényre hozná. E téren még igen sok a tennivalónk. A régi leltárakból is előkerül egy-egy idevágó adat. Sybenlinder Miklós nagyszebeni plébános például, amint más összefüggésben már emlitettük, 1424-ben 14 kéziratot testált a szebeni plébániára, köztük három nagy jogi kompendiumot. Jeles könyvtára volt Hanckel Jánosnak, Mária királyné kedvelt udvari lelkészének is, aki 1496-ban Lewdeschidt György szepesi kanonok könyveit örökölte.

Világi rendü könyvkedvelőkről nemigen tudunk. Az Árpádok korából csupán a már emlitett Adalbert nevü főurat ismerjük. 1387-ben Kathó László gyulafehérvári prépost könyveket is hagyományozott Dobó Egyed leányainak és Kathay Jánosnénak, Nicolaus de Prespurck bécsi polgár 1399 októberében végrendeletileg a gamingi karthauziakra hagyta pergamenre kitünően másolt (egregie scripta) Bibliá-ját. (L. Mittelalterliche Bibliothekskataloge Oesterreichs. I. 1. 1.)

A XV. századból már több adat maradt reánk. Igy Pachard Miklós pozsonyi polgár 1439-ben könyveit János fiára hagyta. Rozgonyi György pozsonyi főispán, valamint testvérei és rokonai – mint láttuk – 1450-ben a pozsonyi vár kifosztása alkalmával nagy mennyiségü könyvet, egy Bibliá-t, egy Catholicon-t, zsoltáros- és misekönyveket és egyéb arannyal meg ezüsttel ékesitett könyveket veszitettek, föltéve, hogy a maguk s nem a vártemplom könyveiről van szó. Báthori István erdélyi vajda s a székelyek grófja 1400-ban egy nyomtatott prédikációs könyvet vásárolt. Kinizsi Pál özvegye, Magyar Benigna asszony két magyar nyelvü imádságos könyve mindmáig fennmaradt. Szenvedélyes könyvbarát lehetett a XV. században Eykenwelter Liedhard pozsonyi városi irnok, aki végrendeletében 36 kötetről intézkedik, melyek nagy részét maga másolta. Perényi Gábor kir. főkamarás, Ugocsa és Máramaros vármegyék főispánja, aki 1526-ban esett el a mohácsi csatamezőn, és Janus Pannonius személyes ismerőse volt, bizonyára a saját költségén nyomatta ki 1512-ben Bécsben Vietor és Singrenius mühelyében a költő Panegyricus in laudem Baptistae Guarini Veronensis (Dicsőitőbeszéd Sz. veronai Battista Guarino tiszteletére) c. saját cimerével ellátott füzetét, melyet Krakkóban 1512 juniusában dedikált neki Paulus Crosnensis Ruthenus (RMK, III: 177.) Bekényi Benedeknek Werbőczy Istvánhoz intézett ajánlása pedig, mely ugyancsak Janus Pannonius Elegiaru(m) aureum opusculum-át (J. P. elégiáinak arany könyvecskéje, Wien, 1514. RMK, III: 188.) vezeti be, arról tanuskodik, hogy a jogtudós a szépirodalom iránt is érdeklődött, s a bőkezü könyvgyüjtők sorába tartozott: hiszen a versek kéziratát ő bocsátotta Bekényi rendelkezésére!

Uralkodóink sorában Nagy Lajos az első, akinek könyvtárából valami fönnmaradt: a fényes kiállitásu „képes krónika”, s az oxfordi Bodleiana ennél jóval egyszerübb Secretum secretorum-a (Titkok titka). Ezek mellett Fraknói Vilmos abból, hogy Gergely pápának Jóbról irt tanulmányát a király jogtanácsosa, Bredenscheid János 1367-ben Visegrádon másoltatta le, azt következteti, hogy a mü az ottani királyi könyvtár példányáról iratott le. (V. ö. Fraknói Vilmos: Visegrádon 1367-ben irt kódex a klosterneuburgi könyvtárban. M. Kvszle, 1915: 149. l.) Nagy Lajos leánya, Mária királynő szintén kedvelte a szép könyveket, amiről remek kiállitásu háromnyelvü zsoltároskönyve tanuskodik, ha ugyan ez az Anjou-cimerrel ékes

lengyelországi készitmény nem huga, Hedvig lengyel királyné tulajdona volt. Nagyobb könyvgyüjteménnyel rendelkeztek I. Zsigmond és Albert magyar királyok is, akiknek hagyatékából V. László 1455-ben 110 kötetet követelt vissza III. Frigyes német császártól. Utóbbi a könyveket valószinüleg akkor ragadta magához, amikor V. László gyámi tisztét elvállalta. A császár a jogtalanul visszatartott könyvek egy részét csakugyan kiszolgáltatta a magyar királynak, s valószinü, hogy ezek – legalább részben – V. László halála után a trónnal együtt Mátyás tulajdonába kerültek. V. László egyébiránt maga is igyekezett szaporitani az apai örökséget. Igy 1454-ben több olasz fejedelemhez is iratott könyvek átengedéséért, hogy azonban milyen eredménnyel, azt – sajnos – nem tudjuk.

f) A Korvina

Középkori könyvtáraink történetét méltóképen zárja le a Mátyás király alapitotta *Korvina*. E nagyszerü alkotás, melynek hirét a Mátyás király pazar bőkezüségét élvező humanisták Európa-szerte széthordták, s amely a mohácsi vész, helyesebben Buda eleste után török kézre jutva hozzáférhetetlenné vált a nyugateurópai kutatásnak, élénken foglalkoztatta a tudományos körök képzeletét, s a *legenda büvkörében* csakhamar nagy, szinte *fantasztikus méreteket öltött*. A modern kritika feladata megrostálni s kellő mértékre leszállitani a humanista áradozók föllengző tulzásait. Ez nem éppen könnyü, tekintve, hogy a Mátyás könyvtárára vonatkozó egykoru, aktaszerü följegyzések eddigelé csak fölöttébb szórványosan kerültek napfényre, s hogy sem a királyi udvar számadáskönyve, sem pedig a kéziratok leltára – amint ez például az aragoni udvarról vagy az Esték könyvtáráról fennmaradt – nem áll rendelkezésünkre. Maga Bonfini is, aki Mátyás korabeli közmüveltségi állapotainkról oly szines képet fest, szinte megfoghatatlan szükszavusággal emlékezik meg a könyvtárról, amelyet pedig oly közelről volt alkalma megismerni. „Bibliothecam statuat, mira utriusque linguae faecunditate completam: cultus quoque librorum lexuriosissimus" („Könyvtárat létesit, melyet mindkét nyelv – latin és görög – termékeivel bőségesen megtölt, s a könyvek kiállitása is a legpazarabb", Decas IV., cap. 7. ed. Sambucus, 1653. 654. l.) Ez minden, amit róla érdemesnek tart följegyezni. Jórészt tehát sejtésekre vagyunk utalva, melyeknek a puszta föltevésnél több valószinüséget csak a külföldi analógiák kölcsönözhetnek.

Mindjárt az első kérdésre, mely szükségkép fölmerül, hogy ti. *mikor alapitotta Mátyás könyvtárát*, csak föltevésekkel felelhetünk. A könyvtár fennállására a legrégibb adat Fraknói Vilmos szerint (Szilágyi-féle M. nemz. tört. IV. 536. l.) az 1467. évből való, amikor is Vitéz János Nagyszebenben emendálta Victorinus Cicero-kommentárját, a kétségtelen Korvin-kódexek egyikét. Csak az a baj, hogy e kéziratnak a Korvinába tartozását csupán jellegzetes bőrkötése bizonyitja, amelynek azonban 1467 *után* kellett készülnie, s igy nem lehetetlen, hogy e kézirat, melynek belsejében Mátyás cimerével nem találkozunk, csupán az emendálás után s éppen Vitéz tulajdonából került a királyi gyüjteménybe. Ha tehát ezt az 1467-i adatot, mint kétes bizonyitó értéküt kiküszöböljük, a könyvtár létezését igazoló legrégibb hiteles adat 1471-ből való, még pedig magától a királytól. Ekkor emliti föl Pomponio Leto tudós humanistához irt levelében „Blandius miniator noster"-t („Biondo miniatorunk") aki az imént tért vissza Rómából – kéziratokkal megrakodva – Mátyás udvarába. Ez természetesen nem zárja ki, sőt valószinüvé teszi, hogy Mátyásnak már 1471 előtt is voltak könyvei. De talán helytelen is a könyvtár alapitásáról beszélni. Azt hisszük, Mátyás mint tudománykedvelő uralkodó valószinüleg legott trónralépte után beszerzett elvétve egy-egy könyvet, s a fejedelmi elődjei hagyatékában talált kéziratokat is megbecsülte, de csak jóval később, amikor a birtokában lévő kéziratok száma lassankint fölszaporodott, gondolt arra, hogy az olasz fejedelmi mecénások mintájára rendszeresen gyüjtse a kódexeket, s nagyszabásu épitkezéseivel kapcsolatban budai palotájában a gyüjtemény befogadására külön helyiséget létesitsen.

Erre az elhatározásra *döntő befolyással lehetett* második felesége, *Beatrix* nápolyi királyleány, akit 1476-ban vezetett oltárhoz. Beatrix, csakugy mint nénje, Eleonóra a ferrarai udvarban, nagyban előmozdithatta a bibliofilia ügyét. Oly családból származott, melyben a könyvek szeretete immár közel egy századon át apáról fiura szálló hagyomány volt, s maga is klasszikus neveltetésben részesült. Beatrix „személyes érdeklődését a tudomány és irodalom iránt kiemelik mindazok az olasz irók, akiktől jellemzését birjuk", több kódex cimlapján a király és királyné együttes cimerét látjuk, jeléül annak, hogy e könyvek a közös érdeklődés gyümölcsei. Beatrix ily irányu befolyását a közviszonyok is elősegitették. „Mátyásnak eddigi körülményei nem engedték meg – irja Berzeviczy Albert (Beatrix királyné. Bp. 1908. 281. l.) – hogy az irodalom és müvészet iránti hajlamát méltóan kifejtse. Első neje beteges volt, s rövid ideig élt, majd az özvegység évei következtek, országos nagy gondok, válságokkal teljes háboruk; második házassága óta Mátyás is jobban ráért a pompakifejtésre, a müvészetek és tudományok ápolására."

A könyvtár nagyarányu fejlesztésére azonban egy *másik tényező* is hathatott, melyre Schönherr Gyula mutatott rá először Corvin János életrajzában. Abból a kétségtelen tényből indul ki, hogy a könyvtár fejlesztésének különös lendülete az uralkodó életének utolsó éveire esik, tehát arra az időre, amikor természetes fia trónutódlásának a kérdése fölmerül, s a könyvtár gyarapitását a *herceg nevelésének előrehaladásával* hozza kapcsolatba. Közvetlen bizonyitékok hiányában nézetét a következő közvetett érvekkel támogatja: 1. „Corvin nevelője egyuttal a könyvtár élén áll, s midőn pedagógiai feladatát befejezve visszatér hazájába, a király őt bizza meg, hogy könyvtára érdekeit Olaszországban képviselje". 2. „Naldi, aki a firenzei másolók munkájára felügyel, ugyszólván rámutat a helyzetre, midőn a budai könyvtár dicsőitését Corvin neveltetésének leirásával vezeti be". 3. „Bartolomeo Fonti, aki Ugolettit a könyvtárnokságban felváltja, Maecenásai egyikét ismerve fel a királyfiban, verseinek dedicatiója által igyekszik megnyerni jóindulatát". 4. Több kéziratban „a királyi pár arcképe mellett gyakran találkozunk egy hosszufürtös, tógába öltözött ifju képével, melyet joggal gyanithatunk a serdülő királyfi képmásának". 5. 1488-ban „leendő sógora, a milánói herceg, a Festus-kódexért, mit a budai könyvtárban vagy Ugoletti könyvei közt gyanit, ő hozzá fordul, kérve, hogy küldje el azt neki használatra, vagy másoltassa le számára". (Schönherr Gyula: Corvin János. Tört. Életrajzok. X. Bp., 1894. 65-8. l.) Azt hiszem, a Schönherr által egybehordott ezen külső tények megannyi bizonyitékok arra, hogy Mátyás király könyvgyüjtő tevékenységét, legalább élete utolsó szakában, a fiára való tekintet is fokozta.

Ily módon *hármas ok irányithatta* Mátyás nagyszabásu könyvgyüjtését: saját tudomány- és pompaszerete, második feleségének családi hagyományai s a természetes fiára vonatkozó pedagógiai tekintetek.

Mekkora lehetett az a kéziratgyüjtemény, melyet Mátyás az évek folyamán összehordott, erre a fontos kérdésre – egykoru leltár hiján – csupán valószinü feleletet adhatunk. A régibb irók azon állitását, mely a könyvtár állományát 50.000 kötetre becsülte, ma már mindenki képtelen tulzásnak tartja. Ábel Jenő (Die Bibl. d. Königs Mathias Corvinus. 1878.) a könyvtárt közelebbről meg nem jelölt egykoru olasz gyüjteményekre hivatkozva 9000-10.000, de „valószinübben" 5.000 kötetre becsüli. A mai históriai köztudatban ez az utóbbi szám vert gyökeret, habár ujabban akadnak történetirók, akik még e számot is tulzottnak tartják. Igy Fraknói már 1896-ban – tekintettel arra, hogy még a vatikáni könyvtár is 1481-ben csupán 3498 kötetet számlált s hogy Frigyes urbinói herceg tizennégy évi áldozatok árán összegyüjtött bibliotékája alig ezer kötetre rugott, nem habozik kijelenteni, hogy „a budai könyvtár köteteinek száma Mátyás uralkodása alatt, az egyezret talán meghaladta, de a negyedfélezret aligha érte el". (I. m. 536. l.) Fógel József II. Ulászló udvartartása c. munkájában egy értékes adatot meg nem engedhető módon kiforgatva, a kötetek számát háromezerre becsüli.

Az az adat, melyet Fógel idéz, de kellőképp nem tud értékelni, s amely a Korvinával foglalkozó tudósaink legtöbbjének elkerülte a figyelmét, noha már 1877 óta hozzáférhető, Bretagnei Anna egyik fegyverhirnökének a jelentésében fordul elő, mely Candalei Anna és II. Ulászló egybekeléséről számol be. Ez a jelentés 1502-ben, tehát oly időben, amikor a könyvtár még nem volt szabad préda, s legfeljebb a csontmezei ütközetben szenvedett némi veszteséget, igy emlékezik meg a gyüjteményről: „Aussi y a grande et belle librairie jusques au nombre de troy ou quatre cens livres escript(s) en latin, grec et hongre et la plus grant part hystoriez" („Van ott egy nagy és szép könyvtár, mintegy 300-400 kéziratos könyvvel latin, görög és magyar nyelven, és a legnagyobb részük illuminált". Marczali Henrik: Közlemények a párizsi nemz. könyvtárból. Történelmi Tár: XXIII: 112. l.). A derék fegyverhirnök bizonyára nem számolta meg darabonkint a könyvtárat, de azért még nem kell sőt nem is lehet föltennünk, hogy ezrekkel tévedett volna. A burgundi hercegeknek a XV. században méltán világhirü könyvtára 1487-ben csupán 746 kódexből állott. (V. ö. E. Bacha: Les très-belles miniatures de la Bibl. roy. de Belgique. Bruxelles. 1913. VII. l.) Ercole d'Este nagyszerü könyvtára, amely pedig közel egy egész század céltudatos gyüjtésének eredménye, az 1495-i leltár szerint 512 müvet számlált. (L. Bertoni: La biblioteca Estense. Torino. 1903. III. függelék.) A görög Bessario hires gyüjteménye, melyet a jeles filológus 1468-ban a velencei San Marcora hagyott, 746 kötetre rugott. (R. Sabbadini: Le scoperte dei codici latini e greci nei secoli XIV. e. XV. Firenze. 1905. 63. l.) A firenzei San Marco-kolostor könyvtártermében, mely egy tiz méter széles s 50 méternél hosszabb csarnok volt, 64 pulpituson 400 kötet nyert elhelyezést. (L. Reumont: Lorenzo de' Medici. Lpzg. 1883. I. 413-4. l.) Az aragoniai királyok tulajdonában volt kódexekből eddig 629-et kutattak ki. (Sabbadini I. m. 202. l.) II. és III. Pius pápák egyesitett magánkönyvtára alig haladta meg a 400 kötetet (uo.), és igy tovább. Ha tehát az adatokat figyelembe vesszük, s a tulzás vádját el akarjuk kerülni, akkor Mátyás királyunk könyvtárának állományát 500-1000 kötetre kell tennünk.

Mind e könyvek *többféle uton-módon jutottak* a nagy uralkodó birtokába. Kétségkivül voltak kötetek, melyek fejedelmi elődeitől szálltak megbecsült *örökségkép* reá, s arra is lehetett eset, hogy hadjáratai alkalmával *zsákmány* gyanánt vitte magával a kezeügyébe eső s neki megtetsző köteteket. Remélhetőleg vele szemben is voltak oly figyelemmel katonái, mint I. Alfonz nápolyi Királlyal szemben az övéi, akik Antonio da Palermo tanusága szerint, amikor valamely várost kifosztottak, a könyveket mindig félretették a király számára, mert tudták, hogy ilyesmivel kedveskedhetnek a legjobban neki. (De dictis et factis Alphonsi, Alfonz mondásairól és tetteiről. Idézi L. Delisle: Cabinet des manuscrits. I. 219. l.)

A római Casanate-könyvtárban Schönherr Gyula által fölfedezett Korvin-kódex, valamint Haly Aberudiánnak Ptolemaeus Quadripartitum-ához irt magyarázata, mely jelenleg a bécsi Nemzeti Könyvtár egyik disze, a könyvtár gyarapitásának mind e két módját bizonyithatják. Mindkét kódex eredetileg Vencel cseh király számára készült, s egykép lehetséges, hogy a cseh trónnal együtt örökségkép Zsigmond királyunkra szállva, a kódexek még a pompaszerető uralkodó idejében Budára jutottak, s elkerülve azt a sorsot, mely Albert alatt a kéziratok tulnyomó részére várakozott, itt is maradtak, vagy pedig – amire mindkét kódexen a Mátyás utólag befestett cimerében szereplő cseh oroszlánból következtethetünk – hogy Mátyás mind a két kéziratot akkor szerezte meg, amikor Podiebrad ellen Csehország királyává választatván, fegyverrel indul uj trónja elfoglalására. (Schönherr Gyula: A római Casanate-könyvtár Corvin-códexe. M. Kvszle. 1904: 448. l.)

A gyarapitás tekintélyes hányadát a korabeli humanista irók neki *dedikált példányai* tehették, akik a bőséges jutalom reményében diszpéldányokban ajánlották fel a dunamenti nagy mecénásnak Mátyást dicsőitő panegyriseiket, görögből készült forditásaikat s egyéb filológiai vagy történeti munkáikat.

Ez uton kerültek a Korvinába Naldus Naldius dicséneke Mátyás király könyvtáráról (legutóbb a thorni gimnázium könyvtárában), Antonio Teobaldonak Benvenuti de Rambaldis Liber Augustalis c. müvéből készitett s Mátyás királynak ajánlott kivonata (ma a velencei Marcianában), Alessandro Cortesio panegyrise Mátyás hadi erényeiről s Marsilio Ficino epistoláinak Filippo Valore által Mátyásnak dedikált példánya (mindkettő a bécsi Nemzeti Könyvtárban). Utóbbi 1485-ben Plato-forditásával is megajándékozta a királyt (L. Ábel-Hegedüs: Analecta nova. 476. l.), 1484-ben pedig Ugolino Verini firenzei nótárius fia, Silvestro utján elküldte Budára saját epigramma-gyüjteményét (uo. 277. l.). Bonfini is, amikor 1485-ben fölkereste táborában a Bécset ostromló uralkodót, három kötet könyvvel kedveskedett neki. (L. André Hevesy: La bibliothèque du roi Matthias Corvin. Paris, 1923. 19. l.)

Mint Berzeviczy Beatrix-életrajzából tudjuk, egyes tudósok a királynét is megörvendeztették müveik dedikációs példányaival, amelyek hihetőleg szintén belekerültek a királyi gyüjteménybe. „Mint ilyen egyedül neki, vagy legalább neki is ajánlott könyveket ismerjük Diomede Carafa emlékiratainak a pármai könyvtárban lévő latin kiadását s ugyane szerzőnek Trattato dell'optimo cortesano (Értekezés a legjobb udvari emberről) c. a milanói Trivulzio-féle könyvtárban őrzött müvét; ugyszintén a Cristoforo Persona latin forditását Agathiasnak a gót háboruról szóló görög müve nyomán, melyet a bécsi Udvari – ma Nemzeti – Könyvtár őriz. Továbbá tudjuk, hogy Bonfini jöttekor két könyvet ajánlott fel a királynénak". (Berzeviczy: I. m. 285. l. Ez alkalomból a király, mint föntebb emlitettük, három, Corvin János pedig egy kötetet kapott az olasz historiografustól.)

Az is előfordult, hogy az irók az uralkodópárnak ajánlották fel müveiket. A legérdekesebb eset e nemben a Széchényi Könyvtár Ranzanus-kéziratáé, amit a következőkép mond el Berzeviczy: „Pietro Ranzano püspök, mint a nápolyi király követe hosszabb magyarhoni tartózkodása után megirván Magyarország történetét, ezt fényesen kiállitva, cimlapját Mátyás és Beatrix képeivel és cimerével diszitve, ajánlással a királyi párnak szánta. Időközben Mátyás is, Ranzano is elhalván, a kódexet a szerző egy rokona Bakócz Tamás esztergomi érseknek ajánlotta fel, és e célból a cimlapon Mátyás cimerét átfestette II. Ulászló Jagello-cimerévé, a Beatrixét pedig a Bakóczévá." (Uo. 308. l.)

A Mátyással összeköttetésben álló *fejedelmek* s kegyeit kereső *főpapok* szintén megmegörvendeztethették egy-egy fényesen miniált kézirattal. Volterrában ma is őrzik Marlianus Epithalamium-át (Nászének), mely 1488-ban abból a célból készült, hogy Corvin János és Bianca Maria Sforza egybekelésekor az örömapának kedveskedjenek vele. A királynak szánt ajándékot láthatunk továbbá a Vatikáni Könyvtár Ottobon. 501. jelzésü Pontificalé-jában, melyet ifjabb Vitéz János, – 1489. junius 3. óta veszprémi püspök, – rendelt meg, s amelynek diszében a Hunyadiak hollója többször is előfordul, hihetőleg azért, mivel a főpap uralkodójának szánta a diszes és – éppen Mátyás közbejött halála folytán – befejezetlenül maradt kötetet. (Wilhelm. Weinberger: Beiträge zur Handschriftenkunde. I. Die Bibl. Corvina. Wien. 1908. 49. l)

Sok valószinüség szól amellett is, hogy – amint ezt már Angelo Mai 1839-ben föltételezte – *Vitéz János és Janus Pannonius kegyvesztésekor* könyvtáruk tetemes részére rátette Mátyás király a kezét. (Uo. 6. l.) Egyik-másik Vitéz-kódexre ez alkalommal kerülhetett a Mátyás cimere, bár az sem lehetetlen, hogy – miként Fischer (Kön. Math. Corv. u. seine Bibl. Wien. 1878. 9. l.) gyanitja – a királyi cimer annak a jele, hogy Mátyás ajándékozta e kéziratokat egykori nevelőjének. Mindenesetre feltünő, hogy a kor szokásával ellentétben e kódexeken nem szerepel a donációra vonatkozó felirás. Lám, a jezsuiták római könyvtárában, a Rossianában (1919-ig Lainzban) lévő Missalé-n ott diszlik a donátor arcképe is e fölirás kiséretében: Ego Mathias rex Hungariae concessi hoc missale fratri Thomae de Hungaria post cuius obitum maneat praesens liber in provincia qua claudit diem extremum (Én Mátyás,

Magyarország királya átengedtem magyarországi Tamás testvérnek, kinek halála után maradjon e könyv abban a – ferences – rendtartományban, melyben életét befejezte. V. ö. Tietze: Die illum. Handschriften d. Rossiana).

A gyarapitás e módjai azonban mind csak másodlagos jelentőségüek: legtöbb kézirat vagy *vétel utján* került Mátyás király könyvtárába, vagy pedig egyenesen *az ő rendeletére készült* a korabeli könyvmásoló mühelyekben. Mátyás egyes bizalmi embereit küldte szét a nagyvilágba, hogy összevásárolják mindazokat a kéziratokat, amelyeket még meg lehetett szerezni akár a régi idők maradványai közül, akár a korabeli mühelyek raktáron álló termékeiből. Ha a keresett kódexek készén nem voltak kaphatók, kiküldöttei uj másolatok készitésére adtak megbizást. Erre, a korabeli fejedelmi könyvgyüjtőknél általában szokásban volt eljárásra Mátyást illetőleg csupán három egykoru s igy teljesen hitelt érdemlő adatunk van, amelyeket A könyvek forgalombahozatala c. fejezetünkben már részletesen ismertettünk. De arra is van adat, hogy olasz humanisták nemcsak saját müveikkel kedveskedtek Mátyás királynak, hanem egyéb kéziratokat is küldtek neki, hihetőleg az uralkodó megrendelésére és költségére. Igy Marsilio Ficinóról tudjuk, hogy ókori szövegeket másoltatott Mátyás számára (Ábel-Hegedüs. I. m. 288. l.), Poliziano pedig 1489-ben Firenzéből 19 kéziratot küldött Budára. (Teleki: A Hunyadiak kora. XII: 679. l.)

Oláh Miklós, akinek legtöbbször hallomás utján papirra vetett állitásait – legalább a Korvinát illetően – csak a legnagyobb kritikával használhatjuk, azt mondja, hogy Mátyás „részben Görögország közepéről, részben más keleti országokból" is hozatott kéziratokat; erre azonban eddigelé semminemü tényleges bizonyitékunk sincs. Mindössze *két görög nyelvü* kétségtelen Korvin-kódexet ismerünk, melyeket jellegzetes bőrkötésük utal Mátyás gyüjteményébe. Ezek egyike a XI., másika a XII. századból való, s valószinüen görög földön is készült, de ez még nem bizonyitja, hogy közvetlenül Hellasból jutott el Mátyáshoz. A görög kódexek XIV-XV. századi nagy olaszországi inváziója valószinübbé teszi, hogy e kéziratok egy kis kerülővel – Itálián át – jutottak Budára. Mindenesetre feltünő, hogy a korabeli humanista irodalomban, melynek alapján Sabbadini idézett müvében oly szemléletes képet nyujt egy Guarino, egy Aurispa vagy egy Filelfo görögországi kutatásairól, nyoma sincs annak a hellenistának, – pedig csak képzett filológus vállalkozhatott erre a kényes feladatra, – aki Mátyás megbizásából járt volna a Keleten.

Mátyás megbizottai, ugy látszik, a hivatásos kéziratkereskedők, akkori olasz kifejezéssel „cartolaro"-k megkerülésével, *közvetlenül bonyolitották le üzleteiket*. Ezt azok a kéziratok bizonyitják, melyek zárósoraiban a másoló kifejezetten jelzi, hogy Mátyás király rendeletére dolgozott. Ilyenek a Laurenziana Ambrosius-kódexe Martinus Andreas presbytertől s a vatikáni Breviarium ugyane másolótól, amaz 1489-ből, emez 1487-ből keltezve; a firenzei Appianus, melyet 1489-ben másolt Carolus Geminianensis firenzei nótárius; a párisi Cassianus Petrus de Abbatis Burdigalensis másolatában; a firenzei Augustinus és a párisi Hieronymus a nápolyi király hires scriptora és miniátora, Antonio Sinibaldi mühelyéből stb.

Néhány más kódexből a megrendelő neve elmaradt s pusztán a másolóé szerepel az explicitben, ugy, hogy nem tudjuk, vajjon Mátyás rendeletére készült-e, vagy pedig csupán a gyüjteménye számára megvásárolt kéziratokkal van-e dolgunk. Az a körülmény ui., hogy a kódexek egy részébe is bele van festve Mátyás király cimere, még nem dönti el a kérdést, mivel a kézirat-piacon raktáron tartott kötetekben a cimer helyét üresen hagyták, s utólag töltötték ki a vásárló sztemmájával. A kódexek e második csoportjában szereplő másolók: Alexander Verazanus, aki 1444-ben Sigismondo de' Sigismondival közösen szerződött a portugál király nyolckötetes bibliájának elkészitésére; Franciscus presbyter Florentinus (1457. szeptember 21., firenzei pap); Henricus Amstelredamnis (1469) (Amsterdami); Joannes Franciscus de S. Geminiano (3. köt.); Leonardus Job; Nicolaus presbyter Faventinus (faenzai pap); Petrus Cenninius (1467), a XV. század második felének egyik leghiresebb scriptora és a

már emlitett Sigismondo de' Sigismondi (3 kézirat, 1487, 1488), a Mediciek egyik legszorgalmasabb másolója, akitől a Laurenziana a kódexek egész sorát őrzi. Ez utóbbiról, aki 1525-ben halt meg Carpiban mint jegyző, kétségtelen, hogy Mátyás királynak dolgozott. A ferrarai herceghez 1510-ben intézett levelében felajánlva szolgálatait, arra hivatkozik, hogy hosszu ideig volt Firenzében Lorenzo de' Medici és Mátyás király másolója, s Piero számüzetése után a portugál király scriptora. (Bertoni. I. m. 264.)

Arra is van eset, hogy kifejezetten *más számára készült kézirat* került vétel utján a budai könyvtárba. Nevezetesen két kódexen, a milánói Trivulzians Diogenes Laërtiusán, s a modenai Estense Cornelius Neposán a Francesco Sassetti neve szerepel mint készittetőé, azé a Sassettié (1420-1491), aki mint a Mediciek lyoni bankházának főnöke számos éven át Franciaországban tartózkodott s ott vetette meg könyvtára alapját, mely később 67 – nagyrészt latin és olasz nyelvü – kéziratra szaporodott fel. Tőle szerezte meg Francesco Todeschini, a későbbi III. Pius pápa XII. századi Martialis-kódexét. (V. ö. Sabbadini; I. m. 139. l.)

Ugy látszik, Franciaországból került Mátyás gyüjteményébe a Széchényi (előbb bécsi Nemzeti) Könyvtár pazarul miniált Antiphonarium-a (Cod. lat. 424.), melynek cimlapja Mátyás és Beatrix cimerét mutatja. Varju Elemér azt hiszi, hogy XI. Lajos francia király küldte ajándékul Mátyásnak a nála 1487-ben követségben járt Pruisz János váradi püspök utján. (M. Kvszle. 1908. 20. l.) Hoffmann Edit, tekintettel arra, hogy a cimkép Budán készült, kételkedik e föltevés helyességében, mert „kevéssé képzelhető, hogy ajándékul... befejezetlen kódexet adjon valaki a királynak". (Régi m. bibliof. 86. l.) Ha azonban figyelembe vesszük azt a körülményt, hogy Mátyás Sassettivel összeköttetésben állott, azt is föltehetjük, hogy a lyoni bankár közvetitésével jutott a nagyszabásu szerkönyvhöz, melynek néhány olasz iskolára valló diszbetüjét Sassetti pótoltathatta bele. Megjegyzem, hogy Sassetti azon olasz gyüjtők közé tartozott, akik Franciaországot átkutatták kéziratok után. (Sabbadini. i. h.)

Miként a vonatkozó fejezetekben láttuk, Mátyás a legtöbb korabeli bibliofil-fejedelem módjára *maga is tartott* udvarában *könyvmásolókat, miniátorokat, sőt könyvkötőket* is. Ez abban az időben oly magától értetődő dolog volt, hogy a milanói herceg 1488. november 10-én kelt s már idézett levelében fölkéri Corvin Jánost, küldené el neki, vagy másoltatná le számára Festust, ha az megvan királyi atyja könyvtárában.

Mekkora összegeket költött Mátyás könyvtárára, határozottan nem tudjuk. Heltai Gáspár állitása, hogy a könyvtári kiadások évi 33.000 aranyat (Krónika. LIII. rész. Toldy kiad. 509. l.) tettek volna, méltó párja a 40.000 diák részére tervezett budai főiskolának, melynek alaprajzát is látta ez a nem csekély képzelőerővel megáldott krónikásunk. Mátyás, akinek koronajövedelmeit a milanói Ambrosianában lévő kéziratos jelentés 200.000 aranyra teszi (l. Berzeviczky; I. m. 125. l.), s akinek fényüző épitkezései, költséges udvartartása óriási összegeket emésztettek föl, aligha volt abban a helyzetben, hogy évről-évre ekkora, egész hadsereg évi zsoldjával felérő summát áldozhasson könyvgyüjtő szenvedélye kielégitésére. Annyi azonban kétségtelen, hogy a kéziratok erősen igénybe vehették pénztárát.

Egy pár különös fénnyel miniált kódexének áráról biztos tudomásunk is van. Igy a bruxellesi Missalé-ért, mely testvérpárja a doli püspök misekönyvének, ő is – épp ugy mint Francoi James – 200 aranyat fizethetett. (V. ö. Rev. de l'Art Ancien et Mod. XX: 144. l.) 1498-ban a Mediciek a Mátyás által rendelt háromkötetes Bibliáért 1400 aranyat, a Capponiak pedig egy breviáriumért 500 aranyat követeltek – ugy látszik hiába – II. Ulászlótól. (L. Anziani: Intorno a due biblie Corviniane – A Corvina két bibliája körül. Firenze. 1906. 15-6. l.) Ha ehhez még hozzátesszük, hogy Attavante egy 1494-ben kelt szerződésben (közölve uo. 17-21. l.) egy-egy cimlapért s vele pendant-t alkotó egész lapot betöltő jelenetért 25 aranyat, egy-egy a lap egyharmadát betöltő kompozicióért 3 aranyat, egy-egy alakos fejlécért 3-4 aranyat, egy-egy alakos és lombdiszü kezdőért 1-2, illetve 1-4 aranyat, egy-egy lombos fejlécért 1-4 aranyat,

apróbb kezdőbetükért pedig 4-2 soldót kötött ki magának, s hogy – mint a ferrarai hercegek számadáskönyvéből kitetszik – egy-egy quinternióra való hártya 16 soldóba (Bertoni. I. m. 42. l.), egy imakönyv bekötéséhez szükséges bársony és veret 10 lira 3 soldóba (L. Fumagalli: L'arte della legatura nella corte degli Estensi. Firenze, 1913. XXI. l.) került, ugy némi fogalmat alkothatunk magunknak azokról az összegekről, amiket egy-egy többé-kevésbé diszes kézirat előállitása fölemésztett.

Az ilyen nagy költségekkel összehordott kéziratanyag méltó *elhelyezéséről* Mátyás a budai várpalota épitkezéseivel kapcsolatban gondoskodott. *Palotájának a Duna felé eső szárnyán* (L. Heltai. I. h.) Alamizsnás Sz. János kápolnájának tőszomszédságában volt a könyvtári helyiség. Oláh szerint (I. h.) két teremből, Naldiusnak Ugoletti szóbeli leirása nyomán készült panegyrise szerint pedig egyetlen boltozatos, fülkékre osztott négyszögletes teremből állott. A teremnek, ugyane forrás szerint, csupán bejárati oldalán volt kettős kristályablaka, amely alatt a királynak arannyal átszőtt takaróval leteritett nyugágya állott. Maguk a könyvek, ha Naldius leirása hiteles, nem pulpitusokon feküdtek, amint ez a Laurenzianában még ma is látható, hanem hárompolcos állványokon voltak elhelyezve, ugyancsak fekvő helyzetben. Az ilyen állványnak szemléletes képét nyujtja egy 1465-ből datált burgundi miniatura (közölve a Prologue de l'acteur sur le traicté des quatre dernières choses à venir – A szerző előszava a négy eljövendő dologról szóló értekezéshez. c. kéziratból; Labitte Les manuscrits et l'art de les orner. Paris. 1893. 231. l.), mely egyuttal azt is szemlélteti, hogy a könyvek cimlapjukra voltak fektetve. Ez magyarázza meg, hogy miért van a Korvina bőrkötésü darabjain a cim a kéziratok hátsó födelére nyomtatva. A terem három ép fala mentén elhelyezett s Naldius szerint minden részükben tökéletes állványokat (scrinia) ujszerü müvészettel készült kockás (scutulata) függönyök zárták el, hogy a könyvek aranyozott födeleit megóvják a por és piszok veszélyétől. A terem közepén drágaköves takarókkal boritott pulpitusok álltak, melyekre fektetve olvasgatta a könyveket.

A könyvek a fényes állványokon – Oláh tanubizonysága szerint – *tudományszakok szerint csoportositttattak*. A felállitás e módja, miként azt fenn maradt könyvtári jegyzékekből tudjuk, e korban tényleg szokásban volt. A beosztásra tipikusnak tekinthetők az Urbinói hercegek 1482. évi könyvtárjegyzékének szakcsoportjai: Scriptura sacra (szentirás); Patres (egyházatyák); Medici (orvostudomány); Juris consulti (jogtudomány); Cosmographia (csillagászat); Historici (történelem); Poetae (költészet); Grammatici (nyelvészet); Oratores et reliqua (szónokok és egyéb próza); Graeci (görög könyvek); Hebraei (zsidó könyvek). (L. Gottlieb: Mittelalterliche Bibliotheken. Lpzg., 1890. 248. l.) Federigo herceg könyvtárnokának e beosztásához hasonló lehetett az a szakrendszer is, amelyet Mátyás olasz humanista könyvtárnokai alkalmaztak. A könyvek bizonyára a kor szokásának megfelelő jelzetekkel, szignaturákkal (l. a. 7. a. fejezetet) lehettek ellátva, s nincs kizárva, hogy a maradványok ily irányu rendszeres átkutatása pozitiv eredményre is vezessen.

A könyvtár *irányáról és tartalmáról* elég tiszta fogalmat ad az a *143 kötet*, melynek a Korvinához való tartozása minden kétségen felül áll, s amely a második világháborut megelőzően a következő bel- és külföldi gyüjteményekben őriztetik: A) Magyarországon: Budapesten az Országos Széchényi Könyvtárban 28 (és 2 kétséges) köt., az Egyetemi Könyvtárban 10 köt., a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában 1 köt., Győrött a Püspöki Papnevelő Könyvtárában 1 köt., összesen 40 köt. B) Külföldön: Bécsben a Nationalbibliothekban 24 köt. (köztük 1 görög), Besançonban a Bibl. Municipaleban 1 köt., Brüsszelben a Bibl. Royaleban 1 köt., Cambridgeben a Trinity Collegeben 1 köt., Cheltenhamban a Phillips Collectionban 2 köt., Drezdában a Staatsbibl.-ban 2 köt., Erlangenben az Universitätsbibliothekben 1 köt., Firenzében a Bibl. Laurenzianában 4 köt. (Fógel még négy kötetet mutat ki, de ezek – bár Mátyás rendeletére készültek – a megrendelő közbejött halála következtében a Mediciek által fejeztettek be), Göttingában az Universitätsbibliothekben 1 köt., Leningrádban az egykori cári

könyvtárban 1 köt., Holkham Hallban a Leicester Collectionban 1 köt., Jénában az Universitäts-bibliothekben 1 köt., Krakkóban a Czartoryski-gyüjteményben 1 köt., Lipcsében a Städtische Bibliothekben 1 köt. (görög), Londonban a British Museumban, a Chester Beatty- és Hornby-collectionokban 1-1, összesen 3 köt., Milanóban a Bibl. Trivalzianában 2 köt., Modenában a Bibl. Estensében 15 köt., Münchenben a Staatsbibliothekban 6 köt., New Havenben a Yale University Libraryjában 1 köt. (Fógelnél még a marosvásárhelyi Teleki-thékában szerepel!), New Yorkban Pierpont Morgan Coll.-ban 2 köt., Olmützben a káptalani könyvtárban 1 köt., Párizsban a Bibliothèque Nationaleban 4 köt., Pármában a Bibl. Palatinában 1 köt., Prágában az Egyetemi Könyvtárban 1 köt., Rómában a Bibl. Casanatensében 1 köt., a Bibl. Rossianá-ban 1 köt., s a Bibl. Vaticanában 3 köt., összesen 5 köt., Salzburgban a Studienbibliothekban 1 köt., Stuttgartban a Staatsbibliothekben 1 köt., Thornban a Gymnasialbibliothekben 1 köt., Velencében a Bibl. Marcianában 4 köt., Veronában a Bibl. del Capitolóban 2 köt., Volterrában a Museo Guarnacciban 1 köt., Wolfenbüttelben a Staatsbibliothekben 10 köt. és Zágrábban a Délszláv Akadémia Könyvtárában 1 köt., összesen 103 kötet, együttesen 143 köt.

Ezek a *teljesen kétségtelen Korvin-kódexek* oly darabok, melyek vagy eredeti kötésükben pompáznak, s igy bársonykötéseknél a csattokon, bőrkötéseknél a táblákon alkalmazott cimer tanusitja származásukat, vagy pedig képdiszükben ábrázolják a király sztemmáját, jelvényét vagy arcképét. S még ezek közt is akad olyan, amely Mátyásnak volt ugyan szánva, de valami okból sohasem került Budára. Azok a kódexek, melyeket jobbára kései följegyzések, egyes humanisták szövegkiadásaihoz irt előszavak alapján utalnak a Korvinába, csak mint többé-kevésbé valószinü hipotézisek értékelhetők.

A *latin irók* soraiban ott vannak Poggio fölfedezései: Ammianus Marcellinus, Asconius Pedianus, Lucretius, Quintilianus; Cicero három munkájával is szerepel; a történetirók sorából Cornelius Nepos, Quintus Curtius Rufus, Silius Italicus, Sallustius, Tacitus és Titus Livius müveivel találkozunk. Utóbbinak háromkötetes kiadását három különböző könyvtárba szórta szét a sors szeszélye. Az epikát Statius és Vergilius, a lirát Catullus, Horatius, az 1930-ban előkerült Martialis (ma London Coll. Hornby, v. ö. M. Kvszle, 1930: 393. l. hasonmással), Persius és Propertius, a tanitó költészetet Lucretius s a drámát Plautus egymaga képviseli.

A grammatikusok, kommentátorok és rétorok soraiból Donatus Helius, Priscianus Lydus, Quintilianus és Victorinus müvei maradtak fenn a kódexekben.

Rendkivül nagy számot tesznek a *latin egyházatyák és skolasztikusok*: Ambrosius, Sz. Anzelm canterbury érsek, Sz. Bernát clairvauxi apát, Bessario bibornok, Cassianus, Cyprian, Nagy Sz. Gergely, Hugo a Sto Victore, toledói Sz. Ildefonz, Kelemen pápa, Ruffinus és Tertullianus tanuskodnak arról a nagy érdeklődésről, mellyel a király teológiai kérdések iránt viseltetett. Sz. Jeromos müveiből öt kötet, Aquinói Sz. Tamáséból pedig három kötet maradt reánk ebből a sors által megtizedelt könyvtárból, ami mellé még egy Antiphonarium, egy háromkötetes Biblia, két Breviarium s egy-egy Missale meg Psalterium járul. Az uralkodó teológiai jártasságáról szemléletes képet rajzol Galeotto Mátyás bölcs mondásairól szóló könyvében. E részlet egyuttal azt is tanusitja, hogy a teológiai irók nem voltak puszta diszül a könyvtárban. Hisz a vitatkozás hevében Mátyás a maga igaza bizonyitására kihozatja Sz. Jeromos egy müvét, s ebből olvassa ellenfele, Gattus János sziciliai dömés barát fejére a szentenciát.

Szintugy egyéni izlésre vallanak a könyvtárban volt *természettudományi müvek*: Beda, Martianus Capella ez időben klasszikusnak tartott Encyclopaediája, a Ptolemaeus-forditások és kommentárok három kötete, Strabo müve latin forditásban, a Casanate-könyvtár orvosi kompendiuma. A *hadi tudományok* elmélete iránt tanusitott érdeklődésére vall, hogy Robertus Valterius De re militari c. müve két példányban is előkerült. Épittető szenvedélyét támogatta Leon Battista Albert főmüve, a De re aedificatoria (Az épitészetről).

A *humanista irodalom* minden valamire való képviselőjének meg kellett lennie a könyvtárban, habár a máig ismert töredékben csupán II. Biondo, Bonfini, Domizio Calderini, Diomede Carafa, Lodovico Varlo, Eusebio Corrado, Marsilio Ficino, a görög földet bejárt firenzei hellenista: Giacomo Angeli, Giorgio Merula, Naldo Naldi, Mattia Palmieri, Nicolao Perotti szerepelnek eredeti müveikkel vagy görögből való latin nyelvü forditásokkal.

A *görög irók* közül *latin forditásokban* legbővebben a történetirók: Appianus, Dio Cassius, Eusebius, Herodianus, Herodotus, Polybius és Theophilactus, s különösen a hittudományi irók: Basilius, Cyrillus, Didymus, Dionysius Areopagita, Eusebius, Damaszkuszi Sz. János, Isidorus, Sz. Jusztin, Origenes és Synesius vannak képviselve. A bölcsészetet mindössze Philostretes, Porphirion s Theophrastes képviselik, mig Aristotelestől csupán az olasz földön 1473-ban elhalt Argyropoulos János kivonata maradt reánk. Ha ehhez még hozzávesszük az Aeschines és Demosthenes szónoklatait egybefoglaló kötetet, akkor – a fentebb már emlitett természettudományi müveket is figyelembe véve – teljesen kimeritettük a görögből forditott anyagot.

Eredeti *görög nyelven* irt kódex csupán kettő van, melynek a Korvinába tartozása kétségtelen: egy Constantinus Porphyrogenitus és egy Chrysosthomus. Minthogy e két kódex származását csupán a cimeres kötés igazolja, amely pedig a legtöbb ismert kéziratról eltünt, föltehető, hogy még több görög nyelvü Korvin-kódex lappanghat az európai könyvtárakban. Legalább Brassicanus, aki járt Mátyás könyvtárában s nem távozott üres kézzel onnan, a görög irók egész soráról tesz emlitést, akiknek munkái részben eredetiben, részben latin forditásban megvoltak a budai könyvtárban. (V. ö. Weinberger. I. m. 78-9. l.) Henry Simonsfeld levéltári kutatások s figyelemre méltó hagyományok alapján nagy valószinüséggel mutatott rá, hogy a müncheni Áll. Könyvtár C. gr. 157. jelzetü görög kézirata, mely Polybius első öt könyvét, Herodianus nyolc könyvét s Heliodorus Egyptica Historicá-jának tiz könyvét tartalmazza, továbbá az erlangeni Egyetemi Könyvtár C. gr. 88 jelzetü Xenophon-ja egykor a budai könyvtáré volt s Obsopoeus (Heidnecker) Vince kezén sikkadt el a könyvtárral nem sokat törődő utódok alatt. (V. ö. M. Kvszle. 1908: 193-5. l.) Ily fajta kutatások a jövőben még kecsegtethetnek némi eredménnyel és növelhetik Mátyás görög kódexeinek számát, habár aligha fog valaha is kikerülni belőlük egy teremre való, amint ezt Oláh minden tekintetben tulzott és kevéssé megbizható hiradása nyomán a Korvina egyes historikusai még ma is hinni szeretnék. A XV. század hetvenes és nyolcvanas éveiben a görög kódexek nagy része már véglegesen elhelyeződött, a másolásuk sem volt oly virágzó iparág (az ujabb másolatokon különben is rajta lenne Mátyás cimere), hogy Mátyás király nagyobb szabásu gyüjtő munkásságot fejthetett volna ki e téren. Lehet, hogy Janus Pannonius gyüjteménye – föltéve, hogy csakugyan belekerült a Korvinába – szaporitotta még leginkább a könyvtár görög állományát.

A könyvtárban volt *héber* és *magyar* kéziratokból – sajnos – még mutatóba sem maradt. A héber kéziratokról Oláh Miklós és Brassicanus egy-egy odavetett megjegyzéséből értesülünk csupán. Utóbbi a XVI. század első éveiben fordult meg a könyvtárban, s ott számos görög és héber kéziratot vett észre. (L. Hevesy. I. m. 21. l.) A magyar kéziratokat Anna királyné fegyverhirnöke emliti. Sőt, ha hihetünk Gyöngyösi Gergelynek, aki 1528-1532 között a pálosok kormányzója volt, Mátyás elrendelte, hogy a pálos Báthori László bibliaforditása helyeztessék el könyvtárába. (Uo. 25. l.)

Voltak-e *olasz* nyelvü kéziratok is a Korvinában, erről még ilyen röpke hiradás sem tanuskodik. Az 1877-ben Konstantinápolyból Budapestre került, illusztrativ szempontból rendkivül becses Dante-kódex sohasem tartozott a Korvinába. Kaposi József első pillantásra tetszetős föltevése (Dante Magyarországon. Bp. 1911. 48-9. l.), mely az 1477-ben Budán járt Francesco Bandiniban látja kódexünk első tulajdonosát, s az ő révén juttatja a kéziratot a Korvinába, nem állja meg a kritikát. Kaposi ui. egész okoskodását a kódexben szereplő cimerre alapitja, melynek vörös mezejét három ezüst szinü, rézsutos iker pólya hasitja

keresztül. Hogy ez a cimer korántsem azonositható a Bandiniek azon állitólagos cimerével, melyet Kaposi tekintélye, Corrolanza szótára bandato d'argento e di rosso (ezüstfehér és vörös sávozásu)-nak ir le, az a heraldika elemi szabályaival ismerős előtt egy percig sem lehet kérdéses. (V. ö. Foras: Le blason – A cimer c. kézikönyve 257. l.-jával.) Az ügyet még jobban bogozza a kitünő Rietstap, aki kétféle Bandini-cimert ismer: a firenzeit, mely ezüst mezőn egy vörös pólyát tüntet fel s a toscanait, melynek ezüst mezejét három rézsutos pólya szeli át, az arany paizsfőben fekete sassal. (Armorial général. 2. é. Goudon, 1883. I. köt.) Mint látjuk, e leirások egyike sem illik kódexünk geminált haránt pólyáira s igy a kódex egykori tulajdonosát valamely előttünk egyelőre ismeretlen olasz urban kell keresnünk. Egyébiránt a kódex nem került szükségképpen Magyarországból Konstantinápolyba, hisz' a törököknek elég alkalmuk nyilt közvetlenül harácsolni az olaszoktól. Talán valamelyik tengeri ütközetben esett zsákmányul, csakugy mint a vele együtt Budapestre juttatott másik olasz nyelvü kézirat, mely a hajózásról szól.

Sokkal kevésbé vagyunk tájékoztatva a Mátyás könyvtárában volt *ősnyomtatványokról*. Bár Mátyás – mint láttuk – felismerte, igaz, hogy jóval Hess András próbálkozása után s lehet, hogy Beatrix hatása alatt, a könyvnyomtatás nagy jelentőségét a tömegszükséglet kielégitése terén, vérbeli bibliofil létére elsősorban, ha nem is kizárólag, kéziratok gyüjtésére helyezte a sulyt, s a nyomtatványokat csak ugy engedte be könyvtárába, ha azokat előbb a kéziratokéval vetekedő képdisszel látták el. Ezt bizonyitja a párisi Bibliothèque Nationale pazarul miniált ötkötetes Aristoteles-e (Venezia, 1483/4.), az egyetlen ma ismert olyan ősnyomtatvány, mely valószinüleg vásárlás utján került Mátyás birtokába. Alighanem ugyancsak vásárlás utján szerezte meg Raynerius de Pisis Pantheologiá-jának (Általános teológia) I. részét (Nürnberg, 1478, – ma az esztergomi Érseki Könyvtárban) is, de csak azért, hogy cimerével ellátva 1480-ban odaajándékozza a lövöldi karthausi kolostornak. (V. ö. Knauz: Az esztergomi Corvin-codexek. Bp., 1880.) Két másik, Mátyás cimerével ellátott ősnyomtatvánnyal (ezek egyike ma Amerikában ismeretlen magántulajdonban, másik a pozsonyi ferences könyvtárban) a cimlapokra festett cimerek tanusága szerint II. Pál, illetve IV. Sixtus pápa ajándékozta meg az uralkodót. (L. Hevesy. I. m. 24. l.) Ilyfajta ajándékokkal bizonyára a humanista tudósok is nem egyszer fölkeresték. Egyikükről Mátyásnak Pomponio Letóhoz irt leveléből van tudomásunk. „Szives örömmel fogadtuk – irja a római Accademia megalapitójának – ajándékodat s már több izben lapozgattunk abban a Silius Italicusban, amelyet nem régiben nyomattál ki oly sok gonddal Rómában". (L. Teleki. I. m. XII. 679. l.) Abból, hogy Turóczi János Chronica Hungariae (1488) c. müvének mind brünni, mind augsburgi kiadása Mátyáshoz intézett ajánlólevéllel kezdődik, valószinü, hogy ezek az ősnyomtatványok is megvoltak a budai könyvtárban. (L. Hevesy. I. m. 24. l.) Az augsburgi kiadás két hártyapéldányáról, mely ma a Széchényi Könyvtár tulajdona, Fitz ugy véli, hogy egykor Mátyásé és Beatrixé lehetett. Végül szinte holtbiztosra vehető, hogy az uralkodó rendeletéből kinyomatott hazai szerkönyvek egy-egy diszpéldánya sem hiányzott a Korvinából.

Mátyás nagy költséggel összeszerzett *kéziratainak belső értéke* vajmi *csekély*. A mult századok kedvező véleménye, mely már a firenzei másolókat is arra inditotta, hogy munkáik jobb szinben való feltüntetésére azt állitsák róluk, miszerint másolataik az „exemplaria satis fida Mathiae Corvini" alapján készültek, a modern szövegkritika világánál tarthatatlannak bizonyult. Ábel Jenő, aki e kérdéssel legbehatóbban foglalkozott (Korvin-codexek. Értek. a. M. T. Akad. Nyelv- és Széptud. O. kör. 8: l. Bp., 1878.), mint tipikus példát, Tacitust emliti, melynek Korvin-kódexe nem a rendkivül nehezen olvasható longobard irásu Mediceus Alter kéziratból készült, hanem valamely elegáns ujabb másolatból, aminő három is volt a Laurenziana kincsei között. (Uo. 21. l.) Ábel az akkortájt Konstantinápolyból visszakerült kéziratok gondos szövegkritikai egybevetése alapján eredménykép kimondja, „hogy a bennök foglalt kiadatlan daraboknak semmi abszolut értékük nincsen, hogy a klasszikusoknak a

Korvin-kódexekben foglalt szövegeik, habár nem ritkán nem éppen a legrosszabbak közé tartoznak, mégis nagyon középszerüek s nem olyanok, hogy összehasonlitásukból emlitésreméltó és az összehasonlitás fáradságát kárpótló hasznot huzhatna a tudomány". (Uo. 102. l.)

Annál becsesebbek a kódexek *müvészi szempontból*. Diszitésük a kor virágzó miniatura festésének legnevezetesebb hajtásai közé tartoznak. Természetesen a kódexek ékesitése nem egyformán gazdag. Aránylag kevés oly Korvin-kéziratunk van, amely a lapszéli lombozaton és festett kezdőbetükön kivül egész lapokat betöltő alakos, architektonikus és tájképes kompoziciókkal is dicsekedhetnék. A legtöbb kódex egy-két diszlapot s néhány gazdagabb ornamentikáju iniciálét tartalmaz csupán, sőt fölös számmal akadnak olyanok is, melyben néhány aranyos vagy szines kezdő betü az egész ékesség. Kivitel dolgában sem állnak e kódexek egyforma magaslaton. Legutoljára s legtöbb tudományos készültséggel Hoffmann Edit foglalkozott e miniaturákkal. (Der künstlerische Schmuck der Corvin-Codices, Belvedere, 1926: 130-56. l. Fraknói-féle Bibliotheca Corvina. Bp., 1927, olasz és magyar kiad. Régi m. bibliofilek, Uo. 1929. és Mátyás király könyvtára, Mátyás király emlékkönyv. II. köt. Uo. 1941.)

Talán a leginkább gyönyörködtetik a szemet azok a kéziratok, melyek ékitése a kor legkiválóbb vagy legalább is legkeresettebb firenzei miniátora, *Attavante Gabriele di Vante* (szül: 1452) mühelyéből kerültek ki. Ez a rendkivüli termékeny, Verocchio és főleg Domencio Ghirlandajo hatása alatt álló (l. Paolo d'Ancona cikkét a Thieme-Becker-féle Allg. Lexikon d. bild. Künstler. Lpzg. 1908. II: 214-16. l.) miniátor, aki – természetesen segéderők igénybevételével – Mátyás mellett még a Mediciek és az Urbinói herceg számára is dolgozott, három kétségtelen – mert szignált – főmüve közül kettőt készitett Mátyás rendeletére: a jelenleg Brüsszelben lévő Missalé-t s a velencei Sz. Márk Könyvtárban őrzött Marcianus Capellát. A Korvina részére megrendelt kisebb jelentőségü szignált müvei közül a Széchényi Könyvtár, a párisi Bibliothèque Nationale és a bécsi Nationalbibliothek egyetlenegyet őriz, mig az Esték modenai könyvtárába öt jutott belőlük. Az oklevéltári adatok vagy stilkritikai indokok alapján Attavantének tulajdonitható kódexek sorában d'Ancona csupán egy Korvin-kódexet emlit: a Vatikáni Könyvtár egyik Breviarium-át. Hoffmann szerint a Korvina fennmaradt kéziratai közül 31 való Attavantétől, s ezek közül 14 csupán részben sajátkezü munkája, 13 pedig mühelyének terméke vagy az ő modorában készült. (Belvedere. 1926: 137-8. l.) Irányának egyik legtehetségesebb követője a Boccardino Vecchiónak nevezett Giovanni Boccardi volt, akinek főmüve Hoffmann szerint a Széchényi Könyvtár Philostratusa (1931-ig Bécsben), s legalább részben tőle való a párisi Ptolemaeus, melynek cimlapján teljesen azonos kivitelben ugyanaz a két, Bacchus és Ariadne mondájából vett jelenetet ábrázoló gemma szerepel, mely a doli püspöknek kétségtelenül Attavantétól festett misekönyve cimlapján a cimerpaizs két oldalán van reprodukálva.

Sokkal kevésbé biztosan állapitható meg a *többi Olaszországban miniált kézirat* könyvfestő müvészének a kiléte, ami elsősorban a miniatura történetének mai éppen nem kielégitő állásának tudható be. Hogy e téren mily tág tere nyilik a találgatásnak, arra jeles példa a sokáig elveszettnek hitt s 1912-ben ismét fölszinre bukkant Dydimus-kódex. „Römer Flóris 1870-ben még Attavante müvének tartotta, utóbb az Anziani és Eugene Müntz által determinált kódexminiaturákkal való rokonság alapján nálunk az a vélemény alakult ki, hogy a Francesco d'Antonio del Cherico festéseivel van dolgunk, a müárus, aki 1912-ben áruba bocsátotta, Monte vagy Gherardo di Favilla munkájának tartja", Berzeviczy Albert pedig, aki a kódexről előkerülése alkalmával előadást tartott róla, a következőkép nyilatkozott: „Kétségkivül firenzei mester, kétségkivül az Attavante köréből való és kétségkivül a Ghirlandajo stiljéhez közel álló, de megnevezése egészen hipotétikus volna". (V. ö. Berzeviczy előadásának kivonatával. M. Kvszle. 1912: 280-83. l.) Hoffmann idézett dolgozatában viszont ismét az Attavante körétől távolabb eső del Fora testvérpár, Gherardo és Monte mühelyébe

utalja. Ebben egyébiránt D'Ancona nyomán jár, akivel a Dydimus-kódexen kivül még a bécsi Sz. Jeromos- (Cod. lat. 930) és a prágai Sz. Tamás-kéziratot is Foráék munkájának tartja. Ide sorozza továbbá Hevesy Andorral a modenai Nagy Sz. Gergely- és Sz. Jeromos-kódexeket, s számukat a Mátyás rendeletére készült, de halála következtében befejezetlenül maradt háromkötetes Bibliával is gyarapitja, melyet Lorenzo de' Medici váltott magához. (A Régi m. bibliofilek táblázata szerint a három kötet közül az I. Attavante munkája, az alig elkezdett II. s a Psalteriumot és az Uj Szövetséget tartalmazó III. kötet a Forák munkája. A Mátyás király emlékkönyv II: 269. l. viszont azt olvassuk, hogy „a legszebb Corvin-kéziratot s általában a legpompásabb olasz kéziratok egyikét a firenzei Laurenziánában lévő, fejedelmi méretekben készült Bibliát Gerardo és Monte del Fora festették".) A del Forák mühelyéből kikerült Korvin-kódexek száma tehát hat. Ugyanő Francesco Antonio del Cherico firenzei mühelyének terméke gyanánt a Korvina hét darabját jelöli meg, s érdekes, hogy ezek sorából a legszebb három: Origenes homiliái Modenában, a wolfenbütteli Psalterium és egy bécsi Regiomontanus (Cod. lat. 44) Beatrix tulajdona volt.

A *firenzei kéziratokra* jellemző, hogy képdiszükben a cimerekkel vegyitve különböző emblémákat alkalmaztak. Ez emblémák jelentését Hoffmann szerint (Mátyás kir. emlékkönyv, II: 272. l.) máig sem sikerült megfejteni. Kár hogy az emlékkönyv szerkesztői nem olvastatták el vele Fitz Józsefnek ugyane kötetben megjelent értekezését, melyben ő e sok fejtörést okozott jelképek mindegyikének pontos értelmezésével szolgál: „a méhkas – Hoffmannál buzaköteg – a szorgalmat, a hordó a takarékosságot, az éggömb a hatalmat, a gyürü a hüséget, a kut az elmélyedést, az acél és kova a szellemet, a sárkány a bátorságot" jelenti. (Uo. 233. l.)

Sokkal kevesebb Hoffmann szerint a Korvina maradványai közt a *nápolyi* munka. Ilyen a pármai Diomedes Carafa-, a drezdai Valturius-, a budapesti (Egyetemi Könyvtár) Curtius-kódex, a királyné számára két példányban készült Agathias-kódex, melyek egyike jelenleg Münchenben, másika Bécsben van, s a Széchényi Könyvtár Sz. Ágoston: De civitate Dei- (Az isten államáról) kézirata. Milanói munka Marliani Epithalamium-a (jelenleg Volterrában), a római vagy umbriai iskola terméke Cortesius Panegyricus-a (ma Wolfenbüttelben). A veronai káptalanban lévő két Korvin-kódexet Hevesy Andor régibb irodalmi hagyományok alapján Girolamo dal Libri müveinek tartja, de ez Hoffmann szerint már csak azért is lehetetlen, mivel e jeles müvész Mátyás király halálakor 16 éves volt, s a két kézirat stilusa a 70-es évekre vall.

Az Olaszország határain kivül, de Mátyás idejében illuminált Korvin-kódexek sorából müvészi jelentőségre a budapesti (1931) bécsi Antiphonarium válik ki, mely Varju Elemér véleménye szerint *francia* földön készült. A részben vagy egészben Budán miniált kéziratokról, valamint a selyem-, bársony és dus aranyozásu bőrkötésekről jelen munka 4. és 5. fejezetében emlékeztünk meg.

A gyönyörü könyvtár rendbentartása és felügyelete a *könyvtáros* dolga volt. A könyvtár történetével foglalkozók igen különböző koru és hitelü források alapján Johannes Regiomontanust, Taddeo Ugolettit, Marzio Galeottot, Bartolomeo Fontet és Felix Ragusanust emlitik, mint akik egymást fölváltva e tisztséget betöltötték. (V. ö. Beőthy-Badics: A m. irod. tört. 3. kiad. I. 144. l. Sebestyén Gyula tanulmányával.) Csupa litterátus ember, akikre nézve a könyvtárosság megtisztelő mellékfoglalkozás lehetett. Ugoletti például Korvin János nevelője volt, Felix Ragusanus pedig a könyvmásolók felügyelője. Hasonló állapotok voltak e korban az olasz udvari könyvtárak legtöbbjénél. Ferrarában is például az első igazi könyvtárnok Pellegrino Prisciano volt a század nyolcvanas éveiben; elődei, mint Scipione Fortuno, Francesco Putti, Andrea de la Vieze elsősorban könyvmásolók vagy udvari tisztviselők voltak, s csak mellékesen kezelték a kéziratgyüjteményt. (L. Bertoni. i. m. 27. l.) A könyvtárosi teendők ilyetén ellátását a gyüjtemény jellege igazolja. A Korvina könyvtárosainak tevékenységéről közelebbi hireink nincsenek, csupán Taddeo Ugolettiről tudjuk, saját hiradása alapján, hogy a király őt bizta meg görög és latin könyvtára ujjászervezésével. (Az erre

vonatkozó passzus Opera Ausonii nuper reperta – Ausonius nem régiben megtalált müvei, Róma, 1499. c. kiadványa előszavában igy hangzik: „Quas aliquot abhinc annis scribere coeperamus quum Mathias Pannoniae regis sapientissimi et cultissimi, bibliothecae graecae et latinae officiare processemus" – „Ezeket néhány évvel ezelőtt kezdtük irni, midőn Mátyásnak, Magyarország bölcs és müvelt királyának latin és görög könyvtára gondozását elkezdettük...". Idézi Hevesy i. m. 15. l. Teendője tehát nem volt valami terhes, mert hiszen ideje maradt még abban az esztendőben, amelyben a megbizatást elnyerte, belefogni az Ausonius-kommentárba!)

A Korvina *nem volt nyilvános közhasználatra szánt könyvtár*, még oly értelemben sem, mint Niccoli firenzei vagy Bessarion velencei alapitásai. Elsősorban a király személyes használatára volt fenntartva, de persze az udvarában megforduló tudósok és főpapok is igénybe vehették. Ha a Vitéz által emendált Korvin-kódexek már eredetileg is a királyi gyüjteménybe tartoztak, ugy arra is van bizonyiték, hogy az olasz fejedelmi könyvtárak mintájára házon kivüli használata is divatozott. Egyik munka olvasását Nyitrán, egy másikét Nagyszebenben fejezte be Vitéz. Különösen érdekes a használat szempontjából a Casanate-könyvtár orvosi kompendiuma, mely 87 magyar bejegyzést tartalmaz – egyes növények magyar neveit – mind Mátyás korabeli irásban: világos jeléül annak, hogy a királyi udvarban felhalmozott szellemi tőkét a magyarság is igénybe vette. Schönherr Gyula föltevése szerint e bejegyzések pálos szerzetesektől származnak, akik talán még Mátyás életében kölcsönvették a kódexet, s a kikölcsönzők mindenkori kedves szokása szerint nem adták többé vissza jogos tulajdonosának. Ott forgott egy ideig magyar kézen, mig végre, ma már kikutathatatlan módon, de legkésőbb 1546-ban, olasz földre került. (L. M. Kvszle. 1904. 450. l.)

A nagyszerü kulturális alkotás *további sorsát* megpecsételte a nagy király váratlan halála. Mindjárt Mátyás halála évében megbolygatta a kincseket az örökösök kapzsisága és viszálykodása. Korvin János és párthivei II. Ulászló közeledtének hirére társzekerekre rakták a kincstár drágaságait, a Korvina értékesebb kódexeit s a várlak becsesebb holmiját, és junius 30-án elhagyták a várost. Az országos rendek serege Dunaföldvár tájékán érte utól a szökevényeket, s a Csontmezőn vivott csatában legyőzte Korvin János hiveit. A dusan megrakott társzekerek egy része a harctéren maradt, kövér zsákmányul a győzőknek, és csupán öt szekérre való jutott vissza julius 12-én Budára. (V. ö. Schönherr Gyula: Corvin János. 145-8. l.)

E *zürzavarban kallódtak el* legelső izben egyes különösen fényes kötésü darabok a könyvtárból, amelyek pénzbeli értéküknél fogva vonhatták magukra a zsákmányolók kapzsiságát. E szomoru tény folyománya volt, hogy az országos rendek Corvin Jánost a vele kötött egyezség egyik pontjában kötelezték, hogy atyja könyvtárából könyveket csak az országnagyok beleegyezésével vehessen ki. Ez volt nálunk az első eset, mint már Fraknói is megjegyezte (i. m. 537. l.), amikor könyvtár országos rendelkezés tárgyául szolgált, s egyuttal legjobb cáfolata annak az állitásnak, mintha a „Báthory Istvánok, Kinizsi Pálok, vagy más hozzájuk hasonló főpapok és urak" alig tudták volna megbecsülni a könyvek értékét. (Marczali Henrik: Magyarország története. Müveltség Könyvtára. 356. l.)

Maga II. *Ulászló* sem bánt, legalább uralkodása első felében, olyan könnyelmüen a Korvina kincseivel, amint azt általában hiszik. Igy tudjuk, hogy 1498-ban Farmoser Sándor német ügyvivője utján Firenzében kisérletet tett Mátyás könyvtartozásainak rendezésére. A Mediciek és Capponiak ily cimen támasztott igényei azonban – mint láttuk – oly nagyok voltak, hogy Ulászló aligha gondolhatott kiegyenlitésükre. Azonban a budai könyvmásoló, könyvfestő és könyvkötő mühelyt, legalább egy ideig, tovább foglalkoztatta. Erre vall a Lord Leicester könyvtárában őrzött Evangelistarium, melynek akkor még üres cimer-mezejére egyenest az ő sztemmáját festették. (V. ö. M. Kvszle, 1908: 196. l.) Más, eredetileg Mátyás számára készült kéziratokon, például a párisi Cassianus-on s a müncheni Bedá-n pedig elődje családi cimerét a magáéval helyettesittette. (Uo. 1881: 82. l.) Tudjuk továbbá róla, hogy lemásoltatta Bonfini

Decades-eit s hogy 1495-ben Pál scriptor egy Gradualé-n dolgozott számára. Sőt a magyar trónra lépte előtti időből is maradt fenn két könyve. Igaz, mindkettő imádságoskönyv, s igy nem bizonyiték amellett, mintha különösebben kedvelte volna a tudományokat, de legalább arról tanuskodik, hogy a kor szokásához hiven ő is sulyt helyezett arra, hogy napi ájtatoskodását csinosan illuminált Horarium-ból végezze. Mindkettő cseh munka a XV. század hatvanas éveiből; az egyik az oxfordi Bodleyana, a másik a krakkói egyetem Jagelló Könyvtárában maradt reánk. Ismerünk továbbá négy olyan többé-kevésbé fényesen miniált kódexet, melyet szerzőjük ajánlott fel Ulászlónak. Ezek a pistojai származásu Dominicus Crispus, Rannusinus ugyancsak Csehországban miniált Sermo de ascensione (Beszéd a Mennybemenetelről) c. beszéde a konstantinápolyi Eszki szerájban, a római Jo. Michael Nogonius Prognostichon et panegyricon (Jövendőmondás és dicsőités) c. Ulászlót magasztaló költeménye a prágai Egyetemi Könyvtárban, s végül egyik ügyvivőjének, Felix Petanciusnak Genealogia Turcorum imperatorum (A török császárok leszármazása) c. rotulusza, ma a Széchényi Könyvtárban, s Historia Turciae c. kódexe a nürnbergi városi könyvtárban. (V. ö. mindezekre Hoffmann Edit: Régi m. bibliofilek II. Ulászlóra vonatkozó fejezetét.) E két utóbbi valószinüleg Budán készült, de hogy képdiszüket maga a szerző festette volna, amint azt Berkovits Ilona véli (Felice Petanzio Ragusino capo della bottega di miniatori di Mattia Corvino. Corvina Rassegna Italo-Ungherese 1940: 53-84. l. és Klny. Bp. 1941.), ez csak abban az esetben hihető, ha Petantius valóban egy személy a Mátyás budai másoló mühelyét vezető s a festésben is jártas Felix Ragusanusszal. E mellett egy ideig a budai könyvkötőmühelyt is foglalkoztatta. Legalább ismerünk olyan kötéstáblát, melynek a Mátyásétól eltérő diszitése a Korvina bélyegzőivel készült Ulászló számára. (M. Kvszle. 1905: 322. l.)

Miként Mátyás idejében, II. Ulászló alatt is használhatták a könyvtárt az udvarnál megfordult tudósok, de ugy látszik, kellő felügyelet nélkül. Igy esett meg azután, hogy a *lelkiismeretlenebb olvasók meg-megdézsmálgatták* a könyvtár állományát. Ennek bizonyitékai a Celtis Konrád birtokában volt Korvin-kódexek, melyek cimlapjáról a hollós cimert levakarták. Bohuslav, aki 1499-ben magánügyekben Budán járt, a Korvinában is megfordult. Itt különösen a görög Ptolemaeus-kódex nyerte meg tetszését. Schlachtát, a király titkárját váltig szuttyongatja, szerezné meg neki ajándékul a királytól. S mellett más kódexeket is elkért „kölcsön". Megkapta-e a kéziratokat, s ha igen, visszaszolgáltatta-e őket, egyaránt kérdéses. (V. ö. Fógel I. m. 103. l.) Ulászlónak nem volt, miként a ferrarai hercegnek, egy Priciano az oldalán, aki figyelmeztette volna a kölcsönzéssel járó veszélyekre. (L. Bertoni. I. M. 30. l.)

1502-től kezdve Ulászló maga is elősegitette a Korvina szétzüllését. A könyvre éhező tudósok hizelgéseikkel rávették, hogy *el-elajándékozgasson* belőle. A sort az imént emlitett Bohuslav nyitja meg, aki epigrammban ünnepli Ulászló nagylelküségét. (L. Fógel. I. m. 103-4. l.) A tudós Cuspinianus, aki mint I. Miksa császár követe gyakran megfordult Ulászló udvarában, mind a maga szakállára, mind ura megbizásából a kéziratok egész sorát csalta ki a gyönge fejedelemtől részint ajándékba, részint „másolásra". (Mindazon által a bécsi Áll. Könyvtár bejárata felett alkalmazott felirat, mely szerint Miksa gyüjteményének alapját „Korvin Mátyás Magyar Király ő Felsége könyveinek egy nagyrészével" vetette meg, csak cum grano salis (kellő fenntartással) értendő. A bécsi gyüjteményben 1931-ig mindössze 42 kétségtelen Korvin-kódex volt, s ezek egy része is Fabertől jutott oda. De Cuspinianus famulusa és kedvelt tanitványa, Johannes Gremper szintén értette a módját, mint kell Ulászló szivére hatni. Igy 1513-ban kicsalta a maga részére a remekül diszitett Flavius Philostratus-kódexet, melyre eredetileg az októberben Budán járt Vadianus Joakim és Collimatus György bécsi humanisták hivták fel Miksa figyelmét. A derék Gremper azonban a maga részére tartotta meg a becses zsákmányt, melynek megszerzése nem ment egészen simán. A kódex alapján 1516-ban készült kiadásban ugyanis Grebelius Miklós, Gremper barátja a kézirat megszerzéséről a következőkép emlékezik meg: „qui – scil. Joannes Gremperius – multis sane laboribus,

multis precibus, multis denique lachrymis librum hunc a Budensi Bibliotheca extorsit" (Aki – Johann Gremper – sok fáradsággal, sok esedezéssel és végezetül sok siránkozással ezt – a könyvet – a budai könyvtárból kicsikarta). Gremper könyörgései, ugy látszik, máskor is hatottak: máig 21 könyvről és kéziratról állapitották meg, hogy egykor az övé volt, s ebből négy eredetileg a Korvina kincsei közé tartozott, egy pedig ott készült másolat volt. (V. ö. Ankwicz: Magister Johannes Gremper aus Rheinfelden. Zentralbl. f. Biblwes. 1913: 5. sz.)

Arra is volt eset, hogy a király jószántából ajándékozott el egyet-mást előde könyvtárából, különösen amikor előkelő külföldi követeknek vagy hatalmas főpapoknak kivánt kedveskedni. Igy Cristopher Ustwik of Barmbridge, abingdoni apát, VIII. Henrik angol király követe is kapott Korvin-kódexet ajándékba. (V. ö. Fógel. I. m. 104. l.) A vatikáni Thurzó-kódex egy egykoru bejegyzése pedig arról tanuskodik, hogy a Korvina egy máig lappangó darabja, mely Ignác antiochiai püspök leveleit tartalmazta, 1515-ben már a boroszlói püspöki könyvtár tulajdona volt.

Még válságosabbra fordult a helyzet *II. Lajos* király (1516-1526) alatt, amikor a gyermek-király nevelője, György brandenburgi őrgróf és instruktora, Dubravius János jártak elől a Korvina kifosztásában. Igy esett meg, hogy Masario velencei diplomata 1510-ben Budán járva, a Korvinában egyetlen becses könyvet sem talált, mivel minden jó darabot eltulajdonitottak. Amikor a török Buda várát 1526-ban elfoglalta, a közkatonák fosztogattak a könyvtárban, sőt az özvegy királynénak is volt rá gondja, hogy ne távozzék emlék nélkül az országból. A brüsszeli gyönyörü Missale ő vele került Németalföldre.

Meglehetős veszteségek érhették a könyvtárt 1523-29-ben is, amikor Buda egy időre *I. Ferdinánd* hatalmába került. Ugy látszik, ekkor szerezte meg Faber, a későbbi bécsi püspök is a tulajdonában volt Korvin-kéziratokat. De a nemzeti király, *Zápolya János* (1526-1540) uralma sem vált a könyvtár javára. Ő alatta számos kódex erdélyi könyvtárakba került, ahol azután a lángok martalékává lett. (L. minderre Ábel. I. m. 6. l.)

Amikor aztán 1541-ben Buda hosszu időre *török* kézre került, a könyvtár ügye végkép elhanyatlott. A megtizedelt könyvtár *java része Konstantinápolyba került*, s ami még Budán maradt, apránkint elkallódott. Legalább Lambeck, a bécsi udvari könyvtár vezetője 1666-ban átkutatván a budai vár pincéjébe számüzött könyveket, három kéziraton kivül (Weinberger i. m. ezeket sem tartja a Korvina maradékainak), amelyeket magával is vitt, csupa értéktelen nyomtatványt talált. Jelentését a derülátók kétkedve fogadták, s 1686-ban ismét átkutatták a pincét. De ekkor kiderült, hogy Lambeck, sajnos, nagyon is igazat beszélt. (L. Ábel. I. m. 7. l.)

A Korvina ilykép csak egy *fényes epizód a magyar könyvtárügy történetében*. Szerencsésebb körülmények között kiinduló pontja lehetett volna egy modern nemzeti könyvtárnak, mint ahogy azzá lett annyi más fejedelmi gyüjtemény Európában. A sors máskép akarta. A nemzeti királyság elbukott s ezzel csirájában pusztult el sok olyan kulturintézmény, mely más, nálunk szerencsésebb népeknél a fejedelmek tudomány- és pompaszeretetéből virágzott ki az egész nemzet javára és gyönyörüségére.

II. rész
UJKOR

A MOHÁCSI VÉSZTŐL AZ ELSŐ ÁLLAMI KÖNYVTÁR KELETKEZÉSÉIG (1526-1773)

A nyugati kereszténység megoszlását – mondhatni szerzőjük akarata ellenére – előkészitő erasmusi tanok, majd magát a hitujitást végrehajtó Martin Luthernek hitcikkelyei is gyorsan tért hóditottak Magyarországon. Desiderius Erasmusnak, a nagy rotterdami humanistának eszméit – melyek bár erősen aláásták az Egyház tekintélyét, mégis szerzőjük a dogmákkal soha nem szakitott, sőt a nála következetesebb Luther ellen is fellépett – a bécsi egyetemen szép számban tanuló magyar ifjak hozták át a határon. A lutheri tanoknak a felvidéki német városokban akadtak már a XVI. század huszas éveinek legelején lelkes követői, sőt, e tanok II. Lajos udvarába is utat találtak. A mohácsi nemzeti katasztrófát követő zavaros évtizedekben pedig – a két ellenkirálynak és a főpapok és a főnemesség egy részének gátló intézkedései ellenére is – egyre erősebben tért hóditanak nemcsak a lutheri tanok, hanem a hitujitás egyre radikálisabb változatai is, egészen a niceai zsinat közös alapjáról lesikló unitárizmusig.

A protestantizmus e gyors térfoglalásában a papság elvilágiasodása s az ország három részre szakadásának természetes velejárója, a központi hatalom maglazulása mellett, rendkivül nagy szerepe jutott a könyvnek. Hiszen a protestantizmusnak egyik fő törekvése az volt, hogy a hitelvek egyetlen forrásául elismert Szentirást minél szélesebb rétegek számára tegye hozzáférhetővé. Ezzel kapcsolatban természetesen ki kellett szélesitenie s népnyelvi alapokra helyeznie a közoktatást, főleg annak alsó, elemi tagozatát. Ehhez pedig elsősorban könyvekre volt szükség.

I.
A KÜLFÖLDI NYOMDÁK SZEREPE A HAZAI SZÜKSÉGLETEK KIELÉGITÉSÉBEN

Eleinte külföldön, nevezetesen Krakkóban és Bécsben állitották elő a magyarországi rendeltetésü és magyar nyelvü könyveket.

Krakkóban a sziléziai származásu Büttner, latinosan Vietor Jeromos fejtette ki a legnagyobb tevékenységet a magyar nyelvü kiadványok előállitása terén. Első ilynemü kiadványai, szám szerint kettő, melyek ez idő szerint a legrégibb ismert magyar nyomtatványok, 1527-ben láttak napvilágot. Egyikük Hegendorff, latinosan Hegendorphinus Kristóf, akkor lipcsei tanitó, Rudimenta grammatices Donati cum nonullis praeceptiunculis [Donatus grammatikájának elemei néhány kis szabállyal] c. (8-r. 32 lev.) munkája melyet Vietor, mint a cimlapon olvashatjuk, „most ujabban hármas (azaz német, lengyel és magyar) értelmezéssel ellátva" adott ki. A magyar értelmezések szerzője, miként azt Melich János kimutatta, Sylvester János, akkor krakkói egyetemi hallgató volt. Valószinüleg a korrekturát is maga végezte. A mü latin szövegét kurzivával, a magyar, német és lengyel értelmezést, ugyszintén az utolsó lapon közölt magyar nyelvü Pater noster-t és Ave Maria-t [Miatyánk, Üdvözlégy Mária] fraktur betüvel nyomatták. A nyelvtan Vietor nevében készült előszava junius havában kelt, s igy a munkácska is ez idő tájt hagyhatta el a sajtot.

A másik munka, mely a kolofon tanusága szerint valamivel később, augusztus havában került ki a nyomdából, Heyden Sebald nürnbergi iskolamester Puerilium colloquiorum formulae [A gyermeki beszélgetések példái] (8-r. 38 lev.) c. tankönyve, a beszélgetések német, lengyel és magyar értelmezésével, s az elsőhöz hasonló tipográfiai kiállitásban. A cimlap e kitételéből

„iam denuo Germanico, Polonico ac Vngarico ideomate illustrate" [„immár ujólag német, lengyel és magyar nyelven bemutatva"] Melich azt következteti, hogy van Heyden Sebald munkájának régibb magyar értelmezésü kiadása is. Ugy hiszem azonban, ez a föltevés nem állhat meg. A „denuo" itt valószinüleg ugyanazzal a jelentéssel bir, mint a Rudimenta cimlapján, s azt akarja kifejezni, hogy a már előbb megjelent munkát ezuttal háromnyelvü értelmezéssel adták ki. E münek akkora sikere volt, hogy Vietornak 1531-ben ujra ki kellett nyomtatnia (RMK. I. 2.).

Vietor hirneve e kiadványok révén Magyarországon annyira elterjedt, hogy Perényi Gábor özvegye, Frangepán Katalin nála nyomatta ki János fia nevelőjének, Komjáthy Benedeknek Sz. Pál leveleiből készitett forditását (RMK. I. 3.), mely – a tipográfus előszavának keltéből itélve – 1533 februárjában hagyta el a sajtót. Cimlapján a Magyar-, Dalmát- és Csehország egyesitett cimerét ábrázoló fametszet diszlik, a cimlevél verzóján pedig a Frangepán-cimer látható, felette K. P. betükkel. Egyike a legdiszesebb magyar könyveknek. Figurális kezdőbetük és fametszetü képek ékesitik.

Ugyanezen esztendőben jelent meg Vietornál Perényi István fiainak ajánlva Murmellius János Lexicon-a (RMK. I. 4.) német és magyar értelmezésekkel ellátva. 1535-ben nyomtatta ki Vietor Ozorai Imre De Christo et eius Ecclesia [Krisztusról és Egyházáról] (RMK. I. 5.) c. magyar nyelvü munkáját, melyet 1546-ban másodszor is kihozott. Valószinüleg 1536-ban vetette piacra Gálszécsi István Kegyes yenekekrwl ees keresztyen hewtrewl (való) reewid keonywecké-jét, mely talán 1538-ban ujból megjelent (RMK. I. 8. és 10.). Ugyanez idő tájt kerülhetett ki sajtójából Székely István irodalmi zsengéje, a Calendarium magyar nyelven (RMK. I. 354.), s kétségkivül nála jelent meg 1528 és 1539 között Dévai Biró Mátyás Orthographia Vngarica [Magyar nyelvtan] c. müvének ma már elveszett első kiadása, Abádi Benedek gondozásában. Vietor Jeromos 1547-ben elhalván, üzletét özvegye, Borbála vezette tovább, aki 1548-ban bocsátotta a könyvpiacra Székely István Soltar ko^{e}nu^{e}-ét (RMK. I. 19.) és 1549-ben az Orthographia Vngarica második kiadását (RMK. I. 20.).

A Soltár könyv szept. 6-án kelt kolofónja azt is elárulja, hogy a müvet az özvegy számlájára „Strikouia beli Lazar" (a szilézíai „Stregua-beli"), azaz Lazarz Andrysowicz (latinosan Lazarus Andreae) nyomtatta ki. Andrysowicz utóbb önállósult, s mühelye 1550-1617. között állott fenn, 1577-ig személyes vezetése alatt. Az ő officinájából került ki Batizi András Keresztyéni tudomanrul valo konveczkéje (RMK. I. 23.) 1550-ben, Heyden Sebald müvének bővitett kiadása 1552-ben (RMK. I. 30.) és Székely István Chronicá-ja 1559-ben (RMK. I. 38.).

Irodalmunk története szempontjából nagy fontosságu Sztárai Mihály Commoedia de matrimonio sacerdotum [A papok házasságáról komédia] c. füzete, mely 1550-ben hagyta el Kerekotzki Ferenc krakkói sajtóját.

A XVI. század második felében 1557-1597 között virágzott Wierzbieth Mátyás mühelye, melynek két magyar termékét ismerjük, köztük Bock Mihály: Betegh lelkeknek valo fuues kertezké-jét Balassa Bálint forditásában 1572-ből. (RMK. I. 91.)

Tudomásunk szerint magyar nyelvü könyveket nem nyomtattak, de magyarországi irókkal és tudósokkal összeköttetésben álltak Scharfenberg (lengyelül Ostrogóvski) Mátyás (1521-47), Honterus munkáinak nyomtatója (RMK. III. 281., 282.), és a bajor származásu Ungler Flórián, Pesti Gábor (RMK. III. 291., 300.) kiadója. A krakkói nyomdászat utóbb magyar szempontból elvesztette minden jelentőségét.

A magyar nyelvü könyvnyomtatás másik külföldi fókusza *Bécs* volt, ahol azonban a XVI. század folyamán távolról sem jelent meg annyi magyar könyv, mint Krakkóban.

A mi szempontunkból a legnevezetesebb bécsi könyvnyomtató a bajor származásu Singriener, latinosan Singrenius János, aki 1510-ben tünt fel Bécsben, egyelőre mint Vietor Jeromos társa. Közös mühelyük első magyar vonatkozásu terméke Janus Pannonius Panegyricus in laudem Baptistae Guarini Veronensis (RMK. III. 177.) c. költeménye 1512-ből, mely azért is nevezetes, mivel Perényi Gábornak van ajánlva s cimlapján a Perényi-cimer diszlik.

Singriener 1514 decemberében önállósitotta magát s ettől kezdve 1545 vége felé beállott haláláig nagy munkásságot fejtett ki. Ez idő alatt nem kevesebb mint 414 nyomtatvány került ki sajtójából. Mühelyének egyik legpompásabb terméke Werbőczi István Tripartitum opus iuris... regni Hungariae [Magyarország szokásjogának Hármaskönyve] (RMK. III. 214.) c. törvénykönyve. A 71 fólió ivre terjedő kötet 1517. május 8-án hagyta el a sajtót s – a tipográfus állitása szerint – negyven nap alatt készült el. Szövege nagy antikva betüvel, a cimfelirások pedig frakturral vannak szedve. Singriener a szerzőtől rekordteljesitményéért pompás ajándékot kapott.

Magyar nyomtatványainak sorát Pesti Gábor Wij Testamentum-a (RMK. I. 6.) nyitja meg, mely 1536. julius 16-án hagyta el a sajtót. A király öt évre szóló kiváltságával ellátott, számos fametszettel diszitett kötet Singrenius és Metzger János tekintélyes bécsi könyvkereskedő együttes költségén jelent meg. Ugyanez év augusztusában került forgalomba Pesti Gábor másik forditása az Esopus fabuláij. (RMK. I. 7.). Végül 1538-ban ugyancsak ő adta ki Pesti hatnyelvü szótárát, a Nomenclatura sex linguarum-ot (RMK. I. 9.), melyhez szintén szerzett privilégiumot. Ezt a munkát Singriener kisebbik fia, ugyancsak János 1550-ben és 1561-ben még kétszer ujra kinyomtatta (RMK. I. 21. és 45.). Ugyanő 1561-ben Werbőczi Tripartitumából (RMK. III. 486.) is uj kiadást rendezett.

Mint magyar könyveket előállitó XVI. századi bécsi nyomdászokat felemlithetjük még Adler, latinosan Aquila Egyedet, aki 1550-52. között az Anna-udvarban gyakorolta mesterségét, – Hoffhalter Rafaelt, akiről mint magyarországi vándornyomdászról később bővebben fogunk szólani, – Stainhofer Gáspárt, aki 1568-ban közzétette Pesti Nomenclaturá-jának negyedik kiadását (RMK. I. 64.), – a Bursa Agni-ban szorgoskodó Eber Balázst, aki 1572-ben és 1581-ben két izben hozta ki Werbőczi Tripartitum-ának Sámboky-féle kiadását (RMK. III. 619. és 704.) s végül Apffl, tulajdonképp Appflpech Mihályt, akinek nyomtatómühelye 1576-1588 között a Zöld lóhoz cimzett házban volt elhelyezve. Utóbbinak egyik legelső sajtóterméke Telegdi Miklós: Az evangeliomoknac... magyarázattya c. posztillájának „az római chászár kegyes engedelméből", 1577-ben megjelent I. kötete (RMK. I. 122.), mely a hazai ellenreformáció első fontos irodalmi emléke. A posztilla másik két kötetét Telegdi már az ekkor létesült nagyszombati nyomdában állittatta elő, s lehet, ez az oka annak, hogy Bécs magyar nyelvü könyvtermelése negyed századra megakadt.

Ujra csak 1604-ben indult meg Vásárhelyi Gergely Catechismus-ával, melyet Formica Lénárd hozott ki. (RMK. III. 387.) A bécsi magyar könyvkiadás ettől kezdve a régi litteratura zárókövének és az irodalmi megujhodás indulásának tekintett Ágis tragédiájá-ig, Bessenyei Györgynek 1772-ben megjelent munkájáig folyamatosnak tekinthető.

Bécs szerepéről áttekintést adhat a Szabó Károly Régi magyar könyvtár-a alapján az 1601-től 1700-ig terjedő évszázadról összeállitott statisztika. Ez idő alatt a bécsi nyomdákból nem kevesebb mint 90 magyar nyelvü (a század egész magyar termésének több mint hét százaléka) és 262 idegen, jobbára latin nyelvü nyomtatvány került ki, köztük jelentős müvek, mint Pázmány Péter Kempis-forditása (1604 és 1624), Imádságoskönyve (1606. első és 1665. hatodik kiad.), Az calvinista prédikátorok... tevkeore (1614), Csepregi mesterség (1614),

Vindiciae ecclesiasticae [Az egyház megvédelmezése] (1620)[2], Az Sz. Irásrvl (1626), Az setét hajnal-csillag után budoso Luteristák vezetője (1627) c. munkái, a Decretorum et institutionum tomi III. [Törvények és rendeletek három részben] (RMK. III. 1426.) (1628), Listi László: Magyar Mars (1651), gr. Zrinyi Miklós: Adria tengernek Syrenáia (1651), Pethő Gergely: Rövid magyar cronica (1660), Illyés András: Megröviditettet ige c. prédikációs gyüjteményének 2. és 3. része (1692), melynek az az érdekessége, hogy Telegdi posztillájával szemben csak az első része készült Nagyszombatban.

Más külföldi városok, ahol esetről esetre magyar nyelvü könyvek is napvilágot láttak, a következők: Amsterdam (8), Anvers (1), Basel (2), Cassel (2), Franeker (3), Frankfurt (5), Grác (3), Halle (5), Hanau (7), Heidelberg (2), Herborn (2), Leyden (6), Nürnberg (5), Oppenheim (9), Pottendorf (1), Prága (6), Strassburg (1), Ulm (1), Utrecht (14), Velence (1), Zürich (1).

II.
A HAZAI KÖNYVNYOMDÁK

1. A NAGYSZEBENI NYOMDA

A XVI. század folyamán az első magyarországi nyomda felállitásának dicsősége az erdélyi szászság nevéhez füződik.[3]

Trapoldner Lukács (1531-1545) nagyszebeni tanácsi irnok hozta be ujra a könyvnyomtatást hazánkba. Hitelt érdemlő feljegyzések szerint 1529-ben nyomtatta ki *Nagyszebenben* Gemmarius Tamás ottani iskolamester egy „opusculum”-át (RMK. II. 9.), 1550-ben pedig Pauschnerius Sebestyén orvosdoktornak a pestisről irt német füzetét (RMK. II. 48.). Példány, sajnos, e müvek egyikéből sem került elő, s a nyomda további sorsáról is csak annyit tudunk, hogy 1544-ben Pictor Fülöp, a szebeni tanács román tolmácsa és irnoka egy román katekizmust nyomatott ki, amiért a tanácstól 2 forintot kapott (RMK. II. 35.). Ez a katekizmus sem maradt reánk, s igy azt sem tudjuk, hogy a katolikus egyház céljait szolgálta-e, vagy a reformációt akarta a rumének közt terjeszteni. Csak annyi bizonyos, hogy cirill betüvel nyomtatták. A szebeni nyomda tehát antikva, fraktur és cirill betükkel egyaránt fel volt szerelve.

A nyomdai felszerelés később valószinüleg átment a városi tanács tulajdonába s talán az adta át a század hetvenes éveiben Heisler Mártonnak, aki 1575-ben Wintzler Mártonnal, 1576-ban pedig Frautlinger Gergellyel társulva kinyomtatott rajta egy, illetve két kis munkát. Két év mulva Frautlinger már egymaga állt a nyomda élén s kihozta besztercei Decani János egy alkalmi költeményét, melyet ugyanazon év Sz. Gál napján szavaltak el a brassói iskolában (RMK. II. 147.) Egyetlen példánya a brassói ev. szász gimnázium könyvtárában maradt fenn. Most ujra hosszabb szünet állt be a nyomda müködésében. Csak annyit tudunk róla, hogy egy ideig Gübesch János tulajdonában volt, akinek azonban még hirből sem maradt fenn nyomtatványa. Talán az ő segédje volt az a Greüss György, aki 1580-81 táján Brassóban müködött.

---

[2] Vietor müködését legutóbb áttekintette Balázs János: Sylvester János és kora. Bp. 1958. (L. a névmutatóban felsorolt helyeket. Szerk.)

[3] A nagyszebeni nyomdáról és könyvkereskedőkről l. Teutsch, Fr.: Die Hermannstädter Buchdrucker und Buchhändler. Korrespondenzblatt des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde. 1881. IV. 1-2. S. – Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Bp. 1931. 47-49. p.

Az officina 1590 és 1594 között Crato János Henrik birtokában volt, aki állitólag Crato wittenbergi könyvnyomtató fia. A nyomdához Gübesch özvegye, Sára kezével jutott s valószinüleg már előbb is ő volt a müvezetője. 1590-ben a városi tanács a nyomdát könyvkötészeti felszerelésével együtt 165 forintra becsülte. Crato mellett az 1593. évi polgármesteri számadásokban még valami Lőrinc könyvnyomtató is szerepel, aki talán Crato segédje volt. Lehet, hogy azonos azzal a Lőrinc diákkal, aki 1578-79-ben Gyulafehérvárt állitott elő ószláv liturgikus könyveket. Crato nyomtatványaiból cimük szerint egész seregről tudunk, de csak kettő maradt az utókorra. Valamennyi kis terjedelmü és jórészt a szebeni iskolával kapcsolatos alkalmi nyomtatvány.

Az üzem talán még 1594-ben Henrici János tulajdonába ment át, akinek egyetlen sajtótermékét sem ismerjük. 1595-ben azután a nyomdai felszerelést hat évi törlesztésre 300 forintért Fabritius János váltja magához a nagyszebeni tanácstól, ami arra vall, hogy a szebeni nyomda városi tulajdonná lett. Fabritiusért Bakos Ferenc helybeli lakos és kereskedő vállalt kezességet. (Kezeslevelét közli Iványi Béla. M. Kvszle, 1932-34. 79-80. l.) Fabritius nyomtatványai közül csupán Erasmus Civilitas morum (RMK. II. 283.) c. müvének 36 levélből álló 1598 évi kiadása maradt reánk a M. Tud. Akadémia könyvtárában.[4] Ezen a – Bakos Ferenc gyermekeinek dedikált tankönyvecskén kivül – egyebek közt még a XVI. század egy sokszor kinyomatott liturgikus müvét, az Evangelia et Epistolae Dominicarum-ot [Vasárnapi Evangéliumok és epistolák] (RMK. II. 284.) is kihozta, még pedig az erdélyi fejedelem kiváltságlevelével ellátva. A nyomda Fabritius kezén sem bizonyult jövedelmező vállalkozásnak: legalább is a nyomdász 1601-ben bekövetkezett haláláig mindössze 50 forintot volt képes letörleszteni a vételárból, ugy hogy a nyomda tulajdonjoga ismét visszaszállt a tanácsra.

A tanács az officinát az eredeti vételáron, de levonva belőle a Fabritius törlesztette 50 forintot, ismét eladta, ezuttal Grüngrass Simonnak. Grüngrassnak eddigelé csupán egyetlen nyomtatványa került elő, az 1604-ben készült 1605-re szóló magyar Judicium [Itélet][5], amelynek az az érdekessége, hogy a tipográfus Zo^{e}ldfu^{e} Simonra magyarositotta benne a nevét. Meddig volt a nyomda Grüngrass tulajdonában, azt eddig nem sikerült megállapitani. A legközelebbi szebeni nyomtatvány, mely ránk maradt, az 1612. évi erdélyi országgyülés Nagyszebenben kelt artikulusai nem nevezik meg a nyomdászt. (Articuli. M. Kvszle, 1897. 51. l. és Sztripszky 1869. sz.) Lehet, hogy az az egyébként ismeretlen Seel Pál az előállitója, aki a krónikairó Weiss Mihály szerint az 1610 decemberében ugyancsak Szebenben tartott országgyülés határozatait nyomtatta, (Vö: Korrespondenzblatt, 1886. 32. l.) melyből ma már egy példány sem ismeretes. Ezután Thilo (Thielen) Jakab állt a nyomda élén. Cégjelzésével 1616 és 1619 közötti évekből maradt ránk néhány nyomtatvány, köztük Vásárhelyi Rotari (Kerekes?) Istvánnak Bethlen Gábort üdvözlő Szomorvsaghrol eörömre waltozo wersek (RMK. I. 483.) c. füzete. Ennek az a nevezetessége, hogy a legpontosabban keltezett magyar nyomtatvány, mert a keltezésnél még az órát is megjelöli: „Nyomtatta Szebenben Iacob Thilo, Anno DeI hoMInIs ChrIstI VerI Augusti die 5. hora 3. pomeridiana”. (Thielen Jakab nyomtatványait l. RMK. II. 370., 371., 377. és 398.) Thilio alighanem 1621-ben halt el, mert ebből az évből a nyomda leltára is fennmaradt. A leltár 190 nagyobb és kisebb tipusok előállitására, valamint

[4] Erasmus Civilitas morum [Illedelmes szokások] c. munkájának magyar forditása először Szebenben 1596-ban került ki a sajtó alól, még pedig egy 1591-es debreceni kiadás nyomán. Vö.: RMK. I. 306, II. 264. és 283. – Ugyancsak Fabritius müködésének terméke a szintén 1591-es debreceni minta nyomán Szebenben 1598-ban megjelent Dicta Graeciae Sapientium, interprete Erasmo Roterodamo [Görög bölcsek mondásai Roterdami Erasmus magyarázatával]. (Vö.: RMK. II. 282.) magyar, latin és német nyelven.

[5] Vö.: M. Kvszle, 1884. 116. l. és Sztripszky 1855. sz.

több, román betük öntésére szolgáló rézmatricát, 64 fametszetet, 339 fába vésett kezdőbetüt és könyvdiszt, továbbá két teljes és öt egymáshoz nem tartozó fél formát sorol fel. (L. Korrespondenzblatt, 1881. 65. l.)

1622-ben Fiebich Benjámin nyomtatta ki Szebenben Karoli Péternek először 1607-ben, Debrecenben megjelent iskolai görög nyelvtanát (RMK. II. 426.).

1629-1653. a linzi származásu Pistorius Márk szerepel az itteni nyomtatványokon. Pistorius 1631-ben a szebeni tanácstól engedélyt (indultum) kapott, melyben ez a brandenburgi Katalin által Fröhlich Dávid ismert német naptárkészitőnek kiadott kizárólagos privilégiumával szemben felhatalmazást nyer arra, hogy saját készitésü naptárait a vásárokon árusithassa. (Szövege közölve: Korrespondenzblatt, 1882. 65–66. l. Ugyanitt történik emlités Pistorius egy 1653-as nyomtatványáról, melyet sem Szabó Károly, sem Sztripszky nem ismer.) Erre az indultumra vezethető vissza az az epés megjegyzés, mellyel Frölich Bibliotheca peregrinantium c. utleirásában Nagyszebenről szólva Pistorius müködését kiséri. („In typographia hujus Civitatis quandoque famosa chartae conniventia Magistrati per aleatorem quendam Lintziensem imprimuntur.”[6]) Pistorius 1655 körül halhatott meg, s a nyomdát egy ideig örökösei vezették. Ezek egyike, Pistorius Márton név szerint is szerepel egy 1657. évi almanachon (RMK. II. 884.). Az örökösök azonban hamarosan megváltak a nyomdától: 1657. november 9-én a város visszaváltotta tőlük.

A nyomda most rövid ideig Hildebrand Kristóf (1659, l. RMK. II. 940.), majd Prösel Balázs (1665, l. RMK. II. 1062.) birtokában volt. Ez utóbbi a város anyakönyveiben „Blasius typographus” néven már 1663-ban szerepel. (L. Korrespondenzblatt, 1882. 60. l.) Prösel egy 1665-i nyomtatványa „Ein Neu-Musikalisches Werklein” Reilich Gábor szebeni városi zenész tollából (4-r. 3 lev.), mely egy levélnyi metszett hangjegyet is tartalmaz. (Uo. 1885. 123. l. Fr. Teutsch.)

1666 táján Jüngling István lett a nyomda tulajdonosa. Elhalálozásának éve bizonytalan. E. Sigerus (uo. 1893. 55. l.) 1684-re teszi, de ez téves, mivel F. Baumann közli (uo. 1893. 55. l.) a Szabó és Sztripszky előtt ismeretlen Liber capitularis leirását, melyet 1686-ban hozott ki Jüngling. Özvegye, Ágnes 1693-ig folytatta az üzletet. Az ő cégjelzésével jelent meg a Szabó előtt ismeretlen 1693. évi Neuer und alter Kalender (uo. 1893. 55. l.). 1691-ben Hermelius János, utóbb, 1693-tól Barth János volt az özvegy müvezetője.[7]

A város 1695. február 28-án a sajtót és a nyomda egyéb felszerelését magához váltván, a tipográfiát előbb Polumski (vagy Polumbsky) Gáspárra (1695, l.: RMK. II. 1815. és 1816.), majd Reichard Márkra (1696, l.: RMK. II. 1869.) bizta, mignem – még 1696-ban – a régi müvezető Barth János vette át.

---

[6] Frölich, David: Bibliotheca, seu Cynosura Peregrinanatium (Utonjárók könyvesháza). Ulmae, 1643-1644. – RMK. III. 1628. Pars II. lib. I. p. 311. – Idézve: Korrespondenzblatt, 1386, 32. l. – A mondat magyarul igy hangzik: „E város nyomdájában, mely egykoron hires volt, a városi hatóság támogatásával egy linzi származásu kalandor kártyákat nyomott”.

[7] A nagyszebeni nyomdának egyik legtermékenyebb korszaka 1663 és 1667 közé esik, amikor Szenczi Kertész Ábrahám két évtizedes nagyváradi müködése után ide költözött. Négy esztendő alatt 25 idegen nyelvü (latin, német) és 13 magyar munka jelent meg sajtója alól. Egyik-másik közülük külső formájukkal, diszitő elemeikkel a legjelesebb külföldi mintáknak (Elzevirek!) ihletö nyomát hordják magukon. Megállapithatjuk, hogy 1666-tól Kertész faktora, majd halála után utóda volt Jüngling István, mert az 1666-67-es években vegyesen mindkettőnek neve szerepel a szebeni nyomtatványok impresszumán. L.: Szabó Károly I. és II. kötetének szebeni adatait az emlitett évekből. Kertész váradi müködéséről pedig a továbbiakban lesz szó. (Szerk.)

A nyomda erősen elhasználódott betükészletét akkortájt öntethették át a Kolozsvárt tevékenykedő Misztótfalusi Kis Miklóssal. (L. Misztótfalusi Kis Miklós Mentségé-t. 27. l.) Pusztai szerint (Pusztai: Nyomdászati enciklopédia. Bp. 1902.) a nyomda egy évszázadnál tovább maradt a Barth-család birtokában. Ez azonban tévedés. Maga az idősebbik Barth János 1744-ig szerepel a nyomtatványokon. Az ő halála után a szebeni nyomda élére Sárdi Sámuel került, aki előbb mint rajzoló és rézmetsző Kolozsvárt müködött. Itt metszette rézbe a Rhédeiek leszármazási tábláját s a Teleki-család cimerét. (L. Éber-Gombosi: Müvészeti lexikon. 2. kiadás. Bp. 1935. II. 411. l.) Szabó szerint 1707-től, Pusztai szerint (i. m. 672. l.) 1693-tól 1713-ig még Heltzdörfer Mihály neve is szerepel nagyszebeni nyomtatványokon, aki valószinüleg a nyomda müvezetője volt. Ez a Heltzdörfer előbb hasonló minőségben özv. Lengyel (Kumita) Andrásné 1691-1703. fennállott kolozsvári mühelyében tevékenykedett s ennek egy 1702. évi termékén neve is szerepel (vö: Ferenczi Zoltán: A kolozsvári könyvnyomdászat története. Kolozsvár, 1896. 70. l.), majd 1703-1739., mint a továbbiakban látni fogjuk, leszámitva a szebeni éveket, a brassói officina müvezetője volt. Sárdi, Pusztai szerint (i. m. 356. l.) 1773-ban Hochmeister Márkkal osztozott a nyomda vezetésében. Ami nagyszebeni nyomtatvány 1744 után Barth János nevével napvilágot látott, az nem a városi, hanem a Barth-család saját nyomdájából került ki. Az erdélyi kir. főkormányszéknek 1773. szeptember 16-án a Felség elé terjesztett jelentéséből kiderül az, hogy Nagyszebenben ekkor két nyomda müködött, még pedig mindkettő nyomdai privilégium nélkül: a Sárdi Sámuelé, „aki azt a szebeni községtől, mint tulajdonostól birta haszonbérben" és a Barth Jánosé, „aki vásárolta". (L. Jakab Elek: Az erdélyi nyomdák történetéhez. M. Kvszle, 1881. 13. l.)

2. A HONTERUS ALAPITOTTA BRASSÓI KÖNYVNYOMDA

A nagyszebeni nyomdánál sokkal nagyobb kulturális jelentősége volt annak a sajtónak, melyet *Brassóban* állitott fel Honterus János, az erdélyi szászság reformátora. (A brassói nyomda XVI. századi történetére l. Gulyás Pál, i. m.)

Honterus Bécsben és Krakkóban tanult, majd hosszabb időt Bázelben töltött, ahol összeköttetésben állott a nagy tekintélyü Henricpetri könyvnyomtatóval. 1533 Margit napja táján honfitársai hivásának engedve visszatért szülővárosába, Brassóba, ahol mint tanitó, pap és reformátor nagyszabásu munkásságot fejtett ki, 1549. január 23-án bekövetkezett haláláig.

Honterus külföldi utjáról nyomdai felszerelést és a könyvnyomtatásban jártas szakmunkást, valami Griffius Theobaldot is hozott magával. Hogy nyomdai felszerelését Honterus hol és kitől szerezte, arról egykoru adataink nincsenek. Bázel abban az időben a könyvnyomtatás egyik legvirágzóbb gócpontja volt, s igy Ballagi Aladár (A magyar nyomdászat történeti fejlődése. Bp. 1878. 32. l.) aligha tévedett, amikor azt állitotta, hogy a szász reformátor onnan hozta felszerelését. Novák László (A nyomdászat története. Bp. 1927. II. 192. l.) nem éri be ennyivel s ugy véli, hogy magát a céget is megjelölheti, melytől Honterus felszerelését beszerezte. Szerinte ez a cég Frobenius Jeromos volt, de állitását közelebbről nem indokolja meg. Sokkal valószinübbnek látszik, hogy Honterus attól a bázeli cégtől vásárolta a tipográfiai anyagot, amellyel üzleti és tudományos összeköttetésben állott: a Henricpetri-cégtől. Ez a jeles bázeli cég Henricus Petri, majd fia Sebastianus Henricpetri vezetése alatt 1523-tól 1579-ig virágzott. Kiadványai hosszu sorából többet volt alkalmam egybevetni a számomra hozzá férhető brassói nyomtatványokkal s megállapitottam, hogy pl. a Seneca Tragoediae (Basel, 1550.) c. kiadvány kurzivái azonosak a brassói 1542. évi Cosmographia, vagy az 1544. évi Compendium iuris civilis [A világi jog foglalata] dőlt betüivel s hogy például a Cosmographia harmadik könyvének bevezető sora élén alkalmazott P kezdő méret és duktusz dolgában azonos a Seneca 443. lapján látható P kezdővel. Természetesen a világhirü Frobenius-cég kiadványai szintén hatással voltak Honterus sajtótermékeinek külső

kiállitására. Honterus a Bázelből magával hozott könyvek között bizonyára nem egy Frobenius-kiadványt is őrzött. Frobenius közismert mesterjegye, a kézben tartott Mercur bot nem egyszer ugyanabba a cikornyás cimerpaizsba foglaltan jelenik meg, melybe Honterus – persze durvább kivitelben – a maga mesterjegyét, Brassó város cimerét, illesztette. Hogy a fametsző itt Frobenius-féle minta után dolgozott, az kétségtelen.

Honterus nyomdáját a hagyomány szerint időközben özveggyé vált édesanyja Fekete utca-i házában állitotta fel, melyet később emléktáblával jelölt meg a hálás utókor. Barátja, Pesti Gáspár a brassói tanulókhoz irt üdvözletében, mely Honterus Epitome adagiorum graecorum et latinorum [Görög és latin közmondások] (Brassó, 1541.) c. müvét bevezeti, meleg szavakkal dicsőiti a reformátort, amiért a müvelődés egyik akadályát elháritotta az utból. „Mert – ugymond – könyvek nélkül nehéz tudományra szert tenni, ezek előállitási helyei azonban eddigelé igen messze voltak, a könyvek maguk drágák s a haza szegénysége következtében csak keveseknek hozzáférhetők. Most azonban Honterus saját költségén berendezett egy nyomdát, aminő azelőtt itt nem volt látható, hogy a legjobb szerzők a hazai müveltség emelésére körünkbe léphessenek s hogy a drága idő ne vesztegettessék a másolásra”.

Honterus nyomdájának első terméke Pesti Gáspár szerint az 1535-ben megjelent Compendium grammatices Graece [Görög nyelvtan] c. négy kis ivre terjedő névtelen görög nyelvtan volt a brassói születésü Wagner Bálint tollából.

Honterus haláláig a nyomdából kikerült nyomtatványok száma 37, illetve, – ha az 1544. évi nagyon is kétes görög nyomtatványt leszámitjuk, – 36. A nyomda teljesitő képessége csucspontját 1539-ben érte el, de még ennek az esztendőnek a teljes szedésmennyisége is alig 17 nyolcadrétü ivre rugott. A 37 nyomtatvány közül 23 latin, 9 görög és 5 német nyelvü. A latin munkák közül kettő cimlapkiadás. A nyomtató neve egyetlen kiadványon sem szerepel. Brassó város cimere, mint mesterjegy, rendszerint az utolsó lap közepén foglal helyet.

A latin kiadványok tulnyomó többsége a humanisztikus oktatás céljait szolgálja: nyelvtanok, szentencia-gyüjtemények, auktor kiadások, földrajzi és jogi kompendiumok. Kisebb részük Honterus reformátori munkásságával kapcsolatos. Latin kiadványai javarészt abban a zsebbe férő kis nyolcadrétü formában láttak napvilágot, melyet a XVI. század elején a velencei Aldus Manutius hozott először forgalomba, s valamennyien az ugyancsak Manutius feltalálta kurzivával vannak szedve. A kis méretü ivek 4-4 levélből állanak, ami valószinüen a nyomda betükészletének szükös voltában leli magyarázatát. Külön érdeméül tudható be, hogy a bőbeszédü cimlapok e korában a cimlap megszövegezésénél lehető rövidségre törekedett. A tömör cimszöveg elosztása pedig a szedő helyes térérzékéről tanuskodik. A cimlap szövege gyakran fametszetü keretbe van foglalva. Az egyik négy darabból egyberakott kapuzat, melynek fekete alapjáról fehéren emelkedik ki a nemes egyszerüségü reneszánsz diszités. A keret alját két griff által tartott barokkos izlésü cimerpaizs tölti ki. A cimerpaizsban azonban cimer helyett sraffirozott árnyékolást találunk s ebből talán arra szabad következtetnünk, hogy a finom kivitelü fametszet nem Brassóban készült, hanem a nyomdai felszereléssel együtt vásárolták. Egy másik, jóval esetlenebb kivitelü portálé alján viszont a középre helyezett stemmában Brassó város cimere diszlik, annak jeléül, hogy ezt a keretet már Brassóban s talán maga Honterus készitette, aki járatos volt a fametszésben. Ezt 1542-ben Verancsics Antalhoz irt leveléből tudjuk, melyben megemliti, hogy verses Cosmographiá-ja térképeit maga készitette.

A brassói sajtó ez időből való görög termékeinél még fokozottabb mértékben kitetszik az a törekvés, hogy Honterus főcélja tankönyvek előállitása volt. A kilenc görög nyomtatvány ugyanis kettő kivételével grammatika, vagy abban az időben kedvelt iskolai auktor-kiadás (pl. Theognis, Phocylides stb.) volt. A tudomány továbbvitelét csupán egyetlen kiadvány szolgálja, az, amelyben Honterus először tette közzé Nilus Monachusnak a szeretetről és mérsék-

letről szóló fejezetét (RMK. II. 23.). A nyomda gyéren fennmaradt német nyelvü termékei kivétel nélkül a hitujitás szolgálatában állottak. Három az erdélyi luteránus szász egyház megszervezésével függ össze, kettő pedig Luther kis kátéjának a lenyomata.

A brassói nyomda Honterus halála után zavartalanul tovább folytatta müködését. Valószinüleg már ekkor került az élére a wittenbergai egyetemen magisteri fokozatot nyert brassói születésü Wagner Bálint, a jeles grecista. Előbb brassói, majd nagyszebeni iskolaigazgató volt, s Honterus halála után megválasztották brassói lelkésznek. E hivatalába 1549. január 29-én iktatták be. A nyomda vezetését bizonyára már ekkor átvette.

Az ő idejében (1549-1557) 32 nyomtatvány került ki a brassói sajtóból. E 32 nyomtatvány közül 21 latin, 4 görög, 4 görög-latin és 3 német. A nyomda tevékenysége Wagner idejében is egyrészt a tanulók, másrészt a megreformált egyház szükségleteit tartotta szem előtt. Teljesitőképességének maximumát, – ha nem a kibocsátott müvek számát, hanem terjedelmét tekintjük, – Wagner halála esztendejében érte el. Formában és külső kiállitás dolgában a brassói nyomda Wagner idejében lehetőleg ragaszkodott a Honterus-féle hagyományokhoz.

A brassói nyomda Wagner-korszakának legjelentékenyebb terméke az 1557. évi görög-latin Novum Testamentum (RMK. II. 74.) volt. Kinyomatása akkora tőkebefektetést igényelt, hogy Wagner jónak látta hozzá János Zsigmond király szabadalmát is megszerezni. A munka 2a levelén lenyomatott királyi privilégium öt évre szólt a két aranymárka birság lefizetése és az összes példányok elkobzásának terhe alatt megtiltotta, hogy ez időn belül az Uj Testamentumot a királyság területén bárki kinyomassa, oda máshonnan behozza és terjessze.

Wagner 1557. szeptember 2-án költözött el az élők sorából, s ezzel a nyomda müködése, legalább látszólag, megszakadt. Csupán az 1562-64., 1567., 1569. s talán az 1570. évből maradt ránk néhány terméke ismeretlen nyomdászok munkájaként. A mühely tulajdonosa ebben az időben az a Honterus Calixt lehetett, aki 1563-ban mint brassói könyvnyomtató II. János (azaz János Zsigmond) királytól kizárólagos engedélyt nyer, hogy ott könyvekkel kereskedjék.

A nyomda látszólagos tétlensége összefügg Coresinek, a tirgovistei metropolia görög származásu diakónusának személyével, akit Benkner János († 1565) azon időben brassói biró telepitett a városba. Benkner, mint a Barcaság feje, az ott lakó rumének egyházát reformálta s a reformáció szellemében járt el, amikor a nép nyelvén szóló vallásos munkákról kivánt gondoskodni.

Coresi valószinüleg a Honterus alapitotta mühelyben sajátitotta el a könyvnyomtatás mesterségét, mert a tirgovistei officina 1545 óta szünetelt. Mintául azonban, amint ezt a könyveiben szereplő fejlécek és kezdők hasonlósága elárulja, a Macaria-féle Tirgovistében készült ószláv egyházi nyomtatványokat vette. Igen szép tipusokat használt s amikor a rumén nyelv hangjait kifejező betükre volt szüksége, melyek a rendelkezésre álló cirill betük közt nem akadtak, ugy segitett magán, hogy a meglévő tipusokból egy kis lefaragással uj, a rumén irásban használatos betükhöz hasonló jegyeket állitott elő. A sajtó első rumén nyelvü terméke egy Evangeliarium, melyet a kolofon tanusága szerint Benkner megbizásából forditott ruménre s 1560. május 3-tól 1561. január 30-ig állitott elő Tudor diák társaságában. Ugy ez a nyomtatvány, mint sajtójának többi 1570-ig megjelent termékei kétség kivül a Honterus-nyomdából kerültek ki.

Munkássága 1570. május 7-től 1574-ig szünetelt. Hogy miért, arra a város birósági jegyzőkönyvének egy 1570. évi bejegyzése adja meg a választ. A jegyzőkönyv egyik pontjában valami Koryza nevü oláh nyomdász szerepel, aki Fronius Györgynél nyomtatóprést rendelt, amit nem tudott vagy nem akart kifizetni. (L. M. Kvszle, 1931. 63. l. Iványi Béla közlése.) Ez a Koryza (lehet, hogy ez a névforma Iványi Béla hibás olvasata) nem más, mint Coresi,

akinek ugy látszik értésére adták, hogy az ortodoxia ügyét szolgáló könyveket a Honterus alapitotta üzemben nem állithat elő. A Froniusszal szemben fennálló tartozását alighanem csak hosszas huzavona után sikerült rendeznie. Igy esett meg, hogy saját sajtója első termékének szedéséhez csupán 1574. május 12-én foghatott. Ez a Sándor havasalföldi vajda megbizásából kinyomtatott Octoich c. ószláv énekeskönyv volt, amelyet 1574. október 20-án fejezett be. Coresi saját, a rumén ortodoxia ügyét szolgáló nyomdája 1583-ig állott fenn Brassóban s közben rövid ideig (1580) Szászsebesen.

Coresinek a Honterus-nyomda kötelékéből 1570-ben történt kiválása után a nyomda egy évtizedig nem ad életjelt magáról, hogy 1580-ban ismét meginduljon benne a tevékenység. Ugy 1580-ban, mint 1581-ben két-két nyomtatvány került ki Brassóból, s ezek kettején: egy latinon s egy magyaron, az eddigi gyakorlattól eltérően, már a könyvnyomtató neve is szerepel: Joannes Nyro Cibinensis. Erről a Szebeni Nyirő Jánosról közelebbi adataink nincsenek. Neve alapján kétségtelen, hogy nagyszebeni származásu magyar emberrel van dolgunk. Igaz, hogy arra is gondolhatnánk, hogy a Nyirő puszta alkalmi forditása a Scherernek, mint ahogy 1604-ben Szebenben a Zöldfü forditása volt a Grüngrassnak (l. az előző fejezetet), de ennek ellene mond az a tény, hogy vezetékneve latin kiadványán is magyarul szerepel. Magyar voltába vetett hitünkben az a körülmény is megerősit, hogy az ő nevéhez füződik az első brassói magyar nyomtatvány kiadásának érdeme. Ez a Fons vitae, életnek kutfeje c. épületes könyv, melynek egyetlen cimlaptalan példányát a British Museum őrzi. Töredékesen fennmaradt ajánlása a „Felséges" kitételből itélve alighanem Báthori Istvánhoz szól, s minden valószinüség szerint Nyirő datált nyomtatványaival egy időben, 1580-81 táján jelent meg. Könyvnyomtatónk valószinüleg rövidesen elhalt vagy ismeretlen helyre költözött, ugy hogy amikor Fronius Mátyás brassói várkapitány ez idő tájt (1583) ki akarta nyomatni Statuta iurium municipalium Saxonum in Transsylvania [Az erdélyi szászok önkormányzati jogának könyve] (RMK. II. 172-3.) c. alapvető jogi munkáját, a szomszédos Nagyszebenből kellett hozatnia képzett tipográfust.

Ez az egyébként ismeretlen könyvnyomtató Greus György volt, aki dolga végeztével visszatért Nagyszebenbe, ahol 1534-ben ismét folytatta mesterségét. Lehet, hogy ez alkalommal magával vitte a brassói nyomda felszerelését. Legalább Fr. Teutsch Greusszel kapcsolja össze Miles Mátyásnak 1670-ben megjelent Siebenbürgischer Würg-Engel [A szászok öldöklő angyala] c. krónikájában olvasható amaz állitását, hogy a Honterus-sajtót később Nagyszebenbe vitték át. De bizonyitékok erre nézve nincsenek, sőt Cornides, Seivert és Trausch még az 1584., 1586. és 1588. évből is emlitenek brassói latin meg német nyomtatványokat. Igaz, hogy e nyomtatványok egyikéből sem maradt ránk példány, azonban a brassói ev. szász gimnáziumban ma is megvan egy 1594. évi brassói nyomtatvány, de hogy ez a Honterus-féle betükkel készült-e, azt csak tüzetesebb egybevetés alapján lehetne eldönteni. Az is lehet, hogy Greus a Statuta német változata, a Landtrecht kinyomatásához szükséges fraktur-tipusokat magával hozta Nagyszebenből s dolga végeztével ismét visszavitte. Talán ez a magva annak a véleménynek, hogy a brassói nyomdát átvitték Nagyszebenbe. Annyi bizonyos, hogy a Landtrecht tipusai mások, mint a Honterus idejében kinyomatott 1547. évi Kirchenordnung-éi [Egyházi rendtartás]. S az is bizonyos, hogy még egy 1648. évi brassói nyomtatványban (RMK II. 824.) is szerepel a Honterus-nyomda egyik fametszete. Ez annak a jele, hogy a Honterus-nyomda továbbra is Brassóban maradt s a kor szokása szerint a tulajdonos halála után a városra szállott, mely azután, amikor képzett nyomdász került Brassóba, a felszerelést megfelelő összeg lefizetése ellenében – miként azt a nagyszebeni nyomdánál is láttuk – átengedte neki.

Igy juthatott a nyomda a XVII. század folyamán előbb Wolfgang Márton tulajdonába, aki 1630-ban ujra kinyomtatta Wagner görög nyelvtanát (RMK. II. 457.), majd 1638 táján a Hermann Mihályéba, aki 1659-ig szerepel brassói nyomtatványokon, 1648-tól mint „judex

Coronensis". 1666-tól 1692-ig a nyomda cégjelzése „Hermannische Druckerey", illetve „Typis Mich. Hermanni" vagy „Typis Hermannianis", többnyire üzletvezetője, Müller (Molitor) Miklós neve kiséretében. Müller 1675. és 1677. nyomtatványokon a „typis et figuris Petri Pfannenschmiedii" és 1678-ban a „bey der verwittibten Martha Pfannenschmiedin" impresszumot használta.

Fr. Teutsch (Die Kronstädter Buchdrucker. Korrespondenzblatt. 1886. IX. 40-41. l.) valószinünek tartja, hogy itt egy és ugyanazon nyomdáról van szó, de azt nem magyarázza meg, mint került a Hermann név helyébe a Pfannenschmied név? A magunk részéről valószinünek tartjuk, hogy Pfannenschmied Peterné Hermann Mihály özvegye vagy leánya volt, aki 1678 után rövidesen elhalt, s a nyomda első házasságából való gyermekeire, illetve – ha Márta asszony Hermann leánya volt – az ő testvéreire szállott s igy került az impresszumba ismét a Hermann név.

A nyomda 1693-ban valószinüleg Hermann Mihály lánya vagy unokája kezével Seuler Lukácsra szállt. A nyomda az itt felölelt korszak végéig volt s Seuler-család tulajdonában. 1774 táján az Albrich-család kezébe ment át. Seulerék sorából e hosszu idő alatt egyetlen tipográfus sem került ki, hanem müvezetőkkel dolgoztak, akik a kor szokása szerint a nyomtatványokon jobbára kitették a nevüket. Az első müvezető Hermannék kipróbált embere Müller Miklós, aki ugy látszik 1701 táján elhalt, utóda Heltzdörfer Mihály, aki némi megszakitással 1739-ig szerepel a brassói nyomda termékein. 1704-15. és 1718-ban Müller (Molitor) István, talán Miklós fia, volt a müvezető. 1739-től 1758-ig elég sürün változnak a nyomda müvezetői (1739. Klein György, 1740-51. Fernolend Márton, 1753. Weinisch György, 1755-58. Lehmann Keresztély s 1759. Keller György szerepel az impresszumokban) mignem 1762 táján Brenndörfer Márton lett a nyomda vezetője, aki a cégváltozás után s megtartotta állását s 1791-ig állt az Albrichsche Buchdruckerei élén. A nyomda e hosszu fennállása folyamán sohasem érte el az alapitó Honterus János és első utóda, Wagner Bálint alatti jelentőségét. Termékei szinte kizárólag naptárak, tankönyvek, iskolai programok, városi hivatalos nyomtatványok s néhány alkalmi versezet meg halottas beszéd, csupa gyors hasznot hajtó, de országos jelentőséggel nem biró vállalkozás. (Vö: Julius Gross: Kronstädter Drucke. Brassó, 1886.)

3. GR. NÁDASDY TAMÁS UJSZIGETI NYOMDÁJA

A brassói nyomdával szinte egyidőben, 1536-7. táján rendezte be gr. Nádasdy Tamás *ujszigeti* (Vas-m) birtokán azt a könyvsajtót, mely 1541-ig állt fenn s ez idő alatt Sylvester János két munkáját hozta nyilvánosságra.[8]

Az uj tanokkal rokonszenvező főurat bizonyára Sylvester János birta rá a nyomda létesitésére. A nyomda tervéről először abból a levélből értesülünk, melyet Sylvester 1536. év János napján intézett Sárvárról Nádasdyhoz. E szerint Nádasdy kiszemelt a nyomda berendezésére és vezetésére alkalmas tipográfust. Sylvester a hirnek módfelett megörült. De – mint irja – mindaddig bizalmatlan, amig nem látja ott helyben ezt az embert s ezért arra kéri Nádasdyt, hogy hozza őt magával, mert egyszerü ember létére kész prédája a kisértésnek s könnyen

[8] L. Gulyás i. m. 63-71. l. – A sárvár-ujszigeti nyomdára vonatkozóan ujabban l. Horváth János: A reformáció jegyében. 1953. 148., és 504. l. – Soltész Zoltánné: A sárvár-ujszigeti nyomda könyvdiszei. M. Kvszle. 1955. 192-211. l. – Fazekas József: A sárvár-ujszigeti nyomda papirosai. M. Kvszle. 1957. 116-135. l. – Balázs János: Sylvester János és kora. Bp. 1958. 160. s a köv. lapokon és másutt a névmutató szerint. – Varjas Béla: A sárvár-ujszigeti nyomda betütipusai. ITK. 1958. 140-151. l. – (Szerk.)

eltévelyitik céljától a gonosz emberek. Éppen ezért – folytatja – föltette magában, hogy ha ez a férfiu megérkezik, elsajátitja tőle a betümetszés mesterségét. Az az érzése, hogy nem egészen alkalmatlan az efféle dologra, habár ez erősen hátráltatná tanulmányaiban. (Régi Magyar Költők Tára. II. 481. l.) Sajnos, Sylvester ezt a tervét nem váltotta valóra. Pedig balsejtelmei a várva várt szakférfiut illetőleg nagyon is beigazolódtak. Strutius vagy Strutio (ITK. 1893. 89. l.) – igy hivták a gróf által szerződtetett tipográfust – haszontalan embernek bizonyult. Mint Sylvesternek egy 1538. április 23-án kelt leveléből értesülünk, Strutius az általa metszett betüket magánál tartotta és Sylvester azzal gyanusitotta meg őt, hogy egy részüket titokban értékesitette Bécsben, még pedig azoknak a Németországból hozatott munkásoknak a révén, akik Sylvester tiltakozása ellenére éjjel-nappal sülve-főve együtt voltak vele. A nyomda üzembe helyezését egyre halogatta s amikor kérdőre vonták, azt felelte, hogy erről mindaddig szó sem lehet, amig ő fel nem megy Bécsbe, hogy a még hiányzó kellékeket beszerezze. Sylvester azt tanácsolja a grófnak, hogy Bécsben emberei és jóbarátai által titokban kutassa ki, mibe kerülnének ezek a kellékek, nehogy Strutius becsapja őket. Végre a nyomda ugy-ahogy elkészült s müködése, valószinüleg még Strutius vezetése alatt, megindult.

Az ujszigeti nyomda első terméke Sylvester Grammatica Hungaro Latina [Magyar-latin nyelvtan] (RMK. I. 14.) c. iskolai nyelvtana volt. A bőbeszédü cimlap keltezése Neanesi [Ujszigeten] An[no] 1539. die 14 Junij, s az egészet négy fametszetből alakitott keret zárja körül. A keret baloldali hosszanti darabjában Nádasdy Tamás cimere, T. N., jobboldali hosszanti darabjában pedig felesége, Kanizsai Orsolya cimere, V. K. monogrammal látható. A 16-rétü kötetke kurzivákkal van szedve, de a cimlap fontosabb része, valamint a felirások antikva verzálisokból állanak. A szövegben a nagybetüket néhol fraktur betükből pótolták, ami vagy a betükészlet szegénységéről vagy a szedő gondatlanságáról tanuskodik. Az ivjelzés egészen ötletszerü, s a lapok alján az őrszó hol ki van szedve, hol meg nincs. A szedő meglehetősen kontár munkát végzett; nem csoda, hogy a nyomda elé tüzött főfeladattal, Sylvester Uj Testamentum-forditásának kinyomtatásával sehogy sem tudott megbirkózni.

A gróf végre is elvesztette a türelmét s 1540 táján meghivta müvezetőnek Abádi Benedeket, aki Krakkóban egyetemi hallgató korában (1534) sajátitotta el a könyvnyomtatás mesterségét. Ez az Abádi Benedek, ugy látszik Sylvester krakkói kiadója, Vietor Jeromos mühelyében dolgozott. Valószinü, hogy ő az a B. A. aki Dévai Biró Mátyás Orthographia Vngarica [Magyar helyesirás] c. müve 1527-38 közt megjelent s mindeddig elő nem került első kiadásában „Az olvasónak isteni kedvet kér” kezdetü előszavát jegyezte s hogy az 1538-9-ben éppen Ujszigeten tartózkodó Biró hivta fel rá Sylvester figyelmét. Sylvester és az uj müvezető között is csakhamar feszült lett a viszony. Sylvester 1540. december 4-én Nádasdyhoz intézett levelében panaszolja, hogy Benedek kissé fennhéjázóvá lett, kivált mert rossz barátságra tett szert Mihály, egy „züllött ifju” személyében s arra kéri patrónusát, hogy a nyomda legfőbb vezetését bizza kifejezetten magára Sylvesterre. (ITK. 1893. 90. l.) Ez a Mihály, miként ez Abádinak 1541. május 29-én irt leveléből kiviláglik, magának Sylvester Jánosnak volt a testvére és sociusként müködött a nyomdában.

Abádi, bár a rendelkezésre álló betükészlettel nem volt megelégedve, beérte azzal, hogy a tipusokat megigazitsa s néhánnyal kiegészitse, mivel szebb betük készitése nagy késedelmet okozott volna. Már pedig ugy az ő, mint grófi pártfogója s a szerző szemében is az volt a fődolog, hogy az Ujszövetség mihamarabb a keresztény olvasók kezébe jusson. Mindezt a könyvhöz irt utószavából tudjuk meg. Ugyancsak innen értesülünk róla, hogy Abádi nemcsak szedő volt, hanem betüvésői és öntői teendőket is végzett. Valószinüleg az á, é és í betük ékezetes formáival pótolta azt a fraktur betükészletet, mellyel az Wy Testamentum-ot szedték. A kis negyedrétü munka (RMK. I. 15.) két részből áll, melyek elseje négy számozatlan és 208 számozott, másodika pedig 158 számozott és 14 számozatlan levélre terjed. A részek felirásaiban használt verzálisok és az iniciálék tulnyomó részben antikva tipusuak. A kötet élő

oldalcimekkel s minden lap alján őrszóval is el van látva. A cimlap vörös nyomásu szövege fametszetü keretbe van foglalva, melynek hosszoldali léceit Magyarország, Nádasdy és felesége cimerei ékesitik. Az utolsó, a 383. levél fonákján reneszánsz kapuzatban Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya egyesitett cimere diszlik az 1537. évszám és T. N. meg V. K. monogramok kiséretében. A kötet képanyagáról s az ahhoz füződő problémákról a könyv-illusztrációnak szentelt fejezetben lesz szó.

Az Wy testamentum kinyomtatásával Abádi 1541 legelején készült el, mivel Sylvester már 1541. január 26-án egy példányt elküldött mecénásának valami Kocsi nevü gyermek által. (Uo. 91. l.) Nádasdyt nem érte váratlanul a küldemény. Hiszen Sylvester 1540. december 4-én kelt, föntebb emlitett levelében már jelezte pártfogójának, hogy a mü rövidesen elkészül s felkérte őt, hogy a királynál gondoskodjék a privilégiumról, nehogy fáradozásuk gyümölcsét mások ellopják, amint ez nyomdászoknál szokás. Egyuttal az iránt is intézkedést kért, hogy kinek ajánltassék a munka? Minthogy az Wy testamentum latin ajánlólevele Ferdinánd király fiaihoz, Miksához és Ferdinándhoz van intézve, Dankó, aki e levélről nem tudott, ugy véli, hogy Sylvester önző érdekből irta ezeket a hizelgő sorokat. (L. Joannes Sylvester Pannonius. Wien, 1871. 32. l.) Az idézett levél alapján föltehetjük, hogy Sylvester Nádasdy egyenes parancsára dedikálta munkáját a főhercegeknek. Sőt, mint az 1541. január 26-i levélből kiderül, a dedikációt Nádasdynak előzetesen bemutatta s törölte belőle mindazt, amit ura törlendőnek vélt. De maga Sylvester a jótevőjére halmozott dicséretek mértékével nem volt megelégedve s levelében jelzi, hogy igazi méltatását egy másik munkája számára tartotta fenn. A levél a Nádasdy-család egyéb tagjainak szánt példányokat is megemliti s fölkéri benne urát, lenne arra gondja, hogy a család minden tagja fogadjon el tőle egy-egy dedikált példányt. E dedikált példányokat Sylvester valószinüleg az illetők cimerével és hexastichonokkal ellátva küldte szét. Ezt abból következtethetjük, hogy Sylvester 1541. február 13-án bemutatja Mailád István és Zalai János cimereit, melyeket hexastichonokkal kiván disziteni. (ITK. 1893. 92. l.)

Sylvester természetesen nem érte be azzal, hogy munkáját egyes előkelőségeknek megküldje, hanem terjesztés végett az ország különböző városaiban müködő lelkészekhez is eljuttatta. Egy ilyen küldeményének összes példányai odavesztek Gyulafehérvárt Bertalannak, „a kegyes emlékezetü férfiunak és minden bizonnyal Krisztus vértanujának” a házában. (Bécsben, 1547. szeptember 26-án kelt levelében. Vö: ITK. 1893. 96. l.) Ugy látszik a nyomda vezetője, Abádi is házalt a könyvekkel, de sajnos, nem sok szerencsével. 1541. május 29-én elpanaszolja Nádasdynak, hogy testvéreihez akart utazni a Nádasdytól ajándékba kapott példányok értékesitése céljából, de reményeiben csalódott, mert eddig még csak az uti-költséget sem volt képes a könyvekből bevenni, annyira hanyatlott a háboru beálltával az irodalom iránti érdeklődés. Hogy tehát addig is, mig utja lehetővé válik, legalább a napi kiadások fedezetét előteremtse, Mihály literátussal, Sylvester János testvérével felesben saját költségükön kinyomtatták az Wy testamentum egy részét 25 példányban. Még a papirost is a magukéból vétették meg Sárkány Antallal, ugy hogy az anyagra s a tanoncok ellátására majdnem16 forintot fizetett. Igaz, hogy ezt Nádasdynak ottlétekor nagy elfoglaltsága következtében nem jelentette be, de fölkérte Sylvestert, hogy ő maga tegyen erről a grófnak jelentést. Sylvester azonban, miután Nádasdy eltávozott, a gróf parancsára hivatkozva, elvette Abáditól a felesben nyomtatott példányokat. Abádi már most arra kérte a grófot, parancsolja meg Sylvesternek a felesben nyomtatott könyvek visszaszolgáltatását. (Uo. 93-94. l.) Vajon lett-e foganatja ennek a kérésnek, arról forrásaink hallgatnak. Abádi levele azonban minden esetre érdekes fényt vet az irói tulajdonjog akkori rendezetlenségére.

Abádi e leveléhez mellékelten ujdonságképpen megküldte Nádasdynak azokat az énekecskéket (cantiunculas), melyeket legutóbb nyomtatott. Ebből a kiadványból azonban nem maradt példány, valamint abból a cantioból sem, mely mintegy összefoglalása a Genesis-nek s

amelyből Sylvester Nádasdy felszólitására február 13-án küldött urának néhány példányt. (Uo. 92. l.) Sylvesternek egy Csepregről 1541. május 19-én kelt leveléből arról is értesülünk, hogy le akarta forditani és ki akarta nyomtatni Pál pápa egy bulláját (uo. 94. l.), de hogy e tervét végrehajtotta-e, arról nincsenek adataink.

Az ujszigeti nyomdának tehát négy kétségtelen termékéről van tudomásunk. Révész Imre fölteszi ugyan, hogy Dévai Biró Mátyás Orthographie Vngaricá-ját 1539. előtt és 1541. után, tehát aránylag rövid idő alatt két izben is kinyomtatták Ujszigeten, még pedig másodizben Abádi Benedek gondozásában (Dévai Biró Mátyás... életrajza és irodalmi müvei. Pest, 1863.), de ez a föltevése igen gyenge lábon áll. Az ujszigeti nyomda, mint láttuk, Sylvester Wy testamentumának kinyomtatása céljából létesült. Azzal a mü végső lapján alkalmazott datált fametszet tanusága szerint 1537 óta foglalkoztak, s hogy közben kinyomtatták Sylvester Grammaticá-ját is, annak talán az is egyik oka lehetett, hogy a szedő az Wy testamentum-mal sehogysem boldogult. Nem valószinü, hogy Sylvester az Wy testamentum közzétételét oly mü kinyomtatása kedvéért késleltesse, amellyel nem is értett egyet s terjesztésén akkora hévvel buzgólkodjék, hogy abból négy éven belül második kiadás váljék szükségessé.

Mi történt az ujszigeti sajtóval, mely a Grammatica tanusága szerint görög és héber tipusokkal is fel volt szerelve, nem tudjuk. Abádi 1543. március 22-én beiratkozott a wittenbergi egyetemre (RMK. II. 434. l.), Sylvester János pedig 1544-ben a bécsi egyetemre került a héber nyelv tanárának. A Nádasdy-nyomda tehát árván maradt s valószinüleg apránként elkallódott. Néhány diszitménye később Huszár Gál, majd Bornemisza Péter tulajdonába került. (Vö: Schulek Tibor: Bornemisza Péter. Sopron-Bp-Győr, 1939. 52. l. jegyzet.)

4. A HOFFGREFF-HELTAI NYOMDA KOLOZSVÁRT

Az időrendben negyedik magyarországi nyomda ismét Erdélyben, ezuttal *Kolozsvárt* létesült.[9]

Keletkezésének időpontja és körülményei egyaránt homályosak. Az irodalmi közfelfogás szerint alapitója Heltai (családi nevén Helth, latinos formában Heltus) Gáspár szász eredetü magyar reformátor volt, akit a kolozsvári szászság hivott meg lelkésznek kevéssel Adorján esperes 1544. február 12-én bekövetkezett halála után. (L. Borbély István: Heltai Gáspár. Bp. 1907. 8. l.) Ferenczi Zoltán szerint (i. m. 8. l.) „Heltai bizonyosan Hontert követte abban, hogy mint ez, ő is könyveket, eszközöket és segédeket vagy legalább is egy segédet (Hoffgreff György) hozott magával egy nyomda fel állitása végett, vagy talán mióta Kolozsvárt megtelepedett, hozatott egy nyomdai felszerelést". Borbély István pedig nem tartja lehetetlennek, hogy Heltai „Wittenbergben sajátitotta el a könyvnyomdászat elemeit". (I. m. 7. l.)

A fennmaradt emlékek e föltevéseket nem erősitik meg. Az első kolozsvári nyomtatványok – szám szerint három – ugyanis az 1550. évből valók, s igy föl kellene tennünk, hogy a nyomda öt évig használatlanul hevert, vagy hogy 1550 előtti termékei mind egy szálig elvesztek. De nem erősitik meg azt a közkeletü felfogást sem, hogy a nyomda kezdettől fogva Heltai és Hoffgreff közös tulajdona lett volna s hogy utóbbit – mint Ferenczi véli – „mindenesetre" Heltai hivta volna Kolozsvárra. A három 1550. évi kolozsvári nyomtatvány közül kettőt a kolofon tanusága szerint „Helthai Gáspár és Go^{e}rgy Hoffgreff" nyomtatta ki, mig a harmadikon, mely a Sz. László nagyváradi sirjánál 1209-től 1235-ig megtartott tüzes vas próbákról fölvett jegyzőkönyv lenyomata, a Ritvs explorandae veritatis [Az igazság megállapitásának módja] (RMK. II. 47. a nyomdász G. H. betük alá rejti a nevét s igy Hoffgreff egymaga volt.

[9] Vö: Ferenczi Zoltán: A kolozsvári nyomdászat története. Kolozsvár, 1896. – Gulyás Pál. I. m. 71-113. l. – Heltai és Hoffgreff müködéséről ujabban: Horváth János: A reformáció jegyében. Bp. 1953. 375-76., 393., és 520. lapon. (Szerk.)

A Ritvs kinyomatási idejét, hála az 1550. május 14-én kelt előszónak, közelebbről is meghatározhatjuk. Igen valószinü ui., hogy a munka röviddel az előszó kelte után, az év első felében hagyta el a sajtót, amikor a nyomda még Hoffgreff osztatlan tulajdona volt. Heltai csak később, legkorábban 1550 május 14. után társult a vállalkozásba.

Az adatok ilyen értelmezése egy jelentős nehézséget hárit el az utból. A Ritvs tudvalevőleg Martinuzzi György bibornok költségén jelent meg, akinek az előszó magát meg nem nevező szerzője meleg elismeréssel adózik. Már azt is bajos elképzelni, hogy Martinuzzi, aki Heltai reformátori munkásságát üldözte és elitélte, éppen a Heltai sajtóját foglalkoztatta volna. Az meg egyenesen merénylet Heltai jelleme ellen, hogy neki, aki Martinuzzit sátánnak szokta titulálni, tulajdonitsuk a könyv kiadóját „reverendus Dominus"-ként emlegető előszót.

Nézetünk szerint Hoffgreff György akár Heltai egyenes hivására, akár a maga jószántából, de mint önálló mester telepedett le Kolozsvárt s attól fogadott el megrendelést, akitől kapott.[10] Később üzleti érdekből társult Heltaival, de hogy a nyomda tulajdonjoga őt Illette meg, azt az is bizonyitja, hogy bár rövid időre kiturta őt birtokából Heltai, később visszakapta s évekig egymaga vezette az üzemet. Honnan jött Kolozsvárra, nem tudjuk. Neve után itélve valószinüleg Németországból s talán csakugyan Wittenbergből, ami érthetővé tenné jártasságát a hangjegynyomásban. Hiszen itt müködött 1525 óta Georg Rhaw hangjegynyomdája, mely főleg protestáns zeneszerzők munkáit sokszorositotta. Az a körülmény is Wittenberg mellett szól, hogy Tinódi Cronicá-jának cimlapkerete egy wittenbergi nyomtatványról van lemásolva.

A Ritvs kinyomtatásánál Hoffgreff mindent elkövetett, hogy kivivja magas megrendelőjének megelégedését. A tetszetős metszésü antikva tipusokkal szedett könyv cimlapjának első szavát csinos fametszetü keretbe foglalta; az előszó és a szöveg első szavát fametszetü kezdőkkel vezette be; nyomdai mesterjegyül pedig – egy igen elterjedt korabeli szokáshoz hiven – annak a városnak a cimerét választotta, ahol sajtója müködött. Kolozsvár cimerét reneszánsz izlésü babérkoszoruba helyeztette s fölébe a város német nevét: CLAVSENBVRG vésette, ami szintén annak a jele, hogy mind ő, mind az ismeretlen fametsző német ember volt. De nemcsak a külső csinra, hanem a szöveg pontos szedésére is kiváló gondot forditott. Ha müve ebből a szempontból kivánni valót hagyott hátra, az – miként ez az olvasóhoz irt üdvözletéből kitetszik, – nem egészen az ő hibája, hanem a rendelkezésre állott kézirat fogyatékosságának tulajdonitható.

Bármily nagy volt is Hoffgreff igyekezete, Martinuzzi, akit egészen lekötött a politika, ujabb megbizással nem kereste fel s tipográfusunknak csakhamar be kellett látnia, hogy a maga lábán nem tud megállani. Ez indithatta arra, hogy még az 1550. év közepe táján Heltaival társuljon, aki bizonyára csak azzal a feltétellel foglalkoztatta sajtóját, ha a szellemi irányitást a saját kezébe veheti. Lehet, hogy a nyomdát ekkor vitték át Heltainak az Ó-várba vezető Keskeny-utca jobb sarkán lévő házába s ebből magyarázhatjuk meg azt a különben érthetetlen körülményt, mint volt képes Heltai a nyomdát a társak 1552 végén vagy 1553 legelején beállott összezördülése után egy egész esztendeig visszatartani. A közös vállalkozás legfontosabb termékei: A biblianak elsoe resze, az az Mosesnek oet koenyve (RMK. I. 25.), A Iesus Sirak koenyue (RMK. I. 26.) és A Biblianak negyedik resze, azaz a prophetaknac irasoc (RMK. I. 28.).

Az 1552. év legvégén vagy 1553 elején Heltai és Hoffgreff összekülönböztek, még pedig – mint Heltai az Agenda 1559. évi kiadásának latin előszavában irja – Hoffgreff összeférhetetlensége (ob intractabilitatem) miatt. Az összeütközésből – legalább egyelőre – Heltai került

[10] Ha Hoffgreff György azonos a Trausch József által kiadott Chroniconban (Brassó, 1847. I. 56. l.) szereplő Georgius Hoffgravius-al, ugy valószinü, hogy 1547-49-ben Honterus brassói mühelyében dolgozott. Vö: Végh Ferenc: Hoffgreff György életéhez. M. Kvszle, 1957. 154-155. l. (Szerk.)

ki győztesen s az év, vagy legalább is augusztus végéig egymaga vezeti a nyomdát. A szakszerü vezetés hiánya a nyomda teljesitőképességének megcsappanásában nyilvánult. Mindössze három kisebb magyar nyelvü nyomtatvány maradt fenn ebből az esztendőből. Ezek közül kettő kétségkivül Heltai müve. A harmadik ez évből fennmaradt sajtótermék: A Keresztyéni Tudomannac Fondamentoma c. töredék, bár mind cimlapja, mind utolsó levele megvan, Heltait sem mint szerzőt, sem mint nyomtatót nem tünteti fel. Borbély István Székely István munkájának tartja (i. m. 25. l.) s mi hajlandók vagyunk Heltaitól nemcsak a szerzőséget, hanem a kinyomtatást is elvitatni. Tinódi az Erdéli história végső soraiban elmondja, hogy a Cronica szedéséhez még 1553-ban hozzáfogtak, s igy bizonyos, hogy Hoffgreffnek még 1553-ban sikerült visszaszereznie a nyomdát, mint jogos tulajdonát. Ez esetben pedig igen könnyen kinyomtathatta még 1553-ban a jó üzletnek igérkező könyvecskét. Egyébként a nyomtató személyét már csak azért is Hoffgreffben kell keresnünk, mivel Heltai saját irodalmi tevékenységének gyümölcseivel lép nyilvánosság elé (1553-ban a Catechismvs-al és a Vigaztaló ko^{e}nyu^{e}tske-vel). Hoffgreff viszont annyira hijával volt a nyomtatást érdemlő kéziratoknak, hogy még 1555-ben is Batizinak egy régebbi, 1550-ben megjelent Catechismus-ának (RMK. I. 34.) utánnyomására vállalkozik. Természetesnek látszik tehát, hogy az imént visszanyert sajtóján az első, keze ügyébe akadt és jó üzletnek igérkező munkát kinyomtatta.

Alig készült el A Keresztyéni Tudomannac Fondamentoma, megjelent a várva várt megrendelő Tinódi Sebestyén személyében. Tinódi, noha müvét akár Bécsben, akár Krakkóban is kinyomathatta volna, egyenest azért jött Kolozsvárra, hogy itt jelentesse meg összegyüjtött verseit. Választása bizonyára azért esett Kolozsvárra, mivel dallamokkal ellátva akarta közreadni müveit. A kolozsvári nyomda ugyanis röviddel előbb egy hangjegynyomásos kötettel lépett a nagyközönség elé. Ez a kötet az un. Hoffgreff-féle énekeskönyv (RMK. I. 348.), mely minden valószinüség szerint 1552 végén, tehát abban az időben látott napvilágot, amikor a nyomda Hoffgreff és Heltai közös tulajdona volt. Az énekeskönyv dallamait tudvalevőleg a Pierre Hautin francia rézmetsző által feltalált mozgó hangjegyekkel szedték, s ez a körülmény oly gyakorlott, a nyomdatechnika akkori legujabb vivmányaiban járatos szakember közremüködését tételezi fel, aminő Heltainak a szakitás után nem állt rendelkezésre. Hoffgreff a hangjegyszedést valószinüleg Georg Rhaw wittenbergi mühelyében sajátitotta el, aki 1538-ban tért át a fametszetü kótanyomásról a mozgó hangjegyek használatára. (L. Riemann, Hugo: Notenschrift und Notendruck. Röder-Festschrift. Leipzig, 1896. 78-81. l.) Mig azonban az énekeskönyv dallamait mozgó hangjegyekkel szedték, a Cronicá-ban fametszetek lenyomatait találjuk. Talán nem tévedünk, ha abban látjuk a régibb technika alkalmazásának az okát, hogy Tinódi nagyon siettette müve megjelenését. A kotta-fametszeteket bizonyára az a fametsző készitette, aki a cimlapkeretet és az utolsó levél fonákján látható Tinodi-cimert is metszette. A cimlapkereten a metsző L betüvel jelezte nevét.

Tinódin kivül Hoffgreffnek még egy megrendelője akadt Vizaknai Gergely kolozsvári iskolamester, majd lelkész (?) személyében, aki 1558-ban A Szentháromságról, a Teremtésről és az angyalokról való szép tudomány c. müve kinyomtatását bizta reá. Munkájából példány eddigelé nem került elő. Cimét Sámboky János, a nagy magyar bibliofil könyvtárának leltára őrizte meg.

Hoffgreff 1558 végéig maradt nyomdája birtokában. Ez idő alatt az emlitett két nyomtatványon kivül mindössze tiz mü hagyta el sajtóját. Melanchthon Grammaticá-jának (RMK. II. 71.) 565 lapra terjedő 1556. évi lenyomata kivételével csupa apró füzet. Egy-egy német és magyar munkácskán kivül – a magyar Batizi András 1550-ben Krakkóban megjelent Catechismus-ának föntebb emlitett lenyomata – valamennyi latin. Utóbbiak közül három Dávid Ferenc munkája (RMK. II. 75., 76., 77.), aki ekkor még Luther tanait védelmezte. Időrendben legutolsó közöttük a tordai zsinat tárgyalásainak kiadása (1558. május 1. után).

Az 1559. esztendő nevezetes fordulópont a nyomda életében. Hoffgreff vagy meghalt, vagy jobb megélhetést keresve elhagyta a várost. Nyomdai fölszerelése ismét s ezuttal végleg Heltai kezére került. Az uj korszak első terméke („prima foetura") az Agenda, az az Szentegyházi chelekedec második kiadása volt (RMK. I. 37.), melynek rövid latin előszavában Heltai bejelenti a nyomda vezetésében beállott változást s az utolsó hat esztendőről a haragtartó emberek igazságtalan modorában ugy emlékszik meg, mint „amely az ekklézsia minden kiváló haszna nélkül folyt le". Ez erős tulzás. A nyomda tőle telhetően kivette részét a hitvitázók eszméinek terjesztésében, s bizonyára nem Hoffgreffen mult, hogy Heltai Stancaro ellen irt vitairatát 1555-ban Wittenbergben nyomatta ki. A nyomda 1559. évi termékeiből négyet, az 1560. éviekből kettőt ismerünk, mig 1561-ből egy sem maradt fenn.

A nyomdának ez a tétlensége csak látszólagos. Heltai sajtóját egy nagyobb szabásu munka, A Jesvs Christvsnac Wy Testamentoma (RMK. I. 51.) foglalkoztatta, melynek előállitása az 1561. esztendő nagyobb részét igénybe vette. Ennek, a cimlapján 1562. évszámmal ellátott nyomtatványnak kolofonja ugyanis 1561-es évszámot visel, ami arra vall, hogy a munka kinyomtatásával 1561-ben készültek el s csak a cimlapot meg az előzményeket nyomtatták ki 1562 elején. Az 582 számozatlan levélből álló szöveg igen elegáns, az un. Elzevir-tipusokhoz hasonló gömbölyü antikvával van szedve, s éles nyomása azt mutatja, hogy a nyomda ezuttal uj betükészlettel dolgozott. E betükészletet Heltai bizonyára az Evangélium fontosságára való tekintettel szerezte be 1559 végén vagy 1560 elején. A cimlap vörös és fekete nyomással készült, ami szintén annak a jele, hogy Heltai e nyomtatványát különös gonddal készitette. Toldy Ferenc a münek azt a töredékét, mely utóbb a Todoreszku-gyüjteménybe került, az 1560. évre tette. Olyan példány azonban, melynek kolofonjában az 1560. évszám állana, mindeddig nem került elő. Trócsányi Zoltán a Széchényi Könyvtár két példányának gondos egybevetése alapján számos, egyébként lényegtelen szöveg- vagy tördelésbeli eltérést állapitott meg. De „mert eltérés az iveknek körülbelül csak egynyolcadrészén található, mig hétnyolcadrésze a legpontosabban egyezik, nem feltételezhetünk két külön kiadást. Megtörténhetett régen is az, ami manapság sem ritka eset, hogy egyes hasábok vagy ivek nyomás közben szétestek, vagy egyik-másik ivből keveset nyomtak s ujra kellett szedni őket, sőt az sem lehetetlen, hogy az utolsó ivekből két szedés készült, hogy a mü mielőbb megjelenhessék, s minthogy a könyvnyomtató Heltai Gáspár volt, aki a kolozsvári bibliát negyedmagával forditotta le, az uj szedésben – nyilván – bizonyos változtatásokat eszközölt. A piacra, a könyvárus ponyvájára minden esetre egyidőben került mind a kétféle biblia." (Heltai Gáspár Ujtestamentum forditásáról. M. Kvszle, 1917. 209-210. l.)

Nézetünk szerint valószinübb, hogy e variánsok az un. sajtókorrektura következményei. A sajtókorrektura a szövegjavitásnak az a módja, hogy a nyomtatás folyamán észrevett hibákat rögtön a sajtóba helyezett szedésben kiigazitják, s ennek folytán a kiadás, noha egy szedésről és egyfolytában készült, kétféle szövegü példányokból áll, melyek egy része hibás, más része hibátlan. Heltai, akinek mint a nyomda tulajdonosának ez kiváltképp módjában állott, még nyomtatás közben is egyre csiszolt forditásán, s az Wy Testamentom ikerpéldányai ennek köszönhetik létüket. Azt a feltevést, hogy az ivek egy részéből egyszerre két szedést állitottak volna elő, melyet egyidejüleg két sajtón nyomtattak volna, a megkivánt nagyszabásu tipográfiai felszerelés miatt ebben az esetben kénytelenek vagyunk elvetni.

Heltai ehhez a sok költséget igénylő kiadványhoz könyvárusi szempontból is nagy reményeket füzött a munkáját meg akarván óvni az illetéktelen utánnyomás veszélyétől „Cum gratia & privilegio" hozta forgalomba. Ezek a remények azonban nem váltak be s az anyagilag kimerült Heltai évekig nem volt abban a helyzetben, hogy valami jelentősebb munkát hozhasson ki sajtóján. Végre annyira javultak viszonyai, hogy 1565-ben ismét két nagyobb munkával gazdagithatta a könyvpiacot. Az egyik A Bibliának masodic része (RMK. I. 57.), mellyel lezártnak tekintette azt a feladatot, hogy az egész bibliát megszólaltassa magyar

nyelven. A 3. rész Szabó Károly szerint (RMK. I. 30.) sohasem jelent meg, s Heltai nem is szándékozott azt kiadni, mert az idevágó darabok egy részét külön kötetekben ugy is közzétette s müve a Krónikák, Esrás, Nehemiás, Tóbiás és Jób könyvei hiján teljesnek mondható. A másik munka Bonfini: Historia Inclyti Matthiae Hunyadis [A dicső Hunyadi Mátyás históriája] (RMK. II. 97.), melyet Heltai állitott egybe a decasok alapján. Mint Szikszai Fabritius Balázs előszavából kitetszik, a munkához Heltai nagy üzleti reményeket füzött s e remények valóra válásától tette függővé, hogy megirja az egész magyar történetet. Heltai számitásai ezuttal beváltak. Ennek bizonysága a halála után megjelent Chronica.

Az 1566. esztendőnek magyar irodalmi és nyomdászati szempontból egyaránt legbecsesebb terméke Heltai Gáspárnak Steinhőwel Henrik meséin alapuló Száz Fabula (RMK. I. 59.) cimü munkája, amely – mint a cimlapon olvassuk – „Cum S[acrae] R[egiae] M[ajestatis] H[ungariae] Priuilegio" [A szent királyi felség privilégiumával] hagyta el a sajtót. Az 1570. és az 1571. évből a Heltai-nyomdának két-két ugyancsak fontos magyar terméke maradt reánk. 1570-ből való Consalvius Reginaldus: Halo. Mellyel a meg testessult o[e]rdeg a Papa Anti-christus Hispaniaba az egyu[e]gyu[e] iambor Keresztyéneket... meg fogia (RMK. I. 81.) cimü, a másik Willini Sándor: Ko[e]nyvetske az igaz keresztyéni keresztro[e]l (RMK. I. 80.) cimü munkája. Amazt kétség kivül maga Heltai forditotta, még pedig János Zsigmond egyenes parancsára, aki a kinyomtatás költségeit is fedezte. Emezt pedig valószinüleg Dávid Ferenc forditotta a szerző által neki megküldött német kéziratból.

Az 1571. évi kiadványok közül az első Dávid Ferenc két dolgozatát foglalja magában külön-külön cimlappal és ajánlással, de folytatólagos ivjelzéssel és közös hibajegyzékkel. (RMK. I. 85-86.) Ennek nyomdatörténeti szempontból érdekesek a sajtóhibákat bevezető fejtegetései a „keresztyén olvassó"-hoz." A ko[e]nyv nyomttatás – irja – igen nehéz dolog. Ez okaért akar mint vigyázzon az ember, mayd soha vétec nélku[e]l ki nem nyomtathatni egy ko[e]nyvet is. Mert a nyomtatto szolgac nem ertik a dolgot, sem a nyelu[e]ket: Ezért czac cordéra rakiac a betu[e]ket, Es noha én meg iedzem, hogy az iedzés szerént meg igazitaác, De azért vgyan nem mu[e]helik, Es abbol essic a vétség. Mert czac egy betu[e] is hiya legyen, avagy egyel to[e]b legyen Ottan az ige más értelemre fordul". E keserü szavakból napnál világosabban kitetszik, hogy Heltai szorosabb értelemben vett könyvnyomtatói munkásságot sohasem fejtett ki, hanem csupán korrektori teendőket végzett a kolozsvári tipográfiában, melynek tulajdonosa és szellemi vezetője volt.

A másik nagyszabásu magyar munka, mely 1571-ben a kolozsvári sajtóból kikerült, nem a reformátor, hanem a jó üzletember vállalkozása volt. Alig néhány évvel előbb, 1565-ben látott napvilágot Debrecenben Werbőczi István törvénykönyve Veres Balázs magyar forditásában. A kedvező fogadtatás, amelyben részesült, arra birta Heltait, hogy maga is kibocsássa (RMK. I. 87.), még pedig javitott alakban. Mint keltezetlen előszavában irja, sokféle elfoglaltsága nem engedte meg, hogy ujból leforditsa a deák könyvet, „de hogy az iambor Olvaaso meg ne akadion az oluassasban, el hántam a nehéz Orthographiat, auagy irasnac módiat, és a szokottra hoztam". Bizonyára nyomon követte az 1572. év egyetlen ránk maradt sajtóterméke, a Tripartitum első hazai latin lenyomata (RMK. II. 130.). Mindkettő cimlapját abba a fametszetü keretbe foglalta, melyet Hoffgreff Tinódi Cronicá-jához használt.

Az 1574. évszámot viseli magán a Cancionale az az Historias Enekesko[e]nyv (RMK. II. 112.), melynek 232 számozatlan levele az ivjelzés alapján öt részre osztható. Valószinü, hogy az egyes részeket külön is árusitották és vagy minden változtatás nélkül, vagy pedig külön cimlapokkal ellátva kerültek piacra. Heltai e nagy irodalomtörténeti jelentőséggel biró kiadványa tipográfiai kiállitás dolgában nem tartozik a nyomda legkiválóbb termékei közé. Nyomása egyenetlen, diszitése szegényes. Látszik: sebbel-lobbal ütötték össze, hogy minél előbb elárasszák vele a könyvpiacot. Heltai nem átallja például kétszer is leadni a Tinódi

cimerét ábrázoló fametszetet, dallamokat pedig csupán Tinódi verseihez közöl, ujra lenyomatva a Cronicá-hoz készült nyolc fametszetü hangjegyet.

Jóval több gondot és költséget forditott Heltai utolsó müve, a Chronica az Magyaroknac dolgairól (RMK. I. 118.) nyomdai kiállitására, melynek szövegét Bonfini és egyéb historikusok nyomán maga állitotta egybe „nem kicsin munkáual". A bőbeszédü cimlaphoz reneszánsz kapuzatot ábrázoló keretet használt. Továbbá arról is gondoskodott, hogy Mátyás király képe is diszitse munkáját. Végül egy egészen uj, izléses kivitelü záródiszt is készittetett, melynek indázata két medaillont köt egybe. A baloldali medaillon a paradicsomi fát ábrázolja, melyre halálfőt tartó kigyó tekergőzik, mig a fa két oldalán a C. és H. betük, Heltai nevének kezdői olvashatók. A jobboldali medaillont Kolozsvár cimere tölti ki. – Heltai már nem érte meg e müve megjelenését. Nyomtatása közben ragadta el őt a pestis népes családja köréből, s a munkát – amint ez a kolofonból kitetszik – özvegye és örököse fejezte be.

Heltainé a férjétől örökölt kiváló üzleti érzékkel folytatta az üzemet 1582 végén vagy 1583 elején beállott haláláig. Ez azonban nem ment minden zökkenő nélkül. Heltainé ugyan 1575-ben befejezi férje utolsó irodalmi és tipográfiai alkotásának, a Chronicá-nak kinyomtatását, de azután közel két esztendeig nem ad életjelt magáról. Vagy a nyomtató legények hagyták cserbe, vagy a nyomda tulajdonjogának kérdése okozott bonyodalmakat, mert hiszen négy gyermekével – egy fiuval és három leánnyal – kellett megosztoznia az örökségen. Annyi bizonyos, hogy az 1576. év vége felé a nehézségek elsimultak, és Heltainé vasenergiával fogott az üzem kiaknázásához.

Teljes erejével veti rá magát a széphistóriák kinyomatására, ami ugy látszik kitünő üzletnek bizonyult. De a népies irodalom egyéb területein is megpróbálkozik. Lefordittatja és kinyomatja a sikerült jövendölései miatt mágiával gyanusitott Misocavius Vilmos danckai orvos és asztronómus Prognosticon-ját, vagyis az 1577-ben feltünt wy Cometa felo^{e}l valo Io^{e}uendu^{e}lés-ét (RMK. I. 142.), majd pedig kiadja Melius Péter hagyatékából a Herbarium-ot (RMK. I. 141.) egy népszerü füvészkönyvet, mely nem más, mint Lonicer Ádám frankfurti tiszti orvos Kräuterbuch-ja egy részének átdolgozása. Hogy a munka kelendőségét fokozza, a cimlapot egy meglehetősen kezdetleges fametszettel diszittette.

De nem hanyagolta el az özvegy a könyvkiadás egyéb jól fizető ágait sem. Igy 1576-ban ujra kiadta Linacre Tamás Grammatica compendiosa [A nyelvtan foglalata] (RMK. II. 148.) c. tankönyvét[11] s Ferenczi Zoltán szerint „körülbelől ez évből, de mindenesetre az 1575 és 1578 közötti évekből való Dávid Ferencnek Isteni dicsiretek (RMK. I. 342., nem mint Ferenczi irja 382.) c. müve is". Végül mint Heltainé pompás üzleti érzékének tanubizonyságát megemlitjük az 1580-ban kihozott Compendium dialecticae ad libros logicorum Aristotelis [A dialektika összefoglalása Aristoteles Logikájának könyveihez] (RMK. II. 159.) c. tankönyvet. A könyvecske szerzője Titelmann Ferenc, a kapucinusok 1537-ben elhunyt nagy tudományu generálisa volt. Nem valószinü, hogy az antierazmista katolikus teológus munkáját a kolozsvári protestáns iskolákban használták volna. Ámde köztudomásu, hogy a jezsuiták 1579. május 5-én kaptak Kolozsvárt letelepülési engedélyt, s Heltainé bizonyára az alakulófélben lévő intézetre gondolt, amikor e munka kiadására vállalkozott. Heltainé az 1582. év folyamán vagy 1583 elején halt el. Vele a magyar könyvnyomtatók legélelmesebbjeinek egyike szállt sirba. Munkásságát kizárólag üzleti szempontok irányitották. Saját számlájára csak olyan müveket adott sajtó alá, melyek gyors kelendőséggel kecsegtettek. Irodalmi és tudományos ambiciók egyáltalán nem fütötték. De tetszetős, müvészi kivitelre sem törekedett.

[11] Első kiadása 1556-ban, Hoffgreff mühelyében készült. Thomas Linacer nevét Szabó Károly csupán a Régi Magyar Könyvtár névmutatójában emliti és utal Gregorius Molnárra, aki e nyelvtannak szerkesztője volt. Vö: RMK. II. 72., valamint ugyanezen kötet végén 708. l. Példány nem ismeretes. (Szerk.)

Halálával szinte egy évig tartó interregnum állt be a nyomda életében. Vagy a gyermekek örökösödési ügye huzódott el ilyen sokáig, vagy pedig a fiu, akire végül is a nyomda vezetése szállott, távol volt hazulról. Annyi tény, hogy ifjabb Heltai Gáspár neve csupán 1584 óta szerepel kolozsvári nyomtatványokon. De azért a nyomda az interregnum ideje alatt sem volt egészen tétlen. 1583-ban kihozta Donatus De octo partibus orationis methodus-a [A szónoki beszéd nyolc részéről] negyedik kiadását (RMK. II. 174.), impresszumában Segesvári Gáspár (Caspar Schespurgensis) nevével. Ez a Segesvári Gáspár bérlője vagy az özvegy életében is müködő müvezetője lehetett a nyomdának. Ez utóbbi esetben valószinüleg az uj gazda alatt is folytatta munkásságát. Ifjabb Heltai Gáspár ugyanis aligha volt képzett könyvnyomtató s inkább a városnál viselt hivatalaiban, mintsem mühelyében töltötte az időt. Szinnyei szerint tanácsosi, majd városbirói tisztet töltött be s 1601-ig vezette a nyomdát. Werbőczi Tripartitum-a debreceni 1611. évi kétnyelvü kiadásának előszavában még mint „Colosvari koenyvnyomtato es az Varos hites Notariusa" szerepel. Ha hiteles Enyedi György Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti [Az ó- és ujszövetség nevezetes helyeinek magyarázata] (Kolozsvár, 1598.) c. müvének Rath György-féle példányában olvasható kéziratos bejegyzés (l. Zoványi Jenő. M. Kvszle, 1937. 71. l.), ugy ifjabb Heltai Gáspár 1628. október 10-én halt meg. Ez esetben a nyomdától még életében vált meg sógora, Lang Tamás javára.

Ifjabb Heltai Gáspár távolról sem örökölte édesanyja kiváló üzleti érzékét. Müködése első éveiben szinte kizárólag megrendelésre dolgozott. 1588-tól, anyja nyomdokait követve, ő is sürübben foglalkozott széphistóriák s velük rokon népies müvek kinyomatásával. Több munkával gyarapitotta a tankönyvirodalmat is. Utóbbiak között a származási helyéről Frisiusnak (Frieslandi) nevezett Gemma Reinhardt löweni egyetemi tanár számtanának magyar átdolgozását, mely Magyar arithmetica cimmel, a nyomdász megnevezése nélkül került ki a kolozsvári sajtóból (RMK. I. 244.), az ifjabb Heltainak szokás tulajdonitani. Minthogy azonban a magát meg nem nevező „typographus" a szerzőséget elismerő utószavában azzal mentegeti müve fogyatékosságát, hogy ő nem magyar, valószinübb, hogy ez az átdolgozó nem a nyomdatulajdonos Heltai, hanem idegen származásu müvezetője volt. Több közvetett bizonyiték amellett szól, hogy ez a müvezető 1590-97 között Klöss Jakab, a későbbi bártfai nyomdatulajdonos. Ő szedhette 1593-ban ifjabb Heltai legnagyobb szabásu kiadványát, Baranyai Decsi Csimor János Syntagma institvtionvm ivris imperialis ac vngarici [A császári és a magyar jog rendszerének foglalata] (RMK. II. 241.) c. jogi kompendiumát is, ami megmagyarázza, miért bizta Baranyai Decsi 1597-ben hires szólásgyüjteménye kinyomtatását az akkor Bártfán önállósult Klössre. Hiszen semmi panasza sem lehetett első kiadójára, aki Decsi 1594. január 5-én kelt latin nyugtája szerint a Syntagmá-t nemcsak saját költségén nyomtatta ki, hanem a szerzőnek fáradsága jutalmául a köztük fennálló egyezség értelmében száz példányt is adott. Heltait e nagy munka kinyomtatása anyagilag igen kimerithette, mert csakis igy magyarázhatjuk meg, miért nem került ki mühelyéből 1594-5-ben egyetlen ujabb munka sem. 1596-tól a nyomda ismét akcióba lép, de bizony egyelőre semmi jelentőset sem produkál. 1598 végén, vagy 1599 legelején került ki ifjabb Heltai sajtójából hely, év és nyomdász megjelölése nélkül a 231 negyedrétü levélből álló Explicationes locorum veteris et novi Testamenti [Az ó- és ujszövetség nevezetes helyeinek magyarázata] (RMK. II. 281.) c. teológiai munka, melyet Toroczkai Máté rendezett sajtó alá Enyedi György unitárius püspök hagyatékából. Volt-e Heltai e mü kinyomatásában anyagilag is érdekelve, nem tudjuk. Ha igen, aligha csinált vele jó üzletet, mivel Bátori Zsigmond fejedelem a könyv forgalomba hozatalát megtiltotta és számos példányt nyilvánosan elégettetett. Az 1599. esztendőben a nyomda – talán vezeklésül az Explicationes-ért – kinyomtatta Canisius Péter Catechismus-át Vásárhelyi Gergely jezsuita atya forditásában (RMK. I. 312. vö: M. Kvszle, 1878. 316. l.), mely a nyomda egyik legcsinosabb terméke. A nyomtatás költségeit Kereszturi Kristóf viselte, aki, ugy látszik, nem sajnálta pénzét. Ha még megemlitjük Fischer Simon unitárius

tanár Dialectices praecepta [A dialektika szabályai] (RMK. II. 294.) c. tankönyvét ugyanebből az évből és a Dávid Ferenc szerkesztette Isteni dicsiretek c. énekeskönyvének 1605-7. közt megjelent második kiadását, ugy felsoroltuk mindazt, ami nagyobbszabásu kiadvány ifjabb Heltai Gáspár nyomdászságának utolsó éveiben sajtójából kikerült.

Lang Tamás, az ifjabb Heltai Gáspár közvetlen utóda a nyomda élén, egyetlen kolozsvári nyomtatványon sem szerepel. Csak annyi bizonyos, hogy a XVII. század huszas éveinek elején már nem volt életben, mivel az 1625-re szóló naptárt Szylvási András Langné, „Heltai Anna aszszony Mühelyében" nyomtatta. Langék után a nyomda vejük, Ravius (Raw, Szőrös) Mátyás birtokába került, aki négy évtizedig volt kolozsvári szenátor s 1637. október 11-én hunyt el. „Ekkor két fia örökölte a nyomdát, Mátyás, a kolozsvári szász unitáriusok papja és András; utánuk egyikök fia, János". (Ferenczi i. m. 23. l.) Egyikük sem volt képzett tipográfus, s igy kénytelenek voltak müvezetőt tartani. Ezek sorából ismerjük Makai Nyirő Jánost, aki 1619-1621. években szerepel kolozsvári nyomtatványokon (a latinokon Johannes R[acor] Makai néven) s aki a vallásszabadság jegyében uralkodó Bethlen Gábor idejében (1619) ujra kihozta, még pedig ezuttal magyarul, Enyedi György tüzhalálra itélt könyvét, – Válaszuti Andrást, aki 1623-ig a gyulafehérvári fejedelmi nyomdában dolgozott, ha ugyan Kénosi Tőzsér János, akire ez az adat visszamegy, nem tévesztette őt össze Szilvási Andrással, akinek a neve az 1624. és 1625. évi naptárakon tényleg fennmaradt, s végül Abrugyi (Abrugius) Györgyöt.

Abrugyi 1630-ban kerülhetett a nyomda élére, minthogy az 1632-re szóló kalendárium ajánlásában hivatkozik az előző évire, mint „nyomtatásbéli munkájának első sengéjé"-re. (Vö: Ferenczi i. h.) Ugyanő jegyezte a nyomda legutolsó, 1660-ből fennmaradt termékeit is. Abrugyi – mint annyi más korabeli pályatársa – a könyvkötőmesterséget is folytatta. A sepsiszentgyörgyi Székely Nemz. Muzeum ma is őrzi Thordai János unitárius pap zsoltárforditásainak egy bőrbe kötött kéziratos másolatát, melynek első táblája bélésén a következő bejegyzés olvasható: „Anno 1655 Tempore Combustionis Civitatis Colosvar Scriptum et Compactum est hoc gradual a Georgio Abrugy quondam Typographo eiusdem Civitatis „. [Az 1655. évben, Kolozsvár város leégésének idejében másolta és bekötötte ezt a graduált Abrugyi György, egykor ugyanazon városnak nyomdásza.][12]

1660 táján a nyomda, melynek betükészlete – mint már Bod Péter megállapitotta – „megkopott és el is romlott", végleg megszünt. Jakab Eleknek az az állitása, hogy a nyomda ez idő tájt a Heltai-családdal rokon Lang Tamásra szállt, aki mint református konvertita a tipográfiát átadta a kolozsvári református ekklézsiának, nem állhat meg; legalább is mindeddig egyetlen nyomtatvány sem került elő, amely ezt a nézetet megerősitené. (Vö: Ferenczi i. m. 35. l.)[13]

5. AZ ELSŐ MAGYAR VÁNDORNYOMDA

Nem sokkal a Hoffgreff-Heltai-féle nyomda keletkezése után, 1558-ban tünik fel Magyarországon az első vándornyomda *Magyaróvárt*, Huszár Gál vezetése alatt.

[12] Vö: M. Kvszle, 1902. 159. l. – Itt ugyan az 1615-ös évszám áll, de ez sajtóhiba 1655 helyett. Ez az évszám szerepel ugyanis a könyv kolofonjában és ebben az esztendőben valóban nagy tüzvész pusztitott Kolozsvárott. Vö: Jakab Elek: Kolozsvár története. II. 658. l. A sajtóhibát a folyóirat szerkesztősége követhette el, hiszen a közlő neve is Domján helyett Démján. A kézirat szerzőségét Kanyaró Ferenc tisztázta: Abrugyi György könyvnyomtatónk zsoltárforditó-e? c. dolgozatában. Keresztény Magvető, 1908. 270-274. l.

[13] Heltai nyomdájának sorsáról ujabban l. Pirnát Antal – Végh Ferenc: Uj adatok Heltai Gáspárról. ITK. 1956. 66-74. l. – Herepei János: A Heltai-nyomda sorsa. M. Kvszle, 1957. 55-58. l. (Szerk.)

Huszár Gál neve 1554-ben bukkan fel először, amikor Oláh Miklós esztergomi érsek üldözése elől a protestantizmussal rokonszenvező Miksa főherceg magyaróvári birtokára menekül, ahol 25 forint évi fizetéssel magyar lelkészként alkalmazták. Ifjuságáról, neveltetéséről semminemü adatunk nincs, s azt sem tudjuk, hol és mikor sajátitotta el a könyvnyomtatás mesterségét, ha ugyan egyáltalán elsajátitotta s nem valami sociusszal dolgoztatott. Egy Bécsben, 1557. október 26-án kelt levele alapján, melyben arra kéri Bullinger Henriket, hogy a választ Hoffhalter Ráfael bécsi nyomdászhoz küldje, azt szokás következtetni, hogy Hoffhaltertől tanulta meg a könyvnyomtató mesterséget s hogy tipográfiai fölszerelését is tőle szerezte. A kassai tanácshoz 1559. márciusának végén intézett leveléből csak annyi derül, ki, hogy a fölszerelést a pártfogóitól fölvett kölcsönpénzen vásárolta s hogy a kölcsönből a levél keltekor még száz forint adósság terhelte.

Sajtójának első ismert terméke 1558. április vége felé készült el Magyaróvárt s ez az ő saját Az Ur Iesus Christusnak Szent Vachoraiarol... valo Praedicacioc-at (RMK. I. 36.) tartalmazó füzetke, melyet Miksa főhercegnek ajánlott. A királyi udvar azonban nem nézte jó szemmel Huszár tevékenységét, s I. Ferdinánd Oláh Miklós ellenjegyzésével 1558. november 1-én kelt rendeletével őt a legsulyosabb büntetés terhe alatt eltiltotta a könyvnyomtatástól. (Vö: Ráth György: Bullinger Henrik és a magyar reformáció. ITK. 1896. 38. l.) A királyi parancsnak azonban nem volt foganatja, és Huszár háboritatlanul tovább dolgozott sajtóján. Ennek egyik termékét, Bullinger zürichi reformátor egy kis latin nyelvü értekezését 1560 elején irt levele kapcsán négy példányban megküldte kassai hiveinek, azt üzenve nekik, hogy ha Isten segélyével hozzájuk eljöhet, több ilyen ujdonsággal fog egyházuknak szolgálhatni. (L. Gyalui Farkas: Adatok a könyvnyomtatás történetéhez Magyarországon. M. Kvszle, 1902. 60-72. l.) A kassai lelkészi állásba 1560. március 20-án iktatták be. Uj hivatalát nem sokáig élvezhette. Október első napjaiban Zay Ferenc kassai főkapitány a Verancsics Antal egri püspök által kieszközölt királyi parancsra minden formaság mellőzésével elfogatta, majd december 27-án Egerbe akarta szállittatni. Huszár azonban az elszállitása hirére keletkezett zürzavarban a betört kályhán át elmenekült s Debrecenbe szökött.

Itt 1562 őszéig maradt a könyvek kinyomtatásával tartotta fenn magát. Arról, hogy nyomdája miként került Magyaróvárról *Debrecenbe*, semminemü pozitiv adatunk sincs. Minthogy Huszár a kassai lelkészséget csak azzal a feltétellel fogadta el, ha ottani javadalmából előlegezik a nyomda vételárát terhelő adósságot, bizvást feltehetjük, hogy a nyomdát is magával vitte Kassára s talán üzembe is helyezte. Nem lehetetlen, hogy itt bocsátotta ki 1560-ban Meliusnak ajánlva azokat az „isteni dicséreteket és psalmusokat", melyekről Szilvás-Ujfalvi Imre Keresztyeni enekek (Debrecen, 1606.) c. munkájának előszavában megemlékezik. Mint láttuk, Huszár azzal kecsegtette a kassaiakat, hogy több ujdonsággal fogja őket megörvendeztetni. S mi más lehetett a legelső ujdonság, amire gyülekezetének szüksége volt, ha nem énekeskönyv? Az, hogy Meliusnak volt ajánlva, még nem ok arra, hogy a mü kinyomatását Debrecenre lokalizáljuk. Hiszen Melius a magyar reformációnak olyan vezéregyénisége volt, hogy Huszár méltán ajánlhatta neki a munkát. Ezzel csak fokozta kelendőségét. S emellett ez az ajánlás, illetve az ajánlás alapján kettejük közt kifejlődött kapcsolat azt is megmagyarázza, miért keresett és talált Huszár Gál éppen Debrecenben menedéket akkor, amikor Kassáról szöknie kellett? Sokkal bajosabb azt megmagyarázni, mint vihette magával a nyomdát a december 27-i zürzavarban? Lehet, hogy az elszállitást Huszár nyomtató legénye bonyolitotta le.

Annyi tény, hogy a magyaróvári nyomda betüivel 1561. julius havában megjelenik az első debreceni sajtótermék, Melius Péter ottani lelkipásztor müve: A Szent Pal Apastal levelenec mellyet a Colossabelieknec irt predicacio zerent valo magyarázattya (RMK. I. 47.), cimlapján a genfi Crespin-cég mesterjegyének utánzatával, s valószinüleg – mint Csürös Ferenc véli (A debreceni városi nyomda története. Debrecen, 1911. 24. l.) a városi tanács költségén vagy

legalább is támogatásával. Huszár ebben az évben Meliusnak még egy müvét nyomtatta ki (RMK. I. 46.). Neve egyiken sem szerepel. A következő évből három magyar és két – valójában egy – latin nyelvü debreceni nyomtatvány maradt reánk, de ezek aligha készültek mind egy szálig Huszár mühelyében. Hiszen – Oláh érseknek ez év október 31-én a királyhoz intézett jelentése szerint – Huszár ekkor már Komáromban tartózkodott mint protestáns igehirdető. Csürös mindhárom magyar munkát Huszár készitményének tartja, a latin nyelvüeket azonban nem. Ez a vélemény azonban helyesbitésre szorul. Az ajánlások kelte alapján ugyanis egészen kétségtelen, hogy Meliusnak Szabónál A kisértet és a bünös ember párbeszéde (RMK. I. 50.) cimmel szereplő müve, melynek csonka unikumát a leiráskor a marosvásárhelyi Teleki Könyvtár őrizte, már nem Huszár keze alól került ki. Az I. rész ajánlása ui. 1562. augusztus 31-én, a másodiké pedig október 12-én kelt s igy körülbelül akkor jelent meg, amikor Huszár már javában téritgette a csallóközi csajkásokat. Viszont Csürössel ellentétben Huszár munkájának tartom az előzmények 2. ive kivételével Melius: Confessio catholica de praecipuis fidei articulis exhibita [A hit fő tételeiről bemutatott katolikus hitvallás] kétféle példányait (RMK. II. 85. és 86.) is. Az előzmények 2. ive, mely Melius és Czeglédi György kirohanásait tartalmazza a pontatlanul dolgozó tipográfus ellen, sokkal primitivebb kivitelü, mint a munka többi része, noha az sem mondható valami müremeknek. Ez iv betüi elpiszkoltak vagy egész az olvashatatlanságig halványak, s ha valamire, ugy erre az ivre illik Czeglédi megjegyzése: „primum specimen exercitii in arte calligraphica". [A szépirás mesterségében való első próbálkozás.] Ugy látszik, Huszár Gál megtagadta a reputációját sértő kitételeket tartalmazó előszavak kinyomtatását s Melius kénytelen volt valami kontárra bizni elkészitésüket. De az is meglehet, hogy Melius Huszár háta mögött, titokban nyomatta ki ezt az ominózus ivet. Akár igy, akár ugy történt a dolog, a szakitás elkerülhetetlen volt, s Huszár kénytelen volt távozni Debrecenből. Elfogadta tehát a komáromiak meghivását.

Szegény Huszár Gálnak *Komáromban* sem volt soká maradása. Oláh érsek sürgetésére Károly főherceg 1563. elején a komáromi vár kapitányához és tiszttartójához intézett leiratában elrendeli Huszár bebörtönzését. De a csajkások kapitánya, Nagy Imre, akire a parancs végrehajtását bizták, az uj hithez huzott s nemcsak nem fogatta el Huszárt, hanem még menekülését is elősegitette.

Ekkor egy időre nyoma vész s csak 1565. elején bukkan fel ismét a neve Miksa királynak január 28-án kelt parancsában, melyben meghagyja Nagyszombat város tanácsának, hogy ne türje a városban a több helyről elüzött Gallus nevü eretnek conciniatort. Volt-e foganatja a parancsnak, nem tudjuk. Annyi bizonyos, hogy Huszár Dávid nevü fia 1573. március 2-án Nagyszombatban tanitóskodott. Ezen a napon intézkedik ui. Verancsics Antal esztergomi érsek Pozsonyból, hogy távolitsák el Huszár Dávidot Nagyszombatból. Maga Huszár Gál ekkor már Komjátiban volt lelkész.

Huszár Gál *Komjátiban* ismét elkezdette nyomtatói müködését, még pedig azzal a betükészlettel, amelyet Magyaróvárt, majd Debrecenben is használt. Hogyan és mikor került fölszerelésének vagy legalábbis fölszerelése egy részének ismét birtokába, oly kérdés, melyre adatok hiján csak találgatással felelhetünk. Annyi kétségtelen, hogy a Meliusszal történt szakitáskor nyomdáját nem vitte magával, lehet, hogy Meliusék, lehet, hogy maga a város vette birtokába a duzzogó Huszár távozásával gazdátlanul Debrecenben maradt sajtót. Annyi bizonyos, hogy nem soká hevert tétlenül, mert hiszen – mint az imént emlitettük – még 1562. októberében kinyomatták rajta Melius egy füzetét. A nyomtató kiléte, minthogy A kisértet és a bünös ember párbeszéde c. emlegetett munka egyetlen, elején és végén csonka példányban maradt reánk, ismeretlen. Talán annak a név szerint ismeretlen kontárnak a müve, aki a Confessio ominózus négy lapját szedte ki, de az is lehetséges, hogy azé a Somogyi Máté debreceni lelkésszel rokonságban álló Török Mihályé, akinek nevével 1563-1567. között

találkozunk debreceni nyomtatványokon s aki 1571. előtt költözött el az élők sorából. Főmüve Melius Magiar Predikatioc (RMK. I. 59.) c. posztilla-kötete, melynek külön nevezetessége az az Agnus Deit ábrázoló, 1563-ból datált csinos fametszet, mely a cimlapot disziti. Az Agnus Dei Debrecen város cimere s valószinü, hogy Török e fametszetet mesterjegyül szánta, éppugy a nyomda székhelyének cimerét választva ki e célra, mint ahogy Honterus Brassó és Hoffgreff Kolozsvár cimerét. Török halála után a nyomda tétlenségre lévén kárhoztatva, Huszár ismét birtokába vehette. Annál is inkább megtehette ezt, mert nem sokkal Török halála után – 1572. december 15-én – Melius is sirba szállt.

A következő évben Huszár már belefog Komjátiban Bornemisza Péter Elsö resze az Evangeliumokbol es az Epistolakbol valo tanvsagoknac (RMK. I. 95.) c. prédikációs kötete kinyomtatásához. A testes kötetet a kolofon tanusága szerint Semptén fejezték be 1573. november 1-én. Bornemisza sehol sem nyilatkozik róla, miért hagyatta abba Huszárral müve kinyomtatását. Lehet, hogy a Komjáti és Sempte közti távolság, ami a szerző közremüködését szerfölött megnehezitette, volt az ok, amiért a már félig kész munka szedése félbemaradt, majd Semptén nyert befejezést. De az sem lehetetlen, hogy Huszár lassan dolgozott, s Bornemisza ezért vette el tőle a munkát. A szakitásnak mindenesetre simán, harag nélkül kellett lefolynia, mert különben Huszár aligha engedte volna át Bornemiszának iniciálé- és könyvdisz-készletét, melyet Bornemisza továbbra is állandóan használt.

Huszár Gál nyomdászkodásának nem ez a félbemaradt kötet az utolsó emléke. 1574-ben kinyomtatja A keresztyeni gywlekezetben valo Isteni dicziretek es Imadsagoc (RMK. I. 332. és Sztripszky 1808. sz.) c. terjedelmes munkáját, mely október közepe táján hagyhatta el a sajtót.[14] Ez Huszár egyik legdiszesebb nyomtatványa. Tipográfiai érdekességét fokozza, hogy hangjegyszedést is tartalmaz. A kották elhelyezésére szükséges vizszintes vonalakat gondolat-jelekből rakta egybe. Huszár Gál alig egy évvel ezután, 1575. október 23-án Pápa városában a pestis áldozata lett.

Nyomdája fiára és örökösére szállt, aki még egy ideig üzemben is tartotta. Egyetlen fenn-maradt terméke Huszár Dávid saját munkája, a heidelbergi káté első magyar forditása (RMK. I. 137.) 1577. február 13-án hagyta el a sajtót. A nyomda utolsó tulajdonosának további sorsa ismeretlen.

6. A HOFFHALTEREK MAGYARORSZÁGON; A DEBRECENI NYOMDA TÖRTÉNETE 1705-IG

Debrecenben 1564-ben Török Mihállyal egy időben még egy másik, nála sokkal különb tipográfus is serénykedett: Hoffhalter Rafael, a lengyel származásu jeles bécsi könyv-nyomtató. (Gulyás i. m. 131-150. l.)

Előkelő lengyel család szülötte, valódi neve Skrzetusky volt; cimerének ezüst paizsában vörös patkót és keresztet viselt. Megfordult Németalföldön, majd Zürichben tartózkodott, ahol fia, Rudolf született s végül 1555-ben Bécsben telepedett meg. Itt az elwageni Krafft Gáspár betüöntővel társulva, 1555. április 10-ről keltezett kiváltságlevelet nyert egy csinos, francia izlésben metszett betükkel felszerelt nyomda felállitására, valamint papiros és könyvek behozatalára. 1556-1563. müködött Bécsben; ezen idő alatt számos kisebb-nagyobb nyomtat-vány került ki mühelyéből, köztük néhány magyar nyelvü is. (Vö: Meyer, A.: Wiens Buch-druckergeschichte. Wien, 1883-1887. I. 86-93. l.) Hoffhalter, habár Bécsben hithü

[14] Huszár Gál müködéséről ujabban l. Horváth János: A reformáció jegyében. Bp. 1953. 265. és 512. l. – Ötvös János: Huszár Gál nyomdászjele. Egyháztörténet, 1958. 186-188. l. – Ötvös János: Huszár Gál mint nyomdász. Egyháztörténet, 1959. 80-89. l. – (Szerk.)

katolikusként szerepelt, titokban a protestánsokhoz huzott s a reformáció embereivel állandó összeköttetésben állott. Kétszinüsége kiderülvén, 1563-ban el kellett hagynia a várost, még pedig olyan gyorsan, hogy nyomdai felszerelését sem vihette magával. Ez utóbbi állitásunkat főleg arra alapitjuk, hogy Werbőczi Tripartitum-ának debreceni kiadása végén használt cimere nem az a szép fametszet, mely bécsi nyomtatványait disziti, hanem egy 1565-ben készült, meglehetősen hevenyészett kivitelü duc, s hogy az első – nevével ellátott – debreceni nyomtatványban Huszár Gál betüit használta. Ez a sajtótermék Melius Péter: Az ket Samuel koᵉnyveinek es az ket Kirali koᵉnyveknek... igazan valo forditasa (RMK. I. 55.) 1565. elején látván napvilágot, azon már 1564-ben kellett dolgoznia. De az sincs kizárva, hogy már 1563. tavaszán Debrecenben tartózkodott. Talán ő metszette fába Török mesterjegyét, melynek technikája igen hasonlit a Hoffhalter-féle nyomtatványok fametszeteiéhez s ő kölcsönözte Töröknek ezt az A iniciálét, melyet az előszó élén alkalmazott. Ez az A iniciálé ugyanis egy bibliai jeleneteket ábrázoló ABC-sorozat tagja, melynek több darabja Melius Sámuel-forditásában is előfordul s amely – mint a Hoffhalter család tulajdona – nagyváradi, gyulafehérvári és alsólendvai nyomtatványokban egyaránt szerepel. Hoffhalter második és utolsó debreceni sajtóterméke, Werbőczi István: Magyar decretvm-a (RMK. I. 56.) Weres Balázs forditásában, kevéssel 1565. augusztus 21-e után készült el. Hoffhalter e munkában uj tipusokat használt, melyek beszerzése vagy előállitása meglehetős időbe került. Valószinüleg ő maga véste fába a cimlap barokk izlésü kapuzatát, valamint János Zsigmond fejedelem, a kiadást pénzelő Némethy Ferenc és a maga cimerét s a cimerek befogadására szolgáló keretet.

Hoffhalter röviddel Werbőczijének megjelenése után elhagyta Debrecent s nyomdájával együtt átköltözött *Nagyváradra*. Naményi Lajos (M. Kvszle, 1901. 175. l.) Hoffhalter Váradra költözését az ottani hitvitákkal hozza kapcsolatba, de helytelenül, mert a hitviták jóval később, 1568-ban és 1569-ben folytak le. Valószinübbnek tartom, hogy Hoffhalter lélekben már ekkor elfordult a kálvinizmustól s bár egy ideig még nem vallott szint, célszerübbnek vélte távozni Debrecenből ahol az éles szemü Melius könnyen észrevehette volna ujabb hitehagyását. Hogy nagyváradi ismert nyomtatványai még a református egyházat szolgálják, abban semmi feltünő sincs olyan embernél, aki nyugodt lélekkel dolgozott Bécsben a katolikusoknak, noha lélekben már protestáns volt.

Nagyváradról – valószinüleg János Zsigmond fejedelem hivására, aki a neki ajánlott Werbőczi-kiadás alapján jól ismerte képességeit – *Gyulafehérvárra* teszi át mühelyét. E nyomdáról ugy szokás beszélni, mintha azt a fejedelem saját költségén rendeztette volna be. (L. Kiss Ernő: Dávid Ferenc. Kolozsvár, 1910. 38. l.) De ez téves beállitás. Az a nyomda, mely 1567-től 1571-ig Gyulafehérvárt müködött, nem más, mint Hoffhalter debreceni, majd váradi nyomdája, amint azt a teljesen azonos tipusok, diszek és kezdőbetük igazolják. Hoffhalter ugyan a sajtójából kikerült könyvek impresszumában „typographus regius”-nak nevezi magát, de ez csak annyit jelent, hogy a fejedelem megbizásából, az ő számlájára dolgozott. Maga a nyomda saját tulajdona volt s felszerelése halála után özvegyére szállott. Világosan kitetszik ez Schesseus Keresztély Epithalamivm-ának [Nászdal] (RMK. II. 108.) az impresszumából (ex regii typographi officina typographica Raphaelis Hoffhalteri), amely félre nem magyarázható módon hirdeti, hogy Hoffhalter Rafael kir. könyvnyomtató a saját mühelyében dolgozott. Itt valószinüleg nemcsak mint könyvnyomtató, hanem mint formametsző is tevékenykedett. (Erre vonatkozólag l. alább a könyvillusztrációkról szóló fejezetet.)

Hoffhalter Rafael 1568. elején elhalálozott; Dávid Ferencnek az ez év március 8-18-án lezajlott hitvitáról kiadott rövid beszámolója, a Brevis enarratio dispvtationis Albanae de Deo trino et Christo dvplici [A Szentháromságról és Krisztusról Gyulafehérváron tartott kettős disputának rövid ismertetése] (RMK. II. 111.) ui. már özvegyének impresszumával látott napvilágot. Ez különben az egyetlen nyomtatvány, mely az özvegy cégjelzésével van ellátva. Valamennyi 1568-9-ben megjelent gyulafehérvári nyomtatvány a tipográfus megjelölése

nélkül került ki a sajtóból. Csupán Dávid Ferenc prédikációi 1569. augusztus 20-a táján megjelent első részének kolofonja árulja el a nyomda akkori müvezetőjének, Vagner Gergelynek a nevét.

Hogy miért került Vagner, a gyulafehérvári iskola tanitója s nem Hoffhalter fia, az ugyancsak könyvnyomtató Rudolf az intézet élére, annak igen nyomós oka volt. Minden valószinüség szerint ő volt az, aki a cimlap szerint Váradon, de kétség kivül a gyulafehérvári nyomda felszerelésével kinyomtatta Melius: Az Szent Ianosnac to^{e}tt jelenesnec... magyarazasa predikatioc szerint (RMK. I. 69.) c. munkáját, mely 1568. január 8-a táján hagyta el a sajtót. Igen valószinü, hogy Hoffhalter Rudolf nem Váradon, hanem akár titokban, akár atyja beleegyezésével Gyulafehérvárt nyomtatta ki Melius munkáját, s az unitáriusok csak később jöttek rá erre a turpisságra. Az, hogy Melius az előszóban gunyolja az öregebb Hoffhaltert, még kapóra is jött, mert segitett elterelni Gyulafehérvárról, mint valódi nyomtató helyről a figyelmet. Az is valószinü, hogy Hoffhalter Rudolf nem követte atyja vallásos meggyőződésének evolucióját s lelke mélyén megmaradt kálvinistának. Amikor azután az unitáriusok rá jöttek kétszinü viselkedésére, épp ugy menekülnie kellett neki Gyulafehérvárról, mint néhány évvel előbb atyjának Bécsből. Dávidék e kellemetlen fölfedezést a Brevis enarratio nyomtatása közben vagy után tehették s a megbizhatatlannak bizonyult fiut az özveggyel együtt a nyomdából eltávolitották. Becses munkaerőtől fosztották meg igy magukat, ami annyira meg is látszott a kevéssel utóbb kiadott De Falsa Et Vera Vnivs Dei... Cognitione, Libri Dvo [Az egy Isten igaz és hamis ismeretéről... két könyv] (RMK. II. 106.) kivitelén, hogy a János Zsigmondhoz intézett ajánlólevélben a nyomtató halálával kénytelenek mentegetni a hibákat.

A gyulafehérvári sajtó tevékenysége 1569-ben meglehetősen ellanyhult. Jelentőségéből már ekkor sokat veszitett. Heltai Gáspár az 1568-i nagyváradi zsinaton maga is az unitarianizmus mellé szegődött s az ő szakszerü vezetése alatt müködő kolozsvári nyomda sokkal jobban és gyorsabban volt képes kielégiteni Dávidék szükségleteit. Az üzem sorsát végkép megpecsételte János Zsigmond 1571. március 14 én bekövetkezett halála. Az ekkor támadt zavart Hoffhalter Rudolf, aki talán ezen idő alatt Karádi Pál abrudbányai nyomdájában tengődött, arra használta fel, hogy magához kaparintsa a nyomdát, mely az ő felfogása szerint apai öröksége volt. Dávidnak aligha állhatott módjában, hogy ezt megakadályozza. Legfőbb protektorát, Békés Gáspárt egészen lekötötte a fejedelmi trónért folytatott küzdelem, győztes ellenfele, Báthori István pedig nyomban megválasztása után megfosztotta Dávidot udvari papi állásától s Alesius Istvánt ültette helyébe.

Mikor sikerült az ifjabb Hoffhalternek szert tennie a nyomdára, nem tudjuk, csak annyi tény, hogy 1573-ban *Zalamegyében* bukkan fel. Valószinüleg Kultsár György alsólendvai prédikátor hivta magához, akinek három munkáját nyomtatta ki. Tevékenysége csakhamar szemet szurt a bécsi udvarnak. Maximilián 1574. február 7-én megfeddi Bánfi Lászlót, amiért a lendvai uradalomban az ő pártfogása mellett egy Erdélyből kiüzött antitrinitárius könyvnyomtató főleg magyar nyelvü eretnek könyvek nyomtatásával és terjesztésével foglalkozik és szigoruan meghagyja neki, hogy ne türje tovább birtokán a nyomdászt, hanem azonnal távolitsa el. Hoffhalter Rudolfnak tehát ismét kezébe kellett vennie a vándorbotot.

Egy időre a közeli *Drávavásárhelyen* (Nedelice) telepszik meg, ahol mint a reformációhoz hajló gr. Zrinyi György könyvnyomtatója rövid időn belül négy horvát nyelvü munkát tesz közzé. Ezek közül hármat ma már csak hirből ismerünk, mivel mind a hármat elkobozták és elégették. Valamennyi Buchich Mihály belicei protestáns lelkész munkája volt. Hoffhalter drávavásárhelyi müködését valószinüleg Werbőczi Decretum-ának horvát forditásával (RMK. II. 136.) kezdte meg, melyet Pergossič Iván készitett a gróf rendeletéből. Zrinyi György bizonyára éppen azért telepitette a közelben foglalatoskodó Hoffhalter Rudolfot, a magyar nyelvü Werbőczi kinyomtatójának a fiát a birtokára, hogy költségére horvátul hozza ki a Tripartitum-ot. Hoffhalter derekasan felelt meg a feladatnak. A horvát kiadás cimlapjához

ugyanazt a szimbolikus keretet használta fel, melyet néhai atyja a magyar kiadáshoz készitett s a cimlap szövegét piros és fekete nyomással állitotta elő. Sajnos Buchich müveinek kinyomtatásával ismét földönfutóvá lett. A hatóságok, akik az eretnek könyveket elégették, bizonyára a nyomtatót sem kimélték, s Hoffhalternek nem volt többé maradása a Muraközben. El kellett bujdosnia, nyomdája pedig, amelyet – ugy látszik – nem vihetett magával, elpusztult. Legalábbis egyetlen kezemen megfordult későbbi nyomtatványában sem találkoztam többé azokkal a kezdőbetükkel és diszekkel, melyek a Hoffhalter-féle nyomdát 1574-ig jellemezték. Csupán a családi cimert s a betüöntéshez szükséges matricákat sikerült megmentenie. Ily szegényes felszereléssel állitott be Debrecenbe, ahol 1577. augusztus 13-án találkozunk ismét nyomtatványon a nevével.

A *debreceni* nyomda 1568-ban Török Mihály betegsége vagy talán inkább halála következtében szünetelt. Melius az állitólag Nagyváradon 1568. elején megjelent könyve előszavában keserüen panaszkodik, „hogy miként az oskolác, a predikatoroc fészkeij meg romlanac ez nagy soc háboruság miatt, igy az Isten a nyomtatást is ammi országonkban meg fogyatkoztatá". Az okot a fejedelmek, földi gazdagok szükmarkuságában látja. Ez az áldatlan állapot még az 1569. esztendő egy részében is tartott. Melius április 27-én Bullingerhez irt levelében is arról panaszkodik, hogy az ő vidékükön „hiányzanak a tanult és megbizható nyomtatók". De a helyzet még ebben az esztendőben megjavul.

Az elárvult debreceni officina uj tulajdonost kap Komlós (latinosan Lupinus) András személyében, aki 1569-1575. között tevékenykedett Debrecenben. Neve után itélve alighanem magyar ember volt s lehet, hogy előzőleg Kolozsvárt Heltai mühelyében dolgozott, akinek özvegyével később üzleti összeköttetésben is állott. Debreceni életkörülményeit is homály födi. A város jegyzőkönyveiben egyetlen egyszer szerepel a neve. Ebből kiderül, hogy a könyvnyomtatás mellett könyvek árusitásával is foglalkozott, de elszámolni nem igen sietett. Ezért Heltai özvegye 1575. március 1-én ügyvédje utján törvény elé idézte. (L. Csürös i. m. 50. l.) A törvény elé idézésnek talán a nem fizetés mellett az a be nem vallott háttere is volt, hogy Komlós, aki eleinte kizárólag teológiai munkák sokszorositásával foglalkozott, 1574-ben egy csomó széphistória kinyomtatásával oly területre csapott át, amely addig a Heltai-nyomda szinte kizárólagos előjoga volt. 1575-ben munkássága megcsappan s a Schrecker-Szegedi-féle Teophania [Isten megjelenése] (RMK. I. 117.) nyomdatechnikai szempontból is kevéssé sikerült. Sorait még több un. spiz étkeleniti el, mint nyomtatványait rendesen. Lehet, hogy már ekkor betegeskedett s nem ellenőrizhette eléggé az inasok vagy a legények munkáját. Halála még ebben az évben vagy 1576-ban következett be.

1577-ből két olyan nyomtatványt ismerünk, mely az impresszum tanusága szerint „Komlos Andrasne hazaban" készült. Komlós tehát ekkor már nem élt s a nyomdát özvegye tartotta üzemben. Vajon, Hoffhalter Rudolf volt-e a müvezetője, aki a nyomdát még ez évben átveszi, nem tudjuk, csak sejtjük. Sőt az sincs kizárva, hogy már 1574-ben Debrecenben tartózkodott, mint a Komlós-nyomda szóciusa. Véleményünket a Komlós-nyomdából kikerült Az vitéz Franciscorul es az ő feleségéről szóló széphistóriára alapitjuk, melyet Ráskay Gáspár 1552-ben alsólendvai rokonai körében szerzett. Igen valószinü, hogy kéziratát az Alsólendváról menekült Hoffhalter hozta magával Debrecenbe.

A nyomda átvételére Hoffhalternek két mód kinálkozott: vagy megveszi a nyomdát, vagy elveszi feleségül az özvegyet. Alighanem az utóbbi módot választotta. Családi körülményeiről ugyan semmit sem tudunk, de hogy ő maga nem halt el jogutód nélkül, az kétségtelen. Egy 1587-i debreceni nyomtatványon ui. az áll, hogy Hoffhalter Rudolf mühelyében készült, pedig már 1586-ban elhalt. Eleinte a Komlós-féle keskeny betüket használta, de ezek nem elégitvén ki szépérzékét, ujra kiöntötte a Hoffhalter-féle tipusokat. Rövid nagyváradi megszakitással haláláig Debrecenben dolgozott. A halálesetről Félegyházi Tamás 1586-ban megjelent Uj Testamentum forditása (RMK. I. 218.) utószavából értesülünk. A fentebb idézett 1587-i

impresszumból következtetve valószinü, hogy egy ideig özvegye vezette tovább a nyomdát, s talán még az 1588-1589. évekből ránk maradt négy debreceni sajtótermék is, melyek egyikén sem szerepel a nyomdász neve, az özvegy idejében készült. Hoffhalterné bizonyára 1590-ben követte urát a sirba, mert ez év augusztusa elején már uj tulajdonos, Csáktornyai János kezén van a debreceni sajtó.

Csáktornyai vagy – amint ő maga irja – Czaktornai János életéről, Debrecenben való felbukkanásának körülményeiről semmit sem tudunk. Neve után itélve csáktornyai származásu volt, s lehet, hogy még Hoffhalter hozta magával, amikor a Muraközből Debrecenbe menekült. Csáktornyai a jól jövedelmező tankönyvirodalom mellett a nem kevésbé biztos kelendőségü hitbuzgalmi irodalmat is szivesen terjesztette. De nem hanyagolta el az e korabeli irodalmi müfajok harmadik hasznot hajtó ágát, a népies irodalmat sem. Aligha volt a saját üzleti vállalkozása, hanem a vitatkozó felek megrendelésére készült az 1593. junius 17-i csengeri zsinatra szánt Confessio Vera De Coena Domini Thesibvs Comprehensa [Az urvacsoráról való tételekbe foglalt igaz hitvallás] (RMK. II. 238.) c. aprónyomtatvány, melynek az az érdekessége, hogy impresszuma a szokásos „Excudebat Joannes Czaktornyai" helyett igy szól: „Typis Joan. Czaktornai". Ebből, valamint abból a körülményből, hogy a debreceni sajtó egyetlen 1594. évi terméke a Janus Pannonius-féle Eranemus (Eranemus. Hoc est, Ventorvm Contentio. [Szelek vetélkedése].) (RMK. II. 248.) a nyomtató megnevezése nélkül hagyta el a sajtót, esetleg arra következtethetünk, hogy Csáktornyai már ekkor betegeskedett, s a nyomda a segédek kezén vegetált. Annyi bizonyos, hogy Csáktornyai id. Szathmári Baka Péter naptári feljegyzése szerint 1595. november 25-én elköltözött az élők sorából. (Vö: Zoványi Jenő: Két régi magyar nyomdász halálának ideje. M. Kvszle, 1937. 71. l.) Ezt az adatot megerősiti Szegedi Lőrinc egykoru naptárbejegyzése is, mely ugyancsak 1595-re teszi Csáktornyai elhalálozásának idejét. (L. Herepei János: Csáktornyai János halála. Erdélyi Muzeum, 1939. 295. l.)

1596-ban uj tulajdonos kerül a nyomda élére, a lipcsei származásu Rheda Pál, aki 1619. december 18-a előtt bekövetkezett haláláig vezette az üzemet. Talán rokona volt annak a Rhete Joachimnak, aki a XVII. század elején Stettinben nyomdászkodott. Az 1620. március 23-i hagyatéki osztozkodásról szóló bejegyzés Debrecen város jegyzőkönyvében arról tanuskodik, hogy Rheda Pál a nyomdai felszerelésen kivül egyéb jószágot és házat is hagyott örököseire. E bejegyzés Rhedáról, mint „Typographus Civitatis"-ról emlékezvén meg, Csürös ugy véli, hogy e kifejezés „nem jelentette csupán azt, hogy, a városban lakó nyomdász, amire esetleg magyarázni lehetne, hanem világosan ezt: 'a város nyomdásza'". Mi ezt a felfogást nem osztjuk. Véleményünk szerint e kifejezés csak annyit jelent, hogy a debreceni, nem pedig, teszem azt, a kolozsvári nyomdászról van szó. Szintugy abból, hogy a tanács a nyomdai felszerelést a megboldogult fiaira ruházza, a nyomdára mint városi tulajdonra következtetni nem lehet. Hiszen a tanács ugyanakkor az elhunyt egyéb jószágairól és házáról is rendelkezik. Ez pedig még Csürös feltevése szerint sem volt városi tulajdon. A nyomda tulajdonjogát egyébiránt a mi felfogásunk értelmében dönti el a kassai városi tanács jegyzőkönyvének 1614. julius 19-ről szóló ama feljegyzése, mely szerint ez idő tájt a debreceni könyvnyomtató ajánlkozott, hogy Kassára költözik. (L. Kemény Lajos közleményét. M. Kvszle, 1910. 191. l.)

Rheda Pál deákos müveltségü, tudós ember volt, amiről kiadványainak ajánlásai és előszavai is tanuskodnak. Mint nem egy hazánkban megtelepült pályatársa, ő is megtanulta annyira a magyar nyelvet, hogy irói ambicióinak is eleget tehetett, leforditván németből egy szentirási idézetekből összeállitott törvénykönyvet. (Lex Politica Dei, Az az, Mindenfele törvények, Iteletek es Rend-tartasok... Az szent irasbol o^{e}zve zedegettetven... Debrecenben, 1610. (RMK. I. 419.) Csürös azt is érdeméül tudja, hogy ő volt az első debreceni nyomdász, akinek görög

betükből készlete volt. Ez azonban tévedés: Török Mihály már 1564-ben (RMK. II. 91.) használt görög betüket.

Kiadványai közül Werbőczi Tripartitum-ának 1611. évi bilingvis kiadása a magyar könyvkiadás története szempontjából nagyfontosságu. E kiadás (RMK. I. 426.) példányai kétféle változatban kerültek forgalomba. Ezt Szabó Károly sem vette észre. Az egyik változatban a latin előszó végén olvasható magyar szövegben Bethlen Gábor erdélyi fejedelem összes cimeivel szerepel s mellette Zerdahelyi Imrefi János „azon Erdely-Orszag Fejedelmenek fo[e]beli Tanátsa" is meg van emlitve, mint akinek „segitsegevel" ez a kiadás készült. A másik változatban a fejedelem és fő tanácsa nevét hiába keressük. A példányok közötti ez eltérésnek csak egyetlen magyarázata lehet. A példányokon Rheda és ifjabb Heltai Gáspár, aki a Tinódi Cronicá-jából jól ismert cimlap-keretet is odakölcsönözte, megosztoztak s az erdélyi méltóságokra vonatkozó passzus csak az erdélyi fejedelemséghez tartozó országrészekben árusitandó példányokba került be, mig a királyság területére szánt példányokból elhagyták. Ez tudomásunk szerint az első eset, amikor két cég egy nagyobb tőkebefektetést igénylő mü közös kiadására vállalkozott. De a kötet nyomdatörténeti szempontból sem érdektelen. Abból, hogy ifjabb Heltai és Rheda közös kiadványa Debrecenben készült s nem Kolozsvárt, a Heltai-nyomda erős hanyatlására kell következtetnünk.

Rheda Pál halála után a debreceni nyomdát két fia közül a sokat betegeskedő Péter vezette. Első s legfőbb ránk maradt munkája Melotai Nyilas Istvánnak a Szentháromságról irt Speculum Trinitatis [A Háromság Tüköre] (RMK. I. 521.) c. nagy terjedelmü magyar müve volt, melynek költségeit Bethlen Gábor erdélyi fejedelem fedezte. 1620-ban vette munkába a könyvet, de csak 1622-re készült el vele. A késedelmet a sajtóhibák bevezető soraiban betegeskedésével meg azzal mentegeti, hogy legényei „majd jobb részre mind idegen nemzetből voltanak, kik Magyar nyelven igen keveset, vagy semmit sem értettenek". A nagyobb kelendőségü kiadvány-fajokat, az egy kalendáriumon kivül, nem igen müvelte. Nem csoda, hogy amikor 1630. elején meghalt, a várossal szemben 200 forintnyi adóssága maradt. Éppen ezért a városi tanács 1630. február 4-én intézkedett, hogy hagyatékát összeirják s az „angiportus Typographiae" (Nyomtató-köz, 1910-ben Nyomtató-utca) során álló házát és nyomdai felszerelését lefoglalják. Egy február 23-ról keltezett feljegyzés szerint a házat 300, a nyomdai felszerelést 150 s a már kopott betükészletet 50 forintra becsülték. A város készpénzzel elégitette ki az özvegyet, a házat és a nyomdai felszerelést pedig megtartotta magának.

Csürös feltevése szerint a tanács már ekkor rábizta a nyomdát Fodorik Menyhért „deák"-ra, aki könyvárus és könyvkötő is volt egy személyben s akivel azután 1633-ban formális szerződést kötött. E szerint a ház és a nyomdai felszerelés 500 forint ellenében ment át Fodorik tulajdonába, de azzal a megszoritással, hogy a tanács, ha nem volna megelégedve munkájával, vagy ha utána a tipográfia vezetésére alkalmas leszármazottjai nem maradnának, a házat és felszerelést visszaválthatja. Erre azonban, bár a nyomda 1652. és 1662. között – ugy látszik – egyáltalán nem müködött, Fodorik életében nem került a sor.

1662-ben került Karancsi György a nyomda élére. Ő alatta érte el a nyomda mélypontját. Élete végéig (1676) az ócska, a sok használattól már egészen elvásott betüket használta, ugy hogy a „Karancsi-betük" kifejezés az elkoptatott tipusok szinonimája lett. (Vö: Magyar Nyelvőr, 1896. 270. l.)

Őt követte Rosnyai János, 1657-től a sárospataki nyomda vezetője, akit a debreceni tanács már 1672-ben szeretett volna megnyerni tipográfusnak, de csak 1677-ben került a nyomda élére. Eleinte a régi kopott betükészlettel dolgozott, de csakhamar uj betükkel és könyvdiszekkel szerelte fel a nyomdát. Az uj felszerelést – Csürös véleménye szerint – Hollandiából hozathatta. Kár, hogy 1682. decemberének második hetében elragadta a halál.

Utóda – az özvegy rövid müködése után – Töltési István volt, eredetileg debreceni könyvkötő, akit a városi tanács még 1681. augusztusában kiküldött Hollandiába, hogy Misztótfalusi Kis Miklós amsterdami mühelyében elsajátitsa a betümetszést és öntést. Valami sokra aligha vihette, mert szemevilágát féltve, már három hónap mulva abbahagyta a dolgot. A debreceni nyomda élén sem tartott ki sokáig: 1686-ban már Kassai Pál cégjelzése szerepel a debreceni sajtótermékein. Egyik megrendelőjéhez, Langh Jánoshoz 1685.április 30-án irt levelében Töltési azzal mentegetőzik a késedelemért, hogy nem volt elegendő betüje, és most kellett metszenie és öntenie a tipusokat," mivel – teszi hozzá némi önérzettel – egyszersmind sculptor (!) és fusor is vagyok". Illésy János véleménye szerint (Nyomdászati és könyvészeti adatok. M. Kvszle, 1896. 175-177. l.) az itt szóban forgó munka, melyhez Langh mintául elküldte az eredeti német könyvecskét, Neumann Gáspár boroszlói lelkész Minden imádságok veleje c. füzete lehetett. A forditó mind a debreceni, mind az ugyanez évi lőcsei kiadáson egy „akkori bujdosó" elnevezés alá rejtőzködött. (L. Sztripszky 325. sz. és M. Kvszle, 1886. 91. l. – A lőcsei kiadás: RMK. I. 1342.) A debreceni kiadás 64 nyolcadrétü lapból áll, s Töltési 200 példányban papirossal együtt 12 forintért állitotta elő. Szürke papirost használt hozzá s ezt azzal mentegeti, hogy nem volt pénze jobbra. Töltési külföldi tanulmányai ellenére sem volt valami elsőrangu tipográfus. „Nyomtatványai – irja róla Csürös – egy-két kivételt leszámitva, homályos nyomásu, eléggé gondatlan kiállitásu" munkák. (I. m. 130. l.)

Utóda, Kassai Pál alatt, aki 1695. végéig vezette a nyomdát, még jobban lehanyatlott az officina. 1696-ban özvegye, 1697-től 1705-ig Vincze István állt az üzem élén, aki még nagyobb kontár volt, mint Kassai. Munkásságának nem a halál, hanem a kurucok és a labancok pusztitása vetett véget. Egy korabeli tudósitás szerint nemcsak az elrejtett betükészlet ment veszendőbe, hanem „a typographia házánál maradott betük, sotu és egyéb eszközök is mind odavannak". (Idézi Csürös i. m. 147. l.) Maguk a betük egyébként, melyeket a hetvenes évek vége felé szereztek be, annyira gyönge anyagból készültek, hogy a század vége felé Debrecen városa Misztótfalusi Kis Miklóssal folytatott tárgyalásokat ujraöntésük ügyében. (Misztótfalusi Kis Miklós: Maga személyének mentsége. Kolozsvár, 1698. 32. és 42. l. (Továbbiakban: Mentség).

7. BORNEMISZA-MANTSKOVIT FÉLE NYOMDA

A XVI. században alapitott nyomdáink sorából a debreceninél jóval rövidebb ideig állott az az officina, mely 1573-ban a *nyitramegyei Semptén* kezdte meg müködését. (L. Gulyás i. m.)

A nyomdát Bornemisza Péter vágszeredi prédikátor rendezte be, hogy befejezhesse rajta posztillája első kötetének Komjátiban Huszár Gálnál megkezdett kinyomatását. Ehhez a munkához már 1569. szeptember 20-án kelt beadványában kérte a nagyszombati városi tanács anyagi támogatását. A költségekre e levél szerint mind a főurak, mind a köznemesek sorából sokan adakoztak, némelyek 50 forintot is. De ez mind nem elég, mert a közel 300 ivre terjedő munka nyomtatási költségei meghaladták az ezer forintot. A kinyomatással Huszár Gál lelkésztársát bizta meg, de a nyomtatás ma még kideritetlen okokból a CCXXXIX. levélnél megszakadt s a munka azután Semptén, Bornemisza saját nyomdájában nyert 1573. októberében szerencsés befejezést.

Dézsi ugy véli, hogy Bornemisza talán Huszár Gál sajtóját vette még és telepitette át Semptére (RMKT. VII. 397. l.) Ez azonban aligha áll. Hiszen Huszár – mint láttuk – 1574-ben is nyomtatott Galgócon, Különben az Elso[e] resze az evangeliomokbol es az epistolakbol valo tanusagoknac (RMK. I. 95.) tipusai a 240. levéltől kezdve eltérnek a Komjátin nyomtatott ivekben használtaktól. A kezdők és diszek azonban a kötetnek mind Komjátiban, mind Semptében előállitott részeiben egyaránt előfordulnak, sőt Bornemisza későbbi kiadványaiban is szerepelnek. Ez azt bizonyitja, hogy Huszár, ha nem engedte is át egész nyomdai felszerelését, legalább a fametszetek egy részét eladta vagy odaajándékozta Bornemiszának.

Hogy honnan szerezte Bornemisza nyomdai felszerelését, azt csak sejthetjük. Valószinüleg Krakkóból, talán éppen attól a Wierzbieth Mátyástól, aki Balassa Bálint első irodalmi kisérletét az előző évben kinyomtatta. A lengyel eredet mellett tanuskodik müvezetőjének lengyel származása is. Ez a müvezető Mantskovit (Farinola) Bálint volt, aki mint az un. vizsolyi biblia nyomtatója irta be irodalmunk történetébe a nevét. Kitetszik ez annak a protestáns evangéliumos könyvnek (Sztripszky, 1816. sz.) az ajánlóleveléből, melyet Mantskovit 1581-2 körül intézett gr. Krusith János özvegyéhez, gr. Pálffy Katalinhoz. Az ajánlásból megtudjuk, hogy Krusithné Mantskovitot, noha személy szerint nem ismerte, közvetve mégis támogatta, amidőn az ő urát „Bornemisza Petert Semptenis, Detreko^{e}ben is tengetne... az ko^{e}nyu^{e}c Nyomtatasaban". Mantskovit e nyomtatványa kolofonjában Farinola Bálintnak nevezi magát. Firtinger Károly bebizonyitotta, hogy a két név alatt egy és ugyanaz a személy értendő. A Farinola név ui. a liszt jelentésü latin farina továbbképzése, épp ugy, mint a Mantskovit az ugyancsak lisztet jelentő lengyel maczka (ejtsd: mancska) szóé. Tehát ebben az esetben is csupán a XVI. században oly divatos névellatinositással van dolgunk. (Magyar Nyomdászat, 1895. 10. sz.)

E müvezetőn kivül Bornemisza több más egyént is foglalkoztatott. Az Ördögi kisirtetek egy helyén megemliti kocsisát, szolgáit, szakácsát, iskolamesterét, udvari deákjait, valamint könyvnyomtató- és könyvkötőlegényeit. Utóbbiakról ezeket irja: „Azon a napon (ti. amikor az ördög incselkedett vele) Ko^{e}nyomtatoim reám részegettek és velem keto^{e}ttek (kötődtek). Ko^{e}nyv kötöim boczoztak". De ez kivételes állapot lehetett. A munkások rendszerint derekasan viselkedhettek, mert különben Bornemisza aligha tudott volna akkora tipográfiai munkásságot kifejteni. Volt idő, amikor kb. 75, majd kb. 107 levél kiszedése és kinyomtatása jutott egy-egy hó napra. Ez a nagy tevékenység erősen megviselte a betükészletet. Igy az 1578. májusában megjelent negyedik része a Tanusagok-nak (RMK. I. 146.) sok helyt nehezen olvasható, mivel a betük kopásnak indultak. Még fokozottabban áll ez az 1579. február végén megjelent ötödik részre (RMK. I. 153.)

Talán éppen az uj betük megsürgetése ügyében járt 1578. őszén Bécsben, ahol elárultatván, a polgármester és emberei egy este, amikor éppen vacsorázott, rátörtek és börtönbe hurcolták. Csak három hét mulva sikerült megszöknie. Vagy két hónapig Beckó várában lappangott, majd visszatért Semptére, ahol azonban nem sokáig volt maradása. 1579. elején a hontalanná vált prédikátor Balassa Istvánhoz menekült, aki magával vitte Bécsbe, hogy a Semptéről történt kiutasitás visszavonását kieszközölje. Ez nem sikerült és Bornemisza most már véglegesen *Detrekő* várában telepedett meg, ahová nyomdáját is sikerült átmentenie.

Itt fejezték be a Tanusagok már emlitett 5. és utolsó részének kinyomtatását. Az 1579. február 22-ról keltezett ajánlólevelet már azokkal a tetszetős metszésü, széles duktusu uj betükkel szedték, melyeket alighanem Bécsből hozott magával. Bornemisza rövidesen annyira összeszedte magát, hogy házat vehetett vagy épittethetett magának a Detrekővel szomszédos *Rorbachon* s a nyomdát is átköltöztette oda. Itt hagyta el a sajtót 1584. március 25-e táján a Predikatioc egesz esztendo^{e} altal minden vasarnapra rendeltetet Euangeliombol (RMK. I. 207.) hatalmas kötete. Ez Bornemisza utolsó ránk maradt munkája. Dézsi Bornemisza halálát 1584. március 25. és junius 25-e közé teszi. De okfejtése nem egészen meggyőző. Mert abból, hogy Mantskovit junius 25-én a maga cégjelzésével nyomtatott ki egy kis könyvet, Bornemisza halálára nem következtethetünk. Hiszen ilyesmit már előbb is megtett. Emellett lélektani lehetetlenség, hogy Mantskovit közös pártfogójuk, Balassa Istvánhoz irt ajánlólevelében a halálesetről meg ne emlékezzék.

Akár Bornemisza életében, akár halála után, de Detrekőn s nem, mint Szabó véli, Galgócon nyomtatta ki Bornemisza müvezetője azt a cimlap nélküli könyvecskét, melyet Szabó Sibolti Demeter Vigasztaló könyvecské-jének keresztelt el. Ez a 12-rétü kis kötet (RMK. I. 208.) Czóbel Ernő megállapitása szerint nem más, mint a Bock-Balassa-féle Füveskertecske ujranyomása, megtoldva Heltai Vigasztaló könyvecskéjének néhány szakaszával. (EPhK. 1910.

608. l.) A kis kiadvány betüi ahhoz a készlethez tartozó petitek, melyek cicerójával legelőször a Tanusagok V. részének előszavában találkoztunk. A kolofon a nyomtatás helyét nem árulja el, és Sibolti neve sem az elüljáró beszédben, sem az élő oldalcimekben nem fordul elő.

Szabót Mantskovit egy másik, ugyancsak 1584. évi nyomtatványának előszava, illetve az előszó helytelen értelmezése tévesztette meg. Ez a Lelki hartz (RMK. I. 209.), melynek megmaradt cimlapján Sibolti Demeter van szerzőként feltüntetve. Az előszóban az előbbi munkáról semmiféle emlités sem történik. Az előszó magát meg nem nevező irója kifejti, hogy a bünös embereknek mily nagy szükségük van „az Isten Igeienec draga vigaztalasi”-ra, majd igy folytatja: „Kiknec meg gyo^{e}zesere im egy nehany ieles vigaztalo tanusagokat a sz. Irasnac az Sibolti Demeter wram o^{e}szu^{e} szedte, Soos Ianos wram kertere”. Hogy ezek a szavak nem a másik, ettől független kötetkére értendők, azt az im szócska mellett a Lelki hartz tartalma, a bünös kateketikus formában történő lelki vigasztalása is bizonyitja. A nyomtatás helye sem a cimlapon, sem a kolofonban nincs kitéve. Valószinü, hogy még ez is Detrekőn, illetve Rorbachon készült.

1585-ből szintén fennmaradt Mantskovit egy nyomtatványa, melyet ő maga forditott (Sztripszky, 1822. sz.). A végén csonka unikum cimlapján nincs impresszum, minthogy azonban az ajánlást Mantskovit irta Groff Annához s utóbbi tulajdonát képező „Galgotzi kalastrombol” keltezi, Mantskovit galgóci nyomtatványának szokás tekinteni. Mantskovit ez évben *Galgócon* állitólag még egy másik munkát is kinyomtatott, melynek létezéséről csupán Cornides egy feljegyzéséből van tudomásunk. Mantskovit bizonyára azért költözködött át Galgócra, mert Thurzó Elek gróf a vár közelében protestáns iskolát alapitott, s a nyomdász azt remélte, hogy itt könyvek nyomtatásával és elárusitásával fenntarthatja magát. De hogy tett szert Bornemisza jól felszerelt tipográfiájára? A teljes felszerelés jelentős értéket képviselt s egy szóciusnak nem igen lehetett annyi pénze, hogy a maga zsebéből kifizesse. Bornemiszáné aligha ajándékozta oda neki. Talán eltaláltuk az igazságot, ha feltesszük, hogy Mantskovit galgóci tartózkodása idején még nem volt a nyomda teljes felszerelésének birtokában, hanem annak csak kisebb részét vitte magával volt gazdája özvegyétől, akinek addig is, mig az értékesitésre alkalom nem kinálkozott, a tipográfia csak felesleges ballaszt volt.

Mantskovit Galgóchoz füzött reményei nem váltak valóra, s nyomdászunk a kor szokása szerint kezébe vette a vándorbotot. Hogy ez mikor történt, azt csak sejthetjük. A pozsonyi kamara ugyanis 1587. november 20-án felkéri Mantskovit Bálint galgóci nyomdászt, hogy az ottani harmincadosok valamelyikével utazzék Nyitrára a julius 20-án vagy 22-én elhunyt Mossóczy Zakariás nyitrai püspök hátrahagyott könyvtárának felbecsülésére. Mantskovit a megbizásnak nem tehetett eleget. Hihetőleg azért, mert a levél már nem találta Galgócon.

A munkát kereső könyvnyomtató talán éppen Göncön járt, ahol végre olyan megbizást talált, mely megélhetését egyelőre biztositotta. A gönci esperesnek, Károli Gáspárnak igen kapóra jött a munkát kereső tipográfus. Vele megvalósithatta tervét, az egész magyar Szentirás kinyomatását. A nagy munkára azután a tekintélyes egyházi férfiu az ország protestáns főurai sorában kellő számu pártfogóra talált, akik előteremthették az egész Bornemisza-nyomda megvásárlására szükséges tőkét. Ime a főbb mecénások: Ecsedi, helyesebben Péterffi Báthori István országbiró és neje, a hitbuzgó homonnai Drugeth Anna, sógora, Drugeth István Zemplén vármegye főispánja, Mágocsi Gáspár, aki Meliusnak is bőkezü pártfogója volt s Rákóczi Zsigmond egri várkapitány.

A nyomdát nem Göncön, hanem a szomszédos *Vizsolyban* állitották fel. „Vizsoly – véli Károli életirója, H. Kiss Kálmán (Károli-Emlékkönyv. Bp, 1890. 38. és 40. l.) – fedezve Boldogkő és Regéc váraitól, kissé félreeső helyen, nagyobb biztositékot nyujtott a háboritás nélkül való müködésre, mint a hozzá közeli Gönc, mely már akkor országutban fekvő átmeneti hely s éppen azért a Felvidék egyik gyakrabban zaklatott pontja volt”. De a választás

azért is eshetett Vizsolyra, mert Rákóczi Zsigmondnak e birtokán egy üres és elhagyatott háza volt, mely a nyomtatásra alkalmasnak látszott, s ezt Rákóczi a tipográfus számára – mint egyik előterjesztésében maga irja – „az országlakosok közben járására egy időre átengedte". (Zsinka Ferenc: Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. Bp. 1927. XI. 30. l.)

A nyomda átköltöztetésének időpontja kérdéses. Aligha történhetett mindjárt 1586-ban, amikor Károli több segitőtársával belefogott a Biblia leforditásába, mert különben a pozsonyi kamara 1587. novemberében nem kereste volna Mantskovitot Galgócon. Annyi tény, hogy a nagy mü kinyomtatásához 1589. február 1-én fogtak hozzá.

Minthogy a nyomda betüit nem találták megfelelőnek, Báthori István Németországból nemcsak papirost, hanem uj betüket is hozatott. (Vö. Iványi Béla: Gönc, szabad mezőváros története. Karcag, 1926. 116. l.) Az uj betük megrendelése és leszállitása több hónapot vett igénybe, s igy a nyomdásznak már jóval 1589. február elseje előtt Vizsolyban kellett lennie.

Mantskovit a várakozás idejét – ugy látszik – naptárak s egyéb apróságok előállitására forditotta, amivel a nyomda létét tette kockára. Tudvalevőleg Rudolf király az uj naptárt még 1583-ban bevezette Magyarországon, de rendelkezése főként formai okokból nagy ellenállásra talált, s csak hosszas huzavona után fogadta el az 1588. évi országgyülés. Mantskovit azonban ónaptárt készitett, minthogy a protestánsok továbbra is ehhez ragaszkodtak, s ezzel magára vonta az udvar haragját. Ernő főherceg 1589. március 3-án felhivta a szepesi kamarát, hogy Rákóczi Zsigmond segitségével kobozza el a Vizsolyban minden szabadalom nélkül müködő nyomdász betüit azokkal a könyvekkel együtt, melyeket ott talál. (Zsinka i. m. 29. s köv. lapok.) A kamara beérte annyival, hogy a leiratot áttette Rákóczi Zsigmondhoz, aki éppen Eger várában tartózkodott. Rákóczi még március 26-án válaszol, kereken tagadva azt, hogy a vizsolyi tipográfus a szent Biblián kivül bármi mást is nyomtatna s kérve, hogy engedtessék meg a hátralévő rész kinyomtatása.[15]

A levelet ugy fogalmazta, mintha a nagy müből már csak egészen jelentéktelen rész volna hátra, ami már csak azért sem lehetett igaz, mert hiszen a kötet kolofonja elárulja, hogy a munkához alig néhány héttel előbb fogtak hozzá. A kolofon 1589. február elsejét jelöli meg a szedés megkezdése időpontjául s ez kétségkivül az ónaptár szerint értendő, tehát valójában február 11. Amily kevéssé felelt tehát meg a valóságnak Rákóczi azon állitása, hogy a Biblia szedéséből már csak kevés van hátra, éppoly kevéssé vehető készpénznek az a kijelentése is, hogy Mantskovit „semmiféle kalendariomot nem nyomtat", s valami szerencsés véletlen talán majd felszinre veti az üldözött naptár egy példányát. Ernő főherceg egyébiránt, ugy látszik, nem erőltette tovább a dolgot s hallgatólag beleegyezett a nyomda további munkálkodásába. Belátta, hogy megakadályozni ugy sem tudja, mert a Bibliát nyomtató tipográfus „számára – mint Rákóczi irja – a főurak közül igen sokan a saját váraikban vagy nemesi házaikban találtak volna a dologra alkalmas helyet".

A Biblia kinyomtatása serényen és zavartalanul folyt tovább. A kéziratot és a korrekturát küldöncök közvetitették Gönc és Vizsoly között. A küldöncök egyike Szenczi Molnár Albert volt, aki feljegyezte, hogy őt mint gyermeket „az gönci prédikátor" gyakran küldte át Vizsolyba „az tőle irott levelecskékkel". (Vö. Károli-Emlékkönyv. 41. l.)

A három részből álló foliáns (Szent Biblia az az: Istennec ó es wj testamentvmanac prophétác es apostoloc által meg iratott szent ko^{e}nyu^{e}i... Visolban nyomtattatott Mantskovit Balint által. MDXC. Bódog aszszony hauánac 10. napián. (RMK. I. 236.) kinyomtatása közel másfél

[15] Rákóczi levelét március 29-én terjesztette a szepesi kamara Kassáról Ernő főherceghez. Ezt közölte Iványi Béla: M. Kvszle, 1932-1934. 53-54. l. A menekült nyomdász tartózkodási helyét Wyhell-nek olvasta!

esztendőt vett igénybe s 1590. julius 20-án nyert befejezést. A szöveg kéthasábos antikva-szedés cicero nagyságu betükkel. Az egyes könyvek argumentuma egészlap szélességben, a részeké hasábosan szedett borgisz. A széljegyzetek kurziv petittel készültek. Az uj betükhöz csinos iniciálékat is hozattak, melyeket srafirozott lombdisz ékesit. Kisegitőül elvétve a Bornemisza-nyomda kezdőit is felhasználták. Az első rész cimlapján Magyarország cimere diszlik griff cimertartók között. Az I. rész utolsó levelének fonákján, valamint az Uj-szövetséget tartalmazó III. rész cimlapján kétféle nagyságban fába metszett nőalak látható, mely a fámát allegorizálja, jobbjában pálmaággal, baljában szájához emelt kürttel. Ez Mantskovit mesterjegye. Mindhárom fametszet valószinüleg Magyarországon készült, még pedig Göncön, vagy Kassán. Ebben az időben az ötvösipar mindkét városban virágzott s az ötvösök bármelyike elkészithette ezeket a csinos kivitelü ducokat.

A nyomtató természetesen nem csupán külső csinra, hanem a szöveg helyességére is törekedett, de utóbbi nem mindig sikerült neki. Mint Csontos József megállapitotta „a vizsolyi bibliában valósággal hemzsegnek a nyomdahibák". (A vizsolyi biblia nyelve. Károli-Emlékkönyv. 82. l.) A teljes Bibliának mindazonáltal nagy sikere volt. A példányokat valósággal szétkapkodták, ugy, hogy amikor 1592. január 3-án Károli hagyatékát leltározták, már csak husz példányt találtak belőle. (L. Iványi i. m. 116. l.) Lehet azonban, hogy a leltározók nem tudtak róla, hogy a Biblia példányait abban a toldaléképületben helyezték el, melyet Károli e célra épittetett a vizsolyi templomhoz s amely később a zavaros háborus időben Károly Gy. Hugó szerint a nyomda rejtekéül is szolgált. (Vö: Károli-Emlékkönyv. 40. l.) A kiadvány példányszámára adataink nincsenek. Harsányi István ugyan azt állitja, hogy kb. hét-nyolcszáz példányban jelent meg, de apodiktikus kijelentését semmiféle bizonyitékkal sem támogatja. (A magyar biblia. Bp. 1927. 54. l.)

Mantskovit vizsolyi munkálkodásának e nagyszabásu kiadványon kivül még néhány kevésbé jelentős emléke maradt reánk. Fabritius Tamásnak 1597-ben hely és nyomdász megjelölése nélkül kiadott Exarmatio scvti Laniani [Lamianusnak pajzsától való lefegyverzése] (RMK. II. 271.) c. vitairata végén, mely Ráth György bizonyitása szerint (ITK. 1894. 424. l.) Vizsolyban s nem Debrecenben került ki a sajtóból, a magát meg nem nevező tipográfus a nyomtatásnál beállott majdnem egy évre terjedő késedelmet, valamint a számos sajtóhibát az eredeti könyvnyomtató közbejött betegségével, majd halálával mentegeti. Mantskovit tehát 1597. április 10-e előtt (erről a napról kelt a munka ajánlása) elköltözött az élők sorából.

A nyomda a mester halála után ugy látszik kettéoszlott. Egy kisebb része Vizsolyban maradt, mig a nagyobbik rész Klösz János kezére jutott, aki még ez évben Bártfán telepedett meg vele. E feltevést arra a körülményre alapitjuk, hogy bár a vizsolyi nyomda betüi és diszei Klösz nyomtatványaiban fellelhetők, 1598-ból mégis két kisebb jelentőségü vizsolyi nyomtatvány ismeretes. A nyomdász egyiken sem tette ki a nevét. 1599-ből szintén maradt fenn egy vizsolyinak jelzett nyomtatvány, de erről vitatható, vajon tényleg Vizsolyban, s nem Bártfán készült-e? (Vö: RMK. II. 285. és 295.) [16]

8. KÉT RÖVID ÉLETÜ NYOMDA ALAPITÁSA 1578-BAN

Az 1578. esztendő különösen fontos a magyarországi könyvnyomtatás történetében. Ebben az évben ui. rövid egymásutánban négy uj officina nyilt meg az ország területén.

[16] A vizsolyi nyomda müködéséről ujabban l. Horváth János: A reformáció jegyében. Bp. 1953. 321-2. és 516. l. (Szerk.)

Egyikük, Scholtz (latinosan Scultetus) Kristóf *besztercebányai* mühelye, hamarosan megszünt. Sem alapitása körülményeiről, sem a tulajdonos személyéről közelebbi adat nem került eddig napfényre. Csak annyit tudunk róla, hogy a nyomda Lindner Gergely házában volt elhelyezve s hogy a tipográfus minden valószinüség szerint a lutheri tanoknak hódolt, Scholtz mester munkásságának mind össze két latin termékét (RMK. II. 144. és 145.) őrizte meg számunkra a véletlen. Tanuságuk szerint sajtója antikva, kurziv és görög betükkel egyaránt fel volt szerelve. Minthogy az egyik nyomtatvány előszava 1578. január 31-én kelt, valószinü, hogy már 1577-ben üzemben állott. Annak megállapitásához, mikor és miért szünt meg, semmiféle támpontunk sincs.

A másik rövid életü officina Lőrinc diák *gyulafehérvári* sajtója. Lőrinc diák a nagyszebeni könyvnyomda történetében emlitett Coresinek vetélytársa volt a ruméneknek szánt ószláv liturgikus müvek kinyomatásában s Báthori Kristóf fejedelem megbizásából dolgozott Gyulafehérvárt. Mühelyének két termékét ismerjük. Az egyik az Octoih c. kis ószláv énekeskönyv ujabb kiadása, hely és nyomdász megnevezése nélkül, de végén a 7086 (1578) évszámmal. (L. Sztripszky 2472. sz. adata Bianu-Hodos, I. 22. sz. nyomán.) A másik egy Cetveroevangelie (l. Sztripszky 2475. és Bianu-Hodos I. 24. sz.), melyet a kolofon szerint Lorint diac 7087 (1579) február 25-től május l6-ig állitott elő Gyulafehérvárt Báthori Kristóf rendeletére, aki a munkára 30 évi szabadalmat adott. Hogy a két munka egy és ugyanazon sajtóból került ki, az a fejlécek azonossága alapján kétségtelen. Lőrinc diák és mühelye ezzel eltünik szemünk elől. Diákunk talán azonos azzal a Lőrinc nevü könyvnyomtatóval, aki a nagyszebeni 1593. évi polgármesteri számadásokban szerepel s aki ekkor valószinüleg Crato János segédje volt.

9. GUTGESEL DÁVID BÁRTFAI NYOMDÁJA

A besztercebányai és gyulafehérvári mühelyeknél jóval hosszabb életü és nagyobb jelentőségü volt az a könyvsajtó, melyet ugyancsak 1578-ban *Bártfán* állitott fel Gutgesel (nevének alakváltozatai: Gutgesell, Guttgesel, Guttgesell) Dávid.

Gutgesel Dávid régi bártfai családból született, valószinüleg a XVI. század negyvenes éveiben. Tanulmányait szülővárosában végezte a nagyhirü Stöckel Lénárt keze alatt. Miként a városi tanácsnak egy II. Rudolfhoz intézett feliratából tudjuk, mesterségét Bécsben sajátitotta el és azt – valószinüleg mint szócius – a római szent birodalom több városában gyakorolta. (L. Ábel Jenő: A bártfai Szent Egyed temploma könyvtárának története. Bp. 1885. 188. l.) Vándorutjának állomásairól a bártfai irat, sajnos, nem tesz említést. Azt sem tudjuk, mikor tért vissza Bártfára, ahol eleinte mint könyvárus élt. Abból, hogy 1578-ban már a centumvirek sorában találjuk s ugyanekkor nyomdát is állit, arra következtethetünk: módos ember lehetett. Véleményünket az az adat sem változtatja meg, hogy a város 1578. március 7-án Schader János luteránus lelkész közbenjárására 40 forintot kölcsönzött neki tipusok beszerzésére s a rákövetkező esztendő elején ujabb 50 forintnyi kölcsönnel segitette ki. Ezek az összegek, bár abban az időben elég jelentékenyek voltak, mégis csak igen kis részben fedezhették az olyan jól felszerelt nyomda költségeit, aminőnek Gutgeselé mindjárt első ismert termékével is bizonyult.

Nyomdájának ez az első terméke Stöckel Lénárt hátrahagyott exegetikai müve volt, mely Formvlae tractandarvm sacrarum concionum [A szentbeszédek előadásának módjai] (RMK. II. 143.) cimen 1578. augusztus elején hagyta el a sajtót. Az antikva betükkel kiszedett munka szerény eszközökkel, de igen csinosan van kiállitva. Gutgesel officinája nemcsak antikva, hanem csinos metszésü fraktur betükkel és görög tipusokkal is fel volt szerelve. Kitünik ez a nyomda második ránk maradt termékéből, Gogreff Mento előbb kassai lelkész, majd Rueber

János hadparancsnok udvari papjának német nyelvü vitairatából (RMK. II. 150.), mely a kálvinizmushoz hajló luteránusok ellen szólt. A két munkát legalább nyolc hónap választja el egymástól.

De ne higyjük, hogy ez idő alatt Gutgesel sajtója tétlenül hevert. Amikor ugyanis Bártfa városához is leérkezett II. Rudolfnak Prágában 1579. február 8-án kelt körrendelete, melyben a császári engedély nélkül müködő nyomdák bezárását megparancsolja, a városi tanács felterjesztéssel élt; ebben Gutgesel egész sereg olyan kiadványa szerepel, amiből egyetlen példány sem maradt ránk. E felterjesztés fogalmazványa szerint nyomdájából addig szinte kizárólag iskolakönyvek: a donatus, nyelvtani compendiumok, erkölcsi szentenciák, jeles férfiak, többek között II. Frigyes és I. Miksa császárnak velős mondásai (apophtegmata), továbbá naptárak kerültek ki. Jelent meg ugyan egy-két teológiai munka is, de ezek is csak a Szentirás szavait tartalmazzák, minden okoskodó fejtegetés és más felekezetek ellen intézett polémia nélkül.

Oly gazdag és változatos kiadói munkásság képe tárul elénk e szürke sorokból, hogy szinte kisértésbe jövünk azt hinni, Gutgesel talán már 1578. előtt felállitotta sajtóját s az 1578. március 7-i kölcsön nem is az első berendezés, hanem a további kiegészités fedezésére szolgált. Kiemeli a tanács előterjesztése, hogy „Gutgesel mindeddig sem sacramentarius (kálvinista), sem ariánus, sem anabaptista könyvet nem nyomtatott, sem más heretikus iratot, mely a katolikus vallás vagy a felsőmagyarországi öt város I. Ferdinánd által approbált hitvallásának tanaival ellenkezik”. (Vö: Ábel Jenő i. m. 120., 188-189. lapját.) Gutgesel ortodox luteránus álláspontja mellett mindvégig kitartott, s azokról a kálvinista vagy a kálvinizmushoz hajló nyomtatványokról, melyeket Szabó Károly az ő mühelyébe utalt, utóbb sorra kiderült, hogy nem nála s nem is Bártfán készültek. Valószinüleg az ő hithüségén feneklettek meg azok a tárgyalások is, melyek Sculteti Szeverinnek 1590-ben tett kijelentése szerint (Hypomnéma [Emlékezés]. Bártfa 1590. 3b levél. – RMK. II. 208.) 1586-7 táján Károli Gáspár bibliafordításának nála leendő kinyomatása érdekében megindultak.

Bártfa tanácsa előterjesztésében ugyan a legszebb bizonyitványt állitotta ki Gutgesel müködéséről s erősen hangsulyozta, hogy a városnak ilyen nyomdára égető szüksége van, Gutgeselt mestersége folytatásától mégis eltiltotta. Annak a reménynek ad azonban egyuttal kifejezést, hogy őfelsége nem fogja derék alattvalóját koldusbotra juttatni vagy arra kényszeriteni, hogy máshová, például a szomszéd Lengyelországba meneküljön. „Innen” – irják a bártfaiak – „könnyü volna neki mindenféle heretikus könyvet nyomtatni és egész Magyarországban eladatni, mig ha megmaradhat Bártfán, a városi hatóságok éber felügyelete mellett még ha akarna sem nyomtathatna ki olyan munkákat, melyek a katolikus hit vagy a felsőmagyarországi öt város hitvallásának tanaival ellenkeznének”. (Ábel i. m. 121. és 189-190. l.) A királyra ugy látszik hatott ez az indokolás s többé nem háborgatta a Bártfán müködő könyvnyomtatót. Sőt, Ernő főherceg 1584. augusztus 1-én Bécsben kelt rendeletével még a privilégiumot is megadja Gutgesel vállalatának. (L. Vas Antal: Vezető a sárosvármegyei muzeum oklevél kiállitásában. A bártfai m. kir. áll. gimnázium értesitője. Bártfa, 1907. 42. l. 290. sz.) A bártfai nyomda volt hazánk első privilegizált nyomdája, mivel Telegdi privilégiuma néhány nappal később kelt, mint Gutgeselé. Gutgesel ebben az évben a városbirói tisztet is betöltötte s valószinüleg ez állás tekintélyét használta fel arra, hogy a szabadalmat kivivja magának.

Nem sokkal utóbb, 1588-ban, a nyomda létét ujabb veszély fenyegette. Gutgesel ugyanis a régi időszámitás szerint állitotta egybe kalendáriumát s ezért Rudolf Prágában 1588. augusztus 28-án kelt rendeletével meghagyta a városi tanácsnak, hogy a nyomdát szüntesse meg. (U. o. 42. l. 293. sz.) E rendelkezésnek azonban éppoly kevéssé volt foganatja, mint az 1579. évinek, s Gutgesel továbbra is háboritatlanul gyakorolta mesterségét. Sőt a következő évben nyomdája felszerelését is felfrissitette. Uj betüket, három „instrumentum”-ot s egy egész „instrukció”-t készittetett Sultzer Salamon akkor huszonötesztendős höchstedti betü-

öntővel, aki Bécsből jött Bártfára és Gutgesel házában dolgozott. Munkájával 1589. november 16-án készült el.

Gutgesel Dávid, aki 1582-től 1599-ig kevés megszakitással városi szenátor volt s mint ilyen 1598-ban Plimberger Györggyel a pozsonyi országgyülésen képviselte a várost, nemsokára elköltözött az élők sorából. 1599. augusztus 21-én éjjel 11 és 12 óra közt örökre lehunyta szemét. (Ábel i. m. 116. l.) Vele a legkiválóbb hazai könyvnyomtatók egyike szállt sirba. Fennmaradt nyomtatványainak száma negyvenhat. Ezek közül 30 latin, 9 magyar és 7 német nyelvü. A nyomda összesen 540 folió, 1210 negyedrétü és 1474 nyolcadrétü levélnyi szöveget produkált, helyesebben ennyi maradt fenn belőle az utókor számára. Halála után nyomdai felszerelése átment Klösz Jakab tulajdonába, aki még 1597-ben telepedett meg Bártfán.

10. A TELEGDI MIKLÓS-ALAPITOTTA NAGYSZOMBATI NYOMDA

Gutgesel bártfai sajtójával egy évben, 1578-ban létesült Telegdi Miklós esztergomi érseki helytartó *nagyszombati* nyomdája, az első és sokáig egyetlen katolikus jellegü hazai officina. Az a könyvnyomda ugyanis, melyet Ferenczi Zoltán szerint a Báthori Kristóf által 1579-ben Kolozsvárra telepitett jezsuiták alapitottak s amely a jezsuiták 1588-ban történt kiüzetésekor szünt meg, valójában sohasem létezett. (Ferenczi Zoltán: A kolozsvári nyomdászat története. Kolozsvár, 1896. 21-22. l.) A jezsuiták Kolozsvárra nem hoztak magukkal semmiféle sajtót, de foglalkoztak azzal a gondolattal, hogy a Telegdi-nyomda mintájára Kolozsvárt ők is berendezzenek egy officinát. A gondolatot Possevino Antal vetette fel, amikor mint pápai követ 1583-84-ben bejárta Erdélyt és Magyarországot. (Veress Endre: Transsylvania. Kolozsvár-Bp. 1913. 147-148., 197. l.) Javaslatára Báthori István lengyel király hajlandónak is mutatkozott, hogy megveszi özv. Heltainé felszerelését, de a tárgyalások nem vezettek eredményre: a nyomda továbbra is Heltainé kezében maradt, azonban ő is, s később fia is – neve elhallgatásával – dolgozott a jezsuitáknak.

Telegdi 1577-ben az 1573. óta elárvult érseki főegyházmegye adminisztrátorává kinevez-tetvén, elérkezettnek látta az időpontot, hogy székhelyén, Nagyszombatban könyvsajtót állitson. Rávette az esztergomi káptalant, hogy erre a célra 500 magyar forintot folyósitson; ezen az összegen azután megvásárolta a bécsi jezsuiták évek óta használatlanul heverő nyomdáját. Az egyetemi nyomda Czakó Elemér-szerkesztette történetében forrásokra való hivatkozás nélkül az az állitás található, hogy a vételt 1577. november 20-án perfektuálták s hogy a vételár „körülbelül 2000 forint" volt. Ez az utóbbi állitás határozottan téves. A jubiláris történetirók figyelmét elkerülte Pater Maggio 1578. január 11-én kelt s a jezsuitarend generálisához intézett jelentése, amely kétségtelenné teszi, hogy Telegdi a bécsi jezsuita nyomda felszerelését mindössze 500 forinton váltotta magához. (Vö: Grolig, Moritz: Die Buchdruckerei des Jesuitenkollegiums in Wien. Mitteilungen des Österreichischen Vereins für Bibliothekswesen. Wien, 1909. XIII, 110 l.)

Az 1551-ben Bécsben megtelepedett jezsuiták nyomdáját 1559-ben rendezte be a kollégium akkori rektora, a spanyol Victoria János, még pedig I. Ferdinánd egyenes ösztönzésére. Korrektorul s a nyomda prefektusa gyanánt P. Victoria a flamand Sulenius Columnát alkal-mazta. Segitségére voltak az elsőéves scholasticusok sorából Antonius Ghuse „corrector nostrae typographiae", továbbá Petrus Flander „typographus" és Nicolaus Flander „composi-tor typographus", akik az 1561. évi katalógusban a „professores grammaticae" között szere-pelnek.[17] A két tipográfusról az a feltevés, hogy Amsterdamban Plantinnél tanulták a betü-

[17] A latin idézetek jelentése sorrendben: [nyomdánk korrektora], [nyomdász], [szedő-nyomdász], [a nyelvtan tanárai].

szedést, de ez nincs bizonyitva. Az egyetemi nyomda történetiróinak az a véleménye, hogy a bécsi jezsuiták nyomdájuk antikva betüanyagát Franciaországból szerezték volna, minden komoly alapot nélkülöz. Sokkal valószinübb, hogy e tipusokat Hoffhalter és Krafft 1560-ban felállitott bécsi betüöntődéjében állitották elő. (Vö. Mayer i. m. I. 148. l.) I. Ferdinánd a nyomdát nemcsak privilégiummal, hanem évi 300 tallér segitséggel is támogatta. A nyomdából 1566-ig 28 nyomtatvány került ki, tulnyomórészt néhány levélre terjedő apróság. Különösebben sohasem virágzott, s már az 1563. évben az akkori rektor arról panaszkodik, hogy a nyomda a nyomtatókkal való nehézségek miatt használatlanul hever. I. Ferdinánd 1564-ben bekövetkezett halálával a szubvenció is megszünt, s 1565-ben a rendek kivánságára a kollégiumot is bezárták. A nyomdai felszerelés igy a lomtárba került, ahol mindaddig porosodott, mignem 1577. végén Telegdi magához nem váltotta.

Telegdit a nyomda megvásárlására az a belátás vezette, hogy az egyre jobban elhatalmasodó protestantizmussal szemben csakis ugy veheti fel sikeresen a harcot, ha ellenfelei, elsősorban Bornemisza Péter példájára ő is saját sajtóval rendelkezik. Csupán ily módon hajtható végre az a program, melyet Illicinus Péter, a nagyszombati iskola felügyelője 1565-ben Verancsics-hoz intézett levelében kifejtett, s melynek megvalósulásán Telegdi szivvel-lélekkel dolgozott. Illicinus szerint az Egyháznak oly tudós férfiakra van szüksége, akik, szóval és tollal hirdetik az igét, cáfolják az ellenfél tanitásait. Könyveiket a nép nyelvén irják, s ezeket a püspökök ingyen osztják ki a papok között, mivel az Egyház szolgái sanyaru helyzetükben nem a régi és egyedül helyes munkákat használják, hanem az uj hit követőitől kiadott könyvekhez kénytelenek fordulni. (Vö: Both Ferenc: Telegdi Miklós élete és müvei. Szeged, 1899. 82-83. l.)

E program megvalósitására Telegdi az első lépést 1562-ben teszi meg Canisius kátéjának átdolgozásával. Majd 1577-ben meginditja Az euangeliomoknac... magyarazattya c. posztilláját, melyben teljesen Illicinus szellemében inkább elemző módon, semmint szónoki hangon irt exegesiseket ad a vasárnapokra és ünnepekre kijelölt evangéliumi szakaszokról. A munka első kötete Bécsben Apffl Mihály nyomdájában készült, még pedig 1577. junius elseje után. (RMK. I. 122.) Telegdi a kéziratot Ernő főherceg engedélyével adta a nyomdába s minthogy a 3000 forintra rugó nyomdai költségeket sajátjából képtelen volt fedezni, arra kérte az uralkodót, hogy az esztergomi egyházmegye jövedelméből a mü kinyomatására segélyt engedélyezzen. (Iványi Béla – Gárdonyi Albert – Czakó Elemér: A királyi magyar Egyetemi Nyomda története. 1577-1927. Bp. 1927. Továbbiakban: Egyet. nyomda tört.) Sajnos, az egyetemi nyomda történetirói nem közlik Telegdi felterjesztésének szó szerinti szövegét s igy nem tudjuk megállapitani, vajon a 3000 forint az egész mü, vagy csak az első kötet költségeire értendő-e? De valószinü, hogy Telegdi a három kötetre tervezett munka összköltségeit vette számitásba, s igy a részére 1577. október 26-án kiutalt ezer forintnyi segélyt részben az első kötet nyomdaszámlájának kiegyenlitésére, részben pedig a káptalan 500 forintján megvásárolt jezsuita nyomda felszerelésének kiegészitésére forditotta. A pozsonyi kamara 1587. március 6-i véleményében ugyan azt állitja, hogy az ezer forintot Telegdi a nyomda vásárlására használta fel, de ez vagy tudatos ferdités, vagy egyszerü tájékozatlanság. Annyi bizonyos, hogy a jezsuita nyomda alapos kiegészitésre szorult. Mayer dicséri latin s még inkább görög tipusait, de már maga az antikva és kurziv betü készlet is több rendbeli, a magyar nyelv speciális hangrendszeréből folyó (o^e, u^e tipusok) pótlást igényelt. Emellett a posztilla Nagyszombatban megjelent második kötetét – miként azt már Ráth György megállapitotta – oly iniciálék diszitik, aminők a bécsi jezsuiták (Ráth által ismert) nyomtatványaiban nem fordulnak elő. (M. Kvszle, 1890. 43. l.) Mindehhez még hozzá kell számitanunk a papiros, nyomdafesték s a szállitás költségeit is.

Telegdi a nyomdát Nagyszombatban – amint ezt néhány kiadványának impresszuma elárulja – a „régi plébánia” néven talán még ma is fennálló saját házában helyezte el. A nyomda munkásainak sem számát, sem nemzetiségét nem ismerjük. A müvezető nevét csupán

egyetlen termékének, az 1584. évre kiadott naptárnak cimlapja árulja el. S szerint akkor Otmar Bálint állt a nyomda élén, aki neve után itélve valószinüleg német volt. Mikor került Telegdi szolgálatába, nem tudjuk. Lehet, hogy már 1578-ban. Hogy a neve nem igen szerepelt a nyomtatványokon, arra megvolt a maga nyomós oka. 1559. körül Augsburgban élt s itt, ugy látszik, őt is gyanuba vették, hogy titokban tiltott könyvek kinyomtatásával és terjesztésével foglalkozik. Legalább erre következtethetünk a katolikusok és luteránusok előtt egyaránt gyülöletes Schwenckfeld Gáspár iratai kinyomtatásával gyanusitott Wegler vagy Wegeler János nevü augsburgi nyomdász 1559. októberében történt kinvallatásáról felvett jegyzőkönyv egyik részletéből. Ebben kijelenti, hogy nem tudja, kik nyomtattak ki Augsburgban titokban könyveket s azt sem tudja megmondani, vajjon Ulhart Fülöp vagy Otmar Bálint voltak-e azok. Weglert Ingolstadtban csipték el Albrecht herceg emberei, ahova egy barátja intésére menekült Augsburgból s ahol Weissenborn tekintélyes nyomdájában huzta meg magát mint segéd. (L. Kapp: Geschichte des deutschen Buchhandels. I. 566. l.) Otmar, akit bizonyára szintén idejében figyelmeztettek jóakarói, ugy látszik szerencsésebb volt. Hogy hol bolyongott 1559-től 1583-ig, amikor Nagyszombatban bukkan fel mint Telegdi nyomdájának müvezetője, az alighanem örök rejtély marad. A korrektori tisztséget a latinul és magyarul egyforma készséggel verselgető Poechi Lukács töltötte be, aki egyébiránt a káptalan ügyésze és közjegyzője volt.

Telegdi nyomdája 1583-ig privilégium nélkül müködött. A posztilla itt készült II. és III. kötetének cimlapján ugyan azt olvashatjuk, hogy „az Felseges Romai Chaszarnac Kegyes engedelmebol” nyomattak, de ez az engedély nem magára a nyomdára, hanem csakis erre a munkára vonatkozott. Most azonban Telegdi elérkezettnek látja az időt, hogy szabályszerü privilégiumot eszközöljön ki nyomdája részére, még pedig nem annyira a zavartalan müködés biztositása végett, mint inkább azért, hogy kiadványait a jogtalan utánnyomás ellen megóvja. Telegdi ugyanis olyan hézagpótló munka kiadására vállalkozott, mely nagy tőkebefektetéssel járt, de egyuttal szép haszonnal is kecsegtetett. Az első Corpus iuris volt ez, melyet kebelbarátja Mossóczy Zakariás nyitrai püspök az ő közremüködésével állitott össze s amely Decreta, constitvtiones et articvli regvm inclyti regni Vngariae [Törvények, országgyülési határozatok és cikkelyek, melyeket nemes Magyarország királyai hoztak] (RMK. II. 183.) cimen 1584. Sz. István napja táján hagyta el a sajtot. A munka bizonyára már készen állott, amikor az augusztus 14-én kelt királyi kiváltságlevél Nagyszombatba érkezett s a szerkesztők csak erre vártak, hogy a munkát piacra vessék. E szabadalomlevélben a király mindenekelőtt kijelenti, hogy Telegdi nyomdája eddig is az ő beleegyezésével és tudomásával müködött s müködhetik azontul is, amig Telegdi él. Egyuttal eltiltja a további müködéstől mindazokat a nyomdákat, melyeket addig az országban a király tudta és beleegyezése nélkül nyiltan vagy titokban felállitottak. Megtiltja továbbá a Telegdinél nyomtatott müvek engedély nélküli utánnyomását és utánzását, külföldön való ujra nyomtatását, Magyarországba való behozatalát és áruba bocsátását, a készletek elkobzása és tiz arany birság fizetésének terhe alatt. Végül elrendeli, hogy Telegdi ezentul, éppen jogai hathatósabb védelme céljából kiadványaiból 3-3 példányt terjesszen fel a m. kir. udvari kancelláriához.

A Corpus iuris-hoz füzött anyagi remények nem váltak valóra. A példányok csak lassan fogytak, ugy hogy a Telegdi halálakor megejtett leltározás alkalmával még körülbelül 400 példányt találtak belőle. (Vö: Iványi Béla: Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Iuris keletkezése. Bp. 1926. 65. l.) Kellő forgótőke hiján Telegdi nem foglalkoztathatta többé immár privilegizált nyomdáját. Csakhamar betegeskedni is kezdett s 1586. április 22-én örökre lehunyta szemét.

Telegdi halálával uj fejezet kezdődik a nyomda életében. Utolsó óráját közeledni érezvén, 1586. április 20-án végrendelkezik. Végrendeletében azonban a nyomdáról nem intézkedik. Bizonyára azért nem, mivel ugy vélte, hogy a káptalan 500 forintján vásárolt felszerelés a

káptalan tulajdona. Ezen az álláspontón volt a káptalan is. Amikor ugyanis a jezsuiták a végrendeletre való hivatkozással, melyben Telegdi rájuk testálja eretnek könyveit és Aquinói Sz. Tamás müveit, maguknak követelik a nyomdai felszerelést, a káptalan csakis a vételre forditott 500 forint megtéritése esetén hajlandó kiadni a tipográfiát. Az udvari kamara, melyhez a király a jezsuiták kérelmét véleményezésre leküldte, a nyomda átadását 1587. március 6-án kelt előterjesztésében hevesen ellenezte. A végrendelet ama szakaszát ugyan, melyben Telegdi könyveit a jezsuitáknak hagyományozta, a kamara is akként értelmezi, hogy ebben a legátumban a nyomdai felszerelés is bennfoglaltatik, csakhogy ez – szerinte – nem a jezsuita rendet általában, hanem annak Nagyszombatban felállitandó kollégiumát illeti meg. A szakvélemény azután megemliti, hogy a nyomdát a megboldogult nem csupán a maga pénzén vásárolta meg, hanem a költségekhez a király is hozzájárult ezer forinttal az esztergomi érsekség jövedelméből, továbbá számos más magyarországi személy, püspökök és egyéb méltóságok, udvari emberek (aulistites), valamint a káptalanok, melyek közül az esztergomi egymaga 500 magyar forinttal adózott. Mindezek elkeserednének, ha ezt a nyomdát az országból kivitetnék. De a legfőbb ok, ami – a kamara szerint – a nyomda elvitele ellen szól, ama körülmény, hogy a nagyszombati az egyetlen katolikus nyomda az országban s ha ezt kiviszik, a katolikusok nem harcolhatnak többé sikeresen a protestánsok ellen, éppen ezért nem javasolhatja, hogy a nyomda kiadassák a jezsuitáknak, hanem inkább azt, hogy az esztergomi főegyházmegyei káptalan használhassa tovább az Egyház és az egész ország javára. (Vö: Illésy János: Nyomdatörténeti adatok. M. Kvszle, 1898. 274. l.) Rudolf király e véleményes javaslat alapján azután 1588. április 30-án elrendelte, hogy a Telegdi-féle nyomda mindaddig Nagyszombatban maradjon, mig az esztergomi főkáptalannak járó 500 tallér dolgában a teljesités meg nem történik. Ehhez az udvari kamara julius 6-án Mossóczy Zakariáshoz, mint végrendeleti végrehajtóhoz intézett leiratában a maga részéről még azt is hozzáfüzte, hogy a nyomdát a jezsuitáknak csak abban az esetben engedi át, ha a rend kötelezi magát arra, hogy azt az ország területéről nem viszi ki.

Minthogy a jezsuiták az 500 tallért visszafizetni nem tudták, a nyomdát a káptalan vette tulajdonába s ugy látszik Poechi Lukács irányitása mellett üzembe is helyezte. Hogy a nyomda mint káptalani nyomda müködött, azt csupán egyetlen 1603. évi magyar kiadvány: Pázmány Péter: Felelet az Magiari István... az Ország romlasa okairul irt köniu^{e}re (RMK. I. 385.) kolofonja árulja el, mely igy hangzik: „Datum Tyrnaviae ex typographia capituli Strigoniensis". [Kelt Nagyszombatban, az esztergomi káptalan nyomdájában]. (Vö: Egyet. nyomda tört. 32. l.) Később gr. Forgách Ferenc (1607. julius 4. óta esztergomi érsek) ugy látszik magához váltotta a nyomdát s azt a főegyházmegyei könyvtárral közös épületben helyezte el, amely a pékek utcájában lévő városi telken épült. Alighanem itt készült Pázmány Péternek Az Nagi Calvinus Janosnak hiszec egy Istene (RMK. I. 415.) c. vitairata, mig két másik munkájáról, mely ugyancsak 1609-ben, de hely megnevezése nélkül látott napvilágot, vitatható, vajon Nagyszombatban vagy Pozsonyban hagyta-e el a sajtót. Forgách érsek ugyanis ez idő tájban a nagyszombati nyomda felszerelésének egy részét átvitette Pozsonyba, ahol az egyébként ismeretlen Walo János óta, aki 1594-ben állitólag ott nyomatta ki a Zwo Warhafftige News Zeittung (RMK. II. 249.) c. röpiratot, nem dolgozott tipográfus. Az ekként megcsonkitott nagyszombati officina lassu senyvedésnek indult. Utolsó ismert terméke 1620-ból való; ekkor nyomtatta ki Mollerus Miklós müvezető az 1621-re szóló, magyar Calendarium-ot (RMK. I. 516.). Minthogy Mollerus 1621-ben már a kassai tipográfia élén állott, kétségtelennek látszik, hogy a Telegdi-alapitotta nyomda Nagyszombatban maradt részét is ez idő tájt vitték át Pozsonyba.

A két részletben *Pozsonyba* szállitott nyomda, melyet már az első részlet átvitelekor „a nagyszombatiaknál élesebb és modernebb betütipusokkal" egészitettek ki, az érseki udvarban vagy palotában („in aula v. in aede archiepiscopali") nyert elhelyezést és gyors virágzásnak indult.

Innen kerül ki 1610-től Pázmány munkáinak tulnyomó része, köztük főmüvének, az Isteni igazsagra vezerlo[e] kalavz-nak 1613. évi első, 1623. évi második és 1637. évi harmadik kiadása. A 2. kiadás diszes cimlapja Bidenharter Tóbiás jeles bécsi rézmetsző sikerült alkotása. Amikor a pozsonyi officina a Nagyszombatban maradt felszereléssel kibővül, az érseki palotából a jezsuiták pozsonyi kollégiumába kerül, melynek akkoriban a bibliaforditó Káldi György volt a rektora. Pázmány eredetileg a nagyszombati jezsuita kollégiumban akarta elhelyezni a nyomdát, de a kollégium vezetősége épületének szük voltára hivatkozva s a nyomdai személyzet eltartásának költségeitől huzódozva, nem fogadta el az adományt. Pázmány egyébiránt a nyomda feletti rendelkezés jogát a rend ausztriai tartományfőnökére ruházta. 1631-ben, amikor ezt a tisztet Forró György töltötte be, történt is arra nézve rendelkezés, hogy a nyomda vitessék vissza Nagyszombatba, de ezt jó ideig nem hajtották végre. Ennek Káldi személye mellett, aki egyébiránt 1634. októberének végén halt el, az is egyik oka lehetett, hogy a pozsonyi kollégium, megfogadva Pázmány tanácsát, a használattól és régiségtől elkopott betükészletet („litterarum characteres, qua usu, qua vetustate attritos") nagy anyagi áldozattal felfrissitette. Pedig a Pázmány által 1635-ben megalapitott nagyszombati egyetemnek égető szüksége lett volna a nyomdára. Igy nyomda hiján a meghivókat, vitairatokat kénytelen volt kinyomtatás végett Pozsonyba küldeni. Végül is hosszu és elkeseredett vita után 1639. táján a nyomda visszakerült *Nagyszombatba* s itt 1640-ben ujra megindul a könyvtermelés.

Lippay György érsek azzal kárpótolja a pozsonyi rendházat, hogy Ferenczfi Lőrinc bécsi nyomdáját 1640-ben, a tulajdonos halála után, megveszi s a pozsonyi kollégiumnak engedi át. Ez a Ferenczfi Lőrinc pályáját 1610. körül kezdette a pozsonyi udvari kamaránál, majd Bécsbe került a magyar királyi udvari kancelláriához s mint királyi titkár, habár csak mellékes szerepben is, de alaposan kivette részét az országos ügyek intézéséből. (Vö: Varjas Béla: Ferenczfi Lőrinc és az első Balassa kiadás. It. 1941. 59. l.) Mi inditotta arra, hogy nem szakember létére nyomdát vásároljon: az ellenreformáció szolgálata-e vagy az anyagi haszon reménye, bajos eldönteni. Annyi bizonyos, hogy ő maga nem állott a szedőszekrény elé, hiszen ehhez sem ideje, sem szakképzettsége nem volt, hanem – Varjas valószerü feltevése szerint – bérbeadta valamelyik bécsi nyomdának s állami támogatással hivatalos kiadványokat s néhány vallásos iratot is, igy Hajnal Mátyás Jézus szivét szerető szivek... c. müvét s Balassi Bálint Istenes énekei-nek a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárból előkerült első kiadását állittatta elő rajta.

Varjas Béla megállapitása szerint az a bécsi nyomda, mely a Ferenczfi-féle felszereléssel dolgozott, Rickhes Mihályé volt. Ez a Rickhes Mihály 1619-ben könyvkötőlegény volt Bécsben (l. Mayer i. m. I. 20. l.), majd 1627-ig Formica Máté nyomdájában dolgozott. Saját nyomdáját 1628-ban rendezte be s 1635-ben történt haláláig vezette. Officinája 1669-ig állt fenn, 1640-ig özvegye, Mária, majd 1661-ig fia, Máté s végül utóbbi özvegye, Zsuzsánna vezetése alatt. (L. Varjas Béla: Balassa Istenes énekeinek első kiadása. M. Kvszle, 1940. 118-119. l.)

Pusztai és az ő nyomán Novák szerint ez a nyomda-alapitó Rickhes (Rikesz) Mihály 1621-31. a pozsonyi nyomda vezetője volt, ami a Rickhes-nyomdáról már Mayernél (1883) olvasható adatok alapján képtelenség. (Vö: Pusztai: Nyomdászati enciklopédia, 329. l. – Novák: A nyomdászat története. – Bp. 1928. III. 11. l.) Ez az állitás valószinüleg arra a két nyomtatványra megy vissza, melyet az impresszum tanusága szerint 1631-ben Pozsonyban nyomtatott ki Rikesz (!) Mihály. Ez a két munka két folió kötet; még pedig Káldi Györgynek: Az vasarnapokra-valo predicatioknak elso[e] resze (RMK. I. 601., 273 lev.) és Az innepekre-valo predikatioknak elso[e] resze (RMK. I. 602., 258 lev.). Ugyanez évben még két másik kisebb formátumu kötet is napvilágot látott Pozsonyban. Mindkettő Pázmány tollából, de nyomdász megnevezése nélkül. Egyikük Pázmány imádságos könyvének 4. kiadása (RMK. I. 604.).

Minthogy nem nagyon valószinü, hogy Rickhes Mihály, alighogy berendezte saját nyomdáját Bécsben, máris faktorságot vállalt volna Pozsonyban, közelfekvő az a feltevés, hogy a pozsonyi sajtó – nem győzvén a munkát – a két folián kinyomtatását Rickhesre bizta, aki azután a kiadás és nem a nyomtatás helyét tüntette fel a könyveken. Persze az sincs kizárva (Pozsony közelsége Bécshez ezt még e kor nehézkes közlekedési viszonyai mellett is lehetővé tette), hogy Rickhes a két mü kinyomtatásának irányitására időről-időre át-átruccant Bécsből, s a köteteket valóban Pozsonyban nyomták. A pozsonyi nyomtatványokon e két esetet kivéve még csak 1647-48-ban szerepel a nyomdász neve. Ezuttal az egyébként ismeretlen Aksamitek Zakariásé. (RMK. I. 797. és 811.)

A Nagyszombatba visszakerült immár egyetemi nyomda („typis academicis") első ismert terméke a Vesseleny Miklós S. J. elnöklete alatt Mokchai András által védett Triplex philosophia rationalis, naturalis et metaphysica [Hármas, racionális (logika), természeti és metafizikus filozófia] (RMK. II. 559.) 1640-ből, melynek disz-cimlapját Maior Izsák metszette rézbe. Az egyetemi nyomda történetirói szerint ezentul „majd minden esztendőben kikerül a nyomdából egy-egy nagyobb munka", de ebből alig valami maradt az utókorra. (I. m. 45. l.) Legalábbis Szabó csupán négy kiadványát emliti, egyet-egyet 1642-ből (RMK. I. 729.) és 1645-ből (RMK. I. 778.), nyomdász megnevezése nélkül, s kettőt 1649-ből (RMK. II. 707. és 708.), melyeken már a nyomda akkori müvezetője, Mayr Fülöp Jakab névszerint is meg van emlitve.

Mayrt 1645. vagy 1646. kisasszony napján (szeptember 3.) fogadta fel a nagyszombati kollégium vezetősége három havi felmondási idő mellett. A fennmaradt szerződés értelmében Mayr sem fix fizetést, sem szállást, sem pedig élelmet nem kapott, hanem csupán a tényleges szedésért félivenkint s a nyomásért százivenkint megállapitott dijazást. Nevezetesen a rendes iv felének kiszedéséért terz betükből 10 garas, mittel betükből 15 garas, ciceró betükből 1 forint és petit vagy garmond betükből 2 forint 10 garas, az első száz iv kinyomásáért 1 forint, minden további száz ivért pedig 2 garas járt neki. Emellett még segédeket és inasokat is tarthatott. Világos, hogy az a néhány nyomtatvány, melyet nevével jegyezve Szabó és Sztripszky az 1649-52. évből felsorol, neki és háza népének megélhetést nem nyujthatott. Igy joggal feltehetjük, hogy nyomtatványainak nagy része lappang vagy végleg elkallódott. Persze ne gondoljunk itt holmi nagy terjedelmü tudományos munkákra, hanem az iskolai és közigazgatási élet megkövetelte apró nyomtatványokra, amelyek élete és értéke egyaránt mulandó.

Mayrt tisztében 1654. táján Willmann Mátyás, majd 1655-ben Schneckenhaus Menyhért Vencel váltotta fel. Utána Byller Márton következett, akinek neve Szabónál 1664-től 1671-ig szerepel. Ezzel szemben a nyomda történetirói (i. m. 46. l.) azt állitják, hogy Vid László kollégiumi rektor 1666. szeptember 20-án fogadta fel Byllert „nyomdai faktornak, aki mint 'Typographus Academiae szintén tiz esztendeig áll az egyetemi nyomda szolgálatában". Az impresszumok sorában 1671-ben Byller mellett Szabónál (RMK. II. 1120.) valami Gurub Ferenc szerepel, akiről történészeink nem emlékeznek meg, mig az 1673-75. évi kiadványokon a könyvnyomtató nincs kitéve. Byller szerződésének szövege szintén fennmaradt; a legfőbb eltérés Mayrével szemben az a kikötés, hogy a tanrendet és a szinlapokat egyszer egy esztendőben dijtalanul tartozik kinyomtatni.

Az emlitetteken kivül 1711-ig még a következő tipográfusok neve szerepel nagyszombati nyomtatványokon: Byller idejében 1670-ben Krausz Dávid egy Lauretumban (Lorétom, Sopron m.) keltezett nyomtatványon, – 1676-78-ban Rietmiller Mátyás s egyszer valami Martinus Thomas, – 1679-82-ben Srnensky Mátyás (Mathias), – 1687-ben Martius János Miklós, – 1688-ban Beck Kristóf (Christophorus), – 1689-90-ben Hauck András, – 1690-93-ban Friedl János Ádám, – 1693-1703-ig Hörmann János s vele egy időben 1695-ben Frey

János György s végül 1711-ben Gleich János Henrik. Megjegyzendő azonban, hogy 1704-től a „Typis Academicis" vagy „Acad. Bötükkel" a szokásos impresszum.

A nyomdát 1681. táján gr. Kollonits Lipót esztergomi bibornok-érsek cirill betükkel is felszerelte, hogy a rutének és szerbek részére kivánatos könyveket is előállithassa. A nyomda első ránk maradt ilynemü terméke De Camelis János József munkácsi gör. kat. püspök kátéjának Kornicky János-készitette rutén forditása 1698-ból. (Vö: Sztripszky Hiador: A hazai rutének legrégibb nyomtatványai. M. Kvszle, 1911. 117., 243. és következő lapokon.) A bibornok egyébiránt nemcsak cirill, hanem latin, német és magyar (?) betüket is rendelt a nyomda részére. (Egyet. nyomda tört. 49. l.)

A XVII. század vége felé a nyomda uj helyiségeket nyert az akkor kibővitett akadémiai épület egyik szárnyának első és második emeletén. Az első emeleten volt a szedőszoba s a hat öl hosszu nyomdaterem, a másodikon a papirraktár és a friss nyomásu ivek száritására szolgáló helyiség. A kinyomott ivek elraktározására a kollégium főépületében rendeztek be megfelelő helyiséget.

A nyomda 1640. és 1693. között főleg a gr. Pálffy-féle bazini papirmalomból fedezte papirszükségletét, majd a nagyszombati kollégium Znióváralján saját papirmalmot állit, melyet oly feltétellel adott bérbe, hogy a bérlők – 1709-ben Láng Mihály és Zakariás – egész évi papirtermelésüket szabott áron az akadémiai nyomdának tartoznak átengedni. Amennyiben azonban ez a termelés az évi száz bált meghaladja, azzal a bérlők szabadon rendelkeztek. A kollégium és a nyomda közötti pereskedés aktáiból azt is megtudjuk, hogy a malmokat a kollégium telkén a nyomda költségén állitotta fel egy Grácból meghivott papirgyártó s hogy a tatarozási és belső felszerelési költségekre a nyomda 744 forint és 75 dénárt költött.

A XVIII. század elején a nyomda nagyobb szabásu betüöntőmühelyt létesitett, amely betütipusokkal és könyvdiszekkel több kisebb nyomdát is ellátott. A betüöntőde termékei Trattner János Tamás bécsi mühelyének termékeivel állanak szoros rokonságban. „A nagyszombati tipusok azonban nem szolgai utánzatai a bécsieknek. Inkább csak mind a két betüöntőmühely egyazon minták nyomán dolgozott, még pedig az antikva betüket és iniciálékat az akkoriban Európa-szerte divatossá vált francia tipusok, a fraktur betüket német minták nyomán vésték". (Uo. 59-61., 76. l.)

A nagyszombati nyomda virágzását nagyban elősegitették a különböző szabadalmak. Ezek legfontosabbika az országgyülési törvénycikkek kinyomatására 1741-ben elnyert kizárólagos szabadalom, melyet 1765-ig élvezett. Ekkor öt évre Landerer Mihály pozsonyi nyomdász nyerte el s a nagyszombati officinát minden tiltakozása és a helytartótanács pártfogása dacára az articulusok további kinyomtatásától eltiltották. Egy másik fontos privilégiumát 1743-ban szerezte meg. Ez negyven évre szólt s a jegyzetes Corpus juris kiadásának kizárólagos jogával ruházta fél a vállalatot. Bár a mü 1743-i kiadását, minthogy a cenzurának a jegyzetekre vonatkozó észrevételei nem vétettek figyelembe, letiltották, a nyomda nem sokat veszitett az üzleten, mivel a példányok nagy részén suba alatt mégis tuladott. Nemsokára, 1746-ban megjelent az első approbált kiadás is belőle, amelyet 1751-ben, 1763-ban és 1771-ben ujabb meg ujabb kiadások követtek. Ez a nyomda „legszebb külső kiállitásu könyve", melyet „a magyar királyok mesteri kiállitásu képei" diszitenek F. L. Schmitter bécsi rézmetszőnek a gr. Nádasdy-féle Mausoleum nyomán készült karcaiban. (Uo. 77. l.)

Egy másik nagy előnye volt a nagyszombati nyomdának a többiekkel szemben: az egyetem cenzurázó joga. Minthogy azonban Busenbaum Herrmann S. J. Medulla theologiae moralis c. munkája 1759. évi nagyszombati kiadásának több pontját a Szentszék kifogásolta, a helytartótanács elrendelte, hogy a nyomda ezentul a hit- és erkölcstudományi munkákat a megyéspüspökhöz, a politikai és világi tartalmuakat pedig az illetékes világi helyi hatósághoz tartozik előzetes cenzurázásra beterjeszteni, sőt a politikai tartalmuakat superrevizióra még a

helytartótanácshoz is. Még jobban megnehezitette a nyomda helyzetét az 1772. évi királyi körrendelet, mely szerint „a jövőben a klérus tagjai által kiadandó könyvek is, mielőtt sajtó alá adatnának, a helytartótanács kebeléből kirendelt cenzurabizottság által revideáltassanak és ezek a könyvek is csak akkor nyomathatók ki, ha a bizottság a kéziratot az 'imprimatur' jelzéssel ellátta". Hiába kéri az egyetemi tanács a királyi kancellária által is pártolt felség-folyamodványában ez általános rendelkezések olyatén magyarázatát, „hogy az egyetemi vitatézisek, az iskolai tankönyvek és egyéb, az egyetemet érintő nyomtatványok a bécsi egyetem mintájára az egyetem szervei által cenzurázva is kinyomathatók legyenek", a királynő maga jegyzi rá az aktára, hogy eredeti rendelkezése alól nem hajlandó kivételt tenni. (Uo. 89., 92-94. l.)

Az egyetemet és nyomdáját sujtó rideg álláspont valójában nem ezek ellen az intézmények, mint inkább fenntartójuk, a Jézus Társasága ellen irányult. Egyik következménye volt annak az Európa-szerte egyre erősödő jezsuita-ellenes hangulatnak, melynek betetőzése XIV. Kelemen pápának a rendet feloszlató 1773. julius 21-i brévéje volt. A pápai intézkedésből kifolyólag Mária Terézia elhatározta mind az egyetem, mind nyomdája államositását, ezért még ez év szeptember 20-án elrendelte a jezsuiták nagyszombati rendházának és vagyonának, közte a nyomdának is, leltározását. A december 18-án befejezett leltározás eredményéről többszáz oldalas jelentés készült, melyet az Országos Levéltár őrzött meg az utókornak.

E szerint a nyomdának hat sárgarézbetétes fasajtója volt 1300 forint értékben. Az egész nyomdai felszerelést s a papirraktárt a jelentés 4465 forint 30 kr-ra becsülte. Ebbe azonban nincs betudva a betükészlet, mely külön 11.785 frt 25 kr-ra volt értékelve s a darabszám szerint felsorolt betüket nem számitva, 686 mázsát és 30 fontot nyomott. A rézmetszetek előállitásához szolgáló rézlapok (cupra) száma 938 darab volt 1309 forint értékben. De a legnagyobb – igaz, fiktiv értéket – a könyvraktár képezte: 149 munka 7929 kötetben kötve és 624 mü 331.057 kötetben nyers ivekben. E raktár értékét a leltározók 132.559 frt 40 kr-ra becsülték. Ehhez hozzáadva a nyomda pénztárában talált 11.410 forint 54 kr készpénzt s levonva a fennálló 18.341 frt 4 kr adósságot, a nyomda aktivái 143.181 frt 25 kr-t tettek. (Uo. 95-96. l.)

Ugyane forrás szerint a nyomda személyzete az államositás idejében tiz nyomtatólegényből (impressores), nyolc szedőből (collectores) és egy inasból (tyro) állott. A nyomda prefektusa gr. Tolvay Imre S. J. helyettese s egyben gondnoka Fogler János, müvezetője Leiszek András főszedő volt. Utóbbi heti bére 4 forint, az inas heti kosztpénze 1 forint 15 kr volt, mig a munkásokat a végzett munka szerint dijazták. (Uo. 97. l.)

A nyomda XVIII. századi produktivitásába jó betekintést nyujtanak azok a jelentések, melyekben 1745-től 1773-ig vezetősége a helytartótanácsnak évről-évre beszámolt. „A jelentésekből megállapitható, hogy a nagyszombati nyomdából az aprónyomtatványokat nem számitva, 1745-től 1773-ig 382 latin, 62 magyar, 36 német, 46 tót, 5 francia és 1 horvát nyelvü, összesen 532 munka került ki". A minket elsősorban érdeklő magyar nyelvü kiadványok az egyetemi nyomda történetiróinak megállapitása szerint „nagyrészt vallásos tartalmuak valának s valami jelentékeny irodalomtörténeti értékük nem volt". Másként áll a dolog a latin kiadványokat illetően. „A tudomány, irodalom, költészet latin nyelvü müvelőinek egész serege foglalkoztatja ekkor a nagyszombati egyetemi nyomdát is, mert ezeknek az iróknak nagy része jezsuita volt... s munkáik legnagyobbrészt az ősi Alma Mater nyomdájában jelentek meg". Persze alkotásaik között sok a napi értékü legjelentősebb munkáik egy része pedig Bécsben, Győrött, Kassán és Pozsonyban látott nyomdafestéket. (Uo. 80-82. l.)

11. MANNEL JÁNOS VÁNDORKÖNYVNYOMTATÓ

Röviddel a nagyszombati nyomda megalapitása után, 1582-ben uj könyvnyomtató bukkan fel hazánk területén, még pedig a Dunántulon, ahol Hoffhalter Rudolf távozása óta nem járt tipográfus. Az uj könyvnyomtató Mannel (latinosan: Manlius, szlovénül Mandelz) János volt, aki Laibachból menekült a határszél egyik városkájába, a Batthyányak tulajdonát képező *Németujvárra* s itt csakhamar régi állomáshelyéhez méltó tevékenységet fejtett ki. (Vö: Gulyás i. m.)

Mannel származása nincs kellőkép tisztázva. Kukuljevic szerint az adriai tengermellékről származott. Véleményét arra a körülményre alapitja, hogy 1472-ben egy Manlius Bertalan volt Fiume városának a jegyzője. Mások ugy tartják, hogy Württenbergben született a csak később vándorolt be Krajnába. Az a nézet, hogy Mannel 1561-ben vagy 1562-ben telepedett le Laibachban, semmiképp sincs bebizonyitva s valószinüleg a legendák sorába tartozik. Éppugy nem tudjuk azt sem, hol sajátitotta el a könyvnyomtatást. Csupán valószinü feltevés, hogy Urachban és Tübingában az Ungnad-féle szlovén nyomdában dolgozott mint betüszedő. Csak annyi bizonyos, hogy 1575. áprilisában már mint laibachi polgár és könyvkereskedő a krajnai Rendekhez folyamodott egy Laibachban felállitandó nyomda érdekében. Kérelmét eleinte el akarták utasitani, de befolyásos pártfogói közbenjárására az elutasitó határozatot megváltoztatták, s Mannel a nyár folyamán berendezhette tipográfiai mühelyét. Nyomdájának első terméke, Jesus Sirach könyvének szlovén forditása Dalmatin György tollából, 1575. október 11-én került ki a sajtóból.[18] Ezentul 1580-ig zavartalanul nyomdászkodott. Kiadványai javarészt a protestantizmus ügyét szolgálták, ami végül is vesztét okozta. A főhercegi kormányzóság kezdettől fogva rossz szemmel nézte munkásságát s leste az alkalmat, hogy beléje köthessen. Ez az alkalom végre 1580-ban megjött. „Dalmatin 1579-ben befejezte a Biblia szlovén forditását, s a krajnai Rendek 1580. márciusának végén tárgyalásokba bocsátkoztak Mennellel a munka kinyomtatása ügyében. Mannel, bár a tartományi vicedomus megtiltotta neki, hogy az ő előzetes tudomása nélkül bármit is kinyomtasson, mégis ajánlatot tett a kinyomtatásra s április 23-án egy mintalapot terjesztett a Rendek elé. Egyuttal azt a tanácsot adta nekik, hogy a Szentirás diszitéséhez kérjék el Ungnadéktól azokat a „biblikus képeket", melyeket Tübingában birtak s most a krajnai Waldsteinban őriznek. De a kormányzóság nem nézte tétlenül a dolgok folyását; a Biblia kinyomtatását megtiltotta s a nyomdászt megfenyegette, hogy kiutasitja az országból. A krajnai Rendek azonban április 25-én Mannel ajánlatát a mintalappal együtt Stájer és Karinthia Rendjeinek is megküldték". (Ahn i. m. 5. l.) Károly főherceg, akinél a laibachi katolikus püspök is tiltakozott a szlovén Biblia kinyomatása ellen, 1581. október 13-án ujból leirt a Rendekhez és a vicedomushoz, ismételten megtiltván akár a Bibliának, akár valami más könyvnek Krajnában leendő kinyomtatását, s egyuttal megdorgálta a vicedomust, hogy Mannel kiutasitását mindezideig nem foganatositotta. Ujra elrendeli tehát, hogy Mannelt testi fenyiték terhe alatt utasitsa ki örökre nem csupán Laibach és Krajna, hanem valamennyi örökös tartomány területéről. Ezt a parancsot november 19-én és december 30-án ujból megismételték, ugy hogy Mannel végre belátta, hogy nincs maradása. Távozása alkalmából a Rendek 1582. április 2-án 50 forint utiköltséget szavaztak meg neki s egyuttal felszólitották a várost, hogy Mannelnek mint laibachi polgárnak a tanács is adjon valamit. Mannel, ugy látszik, Württenbergbe szándékozott költözni. Legalább erre vall, hogy a Rendek a württenbergi herceghez szóló ajánlólevéllel is ellátták. (Uo. 6-7. l.)

[18] Jézus Sirách fiának könyve az ószövetségi szentirás egy része. – A kiadványra vonatkozóan l. Ahn, Friedrich: Johann Mannels deutsche Druckwerke, Mitteilungen des Musealvereins für Kraln. Laibach, 1906. 1-3. l. – Sennovitz Adolf: Manlius János. Esztergom, 1902. 15. s köv. lapok.

A jelek szerint Mannel Grácnak vette utját. Talán abban reménykedett, hogy személyes megjelenésével ráveheti a főherceget a kiutasitó határozat visszavonására. Azonban reménységében csalódott. Grácban kétségkivül felkereste az ottani luteránus lelkészt, Homberger Jeremiást, aki 1581. októberében Laibachban járt, hogy Dalmatin bibliafordításáról véleményt mondjon. Homberger a felsőausztriai luteránusok vezéralakja volt és szuperintendensi hatáskört töltött be. (L. Allgemeine Deutsche Biographie. Leipzig, 1905. I. 459. l.) E minőségében érintkezésben állt a nyugatmagyarországi luteránus lelkészekkel is. Hiszen egyik könyvét, a Flosculus Eden-t [Éden virágocskája] (RMK. II. 184.) Sopron város birájának és tanácsának ajánlotta, s e mü előszavából kitetszik, hogy Sopron varosa hozzá küldte avatásra lelkészjelöltjeit. (Vö: Payr Sándor: A soproni evangélikus egyházközség története. Sopron, 1917. I. 162.) Bizonyára ismerte Beythe István előbb soproni magyar lelkészt is, aki ekkor Németujvárt Batthyány Boldizsár udvari papja volt. Talán arról is tudott, hogy Beythének irodalmi ambiciói vannak, amelyeket csakis könyvnyomtató hiján nem volt alkalma kielégiteni. Kétségkivül ő volt az, aki Mannelt Németujvárra küldte, s hogy ne állitson be üres kézzel, kinyomatta vele Viola Martis [Mars violája] (RMK. II. 169.) c. munkácskáját, melyet Batthyány Boldizsár királyi főasztalnok Ferenc nevü fiának ajánlott. Az ajánlás 1582. május 14-ről van keltezve s valószinü, hogy a hely, év és nyomtató megnevezése nélkül készült füzetet, mely kétségkivül Mannel sajtójából került ki, a tipográfus magában Grácban, nem pedig – mint Szabó s az ő nyomán Ahn és Sennovitz véli – Németujvárt állitotta elő. Németujvár mellett ui. csupán a tipusok azonossága szól; ellene, hogy a nyomtató helytelenül Budianinak szedte ki a Batthyány-nevet, amit bizonyára nem tesz meg, ha a Batthyányak fészkében állitja elő. A nyomtatás helyének s a nyomdász nevének eltitkolása is Grác mellett bizonyit.

A Homberger ajánlásával Németujvárra beállitó Mannel szives fogadtatásra talál. Legott felállitja sajtóját s belefog Beythe István müvei kinyomtatásába. Itt dolgozott 1584. végéig. Az 1585. évből egyetlen Mannel-féle nyomtatvány sem maradt reánk. Tipográfusunk – ugy látszik – kifogyott a munkából. Éppen ezért örömmel ragadta meg Vramecz Antal varasdi lelkipásztor meghivását, akinek Kroniká-ját még 1578-ban kinyomtatta Laibachban, s még ez évben, vagy legkésőbb 1586. elején mühelyével vagy legalábbis annak egy részével leköltözik *Varasdra* s ott 1586. évszámmal kinyomtatja Vramecz horvát nyelvü posztilláját két kötetben,[19] majd 1587-ben Skryniarich Balázs (RMK. II. 199.) és Pergossich János (RMK. II. 198.) egy-egy latin munkáját.

Ezután ismét kezébe veszi a vándorbotot s még 1587-ben a vasmegyei *Monyorókeréken* telepszik meg. Minthogy Monyorókerék 1496 óta az Erdődy család birtoka volt, Vasmegye monográfiájában azt olvassuk, hogy a monyorókeréki nyomdát az Erdődyek rendezték be és tartották fenn. (L. Magyarország vármegyéi és városai. Vas-vármegye. Bp., é. n. 67. l.) Ezt az állitást azonban semminemü adat sem támogatja. Sokkal valószinübb, hogy Mannel a buzgó luteránus, gr. Zrinyi György révén került Monyorókerékre, akinek atyját, Miklóst, a szigetvári hőst 1562-ben iktatták be a monyorókeréki pálos kolostor és tartozékai birtokába. (L. Rupp Jakab: Magyarország helyrajzi története. I. 572. l.) Véleményünket több közvetett bizonyitékra alapithatjuk. Nevezetesen Zrinyi György volt az, aki egy ideig Hoffhalter Rudolfot is foglalkoztatta; az ő titkárának, Pöckhel Erhardnak a tollából való a monyorókeréki nyomda első ismert terméke, a Newe Zeitung ausz Vngern (RMK. II. 197.) c. apróság s végül Mannel elsősorban luteránus jellegü könyvek előállitásával foglalkozott. De Mannel Monyorókeréken a kolozsvári és debreceni széphistóriák utánnyomását sem vetette meg. Élelmességét

[19] L. Ahn. M. Kvszle, 1906. 286. – Varju Elemér, Uo. 1907. 204. l. – Ujabban egy – a soproni Állami Levéltárban felfedezett – 1584-ből való Manlius-naptárt ismertet. Borsa Gedeon: Ismeretlen Manlius-naptár. M. Kvszle, 1955. 114-118. l. (Szerk.)

bizonyitja, hogy Laskai Jánosnak Aesopus életéro[e]l... való historiája nem sokkal az utánnyomás előtt hagyta el a debreceni sajtót. (Mindkét kiadás 1592-ből. Vö: RMK. I. 253. és 260.)

Mannel az 1592. év folyamán eddigelé kideritetlen okból átköltözött *Németlövőre*, vagy mint ő irja Siczre. Itt az 1592-93-as években gyakorolta mesterségét, főleg másutt már megjelent s kelendőnek igérkező könyvek utánnyomásával. Majd 1594 vége felé visszatért első magyarországi állomáshelyére, *Németujvárra*, hogy a helyszinén nyomtassa ki Beythe István fia, András, a Batthyányak udvari papjának Fives Ko[e]nu[e]v (RMK. I. 278.) c. munkáját, mely 1595. márciusának közepe táján hagyta el a sajtót.

Mannel 1598-ban ismét megváltoztatta tartózkodási helyét. Valószinüleg gr. Nádasdy Ferenc hivására letelepszik *Sopronkereszturon*, ahol egy, esetleg két megszakitással 1605-ig gyakorolta mesterségét. Beust Joakhim: Az iol es boldogul valo meghalasnak... kézbéli ko[e]nyu[e]tské-je elől s végül csonka unikumát (RMK. I. 315.) Szabó Károly – a forditó, Magyari István ajánlásának keltezése alapján – sárvári nyomtatványnak minősiti, de nem lehetetlen, hogy Kereszturon készült. Mannel csak 1602-ben költözött ideiglenesen *Sárvárra*, talán éppen Magyari kivánságára, aki el akarván kerülni az előbb emlitett munkában gyakori sajtóhibákat, a saját ellenőrzése mellett kivánta kinyomatni Az orszagokban való soc Romlasocnak okairól... szereztetet hasznos ko[e]nyu[e]tské-jét. (RMK. I. 379.) Célját nem érte el: nyomdahiba most is bőven akadt munkájában, mivel a korrigálást hol távolléte, hol betegsége miatt másra kellett biznia, aki „szintén imperitus volt benne".

Mannel 1605 körül elhalálozván, 120 forintra értékelt nyomdai felszerelése egy ideig használatlanul hevert, majd özvegye kezével valami Farkas Imre birtokába jutott, aki a fennmaradt emlékek tanusága szerint 1608-1618-ig *Sopronkereszturon*, 1620 és 1643 között pedig *Csepregen* gyakorolta a könyvnyomtatást. Csatkai Endre Farkasnak a Kőszeggel szomszédos Csepregre költözését azzal indokolja, hogy Esterházy Miklós 1621-ben a Nádasdyak kastélyait s köztük Sopronkereszturt is felperzselte. (L. Csatkai, André: Die Vergangenheit des Buchdrucks im Burgenlande. Gutenberg-Jahrbuch. 1928. 174. l.) Az átköltözködésnek azonban még 1620-ban kellett megtörténnie, mivel Farkas csepregi müködésének első ismert terméke egy 1621-re szóló magyar Kalendárium (M. Kvszle, 1878. 269. l.). A nyomda a dunántuli evangélikus superintendentia 1630. junius 4-5-én tartott egyetemes gyülését is foglalkoztatta. Az erre vonatkozó feljegyzésből (M. Kvszle, H[avran] D[aniel] közlése. 1899. 414. l.) megtudjuk, hogy a nyomdát Mannel János fia, Gergely magának követelte vissza, de követelését elutasitották, mivel Farkas a nyomda felét felesége kezével kapta, másik felét pedig 60 forint kifizetésével magához váltotta. Farkas sajtójából nem egy terjedelmes és értékes munka is kikerült, köztük Göncz Miklós győri evangélikus püspök három munkája. Göncz éppen nyomdászánál volt látogatóban, amikor 1619. február 23-án hirtelen elhunyt. Göncz müveinek egyikét, A gyermeketskék credojá-t (RMK. I. 456.) Thurzó Szaniszló, a későbbi nádor nyomatta ki 25 forint költséggel. (Illésy János közlése. M. Kvszle, 1896. 173. l.)

Farkas jómódu ember volt s Csepregen két házat is magáénak mondhatott. Halála évét nem tudjuk, de második felesége, Szercsi Borbála egy 1648-i okiratban már mint özvegy szerepel. (Vö: Grafikai Szemle, 1905. 118-119. l.) Lehet, hogy nyomdájának 1643 táján történt elnémulása nem is a tipográfus halálával, hanem – mint Csatkai véli – Nádasdy Ferencnek ez időre eső nősülésével (ekkor vette el Esterházy Miklós egyik leányát) s ezzel járó katolizálásával függ össze. (I. h.) A nyomda további sorsa egyelőre ismeretlen.

12. A SZÁZAD VÉGÉN KELETKEZETT MÁSODIK BÁRTFAI NYOMDA

A XVI. század utolsó jelentősebb könyvnyomtató mühelye az 1597-ben *Bártfán* keletkezett második nyomda, melyet Klöss (nevének alakváltozatai: Klo^{e}s, Klo^{e}z, Kles, Klez) Jakab létesitett.

Klöss származásáról és korábbi sorsáról pozitiv adataink nincsenek. Neve alapján kétségtelen, hogy akár hazai, akár külföldi, de német család sarja volt. Igen valószinü, hogy a Károli-biblia kinyomtatása idején Vizsolyban tartózkodott, mint Mantskovit segédje, s nem lehetetlen, hogy ekkor vette nőül Mantskovit leányát. A nagy müvet 1590. juliusában befejezték, és Klöss megvált a vizsolyi nyomdától, másutt keresve megélhetését. Ekkor kerülhetett Kolozsvárra, ifjabb Heltai mühelyébe, ahol mint müvezető Mantskovit 1596 végén vagy 1597 elején bekövetkezett haláláig müködött. Most alkalma nyilt az önállósulásra, visszament Vizsolyba, ahonnan a nyomda egy részével még 1597 tavaszán Bártfára költözött.

Feltevéseinknek e sorozatát a következő tényekre alapitjuk. Klöss felszerelésében a vizsolyi mühely egyes jellegzetes darabjai szerepelnek, s bártfai fellépése nyomon követte Mantskovit halálát. Klössnek először jóval 1597 előtt kellett megnősülnie, mivel 1610-ben már vejét ajánlotta Kassára tipográfusnak maga helyett. Baranyai Decsi Csimor János, aki Syntagma (RMK. II. 241.) c. jogi kompendiumát 1593-ban ifjabb Heltaival adatta ki, még pedig igen előnyös feltételek mellett, hires szólásgyüjteménye kinyomtatását 1597-ben a kezdő Klössre bizta, amit bizonyára nem tesz meg, ha közelebbről nem ismeri. Végül, van Klössnek egy hely és keltezés nélküli nyomtatványa, a Fortuna, melynek előszavában azt állitja, hogy „az Sorsvetés avagy Szerencse könyvét" „egy nehány esztendo^{e}vel ez elo^{e}t" nagy költséggel már kinyomtatta. Minthogy a Fortuna G. C. betükkel jegyzett fametszeteit kétségkivül ugyanaz a G. T. C. és G. C. T. jegyü mester készitette, akinek ducai kolozsvári nyomtatványokban (RMK. I. 309. és II. 281.) szerepelnek, s e ducok egy része egy 1594-i Heltai-féle kiadványban (RMK. I. 311.) is előfordul, igen valószinü, hogy a Fortuna első, ma már elveszett kiadása is Kolozsvárt készült, még pedig nem a nyomda tulajdonosa, hanem müvezetője költségén.[20] Az ilyesmi a XVI. században hazánkban sincs példa nélkül. Igy láttuk, hogy Abádi, az ujszigeti nyomda müvezetője Sylvester Wy Testamentum-ának egy részét néhány példányban a maga számlájára nyomtatta ki, hogy a befolyó jövedelemből a személyzet élelmezési költségeit fedezhesse; Mantskovitról pedig tudjuk, hogy mint Bornemisza müvezetője egy bécsi könyvárus részére az Evangeliumok és epistolák c. közkedvelt prédikációs munka kinyomtatására vállalkozott.

Gutgesel halála után a két bártfai üzem Klöss kezében egyesült. Ifjabb Kemény Lajos – a kassai városi levéltár ügyirataira hivatkozva – azt állitja, hogy Klöss és Gutgesel rokonok voltak, de a rokonság fokáról nem nyilatkozik. (M. Kvszle, 1889. 230. l.) Nem lehetetlen, hogy Klöss vagy már mint özvegy ember került Bártfára, vagy itt érte az özvegység, s Gutgesel halála után elvette özvegyét vagy még életében leányát. Annyi bizonyos, hogy Klöss Jakab hasonnevü fia 1601. junius 19-én született. (Archaeologiai Értesitő. Uj folyam, XXXVIII. 1918-19. 97. l.) Klöss, bár munkásságát a város pénzbeli segéllyel is támogatta (vö: Ábel. I. m. 119. l.) sorsával sehogy sem volt megelégedve. 1610-ben száz forint kölcsönt kért Kassa városától papirosra s egyéb felszerelésre, hogy iparát Kassán folytathassa. Minthogy azonban a város csak ötven forintot volt hajlandó fizetni, elállt tervétől s – betegeskedését hozva fel ürügyül – vejét, Fischer Jánost ajánlotta a kassaiaknak maga helyett. (L. ifj. Kemény Lajos: Kassa XVII. századbeli könyvnyomtatói. M. Kvszle, 1839. 229-230. l.)

[20] A sorsvetőkönyv kolozsvári és bártfai kiadásainak egymáshoz való viszonyára nézve ugyancsak merő feltevések alapján más eredményre jut Soltész Zoltánné: A XVI. századi bártfai nyomtatványok könyvdiszei. M. Kvszle, 1956. 230-244. l. c dolgozatában.

Négy év mulva azután megvalósitotta Bártfa elhagyására irányuló régi tervét. 1614-ben egész nyomdai felszerelésével átköltözött *Lőcsére*, mivel a város tanácsa szivesen fogadta e tervét s minden lehető támogatást kilátásba helyezett. A költözködés február 10. után ment végbe. (L. Hajnóci Iván: A lőcsei könyvsajtó kezdetei. M. Kvszle, 1905. 137. l.) Lőcséhez füzött reményei azonban nem váltak valóra, s a betegeskedő Klösst 1616-ban ismét Bártfán találjuk. Ekkor már keservesen megbánta, hogy nem fogadta el a kassaiak meghivását. (L. erre vonatkozólag az Evangeliomok és Epistolák-nak Kassa tanácsához intézett ajánlását. RMK. I. 459.) Bártfán már nem sokáig huzta: kevéssel visszaköltözése után, valószinüleg 1618-ban meghalt, utóbbi esztendőből ugyanis csupán egy nyomdatermékét ismerjük, s azontul az üzem 1622-ig alig ad életjelt magáról. Legalább Szabó csak két bártfai nyomtatványról tud: az egyik 1619-ben jelent meg hely és nyomda feltüntetése nélkül (RMK. I. 484.), a másik 1620-ban. Utóbbi egy magyar kalendárium 1621-re (RMK. I. 508.), latin ajánlással a nyomda akkori üzemvezetőjétől, az egyébként ismeretlen „Martinus Wolfgang typographus"-tól.

1622-től kezdve ismét szerepel *bártfai* nyomtatványokon Klöss Jakab neve. Ezuttal azonban már nem az öreg Klöss Jakabbal, hanem fiával van dolgunk, aki ekkor töltötte be huszonegyedik esztendejét s birtokába vette atyai örökségét.[21]

Az idősebb Klöss Jakab azok közé az idegen nemzetiségü könyvnyomtatóink közé tartozik, akik annyira elsajátitották nyelvünket, hogy maguk is beállhattak irodalmunk müvelői sorába. Ez – mellesleg megjegyezve – szintén amellett szól, hogy Klöss hosszabb időt töltött magyar környezetben. Leforditotta németből Tilenus György sziléziai luteránus lelkésznek a vasár- és ünnepnapokra rendelt, evangéliumokhoz irt summáit és tanulságait, s ezeket 1616-ban az Evangeliumok és Epistolak szövegével együtt kinyomtatta (RMK. I. 459.), arra kérve a kegyes olvasót, hogy e kis munkáját jó néven vegye, ha mindjárt nem felel is meg az ő bölcs szólásának és irásának. Ez a forditás aligha volt első irodalmi próbálkozása. Ha helytálló az a feltevésünk, hogy ifjabb Heltai kolozsvári nyomdájának egyideig ő volt a müvezetője, akkor igen valószinü, hogy ő, de semmi esetre sem ifjabb Heltai, Kolozsvár „hires Nótáriusa" és az elmagyarosodott biblia-forditó fia az a magát meg nem nevező „typographus", aki 1591-ben leforditotta magyarra Gemma Reinhart Arithmeticá-ját (RMK. I. 244.) s aki azzal mentegeti müve fogyatékosságát, hogy ő nem magyar. Szintugy igen valószinü, hogy tőle valók a vizsolyi Biblia töredékben ismeretes 1607. évi bártfai kiadásának erkölcsi magyarázatokkal megtüzdelt summái is, nem pedig Mihálykó Jánostól vagy Soós Kristóftól, amint ezt Szombathi János vélte (l. Horváth Cyrill: A bártfai biblia. M. Kvszle, 1904. 320. l.), forrásuk pedig alighanem ugyancsak Tilenus György.

Fiának, az ifjabb Klöss Jakabnak, aki egyik 1636. évi nyomtatványán (RMK. II. 504.) büszkén nevezi „civis et Typographus"-nak magát s aki Mihalik szerint a városbirói tisztet is betöltötte, nem voltak ilyen irodalmi ambiciói. Tisztára üzletember volt, aki csak megrendelésre dolgozott s a maga költségére a naptárakon kivül legfeljebb biztos kelendőségü

[21] Ifjabb Klöss Jakab epitáfiumát, mint a plébániatemplom tulajdonát, legelőször ifj. Kemény Lajos emlitette meg fentebb jelzett cikkében, de anélkül, hogy a két Klöss Jakab létezésére rámutatott volna. Az időközben a Sárosvármegyei Muzeumba került epitáfium hasonmását legelőször Mihalik József tette közzé a Muzeumi és Könyvtári Értesitő 1907. évfolyam 18. lapján Bártfai epitáfiumok c. cikke egyik illusztrációja gyanánt. E cikk szerint Klöss Jakab bártfai birónak e sirtáblája 1665-ből származik. A képet ujra közölte Divald Kornél az Archaeologiai Értesitő 1918-19. évfolyamában megjelent A bártfai Sz. Egyed templom c. tanulmánya 7. részében. Divald az első, aki a 87. lapon az epitáfium szövegét is közli, amiből a két Klöss Jakab, apa és fiu létezése kiderül. Az ifjabb Klöss Jakab születési idejét fentebb az ő nyomán adtuk. Közlése szerint az ifjabb Klöss 1660. junius 19-én halt meg. Minthogy azonban Szabó Károly RMK. II. 1023. szám alatt egy 1664-i bártfai nyomtatványt ir le „Typis Jakobi Klöszi" impresszummal, ez az 1660. évszám valószinüleg sajtóhiba a Mihalik-emlitette 1665. évszám helyett.

ájtatossági és tankönyveket adott ki. Igy például 1630-ban ujra kihozta a Tilenus-féle Evangeliumok és Epistolak atyja-készitette forditását (M. Kvszle, 1929. 215. l.), kiadta vagy utánnyomta 1641-ben Erdőbényei János Janua linguarum bilinguis-ét [Kétnyelvü ajtó a nyelvtanuláshoz], (M. Kvszle, 1929. 217.), mely ugyanez évben Lőcsén (RMK. II. 579.) is megjelent, majd ugyanebben az esztendőben „saját költségén" jelzéssel Melanchthon grammatikáját, a kor egyik közkedvelt tankönyvét, s 1644-ben a kor népszerü csillagásza, Fröhlich Dávid Hemerologium historicum-át [Történeti nap-jelző] (RMK. II. 640.).

Ifjabb Klöss Jakab, ugy látszik, a nyomda továbbvitelére vállalkozó örökösök hátrahagyása nélkül hunyt el, s felszerelését a kor szokásához hiven Bártfa városa váltotta magához. Minthogy 1665-67-ből bártfai nyomtatvány nem került elő, feltehetjük, hogy ez alatt a felszerelés használatlanul hevert a városháza valamelyik raktárában. Végre 1668-ban ujra megindul az élet a bártfai officinában. Az ez évi emlékek egy része, köztük egy julius 28-ra datálható (RMK. II. 1124.) „Typis Civitatis Bartphensis" impresszummal, más része pedig, melyek közt a legkorábbi keletü augusztus 26-ról való (RMK. II. 1125.), Georgius Sambuch impresszumával jelent meg. Sambuch nem sokáig volt a nyomda faktora; már 1669-ben (RMK. II. 1163.) felváltja e tisztében Scholtz Tamás, aki bizonyára azonos azzal a Scholtz Tamással, akinek neve egy 1656. évi Eperjesről keltezett nyomdaterméken (RMK. II. 348.) már szerepelt. Minthogy Eperjesről datált több nyomtatvány a XVII. századból nem maradt fenn, nincs kizárva, hogy Scholtz már akkor is a Klöss-nyomda alkalmazottja volt, s gazdája küldte át a felszerelés egy részével a szomszédos Eperjesre. Scholtz Tamással a város urai igen meg lehettek elégedve, mert hamarosan megadták neki a polgárjogot, amint ez kitetszik az 1671-re szóló német Almanach (RMK. II. 1262.) Lőcse tanácsához intézett aláirásából: „Thomas Scholtz, Bürger und Gemeiner Stadt Barthfeld Buchdrucker". Scholtz neve legutoljára egy 1707-re szóló magyar Kalendárium-on (RMK. I. 1724.) szerepel, még pedig magyaros helyesirással (Sóltz Tamás).

Ami nyomtatvány Bártfán még 1710-ig megjelent, azon a nyomda cégjelzése egyáltalán nem fordul elő. Igy nem tudjuk eldönteni, ki lehetett az a bártfai „tipográfus", akivel Okolicsányi Mihály bártfai katonai várparancsnok 1710. március 17-én Bercsényi Miklós kuruc generalissimushoz intézett levele szerint a városi nyomda egy részének Kassára leendő átszállitása dolgában tárgyalt. A nyomda átszállitását Kassára Bercsényi azért szorgalmazta, mivel Lőcse ostroma óta Bártfán állitották elő a kurucok Mercurius Veridicus [Igazmondó Merkurius] c. tábori ujságját, s szerinte a félreeső Bártfa helyett e célra alkalmasabb lett volna a központi fekvésü és jól megerősitett Kassa. Okolicsányi a müvezetőtől főleg az iránt érdeklődött, hogy hány szekér kellene az átszállitáshoz, ugy vélvén, hogy itt rejlik a dolog nyitja. Mire a müvezető felvilágositotta, hogy szekér ugyan nem sok kell, de „ha igy fogja bolygatni, amint most van, nemcsak hogy nagy kár esik benne, de ha a szekér-hányásban összeegyvelednek a betük: esztendeig ad imprimendum nem veheti őket. Hanem, ha el kellene juttatni innét: szintén ugy, juxta ordinem alphabeticum külön-külön rendbe és kötésekbe kellenék venni a betüket, mintha imprimálni kellenék; mely rendbe való vétel egy hónapig is... véghez nem mehetne". Okolicsányi – s nézetét az érdekes okmányt közlő Thaly Kálmán (vö: Thaly Kálmán: Az első hazai hirlap. Értek. a Tört. Tud. Kör. VIII. Bp. 1879. 4. l., a az ő nyomán Novák i. m. IV. 117-120. l.) is osztja – azt hivén, hogy a müvezető tulozza a nehézségeket, a városbiróhoz fellebbezett, de persze a valósághoz hiven az sem tudott mást felelni „hanemhogy notabilia kár nélkül nem lehet elvitetni, kiváltképpen ha hirtelen kellenék vinni".[22]

[22] A Mercurius Veridicus 3. számának hasonmását l. M. Kvszle, 1939. Szimonidesz Lajos: II. Rákóczi Ferenc hadiujságja. Ujabban: Esze Tamás: A Mercurius-kérdés reviziója. ITK. 1953. 57-75. l. (Szerk.)

De Bercsényi nem tágitott. A Mercurius márciusi számát ugyan még Bártfán nyomatja ki, Thaly szerint április 5-én, de azután a nyomdai felszerelés egy részét a Berthóti-huszárok fedezete mellett haladéktalanul átviteti *Kassára*. Az átszállitás kellő gonddal történhetett, mivel a lapocska áprilisi száma, mint Berthóti altábornok jelentéséből tudjuk, már Kassáról került ki.

A nyomda átszállitása Bártfa város tulajdonjogának fenntartásával történt s valóban Madarász Márton: Szent Bernard Atyanak Szép áhitatos elmélkedései c. müvének 1710. évi kassai kiadása (RMK. I. 1773.), melyet Aachs Mihály kuruc tábori pap rendezett sajtó alá, „Bártfa városának bötüivel" cégjelzéssel került ki a sajtóból. (L. Thaly i. m. 44. l. Jegyzet.) A bártfai nyomda egyébként csakhamar a kassai jezsuita kollégium tulajdonába ment át.

13. KÉT PROBLEMATIKUS KÖNYVNYOMTATÓ MÜHELY A XVI. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Mielőtt áttérnénk a XVII. század folyamán alakult nyomdáink ismertetésére, a teljesség okáért meg kell még emlékeznünk két XVI. századi officináról, melyek létalapja meglehetősen problematikus.

Az egyik Karádi Pál abrudbányai, majd temesvári lelkész állitólagos *abrudbányai* sajtója, melynek egyetlen, ránkmaradt terméke az irodalomtörténeti szempontból nagy jelentőségü Commoedia Balassi Mennihart arultatasarol (RMK. I. 70.) c. párbeszédes gunyirat. Bár a kis füzet a cimlap szerint „NYOMTATTATOT Abrugybanyan ezer o^{e}tszaz hatuan kilenczedic esztendo^{e}ben", mint a kolofon elárulja, „Szekesfeyeruari Karadi Pal mihelie-be", Kanyaró Ferenc a gyulafehérvári sajtó utolsó termékének tartja. „Hogy Karádinak Abrudbányán saját sajtója volt, az mesebeszéd. A nyomtatók háritják ezzel a felelősséget Karádira, félve a Balassival rokon családok bosszujától. A kopott betük is e felfogást igazolják: e mü a gyulafehérvári sajtó utolsó kiadása lehet". (Melius ismeretlen és elveszett müvei. M. Kvszle, 1906. 299. l.)

A magunk részéről megállapitottuk, hogy gyulafehérvári nyomásról szó sem lehet. (Vö: A könyvnyomtatás Magyarországon. 151-152. l.) A betük karaktere egészen más. Sokkal közelebb állanak betüi azokhoz a gömbölyded tipusokhoz, melyek a kolozsvári sajtó e korabeli termékeiben gyönyörködtetik a szemet. De minthogy e nyomtatványban a különben tetszetős tipusok törődöttek, kopottak, nincs kizárva, hogy Karádi, miután a kéziratot sem a gyulafehérvári, sem a kolozsvári nyomda nem merte kihozni, megszerezte a kolozsvári sajtó kiselejtezett betüit s valami könyvnyomtató legény, esetleg az árulása miatt a gyulafehérvári nyomdából eltávolitott Hoffhalter Rudolf segitségével nyomtatta ki a füzetet. E feltevést éppen a betük kopottságára alapitottuk. Az egyetlen nehézség, amely feltevésünket gyengiti, az, hogy a Karádi nyomtatványában alkalmazott M és G kezdőket kolozsvári nyomtatványokban kimutatni nem sikerült.

A másik XVI. századi nyomdánk, melynek léte vajmi gyenge lábon áll, az *eperjesi*. (Vö: Gulyás i. m. 159-160. l.) Egyetlen bizonyiték fennállása mellett a poprádi születésü Fabinus Lukácsnak, az eperjesi iskola rektorának Donatus nyomán megszerkesztett, német értelmezéssel ellátott latin nyelvtana (RMK. II. 131.), cimlapján „EPERIES, Anno M. D. LXXIII." jelzéssel. A magát meg nem nevező tipográfus igen tisztességes munkát végzett, s a kötetke éppenséggel sem kelt olyan benyomást, mintha valami szükségképpen szegényes felszerelésü vándornyomda terméke volna. Már pedig Eperjesen mást, mint átmenetileg ott tartózkodó vándorkönyvnyomtatót nem tételezhetünk fel, mivel a város irattárában állandó nyomda müködését tanusitó legcsekélyebb feljegyzéssel sem találkozunk. Rudolf királynak 1584. február 7-én Eperjes város közönségéhez intézett rendelete ugyanis, melyben szó van a

városban tartózkodó nyomdászokról és könyvárusokról, puszta körrendelet az 1533-ban behozott uj naptár beszerzése és a régi stilusu naptárak megsemmisitése ügyében. Alighanem közelebb járunk az igazsághoz, ha feltesszük, hogy ez a tankönyvecske – eperjesi keltezése dacára – nem is Eperjesen, hanem külföldön, Lengyelországban vagy Sziléziában készült. Hiszen Fabinusról tudjuk, hogy nem csak iskolamester, hanem egyidejüleg élelmes kereskedő is volt, aki az eperjesi városi harmincadszámadások tanusága szerint például éppen 1573-ban 68 forint 35 dénár vámot fizetett a behozott áruk után (l. Hork József: Az eperjesi collegium története. Kassa, 1896. 39. l.) s akinek igy könnyen módjában állott, hogy a biztos üzletnek igérkező tankönyvet valamely virágzó külföldi nyomdában kinyomassa.

14. A KASSAI SAJTÓ MINT A XVII. SZÁZAD ELSŐ NYOMDAALAPITÁSA

A XVII. században alapitott könyvnyomtató mühelyek közül első a kassai volt, nem tekintve a nagyváradit, melynek 1604. és 1609. évi fennállását csak igen kétes értékü feljegyzések tanusitják. (L. Naményi Lajos: A nagyváradi nyomdászat története. M. Kvszle, 1901. 280. l.) Mint láttuk, nagy a valószinüsége annak, hogy Huszár Gál rövid kassai prédikátorsága idején nyomdáját is magával vitte uj állomáshelyére, s nincs kizárva, hogy ott üzembe is helyezte, de távoztával Felsőmagyarország e fontos csomópontja ismét nyomda nélkül maradt.

Csupán 1609-ben, amikor az érdekelt hét szabad királyi város elhatározta az Articuli juris tavernicalis [A tárnokszéki jog fejezetei] (RMK. II. 331.) kinyomatását, vethette fel valamelyik kassai tanácsur a gondolatot: elérkezett végre annak az ideje, hogy Kassán is létesüljön nyomda. E célból Klöss Jakabhoz, a nagytekintélyü bártfai mesterhez fordultak, aki késznek is nyilatkozott arra, hogy mühelyével Kassára költözzék. De az is meglehet, hogy maga Klöss az Articuli kinyomtatásának megbizatásával kedvet kaphatott az élénkebb forgalmu Kassán való megtelepedésre. Csak annyi bizonyos, hogy Klöss – mint fentebb láttuk – 1610. március végén azzal a kötelezettséggel kért a kassai magisztrátustól papiros és nyomdai szerek vásárlására száz forintnyi kölcsönt, hogy mühelyét áthelyezi Kassára. A városi tanács április 1-én tárgyalta Klöss beadványát, s hajlandónak mutatkozott 50 forintnyi kölcsön folyósitására. Ez a szükmarkuság annyira bántotta Klösst, hogy – betegeskedését hozva fel ürügyül – ajánlatát visszavonta, s maga helyett Erzsébet nevü leányának férjét, Fischer Jánost ajánlotta.

A magisztrátus szivesen belement a cserébe, Fischer pedig, üstökön ragadva a bizonyára régen áhitott önállósulásra nyiló alkalmat, már április 9-én nyugtázza a felajánlott 50 forintot. Ez az összeg aligha volt elegendő uj nyomda felállitásához. Fischer minden valószinüség szerint apósától kapott hozományképp egy sajtót s némi felszerelést, főleg könyvdiszeket, amit azután uj tipusokkal egészitett ki. Feltevésünket az a tény támasztja alá, hogy Fischer könyvdiszeinek némelyike régi ismerősünk a Bornemisza-Mantskovit- és a Gutgesel-féle sajtók termékeiből. Igy pl. a Galeottus Martius Salomon Hungaricus-ának (RMK. II. 340.) cimlapján és 14a levelén szereplő fejlécek azonosak a Sculteti: Hypomnema és Stöckel: Formulae c. Gutgesel-féle nyomtatványokéval;[23] Petschius: Malleus-ának (RMK. II. 347.) cimlapkerete pedig ugyanaz, mint Bornemisza: Predikacioc (Detrekő, 1584. RMK. I. 207.) c. kötetének cimlapjáé.

A Fischer-nyomda első terméke egy 1611-re szóló kalendárium volt, melynek példányait 1610. december 2-án mint „mesterségének első zsengéit" („primitias artis suae") ajánlotta fel a tanácsuraknak. Ezt az alkalmat egyuttal azon kérésének előterjesztésére is felhasználta, hogy

[23] Stöckel munkája Bártfán, 1578-ban (RMK. II. 143.). Scultetié ugyanott 1599-ben (RMK. II. 292.) jelent meg.

nemcsak a németországi szabad városokban, hanem Debrecenben is divó szokás szerint számitsák őt az egyházi személyek közé, s ezzel könnyitsék meg munkásságát. Minthogy négy tanácsur távol volt, a magisztrátus a censusra vonatkozó kérelmet függőben tartotta, de a közterhek viselése alól részben feloldotta s a naptárakért 2 forintot és 4 köböl gabonát utalt ki részére. (Vö: Ifj. Kemény Lajos: Kassa XVII. századbeli könyvnyomtatói. M. Kvszle, 1889. 230. l.) Ebből a naptárból nem maradt ránk példány, de az 1612. éviből nyugodtan következtethetjük, hogy kisalaku, magyar nyelvü kalendárium volt.

A nyomdának egyetlen ránk maradt ez évi terméke az Apologia pro synodo Solnensi (RMK. II. 334.) c. kis füzet, melynek élesmetszésü kerek antikváit bizonyára a tanácstól folyósitott kölcsön terhére szerezte be a tipográfus. A tanács méltán meg lehetett elégedve Fischerrel s ennek jeléül 1612-ben használatra átengedi neki a piacon a Tischler Pál-féle házat (Kemény i. h.), 1613-ban pedig 12 forint költséggel kinyomatja vele 200 példányban latin, német és magyar nyelven a felsőmagyarországi öt szabad királyi város hitvallását, a Confessio christianae doctrinae-t (RMK. I. 440., II. 352. és 353. együttesen 20 lev.), amelyet – Klein szerint – Stöckel Lénárt szerkesztett s Ferdinánd király 1549-ben hagyott jóvá. Sajnos, Fischer nem volt valami egészséges. Petschius Malleus-ának 1612. április 1-én keltezett előszavában arról panaszkodik, hogy többet foglalkozik a patikaszerekkel, mint a tipusokkal és az ivekkel, s hogy ez nem volt a sajtóhibákat mentegető üres szóbeszéd, azt hamarosan bekövetkezett halála igazolja. Minden valószinüség szerint 1614. január 7-e körül halt meg, mivel özvegye 1615. január 7-én ment ujból férjhez Fest (latinosan Festus) Jánoshoz. Annyi kétségtelen, hogy Fischerné már 1614. március 20-a előtt megözvegyült. Ezen a napon ugyanis „könyvkötőné, alias nyomtatóné kéri az becsületes tanácsot, hogy ki ne üzzék az házból; igéri, hogy legényt fog tartani". Kérését teljesitik, mivel Fabritius, a város lutheránus lelkésze is támogatja, de lelkére kötik, hogy tartson megfelelő legényt. (L. Ifj. Kemény Lajos: A kassai könyvsajtó történetéhez. M. Kvszle, 1905. 83. l.)

A beigért „jó legény" Erzsébet asszony későbbi férje, Fest János lehetett, aki épp ugy, mint Fischer, könyvnyomtató és könyvkötő volt egy személyben. Fest – ugy látszik – előbb pénzen szerette volna magához váltani a nyomdát. Legalább mi igy értelmezzük a városi jegyzőkönyv 1614. junius 19-én kelt bejegyzését, amely szerint „könyvkötő kér valami 200 forint subsidiumot". De a városnak nem lévén pénze, megfenyegeti a könyvkötőt, hogy meghivja helyére a debreceni tipográfust, aki ugyis „ajánlotta magát". (L. Ifj. Kemény Lajos: Adalékok a kassai könyvmásolók, könyvkereskedők és könyvnyomtatók történetéhez. M. Kvszle, 1910. 191. l.) Fest lenyelte a keserü pilulát s Erzsébet asszony kezével jutott a tipográfia birtokába. (L. Ifj. Kemény Lajos: Kassai könyvnyomtatók életrajzához. M. Kvszle, 1902. 535. l.) A jó Fest csélcsap ember lehetett. Már házassága első évében valami erkölcsi fogyatkozásba esett, s a tanács eklézsia-követésre vagy 10 forint birságra itélte. 1617-ben mühelyével az un. Lőcsei Házba költözött, mely akkor városi tulajdon volt s vendégfogadóul szolgált. Az utcai rész egyik földszinti bolthelyiségét nyerte el az érte versengő Rodan Mátéval szemben. (M. Kvszle, 1905. 83. l. Ifj. Kemény Lajos közlése.) 1619-ben ismét foglalkoztatta a nemes magisztrátust, amely kénytelen lefoglaltatni a jegyzőkönyvben Effigies stellae crinitae [Az üstökös képe] cimen emlegetett nyomtatványát; március 14-én pedig elutasitja a nyomdász kérelmét, hogy a lefoglalt példányok visszaadassanak neki. (L. Ifj. Kemény Lajos: Adalék a kassai sajtó történetéhez. M. Kvszle, 1901. 65. l.) Ilyen cimü nyomtatványát Szabó nem ismeri, de lehet, hogy azonos az 1618-ban megjelent Hornus cometa [Az idei üstökös] c. egyleveles nyomtatvánnyal, mely latin, német és magyar nyelven irja le a Magyarországra sok veszélyt jósló üstököst. (RMK. II. 381.) Fest utolsó ránk maradt nyomtatványa az 1622. évszámot viseli magán. A kassai nyomdász valószinüleg még ebben az évben meghalt.

Fest már 1621-ben is betegeskedhetett, mivel már ez évi kassai nyomtatványokon is szerepel Mollerus (fennmaradt nyugtáján Müller) Miklós, a nagyszombati nyomda volt müvezetőjének

a neve, akit Bethlen Gábor küldött Kassára. A ránk maradt nyugta tanusága szerint ő volt az a „fogyatkozott állapottal nyavalyás... typograffus", akinek Bethlen Gáborné, Károlyi Zsuzsanna fejedelemasszony a szepesi kamarához 1621. április 7-én intézett rendeletével 6 forintot utalványoztatott ki. Lehet, hogy ez volt a honorárium a hely és nyomtató megnevezése nélkül 1621-ben megjelent Articuli diaetales Cassovienses [A kassai országgyülés pontjai] (RMK. II. 414.) kinyomtatásáért. Mollerus tehát méltán nevezi magát Bocatius Johannes Historia parasceve [Bevezetés a történelembe] (RMK. II. 415.) c. nyomtatványa impresszumában „typographus S. Regiae Majestatis"-nak, magyarul pedig Velechinus István kassai lelkésznek Báthoryné halálára irt Halálról való emlékezet c. füzetén (RMK. I. 524.) „u^{e} Felsége typographusá"-nak. (L. Illésy János: Nyomdatörténeti adatok. M. Kvszle, 1898. 275. l.)

Érdekes, hogy Mollerus Bocatius-ában ugyanazt a keretlécet alkalmazta, melyet már 1620-ban Nagyszombatban kinyomtatott 1621-re szóló magyar Calendarium-a (RMK. I. 516.) cimlapján s egyes lapjain is felhasznált, jeléül annak, hogy nem jött egészen üres kézzel Kassára.

Utolsó sajtóterméke Maros-Vásárhelyi Gergely jezsuitának Világ kezdetito^{e}l fogva, iosagos, es gonosz cselekedeteknek példáinak summái (RMK. I. 528.) c. terjedelmes, szövegében befejezetlenül maradt munkája, amely a nyomdász megnevezése nélkül, 1623. évszámmal látott napvilágot Kassán. A szerző – Szabó Károly szerint – előszavában elmondja, hogy e könyvet négy esztendeje Kassán kezdte nyomatni. Sok hiba van benne, „mivel hogy az kikre biztam vala correctioját megölettettenek catholica religioért. Az nyomtató Mester-is haza népével együtt Pestisbe megh holt, nem-is végezte el, egy nehany arcus heaval vagyon, az magam irt exemplart felnem talalhattak". Bizonyára az uj, meg nem nevezett nyomdász munkája a kötet elején a cimlapot és ajánlást, valamint a végén a lajstromot és üdvözlő verseket tartalmazó négy-négy levél.

Ez az uj nyomdász Schultz (a városi jegyzőkönyvekben Scholtz) Dániel volt. Schultz, mint korabeli társai közül oly sokan, eredetileg könyvkötőlegény volt. Valószinüleg ebben a minőségben került Klöss Jakab bártfai üzemébe, s itt elsajátitotta a könyvnyomtatás mesterségét. 1617-ben pedig, amikor Klöss visszaköltözött Lőcséről Bártfára, ő lett a lőcsei tipográfus. Azonban, miként elődje, ő sem igen boldogult ebben a szepesi városkában s amikor a kassai nyomda elárvult, ide tette át mühelyét. Saját felszerelését is magával hozta, amint ez a kassai tanácshoz 1623. május 11-én beadott folyamodványából kiderül. Ebben ugyanis arra kéri a magistrátust, hogy „az typusát hozatná át Lőcsérül". Határozat: „amiben segitséggel lehetünk örömest". (Ifj. Kemény Lajos közlése. M. Kvszle, 1889. 231. l.)

Az uj tipográfus első alkotása alighanem Hrabecius Rafael szentilonai evangélikus lelkésznek Révai Péter felett mondott Oratio funebris-e [Gyászbeszéd] (RMK. II. 427.) volt, melynek ajánlása julius 8-án kelt. A nyomdász láthatóan ki akart tenni magáért, s betükészletének szinte egész anyagát igyekezett hasznositani. A cimlap kerek és tojásdad gyöngyökből alakitott keretbe foglalt szövege 25 sorba van tördelve. Előállitásához kétféle kurzivát és a dupla cicerótól nonpareilleig terjedő ötféle nagyságu antikva betüt használ. Az ajánló levélben és a szövegben előforduló kezdőbetük a legkülönbözőbb nagyságu és stilusu garniturákból valók. Emellett lépten-nyomon alkalmaz egy-egy flöront vagy körzetekből alakitott záródiszt, köztük olyant is, amely még a Bornemisza-nyomdából ismerős. Az egész apróság inkább mintakönyv, mintsem egységes müalkotás benyomását kelti.

Fő jövedelmi forrása neki is a naptár lehetett, amellyel évről-évre kedveskedett a tanácsnak. Figyelmét a tanács rendszerint öt köböl buzával honorálta. A naptárakból járó jövedelmét a nyomtatott ajánlásokkal is igyekezett fokozni. Erre azonban egy alkalommal csunyán ráfizetett. 1627-ben magyarul és németül is kihozván az 1628-ra szóló naptárt (ma már egyikből sincs példány), a magyart Bethlen Gábornak, a németet pedig Tragamer Ferenc

kassai kereskedőnek dedikálta. Utóbbiért erősen megorroltak a tanácsurak: a dedikációt az összes példányokból kivágatták s tipográfusunkat 100 forint birsaggal is sujtották. A derék Schultz nem sokkal élte tul ezt a megszégyenitést: 1629. december 13-án már özvegye, Daniel Scholczin kap a naptárakért 3 köböl gabonát. (Ifj. Kemény Lajos közlése. M. Kvszle, 1889. 232. l.)

Az özvegy, aki impresszumaiban mint Scoltz Danielné vagy egyszerüen mint „relicta vidua" szerepel, haláláig vezette az üzemet. Hogy ez mikor következett be, azt bajos eldönteni. Az 1640-44-es évekből sajtójának egyetlen terméke sem maradt ránk, s abból, hogy a városi jegyzőkönyvek egy bejegyzése szerint „1640. 6. Decembris. Rodanné leánya[24] az typographiának felszabaditását kéri", ifjabb Kemény Lajos azt következtette, hogy az özvegy akkortájt meghalt. (M. Kvszle, 1889. 252. l.) Ezt a nézetet azonban megcáfolja egy 1642. március 2-ról való jegyzőkönyvi bejegyzés. E szerint akkoriban valami Vize Pál folyamodott a nyomdáért, de kérését a magisztrátus elutasitja, megjegyezvén: „nincs módja az nemes tanácsnak, hogy mástól elvehesse, hanem ha a viduával megalkudhatik, semmi ellent nem tart a nemes tanács abban". (L. Ifj. Kemény Lajos: Adalék a kassai könyvsajtó történetéhez. M. Kvszle, 1901. 67. l.) Schultzné tehát 1642-ben még élt, de mint sokgyermekes özvegy, ugy látszik, sulyos anyagi nehézségekkel küzdött.[25] Talán betegeskedett is, s ezért járt el helyette leánya 1640. decemberében a magisztrátusnál

Ez a leány különböző feljegyzésekben hol Ruttkai, hol Rodani vagy Rodany Zsuzsanna néven szerepel. 1645-ben, mint immár néhai Schultzné árvája, jegyben járt Albert Ferenccel, a kassai német céhben levő lakatgyártó ifjumesterrel, s ezzel egyetértésben február 6-án a várostól felvett 60 forint készpénz és egy hordó, 51 forint 36 dénár értékü alföldi bor fejében leköti „az nemes városnak az typographiát in toto minden circumstantiával cum omnibus eius pertinentis". (Ifj. Kemény Lajos közlése. M. Kvszle, 1905. 84-85. l.) Ez az Albert Ferenc valószinüleg azonos azzal a Sebestyén Alberttel, aki 1648. március 5-én „az typographiának eligazitásáért" folyamodik, s aki mint Rodany Zsuzsanna férje 1552-ben Alberti Sebestyén szijártó és Szigyártó Sebestyén, 1655-ben pedig mint Sebestyén Albert szerepel a kassai levéltár okmányaiban. (Ifj. Kemény Lajos közlései: M. Kvszle, 1901, 67. l., 1905. 84-85. l., 1909. 382. l., 1910. 191. l.)

Vajon mit jelent az 1648-ban kért eligazitás? A tanácsi határozat: „revideáltatjuk és igazitásba vesszük" nem valami világos, de azzá lesz, ha a következményeket nézzük. Valószinüleg arról volt szó, hogy az elzálogositott nyomdát a város magához váltja, s a revideálás és eligazitás a vételár megállapitására és kifizetésére vonatkozik. A nyomdai felszerelést, miként az a későbbi tulajdonos, Gevers Bálint ajánlatából kiderül, 340 forinton vette meg a város, de a vételösszeg egy részével még 1652 végén is tartozik az örökösöknek. Ez év december 5-én ugyanis „Szigyártó Sebestyén supplikál az typographiához tartozó eszközökért való restantiának megfizetésére. Deliberatum: Megadják, legyen várakozással". (Ifj. Kemény Lajos közlése. M. Kvszle, 1909. 382. l. és 1910. 191. l.)

A Schultz-örökösök végleges kielégitése bizonyára nem késett már soká. A város tulajdonába került nyomdáért már 1652. március 14-én folyamodik „egy könyvnyomtató legény", s igéri, hogy „ha valaki valami pénzt adna kölcsön neki helyben állitására, három esztendő alatt becsületesen contentálná". De a tanács nem akar idegennel kezdeni, s ugy határoz, hogy felajánlja a tipográfiát a helybeli könyvkötőmesternek, Gevers Bálintnak. (Ifj. Kemény Lajos közlése. M. Kvszle, 1889. 233. l.) Gevers Bálint ekkor körülbelül negyven éves volt, s 1642

[24] A jegyzőkönyvekben az özvegy hol Scholcz Dánielné, hol Rodanné Mária, hol egyszerüen Rodanné néven szerepelt.

[25] L. erre vonatkozólag a városi jegyzőkönyv 1640. junius 16-i bejegyzését. U. o. 67. l.

óta szerepel a városi jegyzőkönyvekben.[26] A szünetelő nyomda helyett ő kedveskedik most évről-évre kalendáriumokkal a városi tanácsnak s igy terelődik feléje a tanács bizalma. 1652. december 12-én tesz ajánlatot a városnak a nyomda megvételére, s száz forinttal többet (egy másik feljegyzés szerint 440 forintot) igér érte, mint amennyiért a város magához váltotta, s ez összeget öt év alatt szeretné törleszteni. (Uo. 234. l. L. Ifj. Kemény Lajos közlését, M. Kvszle, 1901. 67. l.) Sajnos, „szük idők lévén", Gevers – amint ez 1655. december 31-én kelt végrendeletéből kiderül – a 440 forintnyi vételárból semmit sem törlesztett. A nyomdát azzal hagyta negyedik feleségére, Klein Annára, hogy azt váltsa meg a várostól vagy adja tovább kezéről.

Geversné csupán a könyvkötőmühelyt tartja fenn, melyet 1662-ben Brever Lőrinc, a lőcsei könyvkötőcéh nevében a kassai könyvkötőkhöz intézett levelében tisztességtelennek (unredlich) nyilvánit, mivel „az özvegy a nekik még néhai férjétől járó 25 tallért meg nem fizette". (U. o.) De nemcsak Breveréknek, hanem kassai könyvkötőknek is tartozott a jó Gevers Bálint, igy Severinus Markusnénak 59 forinttal, „Svéd compactor Erhart uram"-nak 13 forint 36 dénárral. (Ifj. Kemény Lajos: Kassai könyvnyomtatók életrajzához. M. Kvszle, 1902. 355-356. l.) A lőcsei céh által követelt 25 tallér valószinüleg az inkorporációs költségekből maradt fenn.[27] Kitünik ez attól, hogy az özvegy nemcsak a hátralékot nem akarta kifizetni, de még a férje által már kifizetett összeget is vissza szerette volna kapni, pedig ezt a lőcsei mesterek – mint irják – nem maguk közt osztották fel, hanem sokféle költségekre forditották. Egyuttal megfenyegetik az asszonyt, hogy amennyiben nem fizet, épp oly kontárnak (ein Stocker und Hudlerin) minősitik, aminő a megboldogult ura volt.

Gevers halálának időpontja ismeretlen, csak annyi bizonyos, hogy 1657-március 5-én már nem élt, mivel a város urai az „örök jogon" eladott nyomdát, mely a vételár kifizetésének elmulasztása következtében ismét visszaszállt a városra, ezen a napon átadják Severini Márknak, s ez alkalommal számbaveszik az egész nyomdai felszerelést.

A ránk maradt leltár alapján világos képet alkothatunk magunknak egy kisebb – csupán egyetlen sajtóval dolgozó akkori nyomdaüzem teljes felszereléséről. (Közölte ifj. Kemény Lajos: A kassai nyomdászat 17. századi történetéhez. M. Kvszle, 1888. 250-251. l.) E szerint a kassai officina antikva, kurziv, fraktur, schwabachi (a fraktur egy gömbölyded fajtája) és görög tipusokkal rendelkezett. A betüanyag zöme természetesen az antikva-tipusokra esik. Ebből a betüfajtából a következő tipusféleségek álltak a nyomda rendelkezésére: verzális cimbetük (17 font); nagy verzáliák (79 font); canon minor (78 font); text (38 font); parangon (128 font); secunda (219 és fél font); tertia (178 és ¾ font); media cicero (60 font); cicero (231 font); garmond (110 és fél font); petit (38 font). A kurziv tipusok igy oszlottak meg: tertia (114 font); cicero (147 font); garmond (52 font). Frakturból a nyomda csupán cicero betük felett rendelkezett (83 font). Gazdagabb volt a nyomda az antikvához közelebb álló kerekded gót tipusokban, az un. schwabacherben. Ebből tertia (161 és fél font), media (159 és fél font) és cicero (73 font) állt rendelkezésre. Legjelentéktelenebb volt a görög betüállománya: a verzálisokkal együtt mindössze 34 font. Mai szemmel nézve feltünő a kisebb betüfajok (garmond, petit) csekély száma. De hát ez a kor igényeinek teljesen megfelelt: eleink csak az öregbetüs könyveket szerették. Elég szép számmal voltak képviselve a nyomdában a naptárak előállitásánál szükségelt különböző jegyek (19 és fél font), továbbá a

[26] Az első adat 1642. augusztus 16-ról való, feleségével együtt valami rágalmazási perben tanuskodik. Ekkor „circa 30" évesnek, felesége Herman Márta 42 évesnek mondja magát. Vö: Ifj. Kemény Lajos irását. M. Kvszle, 1889. 33. l. 3. jegyzet.

[27] Az 1746. évi pesti céhszabály pl. minden céhbe lépő mestertől a beiráskor 2-4 tallért szedett. L. M. Kvszle, 1913. 248. l.

betüpótlók, térzők, rozetták s egyéb körzetek (213 font), mig a nyomdában meglévő különböző fametszetü dacok, valamint a fába metszett antikva és fraktur kezdőbetük csak nagy általánosságban soroltattak fel. Megtudjuk továbbá a leltárból, hogy a nyomda egyetlen teljesen felszerelt sajtóval rendelkezett, de ennek uj fémalapja volt. Végül a leltárból az is kiderül, hogy a nyomda egy betüöntőkészülékkel s a hozzá tartozó különböző betüodorokkal (mintákkal) is el volt látva.

Kemény Geversről irt életrajzában e jegyzék alapján ugy tünteti fel ezt a könyvkötőből tipográfussá vedlett „kontár"-t, mint aki nagy gonddal fejlesztette ki a kezére került tipográfiát. Véleményét Pusztai (l. Századok, 1889. 779. l.) és Novák (Pusztai: Nyomdászati enciklopédia. Compactor Bálint-nál. – Novák i. m. III. 13. l.) minden kritika nélkül elfogadja. „Ujabb magyar és német tipusokon kivül – irja ez utóbbi – görög betüket is vásárolt a ezenfelül öntödei felszerelést is hozatott külföldről". Mindebből persze egy szó sem igaz, mert ha igy volna, a város nem vehette volna vissza özvegyétől minden kártérités nélkül az egész nyomdai felszerelést. Legfeljebb a sajtó „uj" fémalapzata volt az ő szerzeménye. Nagyobb szabásu tőkebefektetésre neki, aki egyetlen részletet sem tudott a nyomda vételárából törleszteni s tele volt adóssággal, aligha volt módja. Amit a városi tanács leltárba vett, az mind Fischertől, Festtől s főleg Schultztól származott.

Severini (Severinus) Márk, az uj nyomdász épp ugy könyvkötő volt eredetileg, mint Gevers Bálint. A városi iratokban 1663-ban szerepel egy Severini Pál nevü könyvkötő „aus Dennemarck" (l. Ifj. Kemény Lajos: Kassai könyvkötők. M. Kvszle, 1905. 95. l.), s igy valószinü, hogy Márk is dániai származásu volt. Miként elődje, ő is hozomra vette át a nyomdát, s a vételárat ő sem igen törlesztette. Amikor 1658. december 14-én a jövő évi kalendáriumokkal kedveskedik a városi tanácsnak, „alázatosan" azon „supplicált", hogy nem tudván betartani az ekkori első terminust, „lenne az nemes tanács valami kevés várakozással". Kérelmét megértéssel fogadják. A tanács négy tallért folyósit neki a naptárakért, s kijelenti, hogy „az adósságért is lészen egy kevés várakozással, de mindazonáltal maga is serénykedjék megfizetni". (Ifj. Kemény Lajos közlése. M. Kvszle, 1910. 191. l.) Nyomdászunk azonban aligha serénykedett valami nagyon a fizetéssel. Legalább erre vall a magisztrátusnak az az intézkedése, hogy amikor az 1660-ra szóló naptárakkal – egyébként meglepően későn, január 29-én – beállit, nem utalja ki számára a szokásos honoráriumot, hanem tiz tallért elenged az adósságából! (Ifj. Kemény Lajos közlése. M. Kvszle, 1889. 234. l.) Pedig Severini alatt az üzem határozottan fellendül: nemcsak naptárakat s alkalmi apróságokat nyomtat, mint közvetlen elődei, hanem testes köteteket is, igy többek között Czeglédi István kassai református lelkipásztor munkáit s Bayer János evangélikus liceumi rektor Ostivm vel atrivm naturae-jét és Filum labyrinthi-jét.[28] Bár származása után itélve protestáns lehetett, volt annyira jó üzletember, hogy az 1660-ban felállitott kassai jezsuita akadémia révén kinálkozó munkaalkalmakat is kihasználja. Igy az ő sajtóján készült Ival Gábor jezsuita terjedelmes Philosophie novellá-jának [Uj filozófia] 2. kiadása (RMK. II. 966.), sőt nyomdai diszeiről itélve (hely és nyomdász megnevezése nélkül) Sámbár Mátyás Czeglédit gyalázó Orvosi ispitály-a (RMK. I. 1019.) is.

Ez az utóbbi már özvegye, Zsuzsánna asszony idejében készült. Severini ugyanis 1663 vége felé halt meg pestisben, még pedig Lőcsén, ahol 1661. juliusától Brever Lőrinc üzletében – valószinüleg mint könyvkötő – dolgozott. (L. Hajnóci Iván: A 300 éves lőcsei nyomda. Közlemények Szepes Vármegye Multjából, 1914. 76-77. l. Eredeti okmányok alapján.) Kassai üzemét ezalatt felesége vezette, mégpedig férje neve alatt. Csakis igy érthető, hogy kassai nyomtatványokon 1663-ig bezárólag szerepel a neve. Még ez évben megjelent az Evangelia et

[28] [A természet kapuja avagy előcsarnoka], 1662-ből (RMK. II. 984.) – [Az utvesztőben eligazitó fonál], rövid lexikon-szerü ismeretek tára 1663-ból (RMK. II. 1003.).

epistolae dominicorum egy latin-magyar kiadása (RMK. I. 1003.) „typis et sumptibus Davidis Türsch" [Türsch Dávid betüivel és szedésével], ami vagy azt bizonyitja, hogy Severini már nem volt az élők sorában, vagy azt, hogy ez a kelendő kiadvány faktorának privát vállalkozása volt. Az 1664. évről ránk maradt kassai nyomtatványok – egy hiján, mely „Typis Susannae Severini" impresszummal van ellátva – nyomdász megnevezése nélkül hagyták el a sajtót. Az özvegy cégjelzését viselő apróság Sinapius Dániel egy latin beszéde (RMK. II. 1033.), mely az Országos Széchényi Könyvtár példányában a szerző bejegyzése szerint julius 7-én hangzott el, s igy ez idő tájban jelent meg. Az 1665. évből ismert hét kassai nyomtatvány közül csupán egyetlen egy, Balassi Bálint Istenes éneki és az ezzel egy testet alkotó Isten eleibe fo^{e}l-bocsátando imádságok (Sztripszky, 2048-49. sz.) cimlapja viseli az ő nevét: „Severina özvegyénél" formában, mig a többin – amennyiben a nyomdász szerepel rajtuk – Türsch János Dávid neve olvasható.

Nagyon valószinü, hogy Türsch az özvegy kezével jutott a nyomda birtokába. Legalábbis csak igy érthető, mint akarhatták még 1666-ban elárvereztetni a nyomdát Brever Lőrinc örökösei néhai Severini Márk tartozásai fejében. A tanács persze erről hallani sem akar: „nem engedi az nemes tanács, hogy executioban menne a typographia; ha terminusra megalkusznak, jó jóval; ha peniglen nem, arbitereket rendel az n. tanács és tegyenek satisfactiót az könyvekből". (Ifj. Kemény Lajos közlése. M. Kvszle, 1902. 536. l.) Mint sikerült a megegyezés, nem tudjuk, de annyi tény, hogy Türsch 1668-ig zavartalanul birja a nyomdát. Ez év márciusában polgárjogot szerez (l. u. o. 1889. 234. l. Ifj. Kemény Lajos közlése), de augusztus 4-e táján már nem él, mivel az ez idő tájt megjelent kiadvány, Zabanius Izsák disputációja már az özvegy impresszumával hagyja el a sajtót. 1669. juliusa táján ő is megválik a tipográfiától. Zabanius Izsák Disputatio Metaphysica IX. 1669. májusában került megvitatásra még az özvegy impresszumával, a junius 12-én vitatott tizedik részét a lőcsei Brever, a julius 10-én vitatott tizenegyedik részét pedig Erichson nyomtatta.[29]

A nyomda most a svéd származásu Erichson Erich kezére jut. Eredetileg Erichson is könyvkötő volt s 1659. november 13-án nyert kassai polgárjogot. (Ifj. Kemény Lajos közlése. M. Kvszle, 1889. 235. l.) Erichson neve 1674-ig bezárólag szerepel kassai nyomtatványokon.

Még ez évben vagy ő maga vagy örökösei eladják a nyomdát a kassai jezsuita pátereknek, akik egyébként „Lőcsei Pál, Typogr. Soc. Jesu" cégjelzéssel (RMK. I. 1145. és Sztripszky 2075 b. sz.) már 1673. február 13-a után is igénybe vették. Ezzel a vásárlással a kassai jezsuita akadémiának, mely 1660-ban nyilt meg Kisdy Benedek egri püspök 40.000 talléros alapitványából, bizonyára régi vágya teljesült.[30] A nyomdát valószinüleg átvitték a „királyi ház"-ba, melyet még 1654-ben engedett át III. Ferdinánd a pátereknek kollégium és rendház céljaira. (U. o. 17. l.) Az uj tulajdonosok nagy lendülettel fogtak a nyomda kiaknázásához. Még 1674-ben két terjedelmesebb mü került ki sajtójukból: a magyar irodalomtörténet szempontjából jelentős Szegedi-féle Cantus catholici latino-hungarici (14 + 560 lap, RMK. I. 1159.) és az Evangeliumok és epistolák (16 + 254 + 2 lap, RMK. I. 1160.). Amannak impresszuma: „Typis Academicis Soc. Jesv per Franciscum Lubovienski et Georgium Pilgram", emezé: „Az Iesuita paterek bo^{e}tuivel Lubovienski Ferenc által".

A nyomdának tehát mindjárt az első évben két faktora volt, a lengyel Lubovienski, aki valószinüleg meghalt vagy eltávozott a Cantus nyomtatása közben s a német nevü Pilgram

[29] Zabanius, Isaacus: Disputatio Metaphysica de Svbalternatione Disciplinarvm... [Vitatkozás a természetfölötti filozófiának a tudományágak egymásutánjáról szóló tételéről...] Anno 1668. Die 4. Augusti. Cassoviae, Typis Viduae Tuersch. RMK. II. 1138. – L. még: RMK. II. 1175., 1176. és 1177.

[30] Az alapitás körülményeiről l. Farkas Róbert: A kassai katholikus főgymnázium története. A premontrei főgymnásium értesitője. Kassa, 1895. 35-45. l.

György, akinek, ugy látszik, szintén nem volt sokáig maradása. Legalábbis a nyomda ez évi harmadik terméke, a magyar-latin szövegü Libellus alphabeticus... Abces Könyvecske (RMK. II. 1335.), melynek csupán 15 levélnyi töredéke maradt az utókorra, impresszumában („Typis Collegii Soc. Jesu") egyikük neve sem szerepel. Az 1675-76. évből fennmaradt néhány apróságon pedig a nyomda egyáltalán nincs feltüntetve.

A páterek forgó tőkéje vagy vállalkozási kedve a jelek szerint hamar kimerült, s már 1677-ben bérbe adták nyomdájukat Bosytz Istvánnak, akinek nevével 1686-ig találkozunk kassai nyomtatványokon. Azért gondolom ifj. Kemény Lajossal (l. M. Kvszle, 1889. 234-235. l.) szemben, hogy Bosytz bérlő s nem müvezető volt, mivel nyomtatványain soha sem jelzi a jezsuitákkal való kapcsolatát, s amellett protestáns szerzők egyházi müveit is kinyomtatja, amit a jezsuita atyák bizonyára nem türtek volna, ha az ő irányitásukkal vezeti az üzemet. Erre 1682. julius 19-től amugy sem lett volna módjuk, mert a mondott napon Thököly bevonulása alkalmával kénytelenek voltak elhagyni a várost, ahova csak 1686 elején térhettek vissza. (Vö: Farkas i. m. 57-58. l.) Visszatérésük után még ujra kinyomatták Bosytz-csal a Libellus alphabeticus c. „brevis nomenclatura latino-hungaricá"-t [Ábécés könyvecske], [rövid latin-magyar szójegyzék]; mint a tanitás nélkülözhetetlen segédeszközét s azután alighanem kiadták az utját.[31]

A nyomda betükészlete már igen leromlott. Miként az Országos Széchényi Könyvtárban lévő példányokból megállapithattuk, főleg az antikva cicerói annyira elkoptak, hogy nyomásuk sokszor alig olvasható. Nem csoda, hogy a páterek évekig nem kaptak nyomdájukhoz vállalkozót. Végre 1690-ben vagy 1691-ben sikerült erre megnyerniök Klein Jánost, akinek neve 1694-ig szerepel kassai nyomtatványokon. A nyomdászkodás mellett könyvkötészettel is foglalkozott s emiatt 1693-ban összeütközésbe került az ez idő tájt céhbe tömörült kassai könyvkötőkkel, akiknek panaszára a városi tanács április 16-án eltiltja compactor-legény tartásától. (Ifj. Kemény Lajos közlése. M. Kvszle, 1910. 191. l.) Mikor távozott Kassáról, nem tudjuk. Szabó (RMK. II. 1794. és 1827.) ugyan 1695-ből és 1696-ből is idéz kassai nyomtatványokat, de ezekből példányt nem ismerünk. Annyi bizonyos, hogy Klein sem frissitette fel a nyomda betükészletét. Egyik megrendelője, Ónadi János a „cassai H. C. lévő Scholának mostani Mestere"[32] 1693-ban megjelent számtankönyve (RMK. I. 1437.) utolsó levelén, a sajtóhibák javitása után szükségesnek látja megjegyezni: „Kétségkivül to^{e}bb fogyatkozások-is vadnak mellyek lehetnek a' betünek régisége miatt".

Szabó az 1697-1701. évkörből egyetlen kassai nyomtatványt sem ismer, az 1702. évből hármat, egyiken ezzel az impresszummal: „Typis Acad. Soc. Jesu". (RMK. II. 2104.) Erről azonban Ferenczi Zoltán a budapesti Egyetemi Könyvtár példánya alapján kimutatta, hogy 1749-ben készült s Szabó Károly a majdnem olvashatatlan évszámot: MDCCIL elnézte MDCCII-nek. (Egyébiránt sem kassai, hanem külföldi nyomtatvány, s Kassán csak a cimlap s a három ajánlólevél készült. M. Kvszle, 1918. 87. l.)

Az ezután következő politikai események ismét elhallgattatták a nyomdát. Kassa 1704-október 20-án meghódolt Rákóczinak, s Rákóczi – nagyrészt protestáns párthivei unszolásának engedve – az 1706. julius 23-án Érsekujvárt tartott értekezleten elrendelte a jezsuiták eltávolitását s birtokaik zár alá vételét. Sennyey István, a kollégium volt növendéke és gr. Bercsényi Miklós, akinek László fia nevelődött Kassán, csak annyit tudott kieszközölni, hogy a páterek közül egynéhány más papi öltözetben tovább tanithasson Kassán. (Farkas i. m. 65-66. l.) A vagyonnal együtt a nyomda is kuruc kézre került s itt kezdték – mint fentebb láttuk –

[31] M. Kvszle, 1913. 348. l. A cimlapon barokk keretbe foglalt IHS kétségtelenné teszi, hogy a könyvecske a jezsuitáknak készült.

[32] H. C. = Helvetica Confessio. Helvét hitvallás.

a Mercurius Veridicus c. hadiujság kinyomatását. A nyomda felszerelése azonban már annyira lezüllött, hogy a lapocskát kénytelenek voltak előbb Lőcsén, majd Bártfán tovább nyomtatni, mig végre 1710. áprilisában Bercsényi a bártfai nyomdát átvitette Kassára.

Ennek felszerelését a nyomdai prefektus 1763. április 29-én a királyi kancelláriához intézett jelentése szerint a jezsuiták 1715-ben vásárolták meg ezer rénes forinton Bártfa városától. (L. Gárdonyi Albert: Hazai könyvtermelésünk a Pragmatica Sanctio korában. M. Kvszle, 1944. 11. l.) Korabinsky szerint a lőcsei nyomda betükészletével is kiegészitették. (Korabinsky: Geographisches-historisches Lexicon von Ungarn. Pressburg, 1786. 291. l.) A költségeket ugyane forrás szerint gr. Szentivány László, a szepesi kamara adminisztrátora és br. Szentivány János viselték. Ezentul „a nyomda müködése egyre jelentékenyebbé válik s már a XVIII. század huszas éveiben a közrebocsátott könyvek hosszu cimsorozatáról tesznek említést". (Farkas i. m. 195. l.) Farkas megemliti, hogy a helytartótanács 1726. február 21-én felhivta a rektort, hogy a kollégium nyomdájában 1712. óta megjelent könyvek jegyzékét terjessze fel hozzá. Ezt a jegyzéket az Országos levéltárban őrzött eredetiből Gárdonyi közölte s cikkében a következőképp kommentálta:[33] A jegyzék „tulnyomóan tankönyveket és imakönyveket tartalmaz, a tankönyvek között Cicero és Ovidius müveinek iskolai célokra készült kiadásait, az imakönyvek között pedig több magyar nyelvü imakönyvet. A tudományos tárgyu munkák közül Kazy: Fasti ungarici [Magyar ünnepek] és Imago Hungariae [Magyarország képe] cimü müvei, valamint a Chorographia Hungariae urbium [Magyarország városainak földrajza] cimü munkák emelkednek ki. Felsorolja a jegyzék az apróbb nyomtatványokat is, de nem cimeik, hanem nemeik szerint. Ez a felsorolás pedig azért figyelemre méltó, mert... ezek képezték a nyomdák állandó bevételi forrásait, melyek nélkül alig tudtak volna fennmaradni". (I. m. 11. l.)

Ha a nyomda vezetősége által a felsőség elé terjesztett jegyzék valóban pontos,[34] a nyomda egy évtizedes termelése mindössze 96 kötet és füzet volt, ami igen egyenlőtlenül oszlik meg az egyes évek között. A legkevesebbet termelte 1716-ban; mindössze egyetlen ábécés könyvet, a legtöbbet, 19 müvet 1713-ban; 1717-ben 3, 1719-20-ban 7-7, 1721-ben és 1724-ben 11-11, 1722-23-ban 12-12 és 1725-ben 13 mü került ki a kassai sajtóból. Érdekes, hogy a jegyzékben szereplő munkáknak alig 20 százalékát találtuk meg Petrik 1712-1860. terjedő könyvészetében, ami ékesen szóló bizonyiték e különben ma is nélkülözhetetlen bibliográfiánk hiányosságát illetően. Igy például hiába keressük „Petrik"-ben Pázmány imakönyvének 1724. évi kassai kiadását, melyet Szinnyei sem ismer, Handler György Ignác Epitome viri ecclesiastici c. munkája editio princepsét, melyről az 1790. évi egri kiadás cimlap-szövegéből csak annyit tudtunk eddig, hogy 1723-ban jelent meg, de nem azt, hogy a kassai jezsuitáknál. A kiadói jogviszonyokra jellemző, hogy például Juvencius József Candidatus rhetoricaejét 1720-ban adták ki Nagyszombatban s 1723-ban máris utánnyomták Kassán. Nem megvetendő jövedelmi forrásra tett szert a kassai jezsuita nyomda azzal az 1740. december 24-én kelt királyi privilégiummal, mely tiz évre felhatalmazta magyar, német és tót naptárak kiadására. (Farkas i. m. 196. l.)

Érdekes, hogy ez a nyomda is összeütközésbe került a cenzurával. Barkóczy Ferenc egri püspök 1754. február 6-án kénytelen meginteni a kollégium főnökét, amiért a nyomda némely teológiai munkát az egri cenzorok jóváhagyása nélkül hozott forgalomba a lelkére köti, hogy ezentul a hittudományi munkákat kinyomatásuk előtt ne mulassza el cenzurázásra Egerbe fölterjeszteni. (U. o.)

[33] Idézett cikke függelékében. L. M. Kvszle, 1944. 15. l.

[34] Mint az Országos Széchényi Könyvtár kötelespéldány-osztályának egy évtizeden át volt vezetője, e téren szerzett tapasztalataim alapján a pontosságot illetően nem vagyok egészen biztos.

A nyomda XVIII. századi faktorairól Farkas nem emlékezik meg. Ifjabb Kemény Lajos közlése szerint 1757-ben az iglói származásu Novuhovics Jakab, 1764-ben Has- alias Zajecz Pál, 1773-ban a szászországi Hartvig Kristóf a 1774-ben a nagyszombati származásu Pichlmajer József katolikus nyomdászok nyertek Kassán polgárjogot, s valószinü, hogy mindannyian az akadémiai nyomdában tevékenykedtek. (M. Kvszle, 1902. 536. l.)

Az üzem 396 latin, 108 magyar, 42 német és 27 tót munkát hozott ki. (A Magyar Nyomdászat-ban – 1906. 179. l. olvasható statisztika szerint.) Köztük Timon Sámuel jezsuita nagy népszerüségnek örvendő magyar történeti tárgyu munkáit, az Epitome chronologica rerum Hungaricarum-ot [A magyar történelem időrendi összefoglalása] (1733), az Imago antiquae Hungariae-t [A régi Magyarország képe] (1733 és 1766) és az Imago novae Hungariae-t [Az uj Magyarország képe] (1734), Pethő Gergely Rövid magyar cronicá-ját négyszer is (1729, 1734, 1738, 1753), továbbá Fénelon Télémaqe-jának Haller László készitette magyar forditását, mely 1773-ig háromszor (1755, 1758, 1770) került ki a kassai sajtóból.

A szépen virágzó vállalatnak a jezsuita rend feloszlatása vetett véget. A nyomdára azonban – ellentétben a nagyszombatival – az állam nem tehette rá a kezét. A kassai jezsuiták ugyanis még a kollégium feloszlatása előtt 6700 forintért eladták a Kovács utca-i házzal együtt Landerer Mihály pozsonyi nyomdásznak. „Landerer azonban a vétel alkalmával csak 700 forintot fizetett, a többivel pedig – az eltörlés bekövetkeztével – most már adós maradt a tanulmányi alapnak. Landerer egyáltalán nem sietett tartozása törlesztésére, mire 1776. április 29-én „a comissio studiorum felszólitja Pozsony városát, hogy Landerert a még hátralévő 6000 forint kamatainak fizetésére, ugy szintén a tőke törlesztésére is szoritsa, vagy legalább az összeg biztositását betáblázás által haladék nélkül eszközölje”. (L. Farkas i. m. 228. l.)

15. A LŐCSEI KÖNYVSAJTÓ

A kassai sajtó alapitását rövidesen követte a lőcseié. Ami nem sikerült 1610-ben Kassának, hogy ti. Klöss Jakab oda tegye át Bártfáról mühelyét, az 1614-ben sikerült Lőcsének. Itt sem tudjuk egészen határozottan eldönteni, honnan indult ki az áttelepités gondolata, Lőcse város tanácsától-e, vagy magától a tipográfustól, de Klöss 1614. február 10-én a város uraihoz intézett leveléből – ez az egyetlen okmány, mely az átköltözködés körülményeire világot vet (közölte Hajnóci Iván: A lőcsei könyvsajtó kezdetei c. cikkében, M. Kvszle, 1905. 13. l.), inkább arra következtethetünk, hogy az áttelepitést maga Klöss kezdeményezte. Nem ez volt az első ajánlat, melyet a város nyomda létesitése tárgyában kapott. Már 1591. októberében az akkor Kőszegen tartózkodó Sultzer Salamon betüöntő – aki mint láttuk, 1589-ben uj betükkel és „instrumentum”-okkal egészitette ki Gutgesel bártfai mühelyét – megpenditi az eszmét, hogy Lőcse városa jól felszerelt nyomdával ékesittessék s készséggel ajánlkozik rá, hogy ezt a nyomdát „innsonderheit zur Beförderung des Rainem wortt Gottes, der Wahren Religionn Augspurgerisch Confession” felállitsa. (U. o. 187. l.) Ajánlata azonban süket fülekre talált. Nem igy egy negyed század mulva Klössé. Nyomtatónk leveléből kiderül, hogy a város urai nemcsak jóindulattal fogadták átköltözködésének gondolatát, hanem anyagi támogatásukat is kilátásba helyezték, sőt, megfelelő szállásról is gondoskodtak, persze Klössre bizva, hogy az egyébként meg nem nevezett háziurral a bérösszegre nézve megegyezzék. Az átköltözést Klöss az utak járhatóságától tette függővé, de bizonyára még 1614. tavaszán megtörtént. Klösst valószinüleg az a papirmalom csábitotta Lőcsére, melyet Spielenberger Sámuel városi orvos a közeli Teplicen 1613 körül létesitett. Klössnek Lőcséhez füzött vérmes reményei azonban nem teljesültek. Nagy lendülettel fogott a munkához s még 1614-ben egy magyar és három latin (RMK. I. 450., II. 358-360.) munkát adott ki, de ennek a biztató kezdetnek nem volt folytatása. Klöss – mint láttuk – rövidesen nyomdájával együtt visszaköltözött Bártfára.

Ha a fennmaradt emlékeknek hihetünk, három évnek kellett eltelnie, mig 1617-ben Klössnek utóda akadt ugyancsak régi ismerősünk, Schultz vagy Scholtz Dániel személyében. 1617. január 12-én a lőcsei tanácshoz intézett levelében, amely bizonyára előzetes tárgyalások eredménye, kéri a mestersége gyakorlására alkalmas helyiség kijelölését. Egy füst alatt némi pénzbeli segitségért is esedezik „damit ich meine Kunst desto bestreiben vnd obliegen könte". (U. o. 189. l.) E levél első közlője, Hajnóci Iván: A 300 éves lőcsei nyomda c. cikkében a levél e passzusát igy adja vissza: „addig is mig betüi megérkeznek, a várostól némi előleget kér". (Közlemények Szepesvármegye Multjából. 1914. 75. l.) A levélben a betükről nem esik szó. Scholtz az „ein stück geldes"-t, ugy látszik meg is kapta s hálából egy augusztus 22-én kelt levelében nyomdája első zsengéjét, a Szabó előtt ismeretlen énekeskönyvet a városi tanácsnak ajánlja. De neki sem volt sokáig maradása ebben a szepesi városkában. Mint láttuk, 1623. május 11-án Kassa városától kér segélyt, hogy nyomdáját oda átvihesse. Az áttelepités rövidesen meg is történt. Schultz Lőcsén öt év alatt mindössze hét német és tiz latin nyomtatványt produkált: Nem csoda, hogy elkivánkozott. Pedig a sikertelenség oka nem a városban, hanem az eddigi vállalkozókban rejlett. Fényesen igazolja ezt a harmadik lőcsei nyomda története, melyet 1625-ben egy lőcsei ember, Brever (alakváltozatai: Brewer, Breuer) Lőrinc alapitott s az ország egyik legtekintélyesebb officinájává fejlesztett.

A Brever-család (v. o. Hajnóci Iván: A 300 éves lőcsei nyomda. Közlem. Szepesvm. Multjából, 1914. 75-82. l. és ezt sokban kiegészitően és helyesbitően Pukánszky Béla: Die Druckerei Brewer in Leutschau. Gutenberg Jahrb. Mainz, 1927. 91-95. l.) valószinüleg ősi szepesi családból származott, melynek tagjai a XVI. században jómódu iparosok és kereskedők voltak Lőcsén. Köztük olyan is akadt, aki fiát a wittenbergi egyetemre járatta. A nyomdaalapitó Lőrinc eredetileg könyvkötő lehetett. (Mint láttuk, ő járt el 1662-ben a lőcsei könyvkötőcéh nevében a renitenskedő Geversnével szemben.) Talán fia volt annak a Brunónak, aki 1594-96. és 1627-33 között mint könyvkereskedő szerepel a városi iratokban. Kétségkivül veje Ficker Mihály lőcsei kereskedőnek, akinek „fiui szeretettel" ajánlotta 1626-ra szóló Kalendárium-át (Sztripszky, I. 1907.) Valószinüleg Schultz uramtól sajátitotta el a könyvnyomtatás mesterségét, ha ugyan elsajátitotta s nem legényekkel dolgoztatott.

Munkatársai sorából Hajnóci Brezel Jánost, Illyési Istvánt és Severini Márkot emliti. (I. h. 76. l.) Brexel János alighanem azonos azzal a Bixel János, körülbelül 28 éves „famulus Laurentii Brever Leucsovienis"-szel, aki 1642. augusztusában tanuskodott Kassán valami rágalmazási pörben. Az előző évben Gevers Bálint szolgálatában állt, és nem volt nyomdász, hanem könyvkötő legény. (L. M. Kvszle, 1889. 232. l.) Severini Márk is, mint láttuk, inkább könyvkötő volt, mint könyvnyomtató s valószinüleg a Brever-cég könyvkötészetét irányitotta, feleségére bizván a saját kassai tipográfiáját.

Hajnóci és Pukánszky szerint Brever Sámuel nyomdáját a legjobb hollandiai tipusokkal szerelte fel, de hogy véleményüket miféle okmányokra vagy megfigyelésekre alapitják, azt – sajnos – egyikük sem árulja el. Hajnóci Ballagi Aladár nyomán idézi Melzer Jakab (Biographien berühmter Zipser. Kassa, 1832.) véleményét, mely szerint Brever „nyomdáját csin tekintetében a németek és hollandok még csak meg sem közelitették", amit az óvatosabb Pukánszky erősen lemérsékelt. Ő már beéri annyival, hogy Brever sajtójának „termékei technikai szempontból a legjobb német és németalföldi nyomdákéval vetekedtek". (I. m. 92. l.) Véleményét teljes egészében aláirhatjuk.

Brever Lőrinc 1664. október 12-én bekövetkezett haláláig állott a nyomdai üzem élén. (Igy adja a dátumot Hajnóci i. m. 76. l. a Hein-krónikára hivatkozva, tehát nem „egyidőtájt" az 1633. végén elhunyt Severinivel, miként ugyanő a 77. l. állitja.) Épp ugy a pestis ragadta el, mint könyvkötőjét, Severinit.

Ez alatt a négy évtized alatt Hajnóci kimutatása szerint (u. o. 81. l.) 287 kisebb-nagyobb nyomtatvány hagyta el sajtóját. Ebből 154 latin, 84 magyar, 40 német, 7 tót és 2 görög nyelvü. (Ez adatok azóta némileg megváltoztak, mert egyre kerülnek elő ujabb meg ujabb lőcsei sajtótermékek.) Legnépszerübb kiadványa a lőcsei kalendárium volt, melyet mindjárt a nyomda első évében meginditott. (Sztripszky 114. sz.) Ezt a keresett árucikket később (pl. 1653-ban) latin, majd (1650-től) német nyelven is megjelentette, utódai pedig (1673-tól) tót nyelven is publikálták. A magyarból az 1741-re, a németből az 1734-re s a tótból az 1740-re szóló a legutolsó, ami ránk maradt. Ez mindenesetre a kiadvány nagy kedveltségét bizonyitja. Oly nagy volt a keletje, hogy néha kénytelenek voltak utánnyomni. Igy az 1683. évre szólóból kétféle példány maradt fenn, olyanok, melyekben a „magyar krónika" 1682. julius 2-ig s olyanok, amelyekben szeptember 10-ig terjed (RMK. I. 1310. és M. Kvszle, 1912. 151. l.) E mellett akárcsak a kolozsvári vagy a debreceni nyomda, nagy sulyt helyez a tömegszükségletet kielégitő egyéb cikkekre is: a széphistóriákra, a tankönyvekre és az épületes iratokra.

A luteránus Mihálykó János népszerü imakönyvét (Keresztién istenes és aitatos imádságok, először Bártfa, 1609, másodszor Csemeg, 1630, harmadszor ismét Bártfa, 1640.), melyről Pázmány Péter nem minden alap nélkül állitja, hogy az ő 1606-ban megjelent Keresztyéni imádságoskönyv-éből plagizálta, Brever 1642-ben „ujabban... tisztábban ki-bocsátván" előszavában külön hangsulyozza, hogy legszentebb kötelességének tekinti jó és megbizható épitő könyveknek kibocsátását (RMK. I. 727. idézi Pukánszky, i. m. 93. l.). E téren még a kezdeményezéstől sem riad vissza. Igy Szenczi Molnár Albert Az legfőbb iorol (Lőcse, 1630.) c. leforditott munkája előszavából megtudjuk, hogy azt kifejezetten Brever felkérésére ültette át magyar nyelvre a Josquinus Betuleius álnéven iró Ziegler Albert György latin eredetijéből s hogy – ami nagy szó volt abban az időben – munkájáért megfelelő jutalmat is igért neki. (L. Pukánszky u. o.) Brevert jó szimatja ennél a megbizásnál sem hagyta cserben. A kis munka akkora népszerüségre tett szert, hogy Kolozsvárt még 1701-ben és 1777-ben is érdemesnek tartották ujra kinyomtatni. (L. Szinnyei. M. irók. IX. 164. h.)

Hajnóci (76. l.) és Pukánszky (92. l.) Brever különös érdeméül tudják be vallási türelmességét, amely abban nyilvánult meg, hogy katolikus, kálvinista és luteránus vallási munkák kiadására egyformán vállalkozott. Azt hiszem, itt egy kissé eltulozzák a dolgot. Brever az efféle munkáknak nem kiadója, hanem kinyomtatója volt, ami nagy különbség s nem is olyan páratlan jelenség még abban az időben sem. Mondhatni valamennyi olyan nyomdánk megcselekedte, amely üzleti alapon állott, üzleti érzékének meg is volt a látszatja. Bár a nyomda meginditásakor sem lehetett szegény ember, hiszen már 1625-től kezdve különböző városi tisztségeket viselt, egyre gyarapodott vagyonban s az 1660. évi házösszeiráskor két jó fekvésü városi háza volt.

Brever Lőrinc mesterjegyének körirata: „Laurentius Brever Bvchdrvker zur Levtsch". A két fa között álló szakállas, köpönyeges alak tipográfusunk védőszentje, Szent Lőrinc, aki kezében vértanuságának szimbólumát, a rostélyt tartja. (Ábrázolva: Steinhofer Károly: A könyv története. I. 26. l.)

Fia, Sámuel 1665-től 1699-ig vezette az officinát s nemcsak megtartotta az addigi szinvonalat, hanem még jelentékenyen fokozta is. Nagy része volt ebben öccsének, id. Brever János orvosnak is, „aki külföldi tanulmányutjain számos külföldi mühelyt látogatott meg s az igy szerzett tapasztalatokat visszatérése után értékesitette". (Pukánszky i. m. 93. l.) Korabinsky szerint Brever doktor mint főiskolás, bizalmas barátságba került Breitkopf hires lipcsei könyvnyomtatóval s ezt kezdő korában pénzzel is segitette. Ezért – teszi hozzá – a Brever nyomdát Németországból a legszebb uj betükkel látták el.[35] Korabinsky ezen állitását azonban

[35] Korabinszky, Johann Matthias: Geographisches-historisches Lexicon von Ungarn. Pressburg, 1786. S. v. Leutschau. L. még magyarul: Hajnóczi R. József: Lőcse városa 1786-ban. Közlemények Szepesvármegye Multjából. 1915. 31. l.

megcáfolja a kronológia. Brever János ui. az 1660-as évek elején járt Wittenbergben, ahol 1664-ben avatták orvosdoktorrá, Breitkopf Bernát Kristóf pedig, a később hiressé vált lipcsei Breitkopf-nyomda megalapitója 1695-ben született, nem is szólva arról, hogy e müintézet nagy hire csak 1762-től datálódik, amikor azt az alapitó fia, János Gottlob Emánuel átvette.

Brever Sámuel, akinek neve már egy 1662. évi nyomtatványon, tehát még atyja életében szerepel, önálló müködése 35 esztendeje alatt 392 nyomtatványt produkált, köztük 190 latint, 143 magyart, 43 németet és 16 tótot. A cég nagy kelendőségü naptárán kivül főleg tankönyveket, latin klasszikusok iskolai kiadásait s igen sok csinos kiállitásu alkalmi prédikációt és gyászbeszédet nyomtatott, utóbbiakat természetesen a szerzők vagy az érdekeltek költségén. Mint kuriózumot megemlithetjük, hogy ő állitotta elő 1686-ban – cége megnevezése nélkül – a legkisebb méretü hazai régi nyomtatványt, Luther Márton Der kleine Catechismusát. (Képekkel bemutatta Schönherr Gyula: A legkisebb hazai régi nyomtatvány c. M. Kvszle, 1900. 76-79. l.) A 47 × 37 mm nagyságu könyvecske gyakorlati célokat szolgált: a konfirmációra készülő ifjuság okulására volt szánva s bizonyára nagy kedveltségnek örvendett. Egyetlen ránk maradt példánya ma az Országos Széchényi Könyvtár tulajdona. Magyar irodalmi szempontból érdekes, hogy a kor legdivatosabb költője. Gyöngyösi István nála nyomatta ki öregkori müveit: a Rosa-koszoru-t (1690), a Porábul meg-éledett Phoenix-et (1693) és a „Magyarország mostani állapottyát példázó" Palinódia prosopopoeia Hungariae-t (1699). Bizonyára még neki küldte meg az Uj életre hozatott Chariclia kéziratát is, amely azonban csak 1700-ban, tehát tipográfusunk halála után hagyta el a sajtót. (L. RMK. I. 1388., 1441-42., 1476. és 1564.)

Brever Sámuel épp oly tekintélyes és vagyonos polgára volt Lőcsének, mint édesatyja. 1670 és 1689 között különböző városi tisztségekkel tüntették ki. Mühelyében több segédet foglalkoztatott. Egyiket, Kusman Jakabot név szerint is ismerjük. Bizonyára már az ő életében is a nyomda faktora volt az a nürnbergi származásu Endtner Márton, akinek a neve két 1699-i lőcsei és egy 1701. évi hely nélküli nyomtatvány impresszumában szerepel.[36] A mester halála után – miként ezekből az impresszumokból kitetszik – ő lehetett a nyomda lelke.

A lőcsei nyomda cégjelzése 1705-ig Brewer Sophia, Brewer Sámuel özvegye, Sophia Breweriana, Sophie Brewerin, vagy „Typis Breverianis", 1706-tól pedig Brever Sámuel örökösei, Haeredes Brev., S. Brewers hinterlassene Erben, Sam. Breu. Dédjiech (M. Kvszle, 1914. 262. l.), amiből Hajnóci azt következteti, hogy Zsófia asszony 1705 táján követte urát a sirba.

Ebben az időben 125 nyomtatvány hagyta el a lőcsei sajtót, ami még mindig elég tekintélyes szám, de igen egyenlőtlenül oszlik meg. Igy pl. 1706-ből egyetlen lőcsei nyomtatványt sem ismerünk, s a nyomda teljesitőképessége annyira megcsappant, hogy a kurucok hadiujságját a Mercurius Veridicus-t az 1705. évi augusztusi szám kinyomatása után kénytelenek voltak Bártfán előállittatni. Még érdekesebb fényt vet a nyomdában uralkodó állapotokra Engelmajer Jakabnak, II. Rákóczi Ferenc egyik biztosának 1709. szeptember 27-én Bercsényihez intézett levele, melyben egy közelebbről nem ismeretes, 25 iv terjedelmü könyv kinyomatási nehézségeiről számol be. A lőcsei nyomda e szerint nem jöhet számitásba, mivel, ugymond „az ittvalo typographia egészen el van rakva s igy a bártfaira kell bizni. (Adalék a lőcsei nyomda történetéhez. M. Kvszle, 1884. 314-315. l.)

[36] Liliom kertetske. A M. Kvszle 1878. 218. lapján nagyszombati nyomtatványnak jelezve, de mi Sztripszkyvel (I. 2194. sz.) lőcseinek tartjuk. – E ferences eredetü, népies jellegü magyar imádságoskönyvről l. még: Gajtkó István: A XVII. század katolikus imádságirodalma. Bp. 1936. Palaestra Calasantiana 15. sz. – A kiadások sora a XIX. század elejéig tart. (Szerk.)

A szatmári békekötés után apránkint ismét megindul a rendes munka a lőcsei nyomdában, 1715-től 1740-ig ifjabb Brever János cégjelzésével. E negyedszázad alatt mindössze 106 munka jelent meg Lőcsén, amiből 34 magyar, 28 német, 25 tót és csak 19 latin nyelvü. Ezekhez járul még két magyar nyelvü nyomtatvány 1723-ból Endtner Márton impresszumával, aki tehát ismét beállt régi cégéhez, miután rövid nagyszombati tevékenysége után egy ideig (1705-1708) szülővárosában, Nürnbergben nyomdászkodott. A nyomda tevékenységéről szőlő statisztika persze korántsem teljes. Igy hiányzanak belőle azok a katolikus-ellenes röplapok és gunyiratok, melyek készitésével – bizonyára nem alaptalanul – a lőcsei nyomdát megvádolták. E vádakból kifolyólag br. Viechter János kamarai tanácsos, aki az 1717. évi lőcsei tisztujitást királyi biztosi minőségben vezette, szigoru vizsgálatot inditott, amely azonban – mint Gárdonyi Albert véli – a lőcsei evangélikusok összetartása következtében eredménnyel nem járt. Br. Viechter „ennek ellenére elrendelte, hogy két tanácsnok – egy katolikus és egy evangélikus – kisérje állandóan figyelemmel a nyomda müködését s ha a kifogásolt nyomdai termékek előállitásában bünösnek találtatnék, a városi tanács rendelje el azonnal a nyomda bezárását". (Gárdonyi Albert: A lőcsei nyomda veszedelme 1717-ben. M. Kvszle, 1938. 320. l.) A nyomda bezárására nem került sor vagy azért, mert a kifogásolt nyomtatványok előállitásával felhagytak, vagy azért, mert előállitásuknál nagyobb óvatossággal jártak el.

1748-ban, több évi szünet után, még három nyomtatvány került ki a lőcsei officinából, ezeken azonban a nyomdász neve nem szerepel. A szépmultu müintézet „hanyatlásának és teljes elhallgatásának oka – irja Hajnóci (i. m. 78. l.) – a szakavatott vezetés hiányán kivül az 1747. és 1752. évi ismételt nagy tüzvész, mely a nyomdaberendezés nagy részét elpusztitja". Ami megmaradt belőle, azt Korabinszky szerint (i. h.) a Pfannschmied és Wachsmann örökösök részint Brassóba, részint Nagykárolyba és más helyekre eladták. A Nagykárolyba került anyagot 1754-ben vette meg gr. Károlyi Ferenc. (L. Eble Gábor: Egy magyar nyomda a 18. században, Bp. 1891. 12. l.) Ballagi (i. m. 138. l.) a Magyar Muzsa 1787. évi közlésére hivatkozva azt állitja, hogy a felszerelés egy másik részét gr. Csáky Miklós püspök vásárolta meg a nagyváradi papnevelő nyomdája számára. Erről a vásárról azonban a Zsák J. Adolf által a püspöki és a papneveldei levéltárban felkutatott adatok hallgatnak. (Vö: Naményi Lajos: A nagyváradi nyomdászat története. III. M. Kvszle, 1901. 364. a köv. lapok.)

16. A TRENCSÉN-ZSOLNAI KÖNYVNYOMDA

A Felvidék Habsburg uralom alatt álló részében a XVII. század folyamán keletkezett negyedik tartósabb életü nyomda (l. Gulyás Pál: A trencsén-zsolnai könyvnyomda. M. Kvszle, 1943. 118-123. l. 2 melléklettel) megalapitása azoknak a morva exulánsoknak a nevéhez füződik, akik a felkelő csehekre végzetes fehérhegyi csata (1620) után a lednici Rákóczi-uradalomban fekvő Puhón keresztül áramlottak az országba s akik a hazai tótság irodalmi nyelvének elcsehesitésében olyan végzetes szerepet játszottak. (Vö: erre nézve Szilády Jenő: A magyarországi tót protestáns egyházi irodalom 1517-1711. Bp., 1939. 66. l.) Szimonidesz Lajos feltevését (A puchói nyomda. M. Kvszle, 1942. 183-185. l.), hogy az exulánsok mindjárt első állomáshelyükön, Puchón nyomdát alapitottak volna, sem nyomtatványok, sem egykoru feljegyzések nem támasztják alá.

Az első s egyetlen morva menekült-alapitotta nyomda, amelyről biztos tudomásunk van, a *trencséni*. Keletkezését 1632-re szokás tenni, de első biztos terméke csak 1637-ből való. Nem is nagyon valószinü, hogy sokkal előbb keletkezett volna, mert különben nem a lőcsei officinában nyomtatta volna ki az ugyancsak Morvaországból hazánkba menekült Tranowsky (Tranoscius) György liptószentmiklósi lelkész cseh-tót nyelvén irt ima- (Phiala odoramento-

rum. Lőcse, 1635. RMK. II. 502.) és énekeskönyvét (Cythara sanctorum, Pisne duchovni stare i novi. uo., 1635. vagy 1636? Vö: Szilády i. m. 101-102. l.).

A trencséni nyomda megalapitója Wokal János Vencel volt. Sem azt nem tudjuk róla, azelőtt hol müködött, sem azt, honnan hozta vagy szerezte be nyomdai felszerelését, amellyel Trencsénben 1640-ig szorgalmasan nyomtatott latin, német és tót könyveket. Trencsénbe bizonyára a XVI. század óta virágzó protestáns iskola vonzotta, mely az akkor még luteránus Illésházyak hatalmas támogatását élvezte. (L. Vlahovics Emil: A trencséni királyi katolikus főgymnázium története. Trencsén, 1895. 7. l.)

Valószinüleg még életében nyomdájában dolgozott az ugyancsak Csehországból menekült ab Hage (Hayek?) Lőrinc Benjamin, akinek neve mint müvezetőé az egyik 1641. évi trencséni nyomtatványon szerepel (Chalupka, Sámuel: Threnus domus Guzithianae... RMK. II. 585.), amikor az officina már Wokal özvegye, Dorottya kezén volt. Az özvegy 1648-ig vezette az üzemet s nyomtatványain a „Typis Vocalianae", „Typis Dorotheas Vocalii Viduae" vagy „Literis chalcographicis Vocaliani" cégjelzést használta. Ekkor a nyomda az eddigi müvezető ab Hage tulajdonába ment át. Az ő neve legutoljára egy 1655-re szóló kalendárium (RMK. II. 842.) impresszumában szerepel.

Most a nyomda Czižek (egyik német nyomtatványon Zeissel, ami azonban épp oly önkényes leforditása a cseh névnek, mint a szebeni Grüngrass Zöldfü-változata) Nikodém kezébe került, aki – mint ab Hage faktora – már egy 1649-ben megjelent trencséni nyomtatvány (M. Kvszle, 1889. 221. l. és Sztripszky II. 102. sz. cégjelzésében is szerepel. Czizek idejében, 1658-ban jelent meg – a nyomdász nevének feltüntetése nélkül – a trencséni nyomda legdiszesebb terméke, Sinapius János galgóci iskolamester, majd szakolcai, azután galgóci a végül trencséni evangélikus lelkész Parva schola in usum discipulorum Christi accomodata et disposita (RMK. II. 917.) c. tankönyve.

Czižek a nyomdát Krman Dániel Knjha života (Zsolna. 1704. RMK. II. 2224. az Országos Széchényi Könyvtár unikuma) c. gyászbeszédének életrajzi függeléke szerint[37] eladta Veterini Pál Puhóban lakó csehországi exulánsnak, aki azt Erzsébet leányának férje, Dadan János számára szerezte meg. Az adás-vétel időpontját Krman nem emliti, de valószinü, hogy a vásár 1661-ben vagy 1662 legelején jött létre, s a nyomda Veterini Erzsébet hozománya volt. (Fiuk, ifjabb Dadan János 1662. decemberében született.) Veterini veje fia volt Dadan Lukácsnak, a morva testvérek preraui papjának, aki 1628-ban jött Magyarországra, s nem lehetetlen, hogy János már itt is született. Kétségkivül már Dadan idejében, 1662-1663-ban került ki a trencséni sajtóból az a két ránkmaradt nyomtatvány, melyek egyike „Typis Trenchinii" (1662. RMK. II. 1001.), másika pedig „Typis Lutheolanis" (1663. RMK. II. 1027.) jelzéssel van ellátva.

Dadan rövidesen átvitte a nyomdát a Trencséntől néhány mérföldnyire fekvő *Zsolnára*. Az átköltözésre bizonyára a Trencsénben egyre jobban elhatalmasodó ellenreformáció s a török háboru-okozta bizonytalanság ösztönözte. Trencsén ez idő tájt már korántsem a luteranizmusnak az a fellegvára, ami Wokal letelepedése idején volt. Amikor 1645-ben Püski János nyitrai püspök betelepitette Trencsénbe a jezsuitákat, a tulnyomó részben protestáns városi polgárság és tanács nem valami szivesen fogadta őket, sőt a város országgyülési követei, Sujánszky és Melkiedes egyenesen az országgyüléshez fordultak, hogy eltávolitásukat kieszközöljék. A jezsuiták nemcsak nem hagyják el a várost, hanem rövidesen megkezdik tanitói müködésüket

[37] Ribay György 1793-ban készült, de – sajnos – kéziratban maradt Typographiae Hungariae c. összeállitásának a zsolnai nyomdára vonatkozó része, amelyet Szimonidesz id. cikkében (184. 1.) közölt, kétségtelenül innen való, hiszen Krman gyászbeszédének unikuma egykor Ribay birtokában volt.

is. 1650-ben már száznál több növendékük van. Kollégiumuk és ujoncházuk létesitésére legfőbb protektoruk Lippai György esztergomi érsek tetemes összeget (105.015 forintot) költött, 1656-ban alapitott MáriaTársulatuk rektorául pedig gr. Illésházy Györgyöt sikerült megnyerniök. (Vlahovics Emil: A trencséni kir. kath. főgymnázium története. Trencsén, 1895. 9-14., 127. l.) Ilyen viszonyok között luteránus jellegü nyomdának már nem igen lehetett tere a városban s nagy a valószinüsége annak, hogy Czižeket is ez birta rá, hogy megváljék üzemétől.

Bárhogy álljon is a dolog, annyi tény, hogy 1665-ben jelentek meg az első zsolnai nyomtatványok Dadan János cégjelzésével, s kétségtelenül a Wokal – ab Hage – Czizek-féle nyomda könyvdiszeivel. Minthogy a Dadan János névvel 1698-ig találkozunk zsolnai nyomtatványokon, s azt is tudjuk (Szinnyei. Magyar irók. II. 561. h.), hogy sirja felett 1704. julius 26-án tartotta meg Krman Dániel, a tragikus sorsu evangélikus szuperintendens és zsolnai lelkész (u. o. VII. 321. h.) a fentebb emlitett tót nyelvü gyászbeszédet. Szinnyei (i. h.), Pusztai (Nyomdászati enciklopédia) és Novák (A nyomdászat története, III. 15. l.) ugy beszélnek róla, mintha egyetlen Dadan János gyakorolta volna Zsolnán a könyvnyomtatás mesterségét, sőt Novák az officina századvégi ellanyhulását egyenesen Dadan János elöregedésével magyarázza. Egyiküknek sem tünt fel, hogy a zsolnai nyomda 1676-1683. évi termékein Alzbety Dadanka[38] szerepel az impresszumokban, ami arra vall, hogy két Dadan Jánossal van dolgunk, apával és fiuval, akik közül az első 1673 és 1676 között halhatott el, – az 1674-75. évekből zsolnai nyomtatvány mindeddig nem került elő, – a második pedig 1685 táján elérvén nagykoruságát, átvette anyjától, Veterini Erzsébettől az apai örökséget s azt haláláig birtokolta.

Krman emlitett gyászbeszéde ezeket az impresszumokból levonható következtetéseket szinte pontról-pontra igazolja. A beszédhez csatolt életrajzi függelékből megtudjuk, hogy valóban két Dadan János nevü zsolnai tipográfus volt: a nyomdát hozományul kapó apa és az 1662. decemberében született fiu. Utóbbi gondos nevelésben részesült. Az iskolában szorgalmával tünt ki, mesterségét atyja üzemében sajátitotta el. Nemcsak képzett nyomdász, hanem tanult könyvkötő és napórakészitő is volt. Amikor huszonkettedik életévében – tehát 1684-ben – megnősült, már édesanyja nem élt. Felesége Maluch Tamás zsolnai biró és egykori szenátor Zsuzsánna nevü leánya volt, aki röviddel ő előtte, 1704. február 14-én szállt sirba. Ő maga 1704. julius 25-én d. u. két és három óra között költözött el az élők sorából.

Krman életrajzi vázlatából azt is megtudjuk, miért szünetelt 1698 óta a zsolnai nyomda. Semmi esetre sem Dadan elöregedése következtében, hiszen ez idő tájt mindössze 38 éves volt, hanem azért, mivel Dadannak – mint oly sok hitsorsosának – menekülnie kellett. Hogy hol töltötte számkivetése éveit, azt Krman nem árulja el; csak annyit mond, hogy ez alatt az idő alatt mint császári irnok és arithmeticus müködött. Visszatérése időpontját sem ismerjük, de kétségtelen, hogy az a visszatérés a Rákóczi-féle fölkelés kezdeti sikereivel kapcsolatos, Krman szerint Dadan legott visszatérése évében kinyomtatott latin és tót nyelven egy imát II. Rákóczi Ferencért, hogy ezzel is kimutassa lojalitását. Ez a nyomtatvány, sajnos, egy példányban sem maradt reánk. Ez volt – ugy látszik – az ujraéledő Dadan-féle nyomda utolsó terméke, mivel tipográfusunk csakhamar elkezdett betegeskedni. Valószinüleg még ő szerződtette nyomdájába müvezetőül azt a Krolop Vendelt, aki a róla szóló gyászbeszédet 1704-ben kinyomtatta.

Az ifjabbik Dadan azok közé a nyomdászok közé tartozott, akik maguk is irogattak. Ő maga forditotta le ugyanis latinból cseh-tót nyelvre Kegelius Fülöp tizenkét lelki elmélkedését s azt

[38] Vö: RMK. II. 1394, 1497. és 1498. Az utóbbi kettőnél, az 1681-es kiadványoknál „Alzbety Dadana”, illetve „Alzbety Dadanky” áll.

Dwanac přemysslowánj duchownych cimen 1686-ban ki is hozta sajtóján. (RMK. II. 1601.) Kegelius e munkája egyike volt a XVII. század legkedveltebb imádságos könyveinek s hazánkban annyira elterjedt, hogy nem kevesebb mint 12 magyar nyelvü kiadást ért, sőt Lőcsén 1679-ben latin eredetijét is kinyomtatták. (Kegeliusról l. Incze Gábor: A magyar református imádság a XVI. és XVII. században. Bp. 1931. 131. l.) Tótul először 1666-ban adta ki Plintovic Ádám zsolnai orgonista, majd 1677-ben Kromholc János fordításában is megjelent Lőcsén. E két fordítás egyikéből sem maradt ránk példány. Plintovic fordításáról, mely a német kiadásból készült, Dadan is megemlékezik saját fordítása előszavában. Már az ő idejében is felettébb ritka volt, s részben ez a körülmény inditotta arra nyomdászunkat, hogy a maga fordítását, mely a Dadan szerint sokkal megfelelőbb latin szövegből készült, piacra vesse. (Vö: Szilády Jenő, i. m. 167-168. l.)

A Dadan-féle nyomda épp ugy, mint trencséni elődei, a fősulyt a cseh-tót kiadványokra helyezte. De azért mindkét Dadan elvétve magyar nyelvü könyvekkel is megpróbálkozott, persze csupa olyan kiadvánnyal, mely jó üzletnek kinálkozott. Igy apa és fiu egyaránt kiadta nemcsak tótul, hanem magyarul is a Neubarth-féle Uj kalendárium-ot (RMK. I. 1143. és 1359.), az apa 1673-ban egy magyar Katekizmus-t (RMK. I. 1156.), a fiu pedig 1697-ben egy magyar értelmezésekkel ellátott Donatus-t. (RMK. II. 1913.) Ezt Missovicz Mihály akkori trencséni iskolaigazgató tétette közzé, még pedig azért, mivel – mint előszavában irja – a trencséni iskolás gyerekek panaszolták, hogy szüleik nem magyar, hanem cseh értelmezésü grammatikát kénytelenek vásárolni. Bár a Dadan-nyomda a luteranizmus szolgálatában állt, azért az ellentábor rendeléseit sem utasitotta vissza. Igy itt állitották elő 1689-ben a privigyei kegyesrendi iskolának az esztergomi primást dicsőitő egyik alkalmi kiadványát (RMK. II. 1655.), de persze a nyomtatás helyének s a könyvnyomtató nevének elhallgatásával!

Krolop Krman emlitett gyászbeszédén (RMK. II. 2224.) kivül 1704-ben még egy apróságot (RMK. II. 2223.) nyomtatott ki, azután elhallgatott. A zsolnai nyomda most egy ideig gazdátlanul hevert. Ezt nemcsak az emlékek hiányából, hanem az 1707. április 3-tól 7-ig tartott rózsahegyi luteránus zsinat ama határozatából is következtethetjük, mellyel Krman Dániel elnöklete alatt egy bizottságot küldöttek ki oly célból, hogy egy luteránus érdekeket szolgáló tót nyomdát létesitsen. (Vö: Zsilinszky Mihály: A magyarhoni protestáns egyház története. Bp. 1907. 246. l.) Bizonyára ezzel a határozattal kapcsolatos a zsolnai nyomda 1707. évi ujjáéledése Lauder Vilmos vezetése alatt.

1713-ban a nyomda Chrastina Dániel kezébe került, aki azt a határszéli *Puhóra* vitte át. „1730-ig nyomtatgat itt főképpen tót nyelvü vásári iratokat, amikor a pozsonyi Royer János Pál vásárolja meg a tipográfiát". (L. Novák, i. m. IV. 32. l.) A nyomda ezzel végképp megszünik, mivel betüinek magasságbéli különbsége következtében az amugy is erősen megkopott betükészletet Royer kénytelen volt typometriájára átöntetni. (U. o. IV. 20. l.)

17. A RÖVID ÉLETÜ GRÜNDER-NYOMDA POZSONYBAN

Ugyancsak luteránus érdekeket szolgált az a nyomda, melyet Gründer Gottfried 1669-ben létesitett Pozsonyban. Müködése első éveiben nagy tevékenységet fejtett ki, főleg a pozsonyi evangélikus gimnáziummal kapcsolatban. 1672 táján Gründer – ugy látszik – katolizált s azontul leginkább Kéry János váci püspök – akkor még a pálos szerzetesek főnöke – foglalkoztatta.

Nyomdájának egyetlen 1673. évi terméke Kéry Universa philosophia scholasticá-jának három vaskos fólió kötete (RMK. II. 1325.). Ez a Gründer-nyomda legnagyobb szabásu tipográfiai alkotása. Gründer rövidesen elhalt vagy távozott Pozsonyból, s Kéry Panegyres et orationes c. beszédgyüjteményét 1674-ben Bécsben kénytelen kinyomatni.

Az elárvult nyomdai felszerelésére a kor szokása szerint valószinüleg Pozsony városa tette rá a kezét s adta el Zerweg János Gergelynek, aki 1675-1678-ig tartotta üzemben. Zerweg előzőleg Nagyszombatban müködött mint nyomdászlegény és formametsző. (Vö: Egyet. nyomda tört. 48. l.) Zerweg mellett egy 1676. évi magyar nyomtatvány (RMK. I. 1207.) impresszumában Faber Mihály is szerepel, aki hihetőleg Zerweg társa volt. A nyomda 1678-ban végleg megszünt. Miként Sonntag János Nándornak, a nagyszombati nyomda 1686. évi faktorának 1698-ban Pozsony város tanácsához intézett beadványából értesülünk, Zerweg – Sonntag Zierweg-nek nevezi – Pozsonyban letelepülése után „nem sokára" elhalt. (L. Szabó József: A pozsonyi könyvnyomdák története. Gutenberg, Eger, 1866. 84. l.)

18. TIZENHETEDIK SZÁZADI ALAPITÁSU TÉNYLEGES ÉS ÁLLITÓLAGOS NYOMDÁK DUNÁNTULON

Dunántulon szepesváraljai Bernhard Máté, Wechel (latinosan Wechelius) János Zsigmond és András, valamint Krausz Dávid fejtett ki a XVII. század folyamán hosszabb-rövidebb ideig tartó tipográfiai munkásságot. Bernhard Máté 1619-ben tünt fel *Németujvárt*, majd 1624-1632 között *Pápán* dolgozott. Wechel János Zsigmond a csallóközi *Tejfaluban* nyomtatta ki 1623., 1638., 1639. és 1646. évi naptárait, gr. Pálffy István pártfogásával létesitett officinájának eddigelé előkerült termékeit. (Vö: Sztripszky Hiador: Kőszegi könyvnyomtató a 17. századból. Vasi Szle., 1937. 114-115. l.) Wechel András, aki Sztripszky feltevése szerint alighanem János Zsigmond fia volt, 1650-ben *Somorján* s 1651-től *Kőszegen* dolgozott. Végül Krausz Dávid a sopronmegyei *Loretomból* keltezve hozott ki 1670-ben egy magyar munkát (RMK. I. 1208.), de a nagyszombati nyomda betüivel.

Wechel András kőszegi müködését Sztripszky Hiador tisztázta. Szerinte Wechel egy jeles francia eredetü nyomdászcsalád ivadéka volt, melynek tagjai Franciaországban, Németországban és Bécsben mint könyvnyomtatók és könyvárusok előkelő szerepet töltöttek be a XVI. és XVII. században. Iróink közül Szenczi Molnár Albert állt velük összeköttetésben.

Wechel András 1651-ben tette át Somorjáról Kőszegre mühelyét, valószinüleg felesége, csákvári Szabó János Orsolya nevü özvegye kedvéért, akivel 1651. január 26-án kelt egybe a kőszegi luteránus templomban. Itteni müködésének első, legalább hirből ismert terméke az 1652. évre szóló magyar kalendárium volt, melyből 12 példánnyal kedveskedett a városi uraknak. Figyelmét a magisztrátus 1651. november 7-én 12 forintnyi jutalommal viszonozta, A naptár bizonyára évről-évre megjelent. Mi csak kettőről tudunk: az 1659. éviről, melynek töredékét Ráth György áztatta ki egy könyv kötéstáblájából (ugyanő ismertette a M. Kvszemlében, 1885. 91. l.) s az 1660. éviről, melynek emlékét a városi jegyzőkönyvek egy 1659. december 24-i bejegyzése tartotta fenn. Ez a bejegyzés mint compactort emlegeti, ami azt bizonyitja, hogy – mint annyi más korabéli kollegája – a könyvnyomtatás mellett a könyvkötészetet is gyakorolta. Három legénye, akiket az evangélikus matrikula egy 1652. évi bejegyzése emleget, bizonyára a két üzem között oszlott meg.

A kis könyvnyomda betükészlete a hosszas használattól igen elkopván, 1659. február 5-én az evangélikus egyház elhatározta „három mása bötü" beszerzését s – mint a városi jegyzőkönyv bejegyzéseiből kiderül – 1663. február 9-e előtt „a Dunán inneni Consistorium typusa" kezelésével Wechel bizatott meg. A nyomdász erre való hivatkozással nagyobb házhelyet kért a várostól a nyomda kibővitésére. A tanács méltányolva kérését feláron átengedte neki egy 200 tallér értékü házát.

Bizonyára ebben az uj hajlékban s a csinos uj betükkel készült a kőszegi nyomda második ránk maradt terméke: Tieftrunck Dániel latin üdvözlő versei Reiser Antal pozsonyi lelkészhez Pál Timót nevü fiacskája születése alkalmából. A négy fólió lapra terjedő apróság 1664.

márciusában hagyta el a sajtót s gr. Vigyázó Ferenc hagyatékából került a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárába. (Cimlapjának hasonmását l. Vasi Szle., 1937. 119. l.) A tipusok árát, 150 forintot, csak 1668. augusztus 28-án fizették ki „tisztelendő Fisztrovics Gyeörgy püspök ur és a venerabile Consistorium akarattyabul", amikor nyomdászunk már nem élt. 1665. február 27-e előtt kellett meghalnia, mivel ezen a napon a városi tanács elrendeli, hogy „nézzenek utána a Praedikatorok, micsoda assecuratio mellett hagyták a Typust az asszony kezén. Visellyék is gondját az Typusnak és keressenek a könyvek nyomására alkalmas embert".

Ezt a név szerint ismeretlen „alkalmas embert" azonban csak nagy sokára találták meg, mivel a városi jegyzőkönyv tanusága szerint csupán 1668. augusztus 2-án publikálták Vitnyédi István levelét „az Typographus promotioja felől". Az uj könyvnyomtató még ebben az esztendőben a város részéről 150 forint segélyben részesült. Meddig állt fenn a nyomda, egyelőre nem tudjuk. Sztripszky véleménye szerint „az 1670 táján itt is müködő katolikus visszahatás folyamán a kis nyomda ekkor bizonyosan megszünt".[39]

Ha bibliográfusainknak hihetünk, a XVII. században *Sopronban* is gyakorolták a könyvnyomtatás mesterségét.

Igy Rexa Dezső „Sopronii 1613" impresszummal idézi Lackner Kristóf soproni polgármester Coronae Hungariae emblematica descriptio cimü munkáját, melyet Csaplovics János 1836. január 27-én vásárolt meg gyüjteménye számára. (L. M. Kvszle, 1913. 242. l.) A nyomtatvány azonban nem volt meg az alsókubini Csaplovics-könyvtárban, s véleményem szerint nem is létezett. Valószinüleg az 1615. évi lauingeni kiadásról (RMK. III. 1156.) van szó, melynek előszava „Sopronii Calendis Maij anno MDCXV" kelt.

Nem kevésbé kétes azon két – hely és nyomda nélküli apróság soproni volta, melyeket ugyancsak Rexa lokalizál Sopronba, még pedig azért, mivel az egyik egy 1681. évi Supplementum actorum hungaricorum comitalium Soproniensium s a másik egy Imago pacis ad C. Taciti Annalem I. Cap. X., s ezzel a Supplementum-mal teljesen azonos tipográfiai kiállitásu. (Vö: M. Kvszle, 1913. 347. l.) Minthogy a soproni Acta comitaliá-knak nem kellett szükségképp Sopronban megjelenniök, az Imago pacis soproni volta is fölötte kétes. Tekintve, hogy az 1681. évi soproni országgyülés Articulus-ait Brever Sámuel nyomtatta Lőcsén (l. M. Kvszle, 1896. 75. l.), sokkal valószinübb, hogy ez a Supplementum s – ha az Imago pacis valóban azzal megegyező kiállitása – ugy utóbbi is Lőcsén készült.

Horváth Ignác ugyanebbe a hibába esett, amikor az 1622. évi soproni Articuli-t megtette soproni nyomtatványnak (u. o. 1896. 72. l.), holott azon sem a nyomtatás helye, sem a nyomtató neve nem szerepel. Csatkai Endre (Régi soproni könyvgyüjtők stb. M. Kvszle, 1939. 55. l.) ugyan – forrásokra való hivatkozás nélkül – azt állitja, hogy Sopron városa „foglalkoztatott egy Mohr nevü vándornyomdászt", de ez szerinte 1619-ben történt. A városi levéltárban Mohr nyomdászkodásának semmi nyoma sem maradt, s Házi Jenő, Sopron város főlevéltárosa és történetirója, akit ebben az ügyben megkerestünk, semminemü Mohr-féle nyomtatványt sem ismer. Ugyancsak tőle tudtuk meg, hogy Dobner Sebestyén Nándor XVII. századi soproni nyomdája is a mesék birodalmába tartozik. Ez a Dobner Sebestyén Nándor Dobner Ferdinánd soproni polgármester fia volt s Firtinger szerint (vö: Grafikai Szle, 1900, 141. l.) 1673-ban, Novák szerint (i. m. III. 14. l.) 1692-ben állitotta fel szülővárosában királyi privilégium nélkül müködő officináját. Firtinger szerint mindössze néhány kis munka készült Dobner sajtóján, hely és nyomdász megnevezése nélkül. Azt is megemliti, hogy a Dobner-

[39] Sztripszky, akinek idézett cikkéből ezeket az adatokat vettük, a 120. lapon ugy tünteti fel a dolgot, mintha Wechel kapta volna 1668-ban a város 150 forintnyi segélyét, holott a 121. lapon maga bizonyitja be, hogy nyomdászunk 1665. február 27-én már nem élt!

nyomdáról a városi iratokban 1725-ben esik szó először, amikor a tanács március 2-án hozott határozattal megfenyegette, 1726. február 8-án pedig a királyi parancsra hivatkozva végleg eltiltotta Dobnert a könyvnyomtatás gyakorlásától. Házi Jenő szives értesitése szerint Dobnernek sohasem volt nyomdája, csupán betársult a Streibig-féle nyomdába, mely 1721 őszén vagy 1722 elején került át Kismartonból Sopronba s amelyről XVIII. századi alapitásu nyomdáink során fogunk megemlékezni.

19. A XVII. SZÁZADI ALLITOLAGOS BUDAI OFFICINA

Mielőtt áttérnénk az erdélyi fejedelmek fennhatósága alá tartozott országrészekben a XVII. század folyamán keletkezett nyomdák ismertetésére, néhány szóval meg kell emlékeznünk egy állitólagos *budai* mühely kérdéséről.

Alig három évvel Buda visszafoglalása után, 1689-ben Heyll Quirinus állitólagos német birodalmi könyvnyomtató I. Lipóthoz intézett folyamodványában ajánlkozott, hogy teljesen uj nyomdájával és szakképzett személyzetével Budán telepszik meg, ha évi 200 tallérnyi támogatásban részesül. Egyuttal kilátásba helyezi, hogy vele együtt több könyvkötő és egy papirmalomtulajdonos is letelepednék az országban. Nagyhangu felterjesztésében meglepő tájékozatlanságról tesz tanubizonyságot, mert ugy tünteti fel a dolgot, mintha ebben az időben nyomda, könyvkötőmühely és papirmalom egyáltalán nem lett volna Magyarországon, s kizárólag Heyll letelepülésétől függene, hogy a budai ifjuság ne nőjjön fel tanulatlanul s a derék magyarok könyvekért ne vigyék ki külföldre a pénzüket. Hogy ajánlatát minél kedvezőbb szinben tüntesse fel, egyuttal arra is kötelezi magát, hogy nyomdáját propagandisztikus célok szolgálatába állitván, a szubvenció fejében metszetekkel diszitett latin, német és magyar nyelvü fóliánsban fogja ismertetni Magyarországot. Az udvari kamara a beadványt még ez év november 2-án leküldte véleményezésre a budai kamaraigazgatósághoz, jelezve, hogy a kért állandó évi segély folyósitása akadályokba ütközik, s a könyvnyomda felállitása egyelőre nem tanácsos. Werlein budai kamarai felügyelő november 22-én kelt válaszában ugyanezen a véleményen lévén, őfelsége Augsburgban 1690. január 5-én kelt végzésével Heyll mestert kérésével elutasitotta, de hozzátette, hogy nincs semmi kifogása az ellen, ha Heyll a maga költségén állit fel nyomdát. Jelezte egyuttal, hogy ebben az esetben másféle támogatására bizton számithat. (Vö: Takáts Sándor: Egy budai könyvnyomda felállitásának terve 1689-ben. M. Kvszle, 1905. 350-353. l.)

Mi lett volna az a „másféle támogatás", azt a leirat nem árulja el. Valószinüleg az a királyi privilégium, mely nélkül – legalább elvben – az ország területén egy nyomda sem müködhetett. Ez azonban Heyll mesternek, aki amolyan szerencselovag lehetett, nem volt inyére, s igy az egész nyomdaalapitás terve dugába dőlt. Érte-e ezzel valami nagy károsodás kulturánkat? Aligha. Gárdonyi Alberttel mi sem hisszük, hogy a terv bukása az ország közmüvelődésére nagy veszteséget jelentett volna. Azt a véleményét azonban, hogy egy olyan nyomda, amely udvari pártfogásban részesül, a hazai nyomdaipar technikai fejlődését mindenesetre előmozditotta volna (vö: Az első budai nyomda terve az 1686. évi visszafoglalás után. Kvtári Szle. 1914. 145-146. l.) csak arra az esetre fogadnók el, ha bebizonyosodnék, hogy Heyll valóban kiváló szakember volt, akinek tényleg rendelkezésre állott a beadványában meglévőnek jelzett „teljesen uj nyomda". Ezt azonban Kelényi B. Ottó kutatásai (Budai impresszumos nyomtatványok. 1688-1708. A Főv. Kvtár évkönyve. III. Bp. 1933. és külön: Tanulmányok. Kiadja a Főv. Kvtár. Bp. 3. [u. o. 1934]) alapján kétségbe kell vonnunk. Heyll Quirinus sohasem volt nyomdász, hanem könyvkereskedő, aki 1684-ben telepedett le Würzburgban a különös fejedelmi kegy folytán három évi adómentességben részesült.

Azt a felfogást, hogy Heyll sohasem járt Budán, Ballagi Aladár próbálta megdönteni (Császári kormányzat Budán és Pesten 1686-1711. Bp. 1926, 7-8. l.). Szerinte Heyll esetleg egy kézisajtóval tényleg lerándult Budára, de nem lévén megelégedve az éghajlati viszonyokkal, néhány apróság kinyomtatása után visszaköltözött hazájába. Feltevését arra a török szultánt és szövetségesét, XXV. Lajos francia királyt kigunyoló német aprónyomtatványra alapitja, amelyet az ulmi Városi Könyvtár egyik kolligátumában talált. Ez a Mahometische Klag-Schrifft impresszumában („Gedruckt zu Ofen in der Teutschen Truckerey") csakugyan Budát jelöli meg nyomtatási helye gyanánt. Kelényi szerint itt költött nyomdahellyel van dolgunk s ez a tipográfiai apróság valószinüleg az augsburgi Koppmayer-nyomdában készült, amelynek tipusaival a Klag-Schrifft betüi rokonságban állanak.

Trócsányi Zoltán nézete szerint „erről felesleges vitatkozni, mert a Klag-Schrifft-et nyomtathatta bárki, aki az ujjáépülő városban azzal a mesterséggel szerencsét mert próbálni. Egy ilyen kis, kétlapos nyomtatványhoz elég volt néhány kiló betü, amelyet bármely vállalkozó szellemü nyomdász legény elhozhatott a hátán Budára. Az sem bizonyit a Klag-Schrifft budai eredete ellen, hogy ennek betüi és ugyane korból való augsburgi nyomtatványok közt feltünő hasonlóságot állapithatunk meg (Kelényi, 7. l.), mert a hasonlóság nem bizonyiték. De ha azonosságot tudnánk is megállapitani, akkor is fel lehetne tételeznünk, hogy a Klag-Schrifft betüi az augsburgi betükészletből kerültek Budára. A betüket – minthogy betüöntő mühely kétségkivül nem volt Budán – kellett valahonnan hozni s hozhatták volna akár Augsburgból is". (A régi magyar budai nyomtatványok kérdése. M. Kvszle, 1937. 174. l.) Mindez tökéletesen igaz, de ne feledjük, hogy Buda akkor az európai érdeklődés homlokterében állott s szinte önként adódott a gondolat, hogy a tipográfus Budát tegye meg a nyomtatás helyének s ezzel áruja kelendőségét fokozza.

A kérdést talán végképp el fogja dönteni valamely szerencsés véletlen, amely majd napvilágra hozza azt a Marco d'Aviano páternek tulajdonitott Jetczo^{e} ko^{e}nyu^{e}tske az Kibe mindennapi dolgokat irunck cimü, az 1688. évre szóló jövendöléseket tartalmazó müvecskét, melynek cimét egy kétségtelenül Hollandiában, – mint Kelényi véli (i. m. 13. l.), a haarlemi Abraham Castelein-féle nyomdában, – készült holland forditás őrizte mag. A forditó, aki Tacitus Ignoraramus O. P. P. álnév alá rejtőzködött s valószinüleg a holland egyetemeken szép számban megforduló magyar diákok sorában keresendő, a magyar eredeti előállitási helyét és nyomtatóját is elárulja. „Gedrukt tot Buda in de Hungerschse Taale, by Hans Bergstein". Ha ez a magyar eredeti valóban megjelent – Kelényi nem egészen meggyőző érveléssel ezt pusztán az érdeklődés fokozását szolgáló kitalálásnak minősiti – akkor a budai Teutsche Truckerey tulajdonosának a rejtélye is megoldódik, mert az talán mégsem valószinü, hogy szinte egyidőben két nyomdász jelent meg csekélyke batyuval a hátán a török iga alól felszabadult városban.

E két, 1688 tájára tehető nyomtatványon kivül – Ballagi a Jetzo^{e} ko^{e}nyu^{e}tske holland átdolgozását is budai nyomtatványnak tartja, ami Trócsányi szerint (i. m. 158. l.) sem valószinü – van még egy harmadik nyomtatvány is, amely Budát tünteti fel kiadási helye gyanánt. Ez a protestáns iskoláinkban különösen népszerü Molnár Gergely (és nem György, mint a cimlapon olvasható) -féle Elementa grammaticae latinae 1708-ból (RMK. II. 2329.). Budán készült-e, mint az impresszum alapján Ballagi véli, vagy – mint Kelényi gondolja (i. m. 15. l.) – a budai vásárok alkalmára egyik vidéki nyomdában állitották-e elő budai impresszummal, még nincs eldöntve. Abban azonban aligha van igaza Kelényinek, hogy a felhasznált betükészlet gazdagsága kizárja azt a feltevést, mintha egy Budán megforduló vándornyomda munkájával volna dolgunk. Gondoljunk csak a XVI. század nagy vándorainak (a Hoffhaltereknek és Mannelnek) teljesitményeire! Persze ezek nem pár kiló betüvel a hátukon, hanem pár társzekérre való felszereléssel járták utjukat.

20. AZ ELSŐ FEJEDELMI NYOMDAALAPITÁS: GYULAFEHÉRVÁR, 1619

Erdélyben s a fejedelmek fennhatósága alá tartozó országrészekben a XVII. század legelső nyomdaalapitása a tudománykedvelő Bethlen Gábor nevéhez füződik. Ő létesitette 1619-ben a *gyulafehérvári* fejedelmi nyomdát, bizonyára azért, hogy elsősorban az ottani főiskola szükségleteit fedezze.

A nyomdát utóda, I. Rákóczi György egyetemesebb jellegü feladatokra kivánván felhasználni, tetemesen kibővitette. Igy határozta el a nagy elődje, Bethlen Gábor által egybeállittatott gyulafehérvári Graduál kinyomatását, aminek az lett volna a célja, hogy az ország kálvinista templomaiban a ritust egységesitse. Ezért a nyomdát a nagy fólió alaku kiadványnak megfelelő tipusokkal és hangjegyekkel egészittette ki. A költségekről fogalmat adhat az a körülmény, hogy Rákóczi a mindössze kétszáz példányban megjelent Graduál egy-egy példányának előállitási költségeit 53 forint 75 dénárban, tehát az egész kiadását 10.750 forintban állapitotta meg. Ez annyit jelentene, hogy egy-egy iv 70 forint 22 dénárba került volna – a Graduál ui. 153 fólió ivből áll – ami csakis ugy érthető, ha feltesszük, hogy a fejedelem a szorosabb értelemben vett előállitási költségeken: a papiros és festék árán meg a szedő és nyomtató legények bérén kivül még a betü- és hangjegyanyag és a sajtók beszerzési költségeit is belekalkulálta az „előállitási" árba! (Vö: Kőrösi Nagy Lajos: Magyar könyv sorsa a 17. században, Uj Universum. Bp. 1940. III. 138-139. l.) Majd pedig, hogy a rumén egyházakat is elláthassa megfelelő szerkönyvekkel és katekizmusokkal, a fejedelmi tipográfiát cirill betükkel is felszereltette. Ez ujabb kezdeményezés is Bethlen Gábortól indult ki, aki még 1617 táján lefordittatta rumén nyelvre az egész Szentirást. (Vö: Ballagi, i. m. 234. l. és RMK. II. 208. l.)

Ballagi ugy tünteti fel ezt a dolgot, mintha Rákóczi Gyulafehérvárt egy külön „oláh nyomdát" állitott volna fel. Ez azonban aligha igaz, mert hiszen a nyomda egyetlen olyan ránkmaradt rumén nyelvü terméke, mely impresszumában a nyomdász nevét is feltünteti: a magyar cimlappal és ajánlással ellátott 1648. évi Catechismus Fogarasi István forditásában (RMK. II. 683.), ugyanazt a Major Mártont vallja mesteréül, aki a fejedelmi nyomda latin és magyar nyelvü termékein is szerepel! Igaz ugyan, hogy ez a Catechismus, a rumén szerkönyvektől eltérően nem cirill, hanem latin betükkel és magyaros ortográfiával szedetett, de ez még nem ok arra, hogy a szerkönyvek kinyomtatását egy teljesen különálló rumén nyomdába utaljuk. Ez annál kevésbé indokolt, mivel Major Márton brassói létére kétségkivül jól tudott ruménül, s neve után itélve (a Maior név ma is igen elterjedt a rumének között) akár oláh nemzetiségü is lehetett.

A gyulafehérvári nyomda első, névről ismert müvezetője Válaszuti András volt. Neve csupán egyetlen 1624. évi nyomtatvány (RMK. I. 539.) impresszumában szerepel, még pedig Mezleni Márton társaságában. Ebből arra következtethetünk, hogy Válaszuti a munka nyomtatása közben távozott Kolozsvárra a Heltai-nyomda faktorának. (Vö. Novák, i. m. III. 47. l.) Ekkor foglalhatta el helyét Mezleni, akinek neve a sajtó 1625. és 1626. évi termékein már egymagában szerepel.

Mezlenit 1628 táján a liegnitzi (Porosz-Szilézia) származásu Effmurdt Jakab váltja fel, aki egyik 1632. évi nyomtatványán (RMK. I. 617.) mint „Fejedelem Vrunk Typographusa és Compactora" szerepel. Feltehetjük, hogy ő készitette Bethlen Gábor kéziratos Graduál-jának Geleji Katona István által tüzetesen leirt diszes bekötését. Lehet, hogy Brandenburgi Katalin kiséretében (1626) került Bethlen udvarába. Ő nyomtatta ki többek között a Bethlen Gábort bucsuztató Epicediá-t (RMK. II. 460.; – cimlapjának hasonmását l. Szilágyi: Magyar nemzet története. VI. 401. l.), mely a cimlap hasonmásából itélve nem valami sikerült tipográfiai teljesitmény. Neve utoljára 1634. évi nyomtatványokon szerepel. Lehet, hogy távozása összefügg a nyomda legjelentősebb terméke, az öreg Graduál kinyomtatásával. Ez a nagy mü ugyancsak 1636. augusztusában jelent meg, de Geleji Katona István előszava szerint elkészül-

te négy évig elhuzódvan, már 1632-ben nyomdába adatott. A kottaszedéssel komplikált munka csak lassan haladt előre. A nyomda munkásai sehogy sem tudtak a nagy feladattal megbirkózni, s a türelmetlen fejedelem nem valami kesztyüs kézzel bánt velük. Rákóczinak egy 1635. október 2-án Tolnai István sárospataki első paphoz s bizalmasához irt leveléből (kiadva Prot. Egyh. és Isk. Lap, 1875. 779. l., idézve Szilágyi Sándor: I. Rákóczi György. Bp. 1893. 290. l.) tudjuk, hogy nem átallotta „veretni, tömlöcöztetni" őket. Rákóczi e levele szerint ugyan egy „magyar könyvnyomtatójá"-val bánt el ilyen cudarul, de ez a sors várt volna Effmurdtra is – aki ugy látszik elsősorban könyvkötő volt – ha ismerve a maga képességeinek határait, nem válik meg idejében a gyulafehérvári officinától. Annyi bizonyos, hogy az 1635-1643. évi gyulafehérvári nyomtatványokon a müvezető neve egyszer sincs kitéve. Az impresszum rendszerint: „Typis celsissimi Principis".

Rákóczi imént emlitett leveléből azt is tudjuk, hogy az öreg Graduál-t egyszerre két sajtón nyomtatták, s hogy a lengyel király utlevelével Hamburgon át Hollandiából hozattak Gyulafehérvárra nyomdászokat, de arról, kik voltak név szerint ezek a holland munkások s az öreg Graduál elkészülte után továbbra is a fejedelem szolgálatában maradtak-e, vagy pedig visszatértek hazájukba, nincsenek adataink.

Annyi bizonyos, hogy az 1644. és 1646. évi nyomtatványok kettején valami Andreas Gregorii Schemnicensis, tehát ismét magyar ember szerepel a fejedelem tipográfusaként. 1647-től 1657-ig pedig az impresszumok tanusága szerint Martinus Major Coronensis, tehát ismét csak magyar vagy legalábbis magyarországi ember állt a nyomda élén. Utóbbi alighanem azonos azzal a Marcival, aki Geleji Katona Istvánnak egy 1639. december 12-én I. Rákóczi Györgyhöz irt levele szerint (IK. 1894. 336. l.) az idő tájt jött Brassóból Gyulafehérvárra, hogy a betegségéből lábadozó, közelebbről nem ismert Alberttel együtt folytassa Katona Preconium Evangelicum ([Evangéliumi magasztalás]. RMK. II. 552. 1640-ben készült el.) c beszédgyüjteménye II. kötetének elakadt kinyomtatását.

Major Márton Gyulafehérvárra hivása valószinüleg szoros kapcsolatban állt I. Rákóczi ama tervével, hogy nyomdájában a hazai ruménség számára szükséges egyházi könyveket állittasson elő. Mint láttuk, Erdélyben nem a fejedelmi nyomda volt az első, amely a rumén lakosság, helyesebben papság könyvszükségletéről kivánt gondoskodni. Többek között Rákóczi közvetlen elődjét is ez a gondolat vezette, amikor – mint fentebb emlitettük – 1617 táján lefordittatta ruménre ez egész Szentirást. De ennek kinyomtatására már nem került sor. (L. Ballagi, i. m. 224. l.) Ezen az uton haladt I. Rákóczi György is, amikor elhatározta, hogy gyulafehérvári nyomdáját rumén alattvalói számára is gyümölcsözteti. Ily irányu programját megismerhetjük abból a Geleji Katona István által 1640. szeptember 22-én a fejedelem elé terjesztett javaslatból, mely felsorolja azokat a feltételeket, melyekre „Milovitius uramnak hittel kelleték magát kötelezni", ha el akarja érni a „vladikaságot". Ezek sorában oláh iskola létesitése mellett egy oláh typographia felállitását is kellene vállalnia, mely tan-, ima- és énekeskönyveket és „az immár oláhra fordittatott katechismust" hozná ki. (L. Ballagi, i. m. 236-237. l.) Mindezt I. Rákóczi György valósitotta meg.

A fejedelmi nyomda első ismert rumén terméke az Evangelie cu invatatura 1641-ből (Bianu-Hodos: Bibliografia românescă veche. Bucuresti, 1903. I. 40. sz.), mely az 1580-81. kiadás lapról-lapra való cirill-betüs igen hibás utánnyomása, a cimlap fonákján I. Rákóczi György cimerével. (Vö: u. o. I. 110. l.) Ezt követte 1642-ben a kálvinista Catechismu (Bianu-Hodos. 38. sz.), melyből nincs példány, de amely valószinüleg épp ugy latinbetüs, magyaros ortográfiáju nyomtatvány volt, mint ránk maradt 1648. évi lenyomata. Cipariu első kiadását 1640-re teszi, de állitását nem indokolja. (Vö: u. o. I. 107. l.) Annyi kétségtelen, hogy Geleji Katona 1640. szeptember 20-án kelt memoranduma után kellett kikerülnie a sajtóból, mert ott csak mint kész kézirat szerepel. Fogarasi István Catechismu-ja, melyet a karánsebesi és lugosi iskolákban használtak, még 1648-ban és 1656-ban (Bianu-Hodos. 64. sz.) is megjelent, de ma

már csak az 1648-i kiadásból van példány, mig az 1656-it (Ballagi, i. m. 237. l. Cipariu nyomán hibásan 1657-re teszi) ma már csak Gh. Baritiu által Nagyszebenben 1879-ben kiadott lenyomatból (l. Bianu-Hodos. I. 107. l.) ismerjük, ugyancsak 1641-ben jelent meg állitólag egy rumén prédikációskötet, a Cazanie, de ebből sem maradt fenn példány. I. Rákóczi György szellemében járt el fia, II. György is, amikor saját cimerével ellátva 1651-ben kinyomatta a Psaltirea-t (RMK. II. 752. és Bianu-Hodos. 60. sz.), amelyből két példány maradt az utókorra. (Ezek egyike, mely Szabó idejében Cipariu birtokában volt, a bukaresti Régészeti Muzeumba került.)

II. Rákóczi György egyébiránt a nyomda müködésével annyira meg volt elégedve, hogy Bisterfeld János Henrik javaslatára az officina régi, kipróbált vezetőjét, Brassai Mártont és nejét, Kovacz Annát 1651. február 24-én a magyar nemességgel tüntette ki. Nem ő volt az első magyar könyvnyomtató, aki ebben a kitüntetésben részesült. II. Rákóczi György néhány évvel előbb (1648) a nagyváradi officina vezetőjét, Szenczi Kertész Ábrahámot is nemesi sorba emelte. A Majornak adományozott cimer az un. beszélőcimerek sorába tartozik. Kék mezőben zöld ruhás férfit ábrázol, aki a szedőszekrény előtt ülve dolgozik: „Scutum videlicet militare coelestini coloris. In cujus campo sive area homo quidam veste viridi indutus sede insidente literas ex theca literarum colligere visitur". (Közli Illésy János: Nyomdászati és könyvészeti adatok. M. Kvszle, 1896. 174-175. l.)

A szépen virágzó gyulafehérvári nyomda müködésének véget vetett a gyászos 1658. esztendő, ami kor II. Rákóczi György kétszinü politikája következtében a török-tatár hadsereg végig szántva Erdélyen, szeptember 5-én teljesen szétdulta a fejedelmi székhelyet. Bethlen Gábor és I. Rákóczi György valamennyi kulturális alkotása áldozatul esett a barbár hordáknak, köztük a főiskola teljes fölszerelésével és gazdag könyvtárával. Bizonyára a fejedelmi nyomda sem került ki épségben a szörnyü pusztulásból. Legényei szerteszóródtak s faktora, a derék Major Márton végleg eltünik szemünk elől. Ami a nyomdai felszerelésből fennmaradt, az évekig használatlanul hevert valamelyik raktárban, mignem I. Apafi Mihály 1673. április 16-án azt néhai Szenczi Kertész Ábrahám nyomdájával (amelyet 1672. október 12-én kelt adomány-levelével a nagyenyedi és kolozsvári református kollégiumnak adományozott) egyesitette és Kolozsvárra szállittatta. (L. Ferenczi: A kolozsvári nyomdászat története. 42. l.)

A nyomda cirill tipusai, ugy látszik, az 1658. évi tatárdulás alkalmával elkallódtak. Legalább I. Apafi Mihály 1667. május 24-én kelt rendeletében, mellyel egy négytagu bizottságot küldött ki a gyulafehérvári rumén kolostor javainak számbavételére, nem esik szó az egykori rumén nyomdai felszerelésről. (Ez egyébként erősiteni látszik azt a véleményünket, hogy különálló rumén nyomda nem is volt Gyulafehérvárt.) A fejedelem azonban lelkére köti a bizottságnak, hogy „scholát és typographiát azután mindjárt erigáltasson". (Szilágyi Sándor: Az erdélyi nyomdászat történetéhez. M. Kvszle, 1889. 86-87. l.) Lett-e foganatja a rendelet e részének, nem tudjuk. Csak annyi bizonyos, hogy 1683-ig rumén könyv nem készült Erdélyben.

Ekkor jelent meg *Szászsebesen* I. Apafi Mihálynak ajánlva s az ő cimerével ellátva a Sicriiul de aur (Bianu-Hodos. 80. sz. és RMK. II. 1132.), mely tizenöt prédikációt tartalmaz János vinci pópa forditásában.

Ezt követte ugyane szerzőtől s ezuttal az alig kilenc éves II. Apafi Mihálynak ajánlva a Cărare pe scurt (Bianu-Hodos. 82. sz.) 1685-ből, amely már *Gyulafehérvárt* készült, ugyanitt nyomatta ki János pópa 1689-ben Molitvenic (Bianu-Hodos. 87. sz.) c. rituáléját. Ennek kolofonjában a nyomdász, Chyriac nevü, meg is nevezi magát és elnézést kér az esetleges sajtóhibákért, mert hiszen, mint mondja, „mindnyájan emberek vagyunk és tévedhetünk". Chyriac vagy Kyriak – miként ezt az 1696-ban Nagyszebenben megjelent Ciaslovetu (Bianu-Hodos. 101. sz.) kolofonjából tudjuk – Moldvából bevándorolt pópa volt s lehet, hogy a nyomdai felszerelést is onnan hozta magával.

Gyulafehérvárról történt távozása után az érseki nyomda vezetője Istvanovici Mihály volt, aki Atanáz erdélyi metropolita kívánságára 1690-ben egy rumén ábécés könyvet, a Bucovna-t (Bianu-Hodos. 113. sz. és RMK. II. 1951.) és a Chiriacodromion (Bianu-Hodos. 115. sz.) c. prédikációs kötetet nyomtatott. Utóbbi kolofonjában Istvanovici is „ama rumén országból" valónak mondja magát.

A nyomda utolsó, ma már csak cime szerint ismert terméke a gyermekeknek szánt imakönyv, a Panea pruncilor (Bianu-Hodos. 133. sz.) 1702-ből.

21. A BETHLEN ISTVÁN-ALAPITOTTA NAGYVÁRADI KÖNYVSAJTÓ (1640?) ÉS ANNAK TOVÁBBI SORSA

Mig a gyulafehérvári fejedelmi nyomdát Bethlen Gábor létesitette, Szenczi Kertész Ábrahám 1640 táján üzembe helyezett *nagyváradi* mühelye a fejedelem testvéröccse Bethlen István áldozatkészségének köszönhető. Ő volt az (vö. Ballagi, i. m. 99. l.) s nem I. Rákóczi György – miként Bunyitay Vincére való hivatkozással Naményi Lajos (A nagyváradi nyomdászat története. II. M. Kvszle, 1901. 287. l.) állitja, – aki Szalárdi János Siralmas króniká-ja szerint „az váradi nevezetes oskolához és ecclesiához szinte a luneburgumi hercegségbül, ugyaz Luneburgumból igen szép typographiát nagy költséggel hozatott volt. (Idézi Ballagi, i. m. 100. l.)

A nyomda vezetője, majd tulajdonosa, Szenczi (nemesi levele szerint Szempczi) Kertész Ábrahám egyike volt a XVII. század legkiválóbb magyar könyvnyomtatóinak. Alighanem a Pozsony megyei Szencen született jómódu közrendü szülőktől, akik a nemesi levél tanusága szerint gondos nevelésben részesitették, majd kiküldték külföldre, ahol sok országot-vidéket bejárt s a nyomdászat mesterségét is elsajátitotta. (L. Naményi, i. h. 281. l.) Naményi abból, hogy Kertész többször használta az Elzevirek mesterjegyeit,[40] azt következteti, hogy náluk nyerte el mesterségbeli kiképeztetését. (U. o. 282. l.) ugyanerre az eredményre jutott Firtinger Károly is, aki a mesterjegyek azonossága mellett még azt is felhozza, hogy Kertész nyomtatványainak „szedésbeli beosztása, a fej- és zárólécek válogatottsága, szóval az egész elrendezés az Elzevirek izlésére vall". (M. Nyomdászat, 1902. 86. l.) Azt azonban, mintha Kertész tipusai az Elzevirek betüöntődéjéből valók volnának, kereken tagadja. Ezt egyébként Pápai Páriz Ferenc sem állitotta, aki az egykoru s igy nála jóval tájékozottabb Szalárdival ellentétben csupán annyit mond, hogy „Hollandiából szép betüket hoza". (Életnek könyve. Kolozsvár, 1702. Ez a kiadás elveszett s csupán Bod Péter Magyar Féniks c. 1767-ben kihozott lenyomatából ismerjük. Itt 33. l.) Erről – ugymond Firtinger –, szembeötlően meggyőződhetünk, ha összehasonlitjuk az Elzevir-nyomtatvány U betüit Szenczi vajmi kezdetleges U betüjével". Épp igy tarthatatlan Bod Péter véleménye (A szent Bibliának históriája. 153. l.), aki ugy tünteti fel a dolgot, mintha a nagyváradi nyomdát egyenest azért alapitották volna, hogy azon a Szentirás Károli-féle forditását ujból kinyomtassák. Itt is Szalárdinak kell igazat adnunk. A nyomda eredetileg és elsősorban a nagyváradi református iskola és egyház céljait kivánta szolgálni. Ezt ránkmaradt termékei minden kétséget kizárólag igazolják.

A nyomdából igen sok tankönyv, köztük nem egy külföldi (pl. Pierre de la Ramée nagy népszerüségü Dialecticae libri duoja, 1653. RMK. II. 799.) vagy hazai (pl. Comenius: Januae linguae latinae vestibulum és Janua linguae latinae reserata, mindkettő 1643-ból [RMK. I. 48., II. 638. és RMK. I. 74., II. 637.], Bisterfeld: Elementa logica [RMK. II. 717.], Piscator: Rudimenta oratorica [RMK. II. 718.] és Rudimenta rhetoricae [RMK. II. 719.], valamennyi

[40] Sajtójának egyik legelső terméke, Keresszegi H. István: Az keresztyéni hitnec ágazatiról való praedicatiok tárháza cimlapján mesterjegyül alabárdot tartó ágaskodó oroszlán, Várad koszoruba foglalt cimere diszlik; ábrázolva: M. Kvszle, 1901. 282. l.

1649-ből) utánnyomása került ki, továbbá itt készültek a váradi tanárok munkái (pl. Kecskeméti Miklós: Angyalok éneke, 1640. [RMK. I. 707.], Püspöki János Hornius-forditása [RMK. I. 938, a forditó kilétére vö: Zoványi Jenő, M. Kvszle, 1909. 317. I. l.]) és az iskolában vitatott tételei (pl. Técsi Istváné 1647-ből [RMK. II. 680.], Tofeus [Dobos] Mihályé 1650-ből [RMK. II. 745.] s főleg a Komáromi Csipkés Györgyéi 1654-ből [RMK. II. 817-818.], 1656-ból [RMK. II. 868-871.] és 1657-ből [RMK. II. 893.]), iskolai szinjátékok (ilyen lehetett pl. a Comico-tragedia Constans 1645-ből [vö: M. Kvszle, 1878. 272. l.] s ezt a célt szolgálhatta Cornelius Schoneus Terentius stilusában készült Terentius christianus, seu commoediae sacrae-inek 1656-i lenyomata is [RMK. II. 674.]) és bizonyára számos más, ma már elkallódott alkalmi kiadvány.

Az egyház szükségleteire volt tekintettel Kertész, amikor mindjárt müködésének első évében kihozta a Catetechesis religionis christianae-t az általa annyira kedvelt tizenkettedrétü formátumban (RMK. II. 565.; uj kiadása 1644-ből RMK. II. 654. és 1652-ből RMK. II. 784.) és ennek magyar átdolgozását (1652. RMK. I. 866.), Siderius János: Kisded gyermekeknec való catechismus-át (1642. RMK. I. 33., 1649. RMK. I. 825. és talán még többször) a vasár- és ünnepnapokra szóló Evangeliumok és Epistolák-at (1642. RMK. I. 732.), Gönczi-féle Énekeskönyv-et (1648. RMK. I. 816.; 1651. RMK. I. 852., 1654. RMK. I. 852.), Szenczi Molnár Albert Psalterium hungaricum-át (1648. RMK. I. 817.), az Egynehány szép soltárok-at (1648. RMK. I. 818.) 1651-ben Sz. David soltari-t (RMK. I. 854.), Balassa-Rimai: Istenes énekei-t (1646) (vö. M. Kvszle, 1878. 272-273. l.), a névtelen Áhitatos imádságok-at (1652. RMK. I. 865.), a Canones eccleslastici. Az egyházi jo rend-tartásoknak irott törvényi latin-magyar szövegét (1642. RMK, I. 731. és II. 612.), A sacramentomok kiszolgáltatásának... módgya és rendi-t (1643. RMK. I. 539.), Gönczi György: De disciplina ecclesiasticajának 5. kiadását (1646. RMK. II. 671.).

Kertész üzemét a váradi és környékbeli tollforgató református lelkipásztorokon kivül szivesen felkeresték olyanok is, akiknek – mint Geleji Katona Istvánnak és Sélyei Balog Istvánnak Gyulafehérvárt, vagy Veréczi Ferencnek Sárospatakon – rendelkezésre állhattak a fejedelmi könyvnyomtatók. De maguk a fejedelmek is méltányolták Kertész munkásságát. Már I. Rákóczi György annyira megkedvelte, hogy nemességgel akarta őt kitüntetni s csak a halál gátolta meg terve megvalósitásában. Ez azután fiára, II. Györgyre maradt, aki Szalárdi János ellenjegyzésével 1648. december 10-én állitotta ki számára Gyulafehérvárt a nemesi armálist. A Kertésznek adományozott cimer haránt osztott paizs, „melynek felső kék mezejében egy szedőszekrényen álló jobbra néző kiterjesztett szárnyu (természetes szinü) griff áll, karmaiban (helyesen: két első lábában) festék(ező) labdákkal, az alsó fekete mezőben két fehér rózsa által kisért sárga liliom látható. A paizs feletti (nyilt) sisak koronájából egy a paizsbelihez hasonló griff emelkedik ki”.[41]

II. Rákóczi György e tettével nem csupán az atyai tervet váltotta valóra, hanem a saját véleményét is kifejezésre juttatta, összeállittatta Erdély és a kapcsolt részek törvénykönyvét,

[41] V. ö. Naményi, i. h. 293-294. l. zárjelbe tett pótlásokkal a 295. l. közölt eredeti latin szöveg alapján, mely ekként hangzik: „Scutum videlicet erectum, linea transversa bipartitum, superiori dimidia parte coelii, inferiori nigri colorum, cuius in superioris spacii sive areae fundo super castam typographicam varios cancellatim continentem typos expressus est gryphus, naturali suo colori seu pennis erecto corpore incidenti similis, capite versus dextrum scuti latus verso, alis erectis, anterioribus utrisque pedibus pilas typographicas ad consuentem quasi laborem accomodatas tenens; inferius vero scuti spacium ad utrumque angulum continet duas rosas albas, ex adverso sibi correspondentes, infra quas flos lilii crocei est delineatus; supra scutum galea militaris aperta est posita, quam contegit diadema regium, gemmis preciosis et unionibus coruscum, de quo prominet gryphus dimidiatus per omnia similis”.

és ennek felülvizsgálatára az 1653. január 15-re egybehivott gyulafehérvári országgyülés a legkiválóbb jogászokból álló külön bizottságot nevezett ki. A munkálat eredményét, az Approbata constitutiones Regni Transylvaniae et partium Hungariae eidem annexarum c. hivatalos kiadványt nem Gyulafehérvárt a fejedelmi nyomdában, hanem Kertésznél nyomatta ki (RMK. I. 878. ; a cimlap kicsinyitett hasonmása Lukinich Imre: A bethleni Bethlen család története. Bp., [1927.] 137. l.) fólió alakban.

Az Approbata alakjában s kiállításában jelent meg – de Kertész szokásos mesterjegye helyett az iktári Bethlen-család cimerével a cimlapon – a váradi nyomda utolsó s legnagyobb terjedelmü terméke, a Károli Gáspár-féle Biblia-forditás uj kiadása (RMK. I. 970.). Az uj kiadás terve Kertészt már a negyvenes évek közepe óta foglalkoztatta. Öreg Bethlen István 1646. augusztus 27-én kelt végrendeletében, hivatkozva Medgyesi Páltól szerzett abbeli értesülésére „hogy az váradi typographus az szent bibliát in folio ujonnan akarná ki-nyomtatni", erre a célra 500 aranyat hagyott, de azzal a kikötéssel, hogy örökösei annyi példányt kapjanak belőle „a mennyi 500 arany után illenék". (Vö: Naményi, i. h. 286-287. l.) Bethlenen kivül – Kertész előszava szerint – még Rhédey Ferenc és Barcsai Ákos fejedelmek, Gyulai Ferenc váradi kapitány s néhány egyházközség hozzájárulása tette lehetővé, hogy hosszas halogatás után – Bod Péter szerint 1657-ben – végre belefogjon a munkába. A szöveg szedéséhez nagyobb betüket választott, hogy – mint maga mondja – „az hajlot idejü és az ennek világában homályosodottab lelkü tanitók is inkább előmehessenek tisztekben".

A munkát megakasztotta Nagyváradnak 1660. augusztus 27-én való eleste. A kapitulációkor a törökkel szemben kikötötték, hogy a nyomdai felszerelést, a Biblia kinyomtatott iveit s más raktáron lévő könyveket bármikor kiszolgáltatják az értük jelentkező könyvnyomtatónak, aki azokat bárhova szabadon elszállittathatja. Addig is, mig ez meg nem történik, a nyomdász háza „zár és pecsét alatt" tartandó. E feltételt Ali pasa a maga részéről elfogadta s a várbelieknek adott válaszában kijelentette, hogy a könyvekkel és azokhoz tartozó eszközökkel szabadon rendelkezhetnek. Miként sárdi Nagy János 1669. február 4-én tett vallomásából tudjuk, Kertész a betükészlet mellett két sajtónak egész felszerelését s „a compactori müszert is egy néhány troculátorokon (sajtókon) kivül" ki tudta hozni a városból; csupán az egyik könyvsajtó „fája égett Váradon a rejtek pincében". (L. minderre Naményi, i. h. 287-288. l.)

Kertész a félig kész bibliával s felszerelésével átmenetileg *Kolozsvárt* telepedett le, ahol 1661-ben szerencsésen befejezte a Szent Biblia kinyomtatását (cimlapjának kicsinyitett hasonmása: M. Kvszle, 1901. 286. l.). Bod Péter szerint tizezer példányban nyomtatták, de ebből 4000 példány Várad elestekor elpusztult. (Vö: Naményi, i. h. 287. l. Naményi szerint Kis Miklós azt állitja, hogy 1500 példányban készült, de ez tévedés, mert Kis a Molnár-féle kiadásról beszél!)

Kertész röviddel ezután nyomdájával együtt *Nagyszebenbe* költözött, ahol Naményi kimutatása szerint (I. h. 290. l.) 18 magyar, 24 latin s egy német nyelvü nyomtatványt produkált. Itt halt meg 1667. május 22-e előtt, amely napon I. Apafi Mihály rendelkezett az örökös nélkül elhunyt könyvnyomtató hagyatékának leltározása ügyében.

A mühelyt a leltározás elkészülte után, julius 5-én Udvarhelyi Mihály kezelésére bizta, aki Apafiné Bornemissza Anna rendeletéből munkába vette Nadányi János Mizald Antal latin eredetijéből forditott Kerti dolgoknak le-irása c. könyvét. A nyomtatás azonban csigalassusággal haladt előre: 1668. augusztus 3-ig mindössze 40 iv készült el belőle. Ekkor Udvarhelyi elunva az örökös szemrehányásokat s még inkább azt, hogy a munkájáért járó fizetséget is hasztalan sürgette, lemondott a nyomda vezetéséről. (L. Ferenczi: A kolozsvári nyomdászat története. 40. l.) A nyomdát a városi tanács még aznap lepecsételte. (Naményi, aki i. h. 292. l. az erre vonatkozó adatot közli, ugy tünteti fel a dolgot, mintha a nyomda Kertész halála óta állt volna lepecsételve!)

A fejedelem most nemes Veresegyházi Szentyel Mihályt állitotta az üzem élére, aki 1668. szeptember 27-től 1672. október 12-ig látta el tisztét, még pedig Kolozsvárt, ahová a nyomdát rövidesen átszállitották. Itt ő fejezte be 1669-ben Nadányi könyvének a kinyomtatását. (Kolozsvár, 1669. RMK, I. 1087.) Vajon ő és ezért a munkáért kapta-e azt a 60 tallért, amelyet a fejedelem „egy könyvnyomtatójá"-nak a számadáskönyvek tanusága szerint folyósitott (az adatot Thallóczy Lajos közölte I. Apafi Mihály udvara c. értekezésében, ld. Ferenci i. m. 41. l.), legalább is kérdéses. Minthogy sem a nyomdász nevét, sem a kifizetés idejét nem ismerjük, nincs kizárva, hogy ez a 60 tallér még Udvarhelyinek járt! Szentyel a rá vonatkozólag fennmaradt néhány levéltári adatból itélve (közölve a M. Kvszle 1880. 94. l. és 1891. 421. l., utóbbit Ferenczi nem ismeri!). ezt megelőzőleg Nagybányán élt mint tipográfus, kompaktor és bibliopola. Nyomdája azonban igen jelentéktelen lehetett, mivel egyetlen terméke sem maradt reánk. Mint könyvkötő több segéddel dolgozott. Ezek egyike, valami Kys Péter megkárositotta s azután Kassára szökött. Itt Szentyel elfogatta s a „bertenházban" tarttatta mindaddig, „mig ő kegyelmét káráról meg nem elégiti" – olvassuk Kassa város 1669. évi jegyzőkönyvében. Megtörtént-e ez s mikor, arról a jegyzőkönyvek hallgatnak.

Szentyel az 1668. szeptember 27-én Gyulafehérvárt kelt konvenció értelmében évenkint 150 forint fizetést s természetben hét sing gránátposztót, 25 kis köböl buzát, két negyvenes hordó bort, fél-fél köböl kását és borsót, három disznót, hat bárányt és 16-16 icce vajat és mézet, illetve ez utóbbiak iccéjéért 25 pénzt kapott. Ennek fejében az Articulusokat ingyen s az egyéb fejedelmi rendeléseket féláron tartozott kinyomtatni. Sajnos Apafi a fizetést nem a legpontosabban teljesitette. Igy tudjuk, hogy 1670. szeptember 11-én az elmult esztendőre még 20 forinttal volt hátralékban. (L. Schönherr Gyula: Egy 17. századbeli magyar könyvnyomtató emlékezete. M. Kvszle, 1888. 279-281. l.)

Apafi 1672. október 12-én Gyulafehérvárt kelt adománylevelével a nyomda tulajdonjogát átruházta a nagyenyedi és kolozsvári református kollégiumra s – mint fentebb láttuk – 1673. április 16-án Fogarason kelt elhatározása alapján az egykori gyulafehérvári nyomda betükészletével s „minden hozzá tartozó eszközeivel" egyesitette. Az ekként meggyarapodott nyomda vezetője 1684-ben bekövetkezett haláláig Szentyel Mihály maradt.

A nyomdát ez idő tájt – ha hihetünk Misztótfalusi Kis Miklósnak (Mentsége. 24. l., idézi Dézsi Lajos: Magyar iró és könyvnyomtató a 17. században. Bp. 1899. 113. l.) – érzékeny veszteség érte. Bethleni Bethlen Elek ugyanis ki akarva nyomatni néhai testvérbátyja, Farkas Historiarum Pannonico-Daciarum libri X. cimü kéziratban maradt munkáját, a nyomdát *Keresdre* vitette, ahol 1684 elején bele is fogtak a munka kiszedésébe, ugyancsak Misztótfalusi szerint (Mentsége, 24-25. l., idézi Dézsi, 111. l.) a kolozsvári református egyház ekkor (s nem – mint Ferenczi forrásokra való hivatkozás nélkül i. m. 54. l. állitja – 1696-ban; szerinte a nyomdát Gilányi Jakab vásárolta meg s felerészben a kolozsvári református kollégiumnak, felerészben a református egyháznak adományozta; mi inkább hiszünk az érdekelt kortársnak) egy másik nyomdát vásárolt (talán mint Ferenczi véli [i. m. 50. l.] azt a kisebb sajtót, amelyen 1671-1672-ben Veracius Constantinus és Speracius, majd 1672-ben Constantinus egymaga nyomtatott néhány apróságot), hogy helyben is legyen egy sajtó, melyen a legszükségesebb egyházi és iskolai könyveket kinyomathassák. Ennek felügyeletét Sárpataki Mihályra bizták. Kezelője Dézsi véleménye szerint ennek is Szentyel volt, mint aki már 1681-ben kinyomtatta Sárpataki tiszteletes két müvét. (I. m. 11. l. 5. jegyz.) Ez azonban, ha e nyomda vásárlása a kollégiumok nyomdájának (vagy valószinübben annak egy részének) Keresdre szállitásával valóban összefügg, lehetetlen, Szentyel ugyanis ekkor már nem élt! Az uj nyomda kezelője csakis Szentyel utóda, Némethi Mihály lehetett, aki 1684 és 1690 között állt a kolozsvári officina élén.

Hogy Keresden semmiféle uj nyomdát sem állitottak fel, azt közvetve azok az adatok is megerősitik, amelyeket Lukinich Imre közölt. (Adatok a keresdi nyomda történetéhez. M.

Kvszle, 1907. 287. l.) Ezek az 1684. és 1685. évből kelt számadási feljegyzések, melyek magától Bethlen Elektől származnak, főleg a nyomdász fizetésére folyósitott összegeket foglalják magukban. Dologi kiadásokra egészen jelentéktelen tételeket tartalmaznak. Igy egy izben „sotók s praelomhoz való egyetmások kiváltására" 2 forint 58 pénzt, másszor „srófháznak foglalásáért" 1 forint 20 pénzt s ismét másszor „két srófok váltására" 1 forint 35 pénzt fizettek. Még a legjelentékenyebb tétel az a nyolc forint, amit a könyvnyomtató Kolozsvárra menet kapott, bizonyára azért, hogy nyomdafestéket s más apróbb kellékeket szerezzen be rajta. Keresden Székesi Mihály volt a nyomdász és valami Pál deák a segédje, akik Bethlen Elek feljegyzései szerint 1684. január 20-től 1685. junius elsejéig fizetésként több részletben 280 forintot kaptak kézhez. A nyomda Bethlen Farkas Historiá-jának kinyomtatásával csak lassan haladt előre, oly lassan, hogy 1690-ig, amikor a Thököly-féle betörés következtében a munka kiszedése végleg abbamaradt, mindössze 832 fólió levél készült el belőle. Akik a keresdi nyomda történetével foglalkoztak,[42] ugy vélik, hogy a nyomda 1690-ig állt fenn Keresden. Szabó Schwarz Gottfriednek a csonka példányokhoz a XVIII. század végén készült bevezetése alapján azt állitja, hogy a Thököly-féle betöréskor az eladdig elkészült ivek egy részét a nyomdával együtt Segesvárra szállitották, mig más része a keresdi vár pincéjébe került, ahol azután elpusztult.[43]

Lukinich a nyomda Segesvárra szállitásáról már nem szól. Szerinte a keresdi nyomda, helyesebben a kolozsvári és nagyenyedi református kollégiumok nyomdájának Keresdre vitt része 1690-ben tönkrement. Bethlen Farkas munkája kiszedésének még e korban is egészen szokatlan elhuzódását pedig azzal magyarázza, hogy Bethlen Elek, aki minden egyes ivet személyesen nézett át, gyakran és huzamosabb ideig távol volt. Erre vonatkozólag ugyanő érdekes eredeti feljegyzéseket közölt Bethlen Farkas történeti müve keresdi kiadásához (M. Kvszle, 1913. 148-152. l.) c. dolgozatában. E nagyrészt keltezetlen feljegyzések azonban mintha csak részben vonatkoznának a már kiszedett ivekre; egy részük oly természetü, hogy azok csak magára az eredeti kéziratra vonatkozhatnak; ezt kivánta részben helyreigazitani, részben kibőviteni. A bővitéseket sokszor magyarul veti papirra; lehet, hogy latin megszövegezésük annak a bizonyos Pál diáknak a dolga volt.

Ami magát a nyomdát illeti, a magunk részéről ugy véljük, hogy az legfeljebb 1686-ig volt Keresden. Hiszen csakis eddig az időpontig maradtak fenn keresdi nyomtatványok, egy pár, néhány lapnyi apróság: Kelp Márton akkor segesvári iskolai rektor[44] és Nagy-Ari József,

---

[42] Schwarz Gottfried: Anzeige von des H. Gr. Wolfg. de Bethlen Historiarum decadem libri XVI. als einem der gedruckten ersten u. ungedruckten andern Teil zum Verlag ganz angefertigt liegendem Werke, Lemgo, 1774. l. Szinnyei: M. irók. XII. 758. h., a keresdi torzónak bevezetése ugyanő tőle, eml. Szabó RMK. II. 2036., a Benkő J. féle teljes kiadás V. kötetének bevezetése 26-29. l., Szabó, RMK. II. 553-554. l. és az ő nyomán Novák, i. m. III. 53. l., Lukinich Imre: A bethleni Bethlen család története. Bp. (1927). 354-355. l.

[43] A XVIII. századvégi tudományos közvéleményt érdekesen tükrözteti vissza Ribinyi János 1787. évi feljegyzése, mely Bethlen munkájának drezdai példányával kapcsolatban (Szabó ezt a példányt nem ismeri) azt állitja, hogy a Historia Transylvaniae-ből [Erdély története] alig három példány maradt fenn, miután Bethlen a török támadás hirére az összes példányokat a vár pincéjébe szállittatta, ahol a tüz martalékává lettek. Vö: Kollányi Ferenc: A Széchényi Könyvtár megalakitása. M. Kvszle, 1902. 219. l. Az eredeti példányok ritkaságára vonatkozó tulzott hirekről Szabó is megemlékezik (RMK. II. 2036.), mikor 12 példányt sorol fel lelőhelyük szerint, de hozzá teszi, hogy ő maga legalább husz példányt látott belőle Erdélyben.

[44] RMK. II. 1565. és 1566.; talán ezekre vezethető vissza az az állitás, hogy a nyomda végül Segesvárra került. Kelp müvecskéi 1685-ből valók. Ugyanő 1689-ben már Nagyszebenben dolgoztat, ami arra vall, hogy Keresden ekkor már nem volt nyomda.

Apafi udvari papja[45] tollából, Tutius György segesdi lelkész Epigrammata Catonis Christiani libri IV.-ja (1686. RMK. II. 1681.), amelyeket bizonyára a szerzők rendeltek meg Székesinél, mig Medgyesi Pál: Lelki A Be Ce-jenek 4. kiadása (1684. RMK. I. 1319.) és Szent-Mártoni Bodó János 1621-ben irt Dialogismus a Krisztus haláláról és feltámadásáról (1685. RMK. I. 1333. ; példány ismeretlen) c. müve talán a nyomdász saját vállalkozása volt, mellyel a Bethlen-féle munka előállításában beálló kénytelen szüneteket iparkodott kitölteni.

Akár 1686-ban, akár 1690-ben, de annyi kétségtelennek látszik, hogy a Keresdre vitt nyomda visszakerült *Kolozsvárra*[46] Udvardi Mihály vagy Veresegyházi István keze alá, aki Udvardit 1690-ben a nyomda vezetésében felváltotta. Utóbbi 1693-ig állt a nyomda élén. Ekkor a nyomda önálló élete egy időre megszakad.

Ez idő tájt ugyanis az Amsterdamból Teleki Mihály hivására hazakerült Misztótfalusi Kis Miklós, az európai hirü betümetsző és öntő Kolozsvárt a magával hozott anyag felhasználásával könyvnyomtatómühelyt állitott fel. A papokból és világiakból összetevődött református egyháztanács rábizta a két kollégium és a kolozsvári egyház nyomdáját. (Dézsi, i. m. 112. l.) Ezt annyival is inkább megtehette, mivel mindkét nyomda betükészlete a hosszas használattól már igen elkopott és Kis megigérte, hogy ezek tipusait ingyen fogja ujraönteni, feltéve, ha neki is megadják mindazokat a jogokat és kiváltságokat, melyeket elődei is élveztek. Az egyházi tanács mindebbe belement s a nyomda részére átengedte a Torda utcai könyvnyomtató házat. Ezt azonban Kis nem találván céljaira alkalmasnak, sógorával elcserélte, s mühelyét felesége családi házában rendezte be. (U. o. 117. l.) Elhamarkodott lépésüket a kolozsvári papok és tanárok, akikkel Kis rövidesen összezördült, keservesen megbánták s mindent elkövettek, hogy legalább a kolozsvári egyház nyomdáját viszszahóditsák Kistől. (U. o. 170. l.) Amikor azután az 1697. évi nagy tüzvész a város tetemes részét elhamvasztotta s Kis nyomdaépületét is közelről fenyegette, az egyházi tanáccsal oly határozatot hozattak, mely arra kötelezte Kist, hogy haladéktalanul szolgáltassa ki a kollégiumok és az egyház betükészletét, az ujraöntött tipusokat és a még átöntetleneket egyaránt. (U. o. 170. l.) Kis kézzel-lábbal tiltakozott ez ellen a rá nézve sérelmes határozat ellen s annyit sikerült elérnie, hogy halasztást kapott s egyben igéretet arra nézve, hogy az eredetileg ingyen felvállalt átöntésért száz betünkint 25 dénárt fizetnek neki s hogy a betüket az egyház, amig ő él, nem fogja használni. (U. o. 171. l.) Kis az átöntés kötelezettségének részben megfelelt s egy 1702. február 3-án kelt nyugtatványa szerint a megujitott betükért Némethi Sámuel kolozsvári lelkésztől több évi részletben 560 magyar forintot kapott. Ugyanekkor kiadta az egyházi nyomda felszerelését s az átadáskor megállapitott hiányokért kárpótlásul átengedte egy 12 forint értékü saját sajtóját. Egyuttal két rendbeli zsidó betükészletet is adott 37 forint értékben, de ez összeg kifizetését, tekintettel arra, hogy a kollégium sajtóját s egyéb eszközeit használta, utóbb elengedte. (L. Ferenczi, i. m. 55. l.) A kollégium nyomdája[47] továbbra is Kis birtokában maradt. Csak 1703-ban került vissza az egyház birtokába, amikor Kis nyomdáját az özvegytől megvásárolták. Ennek betükészletét Kis érintetlenül hagyta; ezt mint használhatatlant a kollégium könyvtárhelyiségében raktározták el. (Ferenczi, i. m. 73. l.) 1730-ban a református egyház nyomdájaként tovább müködő Kis-féle nyomda akkori bérlőjét, Pataki Sámuelt szerződésben kötelezték rá, hogy „a most nyugovó typographia elkopott régi betüinek

[45] 1684 és 1685-ből; példány ismeretlen. Emliti Benkő a Bethlen féle Historia V. kötetének előszavában. Vö: M. Kvszle, 1883. 248. l.

[46] A Szentyel-féle sajtó egy darabja 1896-ban még megvolt a kolozsvári református kollégiumban, rajta e kivésett sorral: Curavit Michael Sz. Veresegyházi. L. Ferenczi, i. m. 41. l.

[47] Ferenczi egyre „2 régi nyomdát" emleget, holott a gyulafehérvári és nagyvárad-kolozsvári nyomdák már régen egybeolvadtak s ezeket Kis is Mentségé-ben egynek veszi.

megujitására igyekezzék, bona fide christiana" (U. o. 79. l.), de ez a kikötés továbbra is irott malaszt maradt.

A kollégiumi nyomda üzembehelyezésére csak 1755-ben került sor. Ekkor adták át egész betükészletét – mely 23 mázsát és 30 fontot nyomott – Páldi Székely Istvánnak, hogy azt ujraöntve üzembe helyezze. Székely 1717. december 27-én született Kolozsvárt s ugyanitt végezte gimnáziumi tanulmányait. Már diák korában annyira érdeklődött a könyvnyomtatás iránt, hogy Szatmári Pap Sándor nyomdájában eltanulván a mesterség elemeit, a kollégium egyik szobájában a saját használatára egy kis mühelyt rendezett be, melyben kinyomtatta Vitringa Campesius ma már egy példányban sem ismeretes teológiai apróságát. 1741 őszén a református főtanoda 400 forintnyi segélyével Leydenbe ment, hogy elsajátitsa a betümetszés és öntés mesterségét. Később ujabb 300 forint segélyben részesült s ezt 1745-ben saját betüivel nyomtatott lappal nyugtázta. 1749-ban, amikor Utrechtben élt, ujabb segélyért folyamodott s a kapott 100 aranyat ujból nyomtatott nyugtán ismerte el. 1752-ben végre hazatért Kolozsvárra. A református főtanács szeptember 24-i ülésén személyesen bemutatta matrixait s kérte alkalmaztatását. Ezt meg is igérték neki, de igéretüket csak 1755-ben teljesithették. Ez év február 15-én adták át neki a régi nyomda használhatatlan betüanyagát, hogy azt ujraöntve mint kollégiumi nyomdát helyezze üzembe.

Székely értette mesterségét. Tényleg berendezett egy betüöntő mühelyt s több tanitványt képzett ki e téren, akik azután Debrecenben és Balázsfalván (ennek rumén nyomdáját maga Székely látta el betükészlettel) dolgoztak. A kollégiumi nyomdát azonban 1769. március 19-én bekövetkezett haláláig nem igen frissitette fel. „Az átvett betüket – irja Ferenczi (i. m. 84-85. l.) – azon módon hagyta hátra, csak kevés ujraöntött betüt találtak a feljegyzéskor s a nyomda általában nem volt virágzó állapotban". De nem is lehetett: hiszen a legjövedelmezőbb nyomtatványok előállitása, minők a naptár, az ábécé, a katekizmus, a nagy- és félzsoltár a több efféle, a református egyház nyomdáját bérlő Pataki Józsefnek kizárólagos szabadalma volt! (U. o. 83. l.)

A kollégium most elhatározta, hogy nem kisérletezik többé bérlőkkel, hanem – a jezsuiták módjára – saját kezelésében tartja fenn az üzemet. Az igazgatást Pataki Sámuelre, a kollégium rendes felügyelőjére bizta, aki 1785. április 5-ig látta el tisztét. Mint a lemondásakor felvett jegyzőkönyvből tudjuk, Pataki a nyomdát igen felvirágoztatta. Hivatalba lépésekor a nyomda „igen csekély állapotban volt, melyben csak kevés öntött betük s azok is mind kopottak, egy elviselt nyomtató sajtó és egyéb eszközök majdnem hasznavehetetlenek; attól fogva pedig a régi betük ujra öntettek, feles ujakkal megszaporittattak. Szép számban uj mátrixok szereztettek[48], s egy ujabb sajtó állittatott, a régi is egészben ujonnan készittetett, egyéb typographiai instrumentumok is felesen vétettek; ide járul, hogy nevezetes könyvek jöttek ki azon idő óta ezen typographiában, hogy az exemplárokban már sok ezer forint tőkéje van". (Ferenczi, i. m. 85. l.) Ugyancsak ő alatta emeltetett az az épület, mely, kibővitve, még 1896-ban is a nyomda otthona volt.

Az elért eredményekben bizonyára nem kis része volt Kapronczai Ádámnak, az egykori nagyenyedi diáknak, aki Kolozsvárt, majd Bécsben és Triesztben elsajátitván mestersége minden csinját-binját, 1780 tavaszától 1784. március 4-ig évi 300 forint fizetéssel, szabad lakással s mellékes javadalmakkal a kollégiumi nyomda vezetője volt. (U. o. 86-87. l.)

[48] A Sárdi-féléket vették meg Lőcséről. Ferenczi jegyzete.

22. A MÁSODIK FEJEDELMI NYOMDAALAPITÁS SÁROSPATAKON

A XVII. század folyamán a Bethlen Gábor-alapitotta gyulafehérvári fejedelmi nyomdán kivül a század derekán egy második fejedelmi nyomda is létesült, még pedig *Sárospatakon*. Erre I. Rákóczi György felesége, Lorántfi Zsuzsanna kezével tett szert. (Vö: A sárospataki református főiskola értesitője. Sárospatak, 1895. 2. l.)

I. Rákóczi György és felesége mindent elkövetett, hogy a Sárospatakon 1531-ben a régi ferences kolostor helyén és Kopácsi János ex-ferences vezetésével megalakult iskola szinvonalát emelje. Egy második gyulafehérvári főiskola eszméje lebegett I. Rákóczi György szeme előtt s azt – miként Bethlen Gábor a gyulafehérvárit – megfelelő nyomdával is fel akarta szerelni. Világosan kitetszik ez Tolnai F. István sárospataki prédikátornak és az iskola gondnokának I. Rákóczi Györgyhöz 1635. március 2-án kelt és sokszor idézett (legutóbb Harsányi István: A sárospataki nyomda leltárai. M. Kvszle, 1926. 112. l.) levelének következő részletéből: „A typographiának elkészitésére tudom Ngodnak szorgalmas gondja vagyon, mindazáltal mégis alázatosan könyörgünk Ngodnak, mint Kegyelmes Fejedelmünknek, hogy legyen oly reá való vigyázása Ngodnak, hogy rövid idő alatt elkészüljön. Soha meg nem mondhatjuk, minemü nagy szükségünk vagyon reá".

I. Rákóczi György nem maradt a jó szándéknál: a nyomda legfontosabb részét, a tipusokat be is szereztette, de a sajtó felállitása sokáig elhuzódott. A „sok szép tipusok" – panaszolja Medgyesi Pál 1649. október 22-én III. Rákóczi Zsigmondhoz irt levelében – „csak rosdában" állottak. Pedig Medgyesi szerint a nyomda üzembe helyezéséhez már nem kellene egyéb, mint egy épület és „holmi famunkabeli segittetés", nyomdász majd csak akadna „aki conventio nélkül is örömest felvállalná azt a hivatalt". (Medgyesi levelét először az Erdélyi Prot. Közl. tette közzé 1876. 320. l., s azóta sokszor idézték, legutóbb Harsányi i. h.)

III. Rákóczi Zsigmond és özvegy édesanyja most már hamarosan tető alá hozták a régóta vajudó nyomda ügyét. Elhatározásukra döntő hatással lehetett Comenius Amos János az iskola élére való meghivása. Neki a megvalósitandó pedagógiai reformokhoz mulhatatlan szüksége volt nyomdára. Mire Comenius 1650. november 20-án Sárospatakra érkezett, a nyomda is állt, sőt vezetőjét, az ugyancsak külföldi Renius Györgyöt is megfogadták. III. Rákóczi Zsigmondnak november 10-én Klobusiczky András uradalmi igazgatóhoz intézett leveléből tudjuk, hogy Lórántfi Zsuzsanna évi 30 császári tallér készpénzfizetést s elég tekintélyes természetbeni szolgáltatást biztositott neki: nevezetesen 18 köböl buzát vagy lánglisztet, két hordó bort vagy ennek fejében 20 forintot, egy-egy köböl borsót és kölest, két köböl árpát, két disznót vagy hat forintot, tiz gomolya (justae) vajat és 60 font sajtot. (Vö: Szilágyi Sándor: Az első sárospataki nyomtatvány. M. Kvszle, 1886. 13. l.)

A sajtó első terméke – Comenius saját állitása szerint (Opera omnia, III. 68. l., idézi Szilágyi, M. Kvszle, 1886. 14. l.) – Primitiae laborum scholasticorum cimmel kiadott három beszéde (hasonmások: M. Kvszle, 1886. 16. és 17. l.) volt. Ugyancsak az ő tollából került ki a nyomda pedagógiai szempontból legfontosabb terméke az Eruditio scholastica három kötete, mindhárom 1652-ben. (RMK. II. 770-772.) A mü első része a Vestibulum 1737-ig hazánkban számos uj kiadást ért. Ezek kettejét 1661-ben és 1662-ben maga a sárospataki officina állitotta elő. (RMK. II. 975. és 998. L. Szinnyei: M. irók. II. 96. h.)

De a nyomda legszorgalmasabb foglalkoztatója Medgyesi Pál volt, akinek 1653-1660. között nem kevesebb mint tizenhat munkája került ki a sárospataki sajtóból, nem számitva bele a Liturgia sacrae coenae-t 1658-ből, melyhez szintén ő irt előszót. Közben Renius 1657. junius 24-e után meghalt. (Egy e napon elhangzott beszéd még Renius cégjelzésével jelent meg. RMK. I. 992.) „Ő Nagyságok Typographiajok" (vö. a RMK. I. 873. impresszumával; latin megfelelői: „Typis Celsiss. Principis" és „Typis Illustr. Principis", RMK. II. 835. és 836.,

mindhárom Rosnyai féle nyomtatványokon) vezetője Rosnyai János, a későbbi debreceni könyvnyomtató lett.

A nyomda Rákócziné Lorántfi Zsuzsanna 1660. április 18án bekövetkezett halála után a fejedelemasszony végakarata következtében a sárospataki református kollégium tulajdonába ment. Mint kollégiumi nyomda, Rosnyai szakavatott vezetése alatt 1671. október 20-ig müködött. II. Rákóczi György özvegye, a katolikus Báthory Zsófia apránkint sorra megvonta mindazokat a jótéteményeket a kollégiumtól, amelyekkel azt anyósa elhalmozta. Igy az iskola épületeit s minden ingatlanát a várba telepitett jezsuitáknak adományozta. Ez intézkedések következtében a kollégium tanárai és tanulói Debrecenbe, majd Gyulafehérvárra költözködtek. Velük együtt Rosnyai is *Debrecenbe* távozott s a magával vitt nyomdai felszerelést ládákba csomagoltan az ottani nagy tanácsháznál raktározta el.

A nyomda elköltöztetése, ugy látszik, simán ment végbe. Miként ez a nyomdáról 1666-ban, 1669-ben és 1674-ben – ezuttal Debrecenben – felvett és szerencsésen ránk maradt leltárakból megállapitható, nemcsak a nyomda 55 mázsa és 47 font sulyu egész betükészletét, a kalendáriumhoz való jegyeket, néhány betü hijával az ötféle iniciálé-sorozatot, a „könyvek végében s Titulus eleiben levő" 26 „cifra"-t s az egy mázsát és 100 fontot kitevő „külömb külömb flores"-eket sikerült Debrecenbe átmenteni, hanem a két sajtót is, a hozzájuk tartozó két réz „fundamentum"-mal, még pedig a kisebbiket „minden szerszámával a Rámák Strophjain kivül" s a nagyobbikat két oszlopa s az egyik ráma összes csavarjai hiján. De még az olyan apróságokról sem feledkeztek meg, minők a betüszedéshez szükséges hat darab sorjázó – az 1674-i leltár a német Winckelhak müszót használja, az 1666. évi a magyar „bötü szedő vas"-at (mellesleg, ez megdönti Pusztai (s. v. Szedővas) azon állitását, mintha szedőink 1796-ig vasból készült sorjázók helyett a betüöntők fasorjázóit használták volna; ezt az állitást a Biró-féle Nyomdászati Lexikon. Bp. 1936. is megismétli!), „a két praelumhoz (sajtóhoz) való, összve-járó, két vas-gyertya tartó", egy „félágu patkóverő", egy „három szegü stropholo vas", két „gyarló punctura" (mai müszóval péce, a sajtó födelére alkalmazott fém-cövek, mely a nyomandó ivek megrögzitésére szolgál), hat ugyancsak „gyarló" rámába való „sroph" s különböző „praelumhoz való fa strophok". Megjegyzendő, hogy a betükészlet nagy részét a rekeszes betüszedő szekrényekben (casta) vitték át Debrecenbe (az 1674-i leltár 59 castát sorol fel az 1666. évi leltár 43 és fél pár castájával szemben) s csak 10 mázsa 97 fontnyit 14 közönséges ládában, ebből két mázsa 43 font uj betüt.

Ha a Debrecenben felvett leltárt egybevetjük a még Sárospatakon készült, különösen részletes 1666. évi jegyzékkel, ugy megállapithatjuk, hogy mindössze egy „kető kantso vagy katlanka", egy „négy szegő lábas asztal", „három rosz egyes székek", 18 „bötü tarto théca", egy „punctura", egy „ollo pengelye nélkül", két „kopott vesük fa nyelestől", két „hitván reszelők", egy „keresztes veső", egy „vas rámát srofolo pörölyöcske", két „nyomtatáshoz valo kész lapta", nyolc „bötühöz valo hajok" s egy „gyantát főző réz fazék fedelestől, lábastól", tehát csupa nagyrészt könnyen pótolható apróság ment veszendőbe.

A leltárak szerint a sárospataki nyomda a következő betüfajokkal rendelkezett: A) latinok: a) antikva tipusok a következő nagyságokban: Canon magnus; Canon parvus; Secunda magna; Secunda parva; Paragon; Tertia; Media; Cicero; Garmond (jegyzékeink hol Garmontnak, hol Gármuntnak irják!); b) dőlt (kurziv) tipusok: Paragon; Tertia; Media; Cicero; Garmond; B) görögök: Tertia; Media; Cicero s végül C) héberek csupán Cicero-nagyságban. A görög és héber tipusok csekély mennyiségéből következtethetjük, hogy a nyomda görög vagy héber könyvek kinyomtatására nem gondolt s tipusait a. teológiai munkákban néha elkerülhetetlen görög vagy héber idézetek kedvéért szerezte be. Érdekes, hogy a nagyobb (Tertia és Media) görög betüfajok az 1674. évi leltárban szerepelnek először s igy azokat a nyomdának 1669. november 19-e után kellett beszereznie. A nyomda huszonegy évi fennállása alatt, irja Harsányi (M. Kvszle, 1926. 113. l.) „Szabó K. és Sztripszky adatai szerint 62 magyar és 35

latin, összesen 97 nyomtatvány került ki sajtói alól, nem emlitve néhány olyan hely nélkül megjelent nyomtatványt (Pósaházi vitairatai, az 1667-i vizsolyi kánonok stb.), melyek valószinüleg Sárospatakon nyomattak" s tegyük hozzá mindazt az efemer értékü sajtóterméket – gondoljunk csak a felszerelés naptárjegyei által bizonyitott sárospataki kalendáriumra – melynek még csak a hire sem maradt az utókorra! Sajnos, a nyomda Debrecenbe költöztetésével sem kerülhette ki sorsát, a végső pusztulást. A debreceni nyomdával együtt a pataki is áldozatául esett 1706. október 21-én a katonák pusztitó dühének.

23. A FERENCESEK CSIKSOMLYÓI NYOMDÁJA (1675 KÖRÜL)

1675 táján létesült az első erdélyi katolikus jellegü könyvnyomda a ferencesek Sarlós Boldogasszonyról elnevezett *csiksomlyói* kolostorában.

Alapitása az 1629-ben Nagykájonban született Kájoni János nevéhez füződik, aki főleg az egyházi ének és zene fejlesztése körül szerzett érdemeket. Korán, 1647-ben lépett Sz. Ferenc rendjébe s ott csakhamar vezető pozicióra emelkedett. 1664-ben felépitette a tatár betörés alkalmával elpusztult csiksomlyói templomot s 1669-ben az ottani iskolát, mely annyira fellendült, hogy 1690-ben 171, 1694-ben pedig 200 növendéke volt.[49]

Még 1669-ben Szárhegyre, majd 1675-ben ismét Csiksomlyóra került s mint tartományi rendfőnök, ott könyvnyomdát állitott fel, melynek valami Cassai András volt a faktora. A nyomda első ismert és irodalomtörténeti szempontból legjelentősebb terméke a Kájoni-szerkesztette Cantionale catholicum 1676-ból (RMK. I. 1188.), melyben több száz magyar és latin egyházi éneket gyüjtött egybe. A munkát a szerzetesek sajtójukon 1719-ben és 1805-ben ujból kinyomtatták. (L. Pintér Jenő: Magyar irodalomtörténete. Bp. 1931. III. 220. l.) Egy másik fontos kiadványa a szerzetesek használatára szánt latin imakönyv, a Nova quaedam officia cum propriis Sanctorum Regni Hungariae et SS. Ordinis S. P. N. Francisci (M. Kvszle, 1913. 347. l.) 1685-ből, melynek Szabó előtt ismeretlen unikumát 1913-ban a székelyudvarhelyi ferences zárda őrizte. E nagyszabásu munkák mellett a nyomda főleg naptárakat, néhány lapnyi népies hitbuzgalmi kiadványokat vetett a piacra, amelyek tulnyomórészt elpusztultak.

A barátok, akik maguk dolgoztak sajtójukon, elvétve később is megpróbálkoztak egy-egy nagyobb szabásu kiadvánnyal. Igy 1745-ben egy Verbőczi-kiadással. A nyomda még a XIX. században is vegetált, sőt 1848-49-ben bizonyos nevezetességre tett szert azzal, hogy a hazafias barátok nyomtatták ki Bem hivatalos közlönyét, a Hadi Lapok-at. Utoljára – irja Firtinger – a kopott betükkel már csak gyónó-cédulákat, rövid imákat s egyéb apróságokat állitottak elő.[50] Az utolsó, szedésben jártas barát szerinte 1897 táján halt el.

[49] Vö: A csiksomlyói r. k. gimnázium értesitője. 1896. 4. l. Ezzel szemben Rupp Kornél: Adalékok Kájoni János életéhez, M. Kvszle, 1836. 65-67. l. c. dolgozatában azt állitja, hogy Kájoni az iskolát 1661-ben épitette fel s 1666-ban mint mikházai zárdafőnök az ottani fából épitett kolostort cserélte fel kőépülettel.

[50] Vö: Grafikai Szle, 1897. 164-165. l. – Testimonium de confessione paschali peracta [tanusitvány a husvéti gyónás elvégzéséről]. – A nyomda egész terméséről tájékoztat Glósz Miksa: A csiksomlyói szent Ferenc-rendi szerzetesek nyomdája 1682-1884. évig megjelent könyvek és egyéb nyomtatványok teljes cimtára. Csiksomlyó, 1884.

24. A XVII. SZÁZAD VÉGÉN KELETKEZETT KOLOZSVÁRI UNITÁRIUS KÖNYVNYOMDA

A XVII. század utolsó tizedében három (vagy valószinübben két) uj nyomda keletkezett, mindhárom *Kolozsvárt*.

Ezek legelseje az a nyomda volt, melynek legrégibb emléke Comenius Amos Jánost Eruditio scholasticá-jának első része 1691-ben ezzel az impresszummal: „Apud Viduam Andreae Lengyel" (RMK. II. 1685.). Ez a Lengyel Andrásné tulajdonképpen Kmita András nevü lengyel unitárius özvegye, született Wilhelm Krisztina volt, aki 1704. junius 14-én bekövetkezett haláláig élt Kolozsvárt. Vagyonos asszony volt, s Uzoni Fosztó szerint ugy került a nyomda birtokába, hogy pár ezer forint kölcsönnel hozzájárulván az unitáriusok nyomdája megvásárlásához, ezek nyomdájukat zálogkép engedték át neki. (Vö: Ferenczi, i. m. 69. l.) Ennek azonban Ferenczi véleménye szerint ellene mond az a körülmény, hogy az unitáriusok csak az 1696. január 18.-i egyházi főtanácsi ülésben rendelték el a nyomda javára eszközlendő gyüjtést s az igy befolyt „összegekből Danzig városából (Kemény József szerint Kmita Jánostól, de a kortárs Misztótfalusi Kis Miklós szerint [Mentsége, 45. l.] az unitáriusok Bécsből hozatták betüiket) 4000 forinton nyomdát vettek, melyet a jelenlegi (1896) r. k. plébániai épületben, Jakab Elek szerint a főtéri templom sekrestyéjében helyeztek el; mert ezek akkor még kezökön voltak". A nyomda – irja továbbá Ferenczi – 1696. február 6-án vagy 7-én érkezett meg, de csak 1697-ben kezdte meg müködését. (U. o. 72. l.)

A magunk részéről éppen nem tartjuk kizárt dolognak, hogy a Lengyel (Kmita) Andrásné és az „unitárius ecclesia" cégjelzéssel ellátott nyomtatványok egy és ugyanannak a sajtónak a termékei. Kmitáné anyjával, Wilhelm Mártonnak, II. Kázmér és III. Zsigmond lengyel királyok udvari orvosának özvegyével Lengyelországból – tehát akár Danzigból is – telepedett le mint menekült Kolozsvárt s innen hozhatta magával a nyomdát mint a Kemény-emlitette Kmita Jánostól férje utján rászállt örökséget. Néhai férje révén kétségtelenül volt valami köze a könyvnyomtatáshoz, sőt több mint valószinü, hogy özvegyi jogon gyakorolta ezt a mesterséget. Sok baja lévén a munkásokkal, igyekezett megszabadulni a nyomdától, mely az emlékek tanusága szerint 1699-ig az emlitett munkán kivül semmit sem produkált. Nagyon kapóra jött tehát neki az unitáriusok abbeli törekvése, hogy nyomdát állitsanak és sietett nekik Danzigból hozott nyomdáját felajánlani. Csakis igy válik érthetővé, mint vehette az unitárius egyház már 1696. február elején birtokába a danzigi nyomdai felszerelést, jóllehet alig három hét előtt inditotta meg erre a gyüjtést!

Ezt a véleményünket az 1698. évi Catechesis (RMK. I. 1522.) is megerősiti, mely „Az Unitária Ecclesia typusai-val Kmita Andrásné költségével" jelent meg. Minthogy azonban az unitáriusok nem tudták kifizetni a teljes vételárat, az özvegy továbbra is részese volt az üzemnek s a kiadványok egy része 1699-1703. között az ő cégjelzésével látott napvilágot. Különösen az olyanok, amelyeknél az előállitó nyomda unitárius voltát nem látszott célszerünek kihangsulyozni. Ilyenek például Szent-Páli Nagy Ferenc Verbőczi-Compendium-a (RMK. I. 1541.) 1699-ből, a katolikus Beniczky Péter Magyar rhitmusok cimü verseskönyve (RMK. I. 1554.) 1700-ból s a Vizkeleti Zsigmond kolozsmonostori prelátust üdvözlő Vale Eucharisticum (RMK. II. 1999.) ugyanabból az esztendőből, vagy a református Dálnoki Benkő Márton Florus-forditása (RMK. I. 1649.) 1702-ből.

Kmitáné halálával a nyomda müködése megszünik. Ugy látszik, ő volt az éltető lelke az egész vállalkozásnak. A nyomda müvezetői sorából név szerint kettőt ismerünk, Liszkai Mihályt (1697) és Heltzdörffer Mihályt (1702), aki utóbb – mint láttuk – Nagyszebenben gyakorolta mesterségét. A használatlanul heverő nyomdát Bod Péter szerint (vö: Ferenczi, i. m. 73. l. jegyz.) a háboruság idejében a templomban raktározták el, amelyet Steinville erdélyi katonai parancsnok rendeletéből átadtak a katolikusoknak. Betüanyagát Ferenczi szerint 1737-ben a reformátusok vették meg.

25. MISZTÓTFALUSI KIS MIKLÓS KOLOZSVÁRI NYOMDÁJA

Jóval nagyobb jelentősége volt annak a *kolozsvári* nyomdai üzemnek, melyet ugyancsak az 1690-es évek elején Misztótfalusi Kis Miklós alapitott, aki, mint láttuk, a református főiskola és a református egyház nyomdáit is egyesitette a maga officinájával.

Kis Miklós[51] a Nagybányával szomszédos Alsómisztótfaluban született 1650-ben, szegény sorsu szülőktől. Iskoláit szülőfalujában, Nagybányán és Nagyenyeden végezte Horti István nagybányai rektor, majd misztótfalusi lelkész támogatásával, 1676-ban preceptor volt Nagyenyeden, 1677-ben pedig tanitó lett Fogarason, ahol ekkor régi jóakarója, Horti volt a lelkész. Fogarason három év alatt 300 tallért sikerült összegyüjtenie oly célból, hogy Hollandiában folytassa tanulmányait. Pápai Páriz Ferenc, egykori nagyenyedi iskolatársa ekkor azt ajánlotta neki, hogy Hollandiában ne a lelkészi, hanem a tipográfusi pályára képezze ki magát, „mert Prédikátorink – ugymond – Istennek hála elegen vannak Erdélyben, de illyen ember kellene igen, aki nintsen" (Mentsége, 52. l.).

Kis megfogadta a tanácsot s 1680 őszén Amsterdamba érkezvén, beszegődött a Blaeu-céghez, mely akkor – kihevervén az 1673. évi tüzvész rombolásait – Blaeu Péter és János vezetése alatt ismét virágzott. Blaeuék tanácsára elsősorban a betüöntés és betümetszés mesterségét kivánta elsajátitani s félévi tandij fejében 200 tallért fizetett nekik. Eleinte a betüöntés fogásaira tanitották meg, majd 1681. január 15-e táján – miként ezt ekkor kelt Párizhoz irt leveléből tudjuk – hozzáfogott a betümetszés elsajátitásához. E téren rövidesen annyira vitte, hogy mestere is vele javittatta ki a maga matrixait.

Hire csakhamar elterjedt, s elhalmozták megrendelésekkel. Éjt-napot eggyé téve dolgozott, s munkája jól jövedelmezett. Eleinte három betümatrixért kapott egy tallért, később kettőért fizettek neki ennyit s végül a matrixok darabjáért is szivesen megadták a tallért. A hátsó vársáncon a Hattyuhoz cimzett serfőzővel szemben, Warner Warnersz házában lévő mühelyét[52] egyre többen keresték fel magrendelésekkel, mégpedig nemcsak Hollandiából, hanem Lengyel-, Német- és Svédországból s talán Angliából is.

Egyik legnagyobb megrendelője Artsil ismerethi (Georgia) király volt, aki Witsen amsterdami polgármester tanácsára Kisünkkel metszette a georgiai ábécét. Brosset véleménye szerint ezekkel az Amsterdamban készült tipusokkal nyomtatták ki később a georgiai Bibliát. (Hist. de la Géorgie. St. Pétersbourg, 1850-57. T. VI. p. II. livr. 2. 352. l., idézi Dézsi, 89. l. 4. jegyz.)

Egy másik előkelő megrendelője III. Cosimo del Medici, az esztelen pazarlásaiért alattvalói előtt gyülöletes toscanai nagyherceg volt, aki, elhatározván, hogy ujjáalakitja a Stamperia

---

[51] Vö: Dézsi Lajos: Magyar iró és könyvnyomtató a 17. században. Bp. 1898. Főforrása: M. Tótfalusi K. Miklósnak maga személyének, életének és különös tselekedetinek mentsége. Kolosvártt 1698. c. röpirata [RMK. I. 1528.], amelyet Tolnai Gábor „bérekesztő-beszédével" 1940-ben újra kiadott a gyomai Kner-nyomda. – Misztótfalusi Kis Miklóssal ujabban foglalkoztak: Koltay-Kästner Jenő: Tótfalusi Kis Miklós coccejánizmusa. ITK. 1954. 284-296. l. – Szentkuty Pál: M. Tótfalusi Kis Miklós hazai betűi. M. Kvszle, 1957. 63-66. l. – Schütz Ödön: Misztótfalusi Kis Miklós szolgálatai az örményeknek. M. Kvszle, 1957. 335-346. l. – Országh László: Misztótfalusi Kis és az első magyar könyv Amerikáról. M. Kvszle, 1958. 22-41. l. – Herepei János: Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári műhelye és munkatársai. M. Kvszle, 1958. 56-62. l.

[52] Ez a cim szerepel napjainkban előkerült betümintalapján (vö: Szentkuty Pál: M. Tótfalusi Kis Miklós amsterdami betümintalapja. M. Kvszle, 1942. 368-374. l. 2. mell.), és a Biblia kinyomtatásánál egykori segitőtársa, Kaposi [Juhász] Sámuel kéziratban maradt Omniarium-ában. (Vö: Gyalui Farkas: Adatok a könyvnyomtatás történetéhez. M. Kvszle, 1902. 75. l. Az itt közölt lakcim magyar forditásába furcsa lejterjakab csuszott be: az achter Burgwal nem a „nyolcadik", hanem a hátsó vársánc!)

Granducalét[53], vele készitteti el az uj betüanyagot, sőt arra is igyekezett őt rábirni, hogy legalább félévre telepedjék la Firenzében, ott rendezze be a betüöntő mühelyt s tanitsa meg a személyzetet az általa szállitott eszközök használatára. Kis nem fogadta el a meghivást, amit ugyan okosan tett. III. Cosimo ui. – miként a Biographie universelle-ben olvasható életrajzából tudjuk – szivesen telepitett országába „eretnekek"-et, de ezeket előbb visszatéritette az Egyházba. Lehet, hogy Kissel is ez volt a célja.

Kis betümetszői sikerét minden tekintetben igazolja az az ivrét alaku mintalap, melyet Szenkuty Pál – Kelemen Lajos levéltári főigazgató utmutatása alapján – az Országos Levéltár egy iratkötegéből napfényre hozott s eredeti nagyságban készült hasonmásban közzétett. (M. Kvszle, id. cikk és klny.) Az érdekes nyomtatvány, mely a Kis által árusitott betümintákat (matrixokat) ismerteti, néhány sornyi szemelvényben, összesen 14 féle antikva (romain) és kurziv (cursiv) betütipust mutat be pontnagyságuk szerinti egymásutánban s az akkor Hollandiában szokásos elnevezések alatt. Ezek: Groot Canon (32 pont, németül ma kleine Kanon),[54] Clein Canon (24 pont, Doppel Cicero, magyarul Révai nagy lexikona szerint két Cicero), Ascendonica (valószinüleg az Enschedénél Groote paragonnak jelzett 20-22 pont nagyságu Grobe Text), Parangon (valószinüleg az Enschedénél Kleine paragonnak jelzett 18 pontnyi Text), Text (16 pont, német-magyar Tertia), Augustin (12 pont, Cicero), Mediaen (11 pont, német Kleine Cicero), Descendian (Enschedénél Dessendiaan, 10 pont, német Corpus, magyar Garmond), Garmont (9 pont, német Bourgis, magyar borgisz), Burgois (valószinüleg az Enschedénél Galjard néven szereplő 8 pontos német-magyar Petit), Brevier (7½ pont, németül is Brevier), Colonel (7 pont, német és magyar ua.), Non parel (Enschedénél 6 pontnyi Parel, német-magyar nonpareille), Peerel (Enschedénél 5 pontnyi Parel, német Perl, magyar gyöngy), ezekhez járulnak Descendian (Corpus-Garmond) nagyságu kottafejek, Mediaen (kis Cicero) nagyságu görög, Parangon nagyságu pontozatlan, Augustin (Cicero) és Garmont (Borgisz) nagyságu pontozott héber tipusok.

Érdekesnek tartjuk megjegyezni, hogy a Kis kolozsvári betüöntődéje felszereléséről 1711. szeptemberében felvett leltárban (közölte Imreh Sándor: Tótfalusi Kis Miklós nyomdája c. a Typographia 1880. 14. és köv. sz.-aiban megjelent cikksorozatában) mindezek a tipusféleségek a következő betüfajtákkal megszerezve sorra előfordulnak: Joli (6½ pont, az angolok emeraldja) és Diamant (4 pont, magyarul gyémánt) a latin, Descendian, Garmond és Brevier a görög, Text, Median, Descendian, Colonell és a négyzetes Rabin a héber betük sorából, sőt még 25 kellősitetlen német „Capitel matrix" is akadt. De Kis nem csupán latin, fraktur, görög és héber betüket meg hangjegyeket („cotak vagy niták", ahogy a leltár emlegeti őket), hanem tipográfiai diszeket is metszett: legalább az emlitett leltárban, mely az évek óta használatlanul heverő betüvéső és öntő eszközök hihetetlen lezüllését tanusitja, egy ilyen tétel is szerepel „Miscell. Flor. Matrix 5".

Kis a betümetszést valószinüleg a Mentségé-ben sürün szereplő Joseph Athiastól sajátitotta el, vagy legalábbis az ő mühelyében tökéletesitette a Blaeuéknál tanultakat. Szentkuty szerint alighanem az ő közvetitésével ismerkedett meg „a XVIII. századnak betüben egyetlen igazán eredeti formateremtőjé"-vel, a főként az Elzevir cégnek dolgozó Christoffel Van Dyck

[53] Ez a nyomda a Signoretti és Nesti társascég üzeméből fejlődött, mely 1643-ban elnyerte II. Fernando kizárólagos szabadalmát. Vö: Fumagalli, G.: Lexicon typographicum Italiae, Florence, 1905. 146-147. l. Fumagalli nagyon is vázlatos cikkében III. Cosimo ujitásairól egy szóval sem emlékezik meg. Érdemes volna ebből a szempontból átkutatni a firenzei állami levéltárat!

[54] A pontnagyságot és elnevezésük német megfelelőjét Ch. Enschedé: Fonderies de caractères et leur materiel dans les Pays Bas. Haarlem, 1908. XXV. l. lévő táblázat nyomán adjuk, megjegyezvén, hogy Enschedé a holland nyelvhasználatban sem az Ascendonica, sem a Burgois grádus elnevezést nem ismeri, illetve utóbbit mint a Hollandiában szokásos Garmond elnevezés német megfelelőjét Bourgis alakban emliti!

betümintáit bemutató Specimen-évl, melynek külső elrendezését is hiven követte a maga mintalapjánál. De a betük tervezésében is hatása alá került. „Különösen nyilvánvaló ez a kisebb grádusokban. A stilus-rokonság már első pillantásra szembetünő", mig nagy grádusu kurzivái „a betükompoziciónak utolérhetetlen remekei" s Van Dyck „bármely, jócskán düledező kurziváját messze tulszárnyalják... A betük duktusa tökéletes. Ez biztositja a sorok gyönyörüen egyenletes pergését s a betük egymásradőlését eleve kizárja. Ennél előkelőbb és szebb kurzivát csak a legnagyobbak, Bodoni és Didot alkottak száz évvel később!" De Kisnek az amsterdami mintalapján látható antikva, görög és héber tipusai is elérik „a kor legjelesebbjeinek betükompozicióit". (I. h. 371-373. l.) E betüket látva megértjük, hogy Kist mindenfelől elhalmozták megrendelésekkel s nem esik nehezünkre elhinni dicsekvését, mely szerint „néha targontzával tolyták a pénzt szállására". (Mentsége, 2. l.)

Kis józan életü, takarékos ember volt, még azt is sajnálta, amit kenyérre kellett költenie „nyavalás teste" táplálására; bort hónapszám nem ivott és „minél alább való s oltsóbb eledellel lehetett", olyannal élt. (U. o. 2. l.) Igy azután a saját erejéből megvalósithatta kedves tervét, a Károli-féle teljes Biblia, az Uj Szövetség és a Zsoltároskönyv zsebalaku uj kiadását.

Az erdélyi református egyház ezt már Kis külföldre indulása idején programjába vette s Kist főleg azért biztatták a nyomdászati ismeretek elemeinek elsajátitására, hogy a tervezett uj kiadást ő irányitsa akár itthon, akár a külföldön. Később azonban igéretükről megfeledkeztek s amikor az uj Biblia-kiadásra szánt 2500 arany (10.000 forint) 1682 végén együtt volt, a Kolozsvárt egybegyült református lelkészek és főurak ugy határoztak, hogy valamelyik tudós külföldi professzortól kérnek arra nézve felvilágositást, mennyibe kerülne a Bibliának odakint való kinyomatása. Kisről, mint a munkálatok vezetőjéről már szó sem esett. Őrá vonatkozólag ugy határoztak, hogy megfelelő nyomdai felszereléssel jöjjön haza, de e határozatot elfelejtették vele közölni.

Kis tehát méltán tehette fel, hogy az otthoniak a Biblia kinyomtatásáról lemondtak s ezért határozta el magát arra, hogy saját szakállára fogja kihozni a Szentirást. Amikor hozzákészült terve megvalósitásához, rájött, hogy a Károli-féle forditás annyira hibás, hogy azt kár volna változatlanul kinyomtatni. Utrechti magyar diákokkal szövetkezve átjavitotta az egész forditást s ugy szedte ki azt az e célra kibérelt nyomdában. Az átdolgozás hire, az ilyenkor szokásos tulzott formában jutott el Erdélybe s ott érthetően nagy megütközést keltett. 1685. februárjában kiküldték Amsterdamba az akkor Berlinben időző Kolozsvári István gyulafehérvári tanárt, aki előbb szép szóval akarta rávenni Kist terve elejtésére. Majd mikor ez nem sikerült neki, az amsterdami egyházi tanács elé vitte az ügyet, de itt sem ért célt. Végre is az otthoniak abbahagyták Kis szorongatását és ő 1685 pünkösd táján szerencsésen befejezte Bibliája kinyomtatását. A nyomtatáshoz saját metszésü betüit használta fel, egy „6 pontos finom kis antikvát" s a bevezetéshez egy ugyancsak kisméretü kurzivát, Szentkuty megállapitása szerint „minden barokos tulzása ellenére is egyik legbájosabb betüjét". (I. m. 374. l.)

A következő évben azután kinyomtatta az Uj Testamentumot és a Szenczi Molnár Albert-féle Soltárok-at, mindkettőt az Elzevirek által divatba hozott zsebkiadásban. (RMK. I. 1324.) A teljes Bibliá-ból 3500, az Uj Testamentum-ból és a Soltárok-ból egyenkint 4200 példányt nyomtatott s a példányok nagy részét dusan aranyozott bőrbe köttette.

A vállalkozás sok pénzt emésztett fel, – csak a könyvkötőknek hetenkint száz forintot kellett fizetnie, – ugy hogy Kis kénytelen volt még egy ideig továbbfolytatni a jól jövedelmező betümetsző és öntő tevékenységét. Csakis igy válik érthetővé, miért huzódott el hazautazása 1669 őszéig, noha Teleki Mihály, akit kiadványa tiszteletpéldányával egészen a maga pártjára hóditott, már az 1687. évi februári vagy novemberi országgyülésen mozgalmat inditott hazahivására s az urak közt közel 200 aranyat gyüjtött össze részére utiköltségül. Kis egyébként ezt az összeget (Dézsi, i. m. 94-95. l.) 220 forintra (?) kikerekitvén átadta a [holland?] kormánynak, hogy kamatait a pénzből kifogyott s haza készülő magyar diákoknak adja utiköltségül.

Kis a legrózsásabb reményekkel eltelve fog a hazautazáshoz. Annyira bizik kiadványai könyvárusi sikerében, hogy készpénze egy részét szétosztja a hollandiai magyar diákok között. Más részén könyveket vásárol s csak annyit tart meg magának, amennyit a hazautazásra okvetlenül szükségesnek itél. Még a betükészitő szerszámok és matrixok egy részét is visszahagyta Amsterdamban s részben Lipcsében. Bizonyára ugy okoskodott, hogy mindezt ujra beszerezheti majd otthon a bibliákból befolyó összegekből. Sajnos, csalódnia kellett. Az első csalódás Kassán érte, ahol a Német- és Lengyelországon át vezető hosszu és kalandos ut után először állt meg magyar földön. A második Debrecenben, amelynek népes vásárain, ugy vélte, nagy üzletet csinál. Könyvei sehogysem fogytak, pedig igyekezett alacsony árakat szabni. A diszkötésü zsoltárt 20 garasra, az egyszerübbet 75 pénzre, az aranyos Uj Testamentumot két forintra tartotta – még igy is begyült volna könyveiből vagy 30.000 forint – de hiába. Most már csak egyetlen reménysége volt: jóakarója, Teleki Mihály. A főur szivesen fogadta. Azt ajánlotta neki, hogy telepedjék le Nagyenyeden vagy Marosvásárhelyen, de Kis inkább a központibb fekvésü Kolozsvár mellett döntött, remélve, hogy papirszükségletét is és a mesterségéhez szükséges eszközöket is itt könnyebben tudja majd beszerezni, illetve megcsináltatni. Teleki nem erőltette tovább a dolgot, sőt, hogy Kis terveit előmozditsa, a Bibliából 500 forintért száz példányt vásárolt.

Kis – miként azt a kolozsvári református nyomda története során már elmondtuk – üzemét felesége házében rendezte be. Sajtójának első ismert terméke az 1694-re szóló magyar Kalendárium (RMK. I. 1464.), mely 1693 vége felé kerülhetett ki a nyomdából, s az utolsó azon három kötet valamelyike, mely Ferenczi szerint (i. m. 68. l.) 1702-ben látott napvilágot. Nyomtatványainak számát Ferenczi nyolcvanra, Dézsi – az elveszetteket is beleszámitva – kereken százra teszi. (Elveszettek pl.: az Argirus, a Tékozló asszonyokról való s „egyéb hijjába való históriák", a kolozsvári református egyház részére készült gyászlapok, az un. „charták" s több efféle. I. m. 120. l.) Ez nem valami nagy szám, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy igen sok köztük a pár levélre vagy néhány ivre terjedő apróság. Persze néhány nagyobb szabásu nyomtatványa is akad. Ilyenek a Compilatae constitutiones regni Transylvaniae 3. kiadása (RMK. I. 1496.), Haller János Hármas históriája (RMK. I. 1470.) és Pápai Páriz Ferenc Pax corporis-ának 3. kiadása (RMK. I. 1474. Szentkuty id. cikke 1. mellékletén 1685. évinek feltüntetve!) 1695-ből, az Approbatae constitutiones 3. kiadása (RMK. I. 1486.) 1696-ból, Pápai Páriz Pax sepulcri-ja (RMK. I. 1526.) s Verbőczi István Decretum latino-hungaricum-a (RMK. I. 1529. II. 1924.) 1698-ból, Debreczeni Ember Pál Szent Siklusa (RMK. I. 1556.) 1700-ból és Garizim és Ebál-ja (RMK. I. 1650.) 1702-ből. Mint kuriózumokat megemlithetjük Jacobus Alting Fundamenta punctationis linguae sanctae-ját (RMK. II. 1917.) és Kaposi Sámuel mindössze kilenc levélnyi Memoriale hebraicum-át (RMK. II. 1921.) 1698-ból, melyek közül az utóbbi – Szabó szerint – az első hazai héber betüs nyomtatvány. (Egyes héber szavakkal már jóval előbb, igy Sylvesternél is találkoztunk.)

A nyomda egyik legutolsó terméke, a kis 12-edrét alaku Sz. Dávid 150 soltári Szenczi Molnár Albert forditásában (RMK. I. 1628.), 1701-ben hagyta el a sajtót. Azért érdemel figyelmet, mert bizonyitja, hogy addigra Kisnek sikerült végre tuladnia az amsterdami kiadás mind a 4200 példányán! Magyar irodalmi szempontból valamennyi között a legnevezetesebb Haller Hármas história-ja, remekbe készült cimlappal. „Papirosa, betüje oly szép – irja róla Négyesy László (Beöthy-Badics: A magyar irodalom története. 3. kiad. Bp. 1906. I. 485. l.) akár egy – hamisitványé", ami a bőkezü szerző-kiadó és a finom izlésü tipográfus közös érdeme.

Általában Kis nyomtatványai betük dolgában jóval tulszárnyalják a korabeli hazai sajtótermékeket, jóllehet Kolozsvárt készült betüi – amint ezt Szentkuty megállapitotta – messze mögötte maradnak az amsterdami mintalap tipusainak. Szentkuty a hanyatlást csak részben irja a hazai durvább papiros terhére, a főokot az öregedő mester alkotó erejének megcsappanásában látja, s utóbbit a kortársak lelket felőrlő hajszájával hozza kapcsolatba. De Kis

kolozsvári sajtójának termékei nemcsak betük, hanem szedés és nyomás dolgában sem állanak a tökéletesség azon a fokán, amit egy elsőrangu mester kezéből kikerülő nyomtatványoknál megszoktunk. „Müvei, melyek idehaza készültek – irja Tolnai Gábor (Mentsége kiadása 115. l.) – mintha már nem is annak az embernek a kezéből kerültek volna ki, aki az amsterdami bibliát nyomtatta. Itthoni könyveinek legnagyobb része már az egykoru hazai könyvek szinvonalát is alig éri el". Tolnai az amsterdami Biblia és Kis hazai nyomtatványai között fennálló nagy szinvonalbeli különbséget azzal próbálja magyarázni, hogy a „derék könyvek (ez a Kis kifejezése) helyett alsórendü bérmunkát kénytelen vállalni". Arra nem gondol, hogy az ok talán abban keresendő, hogy mig Amsterdamban Kis elsőranguan képzett szedőket, tördelőket és gépmestereket állithatott munkába – hiszen ő maga, akinek két keze aprólékos munkájával kellett előteremtenie a Biblia kinyomtatásához szükséges sulyos ezreket, ott sem állhatott a szedőszekrény vagy a nyomtatóprés mellé, – addig itthon selejtes munkaerőkkel, gyakran talán még fel sem szabadult inasokkal kellett beérnie. Kner Imre, aki a Mentség emlitett uj kiadásában igen beható tanulmányt közölt az eredeti szedés technikájáról, arra az eredményre jut, hogy még ezt az aránylag kis terjedelmü munkát is több, nem egyformán ügyes és gondos szedő szedte. A szóelosztás (un. kizárás) nem egyenletes, sok helyen pongyolább vagy lazább. (121. l.) Kifogásolja az m és n betüket pótló röviditések sürü alkalmazását, ami arra volt jó, hogy megkerüljék a szóelválasztás nehézségeit. Hibáztatja a kurziv szöveg mellett alkalmazott antikva zár- és irásjeleket, noha a nyomdának kurziv zár- és irásjelei is voltak, amiket viszont nem egyezer az antikva szedés mellett használtak fel. Hiányolja a hosszu ő és ü betüket, holott ilyeneket betümetsző létére könnyen készithetett volna.

A nyomdatechnikus e megállapitásai mintha igazolnák a kortársak vádjait, akik szerint Kis többet foglalkozott ökonomikájával, mint officinájával. (L. Mentsége, 45. l.) De mint betümetsző és öntő sem fejtett ki valami nagy tevékenységet. Az e célra épitett külön helyiségben többnyire inasok öntötték a betüket s ő csak megigazitotta öntvényeiket, hacsak – ami gyakori eset lehetett – nem kellett ujra öntenie az egészet. (U. o. 30. l.) Külső megrendelés is igen gyéren akadt: mindössze a nagyszebeniek rendeltek uj betüket (u. o. 62. l.). A debreceniek ugyan ilyen irányu tárgyalásokat folytattak vele, de ezek eredményre nem vezettek. Betümetszéssel sem igen foglalkozott, hiszen mint maga mondja, ezzel Erdélyben egy polturát sem keresett. (U. o. 56. l.)

Kis Miklós, amikor Kolozsvárt megtelepedett, nem érte be azzal, hogy puszta könyvnyomtató és betümetsző iparos – saját kifejezésével élve „hitván vasmives" – legyen. Egy második Aldo Manuzio vagy Robert Estienne szerepére vágyott, akik könyvnyomtatók és filológusok voltak egy személyben. Megreformálja a magyar helyesirást, s e szerint nyomtatja ki a még élő szerzők müveit is, amivel nem egy ellenséget szerzett magának. A régibb munkák utánnyomásánál pedig – akár csak az amsterdami Bibliánál – a sajtóhibákon messze tulmenő javitásokat végez még az olyan esetekben is, ami kor egyházi vagy jogi szempontból fontos szövegekről van szó, minő teszem azt a Kis catechesis vagy a Verbőczi Tripartitum-a, ahol minden kifejezésnek megvan a maga jelentősége, ugy hogy azokon egyes embernek változtatni nem állhat jogában.

Sokak által kifogásolt eljárását két munkában próbálta igazolni: az 1697-ben megjelent Apologia Bibliorum-ban [A könyvek védelmében] (RMK. II. 1884.) s az 1698-ban napvilágot látott Maga személyének, életének és különös tselekedetinek mentségé-ben (RMK. I. 1528.), mely utóbbiban az őt ért sérelmeket is sorra feltárja. Ez utóbbi müve müvelődéstörténetünk egyik legérdekesebb dokumentuma. A korabeli nyomdai és kiadói viszonyokra nézve nem egy érdekes adatot őrzött meg, amit munkánk megfelelő helyein magunk is értékesitettünk. E szenvedélyes hangu iratával nemcsak a kolozsvári papok, hanem Bánffy György kormányzó és egyházi főgondnok haragját is felkeltette, akit joggal vagy jogtalanul, de mindenesetre oktalanul azzal vádolt meg, hogy felesége vagyona egy részéből kiforgatta. Ez lett a veszte. A megsértett főurat Kis esküdt ellenségei könnyüszerrel rávették, hogy a lázongóval szemben a

legélesebb rendszabályokat alkalmazza. 1698. junius 13-ra Nagyenyedre idézték, ahol a szász templomban egybegyült papok és világi főemberek előtt nyilvánosan bocsánatot kért, visszavonta összes vádjait s ünnepélyesen igéretet tett arra, hogy latin és magyar vádirata összes példányait megsemmisiti. Ez utóbbi annyira sikerült, hogy az Apologiá-ból csupán nyolc, a Mentség-ből pedig mindössze két teljes és egy csonka példány maradt az utókorra. Egyuttal „retractatio"-ját irásba kellett foglalnia s a maga költségén kiadnia. Ez utóbbiból egyetlen példány sem maradt fenn; szövegét csupán Bod Péter Erdélyi Féniks-ének (1767) egy jegyzete őrizte meg számunkra.

A megszégyenitő ekklézsiakövetés Kist teljesen megtörte. Csendes, igen csendes ember lett belőle. Nem sokkal utóbb szélütés is érte s ő magatehetetlenül élte le napjait, mignem 1702. március 20-án szenvedéseitől meg nem váltotta a halál. A kolozsvári régi temetőben földelték el, koporsó alaku sirköve 1899-ben még állott. (Képe Dézsi, i. m. 187. l.) 1702. február 17-én kelt végrendelete szerint kb. 10. 000 forint értékü vagyont hagyott feleségére és két leányára. Ez összegbe készpénzén kivül két kolozsvári és egy peres nagyenyedi háza, valamint összes ingó vagyona, tehát mind nyomdai, mind betümetsző és öntő felszerelése is beleértendő.

Kis elárvult nyomdáját a református konzisztórium Bethlen Miklós elnöklete alatt kelt határozatával 3000 magyar forinton akarta magához váltani s erre a célra gyüjtést is inditott. Az egész tanács – a főurakat is beleértve – alig három-négyszáz forintot hozott azonban össze, ezt is csak igéretben. Ezt látva, Bethlen azt a javaslatot tette, hogy a konzisztórium legalább ezer forintot adjon össze nem ajándékba, hanem kölcsön, ami majd a kollégium vagyonának kamataiból fog megtérittetni s ő majd ráveszi az özvegyet, hogy egyelőre érje be ennyivel, mig a fennmaradó 2000 forintot majd részletekben törlesztik. De a kölcsönzésre irányuló javaslatnak sem volt kellő eredménye. Ekkor az éppen betegeskedő Bánffy kormányzónál próbálkoztak, de az nem is fogadta őket, hanem kiüzent, hogy nincsen pénze. (L. Gr. Bethlen Miklós Önléletirása. Pest, 1860. II. 228-310. l.)

Hogy miből és miként elégitették ki az özvegyet, nem tudjuk, de hogy valamilyen formában mégis sikerült kielégiteniök, azt az a tény bizonyitja, hogy az elárvult nyomdát a konzisztórium 75 forint évi bérért Telegdi Pap Sámuelnek, a nyomda egyik kurátorának engedte át, aki azt a Bethlen-utcában bérelt házban helyezte el, mig a betüöntődei felszerelés egyelőre az özvegy birtokában maradt. A „stempelyek" egy részét azután 1708-ban átvitték Nagyszebenbe, mig a Kolozsvárt maradt „stempelek, mátrixok és contrapensumok, mind cursoriához, mind fusoriához való instrumentumok" az özvegy sürgetésére csak 1711-ben vétettek jegyzékbe. (Az ekkor készült leltárt Imreh Sándor közölte id. cikksorozatában.)

A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának cédulakatalógusa szerint[55] Telegdi Pap Sámuel 1723. január 6-án kiadta ugyan a Kis Miklós-metszette betük mintakönyvét Specimen Typorum, quorum matrices prostant apud Heredes Nicolai Kis de M. Tótfalu [Minta Misztótfalusi Kis Miklós örököseinél található betükből] cimen, de uj tipusokat aligha öntött. Legalább is ő maga Szentkuti megállapitása szerint (i. m. 30. l.) élete végéig Kis agyonkoptatott betüit használta.[56]

[55] Maga a nyomtatvány elveszett vagy lappang. L. Szentkuty Pál: Régi hazai nyomdák mintakönyvei. Bp. 1940. 29. l.

[56] Utóbb a Specimen egy másik (?) példánya előkerült egy magángyüjtőnél, aki azt 1909-ben Nagybányán szerezte. Kiderült, hogy Pap Sámuel nem nyomtatott ki egy ilyen mintakönyvet, hanem az egyes betüféleségeket illusztráló mintákat Kis különböző nyomtatványaiból való kivágatokból állitotta össze egy fólió lapra felragasztva, abból a célból, hogy megrendelői tetszés szerint választhassák ki a nekik megfelelő betüket. (Szentkuty Pál: M. Tótfalusi Kis Miklós hazai betüi. M. Kvszle, 1957. 63-66. l. Hasonmással.) – Szerk.

A betüöntő eszközök felhasználására csak 1731-ben került sor, mikoris a nyomda az 1730-ban elhalt Telegdi Pap Sámuel özvegyétől Szatmári Pap Sándor kezébe ment át, aki 72 forint évi bért fizetett érte a református egyháznak. Ez a Pap Sándor Kis Miklós egyik ellenségének, Pap János kolozsvári lelkésznek 1697-ben született fia volt. A nyomdászmesterséget meglehetősen későn, 1723-ban sajátitotta el Lőcsén, majd 1724-ben kiment Frankfurt a. d. Oderbe, ahol kitanulta a betümetszést és öntést. Azután 1726-ban Amsterdamba, utóbb Utrechtbe ment, hogy felügyeljen a Biblia kinyomtatására. Utjának végső állomása 1729-ben Halle volt. Innen tért vissza 1731-ben Kolozsvárra, hogy az elárvult nyomdát átvegye. „Alatta – irja Ferenczi (i. m. 77. l.) – a Telegdi idejében hanyatlott nyomda ujra emelkedett, számos betüt vésett és öntött". E mellett 1737. márciusában az unitáriusok használatlanul heverő néhány mázsa antikva és fraktur betükészletével is bővült.

1745-ben beállott halála után a nyomda bérlője volt segéde, a Belgiumban tanult S(áros)Pataki József lett, aki előbb 60, majd az idők mostohasága következtében 40 forint évi bért fizetett. 1770-ben bekövetkezett haláláig tartotta üzemben a nyomdát, de minthogy sem uj betüket nem vásárolt, sem pedig a régieket át nem öntette, a nyomda annyira leromlott, hogy halála után az egész betükészletet – egy 1784-ben felvett leltár szerint tiz mázsát – mint használhatatlant a református kollégium könyvtára alatti boltban elraktározták, ujabb felélesztésére nem került sor. (Vö: Ferenczi, i. m. 80. l.)

26. A XVIII. SZÁZAD ELSŐ NYOMDAALAPITÁSAI KOMÁROMBAN ÉS KÉSMÁRKON

A XVIII. század első nyomdaalapitása Töltési Istvánnak, a debreceni nyomda egykori provizorának *komáromi* sajtója. Az officina alapitási éve bizonytalan. Töltési, mint láttuk, 1685-ban távozott Debrecenből s egy időre teljesen nyoma vész. Csak 1705-ben bukkan fel ujra, ezuttal Komáromban, ahol ez év november 5-én nyer szabadalmat egy magyar kalendárium kizárólagos előállitására. Kalendáriuma még 1722-ben is megjelent. (Vö: Baranyay József: A komáromi nyomdászat és a komáromi sajtó története. Bp. 1914. 52. l.) Nyomdája Novák szerint (i. m. 32. l.) ez idő tájt Turóczi Mihály kezére került, „aki azonban – ugymond – gyönge tevékenységet fejtett ki", annyira gyöngét, hogy Baranyay még a nevét sem emliti! Ő csak annyit mond, hogy a Töltési-féle nyomda 1737 körül megszünt. (I. m. 52. l.)

Még rövidebb életü volt a *késmárki* officina, amely 1705-től 1709-ig müködött Vitriari Mátyás vezetése alatt. Korabinsky szerint (i. m. s. v. Kaesmark) a tipográfus valódi neve Glaser volt. Alighanem a krajnai Viktringből – latinul Vitriacum – származott. Korabinsky e sajtó legnevezetesebb terméke gyanánt Mlinarovich Illés 1706. évi cseh egyházi énekeskönyvét emliti fel. Szabó a Pjsnj knizečka-nak csupán 1702. évi editio princepsét ismeri (RMK. II. 2116.), de Rizner (Bibliografia pisomnictva slovenského. III. 221. l.) a késmárki második kiadást is felsorolja, de nem az 1706., hanem az 1707. esztendőből.

27. A DEBRECENI VÁROSI NYOMDA UJJÁALAKULÁSA

Annál hosszabb életü volt a század harmadik nyomdaalapitása, a *debreceni* városi nyomda, mely egyike a legutóbbi időkig virágzott régi nyomdáinknak.

Zoltai Lajos a városi levéltárban általa megtalált iratok alapján megállapitotta, hogy Debrecen városa az 1705. évi labanc duláskor tönkrement régi nyomda pótlásául Dányádi János szenátor utján 1711. augusztus 7-én Eperjesen megvásárolta 700 forinton valami Muratoris Jánostól a Késmárkon heverő betütipusokat és ezek tartozékait. (A városi nyomda régi helyi-

ségei. Debreceni képes kalendárium 1934-re. Debrecen, [1933]. 54. l.) Nem lehetetlen, hogy ezek a tipusok az előbb emlitett késmárki nyomtatómühely maradványai voltak. Muratoris ugy látszik Pozsonyban is házalt velük s az üzlet megkötésekor arra kötelezte magát, hogy amennyiben a betüanyag Pozsonyban lévő részét kézhez veheti, azt is a debrecenieknek tartozik felajánlani. Dányádi a vételárat csak részben fizette ki, mig a maradékot Eszenyi Tamás debreceni kalmár törlesztette le augusztus 24-én, amikor az árut átvette. Ő is szállitotta Debrecenbe a betükészletet két szekeressel, amiért Komáromi György főbiró 93 forint 40 kr uti- és fuvarköltséget utalványozott ki neki.

Ugyanebben az esztendőben a város még 300 forint ára papirost is vásárolt a nyomda részére, 1712-ben pedig ugyancsak Dányádi szenátor utján 40 forint költséggel 423 forintnyi uj betüt hozatott a bácsi Hugler Ábrahámtól. „E gondoskodás következtében – irja Zoltai – az 1711. augusztus 29-én készült leltár szerint a városi nyomdának vegyes betüformákban, kalendáriumjegyekben, uj és öreg kótákban, cifrákban 16 mázsa betüanyaga volt". (I. h. 54. l.)

Igen érdekes és értékes adatok ezek, de ugy vélem, némi helyreigazitásra szorulnak. Nem szenved kétséget, hogy a leltár évszáma elirás vagy sajtóhiba 1712 helyett. Mert hiszen teljes lehetetlenség, hogy a Szepességben 1711. augusztus 24-án átvett s az 1712-ben Bécsből hozatott betüanyagról 1711. augusztus 29-án már elkészithették volna a leltárt. Tudvalevőleg a mázsa 120 font volt, s igy a 16 mázsányi összsulyból 13 mázsa 57 font esik a késmárki szállitmányra, vagyis a tanács közel 50 forintjával fizette a késmárki használt anyagot, s nem egészen 120 forintjával a bécsi ujat, ami érthetetlennek látszik.

Azt sem értjük, hogy Zoltai honnan veszi a 16 mázsányi végösszeget! A 6. jegyzetben ugyanis igy részletezi az anyagot: „Tertia antiqua 218 és fél font, tertia cursiv 185 font, cicero antiqua 188 font, cicero cursiv 151 és fél font, garmond antiqva 220 és fél font, garmond cursiv 129 és fél font, cicero kalendárium jegyek 28 és fél font, öreg kóták 52 font, flores una cum casta 94 font, titulans betük castájával együtt 102 font, uj descendia 150 font, uj descludia cursiv 113 fost, uj kóták 57 font, Kolozsvárról hozott descendia 150 font, summa 14 mázsa 119 font. Betünek való matéria 116 font". Zoltai sajnos azt sem magyarázza meg, mint lehetséges az, hogy ebben a jegyzékben mindössze 279 és fél fontnyi ujnak jelzett betü és kóta van, holott saját állitása szerint Bécsből 423 fontnyi uj betüt vásároltak. Arra sem kapunk feleletet, mikor hozatták Kolozsvárról a 150 fontnyi descandiát. Még Kis Miklós idejében-e – ez esetben ez az anyag átvészelte volna a labanc dulást – vagy pedig, ami valószinübb, halála után?...

Az ujraéledő debreceni nyomda első vezetője Miskolczi Cs(ulyak) Ferenc, a hányatott életü Miskolczi Chuliak Gáspár, legutóbb székelyudvarhelyi református espereslelkész fia volt, aki 1697-ben a kolozsvári s 1702-ben a lőcsei nyomdában dolgozott. (Vö: Harsányi István: Bod Péter eddig ismeretlen toldaléka 1786-ból. ITK. 1928. 89. l.) Hogy mikor került Debrecenbe, arra nézve – sajnos – Zoltai sem talált semmi pozitiv adatot. A debreceni kollégiumi könyvtárban őrzött naplójából, melyet Csürös idéz (A debreceni városi nyomda története, Debrecen, 1911. 174. l.) csak annyi derül ki, hogy 1712-ben mint debreceni tipográfus feleségül vette Kocsi Cs(ergő) János református szuperintendens árváját, Erzsébetet.

A Helytartótanács Csürös által emlitett 1726. február 4-én kelt rendelete, mely meghagyja, hogy a városi tanács az 1712-től 1726-ig megjelent munkák pontos jegyzékét terjessze fel hozzá, a nyomda ujraindulásának idejére nézve nem nyujt semmi támpontot, mert ez olyan körrendelet, melyet teljesen azonos szöveggel kaptak meg a nyomdák, tekintet nélkül arra, hogy 1712 előtt vagy esetleg után kezdték meg müködésüket. Ez a tanács válaszából derült volna ki, ha eleget tett volna a rendeletben foglaltaknak, de – sajnos – nem tett eleget. (L. Gárdonyi Albert: Hazai könyvtermelésünk a pragmatica sanctio korában. M. Kvszle, 1944. 12. l.) Igy a „gutgesinnt" nyomdákkal ellentétben, akiknek felterjesztett jegyzékeit ma is őrzi

az Országos Levéltár (Gárdonyi közölte is őket id. cikke függelékében) az ujjászületett debreceni nyomdának a körlevélben foglalt időszakban kifejtett működéséről jóformán semmit sem tudunk.

Annyi bizonyosnak látszik, hogy Miskolczinak mint nyomtatónak fő jövedelmi forrása a kalendárium lehetett. Ennek előállitásától azonban egy 1714. május 10-én kelt királyi rendelet eltiltotta. Csürös ebben az intézkedésben a kormányhatalom azon törekvésének egyik megnyilatkozását látja, „mely a debreceni nyomdát, mint a magyar reformátusság egyik szellemi erősségét, elpusztitani, megfojtani vagy legalább is megrontani, megbénitani igyekezett". Mi nem oszthatjuk ezt a nézetet, még pedig Csürösnek az esethez füzött jegyzete (i. m. 322-323. l.) alapján, amelyből kiderül, hogy a rendeletet a református Töltési István szorgalmazta, mint akinek magyar naptárak előállitására kizárólagos szabadalma volt.

Érdekes az az 1715. január 7-én kelt tanácsi határozat, mely felszólitja a könyvnyomtatót, adjon számot a nyomda felszereléséről s egyuttal arra kötelezi, hogy ezentul 130 forint évi bért fizessen. (U. o. 177. l.) Talán nem csalódunk, ha feltesszük, hogy ez az évi bérösszeg nem annyira a nyomdai felszerelés, mint inkább a helyiség évi bére volt. Hiszen a nyomda betükészlete – miként ez a Zoltai-közölte leltárból is kitetszik – meglehetősen szegényes volt. Annyira az, hogy amikor a város elhatározta egykori prédikátora, Komáromi Csipkés György bibliaforditásának kinyomatását, még csak nem is gondolt arra, hogy ezt a feladatot saját nyomdájára bizza, Luchtmans Sámuel leydeni tipográfussal kötött szerződést s a munka ellenőrzésére 1716-ban magát Miskolczit küldi ki Leydenbe, aki csak a mü elkészülte után, 1718. január elején érkezett vissza „szerelmes cselédei"-hez. Hogy ez alatt az idő alatt müködött-e a debreceni nyomda vagy sem, az Csürös munkájából nem derül ki. Egyébiránt 1719. julius 17-ón a városban dühöngő tüzvész a nyomtatómühelyt is elhamvasztotta.

A város tanácsa ekkor elhatározta, hogy a nyomdát – most már saját kezelésében – ujra megszervezi. A munkálatok ellenőrzését Miskolczira bizta, akit 1720 ujév napján beválasztottak a szenátusba. 1720-21-ben a nyomdai épületet, helyesebben a városháza e célra szolgáló szárnyát hozták rendbe, majd 1722-ben sor került a belső felszerelésre. Ez a felszerelés bizony vajmi szegényes lehetett, hiszen a Bécsből hozatott betükészlet értéke mindössze 48 forint 60 dénárra rugott.

Ugyanennek az 1722. esztendőnek vége felé a városi tanács felfogadta a nyomda vezetőjét, nemes Viski Pált, akinek járandósága 240 magyar forint készpénz, 10 köböl buza és 4 gönci hordó bor, továbbá sertéstartásra 8 forint, sóra 3 forint 50 dénár volt. E mellett megvolt az a joga, hogy a nyomdából kikerülő minden egyes munkából 100-100 példányt a maga papirosára kinyomtathasson s elszámolás kötelezettsége nélkül értékesithessen. Ezen kivül minden egyes legény tartására 80 forint készpénzt, 4 köböl buzát, 2 gönci hordó bort, sertésre 6 és sóra 2 forintot, egy-egy inas tartására pedig 40 forintot, 2 köböl buzát, sertésre 2 és sóra 1 forint 50 dénárt kapott.[57]

Viski provizori minőségben 1753. február végéig vezette a városi nyomdát, amelyet 1728-ban saját házába költöztetett át. (Az ezzel járó költségeket a nyomda 1728-ról szóló elszámolása részletesen feltünteti. U. o. 348. l.) Az átszállitás valószinüleg Viski egészségi állapotával függ össze. Talán ebben rejlik annak magyarázata is, hogy a nyomda 1728-ban Hargitai János

[57] Csürös, i. m. 343. l. – Csürös a 179-180. lapon ugy tünteti fel a dolgot, mintha a legény és az inas is évi fizetést huzott volna a várostól s ezt „nevezetes dolog"-nak tartja. A 343. lapon közölt okmányból azonban világosan kitetszik, hogy a legény és az inas járandóságát maga a „város typographusa" kapja egy-egy legény, illetve inas „intertentio"-jáért, azaz ellátására. A legények kézhez csak hetibérüket kapták, ami pl. 1728-ban az egyik legénynél 1 forintban, a másiknál 1 forint 80 dénárban volt megállapitva.

mellett Deák György személyében egy második legényt is foglalkoztatott, holott az év egész könyvtermelése mindössze négy mü volt, um. a teljes énekeskönyv 3000, a fél soltár 500, a deák ábécé s egy álmoskönyv 5-5 ezer példányban.

A nyomda ekkori teljesitőképességére jellemző az a névtelen fogalmazvány, melyet Zoltai talált meg az 1730. évi nyomdai számadás mellett s amely valószinüleg választervezet volt a Helytartótanács 1730. junius 9-i leiratára, melyben többek között a nyomda kiváltságlevelének bemutatását is követelte. E szerint „érdeke a város közönségének, hogy a nyomda fenntartassák, már csak azért is, hogy a klasszikus (értsd iskolai) és hitvallási könyvek (amennyiben ez a kis nyomda effélék kinyomatására elég) ne más országokból hozassanak be". (L. Zoltai: Debrecen város könyvnyomdájának 18. századbeli müködése. Debrecen, 1934. 10-11. l.) 1732-ben Viski már annyira elbetegesedett, hogy az elszámolást is felesége, Vecsey Erzsébet terjesztette a nyomda felülvizsgálására kiküldött bizottság elé.

Az inkább csak vegetáló nyomda élére 1733. áprilisában az addigi szócius, Hargitai János került, aki lassankint kifejleszti a kezdetleges városi üzemet. Ráveszi a városi tanácsot, hogy 1741-ben és 1742-ben ujabb betükészleteket hozasson Grossmann Sámuel bázeli betüöntőtől, majd 1746-ban Szoboszlai József személyében „mechanicus legény"-t szerződtet, aki betüöntéssel, sőt rézmatrixok készitésével is foglalkozott. 1752 elején történt halála után egy fél évig özvegye vezette ugy-ahogy az üzemet, majd pedig Biró Mihály lesz a provizor, aki 1733 óta a nyomda egyik munkása volt. De már 1754. januárjában felváltja őt e tisztében Kállai Gergely, aki a nagyváradi katolikus püspöki nyomda éléről került néhány évvel előbb a debreceni mühely legényei közé. A müvezetőváltozásnak anyagi háttere volt. Biró uram az uj énekeskönyvből ugyanis 100 példány helyett 200 példányt nyomtatott a maga papirosára, sőt a legények mindegyikének is a szokásos néhány példány helyett 100-100 példányt engedélyezett.

Kállai, aki több csinos nyomtatványt produkált, 1758-ig állt az officina élén. Ekkor őt is el kellett mozditani, mivel rájöttek, hogy évről-évre megdézsmálta a nyomda kiadvány-készletét, összesen 1255 forint 47 dénárnyi kárt állapitottak meg s mind őt, mind az ellenőrzésére kirendelt Margitai Istvánt, a nyomda régi alkalmazottját bebörtönöztették. De miután magukat az okozott kár megtéritésére kötelezték, szabadon bocsátották őket, sőt Margitait megtették a nyomda uj provizorává.

Ez a választás ugy látszik jól bevált, mert Margitai 1786 vége felé bekövetkezett elhunytáig háboritatlanul állt a nyomda élén s azt eléggé felvirágoztatta, ő már két sajtóval dolgozott s a betükészletet két esetben – 1761-ben és 1765-ben – jelentősen felfrissitette. Az első izben Trattner János bécsi betüöntödéjéből vásároltatott 324 font betüt 192 forint 18 dénár értékben, 1765-ben pedig Farkas István kolozsvári fusorral öntetett 225 font cicero és kapitel tipusokat, valamint 44 és fél font titular, és dupla cicero betüt meg ötödfél font lineát. (V. ö: Csürös, i. m. 202. és 324. l. Lehetséges, hogy Farkas nem uj betüket szállitott, hanem a nyomda elkopott betükészletét öntötte át.)

Egyébként Margitai is főleg hitbuzgalmi és tankönyveket produkált. Utóbbiak kelendőségét a Debrecen környéki partikulák (alsóbbrendü középiskolák) biztositották, amelyek rektorai a debreceni kollégium végzett diákjai közül kerültek ki. (L. Csürös, i. m. 199. l.) Kiadványai puritán egyszerüségükkel tünnek ki. De azért az ő sorukban is akad néhány diszesebb kötet. Csürös ilyennek emliti Eutropiusnak a XVIII. század folyamán hazánkban többször is kinyomatott Breviarium romanae historiae-je [A rómaiak történetének rövid foglalata] 1777. évi javitott kiadását Cellarius Kristóf jegyzeteivel és Sinai Miklós debreceni tanár, majd református szuperintendens indexével, mely „sokáig szerepelt a kollégiumban vizsgai jutalomkönyv gyanánt". (I. m. 200. l.) Ilyen továbbá a csinos rézmetszetü cimlapjával kiváló Károli-féle Uj Testamentum 1749. és 1767. évi kisméretü iskolai kiadása. Az 1749. évi kiadás

cimlapképe ismeretlen müvész alkotása, az 1767. évié amannak Farkas István debreceni rézmetsző diák készitette elég ügyes másolata. (Mindkettő hasonmását l. Varga Zsigmond: A debreceni református főiskola nagykönyvtára irásban és képben. Debrecen, 1934. II. 56. l.) Ugyanő metszette M. T. Cicero: Epistolarum selectarum libri tres 1767. évi debreceni kiadás cimlapképét is. [Válogatott levelek három könyve]. (V. ö: Ecsedi István: Karacs Ferenc térképmetsző élete és müvei. Debrecen, 1912. 26. l.)

A debreceni nyomda XVIII. századi termeléséről érdekes beszámolót állitott egybe Zoltai Lajos bibliográfiáink, a debreceni kollégiumi könyvtár példányai s a nyomda töredékesen fennmaradt leltárai és elszámolásai alapján. Szerinte 1701-tól 1800-ig 147 különböző munka került ki a debreceni sajtóból, nem tekintve a különféle aprónyomtatványokat, minők az először 1773-ban nyomtatott vámház-cédulák[58], vagy a század utolsó évében a helybeli kegyesrendiek páter rectora számára ingyen készitett 11,800 gyónó cédula és 800 exlibris (u. o. 35. l.). A 147 kiadványból 80 volt a magyar, 63 a latin s 2-2 a német meg a tót. „Minthogy e müvek közül kereken ötven mü egynél több kiadásban jelent meg, összesen 464 kiadásról beszélhetünk... Néhány közkedvelt kapós munka tiz, husz, sőt harminc kiadást is megért száz esztendő alatt". A rekordot Sz. Dávid Soltárai tartják, melyek kótásan és kóta nélkül 31 alkalommal hagyták el a debreceni sajtót.

A közel hetvenöt esztendőről megmaradt nyomdai számadásokban szereplő kiadványok együttes példányszáma 1.188.619. Ez a tekintélyes szám persze igen egyenlőtlenül oszlik meg az egyes kiadványok között. Igy a Debreceni Typographiában nyomatott exemplárok catalógusa, mely 1778-ban félivnyi terjedelemben (minthogy fólióról van szó, tehát egyetlen levélen) jelent meg, 300 példányban készült. Zoltai még ugy vélte, hogy egy példányban sem maradt fenn, de Bertók Lajos utóbb kimutatta, hogy azonos azzal a „magyar könyvár-jegyzék"-kel, melyet az 1760-as évek elejére téve a Magyar Tudományos Akadémia példányából már 1917-ben kiadott Hellebrant Árpád. (M. Kvszle, 1917. 99-102. l. V. ö: Bertók Lajos: „Exemplárok Cathalogusa". U. o. 1955. 305-307. l.)

Példányszám dolgában az első hely a Fiu vagy deák abc-t illeti meg, mely 1723-tól 1800-ig huszonnyolcszor jelent meg, együttesen 137.260 példányban. Ezt követi a Fundamentum cimü egy iv terjedelmü kis káté, melynek 34 debreceni kiadása együttes példányszámát Zoltai 133.530-ra teszi. A harmadik a sorban a Leány v. magyar abc; ennek 24 kiadása 111,000 példányban hagyta el a sajtót. A negyedik hely Osterwald Frigyes János Maróthi György-forditotta Szent historia-ját illeti meg; ez a 28 tizenhatodrétü levélre terjedő apróság 22 kiadást ért, együttesen 73.000 példányban. Ötvenezernél magasabb példányszámot még csak egyetlen debreceni kiadvány ért, a Kis Soltár, mely a század folyamán tizennyolcszor hagyta el a sajtót, összesen 52,000 példányban. Harmincezernél több példányban készült az Egész énekeskönyv (i. m. 14. lapja szerint 38,040, de 26. lapja szerint 57,358 példány!) és a Rudimenta latinae linguae (32,040 példány), huszonötezernél több példányban a tanuló gyermekeknek való Agenda (29,000 példány), az öreg, másként palatinus Catechismus (28,125 példány), a kis vagy primitivus Cellarius (26,050 példány) és Bethlen Kata ima-könyve, a Bujdosás emlékezetköve (25,052 példány).

A nyomdából a városi pénztárba 1719-től 1738-ig befolyt tiszta jövedelem 12,711 rhénes (60 krajcáros) forintot, 1739-től 1790-ig pedig, – amely évvel az előkerült nyomdai számadások sora megszakad, – 93,412 rhénes forintot tett. 1738-ig a legnagyobb volt a tiszta jövedelem

[58] Zoltai Lajos: Debrecen város könyvnyomdájának XVIII. századbeli müködése, termékei. Debrecen, 1934. 33. l. – A nyomda müködésének egy évtizedes szakaszát a provizornak, Margitai Istvánnak sajátkezü Specifikációja nyomán bemutatja Holl Béla: Egy évtized a debreceni nyomtatványok történetéből (1774-1783). Egyháztörténet, 1959. 371-379. l.

1737-ben: 2059,41 magyar forint, a legkisebb 1735-ben: 427,40 forint. Az 1740-1801. évi házipénztári számadásokból 13 év eredményeit közli Zoltai. E 13 év közül három veszteséggel zárul s a haszonnal záruló években is igen nagy az ingadozás. A legkedvezőbb üzleti eredményt az 1759. évi elszámolás tünteti fel (2.013 rhénes forint 24 dénár) s a legkisebbet az 1790-91. évi (32 rhénes forint 31 dénár). Igazat kell tehát adnunk Zoltainak, hogy Debrecen városa, ha végeredményben nem fizetett is rá a nyomdára, de nem is „pénzérdekből, minél nagyobb anyagi haszon elérése végett" tartotta fenn az üzemet. (I. m. 22. l.)

28. A ROYER-LANDERER NYOMDA POZSONYBAN

Az immár városi üzemmé vált debreceni officinával szinte egy időben éledt fel ujra a könyvnyomtatás *Pozsonyban* is, ahol Zerweg János halála (1678 körül) óta senkisem müvelte Gutenberg fekete müvészetét.

Sonntag János Nándor, a nagyszombati akadémiai nyomda egykori müvezetője ugyan 1698. március 9-én Nürnbergből, ahol akkor mint az Ender Joachim cég szedője dolgozott, Pozsony városa tanácsához intézett „supplicatio"-jában azt a „legalázatosabb kérését" terjesztette a város urai elé, hogy vegyék fel könyvnyomtatóként a város polgárai közé, mentesitsék a polgári adó alól s bizzák meg a város részére szükséges nyomtatványok szállitásával,[59] de hogy ez az ajánlkozás eredményre vezetett volna, arról nincs tudomásunk. Szabó József (valójában Gyurikovits György) szerint Wallaszky (Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria. Pozsony, 1785. 162. l.) ugyan azt állitja, hogy 1699-ben nyomtattak Pozsonyban, de Szabó Károly ebből az időből pozsonyi nyomtatványt nem ismer, s igy valószinü, hogy Sonntag ajánlkozását elutasitották.

Ami nem sikerült a nürnbergi Sonntagnak, az jó másfél évtized mulva sikerült a salzburgi Royer János Pálnak, aki 1715-ben megtelepedett Pozsonyban és ott legott polgárjogot s engedélyt nyert nyomda felállitására. A nyomda rövidesen megkezdte müködését, de csak 1730-ban kapta meg III. Károly királytól a szabályszerü privilégiumot.

E hosszas huzavona okát Royer protestáns voltában szokták keresni. (V. ö: Ballagi, i. m. 120. l. és A Franklin-Társulat kiadványainak könyvjegyzéke. Bp. 1901. Bevezetés.) Már Salzburgot is vallásáért lett volna kénytelen elhagyni s mint „protestáns jövevényt" (Ballagi kifejezése) próbálta elgáncsolni a Nagyszombatban székelő esztergomi konzisztórium. Fitz József szerint (Die Buchdruckerfamilie Royer in Ungarn. Gutenberg Jahrb. 1927. 85-86. l.; – Egyébiránt Gyurikovits is katolikusnak mondja, ami Szabó forditásából kimaradt!) Royer nem volt protestáns. Pozsonyi sajtójának legfőbb felvirágoztatója a katolikus papság volt. Bár protestáns tudósokkal, jelesül az akkor Pozsonyban müködő Bél Mátyással is üzleti kapcsolatban állott, ez nem bizonyiték protestáns volta mellett, hanem csak egészséges üzleti érzékéről tanuskodik.

Egyébiránt az érseki konzisztóriumnak 1716. március 17-én a kancelláriához intézett beadványában szó sincs annak az „egy bizonyos pozsonyi nyomdász"-nak a vallásáról – a konzisztórium ugy látszik, még a nevét sem tudta – hanem csak annak a gyanujának adott kifejezést, hogy a pozsonyi nyomdaalapitás a helybeli „számos és vagyonos protestáns polgár felszólitására és érdekében történt, akik ott egy iskolát birnak". Megemliti, hogy „a környékbeli helyiségekben is sok protestáns lakik" s meggyanusitja, hogy „alattomban a katolikus hit

[59] V. ö: Szabó József: A pozsonyi könyvnyomdák története. Gutenberg, Eger, 1866. 85. l. Szabó e cikke egyébiránt szinte szóról szóra való, meglehetősen magyartalan forditása Gyurikovits György: Gesch. d. Druckereyen in d. kön. freyen Stadt Pressburg c. dolgozatának, mely a Hormayr-féle Archiv f. Geschichte, Statistik, Literatur u. Kunst 1826. 127., 130. és 1827. 38-39. számában jelent meg!

ellen irányuló könyveket" fog kinyomtatni, annyival is inkább, mivel „az elkobzás veszélye s a magas vám következtében protestáns könyvek behozatala Németországból felette nehéz".[60] Persze az egyetemes hitbéli érdek mellett a konzisztóriumot e lépésre a nagyszombati nyomda sajátos érdeke is késztette. Ezt a körülményt a beadvány nem is rejti véka alá. Kifejti, hogy az uj pozsonyi nyomda előreláthatólag katolikus ájtatossági könyveket is ki fog nyomtatni s ezzel a nagyszombati akadémiai nyomdának, mely az ország ilynemü szükségletét teljes egészében fedezni képes, „nem kis hátrányára és kárára" lesz. Éppen ezért javasolja, hogy a pozsonyi nyomdász müködését, mint feleslegest, szüntessék be, betükészletét és sajtóit pedig távolitsák el.

A pozsonyi városi tanács azonban Royer mellé állott, akit egyébiránt – miként azt Fitz egy ujabb cikkében (Eingewanderte deutsche Buchdrucker in Ungarn im 18. Jh. Gutenberg-Jahrb. 1934. 210. l.) az Országos Levéltárban elfekvő iratok alapján kimutatta – nyomdaalapitási törekvéseiben maga az esztergomi érsek, Keresztély Ákos szász herceg, az első hercegprimás is támogatott. Hogy az elhangzott vádak alaptalanságát igazolják, Skaricza Gábor városi tanácsost a pozsonyi nyomda termékeinek jegyzékével s egy-egy példányával felküldték Bécsbe. Az udvari kancellária azután 1720. május 20-i döntésével a nyomdásznak adott igazat. Indokolásában kifejtette, hogy a könyvnyomtatás Pozsonyban már a régmult időkben is virágzott s hogy – tekintettel az ott tartott országgyülésre, a helybeli káptalanra, a számos férfi- és női szerzetesházra – a városnak okvetlenül szüksége van könyvnyomdára.

E döntés után Royer, bár a privilégiumot csak 1730-ban kapta meg, mesterségét minden további akadály nélkül gyakorolhatta. Utóbb a nagyszombati nyomdával is kibékült s betükészletének a privilégiumban kikötött felfrissitését a nagyszombati fusoria utján eszközölte, mig papirszükségletét gr. Pálffy bazini papirmalmából fedezte. (V. ö: Fitz. u. o.) Naptárt ugyan nem nyomtathatott, – erre külön szabadalomra lett volna szüksége, – de minden más egyebet, főleg ima- és tankönyveket s országgyülési iratokat, szóval csupa biztos kelendőségü kiadványt szorgalmasan hozott ki sajtóján, melyet – mint láttuk – 1730-ban a puhói Chrastina nyomda betükészletével is gyarapitott.

De elvétve nagyobb szabásu müveket is nyomtatott. Igy Csuzy Zsigmond pálos szerzetes vaskos prédikációs köteteit és Bél Mátyás főmüvét, az Adparatus ad historiam Hungarie-t [Segédlet a magyar történelemhez] (1735), de – mint Fitz megjegyzi – ezek költségeit távolról sem viselte egymaga, hanem megosztotta az irók főrangu pártfogóival.

Legnevezetesebb vállalkozása az 1721-ben latin nyelven meginditott Nova Posoniensia [Pozsonyi Ujság] c. hetilap. Fitz szerint ez a második, Pintér szerint (M. irodalomtörténete. Bp. 1931. IV. 67. l.) a harmadik időszaki kiadvány volt hazánkban. A szerkesztést Bél Mátyás vállalta. Sajnos, a lapocskához füzött remények csalóknak bizonyultak, s Royer a vállalatot csakhamar átadta a pozsonyi salvatorianus jezsuitáknak, akiknek a kezében az 1722. év folyamán szerencsésen megbukott.

[60] Az érseki konzisztórium ez aggodalma – ugy látszik – nem volt alaptalan. Néhai Payr Sándor evangélikus lelkész egy magánlevelében erre vonatkozólag igy nyilatkozik: „Biztos adataim vannak: Pozsonyban a római katolikus Speiser nyomatott 1730 körül bibliákat titokban Amsterdam és Utrecht jelzéssel". Amikor a M. Kvszle szerkesztősége a folyóirat 1939. 190. l. ezeket a nyilvánosság elé nem szánt sorokat kinyomatta, kivánatosnak jelezte, hogy „Payr kézirati hagyatékát hozzáértő szakember nézze át s azokat az adatokat, melyek azt bizonyitják, hogy az Amsterdam, Utrecht jelzéssel megjelent könyveket Speiser nyomtatta Pozsonyban, a M. Kvszle utján hozza nyilvánosságra". Ez mindeddig nem történt meg, amin nincs mit csodálkoznunk: hiszen Payr nem azt irja, hogy Speiser, aki tudvalevően könyvkereskedő volt és nyomdával nem rendelkezett, maga nyomtatta volna ki a Bibliákat, hanem kinyomatta s ha ez a kinyomatás valóban Pozsonyban történt, a nyomtató csakis Royer lehetett.

Érdekes, hogy Royer ezt a kiadványát a kancellária többször idézett 1726. évi körrendeletére beterjesztett jegyzékében, mely állitólag az összes üzemében előállitott nyomtatványokat évenkinti csoportositásban felsorolja, nem emliti. (Az Országos Levéltárban őrzött jegyzéket in extenso közli Gárdonyi Albert: Hazai könyvtermelésünk a pragmatica sanctio korában c. értekezése. M. Kvszle, 1944. 1-18. l. függelékében.) A jegyzékből megtudjuk, hogy a Royer-nyomda müködését 1719. juliusában kezdte meg, de hogy mi mindent állitottak elő benne 1725 végéig, azt már nem. Royer ui. nagy ravaszul kizárólag a katolikus jellegü kiadványok jegyzékbe foglalására szoritkozik, minden év végével név szerint megemlitve az egyházi cenzorokat. Végleges itéletet mondani, ahogy ezt Gárdonyi teszi (i. h. 10. l.) a jegyzék alapján, még a nyomda fennállásának első hat évéről is, kissé elhamarkodott dolog!

Royer János Pál Fitz szerint 1735-ben, Gárdonyi szerint 1736-ban (XVIII. századi nyomdáink mühelytitkaiból. M. Kvszle, 1943. 25. l.: szerinte Royer végrendelete 1736. máj. 1. kelt), Gyurikovits-Szabó szerint 1737-ben elhalván, az üzemet özvegye vezette tovább, aki a regensburgi születésü. Bauer Károly Józsefet vette maga mellé müvezetőnek. 1740. juniusában az özvegy is elhalálozván, ez alkalomból elkészitették a nyomda leltárát. E leltárból megtudjuk, hogy a nyomda három sajtóval dolgozott. 59 mázsa különféle betüvel rendelkezett. A raktáron lévő kiadványok összértéke pedig 2000 forintra rugott. A nyomdát Bauer, aki időközben feleségül vette Royer Anna Máriát, 1748-ig vezette, még pedig 1743. december 16-ig mint a Royer örökösök, s azontul mint a még kiskoru Royer Ferenc Antal tulajdonát. Az 1743. évi osztozkodáskor Bauer kikötötte, hogy ha Royer Ferenc Antal időközben meghalna, a nyomdára elővételi joga van.

Royer Ferenc Antal állhatatlan természetü ember volt. Alighogy saját kezelésébe vette az üzemet, máris megvált tőle. 1750. január 19-én az egész nyomdai felszerelést és kiadvány-raktárat az elhelyezésére szolgáló házrésszel együtt 11,000 forinton eladta a vele alighanem rokonságban álló Landerer János Mihály budai könyvnyomtatónak. Bauer, hogy ne maradjon ki egészen ebből a transactioból, elővételi jogára hivatkozva ugyanezt az árat ajánlotta fel érte. Mire a Landererrel kötött szerződést február 20-án hatálytalanitották.

Landerer tisztában volt azzal, hogy honnan fuj a szél, 300 forintért megvásárolta Bauerék elővételi jogát s augusztus 21-én a nyomda birtokába jutott. „A kiadói raktárban – irja Fitz – ekkor 16 nyomtatvány 5000 példánya volt, jobbára evangéliumok, katekizmusok, épületes iratok és nyelvtanok magyar, német, latin és tót nyelven”. (Gutenberg-Jahrb. 1927. 88. l.) „A betükészletet az adásvételi szerződés hozzávetőlegesen száz mázsára becsüli s 3000 forintra értékeli. Ez a készlet, mint a nyomdával átvállalt adósságok jegyzékéből kiderül, részben Prágából, részben Nagyszombatból származott”. (Szentkuty, i. m. 64. l.) Landerer a részére 1752. szeptember 9-én kiadott privilégium (közli Lukinich Imre, M. Kvszle, 1924. 92-93. l.) egyébként szokványos kikötésének, hogy „csinosabb betükkel” lássa el magát („Cultiori typo se providere debeat”), hamarosan eleget tett, miként azt az 1754-i könyvjegyzékéhez csatolt betümintajegyzék (Specimen diversorum characterum seu typorum quibus typographia Posoniensis ornatum est) tanusitja. Gárdonyi az itt szereplő tipusok közül „különösen az antiqua és (?) garmond betüket” tartja kiemelendőknek. (Id. cikke, M. Kvszle, 1943. 27. l.)

Royer a nyomda eladása után néhány évre eltünik szemünk elől. Gyurikovits-Szabó ugy tudja, hogy még 1750-ben Barkóczy Ferenc egri püspök hivására Egerben állit nyomdát. Ez persze nem áll, mivel az egri nyomda alapitási éve 1756. Novák szerint Kalocsára ment, hogy felszerelje a Batthyány József érsek által 1749-ben alapitott nyomdát. (I. m. IV. 22. l.) Ez szintén tarthatatlan állitás. Igaz ugyan, hogy a kalocsai nyomda Royertől való, de az alapitás éve jóval későbbi. Gárdonyi Albert pedig ugy tünteti fel a dolgot, mintha Royer legott pozsonyi nyomdájának eladása után átvette volna Landerer Katalin budai mühelyének a vezetését, „ahol 1772-ig müködött”. (L. Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században. Könyvtári Füzetek. 2. Bp. 1917. 11. l.) Ez az utóbbi állitás még a

legvalószinübb, de azzal a korrekcióval, hogy Royer 1756-tól 1768-ig mint önálló nyomdász Egerben, Esztergomban és Kalocsán tartózkodott. A legóvatosabb a Fitz álláspontja, aki szerint – s ez az igazság – „1756-ig nem tudjuk, mit müvelt". (Gutenberg-Jahrb. 1927. 88. l.) Fitz egy ujabb cikkében (u. o. 1934. 212. l.) nem utasitja a limine vissza Novák feltevését – aki ebben egyébként Pusztai Ferenc Nyomdászati enciklopédiá-ját követi – hanem elfogadhatónak tartja. Mi nem osztjuk ezt a nézetet azért, mert hiszen Batthyány József csupán 1760-ban lett kalocsai érsek s csak 1761-ben vonult be ünnepélyesen székhelyére. (L. A kalocsai főgymn. tört. Az érs. főgymn. értes. Kalocsa, 1896. 10. l.)

Ami a pozsonyi Royer-, most már Landerer-féle nyomdát illeti, az uj tulajdonos keze alatt – miképpen ez a nyomda kiadványairól 1755. március 2-án felvett leltárból kitetszik[61], ha irányt nem változtatott is, de ugyancsak fellendült. Landerer János Mihály nagyszabásu üzletember volt, összeköttetéseivel azt is ki tudta vinni, hogy az országgyülési törvénycikkek kinyomtatásának kizárólagos jogát, mely addig a nagyszombati nyomda szabadalma volt, 1765-ben öt évre reáruházzák. Ügyességével és szorgalmával nagy vagyont szerzett; érdemei jutalmául II. József császártól füskuti előnévvel megkapta a magyar nemességet (Füskut Temes megyei falu volt, mellyel ebből az alkalomból, miután érte előzőleg „42.000 forintot letett, megajándékoztatott". V. ö: Gyurikovits-Szabó, i. h. 8. l.)

Pozsonyi vállalatát a 1764-ben alapitott (l. Gárdonyi, i. c. M. Kvszle, 1943. 321. l.) betüöntődéjét 1770-ben költöztette abba az 1715 négyzetölnyi telken emelt házába, melynek Korabinsky szerint (Beschreibung d. k. ung. Haupt-, Frey- u. Krönungsstadt Pressburg. Praha, 1781. 33. l.) 33 ablaka nézett az utcára s amely Patzko Ferenc egy beadványa szerint 60,000 forintba került. (L. M. Kvszle, 1943. 29. l.)

Ugyanekkor adta ki betüöntődéjének finom izléssel készült mintakönyvét (Specimen characterum in neo-erecta typorum fusura Posonii apud Joannem Michaelem Landerer typographum existentium. Anno 1770. Egy lapjának hasonmását közli Szentkuty Pál: Régi hazai nyomdák mintakönyvei. Bp. 1940. 66. l.) Minthogy csinos antikvái a nagyszombati és a bécsi Trattner-féle tipusoktól eltérnek, Szentkuty (u. o. 64. l.) nem tartja kizártnak, hogy maga Landerer metszette őket. Ő ugyanis a rézmetszésben is jártas volt, amiről nyomtatványainak néhány nevével jelzett záródisze tanuskodik. Persze az sem lehetetlen, hogy az öntöde mátrixait valamely holland vagy németországi cégtől szerezte be. Ez az utóbbi a valószinübb. Landerernek 1773. április 19-én a pozsonyi városi tanácshoz intézett beadványában ui., melyben betüöntésre kér szabadalmat, nem esik szó betümetszésről. Ezzel a vállalat tehát nem foglalkozott. Csak betüöntésről ir. A beadványból a betüöntőde vezetőjének kilétét is megtudjuk: a pozsonyi származásu Papst József volt, akit Landerer saját költségén küldött ki külföldre, hogy ott a betüöntés fogásait elsajátitsa. (L. M. Kvszle, 1943. 33. l. Gárdonyi közlése.)

A nyomda berendezéséről s a benne folyó munkáról szemléletes képet nyujt az a jelentés, melyet az üzem megvizsgálására kiküldöttek 1770. augusztus 22-én terjesztettek a pozsonyi városi tanács elé. E szerint „a nyomdában tizenkét segéd dolgozik s a használatban lévő négy könyvsajtón kivül egy ötödik is rendelkezésre áll, mely bármely pillanatban munkába állitható. A nyomda papirkészlete 700 rizsma finomabb és 257 bála közönséges papiros volt. A betüöntődében két segéd dolgozott, s a mintakönyvben látható husz különböző betütipust tudták előállitani. A nyomda bevételei az utóbbi évek folyamán a következőképpen alakultak:

[61] Gyurikovits-Szabó szerint a raktár ekkor a következő müvekből állt: „1570 példány magyar Evangyéliom, 300 Lenkötelecske, 900 magyar katekizmus, 572 Arca Domini, 1114 cseh Evangyéliom, 1757 Seelen-Wecker, 1058 Rajska Ruže (Paradicsomi rózsák), 250 Octava Seraphica, 458 Morgenstern, 1800 Baumgarten, 838 német katekizmus, 194 Quotidiana pietatis exercitia, 550 Perliska (Gyöngyöcske), 184 Ethica symbolica, 735 Catechesis minor, 1176 Rhenii Donatus, 620 német Principia, 202 Grammatica slavonica, 500 szláv Principia, vagyis 18 mü 14.558 példányban".

1766-ban a helytartótanácstól 1685 forint, a kamarától 70 forint, magánosoktól 2877 forint; 1768-ban a helytartótanácstól 2842 forint, a kamarától 546 forint, magánosoktól 1894 forint; 1769-ben a helytartótanácstól 1911 forint, a kamarától 594 forint, magánosoktól 2685 forint; urbéri nyomtatványokért 5715 forint, de ez nem állandó munka. Minthogy a személyzetet félévenkint kellett felfogadni, s a nyomda munkája nem volt állandó, kénytelen volt a saját számlájára is dolgoztatni s az igy előállitott nyomtatványokat évenként négy izben a pesti vásárokra szállittatni, ahol azokat a könyvkötők vásárolták össze. Saját kiadványokra forditott 1766-ban 2990, 1767-ben 2784, 1768-ban 2659, 1769-ben pedig 2946 forintot, ami összesen 11.379 forintot tett ki". (Helytartótanácsi levéltár: Miscell. fasc. 38. nr. 302. Gárdonyi i. cikkéből. M. Kvszle, 1943. 28-29. l.) Landerer egykori alkalmazottjának, Patzko Ferencnek számitásai szerint nyomdászunk ugyancsak busás haszonra dolgozott. Igy például az ő kalkulációja szerint az urbéri nyomtatványok, amelyekért a nyomda 5715 forint 50 krajcárt számitott fel, a legális hasznot beleértve, 2872 forinton lettek volna előállithatók. (u. o. 31. l.)

A pozsonyi anyaintézetet a korszak végén két fiókvállalattal egészitette ki, a *kassaival*, amely – mint láttuk – az ottani jezsuita nyomdából keletkezett s a *pestivel*, melyet 1773-ban alapitott Royer Ferenc Antal neve alatt, de csak 1782-ben iratott át a maga nevére. (L. Fitz, Gutenberg-Jahrb. 1927. 89. l.)

Landerer pozsonyi nyomdájának müvelődéstörténeti szempontból legjelentősebb terméke a Pressburger Zeitung volt, amely 1764. julius 14-én indult meg, még pedig előzetes engedély kikérése nélkül. Az irodalomtörténeti közfelfogás szerint az egyelőre hetenkint kétszer megjelenő lap szellemi irányitója, szerkesztője Windisch Károly Gottlob pozsonyi polgármester volt (Pintér Jenő: Magyar irodalomtörténete. Bp. 1931. IV. 57. l.), bár Pichler Alajosnak a lap másfél százados jubileuma alkalmából irt dolgozatából (Entstehung der Pressburger Zeitung. Pozsony, 1913.) is kiderül, hogy Windisch közremüködése aktaszerüleg nem igazolható. Gárdonyi Albert (A Pressburger Zeitung meginditása. M. Kvszle, 1941. 121-131. l.) levéltári források alapján kimutatta, hogy a lap szerkesztésében a kiadó – Landerer saját bevallása szerint – a jezsuiták közremüködését vette igénybe s ez a körülmény a luteránus Windisch közremüködését eleve kizárta. Az azonban szerinte sem lehetetlen, hogy a Pressburger Zeitung későbbi melléklapjai az 1767-69. megjelent Freund der Tugend, az 1770. évi Zeitvertreiber s kiváltképp az 1771-ben meginduló Wochenblatt szerkesztésében Windisch is befolyt. A Pressburger Zeitung meginditásának ötlete, véli Gárdonyi, magától Landerertől való, aki ezzel az atyja budai mühelyében 1730-ban megindult Wöchentlich Zweimal Neu Auskommender Mercurius-t akarta uj életre kelteni.

29. STREIBIG ANTAL JÓZSEF SOPRONI-GYŐRI KÖNYVNYOMDÁJA

A XVIII. század második tizedének vége felé költözött hazánkba az alsóausztriai Wildbergből Streibig Antal József, *Sopron* és *Győr* első könyvnyomtatója.

Első állomáshelye Kismarton volt s innen került át 1721 őszén vagy 1722 tavaszán Sopronba. (Házi Jenő Sopron főlevéltárnokának szives közlése.) Itt Fitz szerint (Eingewanderte deutsche Buchdrucker in Ungarn im 18. Jahrhundert. Gutenberg-Jahrb. 1934. 211. l.) Ebergényi László altábornagy támogatásával rendezte be könyvnyomtató mühelyét. Mecénása csakhamar elhalt, s nyomdászunk egy saját szerzeményü német gyászdalban siratta el. Ez a Luctus desolatae... matris Hungariae, das ist: Trauerklänge über den Hintritt Ladislai Freyherrn von Ebergényi [Az elszomorodott Hungaria-anya gyásza, vagyis gyászbeszéd báró Ebergényi László elhunytakor...] (Sopron, 1724) cimü apróság a soproni nyomda eddig ismert legrégibb terméke.

Mint a legtöbb könyvnyomtatónk, eleinte ő is szabadalom nélkül gyakorolta mesterségét. Csendes társul maga mellé vette Sopron varosának egyik előkelő polgárát, az irodalmi

hajlamokkal biró Dobner Sebestyén Nándor tiszti ügyészt, Dobner Nándor polgármester fiát. Szinnyei Dobner hét munkáját sorolja fel; egy hiján valamennyi év nélküli. Ezek egyike Bécsben, a többi nyomtatóhely feltüntetése nélkül, hihetőleg Sopronban látott napvilágot. Talán ennek a kapcsolatnak köszönhette Streibig, hogy még 1726-ban, a nyomdai szabadalmat előiró rendelet évében megkapta a szabadalomlevelet, egy cimtáras naptár kiadására jogositó kizárólagos privilégium kiséretében. A Titulare calendarium seu Schematismus Regni Hungariae először még ebben az 1726. esztendőben hagyta el a sajtót s 1730-ig évről-évre megjelent. (L. Pitroff Pál: A győri sajtó története. Győr, 1915. A továbbiakban Pitroff derék monográfiájára támaszkodunk.) Bár a naptár ebben a korszakban a nyomdászok legfőbb jövedelmi forrása volt, egymagában nem volt elég a megélhetésre. Egyéb megrendelés pedig csak nagyon elvétve akadt.

Az öregedő Streibig ezért örömmel tett eleget Sinzendorf Fülöp Lajos győri püspök meghivásának s 1729 táján áttelepedett Győrbe. Itt még ez év végén kiadta az 1730-ra szóló kis Schematismus-t. Ezt a mindössze alig 200 nevet felölelő apróságot még szabadalom nélkül hozta ki, de hála magas pártfogójának, a szabadalom ezuttal sem késett sokáig. Az 1731. január 2-án kelt nyomdai privilégium felhatalmazta, hogy „olyan záradékokkal és föltételekkel, amilyenekkel Sopronra engedélye volt, ezentul Győrött folytathatja mesterségét s azonkivül tiz esztendőn át megjelölt formáju cimtáras latin és német kalendáriumokat adhat ki”. (Pitroff, i. m. 7. l.)

Győri müködésének második terméke az 1731-ben megjelent Rituale Jaurinense, amely ha nem mondható is tipográfiai müremeknek, Pitroff véleménye szerint a közepest meghaladó nyomtatvány volt s „majdnem kiállja a versenyt” a győri egyházmegye szertartáskönyvének 1687-i nagyszombati és 1702-i bécsi kiadásával. Streibig becsülettel igyekezett megfelelni a biboros püspök beléje helyezett bizalmának s a püspöki könyvnyomtató („typographus episcopalis, röviditve: eppalis) cimnek. S hogy ez – legalább Sinzendorf idejében – nem volt puszta cim, az kiderül a városi tanácsnak egy pörös ügyéből. A Helytartótanácshoz intézett felterjesztés szerint ugyanis a nyomdász ekkoriban mint a püspök alkalmazottja annak jurisdictiója, joghatósága alá tartozott. Sinzendorfnak a boroszlói püspöki székbe való távozásakor, tehát 1733-ban, ez a szorosabb kapcsolat a püspökség és a könyvnyomtató között megszünt. Az elöregedett Streibig magára hagyatva, mint nyomdász alig ad életjelt magáról s még naptári szabadalmát sem használja. 1737 táján meg is válik az üzemtől s fiára, Streibig Gergely Jánosra bizza.

Az ifjabbik Streibig ekkor 27 esztendős, tetterős fiatal ember volt. (Egy 1780-ban kelt iratában 70 évesnek mondja magát. L. Pitroff, i. m. 30. l.) Első feleségével, Royer Katalinnal, a pozsonyi nyomdász legkisebb lányával 1500 forint készpénzt meg értékes berendezést kapott. (u. o. 117. l.) Tehát minden előfeltétel megvolt ahhoz, hogy a tengődő üzemet felvirágoztassa. Ez mintha eleinte sikerült volna neki. 1737-től állandóan megjelenteti német Schreibkalender-ét, majd 1739(?)-től latin s 1749(?)-től magyar naptárát, utóbbit, miként azt cimlapján jelzi, „épen lőtsei formára”, ami legalább eleinte bőséges jövedelmet biztosit neki.

Emellett egyre-másra nagyobb megrendelésekkel is felkeresik. Igy Taxonyi János, a győri jezsuita kollégium rektora vele nyomatja ki 1739-ben A Kálvária hegynek szentsége c. imakönyvét s 1740-ben, majd 1743-ban Az emberek erkölcseinek és az Isten Igazságának tükörei c. két kötetes erkölcsi példatárát, Kapeller Lipót, a győri papnevelő piarista tanára Jaroslaus a S. Alexio néven három kötetes Theologia historico-dogmaticá-ját (1738-40) stb, hogy a győri akadémiában előadott tentamenek hosszu sorát ne is emlitsük.

Érdekes, hogy Streibig Gergely János, aki 1752-ben nyert ujabb szabadalma óta, amely egész sereg naptárféleség előállitására hatalmazza fel, impresszumaiban állandóan királyi és püspöki könyvnyomtatónak nevezi magát, nemcsak megrendelésre (ilyen Némethi Sámuel

Bibliai tárház-a, melyet Beleznai Miklós generális nyomatott ki nála 1953 forint költséggel), hanem saját költségére is kihoz protestáns müveket, ha azok jó üzletnek igérkeznek. Ilyennek bizonyult például Bod Péter Szent Irás értelmére vezető magyar lexikon-a, amelyet a szokásos előzetes engedély kikérése nélkül 1747-ben ő maga, 1787-ben pedig – évszám feltüntetése nélkül – József nevü fia és utóda is kiadott.

Minden üzleti élelmessége ellenére is Streibig Gergely János hosszu pályája vége felé sulyos anyagi gondokkal küzdött, ami nagyrészt zavaros családi körülményeinek tudható be. Első felesége, a derék Royer Katalin halála után – az asszony végrendelete 1749-ben kelt – ujból megnősült s ez lett a veszte. Második felesége, fiának Józsefnek és Antónia nevü leányának édesanyja (Royer Katalin végrendeletében csupán egy Terézia nevü leánygyermekük szerepel) pazarló és kikapós asszony volt, aki a nyomdász-segédek közül válogatta ki barátait s ezzel aláásta a mühely fegyelmét. Az öregedő Streibig, ugy látszik, a boritalban keresett vigasztalást és szabadjára hagyta a dolgokat.

A nyomda felfrissitésével sem törődött. Egy 1780-ban készült leltár szerint a négy sajtóval dolgozó üzemnek mindössze 94 mázsa betüje volt. Ebből 44 mázsa régi, hasznavehetetlen anyag. Mindennek az volt a természetes következménye, hogy egyre gyatrább kivitelü naptárainak kelendősége erősen alábbszállt s ezzel az üzlet fő jövedelemforrása alaposan megcsappant. Nem csoda, hogy 1778-ban már-már azon a ponton volt, hogy adósságai fejében elárverezik a nyomdát. Ekkor a nyomtató legények, akiknek bér fejében tetemes összeggel – 1289 forint 14 krajcárral – tartozott, rávették a városi tanácsot, helyezze zár alá az üzemet s bizza meg vezetésével a munkások egyikét, a Debrecenből jött Almási Ferencet. Almási iparkodik megfelelni a beléje helyezett bizalomnak, de a gazdával szemben elszámolási nehézségei támadnak s ezek végül is börtönbe juttatják.

Ekkor a pozsonyi Landerer Mihály siet rokona segitésére. 1781. február elsején a főbiró elnöklésével ülést hivnak össze, melyen Landerer teljhatalmu megbizottja – talán a pesti Royer-nyomda faktora, Lenhard Ferenc, aki az officina 1780. évi becslését végezte – kijelenti, hogy Landerer hajlandó a nyomdát magához váltani, a segédek járandóságát kifizetni s a mühelybe jó faktort állitani. Az érdekeltek, köztük maga az öreg Streibig is, az uj alapot elfogadják s az 1783. évre szóló magyar kalendáriom cimlapján Streibig Gergely neve mellett Landerer Mihályé is szerepel. Nem sokkal ezután az öreg Streibig meghalt, Landerer pedig kivált az üzletből. A nyomda vezetést Streibig Gergely János fia, József vette át. Az ő müködése azonban már kivül esik a könyvünkben felölelt időszakon.

A nyomda 1781. évi állapotáról hü képet nyujt a március 7-én megejtett becslés, mely a nyomda összértékét – levonva a papir- és nyomtatványraktár becsárát – 2872 forint 32 krajcárra teszi. Ebből az összegből 229 forint 2 krajcár esett a 99 mázsa 6 és fél fontnyi betüanyagra, 40 forint a fametszetü ducokra és diszekre, 70 forint a fabutorzatra s 340 forint a 100 forintjával számitott két sárgaréz orsós s az egyenként 70 forintra értékelt két vas orsós sajtóra, mig a többi az apróbb felszerelési tárgyak között oszlik meg. Utóbbiak sorából megemlitjük a két sárgaréz- és négy vassorzót, a négy kifogástalan s a két rosszabb állapotban lévő vaskeretet (Pitroff az 1780. évi becslésnek csupán magyar forditásban közölt szövegében jobb és rosszabb vaskannákat(!) emleget), három festékfőzéshez szolgáló vörösréz üstöt, festékes hordót, festékező labdákhoz szükséges lószőrt és 90 darab kutyabőrt, a betük tisztitásához használt két kefét, mindössze 48 krajcár értékben s a hasonló összegre értékelt spárgakötegeket.

30. A LANDERER JÁNOS SEBESTYÉN-ALAPITOTTA BUDAI KÖNYVNYOMDA

A pozsonyi Royer-nyomdát felvirágoztató Landerer János Mihály édesatyja, János Sebestyén 1724 nyarán nyitotta meg *budai* officináját.

Fitz József szerint (Eingewanderte deutsche Buchdrucker in Ungarn stb. Gutenberg-Jahrb. 1934.) az idősebbik Landerer Bajorországból származott, sógora volt Royer János Pálnak s mint segéd valószinüleg az ő pozsonyi üzemében dolgozott. Gárdonyi Albert (Die Niederlassung der Familie Landerer in Ungarn. U. o. 1936. 171. l.; az alábbiakban jobbára az ő kutatásainak eredményeit foglaltuk össze) mindebből nem tud semmit. Ő azon az alapon, hogy a XVIII. század első felében több Landerer nevü rézmetsző élt Bécsben, a mi Landererünket is innen származtatja, majd egy ujabb dolgozatában (XVIII. századi nyomdáink mühelytitkaiból. M. Kvszle, 1943. 25. l.) minden indokolás nélkül pozsonyi származásunak mondja.

A megtelepedni kivánó nyomdászok rendes szokása szerint előzetesen irásban jelenti be szándékát Buda város tanácsának. Beadványait, ugy látszik, kiselejtezték; legalább is Gárdonyi csak a városi jegyzőkönyvek szükszavu feljegyzéseire hivatkozik. Igy ma már nem tudjuk megállapitani, hol és mikor keltek azok a megkeresések, amelyekben adómentességet, ingyen szállást és az átköltözködés költségeihez némi pénzbeli hozzájárulást kért magának. A városi tanács a kérelmet csak részben teljesitette. Előbb tiz, majd 1724. május 15-i határozatával tizenöt évi adómentességet s mindössze 50 tallérnyi pénzsegélyt helyezett neki kilátásba. Landerer, látva, hogy többet nem sikerül kicsikarnia, ennyivel is beérte s rövidesen letelepedett Budán.

Már szeptember 12-én pénzt folyósitanak neki a városnak szállitott nyomtatványokért. Ezek a kifizetések a következő két évben is megismétlődnek. Landerer János Sebestyén e szükös városi megrendelések mellett apró alkalmi beszédek s más effélék kinyomtatásával tengette életét 1727. junius 7-én bekövetkezett haláláig.

Özvegye, Veronika még a gyászév letelte előtt, 1728. január 11-én ujból férjhez ment Nottenstein János Györgyhöz, a nyomda müvezetőjéhez. Nottenstein 1737-ben kelt végrendeletéből következtetve alighanem bajorországi származásu volt s Bécsből került Budára. Az adóssággal terhelt nyomda e házasság révén Nottensteinre szállt, aki a halódó üzemet csakhamar erősen fellenditette. Ebben tekintélyes része volt annak a kizárólagos szabadalomnak, melyet a városi tanács támogatásával 1728. április 28-án sikerült elnyernie. A privilégium szokás szerint tiz évre szólt s kizárólagos jogot biztositott számára egész Magyarország területén a német nyelvü kisebb ábécéskönyvek, nemkülönben az approbált káték s a vasár- és ünnepnapi evangéliumok kinyomtatására és terjesztésére. („Libellos alphabeticos minores, non secus approbatos catechismos, nec non ordinaria evangelia dominicalia et festivalia lingua germanica conficere, eademqus et eosolem per totum regnum nostrum Hungariae libere et absque omni impedimento vendere et distrahere”. (L. Gárdonyi Albert: Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században. Bp. 1917. 5. l. 4. jegyz.)

Vállalata annyira fellendült, hogy 1733-ban egy két lapra terjedő Catalogus librorum in typographia Budensi apud Joannem Georgium Nottenstein reperibilium-ot ([Nottenstein János György budai nyomdájában található könyvek jegyzéke]. – Hasonmása és részletes taglalása Gárdonyi imént idézett magyar munkájában.) is közzé tett. A kis katalógus, amely hazánkban az első e nemben, kétségkivül a Nottenstein-nyomda élelmességéről tanuskodik, de hogy – mint Gárdonyi véli – bizonyságul szolgálna arra, „hogy a nevezett könyvnyomda figyelemre méltó tevékenységet fejtett ki” (i. m. 19. l.) az erős tulzás. Ballaginak (A magyar könyvnyomtatás tört. fejlődése. 119. l.) Gárdonyi által kifogásolt véleménye, mely szerint a budai officina „csupán kalendárium, csizió, magyar és német népdalok, litániák, rossz fametszetü és piszkos nyomásu szentképek, álmoskönyvek stb. efféle termékekkel árasztotta el a hazai vásárokat és bucsukat”, nagyjából továbbra is fennáll. Mert az a pár tankönyv, – egyébiránt csupa más nyomdákból kikerült mü utánnyomása, – Balassa-Rimai kipróbált, jó üzletnek bizonyult Istenes éneki, Gyöngyösi ugyancsak közkedveltségü és nagy keresletnek örvendő verses regényeinek budai kiadásai korántsem jogositanak fel bennünket rá, hogy a nyomdaalapitó Landerert és utódát Nottensteint – amint német tanulmányában (Gutenberg-Jahrb, 1938. 173. l.) Gárdonyi teszi – ugy állitsuk oda, mint akik a magyar irodalom terén „nagy érdemeket” szereztek.

Landerernek, Nottensteinnek s a többi hazánkba beözönlő német nyomdásznak a magyar irodalom ügye nem volt fontos. Ha világi meg egyházi ponyván, naptáron és tankönyvön kivül egyszer-egyszer valami nivósabb irodalmi terméket is kihoztak, ezt nem azért tették mintha a magyar kulturát kivánták volna szolgálni, hanem egyes-egyedül azért, hogy – megszedjék magukat.[62] Ez, legalább Nottensteinnak teljes mértékben sikerült is. Amikor 1737. áprilisában[63] 39 éves korában tüdővészben meghalt, virágzó üzletet hagyott özvegyére.

Veronika asszony a férje által kitaposott uton tovább haladva, még inkább felvirágoztatta a Sz. Anna-templom mellett álló, az Arany Hajóhoz cimzett házban lévő vállalatot. Amikor 1751-ben átadta azt első házasságából származó idősebb fiának, Landerer Lipót Ferencnek, aki valószinüleg már addig is betöltötte az üzletvezetői hatáskört, kisebbik fiát, az 1726-ban született Landerer János Mihályt (az egész tranzakció bizonyára utóbbi nagykoruságával függ össze) a könyvraktár felével és 1500 forint készpénzzel kártalanitotta. (L. Gárdonyi cikkét M. Kvszle, 1943. 26. l.)

Ekkora összeg kivonása az üzletből bizonyára nem maradt hatástalan. Veronika asszony kellő forgótőke nélkül maradván, jobbnak látta átadni az üzletet idősebbik fiának, akinek módjában állt a tőkehiányon segiteni. Ez a mód a nősülés volt, s Landerer Lipót Ferenc élt is vele: 1752. julius 30-án oltárhoz vezette Viesztner Borbálát, Pécsy András budai könyvkötő özvegyét.[64] Mikor halt el Borbála asszony, nem tudjuk. Annyi azonban bizonyos, hogy Landerer Lipót Ferenc hamarosan megvigasztalódott, mert 1776-ban történt elhunyta után a kardos özvegy, Landerer Katalin lett a cégtulajdonos.

31. A JÉZUS TÁRSASÁGA KOLOZSVÁRI NYOMDÁJA

1727. március 17-én ismét uj nyomda nyilt meg Magyarország területén, ezuttal *Kolozsvárt*. (L. Ferenczi Zoltán: A kolozsvári nyomdászat története. Kolozsvár, 1896. 88. s köv. lapok.)

Alapitója csikszentmártoni Antalfi János erdélyi püspök, a nagyszombati egyetem egykori növendéke volt. Ő az első a XVIII. század nyomda-alapitó püspökei diszes sorában. Alapitásával nem saját püspöki udvara fényét kivánta növelni, mert hiszen akkor székvárosában, Gyulafehérvárt rendeztette volna be, hanem a katolikus nevelés és tudomány ügyét szolgálta. Ezért esett választása Erdély szellemi központjára, Kolozsvárra, ahol az ujra betelepitett jezsuiták 1693. októbere óta munkálkodtak a katolikus hitélet megerősitésén és az ifjuság nevelésén. A jól felszerelt nyomdát a püspök minden feltétel nélkül ajándékozta oda a jezsuitáknak, akik rövidesen elnyerve a királyi privilégiumot, 1773. október 26-ig tartották fenn rendházukban, amely jó egy századdal később az 1872-ban alapitott Ferenc József Tudományegyetem első otthona lett.

---

[62] Még a Nottenstein katalógusában szereplő egyetlen müvelődéstörténetileg jelentősebb ujdonságot, a Neu aus seinem Steinhaufen wiederum aufwachsendes Ofen-t is csak ugy hozta ki a nyomda, hogy az akkori budai polgármester, Vámosi Ferenc által egybeállitott s 800 példányban megjelent füzetke nyomtatási költségeit, 45 forintot, a város fizette! V. ö: Gutenberg-Jahrb. 1936. 173. l.

[63] Gárdonyi: Magyarorsz. könyvnyomdászat stb. 5. l. Némethy Lajosra hivatkozva 10-re teszi halála napját, de Némethy szerint ekkor temették. 1. M. Kvszle, 1901. 55. l.

[64] Némethy Lajos: Nyomdászok, könyvkereskedők és könyvkötők Budán és Pesten. M. Kvszle, 1901. 55. l. Némethy Persának olvasta a nevet. A helyes olvasat Gárdonyi szerint Pécsy és nem Perne(!), ahogy szerinte Némethy az anyakönyvi bejegyzést közölte volna. L. Magyarorsz. könyvnyomdászat stb. 8. l. 15. jegyz.

A kolozsvári jezsuita nyomda, akárcsak a nagyszombati vagy a kassai, elsősorban a rend akadémiájának szükségleteit volt hivatva kielégiteni, s főleg tankönyveket meg disszertációkat nyomtatott. De azért a hitbuzgalmi irodalmat sem hanyagolta el. A rend feloszlatása alkalmával. 1774. április 29-én a nyomdáról felvett leltárban például egyebek között az Officium Rakotzianum-hoz és a Xaveri Sz. Ferenc életéhez készült metszetek rézlapjai is szerepelnek. Ferenczi szerint a leltár a nyomda fennállásának 45 esztendeje alatt készült sajtótermékek meglehetősen teljes jegyzékével is szolgál. Kár, hogy nem terjeszkedik ki bővebb ismertetésükre s beéri annak megállapitásával, hogy „számos mü jelent meg e nyomdában, körülbelül felerészben latin, felerészben magyar".

A nyomda felügyelője mindenkor a rend egyik tagja volt, 1773-ban a Metastasio-forditó Kereskényi Ádám, aki 1767-68-ban a kassai jezsuita nyomdánál töltötte be ezt a tisztet. (L. Szinnyei: Magy. irók. VI. 64. h.) Ferenczi a nyomda müvezetői sorából Weilhammer Bernátot (1727-30.), Weichenberg Tádé Simont (1731-36?), Becskereki Mihályt (1740-44. körül) emliti. Novák (i. m. IV. 36. l.) rajtuk kivül még Fey András (1747 körül) és Weilhammer Bernát másodszori (1754 táján) faktorságáról is tud.

Az emlitett nyomdai leltár szerint a nyomda betükészlete 104 mázsa 82 fontra rugott s 1331 forint értéket képviselt. A nyomda sajtóit és egyéb felszereléseit 808 forint 34 krajcárra becsülték. A sajtók száma öt volt, de kettő csupán képek levonására szolgált. A könyvnyomtató sajtók egyike réz-, másika vasfelszerelésü volt, amaz 90 forint, emez 75 forint értékben. A harmadik, ócska könyvsajtót a leltározók mindössze 50 forintra becsülték. A nyomda antikva és kurziv tipusokon kivül fraktur, schwabacher és görög betükkel is el volt látva.

A nyomda egy évi jövedelmét Bánffi Dénes, a katolikus iskolák világi felügyelője 1774. december 3-i jelentésében ezer forintra tette. Az elkobzott egyházi javakkal való gazdálkodásra jellemző, hogy ekkora jövedelmezőség mellett 1775. április 12-i udvari rendelettel tiz évre 30 forint évi bérért Kollmann József Ferenc bécsi könyvnyomtatónak itélték oda![65]

32. A SCHMIDT MIKLÓS JÁNOS-ALAPITOTTA MÁSODIK SOPRONI NYOMDA

1733-ban, Streibig Győrbe való távozása után *Sopronban* uj officina nyilt.

Alapitója Schmidt Miklós János volt Bécsből. Ő állitotta elő az első soproni magyar nyelvü nyomtatványt, Neuhold János Jakab, soproni származásu Komárom vármegyei főorvos Fundamentomos oktatás, miképpen köllessék a gyermekekkel... a himlő és kanyaró előtt, benne és utánna bánnyi (1736) cimü egyidejüleg németül is megjelent füzetét.

Schmidt csakhamar átköltözött *Komáromba*, ahol többek között 1740-ben kinyomtatta Paxi Lajos Florilegium-ának első kiadását. Baranyay József (A komáromi nyomdászat és a komáromi sajtó története. Bp. 5. l.) Németh Jánosra (Memoria Typographiarum inclyti regni Hungariae, etc. Pest, 1818. 67. l.) hivatkozva az átköltözést 1740 körülre teszi. De minthogy

[65] Kollmann nem tudott magyarul, ezért ilyen kedvező feltételek ellenére sem tudott boldogulni. Alatta az üzem annyira hanyatlott, hogy a katolikus egyházi bizottság elhatározta eladását. A vásárló Batthyány Ignác erdélyi püspök volt, aki az 1783. november 20-án magához váltott nyomdát Béla József gyulafehérvári kanonok (marosszéki esperes, 1785-1801-ig a „kolozsvári királyi universitáson a szentirást magyarázó tanár", v. ö: Szinnyei, Magyar irók, I. 784. h.) vezetésére bizta. Batthyány püspök 1798. november 17-én bekövetkezett halála után"a nyomda egyéb hagyatékával együtt adósságai miatt zár alá került s egy ideig nyugodott", majd 1812-ben vásárlás utján Bergai József katolikus akadémiai tanár birtokába ment át, aki azután 1829-ben eladta a katolikus liceumnak. Ez az egykori jezsuita nyomdát beolvasztotta a Hochmeister Márton által 1790-ben alapitott kolozsvári nyomdába, melyet az alapitó 1809-ben a liceumnak ajándékozott.

Schmidt soproni officináját 1738-ban 1700 forinton eladta Renauer János Fülöpnek (l. Grafikai Szle., 1900. 141-142. l.) Komáromban valószinüleg az 1737 körül megszünt (l. Csürös, i. m. 131. l.) Töltési-féle nyomda felszerelésével dolgozott.

A *soproni* nyomdát Renauer özvegyétől 1748-ban megvette a Bécsujhelyből jött Siess János József, aki 1789-ban bekövetkezett haláláig állt az üzem élén. Siess 1770-ben a belvárost övező bástyák körüli árokban telket vett a várostól s az ott emelt kis épületbe telepitette nyomdáját. Ezen a telken 1900-ban tekintélyes ház állott, benne jogutódjával, a Romwalter nyomdával.[66]

33. A NAGYVÁRADI PAPNEVELŐ INTÉZET KÖNYVNYOMDÁJA

A XVIII. század negyvenes éveiben keletkezett a *nagyváradi* papnevelő intézet nyomdája.

Legelső ránk maradt terméke egy 1745-ben megjelent három levélnyi apróság (cimlapjának kicsinyitett hasonmását l. M. Kvszle, 1901. 366. l.), az Universa philosphia ad mentem doctoris subtilis Joannis Scoti quam... publice propugnandam susciperunt... Fr. Peregrinus Hatvani et Fr. Solanus Mészáros, [Egyetemes filozófia Scotus Jánosnak, az éleselméjü doktornak tanitása szerint... melynek nyilvános megvitatására fráter Hatvani Peregrin és fráter Mészáros Szolán vállalkoztak...], melyhez nyomtatója, Kállai Gergely (Gregorius, Naményi egyre Györgyként szerepelteti!) nem kevesebb mint kilenc féle betüfajtát használt. (L. minderre és a következőkre Naményi Lajos: A nagyváradi nyomdászat története. III. M. Kvszle, 1901. 364-386. l.)

Alapitását Naményi Paxi Lajos Florilegium-a 1741-i kassai kiadásának előszava alapján 1741. február 17-e és julius eleje közé teszi. Alapitója, csak ugy, mint a papnevelőé, a tudományokat kedvelő s papságának képzését különösen szivén viselő Csáky Miklós váradi püspök volt. Mint a lőcsei Brever-nyomdával kapcsolatban már megemlitettük, Ballagi a Magyar Musa 1787. évi közlésére hivatkozva azt állitja, hogy a nyomda felszerelését Csáky onnan vásárolta s állitását Novák is megismétli (i. m. IV. 23. l.). Naményi a kérdést fel sem veti, bizonyára azért nem, mivel erről a vásárról Zsák J. Adolf a püspöki és a papnöveldei levéltárban semminemü adatot sem talált.

Ami a nyomda első müvezetőjét, Kállai Gergelyt illeti, ő már a következő évben eltünt Váradról, hogy 1753-ban mint a debreceni városi nyomda provizora bukkanjon fel ismét. 1746-1755-ig Becskereki Mihály, a kolozsvári nyomda volt müvezetője a nagyváradi tipográfus.

E tiz évből Naményinek husz latin, két magyar és három német nagyváradi nyomtatványt sikerült felkutatnia. Impresszuma latin könyveken rendszerint „Typis Semin. B. M. V. Elisab. per Michaelem Becskereki" vagy „Typis Seminarii Csakiani per Michaelem Becskereki", s a

[66] Siess halála után özvegye vezette tovább a nyomdát 1800-ban történt elhunytáig. Ekkor fia, Antal vette át, aki 1776-tól Szombathelyen müködött, mint püspöki könyvnyomtató s itt ő hozta ki 1794-ben Kultsár István költségén Mikes Kelemen Törökországi levelek cimü munkáját. (Vö. még Fitz: Eingewanderte deutsche Buchdrucker stb. Gutenberg-Jahr. 1934. 215. l.). Ez az Antal volt a Siess-család legkiválóbb tagja, akit gondos munkájáért Kazinczy Ferenc is megdicsért egyik levelében. (Idézi Csatkai Endre: Régi soproni könyvgyüjtők, könyvesboltok és olvasókabinétek. M. Kvszle, 1939. 55. l.) Siess Antal 1806-ban követte szüleit a sirba. Szombathelyi üzemét ekkor Perger Ferenc vette át, mig a soproni mühely 1820-ig Siess Antal örökösei cégjelzéssel, 1846-ig pedig Kultsár (szül. Siess) Katalin neve alatt müködött. Ekkor átment Lenk Sámuel – valószinüleg Kultsár Katalin veje – tulajdonába, aki 1850-ben Romwalter Károlynak adta át az üzletet. Romwalter Károly, – 1856-ban nőül vevén Kultsár Katalin unokáját, – Alfréd fiában, aki 1880 óta cégtársa volt, 1895-ben ismét a Siess-család egyik leszármazottja kezébe került a soproni nyomda. (V. ö: Pusztai Ferenc: Nyomdászati enciklopédia.)

magyarokon „Boldog Asszony Látogatása Seminariumának bötüivel”. Nyomtatványai közül a legdiszesebb Dones Petrus Ludovicusnak csinos záródiszekkel és izléses kezdőkkel ékeskedő Generalis temporum notio cimü kötete 1749-ből. Az 1756-tól 1761-ig terjedő évekből Naményi egyetlen nagyváradi nyomtatványt sem ismer.

1762-ben Wolf József a „typographus episcopalis”, akinek „betüi nem azonosak a Becskerekiéivel”. Az 1763-68. terjedő évekből csupán egyetlen, 1766. évi nyomtatvány maradt reánk „Impressum in Typographia Episcopali” cégjelzéssel s cimlapján a püspöki könyvtárt megalapitó Patachich Ádám, későbbi kalocsai érsek cimerével. Lehet, hogy már ekkor is az a Heller János Konrád állt az officina élén, aki 1769-ben négy váradi sajtóterméken szerepel mint „püspöki könyvnyomtató”.

A nyomda virágkora 1771-ben kezdődött, amikor Balent Ignác János lett a papnevelő tipográfiájának a bérlője. 1785-ig Naményi kimutatása szerint 54 latin, 26 magyar és 2 német, összesen tehát 82 nyomtatvány került ki a nagyváradi sajtóból, köztük 1781-ben magának Balentnek Pásztori játékban ábrázolt örvendetes köszöntés cimü verselménye. „Különösen sokat ad – irja róla Naményi – a diszesebb kezdőbetükre, a fejezetek élén kisebb metszeteket alkalmaz, egyes szakaszok végén ügyes végvignetták keltik fel figyelmünket és ha van is oly mü, mint Gánóczy Antal Libellus castigatus-a (1779), ahol a sajtóhibák felsorolása 12 lapot foglal el, ezek is mindinkább kevesbednek és bizvást elmondhatjuk: ez időben nem csak számra nézve ért el nagy sikereket a nyomda, de nyomdászati szempontból kifogástalan müveket nyujt”. Balent 1785-ben azért vált meg a nyomdától, hogy – mint szeptember 20-án a váradi püspökhöz irt kérvényében kifejti – szakismeretei gyarapitása céljából sorra tanulmányozhassa a hazai nagyobb városokat.

Ekkor Teleki Sámuel váradi királyi biztos ajánlatára Eitzenberger Ferenc nagykárolyi nyomdász kapta bérbe a tipográfiát megfelelő kaució és havi egy arany fejében. Ez a havi egy arany 1791-ben évi 51 rhenus forint 36 krajcárra zsugorodott össze.

A nyomda átvételekor leltárt is vettek fel róla. E szerint a nyomda egy sajtóval birt s tertia, mittel és cicero antikva és kurziv, valamint fraktur és cimbetükkel volt felszerelve, hogy melyikből mennyivel, az Naményi közléséből nem derül ki. Csak annyit tudunk, hogy a nyomda betüanyaga 1802-ben mindössze 25 mázsa 13 fontot tett.[67]

[67] Balent távozásával – ugy látszik – nyomást remélt gyakorolhatni a tulajdonosra, hogy ne kisérletezzék tovább bérlőkkel, hanem adja el az officinát. Kétségkivül azonos azzal a „Balent Bapt. Joh. Ign. sodalis apud Matthiam Trattner Pestini”-vel, aki 1786. szeptember 8-án ajánlatot tesz a nyomda megvásárlására. A papnövelde vezetősége azonban nem reagál az ajánlatra s bár az eladás gondolata folyton kisért, a megvalósitásra csak 1804. julius elsején került sor, amikor Gottlieb Antal, előbb váci nyomdász s 1803 óta a nyomda bérlője, ezer rhénus forintért örök áron magához váltja a nyomdát. Hogy az ezer forint mikor folyt be, ha ugyan befolyt, a szeminárium pénztárába, arról Naményi nem szól. A szerződés fogalmazványa szerint a felajánlott vételár egyelőre Gottliebnél maradt, aki kötelezte magát, hogy kamat fejében évente 50 forintot fizet. Gottlieb előtt még két bérlője volt a papnevelő nyomdájának: 1789-ben Rábai István (emliti Novák, i. m. IV. 23. l.; Naményi nem tud róla) és 1798-1802. között Guttmann János Pál könyvkötő. 1802 őszén a nyomda bérbevétele ügyében Szigethy Mihállyal, a debreceni városi nyomda provizorával is folytak tárgyalások. A bérbevétel ügye azonban megfeneklett, mivel Szigethy uj tipusok beszerzését is követelte, erre pedig nem volt fedezet.

34. A KÁROLYI FERENC-ALAPITOTTA NAGYKÁROLYI KÖNYVSAJTÓ

Az 1750-es évek elején ismét uj könyvnyomda keletkezett Magyarországon, a Károlyi grófok ősi fészkében, *Nagykárolyban*. (V. ö: Éble Gábor: Egy magyar nyomda a 18. században. Bp. 1891.)

Alapitója Károlyi Ferenc, Szatmár vármegye főispánja volt, akit – miként ezt privilégiumot kérő felségfolyamodványában kifejti – e lépésre az a körülmény késztetett, hogy az atyja által Nagykárolyba telepitett piaristák kénytelenek a tanitáshoz szükséges könyveket messze eső nyomdákból beszerezni. Folyamodványában azt is megemliti, hogy ebben a nagykárolyi nyomdában az általános müvelődést szolgáló könyvek mellett az egyesült görög szertartásu (görög katolikus) papság és nép számára szükséges müveket is elő lehetne állitani. A gróf bizonyára tudta, mennyire szivén viseli Mária Terézia a görög egyesültek ügyét. Azért hangsulyozta ezt a lehetőséget, hogy az engedélyt annál biztosabban elnyerje.

Nádasdy Ferenc kancellár 1755. október 21-én kelt előterjesztésében, amellyel Károlyi kérelmének teljesitését melegen ajánlja, ugyancsak kiemeli a görög egyesületek szertartásaihoz szükséges könyvek kinyomtatásának jelentőségét. Mert – mint mondja – ezek előállitása „a görög nem egyesültek karlócai nyomdájában azzal a természetes veszéllyel jár, hogy az egyesültek könyveibe különböző tévtanok jutnak". Ez az érv annyira hatott, hogy Mária Terézia már október 27-én megadja az engedélyt, hogy Károlyi Ferenc, valamint örökösei és utódai Nagykárolyban nyomdát állithassanak s abban latin és görög szertartásu katolikusok számára könyveket nyomtathassanak.

Az igazat megvallva, Károlyi a nyomdai felszerelést jóval az engedély iránti kérelem benyujtása előtt beszerezte. Sőt, a nyomda elhelyezésére alkalmas épületet is már megépittette és a nyomda kezelőjéül kiszemelt Szathmár-Németi Pap Istvánt Nagykárolyba telepitette. A nyomdai felszerelés a lőcsei Brever-féle officinából került ki, melynek egyik 1668. évi sárgaréz felszerelésü sajtóját s kellő mennyiségü betüjét 2576 forinton megvásárolta. Az eredeti elgondolás az volt, hogy a gróf csupán előlegezi a vételárat tipográfusának s az azt évi részletekben fogja törleszteni. Pap István – irja Éble (i. m. 12. l.) – Biró Mihályt, 1752-ben a debreceni nyomda provizorát vette társul magához, „hogy mind a munkát, mind pedig az elvállalt részletfizetést együtt könnyebben teljesithessék". Biró azonban, nem bizva benne, hogy a vállalt kötelezettséget teljesitheti, a társas viszonytól már 1758 elején visszalépett s azontul mint egyszerü munkás dolgozott a nyomdában. (U. o. 57-58. l.) A jó Pap Istvánnak nem voltak ilyen aggályai. Egészen 1775. augusztus 24-én bekövetkezett haláláig birtokolta a nyomdát, amely akkor adósságai fejében visszaszállt a grófra. (U. o. 62. l.)

Pap István, az akkori könyvnyomtatók rendes szokása szerint, nem sokat törődött a privilégiummal s már 1754. novemberében hozzáfogott a fiu- meg leányiskolák számára szükséges ábécés könyvek kinyomtatásához, de a tragikus végü Gerstocker Antal fényi plébános, kerületi alesperes (mint egri kanonokot 1768-ban saját inasa gyilkolta meg, hogy kifoszthassa. V. ö: Szinnyei: Magyar irók. III.) és gr. Barkóczy Ferenc egri püspök, akik rossz szemmel nézték az eretnek tipográfusok ténykedését, erélyes tiltakozására kénytelenek voltak abbahagyni a munkát és bevárni a privilégium megérkezését.

A nyomda első termékei – Éble szerint (i. m. 26. l.) magyar és orosz ábécés könyvek – ilyenformán csak 1755 végén hagyhatták el a sajtót. Készültek-e Nagykárolyban a rutén ábécés könyvön kivül a görög egyesültek számára egyéb, ájtatossági vagy liturgikus könyvek is, oly kérdés, melyre emlékek vagy levéltári adatok hiján kielégitő feleletet nem adhatunk.

Igen valószinü azonban, hogy az effajta könyvek csak tervbe voltak véve, de megvalósitásukra megfelelő tipusok hiján nem kerülhetett a sor. Olsavszky Manó munkácsi püspöknek egy 1755. december 15-én a grófhoz intézett leveléből tudjuk, hogy akadt egy lembergi

szedőlegény, aki késznek mutatkozott Nagykárolyba jönni, hogy a nyomdát cirill betükkel felszerelje, de a betükre csak jóval később, 1757-ben sikerült szert tenni. A szállitmány azonban nem érkezett rendeltetési helyére, mivel a betük a grófnak december 15-én Olsavszkyhoz intézett levele szerint – s mint Sztripszky véli (A hazai rutének legrégibb nyomtatványai. M. Kvszle, 1911. 254. l.) talán még Kolozsvárt – odaégtek. Ugy látszik, a gróf most ujból megkisérelte a tipusok beszerzését, de ez 1758. május 26-ig, amikor Olsavszky ujból irt Károlyinak, még mindig késett, majd a gróf augusztus 14-én bekövetkezett halála miatt végleg elmaradt.

Sztripszky szerint valószinüleg az egri püspök hiusitotta meg ezeket a törekvéseket, mint ahogy ugyancsak az egri püspök, ezuttal Esterházy Károly volt az, aki 1765-ben meggátolta, hogy Schönborn Emil szabadalmat kapjon egy munkácsi könyvnyomda felállitására, mely szláv és oláh betükkel is fel lett volna szerelve. (L. Sztripszky id. cikke 256. l.)

Hogy az orosz ábécéskönyv (Sztripszky még egy magyar-orosz katekizmust is emleget, amiről Éblénél, akire hivatkozik, nincs szó) csupán annyiban lett volna orosz, hogy orosz, azaz görög katolikus magyarok számára készült, vagy pedig orosz nyelven, de latin betükkel szedetett, azt példány hiányában lehetetlen eldönteni. Mi a magunk részéről az utóbbi feltevést tartjuk valószinübbnek.

A nagykárolyi nyomda egyébként Pap István haláláig nem fejtett ki valami nagy tevékenységet. Éblének az emlitett magyar és orosz ábécéskönyveken kivül mindössze nyolc latin és kilenc magyar nyomtatványt sikerült felhajszolnia, ami husz évre elosztva kevés. A nyomda fő jövedelmi forrását már akkor is az uradalomnak szállitott különböző gazdasági nyomtatványok tehették.

A nyomda egyik legjelentősebb terméke Vetsei P. István katolizált református lelkész 451 nyomtatott lapra terjedő Magyar geografiája volt, mely Zanathi József, a nagykárolyi nyomda egyik cenzorának javitásaival 1757-ben hagyta el a sajtót. Ebből a könyvből a gróf példányonkint 30 kr költséggel 700 példányt rendelt s a példányok hátlapjára rányomatta a saját cimerét. Mint Pap élelmességére és hithüségére egyaránt jellemző adatot, Éble megemliti a Páduai Sz. Antal solosmája 1758-i utánnyomását, melyet Pap református létére maga látott el a hitbuzgó Diviki Rozália asszonyhoz intézett ajánlással.[68]

[68] Pap halála után a nyomda ideiglenesen a nagykárolyi piaristákhoz került. Itt akadt három tanuló, akik a hordóban összehányt betüket rendbe szedték, a sajtót összeállitották s néhány, az iskolai élettel kapcsolatos apróságot a saját maguk által készitett festékkel ki is nyomtattak.

Károlyi Antal 1778-ban a nyomdát ujból felállittatta s egy második sajtóval is gyarapitotta. Kezelését képzett nyomdászra, Eitzenberger Ferencre bizta. Ez az Eitzenberger Ferenc a pesti nyomdát megalapitó Eitzenberger Ferenc Antal akkor 24 éves kisebbik fia volt, aki örömmel ragadta meg az önállósulásra kinálkozó alkalmat. Mielőtt elfoglalta volna állását, 1779. január 31-én a pesti plébánia templomban oltárhoz vezette szive választottját, Kotz Borbálát. (L. Némethy Lajos: Nyomdászok stb. Budán és Pesten. M. Kvszle, 1901. 56. l.) Eitzenberger azonban nem vált be. Legényével együtt megtagadta a munkát, mire rövidesen kitették a szürét. 1783. április 30-án adta át a nyomdai felszerelést Klemann Józsefnek.

Az ekkor felvett leltár szerint a nyomda egy nagyobb s egy kisebb sajtóval volt ellátva. Utóbbi valószinüleg képek sokszorositására szolgált. A leltár valóban emlit is 13 figurát. Betükészlete mindössze 1940 fontot nyomott s még ebből a csekély mennyiségből is 330 font volt a rossz betü. A rendelkezésre álló betüfajok: garmond, cicero, mittel, tertia és petit, valamennyi antikva és kurziv változatban. A cimbetük 40 fontot, a diszitmények (flores) és léniák 75 fontot s a hangjegyek (notae musicae) 20 fontot nyomtak. Fából készült kezdőbetü pedig mindössze 37 akadt. (Éble. I. m. 96-97. 1.)

35. EITZENBERGER FERENC ANTAL PESTI KÖNYVNYOMDÁJA

Az első *pesti* könyvnyomtató, akit név szerint ismerünk, a bécsi származásu Heptner János György.

Heptner 1753. november 24-én nyert polgárjogot Pesten (v. ö: Némethy Lajos id. cikkét, M. Kvszle, 1901. 55. l.), s igy joggal feltehetjük, hogy valamivel előbb telepedett le. Sajtójának egyetlen termékét sem ismerjük; bizonyára olyan muló értékü apróságokat állitott elő, amelyek eleve pusztulásra voltak itélve. Módos ember lehetett, mert a polgárjogot nem osztogatták ingyen. További sorsát teljes homály fedi. Lehet, hogy hamarosan elhalt, de az sincs kizárva, hogy számitásaiban csalódva, nyomdájával együtt odébb állott.

Csak annyi bizonyos, hogy 1755. decemberében, amikor a nagyszombati születésü Eitzenberger Ferenc Antal beadta folyamodványát a városi tanácshoz, melyben nyomda felállitására kér engedélyt, semmiféle nyomda sem volt Pest városában. A tanács ugyanis 1756. január 13-i elutasitó végzésében nem azt hozza fel indokolásul, hogy van már nyomda Pesten, hanem azt, hogy már 1755. december 16-án (Eitzenberger beadványa december 18-án kelt) mint könyvkötőt felvette a pesti polgárok sorába Landerer Lipót Ferenc budai tipográfus Pécsy nevü mostoha fiát. (L. Gárdonyi Albert: Magyarországi könyvnyomdászat stb. a 18. században. 8. l.)

Miként Eitzenbergernek a helytartótanácshoz intézett fellebbezéséből kiderül, a Pécsy-fiu mindössze 13 esztendős gyerek volt s legalább nyolc évnek kellett volna eltelnie, mig a könyvnyomtatást kellőképp elsajátithatja. De hát Landerer ingyen-kalendáriumokat igért a tanács tagjainak s a magisztrátusnak az egész nyomdából ez volt a fontos.

A helytartótanács – ugy látszik – kivánatosnak tartotta, hogy Pesten nyomda létesüljön s kérdőre vonja a városi tanácsot, amely válaszában most azt is felhozza, hogy hiszen Eitzenbergernek nincs is nyomdai szabadalomlevele. Ez azonban a helytartótanács szemében nem volt elegendő ok a kérelem megtagadására s 1756. május 20-án elrendelte, hogy Eitzenbergert vegyék fel a polgárok sorába s egyidejüleg kötelezzék arra, hogy szerezze meg a privilégiumot.

Eitzenberger fel is szerelte officináját, de a privilégium megszerzéséről szépen megfeledkezett. Nyomdája ennek ellenére zavartalanul müködött 176l-ig s müködött volna talán továbbra is, ha Neu und richtiges Poststrassen-Schema cimü kiadványával fel nem kelti a helytartótanács figyelmét. A helytartótanács 1762. január 18-i leiratában felhivja a városi tanácsot a nyomdász kiváltságlevele bemutatására. Ekkor kiderült, hogy ilyesmi nincs, amiért a tanács szemrehányást kapott. A szerencsétlen nyomdász siet pótolni a mulasztást, de kérvénye még el sincs intézve, amikor ujabb veszedelem fenyegeti.

A budai tanács ugyanis 1763 őszén elfogatott valami Hoffer Margit nevü vándor könyvárust, akit tiltott könyvek forgalombahozatalán kaptak. A meginditott vizsgálat során kiderült, hogy

---

Klemann József 1797. március 8-án elhalván, a nyomdát átadták Gőnyei Gábor helybeli könyvkötőnek, aki 20 rhénes forint évi bért igért, feltéve, ha az uradalomnak készitendő nyomtatványok ellenértéke fejében némi természetbeni juttatásokat biztositanak neki. A nyomdát az uradalom 1799-ben 228 rhénes forint 9 kr ára uj betüvel frissitett fel, 1827 végén pedig a joggal, házzal és belsőséggel együtt örök áron eladták Gőnyei Gábornak. Gőnyei 1844-ben kézi vassajtót vásárolt s a XVIII. századból való tölgyfasajtót eltüzelte, sárgaréz részeit pedig elkótyavetyélte (u. o. 81-82. l.; tehát a képben bemutatott „eredeti sajtó” képzeletbeli rekonstrukció!), majd 1845-ben az üzemet átadta József nevü fiának.

Utóbbi 1884-ben elhalván, örököse, Gőnyei Gábor ügyvéd az egész nyomdai felszerelést örök áron eladta Róth Károlynak, a nyomda régi segédjének, aki azt az időközben vásárolt gyorssajtóval együtt saját házában állitotta fel. Az 1887. évi tüzvészben azután az egész felszerelés elpusztult.

a lefoglalt nyomtatványok Eitzenberger sajtóján készültek. Az 1762. december 7-i tanukihallgatáson a nyomda két volt segédje vallott Eitzenberger ellen. A pesti tanács 1763. január 8-i jelentése szerint a pesti nyomdát bezárták s az ott talált nyomtatványokat elkobozták. Hiába védekezett a nyomdász azzal, hogy ezek a kifogásolt ponyvatermékek eredetileg Streibig győri üzeméből kerültek ki s ő csak utánnyomta őket. Szerencsére nem politikai röpiratokról volt szó, hanem együgyü német nyelvü babonaságokról, s igy az ügynek komolyabb következménye nem volt.

Rövidesen kézbesitették a meghurcolt Eitzenbergernek az 1763. január 31-én kelt nyomdai privilégiumot, mely az általános engedélyen kivül arra is felhatalmazta, hogy tiz éven át kizárólagos joggal adhasson ki egy Neu eingerichteter Zeit- und Weltlauf-Kalender-t. Az üzem ezentul zavartalanul folytathatta kulturális szempontból nem nagy jelentőségü munkásságát.

Gárdonyi, akitől ezeket az adatokat vettük (u. o. 9-10. l.), a nyomda további sorsával röviden végez. „Az Eitzenberger-nyomda – irja – 1785-ig maradt az alapitó család kezében, ekkor Lettner Gottfried József, majd 1789-ben Patzko Ferenc Ágoston vásárolta meg". Novák szerint (i. m. IV. 14. l.) az alapitó Eitzenberger 1776-ban halt meg s „a tipográfia egy ideig az özvegye nevével müködött. 1782-től kezdve egyik fia, Antal volt a könyvnyomtató" s ő adta el az üzemet Lettnernek.

Az öreg Eitzenberger Fitz szerint is (Gutenberg-Jahrb. 1934. 215. l.) 1776-ban költözött el az élők sorából, s a nyomda azért került az özvegy kezelésébe, mivel az ifjabbik Ferenc már ekkor a nagykárolyi nyomda bérlője volt s az atyai örökséget csak 1782-ben vette át, amikor a nagykárolyi bérletet átengedte Kollmann(!) Józsefnek. Szerinte az ifjabbik Ferenc 1785-ig vezette a pesti üzletet, amikor püspöki könyvnyomtatónak ment Nagyváradra.

Végül Némethy szerint (id. cikk. M. Kvszle, 1901. 56. l.) Eitzenberger Ferenc Antal már 1768-ban meghalt és 1779-ig Eitzenberger József volt az utóda. „Ágoston József ur – teszi hozzá, hivatkozva a Pallas nagy lexikoná-ban „Eitzenberger" cimszó alatt olvasható cikkre[69] azt jegyezte fel ugyan, hogy előbbinek (ti. Eitzenberger Ferenc Antalnak) özvegye, Anna folytatta a vállalatot és vezette 1782-ig. Tény azonban az is, hogy Eitzenberger József neve alatt jelentek meg nyomtatványok. Igy például ama szent beszéd, melyet 1768. szeptember 8-án mondott Török Mihály pálos".

Teljes világosságot ebben az ügyben csak az Eitzenberger-nyomda termékeinek időrendi jegyzéke és a pesti anyakönyvek gondos átkutatása hozhatna. Addig is puszta találgatásokra vagyunk utalva. A Török-féle beszéd impresszuma minden esetre igen valószerüsiti azt a feltevést, hogy a nyomda megalapitója 1768 táján halt meg. Eitzenberger József vagy a megboldogult rokonaként vagy pedig idősebbik fiaként került müvezetőnek a vállalat élére.

Mi az utóbbi lehetőséget tartjuk valószinübbnek, mert ez megmagyarázza, hogy Eitzenberger Ferenc elérve nagykoruságát, miért nem állt az üzem élére, hanem elment a messzi Nagykárolyba a grófi nyomda provizorának. Hogy innen kikopva 1783. április 30-a után, amikor – mint láttuk – a nagykárolyi nyomda felszerelését a fennmaradt leltár tanusága szerint utódának átadta, visszajött-e Pestre az apai üzlet élére s ő volt-e az, aki két évvel utóbb a pesti officinát eladta Lettnernek, vagy pedig a Pallas nagy lexikoná-nak rejtélyes Antala, erre talán a Gárdonyi-idézte levéltári darab (Pesti levéltár Intimata archivi medii 5374. L. I. m. 10. l. 18. jegyz.) ad felvilágositást. A magunk részéről nem tartjuk kizártnak, hogy a kettős keresztnevek akkori divatja szerint Eitzenberger József is kettős keresztnevet viselt, a József Antalt s amint ez ilyenkor megesik, hol az egyik, hol a másik keresztnevén emlegették.

[69] Ezt a vastag tévedésektől hemzsegő cikket Pusztai Nyomdászati enciklopédiá-ja és Révai nagy lexikona teljes egészében átvette, s innen került ki a Novák Eitzenberger Antalja is.

36. AZ EGRI KÖNYVNYOMTATÁS KEZDETEI

A könyvnyomtatásnak *Egerben* való meghonositását Barkóczy Ferenc püspöknek szokták tulajdonitani.

Fitz szerint Barkóczy, aki 1745-ben került az egri egyházmegye élére, legott nyomdai üzemet létesitett székhelyén (l. Gutenberg-Jahrb. 1934. 121. l.). Pusztai (Nyomdászati enciklopédia, s. v. Eger) és Novák (i. m. IV. 22. l.) ellenben ugy véli, hogy a nyomda megalapitására csak 1756-ban került sor. (Szinnyei: Magyar irók, I. s. v. Barkóczy szerint is 1756 körül történt a nyomda megalapitása.) Tekintettel arra, hogy Sándor István az 1745-55. terjedő évtizedből egyetlen egri nyomtatványt sem ismer (XVIII. századi nyomtatványaink kronológiájára, sajnos, még mindig az ő felettébb hiányos és megbizhatatlan Magyar Könyvesház-a az egyetlen forrás) mi is a hagyományos 1756. esztendő mellett foglalunk állást. Tesszük ezt azért is, mert lehetetlen kapcsolatot nem látnunk a magasabb papi képzés céljait szolgáló filozófiai iskola 1755-ben történt felállitása (l. Magyarorsz. Vármegyéi. Heves vm. Bp. (1909) 357. l.) és a nyomda alapitása között.

De ha hihetünk Sándor Istvánnak (Magyar könyvesház. Győr, 1803. passim.) már jóval előbb nyomtattak könyveket Egerben. Ez a közelebbről nem ismert nyomda azonban éppen a Barkóczy intronizációját megelőző esztendőben szüntette be munkásságát! Sándor nem kevesebb mint három munkát sorol fel az 1726-1744. terjedő időközből, melyek mind Egerben kerültek ki a sajtó alól. Ezek: Pázmány Péternek A Szentirásról és az anyaszentegyházról szóló munkája 1726-ból (Szinnyei csupán az 1626-i bécsi kiadást ismeri), Salesi Sz. Ferenc hires Philothea-ja, Jakabfalvi Román egri minorita házfőnök, tanár, később tartományfőnök forditásában 1731-ből (ezt Horányira és Sándorra való hivatkozással Szinnyei is felemliti) és Berényi István egri egyházmegyei pap, előbb református lelkész Lelki szerelmesnek drága kövek tábláin való illatozó kertész-ét 1744-ből. (Ezt Horányira és Petrikre hivatkozva emliti Szinnyei.) Petrik a három kiadvány közül csupán a legutolsót emliti, de példányt abból sem látott, hanem Horányiból irta ki a cimet s igy egyik könyv impresszumát sem ismerjük. Amig e könyvekből nem kerülnek elő példányok, addig a Barkóczy korát megelőző nyomdász kilétét is homály fedi.

Biztos talajra csak az 1756-i esztendővel kerülünk, amely évből Sándor öt munkát sorol fel.

Ezek egyike a középkor óta kedvelt iskolai olvasmány: Cato Jó erkölcsre oktató versei felsőbüki Nagy Lajos magyar forditásában, melyet, miként a cimlapon olvashatjuk „a közjónak gyarapodására dicséretes költségével ki-nyomattatott... gr. Barkóczy Ferenc egri püspök". A kis füzetnek igen nagy sikere volt. Nemcsak Egerben ért 1772-ben uj kiadást, hanem közben Sopronban (1757) és Budán (1766) is utánnyomtatták élelmes tipográfusaink.

Nem kisebb sikere volt a nyomda egy másik ez évi termékének, Giuseppe Porta Örök élet napja cimü müvének, Rusnai Lőrinc minorita házfőnök tolmácsolásában. Ezt a nyomda már 1757-ben ujból kiadta, 1789-ben pedig Kolozsvárt is reimprimálták.

A nyomda vezetője régi ismerősünk, Royer Ferenc Antal volt, akit Barkóczy még pozsonyi prépost korából ismerhetett, amikor ő is egyik kliense volt a Royer-nyomdának. (V. ö: Fitz, Gutenberg-Jahrb. 1934. 121. l.) Pusztai és Novák szerint Royer csak 1758-ig, Fitz szerint 1761-ig, vagyis Barkóczynak esztergomi érsekké való kineveztetéséig állt az egri nyomda élén. A Grafikai Szemle egy névtelen cikkirója szerint[70] a nyomda csak 1760-ban nyerte el a

[70] Az egri érs. liceumi nyomda. Graf. Szle. 1900. 5-8. sz. A cikk, mely a nyomda történetét 1900-ig végig kiséri, egyébként a nyomda első éveiről igazoltnak nem mondható állitásokat tartalmaz. Szerinte a nyomdát Royer Ferenc 1745-ben alapitotta, s az ő 1751-ben bekövetkezett halála után volt munkatársa, Bauer József vette át, de ez ugy eladósodott, hogy gr. Barkóczy Ferenc püspök, csakhogy a liceumi alapból vett kölcsönének tőkéjét megmentse, a nyomdát és iparjogot Bauertől megvette s Bauert egy pap felügyelete alatt az immár liceumi nyomda vezetőjéül alkalmazta!

privilégiumot, ami – ha igaz – nincs minden érdekesség nélkül. Éppen Barkóczy püspök volt ugyanis az, aki mint láttuk, 1754-ben a nagykárolyi nyomda müködését a szabadalomlevél hiánya miatt beszüntettette!

Royer távozása után az egri officina élére sógora, a pozsonyi családi nyomdából kinullázott Bauer Károly József került, aki talán már Royer idejében is itt dolgozott. Bauer a nyomdát 1764-ig vezette, mint „püspöki könyv-nyomtató", ahogy magát Muratori A keresztény állhatatosságról (Eger, 1763.) cimü müve impresszumában nevezi. Egyik legutolsó nyomtatványa Dudás Imre minorita házfőnöknek Az igaz lelki édességre vezérlő kalauz-a volt (Eger, 1764).

A nyomda néhány évi szünet után 1767-ben ad ujra életjelt magáról. Ekkor hagyja el a sajtót Nagy Ferenc törökszentmiklósi plébános könyve: Az egy igaz és boldogitó hitnek elei, „amellyeket... – miként azt a bőbeszédü cimlap büszkén hirdeti – gróf Esterházy Károlynak egri püspöknek... parancsolatjából egybeszedegetett és kinyomattatott" a magát meg nem nevező nyomdász által „a püspöki iskola betüivel".

Megvallom, hogy ez az impresszum szöget ütött a fejembe: vajon azonos-e a Royer-Bauer-féle nyomda és „a püspöki iskola nyomdája", vagy pedig kétféle alapitás? Láttuk, hogy például gr. Károlyi Ferenc ugy „alapitotta" a nagykárolyi nyomdát, hogy a felszerelés vételárát előlegezte Pap Istvánnak, aki azt haláláig birtokolta s csak ekkor ment át a grófi család tulajdonába, minthogy a könyvnyomtató a vételárat elfelejtette törleszteni. Nagy a gyanum, hogy Barkóczy püspök nyomdaalapitása is valami ehhez hasonló, de a grófra jóval kedvezőbb feltételek mellett ment végbe. Meghivta székhelyére a pozsonyi tartózkodása idejéből jól ismert Royer Ferencet, aki csak nemrégiben adta el 11.000 forintért pozsonyi üzemét s aki igy sajátjából rendezte be az egri nyomdát a „püspöki könyvnyomtató" cime fejében, s a bőséges megrendelések reményében.

Amikor Barkóczyt kinevezik esztergomi érsekké, Royer a nyomda egy részével hozzászegődik s Esztergomban telepszik meg, ahol többek között Lodovico Antonio Muratori De charitate christiana cimü munkáját Schupanzigh Endre Frigyes pozsonyi kanonok forditásában, s a forditó által Barkóczynak ajánlva „Typis Francisci Antonii Royer, Archiepiscopalis Typographi", tehát mint érseki könyvnyomtató, de a saját betüivel hozza ki.

Hogy miért hagyta sajtója egy részét Bauer vezetése alatt Egerben vissza, azt könnyü elképzelni. Bizonyára Barkóczy maga ellenezte a teljes elköltözést; nem akarta, hogy régi székhelye nyomda nélkül maradjon. De mihelyt Barkóczy 1765. junius 18-án Pozsonyban örökre lehunyta a szemét, legott birtokba vette a nyomda Egerben maradt részét, – lehet, hogy időközben sógora is elhalt vagy másutt talált kedvezőbb elhelyezkedést, – hogy azután az egyesitett felszerelést Kalocsán értékesitse.

E feltevésünket szerfelett alátámasztja az az adat, hogy Barkóczy utóda az egri püspöki székben, gr. Esterházy Károly, a liceum fényes palotájának bőkezü épittetője „ujra felszereli a könyvsajtót". (L. Magyarország vármegyéi. Heves vm. Bp. (1909). 357. l.) Hiszen, ha az alig egy évtizede létesült nyomda bár használatlanul, de Egerben maradt volna, semmi szükség nem lett volna ujra felszerelésére, hanem csak üzembe helyezésére.

Ez az uj nyomda a tulajdonképpeni őse az 1940-es évekig virágzott Liceumi Nyomdának. Tudománytörténeti jelentősége, hogy Apáczai Cseri Enciklopediá-ja után itt jelenik meg 1772-ben az első magyar nyelvü filozófiai munka a minorita Sartori Bernát tollából. (Magyar nyelven filosofia. Eger, 1772. 8-r. (16), 276, (6) l. A püspöki oskola betüivel.)

37. ROYER FERENC ANTAL ESZTERGOMBAN ÉS KALOCSÁN

A nyughatatlan vérü Royer Ferenc Antalt bizonyára azok a nagyszabásu tervek csábitották *Esztergomba*, amelyeket Barkóczy az ősi érseki székhellyel kapcsolatban elméjében forgatott. Feltett szándéka volt, hogy káptalanával együtt visszatelepszik Esztergomba. Ehhez azonban a romokban heverő városban minden előfeltétel hiányzott. De a vaserélyü érseket az elébe tornyosuló nehézségek nem téritették el szándókától. Mindenek előtt természetesen az uj székesegyház épitésébe fogtak, de csak az alapfalak készültek el, amikor az érsek 1765. junius 18-án pozsonyi palotájában hirtelen elhunyt. Váratlan halála hosszu időre elodázta Esztergom ujjászületését.

A szinte falu számba menő jelentéktelen kis városkában nyomdának nem volt semmi keresni valója s tényleg, amint Royer pártfogója halála után elköltözött, jó ideig nem is volt benne tipográfia. „Csak hosszu szünet után, az érsekség és káptalan visszatértével, 1822-ben éled fel ujra az irodalom mühelye, amelyet a komáromi származásu Beimel József állitott föl". (L. Magyarország vármegyéi. Esztergom vm. Bp, (1909). 169. l.) Royer tisztában volt vele, hogy az érsek halálával az ő esztergomi tartózkodása is céltalanná vált. Rövidesen tehát más felé orientálódott. Ugy látszik, „érseki könyvnyomtató" cimében bizakodva Nagyszombatban próbált elhelyezkedni. Pozsonyra személyes okokból nem gondolhatott. Nagyszombatban viszont az előjogaira féltékenyen őrködő akadémiai nyomda nem türte meg.

Nagyon kapóra jött tehát neki az erdélyi püspökséget 1761-ben a kalocsai érsekséggel felcserélő Batthyány Józsefnek az a terve, hogy az általa *Kalocsára* telepitett piaristák részére nyomdát létesit. Érintkezésbe lépett tehát az érsekkel, akit pozsonyi prépost korából személyesen ismerhetett s felajánlotta neki nyomdai felszerelését. A vásár rövidesen létrejött s mint a kalocsai érseki gimnázium történetében az érseki levéltár adatai alapján olvassuk, még 1765-ben „megvette az érsek Rajer (!) nagyszombati nyomdáját 6000 forinton 150 forint évi jövedelemmel". (L. A kalocsai főgymnázium története. Az érs. főgymn. értes. Kalocsa, 1896. 10. l.)

Az ekként megvásárolt Royer-féle nyomda eleinte mint érseki tipográfia müködött s vezetője 1768-ig az egyébként ismeretlen Wagner János József volt, amint ezt az 1766-ból (Tsődi Pál: Halotti beszéd gr. Batthány Lajos felett) és 1768-ból (Telek József: Négy világitó ünnepi lámpások) való termékeinek impresszuma: „Érseki bötükkel Wagner János Jóseff által" igazolja.

Téves tehát Fitznek az az állitása (Gutenberg-Jahrb. 1934. 213. l.), hogy Royer Perenc Antal három évig nyomdászkodott Kalocsán s csupán 1768-ban adta el felszerelését az érseknek. Royer a vásár megkötése után, tehát még 1766-ban otthagyta Kalocsát. Hogy mit müvelt 1768-ig, amikor Fitz állitása szerint az akkortájt megözvegyült Landerer Lipótné budai nyomdájának müvezetője lett, nem tudjuk. Közel járunk azonban az igazsághoz, ha feltesszük, hogy mig a hatezer forint tartott, bohém természetének megfelelően élte világát.

Az 1769 óta Kalocsán megjelent munkákon a nyomtatás helye mellett – amint ez Petrik cimleirásaiból kitünik – a nyomtató cég vagy egyáltalán nem, vagy csak a „Typis scholarum piarum" cégjelzéssel szerepel. A piaristák ugyanis, akik most már házi kezelésbe vették a nyomdát, a középkori másoló barátok módjára az anonimitásba burkolóztak.[71]

[71] Pusztai és az adatait felhasználó Novák szerint 1782-től 1797. junius 2-ig Neuner Frigyes szerzetes és 1792-től 1803-ig Prandtner Lipót szerzetes, a matematika tanitója és képzett nyomdász volt a nyomda müvezetője. Neuner Frigyes valószinüleg a piarista historia domusban szereplő fráter Frigyes volt, akit a nyomdában való nagy elfoglaltsága következtében a harangozás tiszte alól fel kellett menteni. (L. Az érs. főgymn. értes. 1896. 24. l.) Pusztai és Novák Prandtner Lipótja pedig alighanem az a Brantner Lipót, aki 1798-1806-ig a gimnázium harmadik osztályának tanára volt. (U. o. 129. l.)

38. A KÖNYVNYOMTATÁS KEZDETEI VÁCOTT

Ugyancsak püspöki székhelyen, *Vácott* keletkezett az 1770-es évek elején egy ujabb magyarországi könyvsajtó, Ambro Ferenc Ignácé.[72]

Az alapitás körülményei mindeddig nincsenek tisztázva. Sem azt nem tudjuk, honnan, sem azt, saját elhatározásából vagy pedig valakinek a biztatására jött-e Vácra Ambro?

Neve után itélve épp ugy lehetett felsőmagyarországi szlovák, mint bevándorolt morva. Fitz azt állitja róla, hogy Landererék tanitványa volt (l. Gutenberg-Jahrb. 1934. 214. l.), de állitását semmivel sem bizonyitja. Az a körülmény birhatta erre a következtetésre, hogy Telek József, a váci ferences zárda főnöke, aki Tizenkét-tsillagu korona cimü prédikációs gyüjteménye első kötetét 1769-ben a budai Landerer-nyomdában állittatta elő, a második kötet kinyomtatását 1772-ben Ambróra bizta.

Arra sincsenek ténybeli bizonyitékaink, mi indithatta arra Ambrót, hogy éppen Vácott nyisson tipográfiát; nagy valószinüséggel feltehetjük azonban, hogy azok a nagyszabásu kulturális alkotások vonzották ebbe a Duna menti városkába, amelyekkel gr. Migazzi Kristóf Antal, 1756-57-ben váci püspök s 1762-től 1786-ig a váci püspökség adminisztrátora örökre beirta nevét Vác városának történetébe.

Ambro csakhamar elnyerte a „püspöki könyvnyomtató" cimet, mint ezt Kósa Benedek: Juda és Jerusalem királlya siralmas Szedechias cimü bőjti szentbeszédeinek Impresszuma igazolja: „Nyomatott Ambro Ferentz Ignátz püspöki könyvnyomtató által 1773 Esztend." (L. Karcsu, i. m. IX. 199. l.) Ez a cim azonban nem gátolta őt abban, hogy haszon reményében ne nyomtasson olyan kelendő munkákat, mint Losonczy István nagykőrösi tanár Hármas kis tükör-ét (1781), vagy Onadi Sámuel bicskei református lelkipásztor Aranytsésze (1782) c. imakönyvét, vagy hogy ki ne hozza – persze a szerzők költségére – kálvinista teológusok munkáit, például Takáts Ádám kisváci prédikátornak néhány müvét (A keresztyéni inneplésről kérdések és feleletek által való együgyü tanitás. 1782. és Feleségének halálán kesergő keresztyén férj-fiunak lelki pásztori vigasztaltatása 1786, utóbbi Charles Drelincourt után). A

A nyomda a város egyik nevezetessége volt, amelyet szivesen mutogattak az érseki udvarban megforduló előkelőségeknek. Ilyen előkelő látogatói voltak a historia domus szerint 1781-ben báró Kulmer, Sermaga grófkisasszony, Palma püspök és mások. (Palma cimzetes püspök, kalocsai nagyprépostról Korabinsky i. m. „Kalocsa" cimszó alatt azt állitja, hogy magyar nyelven irt Magyar történet-ét a kalocsai nyomdában állittatta elő. Szinnyei Palma ilyen magyar nyelvü munkáját nem ismeri!) Ez alkalommal „a comitissa kiszedte maga és kisérőinek nevét és lenyomatta".

A nyomda teljesitőképességének jellemzésére megemlitjük, hogy például itt készült 1792-ben Katona István Historia criticá-jának VIII. tomusa s hogy innen került ki a század fordulóján az érsek költségén 500 példányban ugyan e tudósnak Historia metropolitanae Colocensis ecclesiae cimü munkájának két kötete.

1803. január elsejével a kegyesrendiek a nyomdát évi 200 forint bérösszegért tiz évre bérbeadták Tomacsek Jánosnak, a pesti Landerer-nyomda müvezetőjének, 1816-ban pedig örök áron eladták Trattnernek, aki beolvasztotta pesti üzemébe (l. Pusztai, i. m. s. v. Kalocsai érs. nyomda), sőt, 1817-ben az elhelyezésére szolgált rozzant épületet is lebonttatták. (L. Az érs. főgymn. értes. 1896. 25. l.)

A kalocsai piarista nyomda történetét, a szerzetes-nyomdászok müködését és a kiadott nyomtatványok időrendi sorát levéltári adatok alapján összeállitotta Gál István: A kalocsai piarista kollégium története c. munkájában. (Bp. 1938. Palaestra Calasanctiana 2. sz. 118-144. l.)

[72] V. ö: Karcsu Antal Arzén: Vác város története. Vác, 1888. IX. köt. 198. s köv. lapokon: „A váci könyvnyomdászat története keletkezéstől korunkig" c. fejezet; mint terjedelmesebb antikválja ugyane szerzőnek: A váci könyvnyomdászat története. Vác, 1875. c. megjelent füzete; valamint Nagy Ferenc: A váci könyvnyomda története c. cikksorozat a Typographia 1872. 15-24. sz-ban.

kor szabadelvü felfogására jellemző, hogy ez az eljárása éppenséggel nem vonta maga után a püspöki aula neheztelését. Beszédes bizonysága ennek a Petrik előtt ismeretlen Officia sanctorum propria, quae in antiquioribus breviariis desiderantur 1793 elejéről, amely talán sajtójának utolsó terméke. Ennek impresszumában „reg. Priv. et Episcopalis Typographus"-nak nevezi magát. A királyi szabadalmat, melyre itt hivatkozás történik, Ambro csupán 1775. junius 23-án nyerte el, bizonyára a királyi helytartótanács javaslatára, amely még a privilégium kiadása előtt vele nyomtatta ki a Mandata Regia intimata per excelsum locumtenetiale regium partes IV. fólió kötetét.

A pénzéhség Ambrót olyasmire is rávitte, ami jóval sulyosabb megitélés alá esik, mint a heretikus munkák utánnyomása. Nevezetesen, nyomtatott bizonyitványokat árusitott a mesterlegényeknek anélkül, hogy erre a mesterek felhatalmazták volna. Ezért 1780-ban a városi tanács maga elé idézi s a furcsa üzlettől kemény szavakkal eltiltja.

E kellemetlen incidens nyomdászunkat nem tartotta vissza attól, hogy 1781-ben – s nem mint Novák irja (i. m. IV. 22. l.) 1780-ban – hivatkozva a könyvnyomtatókat országszerte megillető jogra, mely őket a katona-tartástól és a város robotjaitól mentesiti, adóbeli könnyitéseket ne kérjen. A tanács augusztus 3-i ülésén tárgyalta a kérést s attól tartva, hogy Ambro, ha kérésével egyenest a Felséghez fordul, esetleg „minden a város java nélkül" a közterhektől teljesen felmentetnék, s tekintetbe vévén, hogy felesége a bábasszonyi tisztet tölti be (a Novák i. h. emlitett könyvnyomtatói érdemeiről a határozatban nem esik szó) „esztendőnkint egy Suffrin (velencei arany sovrano, souvrain, sovereign) fizetése mellett az közönséges robotoktul és több város terhitül, magát és házát" mentesiti, „ugy mindazon által, hogy azon kivül a portiot többi lakosokhoz képest, amint értéke hozza magával fizetni tartozik". (L. Karcsu, i. m. IX. 201. l.) Ilyen üzleti elvek és adókedvezmények mellett Ambro szépen prosperált s mint módos ember halt meg 1793. április 16-a előtt.[73]

39. A MÁSODIK POZSONYI KÖNYVNYOMDA

A váci nyomdaalapitással körülbelül egy időben, 1770-ben nyert királyi engedélyt (indultumot) az olmützi születésü Patzko Ferenc Ágoston, Landerer János Mihály müvezetője arra, hogy *Pozsonyban* egy második nyomdát állithasson.

Ez engedély alapján még ez év november 9-én felvétetett a pozsonyi polgárok sorába. Magát a nyomdát – miként azt későbbi helyén, a Patzko által megvásárolt Korlátkő-féle ház kapubejárata felett elhelyezett márványtáblába vésett felirat hirdette – csupán 1771-ben állitotta fel.

---

[73] Nyomdáját minden tartozékával és házával együtt – ahogy ez Regele József, az Ambro-hagyaték tömeggondnokának a május 17-i tanácsülés elé terjesztett jelentéséből kitetszik – Gottlieb Antal, a nyomda volt müvezetője 3441 forint örök áron váltotta magához. (L. Karcsu, i. m. IX. 203. l. Novák az eladást 1792-re teszi, ugyanigy Fitz is, aki e tévedést azzal is tetőzi, hogy szerinte a vásár még Ambro életében történt volna!) Gottlieb, Kármán Urániá-jának nyomtatója 1823. április 8-a előtt halt meg.

Üzemét egykori nyomója, Plőszl vagy Plesszel Lipót vette meg. A nyomda 1864-ben 4000 forinton a luteránus Rohonyi Géza, majd 1869-ben 6000 forinton egy részvénytársaság birtokába jutott, amely azt a Siketnémák Összmüködő Iparintézete cégjelzéssel még 1888-ban is üzemben tartotta.

Az első váci könyvnyomtató mühely történetét lényegében a fentebb megismert források alapján összefoglalta és a magyar nyelvü, népies világi nyomtatványok, ponyvák előállitásában, valamint vásári terjesztésében való szerepét megvilágitotta Pogány Péter: Folklór és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda müködése nyomán I. cimü munkájában. (Bp. 1959. Irodalomtörténeti Füzetek 24. sz.) Szerk.

Betükészletét 1777-ben kiadott mintakönyvei (Specimen characterum, seu typorum latinorum, quibus typographia Fr. A. Patzko, typographi Posoniensis, ornata est, és Abdruck derjenigen deutschen Schriften, welche in der Patzkoischen Buchdruckerey in Pressburg befindlich sind: az első cimlapjának hasonmása Szentkutynál, i. m. 75. l.) tanusága szerint Nagyszombatból, a bécsi Trattner- s a pozsonyi Landerer-cégtől, valamint eddig kideritetlen helyről szerezte be. Landerertől az un. kenyérbetüket vásárolta (l. Szentkuty, i. m. 69. l.) részben azért, hogy némileg kártalanitsa Landerert a második pozsonyi nyomda létesitésével őt természetszerüen ért veszteségért. De részben bizonyára azért is, mivel ez a betüfajta lévén a legerősebb használatnak kitéve, nagy előnyt jelentett, hogy a helyszinén pótolhatta őket!

Patzko élelmes üzletember volt. Alighogy 1775. szeptember 1-én a királyi szabadalmat is megszerezte, tiz esztendőre szóló szerződést kötött az összes kormányhatósági munkák kinyomtatására. (Gárdonyi: Magyarországi könyvnyomdászat stb. 25. l.) E mellett főleg a vallásos irodalomra specializálta magát, mondhatni felekezeti és nemzetiségi különbség nélkül. Katolikus és protestáns, magyar, német és szlovák ima- és énekeskönyveket, épületes olvasmányokat egyaránt szivesen kiadott.

E téren nagyobb tőkebefektetést igénylő munkáktól sem riadt vissza, feltéve, hogy biztos üzletnek igérkeztek. Igy ő nyomtatta ki 1787-ben 4000 példányban a Szentirást Semian Mihály szlovák forditásában (v. ö: L. Rizner: Bibliogr. pisomnictva slov. I. és V. köt.; Szinnyei Semian e munkáját nem ismeri!), mely Gyurikovits szerint egyenesen az ő megbizásából készült, majd 1793-ban a Károli-féle forditást is, a közkedveltségü nyolcadrét formában. Sőt, mint oly sok más pályatársa, a szabadalom-levélben kifejezett tilalommal nem törődve, magyar és német ábécés könyveket is kinyomtatott mindkét nembeli ifjuság számára. Emiatt 1774-ben pörbe keveredett az előjogaira méltán féltékeny Landerer Katalinnal. (L. Gárdonyi, i. m. 28. l.)

Valóban nagy kár, hogy sem kiváló szakmabeli tudását, sem finom izlését nem állitotta a mind nagyobb erővel meginduló magyar irodalmi élet szolgálatába. „Kiadványai között, az egy Faludi Ferencen kivül, a magyar irodalomnak egyetlen jelentős nevével sem találkozunk. Annak is csupán posthumus kötete, a Téli éjtszakák jelent meg nála s uj kiadásai a Szent ember-nek és a Bölcs ember-nek, Révai Miklós gondozásában, ki akkor a Magyar Hirmondó szerkesztését látta el”. (Szentkuty, i. m. 78. l.)

Ez a Magyar Hirmondó, az első magyar nyelvü ujság, volt nyomdájának magyar irodalmi szempontból legjelentősebb terméke. Kiadására 1779. októberében nyerte el a szabadalmat. A hetenként kétszer megjelenő lapocskát Rát Mátyás, majd Máttyus Péter, Révai Miklós, barczafalvi Szabó Dávid, Szacsvai Sándor s végül Tállyai Dániel szerkesztette, évi 400 forint fizetésért. (L. Pintér Jenő Magyar irodalomtörténete. IV. 69-70. l.) Utóbbi előzőleg az első pozsonyi szlovák ujság, a Presspurska Nowiny szerkesztője volt. (V. ö: Szinnyei, XIII. Szentkutynál Tállyai Sándor (!) néven szerepel.) Szinnyei szerint egy ideig Ungi Pál is szerkesztette a lapot, de Tállyai mint segédszerkesztő az ő idejében is a lapnál dolgozott. Az előfizetők száma eleinte meghaladta a háromszázat, utóbb azonban egyre csökkent, s igy a lap – miután 1787-ben meginditott Pozsonyi Magyar Musa c. meglehetősen gyatra szépirodalmi melléklete sem tudta fellenditeni – 1788. október 8-án megszünt.

Patzko, miként a pozsonyi Landerer, *Pesten* is létesitett fióknyomdát, 1796-ban megvásárolván Lettner Gottfried Józseftől az egykori Eitzenberger-féle officinát. (L. Gárdonyi, i. m. 10. l.) Ettől azonban még életében, 1796-ban megvált. Idősebbik fia, Patzko Ferenc József vásárolta meg tőle 3500 forinton. (L. [Gyurikovits]-Szabó id. cikke, Gutenberg-Jahrb. 1866. 92. l.) Bizonyára ő maga is ennyit adott érte.

Halála után 1797. augusztus 5-én pozsonyi nyomdáját is ez a Patzko Ferenc József vette át testvéreitől 18.000 forintért. A vételárban a nyomdai felszerelésen kivül a kiadvány- és a papirkészlet, valamint a hulladékok értéke is bentfoglaltatott. A nyomda ezentul a „Patzko Ferentz betüivel" és a „Litteris Patzkoianis" impresszumokat használta.

Patzko Ferenc József a pozsonyi üzemet 1806-ban Károly öccsének adta el, ugyancsak 18.000 forintért. „Három év mulva (1809-ben) azonban a csehországi, kuttenbergi születésü Schnischeck Károly Gáspár kezébe kerülvén, az üzlet a magyar irodalomra nézve elveszett s egészen a német és szláv irodalom szolgálatába állott". (Ballagi, i. m. 124. l.)

40. A TEMESVÁRI KÖNYVNYOMTATÁS KEZDETEI

A második pozsonyi nyomdával egyidejüleg, 1771-ben nyilt meg az első *temesvári* officina.

A Délvidék e fontos emporiuma 1716-ban szabadult fel a török iga alól és gyors fejlődésnek indult. 1738-ban Szegedről ide helyezték át a csanádi püspökség székhelyét. Csakhamar a nyomtatólegények is szemet vetettek a gyorsan fejlődő városra és többen megkisérelték, hogy Temesvárt önállósitsák magukat.

Az első Schotter János volt, aki 1758-ban folyamodott a kamarai adminisztrációhoz nyomda felállitása tárgyában, de kérését – ugy látszik – elutasitották; neve a városi polgárok jegyzékében nem szerepel, s nyomtatvány sem őrizte meg emlékét. (V. ö: Berkeszi István: A temesvári könyvnyomdászat és hirlapirodalom története. Temesvár, 1900. 2-3. l.)

Nyolc év mulva, 1766. áprilisában egyszerre ketten is folyamodtak nyomdai engedélyért, egy név szerint ismeretlen nagyszebeni nyomdászlegény és Kolb Antal, a budai Landerer-nyomda egyik alkalmazottja. A városi hatóság nem bizott a szebeni folyamodóban, mert Erdélyben örökösen luteránusok és kálvinisták között forgolódván, nem lehetett tudni, miben töri fejét. Tehát Kolb kérését pártolták a kamarai hatóság előtt, mert róla Budáról a legjobb információkat nyerték. A rézmetszetek nyomásához is értett s e mellett a felesége is járatos volt nyomdai dolgokban. Sajnos, a királyi leirat, melyet 1768. augusztus 9-én olvastak fel a tanácsülésben, mindkettőre nézve elutasitó volt, s Temesvár egyelőre nyomda nélkül maradt. (U. o. 3. l.)

Fitz József figyelmét, ugy látszik, elkerülte Berkeszi levéltári kutatáson alapuló derék munkája, mert különben nem állitaná, hogy Kolb Engel Antal püspökhöz nyujtotta be folyamodását s hogy a folyamodás sorsa ismeretlen. Azt ő is elismeri, hogy Kolb cégjelzésével ellátott temesvári nyomtatvány nem maradt ránk, de ez nem gátolja őt annak a feltevésében, hogy Kolb mégiscsak letelepedett Temesvárt, még pedig Heimerl Mátyás Józseffel társulva, aki „kétségkivül" szintén a Landerer-féle mühelyből származott. (Eingewanderte deutsche Buchdrucker stb. Gutenberg-Jahrb. 1934. 214. l.)

A legelső, Heimerl cégjelzésével ellátott temesvári nyomtatvány szerinte 1769-ből maradt ránk. Kár, hogy sem cimét, sem lelőhelyét nem emliti. Erősen kétlem, hogy ezzel az évszámmal létezett temesvári nyomtatvány, vagy ha mégis, akkor az 1769-68 évszám csakis sajtóhiba lehet. Mert az kétségtelen, hogy az egyébként ismeretlen származásu és előéletü „Heimerl Mátyás József privilegizált könyvnyomtató" (ezt az impresszumot használja egyetlen magyar s egyben legterjedelmesebb nyomtatványa, az 1780-ban megjelent Scupuli Lőrinc-féle eredetileg olaszul irt s deákból magyarra forditott Lelki viadalom cimlapján. L. Berkeszi, i. m. 175. l.) csupán 1771-ben telepedett le Temesvárt. Hiszen Engel Ferenc Antal csanádi püspök, akinek jól értesültségéhez nem férhet kétség, 1772. április 24-én a helytartótanácshoz intézett felterjesztésében világosan megmondja, hogy egyházmegyéje területén csupán a királyi engedéllyel „tavaly" – vagyis 1771-ben – felállitott temesvári nyomda

müködik. („In tractatu Regni Hungariae huiuscae meae Dioecesis Csanadiensis plane nulla Typographia, excepta Civitate Temesiensi, quae Anno preterito ex mandato Sacr. Maiestatis errecta est, reperiatur". Idézi Berkeszi, i. m. 4. l. jegyzetében.)

Heimerl mühelyét eleinte valószinüleg a Gyárvárosban a kamarai adminisztráció által neki átengedett épületben helyezte el, de innen csakhamar átköltözött a Belvárosba. Heimerl 1784. április 15-e és junius elseje között halt meg.

Üzeme főleg hatósági nyomtatványok előállitásával foglalkozott. Az 1776. évi Judenordnung impresszumában „kais. königl. Bannatischen Administrations-Buchdrucker"-nek mondja magát. (Berkeszi, i. m. 175. l.) Berkeszi a sajtó mindössze nyolc termékét ismeri; ezek közül négy német, három latin s egy magyar. (Felsorolásukat l. i. m. 175. l.) Nem maradt ránk Intelligenz-Blatt cimü hetilapjának egyetlen száma s kalendáriumának egyetlen évfolyama sem, pedig mindkettő előállitására még 1771-ben királyi szabadalmat nyert. Valami nagy jövedelme sem a nyomdából, sem a vele kapcsolatos könyvesboltból nem igen volt, s hogy könnyebben megélhessen, a hatóság megengedte neki egy tudakozó intézet felállitását. (Berkeszi, i. m. 5. l. Ugyanő az 56. l-on az intézet felállitását az Intelligenz-Blatt-tal hozza kapcsolatba.)

Heimerl vállalatát veje, Schlovatzeck József Antal helybeli vegyeskereskedő örökölte, aki egyuttal könyvkötői jogositványt is szerzett a városi hatóságtól. (U. o. 5. l.)

Schlovatzeck az üzletet 1790-ben eladta Jonas Jakab Józsefnek, aki nem nagyon igyekezett a vételár törlesztésével, mert még 1795-ben is tartozott 7259 forinttal az időközben elhunyt Schlovatzeck György nevü fiának.

Jonas Jakab József 1804 végén elhalván, a 6000 forintra értékelt könyvnyomtató és könyvkötő üzemet Lajos nevü fia, majd ennek elhunytával 1806 elején utóbbi özvegye, Dávid Terézia örökölte.

Az özvegy 1807. január 3-án ujból férjhez ment ifjabb Klapka Józsefhez, Klapka György 1848-49-es honvédtábornok atyjához (utóbbi Klapka József második házasságából született. L. Szinnyei, Magyar irók. VI.) és a nyomda Klapka József tulajdonába ment át. Ez, bár nem volt tanult nyomdász, hanem gyógyszerész, az üzemet annyira felvirágoztatta, hogy 1810 körül mintegy 10.000 forint évi jövedelmet hozott számára.

Vállalatát 1830-ban eladta Beichel Józsefnek, s utóbbi 1852-ben elhunyván, örökösei 1856-ig tartották fenn az üzemet. (L. Berkeszi, i. m. és Pusztai, i. m. s. v. Temesvár.)

41. A KORSZAK LEGUTOLSÓ NYOMDA-ALAPITÁSAI

E korszak legutolsó esztendejében, 1773-ban két uj nyomda nyilt meg hazánk területén, a második *pesti* és az első *pécsi* officina.

Amazt a hányatott életü Royer Ferenc Antal alapitotta, aki 1772-ben kivált a budai Landerer-nyomdából. Az alapitás költségeit Landerer József Mihály pozsonyi könyvnyomtató előlegezte neki, s miként Landerer Katalin 1776. évi vallomásából kiderül, a nyomda tényleges tulajdonosa mindig is a pozsonyi tipográfus volt. Az 1773. március 17-én kelt privilégium azonban Royer Ferenc Antal nevére volt kiállitva. (Gárdonyi: Magyarországi könyvnyomdászat, stb. 10-11. l.) Tiz év mulva, amikor a bécsi Trattner János Tamás felállitja a harmadik pesti nyomdát, Royer visszalép az üzlettől s az formailag is átmegy Landerer József Mihály tulajdonába. Royer ekkor 200 forintot kap a privilégiumért s 613 forint értékü nyomdai felszerelést, hogy azzal Grácban próbáljon szerencsét. (L. Fitz: Eingewanderte deutsche Buchdrucker, stb, Gutenberg-Jahrb. 1934. 216. l.)

A *pécsi* nyomda is a budai officina egyik legényének, Engel János Józsefnek az alapitása. (V. ö: Nyakas Sarolta: Az első pécsi nyomda története. Pécs, 1934. Külön füzetben is megjelent függeléke, Vida Mária: Az első pécsi nyomda kiadványainak időrendes jegyzéke. 1773-1836. U. o., 1934.)

1772. április 14-én a helytartótanácshoz benyujtott folyamodását, melyben nyomdai privilégiumot kér Pécs területére, a budai városi tanács elutasitotta azzal a megokolással, hogy Engel nem eléggé jártas mesterségében. A kiváltságlevelet közel egy évi huza-vona után 1773. február 2-án mégis sikerült megszereznie. Ebben, mint Nyakas Sarolta felteszi, része lehetett Vizer Ádám püspöki könyvtárosnak, aki Engel sógora volt. A nyomdai felszerelés költségeit apósa, Vizer János viselte.

A pécsi officina első, vagy legalábbis egyik legelső terméke kis negyedrét alakban kinyomtatott mintakönyve volt, a nyolc lapnyi Specimen characterum latinorum, hungaricorum et bosniaco-croaticorum existentium in neo-erecta typographia apud Joannem Josephum Engel caes. reg. priv. episc. typographum volt, (Cimlapjának hasonmását l. Szentkuty, i. m. 71. l.) Tipusait és könyvdiszeit a bécsi Trattner cégtől szerezte be. Noha a füzet cimlapján püspöki könyvnyomtatónak nevezi magát, Klimo György, Pécs könyvtáralapitó főpapja csak I776-ban kezdett érdeklődni Engel nyomdája iránt. Elhalmozta megrendelésekkel s ha tovább él, az üzem bizonyára felvirágzik. Sajnos, Klimo 1777. május 2-án elköltözött az élők sorából, a püspöki szék évekig betöltetlenül állt. Utóda Esterházy Pál László, bár pásztorleveleit vele nyomatta ki, nagyobbszabásu irodalmi alkotások sokszorositásával nem bizta meg. A nyomda igy lassankint elsenyvedt.

1773-tól Engel 1796-ban bekövetkezett haláláig a Vida-féle összeállitás szerint sajtójából mindössze 76 mü 85 „kötet"-e – köztük egy plakát – került ki, együttesen 7375 lapon. Ebből 40 latin, 27 magyar, négy-négy német és horvát, egy pedig szerb nyelvü.

A latin kiadványok sorából a pécsi egyházmegye számára készült szerkönyvek mellett (Instructio de sacris ritibus ceremonialis [Utasitás a szent szertartások végzéséről], 1776, Rubrica Missale [A misekönyv előirásai], 1777) kimagaslik Salagius-Szilágyi De statu ecclesiae Pannonicae [A pannóniai egyház története] cimü hét kötetes nagy müve, melynek utolsó kötete 1800-ban már Engel özvegyének cégjelzésével látott napvilágot.

A magyarok közül Kónyi János Gellert- és Teschedik-forditása mellett emlitésre méltó bődi Bődös Ferencnek A selyem eresztő bogarakról (1789) szerző saját költségén kiadott könyvecskéje. Mint kuriózumot megemlitjük, hogy Engel felelevenitve egy XVI. századi szokást, néhány magyar kiadványa impresszumában Angyal-nak szedte a nevét. (L. Szentkuty, i. m. 74. l. Vida összeállitásának nagy fogyatkozása, hogy az egyes nyomtatványok impresszumait nem közli.)

Vida egybeállitása kétségkivül nem meriti ki az Engel-nyomda egész termését. Igy például nem emliti meg azt a magyar ábécéskönyvet, amelyet Landerer Katalin privilégiumának megsértésével hozott forgalomba s amelyből 1774-ben 50 példányt foglaltatott le a hatóság Engel raktárában. (L. Gárdonyi: Magyarországi könyvnyomdászat, stb. 26. l.) Sok muló értékü apróság, iskolai tézisek, müsorok, alkalmi verselmények, hivatalos nyomtatványok, végkép elkallódhattak. Ilyenek feltételezése nélkül bajos elképzelni, mint élhetett meg nyomdájából az adósságokkal küszködő Engel, aki ugy látszik, többet forgolódott a kocsmában, mint a nyomdában.

Özvegye, született Vizer Krisztina sulyos adósságokkal terhelten vette át az üzemet. Elkoptatott betükészletével a nyomda egyetlen alkalmazottja csak erősen megkésve tud ugyahogy eleget tenni a gyéren befutó megrendeléseknek. Abból a 18 esztendőből, mig a nyomda az özvegy nevével müködött, mindössze 61 nyomtatványt ismerünk, egy-két kivétellel csupa

jelentéktelen apróságot. (Együttes terjedelmük mindössze 1992 lap!) Aki Pécsett irodalommal foglalkozott, kénytelen volt Pesten vagy Pozsonyban dolgoztatni. A város lépéseket tesz a helytartótanácsnál, hogy adja meg az engedélyt egy második nyomda felállitására, vagy vonja meg az özvegytől a szabadalmat.

Erre azonban egyelőre nem került a sor, egyrészt, mivel Pécsett két nyomda képtelen lett volna megélni, másrészt mivel Engelné, ugy látszik, 1810 táján Knézevich István személyében müvezetőt fogad, aki mint veje 1815-ben átveszi az üzletet. Alatta a nyomda éppugy tengődik, mint az özvegy idejében. 1822-től kezdve némi fellendülés tapasztalható, de a felszerelés kopottsága következtében tetszetős munkát ő sem tudott produkálni. A végső döfést az adja meg a vállalatnak, hogy Szepesy Ignác püspök 1834-ben privilégiumot kap a liceumi nyomda felállitására. Az Engel-Knézevich nyomda 1836-ben átkerül *Kaposvárra*, ahol a legidősebb Knézevich fiu, Lajos vezeti. 1848-ban azután végleg megszünik: betüiből golyót öntenek az osztrák ármádia számára...

III.
XVI-XVIII. SZÁZADI NYOMDÁINK BELSŐ ÉLETE

Sorra tárgyalva az egyes XVI-XVIII. századi könyvnyomtató mühelyek müködését, próbáljunk meg most már összefoglaló képet adni ezen korabeli nyomdáink belső életéről. Mindenekelőtt állapitsuk meg, hogy az „erre-arra bolyongó, szerzetesházakban, uri kastélyokban, vásári sokadalmakkor feltünedező vándor könyvnyomtató", akinek tipusát Csürös Ferenc több költői leleménnyel, mint történetirói hüséggel rajzolta meg (A debreceni városi nyomda története. 62-64. l.), még a zürzavaros XVI. században is csak kivételes jelenség volt. Aligha „a változatos, de nélkülözésekkel telt cigányélet varázsa" csábitott, hanem az életkörülmények, vagy a megrendelők kivánságai kényszeritettek az *örökös helyváltoztatásra*. Még Huszár Gál is, aki Csürös szerint „jellegzetes példánya az ilyen fáradhatatlan, sokoldalu, tudós nyomtatónak" ugyancsak meggondolja, mielőtt Magyaróvárról Kassára költözködnék, s az ottani lelkészi állást csupán azzal a föltétellel hajlandó elfogadni, ha hivei előlegezik neki azt a száz forintot, amivel nyomdája vételárára jóakaróinak tartozik. Mannel János is aligha vaktában költözködik Magyarországra, hanem a dunántuli lutheránusok előtt nagy tiszteletben álló Homberger Jeremiás gráci lelkipásztor ajánlásával köszönt be Batthyány Boldizsár németujvári portájára. További lakásváltoztatásai pedig szintén azt bizonyitják, hogy nem találomra, hanem a szerzők vagy a könyvek kinyomatására hajlandó pártfogók egyenes hivására változtatta meg tartózkodási helyét. Klöss Jakab, amikor 1610-ben azzal a gondolattal foglalkozik, hogy átteszi Kassára bártfai mühelyét, előbb alapos tárgyalásokba bocsátkozik a város tanácsával. Látva azonban, hogy anyagi követeléseit csak részben hajlandók teljesiteni, inkább letesz tervéről. S amidőn 1614-ben áttelepszik Lőcsére, előbb biztositja magának a város támogatását, gondoskodik megfelelő helyiségről s csak azután fog hozzá a nyomda átköltöztetéséhez.

Maga a *költözködés* sem ment olyan egyszerüen, ahogy Csürös képzeli. Szerinte a derék könyvnyomtató „a sajtót öszvér hátára téve, a betüket egy szatyorba maga mellé akasztva, neki vágott a világnak". Igy legfeljebb az a Walo János vándorolhatott, aki 1594-ben Pozsonyban bukkan fel, hogy egy négy leveles apróság kinyomtatása után ismét visszamerüljön az ismeretlenség homályába. Valamire való, nagyobb munkák kinyomtatására alkalmas fölszerelés szállitása jóval körülményesebb volt. Mint Klöss 1614. évi leveléből tudjuk, fuvarosokról kellett gondoskodni, s be kellett várni azt az időt, amikor az utak járható állapotban voltak. Különös gondot igényelt a szedőszekrényekbe elosztott betüanyag elcsomagolása. Teljességgel igaza volt a bártfai nyomda müvezetőjének, aki 1710-ben, amikor arról volt szó,

hogy a nyomda egy része sürgősen átszállittassék Kassára, legalább egy havi haladékot kért a betük gondos elcsomagolására, mivel ha „összeegyvelednek a betük: esztendeig ad imprimendum nem veheti őket".

Az is a legendák körébe tartozik, mintha reformátoraink a maguk keze munkájával állitották volna elő müveik kinyomtatott példányalt. Honterus, Heltai, Bornemissza éppugy csupán nyomdatulajdonosok voltak, mint a katolikus Telegdi. Az pedig, hogy maguk metszették volna betüiket, egyenesen abszurd állitás. Sylvester az egyetlen, akiről biztosan tudjuk, hogy foglalkozott ezzel a gondolattal, de ő is meghátrált az elébe tornyosuló nehézségek elől. Az itt felölelt korszakban mindössze egy pár olyan nyomdászunk akadt, aki elsajátitotta a *betümetszés* éppen nem könnyü mesterségét: köztük müvészi fokon Misztótfalusi Kis Miklós Amsterdamban, Páldi Székely István pedig Leydenben. Már a jó Töltési István, aki olyan fennen dicsekedett vele, hogy sculptor is, s akit a debreceniek küldöttek Amsterdamba a betümetszés elsajátitására, nem ért célt: szeme világát féltvén, három hónap mulva abbahagyta az egészet. (L. Kis Miklós Mentsége. 59. l.)

Az első kérdés, mely egy-egy nyomda berendezése alkalmával fölmerült, a *helyiség* kérdése volt. Habár a XVI-XVIII. század nyomdai berendezése igen messze esik napjainknak a modern technika minden vivmányával fölszerelt könyvsokszorositó üzemeitől, elhelyezése mégis külön helyiséget igényelt. Amikor a Károli biblia kinyomatását elhatározták, Manskovit nyomdáját főleg azért nem vitték Göncre, hanem a szomszédos Vizsolyba, mivel itt Rákóczi Zsigmondnak egy könyvnyomtatóház céljaira alkalmas üres és elhagyott épülete volt. Honterusról a hagyomány azt tartja, hogy a brassói nyomdát édesanyja portáján rendezte be. A Heltai-nyomda a tulajdonos házában az Óvárban volt felállitva, s Telegdi is a saját házában helyeztette el a nagyszombati sajtót. Ugyanigy tett Bornemisza is: amikor élete alkonyán saját házhoz jut, munkája nyomtatása közben telepiti át az egész fölszerelést Detrekő várából a hozzátartozó Rohrbach faluba. A nagyszombati officinát a XVII. század vége felé az akkor kibővitett akadémiai épület egyik szárnyának első és második emeletén helyezték el. Misztótfalusi Kis Miklós kolozsvári nyomdáját felesége házában rendezte be, amelyet e célból átépittetett. Károlyi Ferenc a XVIII. század ötvenes éveinek elején a nagykárolyi tipográfia részére külön épületet emeltetett.

A XVI. századi *nyomtatóházak berendezéséről* szemléletes képet nyujtanak azok a külföldi mesterjegyek, melyek egy-egy officina belsejét ábrázolják. A legrégibb ilyen kép Bade Józsué (Ascenius Badius Jodocus) párisi mühelyét tünteti föl 1507-ből. A szük szoba közepét a meglehetősen primitiv, teljesen fából való, szőlőprés mintájára készült *sajtó* foglalja el. „Forditórudja – irja W. Blades (Idézi Mayer. I. m. I: 141. l.) – közvetlenül a csavarba van beerősitve, tégelye pedig keményfából való rozoga fatuskó; durva fedőlap és hasonló kivitelü keret egésziti ki a képet". A szedés befogadására szolgáló talyigát forgattyuval hajtották a prés fedőlapja alá. Egy ilyen sajtó értékét a XVII. században 30 frt-ra becsülték. (Uo. I: 339. l.) A sajtó teljesitőképességéről fogalmat adhat az a körülmény, hogy a tégelyt minden egyes nyomáskor a csavar segélyével kellett előbb leszoritani, majd meglazitani. E kezdetleges sajtó munkáját még az is megnehezitette, hogy – ha nagy forma volt felzárva – a talyigát először csak félig tolták be a tégely alá, s akkor meghuzták két kézzel a dorongot, ezután a talyigát másodszor és egészen betolták a tégely alá, s ujra meghuzták a dorongot. A kétszeri betolásra azért volt szükség, mivel a tégely kicsiny volt s az ivrétü formának csupán felét volt képes befödni. (Imreh Sándor nyomdász leirása, Grafikai Szle, 1892. 59. l.)

Honterus sajtóját 1898-ban a Honterus-szobor leleplezése alkalmából Brassóban rendezett kiállitáson összeállitva és elég ép állapotban láthatta: a közönség. 1902-ben Gyalui Farkas Brassóban járva, nyomozott utána, s széthullott rozsdás darabjait meg is találta az evangélikus templom egyik zugában, egy külön rekesztett kamarában, limlomok között. (V. ö. M. Kvszle, 1903. 192. l.) Mi lett a további sorsa, arról – sajnos – hallgat a krónika. Nagyjában ugyan-

olyan lehetett, mint az a sajtó, mely az Ascenius-mühely 1520. évi képén (Ábrázolva Gulyás: A könyvnyomatás Magyarországon stb. 238. l.) látható.

A sajtó az egész XVI. században alig módosult. A legfontosabb *ujitás* a nürnbergi Danneré a XVI. század közepéről, aki a gép orsóját *sárgarézből* készitette. Később a szedésformát hordozó talyiga alapját, mely eredetileg a tégelyhez hasonlóan keményfából készült, szintén sárgaréz- vagy vaslapból állitották elő. Novák (i. m. IV. 86. l.) ezt az ujitást tévesen a XVIII. század közepére teszi. A kassai Gevers-nyomda 1657. évi leltára szerint ennek az üzemnek a sajtója már ekkor fém fundamentummal volt ellátva. („Eine presse mit allem zugehör samt newem fundament von Metall". L. M. Kvszle, 1888. 250. l.) A sárospataki nyomda mindkét sajtójának nemcsak fundamentuma, hanem tégelye is – az 1674. évi leltár szerint – rézből készült. (L. uo. 1926. 120. l.) A kolozsvári jezsuita nyomdának az 1774-ben fölvett leltár szerint három könyvnyomtatásra szolgáló sajtója volt: „egy felszerelt sajtó a rézeszközökkel" 90 frt, egy „második sajtó vaseszközeivel" 75 frt, s egy „harmadik ócska" 50 frt értékben. E nyomdának a könyvsajtókon kivül két, rézmetszetek sokszorositására szolgáló sajtója is volt: egy „nagyobb" 30 frt és egy „kisebb, ócska" 1 frt 30 kr értékben. (L. Ferenczi. i. m. 89. l.) A nagyszombati nyomdának ugyanekkor hat sajtója volt „sárgaréz lappal és a fundamentum fölött szintén réz nyomólappal (értsd tégellyel)" 1300 frt összértékben. (Egyet. nyomda tört. 185. l.)

Az 1520. évi Ascenius-nyomda képén a sajtó mellett keskeny padka látható, melyre a még üres és a már kinyomtatott iveket halmozták föl. A sajtó felső gerendájába vert szögeken néhány olyan szerszám: olló, nedvesitő ecset, körző, tüzőtü fityeg, melyekre a nyomtatónak minduntalan szüksége volt. A nyomtató mögött segédje áll, kezében a festékező labdákkal. A mühely ablakmenti oldalán nyert elhelyezést a *szedőállvány*, amely – miként azt képünk világosan szemlélteti – a középkori irószobák pulpitusából fejlődött. Az állványzatra helyezett *szedőszekrény* (casta), – miként ez ugy Jost Aman sokszor közölt XVI. századi metszetén, mint a könyvnyomtató mühely legrégibb (XVII. századi) hazai ábrázolásán látható, – néhány ujjnyi magas láda volt, mely – ugy mint manapság – akkor is rekeszekre volt beosztva, s a betük, hézagpótlók, irásjelek és számjegyek e rekeszekben voltak csoportosan elosztva. (Ez a képecske Comenius Orbis pictus-ának 1685-ben Lőcsén megjelent négynyelvü kiadásában [RMK. I: 1338. sz.] látható fametszet, amely azonban nem tényleges hazai állapotot tüntet fel, hanem szolgailag másolt tükörképe az Orbis pictus 1658. évi nürnbergi kiadása egyik ábrájának. V. ö. Takács Zoltán: Bubenka Jónás és az Orbis pictus. Archaeol. Ért. 1912. 284-286. l. és Hajnóczy Iván: Az 1685. évi lőcsei Orbis Pictus képei. M. Kvszle, 1941. 166. l.) Az elosztás aligha történt ábécé-rendben, hanem mint ma is, ugy hogy a leggyakoribb betük estek leginkább a szedő keze ügyébe. A számjegyek, ugy látszik, egy közös rekeszbe kerültek. Legalább Manskovit Index biblicus-ában azzal mentegeti a számhibákat, hogy „az quotac... rendu^{e}l egymás mellett feku^{e}sznek". A szedőszekrények száma a nyomda tipusainak mennyiségétől és fajtáitól függött. A sárospataki nyomda 1666. évi leltára 42 pár és egy egyes „bötühöz való castá"-t emlit, mig a „bötü tarto theca"-k száma ugyanitt 18 volt. A Gevers-féle leltár szerint minden egyes betüfajta külön-külön szedőszekrényben volt elhelyezve, s ugyancsak külön szedőszekrényekben őriztek a naptári jegyeket, a tipográfiai könyvdiszeket, un. körzeteket (röslein) és a kizáró anyagot (quadranten).

A könyvsajtót s a többi fából készült butorzatot valószinüleg *helybeli iparosok* állitották elő. Igy láttuk, hogy Coresi rumén nyomdász 1570-ben a brassói Fronius Györgynél rendelt egy sajtót, amelynek árával adós maradt. Valószinü, hogy a Medgyesi Pál idézett 1649-iki levelében emlitett „holmi famunkabeli segittetés" is, ami a sárospataki nyomda üzembehelyezéséhez kellett, helyben készült volna. Persze ügyes mesterember nem mindig volt kéznél. M. Tótfalusi Kis Miklós a XVII. század végén keservesen panaszolja, hogy egy sróf vagy kösü miatt messze utakat kellett megtennie, s évek teltek bele, mig egy-egy valamire való

mesteremberre akadt, aki aztán jól megzsarolta. Végül is beleunva az örökös bajlódásba, Bécsből hozatott mindent. (L. Dézsi. i. m. 148. l.)

A *betükészletet* nyomdáink vagy *készen szerezték be*, vagy maguk állitották elő. A XVI. század folyamán Honterus valószinüleg Bázelből a Henric-Petri-cégtől, Huszár Gál Bécsből Hoffhalter Rafaeltől, s Bornemisza Péter alighanem Krakkóból és Bécsből szerezte be betüanyagát. A Károli-biblia mecénásai Németországból hozatott betükkel egészitették ki Manskovit Bornemiszánétől átvett betükészletét. Mannel János Laibachból hozta magával tipusait. XVII. századi nyomdászaink egy része Hollandiából szerezte be a betüket. Igy Brever Sámuel 1625-ben állitólag innen vásárolta tipusait. Alighanem I. Rákóczi György is, aki Hollandiából hozatott munkásokat az öreg graduál kinyomtatásához, az uj betüket és hangjegyeket is innen szerezte be a gyulafehérvári fejedelmi nyomda részére. Igen valószinü, hogy a sárospataki nyomdának szánt „sok szép tipusok" is innen valók. Ezt abból is következtethetjük, hogy a pataki nyomda egykori müvezetője, amikor a debreceni officina élére került, szintén Hollandiából hozatott betükkel frissitette föl az üzemet. Szenci Kertész Ábrahám nagyváradi nyomdájának betükészletét Bethlen István Lüneburgból szerezte be. A kolozsvári unitáriusok pedig a XVII. század utolsó évtizedében felállitott nyomdájukat Danzigból, más forrás szerint Bécsből vásárolt betükkel szerelték föl. A XVIII. század derekán a pozsonyi Royer- és a kassai jezsuita nyomda a nagyszombati betüöntődéből egészitették ki tipuskészletüket. Mig Landerer Lipót budai nyomdász özvegye, Katalin csakugy, mint a pesti Eitzenberger ilynemü szükségletét – a hatósági jelentések szerint – a bécsi Trattner János Tamásnál födözte. (L. Gárdonyi: Magyarorsz. könyvnyomdászat stb. 11. l.)

Nyomtatóink nem egyszer *másodkézből* való, már használt anyaggal is beérték. Igy Telegdi Miklós 1577-ben a bécsi jezsuiták nyomdáját váltotta magához. A pozsonyi jezsuita nyomdát 1640-ben Lippay György érsek Ferenczfi Lőrinc ugyancsak bécsi nyomdájának megvásárlásával kárpótolta a Nagyszombatba visszavitt tipográfiáért. Gróf Károlyi Ferenc is a nagykárolyi nyomda alapját a lőcsei Brever-nyomda tipusainak egy részével vetette meg 1754-ben, mig egy másik részük állitólag az 1745 táján keletkezett nagyváradi szemináriumi nyomda alapjául szolgált.

Jóval ritkább az az eset, amikor a nyomdák *maguk állitották elő* a betükészletet. Előállitáson nem csupán a betük kiöntését, hanem a matricák vésését is értjük. Csak néhány ilyen esetről van többé-kevésbé biztos tudomásunk. Igy láttuk, hogy Nádasdy Ujszigeten egy Strutius nevü betümetszőt foglalkoztatott. Ugyane nyomda későbbi müvezetője, Abádi Benedek szintén értett a betümetszéshez. Feltehető továbbá, hogy Hoffhalter Rafael, akinek Bécsben privilegizált betüöntődéje volt, szintén maga véste és öntötte a Verbőczi debreceni kiadásához használt betüket. Kassai Pál debreceni nyomdász 1685-ben egyik megrendelőjéhez irt levelében megemliti, hogy nem lévén elegendő betüje, maga vésett és öntött ujakat. Misztótfalusi Kis Miklós, a mondhatni európai hirü amsterdami betümetsző, visszatérve hazájába, Erdélybe, az 1690-es évek elején Kolozsvárt létesitett nyomdáját saját metszésü és öntésü betükkel szerelte föl. Felesége házában berendezett officináját külön betüöntő-mühellyel is ellátta, mely idegen nyomdáknak is dolgozott, illetve dolgozott volna, de megrendelője nem igen akadt. Mint láttuk, mindössze a nagyszebeniek rendeltek nála uj tipusokat. A debreceniek tárgyalásokat folytattak vele erre nézve, de ezek – legalább Kis életében – eredménytelenek maradtak. A Zoltai emlitette Kis-féle tipusok csakis az 1705-iki labancdulás után kerülhettek Debrecenbe. 1737-ben (L. Egyet. nyomda tört. 183. l.) a nagyszombati nyomda rendezett be betümetsző és öntő mühelyt, amely saját szükségletén felül több kisebb hazai officinát is ellátott betükkel. Igy a pozsonyi Royer János Pál állandó vevője volt. (L. J. Fitz: Eingewanderte deutsche Buchdrucker stb. Gutenberg-Jahrb. 1934. 210. l.) Tanult betümetsző és öntő volt Szatmári Pap Sándor is, aki 1731-ben került a kolozsvári református nyomda élére s annak részére – Ferenczi Zoltán állitása szerint – „számos betüt vésett és öntött". Idegen

cégek számára is dolgozó betüöntődéje volt még a pozsonyi Landerer-nyomdának, mely pozsonyi vetélytársát, Patzko Ferenc Ágostont látta el un. kenyérbetükkel. (L. Szentkuty i. m. 69. l.) Az itt felölelt korszak utolsó képzett betümetszője Kapronczai Nyerges Ádám volt, aki a betümetszést 1772-74-ben sajátitotta el Bécsben az udvari nyomdában, a jeles Kurzböck Józsefnél. 1777-ben került Kolozsvárra, ahol eleinte mint rézmetsző, majd mint a ref. nyomda főfaktora müködött. 1785-ben saját metszésü betüivel megalapitotta a marosvásárhelyi nyomdát, de már 1787-ben elhalt. Imreh Sándor szerint „sok öntödei készüléke, u. m. kőfazék, matrizok, betüalakok stb. 1880-ban még megvoltak a marosvásárhelyi református főtanoda nyomdájában. (V. ö. Typographia, 1880. 13 sz.)

A Kis Miklós betüöntődei fölszereléséről 1711-ben készült leltár a nagyszámu betübélyegzőkön (stempeleken), kellősitett és jusztálatlan mátrixokon és contrapensumokon vagy contrapressumokon kivül több száz „apróbb stempeleknek" és contrapressumoknak való acéldarabot, dirib-darab vasakat és rezeket, valamint „cusoriakhoz és fusoriakhoz való *instrumentumok*"-at sorol fel. Utóbbiak: „hét betü gyaluló vasával együtt és vas nélkül egy", négy „öreg fanyelü reszelő", három „kis reszelő, fanyelü", 12 „középszerü reszelő", 21 „elegyes reszelő", 51 „apro reszelő", egy „ráspoly", egy „reszelő vágó fanyélbe", nyolc nyél nélküli és egy nyélbefoglalt „graffstick" (karcolótü?), két betütisztitáshoz való „vas linea", egy „varju orru csipő fogó", egy rézcirkalom, két „mátrix justáló szeg linea" (valószinüleg a betük mélységét mérő nyomozótük), két „más nagyobb szeg linearéz", egy „betüöntéshez való instrumentumokat justaló réz instrumentum", két „olajkőhöz való" „stempeleket justaló vas instrumentum", egy „olajos kő", 33 „fa Winkelhack vagy betüszedő fa linea", egy nagyobb és egy kisebb kalapács, egy „betügyaluló tőke szoritó fáival, lineáival együtt", egy „betü szedő hajó deszka", egy „alá való szarvas ülü (üllő)", egy „on meritö vas kalán", egy „matéria főzéshez való" „nagy vas fogó", egy „réz serpenyő", egy „betümetszéshez való öreg küpü (köpü)" s végül két „elő bőr". (A leltárt Imreh Sándor közölte a Typographia 1880. 14. és köv. számaiban kiadott Tóthfalusi Kis Miklós nyomdája c. cikksorozatában.)

A többi nyomda, amennyiben házilag állitotta elő betükészletét, rendesen beérte azzal, hogy *készen vásárolt rézmatricák* segélyével öntötte ki a szükséges betümennyiséget. Igy a nagyszebeni nyomda 1621. évi és a kassai Gevers-nyomda 1657. évi leltárai arról tanuskodnak, hogy ezek a nyomdák maguk öntötték, illetve öntötték ujra betüiket. A nagyszebeni leltárban egy nagyobb irásfajta, egy kisebb kurziva és oláh betük öntéséhez szükséges matricák szerepelnek. (L. Korrespondenzblatt. 1882. 65. l.) A kassai leltár pedig beéri azzal, hogy a betüöntő müszeren kivül általánosságban emlitse meg a hozzá tartozó különböző mátrixokat. („Ein Schriftgiesserzeug sampt allerley matrickeln". L. M. Kvszle, 1888, 250. l.) Persze az átöntés nem sokat segit a betükészleten, ha az – miként a pécsi Engel-nyomdában – „mindig ugyanazokról a matricákról, ugyanazzal az öntőmüszerrel, ugyanabból az ólomból történik. A használat következtében a kikoptatott matricákból megrokkant körvonalu betük születtek, a sodort kapott öntőmüszer egy árnyalattal kisebbiti a betüképeket, a végsőkig kihasznált ólombetük kopottak, szegényesek". (L. Nyakas. I. m. 37. l.)

Voltak *vándorbetüöntők* is, akik városról-városra járva felajánlották szolgálataikat a könyvnyomtatóknak. Gutgesel Dávidról tudjuk, hogy 1589-ben az akkor Bártfán tartózkodó Sultzer Salamon höchstedti betüöntőt foglalkoztatta, ugyanez a Sultzer a debreceni nyomdának is dolgozott. A vándor betüöntő, mint ezekben az esetekben is, főleg arra alapitotta megélhetését, hogy az ólomból öntött betük gyorsan elhasználódtak, s igy a nyomdáknak folytonos utánpótlásra volt szükségük. Igy láttuk, hogy Bornemiszának 1573-ban létesitett nyomdáját már 1578-ban uj tipusokkal kellett fölfrissitenie. A Rosnyai János által a debreceni nyomda megujitására 1672 táján Hollandiából hozatott betük annyira gyönge anyagból készültek, hogy alig husz év mulva Debrecen városa Kis Miklóssal tárgyalt ujraöntésük ügyében.

Bár Jost Aman egy XVI. századi fametszetén bemutatja a mühelyében dolgozó betüöntőt, a betük öntésére szolgáló készülék formáját csak igen tökéletlenül ismerjük, minthogy azt az alakját, melyet próbaöntéseknél ma is használnak, csupán a XVII. század folyamán nyerte. (V. ö. Rovó Aladár: A betü. Bp., 1930. 13. l.) A készülék valószinüleg a kellő betüvastagságra beállitható fémkeret volt, melynek alsó végébe illesztették a betü tükörképét magába foglaló matricát, az un. betüodort. Az egészet fával burkolták, mivel a megolvasztott ólom, amely az öntvények előállitására szolgált, a készüléket erősen áthevitette. A betüöntő napi teljesitményét ötszáz betüre becsülik. Kis Miklós a XVII. század végén a kolozsvári református egyháznak az elhasznált betük átöntéséért százankint 25 dénárt számitott, ugyanő Amsterdamban eleinte három, majd két, s hirneve zenitjén egyetlen betüodorért egy tallért kapott.

Nyomdáink *betükészlete* többnyire antikva, kurziv, fraktur és schwabacher tipusokból állott. Utóbbi két betüfajtát főleg azok a nyomdák szerezték be, amelyek német és cseh-szlovák irásmüveket sokszorositottak. Honterus brassói officinája gazdag görög betükészlettel is rendelkezett. A XVI. század folyamán még Hoffgreff, Hoffhalter, Gutgesel, Rheda és Klöss nyomtatványaiban találkozunk görög tipusokkal, a nagyszebeni nyomdának pedig cirill és az ujszigetinek héber tipusai is voltak. A XVII. században I. Rákóczi György a gyulafehérvári fejedelmi nyomdát, Kollonits Lipót bibornok pedig a nagyszombati nyomdát szereltette fel cirill betükkel. Ugyanebben a században a sárospataki nyomda, valamint Kis Miklós kolozsvári üzeme héber tipusokkal is el volt látva. Viszont a debreceni nyomdának Karancsi idejében (1662-1675) még görög tipusai sem voltak. Legalább Piscator Rudimenta rhetoricájának (é. n. RMK. II: 2032. sz.) utolsó lapján a nyomdász bevallja, hogy a könyvben előforduló görög nevek magyarázatával azért maradt adós, mivel görög tipusai nem voltak. (L. Szabó: RMK. II. 553. l.)

XVI. századi nyomdáinkról a betük fajait és számát feltüntető *leltárak* mindeddig nem kerültek elő, de a XVII. és XVIII. századból maradt fenn néhány inventár, mely jó fogalmat ad egyes nyomdák betüállományáról. A legrégibb ilyen részletes leltár a Gevers-nyomdáé 1657-ből. Ebből megtudjuk, hogy a kassai officina ebben az időben 20 mázsa (egy mázsa 120 font volt) és 70 fontnyi betükészlettel rendelkezett, amely az egyes betüfajták között a következőképpen oszlott meg: a) Antikva tipusok: canon minor (42 tipográfiai pont) 78 font, parangon (20 pont) 125 font, text (18 pont) 38 font, tertia (16 pont) 178 és ¾ font, media cicero (14 pont) 60 font, cicero (12 pont) 231 font, secunda (10 pont?) 219 és fél font, garmond (9 pont) 110 és fél font, petit (8 pont) 31 font; b) kurziva: tertia 114 font, cicero 147 font, garmond 52 font; c) schwabacher: tertia 161 és fél font, mittel 159 és fél font, cicero 73 font.

A sárospataki fejedelmi nyomda betükészlete, a „külömb külömbféle cifrák" (cifrázatok? de v. ö. Pápai Páriz Ferenc magyar-latin szótárának értelmezésével, amely szerint tzifra: Numeri nota!) és a „kalendáriumhoz való cifrák avagy jegyek" hozzászámitásával az 1666. évi leltár szerint 48 mázsát és 40 fontot, az 1669. évi szerint 48 mázsát és 92 fontot s az 1674. évi szerint 55 mázsát és 47 fontot tett, tehát állandóan gyarapodott. Ez a mennyiség az egyes tipusok között az 1674. évi inventar szerint a következőképpen oszlott meg: A) héber betük cicero nagyságban egy mázsa 52 font; B) görög betük: tertia egy mázsa 48 font, media 48 font, cicero 2 mázsa 61 font; C) latin betük: a) antikva: canon magnus (28 pont) 2 mázsa 38 font, canon parvus (24 pont) 2 mázsa 21 font, secunda magna (22 pont?) 3 mázsa 24 font, secunda parva (20 pont?) 2 mázsa 100 font, paragon (18 pont) 2 mázsa 94 font, tertia (16 pont) 2 mázsa 74 font, media (14 pont) 3 mázsa 40 font, cicero (12 pont) 2 mázsa 62 font, garmunt (9 pont) 2 mázsa 55 font; b) kurziva: paragon 3 mázsa 8 font, tertia 3 mázsa 22 font, media 2 mázsa. 70 font, cicero 2 mázsa 18 font, garmunt egy mázsa 104 font s ezen kivül antikva és kurziva vegyesen: media egy mázsa 90 font, cicero egy mázsa 44 font, garmunt 55

font s cicero paragon tipusokkal összeelegyitve egy mázsa 41 font, végül közelebbről nem részletezett uj tipusok 2 mázsa 88 font sulyban.

A korszak végéről két nyomda részletes leltára maradt fenn: a kolozsvári és a nagyszombati jezsuita officináké. Kár, hogy ezek a Jézus Társasága feloszlatásával kapcsolatban 1773-ban (Nagyszombat) és 1774-ben (Kolozsvár) készült inventárok teljes egészükben mindmáig kiadatlanok. Az egyetemi nyomda egyébként bőbeszédü történetirói csak annyit árulnak el, hogy „a darabszámra felsorolt (kezdő) betüket nem számitva, az egyetemi nyomda betüanyaga 1773-ban 686 mázsát és 30 fontot nyomott s értéke 11.785 frt és 25 kr volt". (Egyet. nyomda tört. 96. l.) Egyik jegyzetükből azután megtudjuk, hogy a nyomdának regial, sabon, sabon minor, missal és kisebb missal versaliákon kivül, melyeket a leltározók darabszám értékeltek, számos kisebb fajta latin, német és tót betüit már suly szerint értékelték. Igy „latin betü volt pl. kétféle dupla tertia versalis 40 mázsa s értéke volt 58 frt 40 kr. Tertia versalis 20 mázsa 55 frt 5 kr; media versalis 30 mázsa 51 frt 30 kr; dupplex media cursiva 20 mázsa 11 frt 20 kr; azután van Canon cursiva, dupplex tertia antiqua, dupplex tertia cursiva, dupplex media antiqua és cursiva, dupplex cicero antiqua és cursiva, text antiqua és cursiva, parangon antiqua és cursiva, tertia antiqua, maior és minor, tertia cursiva maior és minor, cicero antiqua és cursiva, az antiquából maior, minor és longa is volt. Volt azután még: Brevier-, garmond-, petit- és colonel-tipus, mindegyikből antiqua és cursiva; azután media, cicero, brevier, garmond és petit graeca, garmond hebraica... Ami az egyes betütipusok mennyiségét (sulyban) illeti, az igen különböző volt. Általában az antiqua formátumu (sic!) betükből mindig jóval több mázsa van, mint a cursivából, amelyből kevesebb kellett. Igy például: garmond antiqua minorból öt, a cursivából csak egy, a petit antiquából hét, a cursivából csak három mázsa volt". (Uo. 186. l.) Végül a német és tót könyvek előállitásához használatos fraktur és schwabacher tipusok mennyisége a következő volt: a) fraktur sabon maior és minor 50-50 font, missale maior és minor, valamint canon 60-60 font, dupplex tertia és dupplex media 100-100 font, cicero 700 font, tertia 600 font, media 500 font, garmond 400 font, petit 300 font; b) schwabacher media 500 font, tertia minor és cicero 400-400 font, brevier 200 font, garmond és petit 300-300 font. (Uo. 186-187. l.) Még szükebb szavu Ferenczi ismertetése a kolozsvári jezsuita nyomda betükészletét illetően. „A betük nevei – ugymond (i. m. 90. l.) – petit, garmond, cicero, media, tertia, duplex media antiqua, duplex media fractur; alosztályok: antiqua, cursiv, fractur, schwabacher, graeca. Ezek összesen kitettek 67 fiókot, 104 mázsát és 82 fontot 1331 frt értékben. Volt benne összesen 50 mázsa uj betü."

A betüállományt kiegészitették a fametszetü iniciálisok, diszlécek, keretek és fleuronok, valamint a fémből öntött kezdőbetük s keretek meg lécek alakitására szolgáló körzetek. Ezeket a *diszeket* is vagy készen vásárolták, vagy a nyomdával kapcsolatban dolgozó fametszők állitották elő. Leltáraink ezekről is megemlékeznek. A Gevers-nyomdának például 19 és fél fontnyi kalendárium jegye, 17 fontnyi cimszó verzálisa, 55 fontnyi kizáró anyaga (Quadranten), 55 fontnyi kizáró anyaggal elegy körzete (Röslein), különféle faduca s fába vésett fraktur és antikva kezdőbetüje volt. (L. M. Kvszle, 1888. 50. l.) A sárospataki nyomdában 1666-ban a „külömb külömbféle cifrák" sulya 2 mázsát és 10 fontot tett, ami 1669-ben 2 mázsa 9 fontra apadt, pedig „meg szaporodtanak edgy sassal s eözzel", sőt „ujobban... két Banyasz Csakannyal" is. Sokkal nagyobb veszteségről számol be a Debrecenben fölvett 1674. évi leltár. E szerint a „külömb-külömb féle floresek" ekkor már mindössze egy mázsa 100 fontot nyomtak, vagyis a költözködés során 29 fontnyi elkallódott. Ugyanugy leapadt a „kalendariumhoz való cifrák avagy jegyek" készlete. Mig az 1666-i leltár e cimen egy mázsa 82 fontot könyvel el s az 1669. évi egy mázsa 83 fontot, addig az 1674. évi már csak egy mázsa 70 fontról számol be. Végül a nyomdának eredetileg négy kezdőbetü ábécéje volt, mely az 1674-i leltár szerint időközben ötre szaporodott. Ezek közül kettő „cifrájával együtt" végig megmaradt, mig a harmadikból egyetlen, a negyedikből három s az ötödikből

kilenc betü elkallódott. (L. M. Kvszle, 1926. 115-120. l.) A nagyszombati nyomda leltára a kezdő- és diszbetüket darabszám sorolja fel (L. Egyet. nyomda tört. 96. l.), de hogy ez mennyire rugott, azt a nyomda történetirói nem árulják el. Épp igy mellőzik az inventárban részletesen felsorolt körzeteket, de ezekre nézve legalább annyit mégis közölnek, hogy „összesen 320 font ilyen rózsácska és egyéb könyvdisz" volt „130 frt értékben". (Uo. 187. l.)

Egy kisebb, két sajtóval dolgozó nyomda fölszereléséről és *beszerzési költségéről* jól tájékoztat az a költségvetés, melyet 1770 táján dolgozott ki Patzko Ferenc annak bebizonyitására, hogy az ilyenfajta nyomda létesitése valami nagy tőkét nem igényel. Szerinte egy ilyen nyomda fölszerelése – 50 bála nyomópapirt és öt rizsma irópapirt is beleszámitva – mindössze 1565 (60 krajcáros) frt 12 krt tett, amihez még 43 mázsa betüanyag kivántatott, 1944 frt értékben. A fölszerelési költség egy harmada, 500 frt a két teljesen fölszerelt sajtóra esett, mig 50 szedőszekrény két frt-jával 100 frt-ba, 6 szedőállvány 15 frt-jával 90 frt-ba, 40 szedőléc 30 krjával 20 frt-ba, hat sorzó négy frt-jával 24 frt-ba, 20 szedőhajó 24 kr-jával nyolc frt-ba, hat gyertyatartó két frt-jával 12 frt-ba, hat gyertyakoppantó 12 kr-jával egy frt 12 kr-ba, egy üst 20 frtba, korom és lenolaj 40 frt-ba, a nyomópapir 50 frt-ba, az irópapir 200 frt-ba került. A fennmaradó 50 frt-ot apróbb beszerzésekre irányozta elő. A 43 mázsányi betüanyag a következőképp oszlik meg: gótikus cimbetük két mázsa (80 frt), fraktur text két mázsa (60 frt), tertia két mázsa (72 frt), mittel két mázsa (80 frt), cicero két mázsa (92 frt), petit egy mázsa (60 frt); schwabacher text egy mázsa (30 frt), tertia egy mázsa (36 frt), cicero két mázsa (92 frt), petit egy mázsa (60 frt); latin cimbetü két mázsa (80 frt); antikva text két mázsa (72 frt), tertia két mázsa (80 frt), mittel két mázsa (92 frt), cicero két mázsa (100 frt), garmond két mázsa (108 frt), petit egy mázsa (60 frt); kurziva text egy mázsa (40 frt), tertia egy mázsa (44. frt), mittel egy mázsa (50 frt), cicero egy mázsa (54 frt), garmond egy mázsa (58 frt), petit egy mázsa (64 frt), nyomdadiszek egy mázsa (50 frt), pótlók egy mázsa (50 frt). (V. ö. Gárdonyi Albert: XVIII. századi nyomda felszerelési költségei. M. Kvszle, 1942. 52-53. l.)

A kiszedésre váró könyvet vagy kéziratot a *szedőlegény* vagy magán a szedőszekrényen helyezte el (igy pl. az Ascenius-féle mühelyt ábrázoló képen), vagy pedig facsipesz segitségével (igy Jost Aman metszetén s a lőcsei képecskén) egy a szedőszekrénybe dugott pálcikához, az un. terjesztőfához (latinul „retinaculum", a lőcsei képecskén 2-vel jelezve) tüzte. Képeinken a szedőlegény (az Orbis pictus magyarázó szövege szerint „botu^{e}rakó (szedegető)", latinul „typotheta", a hozzátartozó képecskén eggyel jelölve) éppen munkában van. Miként az Ascenius-féle ábrán világosan kivehető, baljában a sorok kialakitására szolgáló szerkezetet, az un. rendfát vagy szedővasat – mai mükifejezéssel élve a sorzót – tartja. Pusztai (Nyomdászati enciklopédia, s. v. Sorzó) állitása szerint a szedővas két egymáshoz derékszögben hajló vaslemezből álló szerkezet, melyet egyik végén harmadik lemez határol, a XIX. század elejéig ismeretlen volt s a sorok alakitására kizárólag a betüöntő rendfáját használták. (Kis Miklós betüöntő mühelyének 1711. évi leltára „fa Winkelhack vagy betüszedő fa lineá"-nak nevezi; de ez tévedés: a sárospataki leltár két darab „bötü szedő fa" mellett hat darab „bötü szedő vas"-at is emlit; a nagyszombati nyomdának az 1773-i leltár szerint 150 drb szedőfája volt 50 frt értékben. (V. ö. Egyet. nyomda tört. 185. l.) Kár, hogy a kivonatosan közölt leltár nem szöveghü. A kolozsvári jezsuita nyomdában ugyanekkor 5 drb „betüszedő vas" volt 5 frt értékben. (L. Ferenczi. i. m. 89. l.) Az egyes betüket ebbe a szedővasba sorakoztatta a munkás, még pedig visszás irányban. Ha egy-egy sorral elkészült, azt hézagpótlókkal kiegyengette, mai mükifejezéssel élve kizárta. Az egyes kellőképp kizárt sorokat a munkás a szedőszekrény jobb sarkában látható keretes deszkalapra, a hajóra (a lőcsei képecskén 4-gyel jelezve) helyezte. Az Orbis pictus magyarázó szövege ezt a deszkát „gyu^{e}jto^{e} forma (sámoly)"-nak nevezi, mig a sárospataki leltár már a mai szakkifejezést használja. E szerint a pataki officinában nyolc drb „bötühöz való hajó" volt. (A nagyszombati nyomda leltára a „különféle

formákhoz való hajók ‘Vinclhäben’” értékét 100 frtra teszi. (Vö. i. m. 185. l.) Ugyanakkor a kolozsvári jezsuita nyomda 22 drb „columnák alá való deszká”-val birt 3 frt 40 kr értékben. (L. Ferenczi i. m. 90. l.) Amikor a hajóra rakott sorok száma elérte a kellő mennyiséget, az igy keletkezett hasábot (a lőcsei képecskén 6-tal jelölve, s a szövegben „folyó [levél]: Paginá”-nak nevezve) a munkás spárgával szorosan körül kötözte (a Gevers-féle leltárban szerepelnek is az „allerley strige”), nehogy a szedés átemelésénél széthulljék.

Régi könyvnyomtatóink *szedéstechnikáját* eddigelé nem igen tanulmányozták. Ebből a szempontból igen figyelemre méltóak azok a „tipográfiai megjegyzések”, melyeket Kner Imre füzött Misztótfalusi Kis Miklós Mentségé-nek a könyvnyomtatás feltalálása ötszázadik évfordulójára a gyomai Kner-nyomdában készült kiadásához, bár igazat kell adnunk szerzőnek abban, hogy Kis szedésbeli jellegzetességeinek „pontos feldolgozása csak Tótfalusi Kis összes könyveinek ilyen szempontból való átnézése és a kor más könyveivel való összehasonlitása utján lehetne eredményes”. Megállapitásai azonban igy is rendkivül tanulságosak. „Ma – irja – a zárjelet, a pontot és a vesszőt közvetlenül a szöveg mellé szoktuk illeszteni, mig a kettőspontot, a pontosvesszőt, a kérdőjelet és a felkiáltójelet egy kis hézaggal (legtöbbnyire egypontos spáciummal) választjuk el a szövegtől. A régi nyomdászok általában ugyanigy szedték az irásjeleket, de spáciumot hagytak a vessző előtt is, mig a pontot közvetlenül az utolsó szövegbetü mellé tették. A vessző ebben a vonatkozásban csak a legujabb időkben követte a pontot. A XVII-XVIII. században sok nyomdában egyforma, teljes szóköznyi hézagot hagynak a vessző előtt és után is, mintha az külön szó volna, de a pontot még ezek a nyomdászok is közvetlenül, hézag nélkül illesztik az utolsó betühöz. Tótfalusi Kis legtöbb helyen a zárjelet félszóközzel választja el attól a szövegtől, amelyhez tartozik. A kettőspontot, a felkiáltó és kérdőjelet hol elválasztja a szövegtől, hol nem. Általában elválasztja a szövegtől a vesszőt és a pontot is. E tekintetben nem következetes ugyan, de ugy látszik, hogy amikor – a helyes szóvégi elválasztás miatt, – össze kellett huznia a sort, vagy tágitania kellett a szóközöket (kihajtani, ahogy ma mondjuk), akkor, mai szokásunktól eltérően, felhasználta erre a pont és vessző előtti hézagot is”. Azt a korabeli gyakorlatban általános szokást, hogy pont után, uj mondat előtt kétszer akkora szóközt hagytak, mint egyebütt, Kis nemcsak hogy megtartotta, hanem rendszerint eltulozta. Nem egyszer a pont után „négyöt vagy több betühelynyi” közt hagyott. A sorkizárás nehézségét Kis, vagy mint Kner joggal véli, kevésbé képzett „discipulusai” különösen a kötetke vége felé, az m és n betüket pótló, magánhangzók fölé szedett vonalkával igyekeztek megkerülni. Feltünő, erősen kifogásolható sajátsága végül a Kis-féle officinának, hogy „a kurziv részekben is antikva irásjeleket használ. Kurziv szöveg előtt és után, de közben is mindenütt antikva zárjel áll. Gondos megfigyelő azonban mindenütt ott láthatja a kurziv szövegben az antikva, vagyis álló vesszőt, kérdőjelet, aposztrófot is. Már-már arra lehetne következtetni, hogy nem volt matrixja a kurziv irásjelekhez, ha ellenkező példákat nem találnánk. (M. Tótfalusi Kis Miklósnak mentsége. Gyoma, 1940.121-122. l.) Kivánatos volna, hogy Kner Imre tanulságos megfigyelései többi régi könyvnyomtatóinkra is kiterjesztetnének. Azt hisszük, ezen az uton egyes mühelyeink között nem egy eddig rejtve maradt kapcsolatra derülne fény!

Igen érdekesek azok a technikai megfigyelések is, melyeket Uitz Kornél összegezett az Országos Széchényi Könyvtár régi magyar könyvtár-anyagának alapján. (A könyvszedés fejlődéstörténete. M. Nyomdászat, 1908.) Szerinte az élő oldalcim kezdettől fogva divott, de gyakran – bizonyára a betühiány következtében – egy és ugyanazon kiadványon belül többféle irásfajtából szedetett. A XVI. században inkább csak levélszámozással s ezzel is elvétve találkozunk, de a XVII. században már a lapszámozás kezd állandósulni, „hol középre zárva, hol pedig jobb oldalt elhelyezve, de esztétikailag kifogásolható képet adva”. Nyomdászaink ugyanis nem érik be a puszta lapszámmal, hanem azt különböző körzetdarabkák, zárjelek és kettős pontok közé ékelik. Legtöbbször egy azon munkán belül a legkülönbözőbb diszitő

elemek szerepelnek. Uitz ezt a rendelkezésre álló egyforma diszitő anyag csekély mennyiségével magyarázza. De meg azzal is, hogy régi könyvnyomtatóink egy-egy munkájukon belül az officinának lehetőleg minden diszitő elemét föl szerették használni. Csakis ezzel magyarázható, hogy például oldalra szedett lapszám mellett is igen gyakoriak a sorközépre biggyesztett körzetdarabok. Arra is van példa, hogy mig az élő oldalcimet vonal választja el a szövegtől, addig a vele egy sorba, de a lapszélre szedett lapszám szabadon áll. Teljes következetességgel járnak el tipográfusaink a lapszám elhelyezése dolgában a fejléces kezdőlapokon. Ezeken mindig a fejléc fölé, a lap közepére helyezik a lapszámot, ellentétben a mai gyakorlattal, amikor ilyen esetekben a lapszám elmarad. A lapszám egyszerübb, ma is használatos szedésmódja csak a XVIII. században veszi kezdetét. A jegyzeteket nem a lap aljára, hanem külső margójára, mint széljegyzetet szedték, s a magyarázott szó mellé csillagot vagy betüt tettek. Minthogy a jegyzet mellől ez a jelzés rendszerint elmaradt, a magyarázatot igénylő szót tartalmazó sort lehetőleg vonalba állitották. A fejezetcimeket rendszerint verzálisokkal szedték. Ha azonban több sorra terjedt, akkor a második vagy a harmadik sor már csak kurrens betükkel készült, s valósággal odatapadt a szöveghez. Javulás ezen a téren csupán az 1600-as évektől észlelhető. A cimlap rendesen a tul sok szöveg terhe alatt nyögött s helyes elosztását egyrészt a betükészlet szegénysége, másrészt a szedők kezdetleges tudása is hátrányosan befolyásolja. Uitz ezen a téren is folytonos fejlődést vél felfedezni. Szembeállitja Magyari Istvánnak Az országokban valo soc romlasoknac okairól c. könyve Sárvárt 1602-ben készült cimlapját Pázmány Vasárnapi prédikációinak Pozsonyban 1616-ban nyomtatott cimlapjával és a sorok alakitását illetőleg óriási haladást állapit meg. Ez azonban téves beállitás: ahogy voltak 1616 előtt is tökéletes elosztásu cimlapok, – gondoljunk csak a Honterus-féle nyomtatványokra, – ugy akadt 1616 után is nem egy olyan nyomtatvány, melynek cimlapja messze mögötte marad akár a kifogásolt Mannel-féle nyomtatványának is.

Amikor a szedő munkájával elkészült, a szöveghasábokról ideiglenes levonatot készitettek, amelyet a *korrektor* több-kevesebb gonddal kijavitott. A korrektori tisztet a tudós vezetés alatt álló XVI. századi nyomdáinkban maguk a tulajdonosok töltötték be, akik egyuttal a nyomda legtöbb termékének szerzői is voltak. Heltai Gáspárt illetően ez kétségtelen. Maga panaszolja Dávid Ferenc egyik munkájának sajtóhibajegyzékében (1572), hogy hiába jegyzi meg a hibákat, a nyomtatószolgák, akik nem értik a nyelveket a „csak kordéra rakják" a betüket, nem veszik kellőképp figyelembe a hibaigazitásokat. Ha a nyomda élén hivatásos nyomdász állott, a korrekturát rendszerint maguk a szerzők végezték, föltéve, hogy helyben vagy legalább is a közelben laktak. Igy a Károli-féle bibliafordítás kinyomtatásánál a kéziratot és a korrekturát küldöncök közvetitették Gönc és Vizsoly között. A küldöncök egyike Szenczi Molnár Albert volt, aki hálásan jegyezte fel, hogy akkori gyermekségében az isteni gondviselés részesévé tette a nagy münek „holott az időben lábánál forgott az böcsületes embernek, Károli Gáspárnak, az gönci prédikátornak, az ki főigazgatója volt e kinyomtatásnak és őt gyakran a visoli nyomtató helyre kiküldte az tőle irott levelecskékkel". (V. ö. Károli-emlékkönyv. 41. l.) Régi könyvek utánnyomásánál vagy a nyomdától messze lakó irók müveinek kiszedésénél – tekintve az akkori közlekedési nehézségeket – maguk a könyvnyomtatók gondoskodtak a korrekturáról. Ilyenkor persze a könyvek csak ugy hemzsegtek a sajtóhibáktól.

Melius Péter a Confessio catholica (1562) és Károlyi Péter A halálról szóló „hasznos es szu^{e}kseges ko^{e}niveczke" (1575) sajtóhibáit azzal mentegetik, hogy müveik nyomtatása idején nem voltak Debrecenben (l. Gulyás: A könyvnyomtatás Magyarországon stb. 116. és 157. l.) Innen magyarázható nem egyszer egyes könyvnyomtatóink helyváltoztatása is. Hoffhalter Rudolf 1573-ban azért költözködik mühelyével Alsólendvára, hogy a helyszinén nyomtassa ki Kulcsár György ottani prédikátor könyveit. Majd debreceni letelepülése idején 1585-ben Nagyváradra megy, hogy ott kihozza Beregszászi Péter váradi lelkész egyik vitairatát. Mannel

János is azért költözik nyomdájával vagy legalább is annak egy részével Varasdra, hogy Vramecz Antal ottani lelkipásztor és Skrynarich Balázs Varasd város birájának munkáit kinyomtassa. A XVII. században a kolozsvári református nyomda egy részét azért viszik át Keresdre, hogy a Bethlen Farkas latin nyelvü történetét sajtó alá rendező Bethlen Eleknek jobban kezeügyében legyen.

Ha a nyomda átköltöztetése valami okból nem volt lehetséges, a tipográfus – miként ez Gönczi István Panharmoniajának utószavából kitetszik – a szomszédos egyházak lelkészeinek küldte meg a kefelevonatokat. A korrektura megkönnyitésével hozható, legalább részben, kapcsolatba az a törekvés is, hogy a jelesebb iskolák székhelyein, – tudományos és irodalmi életünk e központjain, – egy-egy nyomda létesüljön. Hogy e nyomdák tartottak-e külön korrektorokat, arról nincs tudomásunk. Az egyetlen nyomda, melyről határozottan tudjuk, hogy hivatásos korrektorai (collationistae) voltak, a nagyszombati. Ez 1773-ban három korrektort foglalkoztatott. Heti fizetésük egy-egy frt volt.[74] (L. Egyet. nyomda tört. 189. l.) Ezt a tisztet a legtöbb officinában a szerzők nem léte vagy távolléte esetén bizonyára a müvezető látta el.

A korrigált levonat azután visszakerült a szedőhöz, aki a javitásokat „a korrigáláshoz való székek"-en magában a szedésben kiigazitotta. („Székek"-ként emliti őket az Egyet. nyomda tört. 165. l. lenyomatott leltár-ismertetés, számuk feltüntetése nélkül; a kolozsvári jezsuita nyomdában három ilyen szék volt 30 kr összértékben. L. Ferenczi. i. m. 90. l.) A korrigált hasábokat azután egy sima asztallapon a könyv rétnagyságának megfelelő részekre osztották: *betördelték*, s a munkás az iv egyik oldalára kerülő részeket – például a negyedrétü ivnél az 1. és 8. s fölötte, de ellenkező irányban a 4. és 5. lapra szánt szedést – kilőtte, (Miskolczi Ferenc debreceni nyomdász naplójában lőcsei éveiből származó „számos u. n. kilövési tábla" volt; v. ö. Csürös i. m. 322. l.) azaz ráhelyezte a zárólapra (a lőcsei képecskén 7-tel jelölve, s a magyarázó szövegben „rendelo^{e} (helyhezteto^{e}) táblá"-nak, latinul „tabula compositoria"-nak nevezve), a lapszéleknek megfelelő közöket kitöltötte térpótlókkal (ezek a nyomdai leltárainkban szereplő „quadrat"-ok), s az egészet csavarokra járó fa- vagy vaskeretekbe, az un. formákba zárták. (A lőcsei képecskén 8-cal jelezve, s a szövegben „vasráma: margo forcus"-nak nevezve.) A nagyszebeni nyomda 1621. évi leltára elárulja, hogy a nyomdában mindössze két teljes s öt egymáshoz nem tartozó fél forma volt. De a sárospataki nyomda is mindössze négy „tekkelyre való jo vas rámá"-val rendelkezett. (L. M. Kvszle, 1926. 117. l.) Ez azt jelenti, hogy a szebeni nyomdában mindössze egy, a patakiban pedig két ivet voltak képesek egyszerre kizárni. Jóval gazdagabb volt ezen a téren is a nagyszombati officina. Ennek 1773. évi leltára 12 vaskeretet sorol fel 200 frt összértékben, ebből négyet a különösen nagyméretü regale ivek számára. (L. Egyet. nyomda tört. 185. l.) Az ekként formába zárt szedést azután ráhelyezték a sajtó talyigájának fémalapjára. (A lőcsei képecskén 13-mal jelölve, a „béveto^{e}lo^{e}"-nek, latinul „tigellum"-nak nevezve.)

A szedés *beemelésekor* nem egyszer megtörtént, hogy a szedésből egy-két betü kihullott s ezek utánpótlása gyakran kellemetlen sajtóhiba szülőoka volt. Ezeket a sajtóhibákat sokszor nyomtatás közben észrevették s kiigazitották. De az is előfordult, hogy maga a szerző változtatott valamit nyomás közben a szövegen. E sajtókorrekturák folyománya, hogy ugyanazon kiadás különböző példányai néha nem egészen azonosak. Igy keletkeztek az un. *ikernyom-*

[74] A XVI. századi nyomdáink közül a Heltai-félének ismerjük korrektura-iveit. V. ö: Jenei Ferenc: Dávid Ferenc és Heltai Gáspár ismeretlen munkái. ITK. 1953. 205-209. l. és 1954. 73-76. l. A XVII. századból a legértékesebb ilyen vonatkozásu dokumentum Káldi Györgynek egy könyvtáblából előkerült szentirás-forditást tartalmazó kézirat-töredéke a szedő jelzéseivel és a Biblia kefelevonatának néhány lapja Káldi sajátkezü korrigálásával. Erről ld: Holl Béla: Adalékok a Káldi Biblia történetéhez. M. Kvszle, 1956. 52-58. l. (Szerk.)

tatványok, melyek Milchsack meghatározása szerint olyan kiadások, melyeknek egyes példányai, noha általában azonosak, a részletekben sokban különböznek. Ily változatok esetén annak megállapitása, hogy uj szedéssel vagy pedig pusztán sajtókorrekturával van-e dolgunk, Milchsack módszerének alkalmazásával igen könnyü. Ez a következőben áll. Milchsack abból a tényből kiindulva, hogy a formába zárt szedésről készült levonatok hajszálnyi pontossággal egybevágnak, a változatokat tartalmazó lapok első sorának valamelyik, a sor közepe tájára eső betüjét az utolsó sor egyik betüjével egyenes vonallal kötötte össze. Ha a vonal a közbülső sorok egy-egy betüjét ugyanazon a ponton metszi a megvizsgált levonatokon, ugy a kisebb szövegbeli eltérések dacára is azonos szedésről nyert levonatokkal van dolgunk. Mig ha az összekötő vonal az egybevetett példányokon más-más betüre esik, ugy két külön szedéssel állunk szemben még akkor is, ha a két szöveg betüről-betüre azonos, s ha mindjárt a sorok kezdete és végződése is teljesen azonos. (V. ö. Gustav Milchsack: Doppeldrucke. Zentralbl. f. Bibliotheksw. 1896. Nálunk Trócsányi Zoltán volt az első, aki az egymástól némiképp eltérő példányokban nem látott külön kiadásokat, hanem puszta változatokat, s ezzel – a külföldi ily irányu kutatásoktól függetlenül – helyes utra terelte a kérdést. L. Régi magyar nyomtatványok változatai. Akad. Értes. 1918. 6-8. sz. és klny. Bp.)

A következő müvelet a szedés *befestékezése* volt. A nyomdafestéket ebben a korszakban a könyvnyomtatók vagy készen szerezték be (Sylvesterről például tudjuk, hogy Bécsben érdeklődött az Wy testamentum kinyomtatásához szükséges festék mennyisége és ára iránt. V. ö. Régi m. költők tára, II. 489-491. l.), vagy pedig maguk állitották elő valamely jól bevált recipe szerint. Az Országos Széchényi Könyvtárban megvan Steinhübel György felsőmagyarországi könyvkötőlegény 1668-ban megkezdett jegyzőkönyvecskéje, melyben több mesterségébe vágó receptet is följegyzett. (V. ö. Gulyás Pál: Egy felsőmagyarországi könyvkötőcsalád följegyzéseiből. Bp., 1912. és M. Kvszle, 1912.) Egészen bizonyos, hogy könyvnyomtatóinknak is voltak ilyen mesterségükbe vágó följegyzéseik, melyek aztán apáról fiura szálltak.

A nyomdafesték fő anyaga a kalcinált, vagyis idegen elemeitől megtisztitott lámpakorom és a lenolajfirnász volt. A lenolajat a sárospataki nyomdában „keö kantsó”-ban tartották, s a firnász előállitásához használhatták ugyanitt a leltárban szereplő „gyantás főző fazek”-at „fedelestől, lábastól”. A kolozsvári jezsuita nyomda leltára is megemlékezik a lenolajfőző fazékról, sőt lenolaj készletéről is. Két kupányi volt belőle, 4 frt 33 kr értékben. (L. Ferenczi i. m. 90. l.) A nagyszombati inventár viszont arról számol be, hogy 1773-ban három hordónyi korom volt a nyomda birtokában, 60 frt értékben. (L. Egyet. nyomda tört. 185. l.) „A festékfőzés napja – irja Solymossy Pál (A nyomdászat a jelenkorban. Gutenberg, Eger, 1867. 22. sz. 89. l.) – némileg ünnepnap volt. E napon a fekete nyomdából kivonultak a szabadba, a nyilvános firnász-konyhába, s őrt állitottak az üst mellett, melyben a lenolaj javában forrott. Szorgalmasan mártogatták ebbe a friss zsemléket és felemésztették, mert mint hivék, ez a festéknek előnyére válik. Ha már a firnászt eléggé szétfőttnek hitték, ekkor a kormot belekeverték, néha csak egyszerü bottali keverés közben, kedvezőbb esetben azonban dörzskővel is”.

A kész festékmasszát sima kőlapra kenték. Misztótfalusi Kis Miklós erre a célra a Hollandiából magával hozott márványlapot használta. A kolozsvári jezsuita nyomdában is két festéktörő márványkő akadt 10 frt értékben (l. Ferenczi i. m. 90. l.) s innen vitték át a festékező labdák (a lőcsei képen 11-gyel jelezve, s „nedvesito^{e} labdák”-, latinul „pilae”-nek nevezve) segélyével a sajtóba emelt szedésre. E labdák bőrből készültek és lószőrrel voltak kitömve. A sárospataki nyomdának 1666-ban mindössze két ilyen a „nyomtatáshoz való kész laptá”-ja volt, a kolozsvári nyomda pedig e célra 1774-ben két fontnyi lószőrrel rendelkezett egy frt 59 kr értékben. (A festékezőpamacsokat és a lószőrt a nagyszombati leltár is fölemliti. I. m. 185. l.) Jost Aman egyik fametszete éppen a festékezés müveletét jeleniti meg. A festékezést természetesen minden egyes lenyomat előtt meg kellett ismételni.

A *papirosiveket* a szedésre ráhajtható, csuklóra járó *födélre* helyezték (a lőcsei ábrán 12-vel jelezve, s „Fedél”-, latinul „coperculum”-nak értelmezve), s hogy pontos soregyent (regisztert) nyerjenek, ami abban áll, hogy az iv két oldalára kerülő sorok tökéletesen födjék egymást, az iv tengelyében elhelyezett két pécére akasztották. Ezek a pécék – vagy a sárospataki leltárban is használt mükifejezéssel élve, puncturák – a papiroson apró lyukakat ütöttek, s a munkásnak ügyelnie kellett rá, hogy a hátnyomathoz beillesztett szépnyomásos iveknél a pécék ismét ezekbe a lyukakba illesztessenek. A papirral boritott, befestékezett szedést most a sajtó tégelye alá tolták, s a nyomótalpat a forditórud (a lőcsei képen 15-tel jelezve, s „fordéto rud”-, latinul „sucula”-nak nevezve) segélyével leeresztve, megtörtént a nyomás.

Amikor azután a kellő számu példány kinyomtatásával elkészültek, a fölöslegessé vált szedést szétosztották, hogy a felszabaduló betükkel tovább folytathassák a munkát. A szétosztásnál a betük nem egyszer a szedőszekrény helytelen rekeszébe (a lőcsei képen 5-tel jelezve, s „tartó-helyecskék”-, latinul „loculamenta”-nak értelmezve) tévedtek, s ez is fokozta a sajtóhibák lehetőségét.

A nyomdák egyik legtöbb gondot igénylő problémája a szükséges *papirmennyiség beszerzése* volt. Nyomdáink tulnyomó részben *külföldi* papirossal dolgoztak, s ha hihetünk Ballaginak, „a vizjegyek után itélve, nálunk tömérdek lengyelországi papiros fogyasztatott el”. (I. m. 98. l.) Abádi Bécsből hozatta a papirost Ujszigetre s valószinüleg Bornemisza meg Telegdi is innen szerezte a papirost. Ez a körülmény azonban a Bécsből szállitott papiros gyártási helyéről nem ad felvilágositást. Fazekas József például az ujszigeti nyomda papirosairól kimutatta, hogy azok tulnyomó részt délnémet, főleg bajor eredetüek, de az unikum Grammatica papirosának mintegy negyedrésze olasz, „közelebbről talán” velencei gyártmány. Ami az Wy Testamentum e szempontból átvizsgált 12 példányát illeti, ezek papirosa 68-77 százalékban délnémet, nagyobb részt bajor, 8-16 százaléka olasz, valószinüleg velencei, 8-9 százaléka lotharingiai és 7 százaléka szileziai vagy lengyel eredetü. (L. Fazekas József: A sárvár-ujszigeti nyomda papirosai. M. Kvszle, 1957. 126-127. l.) A vizsolyi biblia papiranyagát, egykoru értesités szerint, Németországból vásárolták.

Hazánkban az első *papirmalmot* 1546-ban Brassóban, a Vidombak partján állitotta fel Hans Frühe lengyel papirkészitő Fuchs János és Benkner János költségén, s bizonyára innen fedezték a Honterus-féle sajtó papirszükségletét. (L. Ábel Jenő: A bártfai sz. Egyed temploma könyvtárának tört. Bp., 1885. 118. l.) Majd 1573-ban Báthori István Nagyszeben városa kérelmére megengedte, hogy ott papirmalmot létesitsenek s annak gyártmányait szerte Erdélyben árusitsák. A malom a talmácsi telken, a Zott patak mentén 1233 frt 23 dénár költséggel szerencsésen el is készült. Kezelésére 1574-ben a württenbergi Riedlingenből való Berger György vállalkozott, aki az irópapir báláját 10 frtért, a nyomópapir báláját 9 frtért volt hajlandó szállitani. Mint Berger György 1574. május 29-én kelt egyezségéből értesülünk, egy-egy bála 10 rizsmából, egy-egy rizsma 20 könyvből s egy-egy könyv 25 ivből állott. (V. ö. Iványi Béla: Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon. M. Kvszle, 1932. 4. 16-18. l.) Később Kolozsmonostoron, Déván, Gyulafehérvárt és Görgényben is létesültek papirmalmok, de ezek gyártmányai a kényesebb izlést nem elégitették ki. Ezért a XVII. század utolsó évtizedében M. Kis Miklós azzal a tervvel foglalkozott, hogy Hollandiából hozat megfelelő papirkészitőt. Tett is erre nézve előterjesztést patrónusának, Teleki Mihálynak, de ez a lépése nem vezetett eredményre. Igy hát a Szepességről kellett papirost hozatnia, ami nem ment mindig simán. Egy izben a kuruc háboru következtében nem kaphatván innen papirost, majd fél évig szüneteltetnie kellett üzemét. (V. ö. Novák. I. m. III. 70-71. l.)

Az első szepességi papirmalmot 1613 körül állitotta fel a Lőcse közelében fekvő Teplicen Spielenberg Sámuel városi orvos (Lőcsén azonban már 1542-ben szerepelt egy „papyrmeister” özvegye) s aligha tévedünk, ha a lőcsei nyomda alapitását s későbbi virágzását ennek

a papirmalomnak tulajdonitjuk. A teplici papiros vizjegye Ballagi szerint (i. m. 98. l.) „hármas halomból kiemelkedő kettős kereszt, melyre két felől oroszlánok ágaskodnak, fölötte kilencágu korona". A nagyszombati nyomda 1640-1593 között főleg a Pálffy-féle bazini papirmalom készitményeit használta. Ez a papirmalom már a század huszas éveiben is fennállott. A XVII. század végén és a XVIII. század elején nyomdánk alighanem a liptómegyei Szentmihályon müködő Zimány-féle papirmalommal állt üzleti összeköttetésben, melynek zálogbirtokosa is volt. De ez idő tájt a nagyszombati kollégiumnak a turócvármegyei Znióváralján saját papirmalmai is voltak, amelyek bérlői papirosban fizették az évi bérösszeget. 1709-ben az egyik bérlő hat, a másik nyolc bála irodai nyomópapirt fizetett évente, ezenkivül arra is kötelezték a bérlőket, hogy egész évi papirtermelésüket szabott áron engedjék át a nagyszombati nyomdának. (Egyet. nyomda tört. 61. l.) Amennyiben azonban évi termelésük a száz bálát meghaladta, a többlettel szabadon rendelkeztek. (Uo. 65. l.)

„A postai papir nagyobb bálája 19, kisebbje 17 frt, az irodai papiré 13 és 12, az iropapiré 11, a fehér nyomó papiré 8 és 7, az itatós (bibula), tehát enyvezetlen papiré pedig 5 frt volt, mig a szállitási dijak a malombérlőket terhelték". (Uo. 180. l.) A debreceni nyomda 1718-ban 269 kötés papirost vett 329 frt 20 dénár értékben. Egy-egy kötés ára egy frt 10 dr. és egy frt 27 dr. közt ingadozott. Szállitója valószinüleg már ekkor is a dobsinai Zieser-féle papirmalom volt, melynek a század harmincas éveiből való több beadványa ma is megvan a város irattárában. (L. Csürös i. m. 344 s köv. ll.)

A nagyszombati nyomda papiros-készletét az üzem államositásakor 2000 frtra értékelték. (L. Egyet. nyomda tört. 185. l.) Jóval kisebb papirkészlettel rendelkezett ugyanez idő tájt a kolozsvári jezsuita nyomda: mindössze hét bála nyomtató papirral 119 frt, és nyolc rizsma iropapirral nyolc frt értékben. (L. Ferenczi i. m. 90. l. Őszerinte a nyomtató papir mázsája 17 frt, az iropapir mázsája pedig 2 frt volt, ami persze elirás: az első esetben mázsa helyett bála, a másodikban pedig rizsma értendő!)

Papirmalmaink *berendezéséről* szemléletes képet rajzol Nyakas Sarolta (i. m. 16. l.) a pécsi malomról készült egykoru leltár alapján. Ezt a malmot az 1760-as évek vége felé Fonyó Sándor nagyprépost javaslatára a káptalan alapitotta, s Klimo püspök hathatósan felkarolta. Miként a püspök végrendeletéből kitetszik, az elhelyezésére szolgáló épület olyan rozoga állapotban volt, hogy Klimo a Tettye patak partján elterülő püspöki telken tágas kétemeletes épületet emeltetett befogadására. A földszinten volt a malom hajtószerkezete, valamint a rongyot apritó zuzóberendezés, az első emeleten a rongyraktár s egy nagyobb terem, ahol a szétfoszlatott rongyot péppé áztató kádak, a meritőhálók és a sajtoló gépek állottak. Mig a második emelet a holland foszlató gép, a mosóberendezés, és az enyvező, meg papirfinomitó mühely befogadására szolgált. Végül a padlástér a dróthuzalokra függesztett papirosivek száritó helyisége volt. A papirmalom személyzete 1780-ban két segédből, egy inasból, két szolgából s két nőmunkásból állott.[75] (Uo. 20.1.)

Mint a nyomda *munkamenetéről* adott áttekintésünkből kitetszik, a nyomda szorosabb értelemben vett munkája három részre tagolódik, a *betüszedők* (compositores literarum sive typorum), a *gépmesterek* (impressores) és a *korrektorok* (castigatores vagy collationistae) munkakörére. Kisebb nyomdákban a két első munkakört egy személy látta el. Igy Fischer János özvegye 1614-ben megigéri Kassa városának, hogy „jó legényt" fog tartani. De már

[75]A papirmalmokra vonatkozóan ujabban l. Herepei János: Hol volt a gyulafehérvári academicum collegium papirosmalma. M. Kvszle, 1957. 364-368. l. – Dankanits Ádám: Adalék a felenyedi papirmalom történetéhez. M. Kvszle, 1959. 283-287. l. A régi magyarországi papirmalmok technikai történetére vonatkozóan részletes eligazitást ad Bogdán István kitünő tanulmánya: A lékai (hámori) papirmalom a XVIII. században. Történelmi Szemle, 1960. 46-92. l. (Szerk.)

Sylvester János Nádasdy Tamás ujszigeti nyomdájában egyszerre két embert foglalkoztatott: Strutiust, majd ennek utódaként Abádi Benedeket és saját öccsét, Mihályt. Heltai Gáspár 1572-ben megemlékezik nyomtatószolgáiról s 1578-ban Bornemisza Péter is emlegeti könyvnyomtató legényeit. Misztótfalusi Kis Miklós 1698-ban irt Mentségé-ben is sürün szerepelnek a legények. Megtudjuk róluk, hogy házas ember is akadt köztük, s hogy gazdájuk saját telkén külön házat épittetett a számukra (33. l.) De hogy tulajdonképpen mennyien voltak, arról bölcsen hallgat. A jó Kis ugyanazon a lapon hol többes, hol meg egyes számban beszél róluk. A debreceni nyomdáról viszont pontosan tudjuk, hogy 1728-ban a müvezetőn kivül két legényt foglalkoztatott. 1770-ben Landerer János Mihály pozsonyi nyomdájában tizenkét, betüöntődéjében két segéd dolgozott. Épp ily pontos értesüléseink vannak a nagyszombati jezsuita nyomda 1773. évi személyzetéről. A fennmaradt kimutatások szerint ebben az esztendőben ennek az akkor legnagyobb üzemünknek tiz gépmestere, nyolc szedője és három korrektora volt. (L. Egyet. nyomda tört. 97., 188-189. l.) Ezzel az eléggé nagy személyzettel semmiféle arányban sem áll a nyomda munkateljesitménye, föltéve, hogy a helytartótanács elé terjesztett évi kimutatások megbizhatók. Igy az 1771-1772. évről szóló jegyzékek egyike 18, másika 19, az 1772-1773. évről szóló pedig pláne csak 11 kiadványt sorol fel! Ez annyira kevés, hogy föl kell tennünk: a nyomda az utánnyomatokat egyáltalán nem terjesztette fel, s a személyzetet mindenféle aprónyomtatvány előállitásával foglalkoztatta. Hiszen a szakemberek számitása szerint egy-egy betüszedő óránként átlag 2000 betü kiszedésére, egy-egy sajtó pedig naponként átlag 500 nyomásra volt képes. (V. ö. Rovó Aladár: A betü. 25., 28. l.) Tekintetbe véve mármost a vasárnapokat s az ebben a korszakban rendkivül sürü ünnepnapokat, Mayer (i. m. I. 142. l.) egy-egy gyorsan dolgozó nyomdaüzem évi maximumát 319 fólió levélre becsüli. A nyomdák átlag teljesitményét károsan befolyásolta a betükészlet szegényessége is. Misztótfalusi Kis Miklós panaszolja, hogy ha egy-két napig távol volt a nyomdától s igy nem végezhette el a szedéssel párhuzamosan a korrekturát, máris megakadt a munka, mert kevés lévén a typus, „menten megtsökönnek a betü szedők, és megszünnek a munkától... Kiváltképen – teszi hozzá – ha azon Typusból ketten is szednek”. (L. Mentség. 29. l.)

A könyvnyomtató mesterség *szabad művészet* volt, gyakorlói – legalább nálunk – soha céhet nem alkottak, s körükben nemes emberek (pl. a Hoffhalterek és Veresegyházi Szentyel Mihály) is akadtak. Sőt az is előfordult, hogy éppen a könyvnyomtatás terén szerzett érdemeikért néhányan nemesi sorba emeltettek. Igy II. Rákóczi György 1648-ban Szenczi Kertész Ábrahám nagyváradi és 1651-ben Brassai Major Márton gyulafehérvári könyvnyomtatót tüntette ki a nemességgel. A XVIII. században pedig a pozsonyi Landerer János Mihály kapott II. József császártól füskuti előnévvel magyar nemességet. Hogy a Bécsben tevékenykedő vasvármegyei származásu Trattner János Tamást ne is emlitsük, akit Ferenc császár birodalmi lovaggá nevezett ki, majd II. József osztrák és II. Lipót petrózai előnévvel magyar nemességre emelt. Könyvnyomtatóink, helyesebben nyomdatulajdonosaink közül nem egy mint városának törzsökös polgára előkelő szerepet töltött be a városi életben. Ifjabb Heltai Gáspárról tudjuk, hogy Kolozsvár nótáriusa volt, Gutgesel Dávid pedig több izben volt Bártfán centumvir és szenátor, s mint ilyen 1598-ban a pozsonyi országgyülésen képviselte városát. Az ifjabb Klöss Jakab, ugyancsak bártfai nyomdász, a városbirói tisztet töltötte be. Különböző városi tisztségeket viselt 1670 és 1689 között Brever Sámuel lőcsei könyvnyomtató. A XVIII. század folyamán hazánkba beözönlő külföldi nyomdatulajdonosoknak pedig első dolguk volt, hogy fölvétessék magukat azon város polgárai közé, amelyben üzemükkel megtelepedtek. Azt a német szabad városokban divó szokást, hogy a könyvnyomtató mestert az egyházi személyek közé számitották, nálunk Debrecen városa honositotta meg. Legalább Fischer János a debreceni példára hivatkozva kéri 1610-ben Kassa városától ugyanezt a kedvezményt. Ugyanigy egyházi személynek számitott Kolozsvárt Szenczi Kertész Ábrahám, majd Misztótfalusi Kis Miklós. S ez nem pusztán társadalmi megbecsülést

jelentett, hanem anyagi előnyökkel is járt: adómentességgel s a könyvnyomtató portájának a katonai elszállásolás terhe alól való mentesitésével. Persze a katonai hatóságok ezt a kivételezést nem mindig tartották tiszteletben. Mint M. Kis Miklós panaszaiból tudjuk, sehogysem fért a fejükbe, hogyan lehet a könyvnyomtató egyházi személy? Landerer János Sebestyén is, amikor a XVIII. század huszas éveiben Budán készül letelepedni, adómentességért folyamodik, s ezt a város tizenöt esztendőre meg is adja neki. Vác városa már nem volt ilyen gavallér. Ambro Ferenc Ignác csak egy évtizedes munkásság után, 1780-ban tudta elérni, hogy magát és házát évi egy arany fizetése ellenében a közönséges robotoktól és a többi városi terhektől mentesitsék. Pedig, mint Ambro folyamodásából megtudjuk, a könyvnyomtatók – legalább elvben – országszerte föl voltak mentve a katonatartás és a városi robotok alól.

A nyomdai *fölszerelés* meglehetősen *nagy értéket* képviselt. Bornemisza Péter postillája kinyomtatási költségeit ezer forintnál többre irányozta elő s valószinü, hogy ezen összegnek jelentékeny részét a nyomda beszerzési költségei emésztették föl. Telegdi Miklós a bécsi jezsuiták nyomdáját ötszáz forinton vásárolta meg. De tetemesen fejleszthette is, mert halála után a kamara azt állitja, hogy Telegdi a nyomdára ezer forintnál többet költött. Ez érthető, ha meggondoljuk, hogy a jóval jelentéktelenebb nagyszebeni nyomdát 1595-ben 300 forintért engedte át Fabritius Jánosnak a városi tanács. 1630-ban Debrecen város tanácsa Rheda Péter nyomdai fölszerelését 150 forintra, erősen elkoptatott betükészletét pedig 50 forintra becsülte. Igen tetemes összeget emészthetett föl az 1630-as évek elején a gyulafehérvári nyomdában előállitott Öreg graduál külföldről hozatott betü- és hangjegyanyagának beszerzése, mert csakis igy érthető annak horribilis „előállitási" ára: 10.750 frt! Bethlen Miklós önéletirásából tudjuk, hogy az 1702-ben elhunyt M. Kis Miklós kolozsvári nyomdájának vételárát 3000 magyar frtban állapitotta meg a református tanács. A pozsonyi Royer-nyomdát 1750-ben a kiadványraktárral és az elhelyezésére szolgáló házrésszel együtt 11.000 frtért adta el Royer Ferenc Antal, ugyanő esztergomi nyomdáját 1765-ben 6000 frtért engedte át a kalocsai érseknek. A Telegdi-nyomdából kifejlődött nagyszombati jezsuita nyomdát a rend feloszlatásakor a leltározók 16.240 frt 55 kr-ra, a kolozsvárit ugyanekkor 2139 frt 34 kr-ra becsülték, mig a kassai jezsuiták, megelőzve az elkobzást, nyomdájukat házukkal együtt 6700 frton adták el Landerer Mihály pozsonyi tipográfusnak.

A beszerzési költségeket a nyomdaalapitók gyakran *közadakozásból* vagy *kölcsön* utján teremtették elő. Bornemisza egy beadványából tudjuk, hogy müve költségeihez nemcsak a főurak, hanem a köznemesek is hozzájárultak, még pedig egyik-másik ötven forinttal is. Huszár Gál maga irja, hogy a nyomdája beszerzésére fölvett kölcsönből még száz forinttal tartozik. Gutgeselnek Bártfa városa 1578-ban tipusok vásárlására 40 frt kölcsönt szavazott meg, s a következő esztendőben ujabb 50 frt kölcsönnel segitette ki. Néhány esetben egy-egy nyomda költségeit valamelyik főur vagy erdélyi fejedelem vállalta magára. Igy a XVI. században a rövid életü ujszigeti nyomda Nádasdy Tamás alapitása volt. A második gyulafehérvári nyomdát 1619-ben Bethlen Gábor létesitette, s I. Rákóczi György bővitette ki. Szenczi Kertész Ábrahám nagyváradi nyomdája 1640 táján Bethlen Gábor öccse, István áldozatkészségéből létesült. A sárospataki nyomda pedig, melynek betükészletét még I. Rákóczi György szerezte be, nem sokkal utóbb III. Rákóczi Zsigmond és özvegy édesanyja Lorántffi Zsuzsánna áldozatkészségéből valósulhatott meg. A XVIII. században a nagyváradi püspöki nyomda Csáky Miklós, a nagykárolyi nyomda Károlyi Ferenc s a kalocsai officina Batthyány József alapitása volt.

A *magánkézben* lévő nyomdát a tulajdonos halála után rendszerint a legidősebb fiu, vagy leszármazottak hiján, illetve azok kiskorusága esetén az özvegy *örökölte*, aki vagy maga vezette tovább, vagy a gyászév leteltével férjhez menvén valamelyik szóciusához, arra ruházta át az üzemet. Ha a házasságból csak leánygyermek maradt, vagy a fiu jogutód nélkül halt el,

akkor leányágon öröklődött tovább az officina. Igy egyik legrégibb nyomdánk, a kolozsvári, 1559-től 1660-ig volt a Heltai-család birtokában. Az idősebb Heltai Gáspár halála után jó ideig özvegye, majd fia, ifjabb Heltai Gáspár vezette tovább. Utóbbiban a család fiágon kihalván, az üzem idősebb Heltai Anna nevü leányára, Lang Tamás feleségére, majd ennek vejére Ravisius Mátyásra, s végül utóbbi fiaira szállt. A lőcsei Brever-nyomda 1625-től 1740-ig (esetleg 1748-ig) öröklődött apáról fiura. A nagyszebeni nyomdához Crato János Henrik 1590-ben az előző tulajdonos, Gübesch János özvegye, Sára kezével jutott. Ugyanigy tett szert 1608 táján Mannel János nyomdája felére Farkas Imre. Mig másik felét készpénzen váltotta magához Mannel fiától Gergelytől. Ez azonban nem gátolta meg derék Gergelyünket abban, hogy 1630-ban ne követelje vissza – persze hasztalanul – a maga részére az egész üzletet. Könnyen fenyegethette volna ugyanez a veszély Nottenstein János Györgyöt, aki 1728-ban ugyancsak az özvegy kezével jutott Landerer János Sebestyén budai officinájához. Rövidesen meghalt azonban, s Veronika asszony most már maga vezette az üzletet első házasságából származó kisebbik fia nagykoruságáig, 1751-ig. Ekkor a nyomdát idősebbik fiának adta át, mig a kisebbiket készpénzzel elégitette ki. Az özveggyel kötött házasság egyik világszerte elterjedt módja volt a szóciusok önállósulásának. Máskor meg a mester leányának vagy közeli nőrokonának a kezével jutott officinához a nyomtatólegény. Klöss Jakab valószinüleg benősülés utján tett szert 1597-ben a Manskovit-nyomda fölszerelésére. Ő viszont vejének, Fischer Jánosnak engedte át a fölszerelés egy részét, amikor az 1610-ben Kassán önállósitotta magát. Idősebb Dadan János is apósa, Veterini Pál utján jutott officinához. Ez vette meg számára 1661-ben Czizek trencséni nyomdáját. Engel János József 1773-ban alapitott pécsi nyomdájának fölszerelési költségeit szintén apósa, Vizner János viselte.

Végül a szócius *vásárlás* utján is magához válthatta az elárvult nyomdát. Ha nem volt elég készpénze, esetleg részletekben törlesztette a vételárat. Fabritius János például ilyen részletfizetéses alapon ült bele 1595-ben a nagyszebeni nyomda birtokába. Ez a tranzakció azért érdekes, mivel Fabritius nem közvetlenül Crato örököseitől, hanem Nagyszeben város tanácsától vásárolta meg, részletekben törlesztendő 300 frt-ért. Ugyancsak részletfizetéses alapon vásárolta meg 400 frt-ért Kassa városától 1652-ben Gevers Bálint is a tipográfiát, de mint 1655 végén kelt végrendeletéből kiderül, addig az időpontig egy huncut vasat sem törlesztett a vételárból! Majdnem igy tett Fabritius is, aki 1601-ben bekövetkezett haláláig a vételárból mindössze 50 frt-ot törlesztett. Ezért a nyomda ismét visszakerült a város birtokába. Most a tanács Grüngrass Simonnak adta el a tipográfiát, majd 1657-ben ujból magához váltotta, hogy aztán ismét tovább adja. Debrecen városa – Rheda Péter 1630-ban bekövetkezett halála után – a nyomdász adósságai fejében lefoglalván nyomdáját, 1633-ban azután azzal a kikötéssel adja el Fodorik Menyhértnek, hogy ha a tipográfia vezetésére alkalmas leszármazottjai nem maradnának, a fölszerelést a városi tanács visszaválthatja. Kassa városa 1648 táján váltja magához Scholtz Dánielné örököseitől a nyomdát, melyet azután Gevers Bálintnak, majd Severini Márknak ad el. Ifjabb Klöss Jakab bártfai nyomdász 1660-ban az üzem továbbvitelére vállalkozó örökösök nélkül halt meg. Tipográfiáját a városi tanács vásárolta meg, s müvezetők utján tartotta üzemben. Ezzel az intézkedésével jóval megelőzte Debrecen városát, amely csak 1722-ben határozta el magát rá, hogy müvezetővel, saját számlájára kezeltesse 1711-ben alapitott uj nyomdáját. Addig bérlővel próbálkozott, meglehetősen magas összeget, évi száz forintot kötve ki.

A nyomda *bérbeadásával* más jogi személyek is kisérleteztek. Igy a XVII. század utolsó negyedében Kassán müködő Bosytz István minden valószinüség szerint bérlője s nem müvezetője volt a jezsuita akadémia nyomdájának. Misztótfalusi Kis Miklós 1702-ben beállott halála után a kolozsvári református konzisztórium is jobbnak látta bérbeadni nyomdáját, s előbb évi 75, majd évi 73, azután évi 60 és végül – az idők mostohaságára való tekintettel – évi 40 frt-ban állapitotta meg a bérösszeget.

Szakképzett *könyvnyomtatóink* a XVI. század folyamán nagyrészt *külföldről*, főleg Lengyelországból, Ausztriából és Németországból vándoroltak be. Egy részüket a megélhetés reményén felül a zavaros közállapotok is idecsalogatták. Hoffhalter Rafael, amikor Bécsben tarthatatlanná vált helyzete, Debrecenben telepedett meg. A Laibachból kiüldözött Mannel János Németujvárt talált menedéket. A Sohwenkfeld-iratok kinyomtatásával gyanusitott Otmar Bálint augsburgi nyomdász pedig hosszas bujdosás után mint a nagyszombati nyomda müvezetője került révbe. A külföldről beszivárgó könyvnyomtatók egyike-másika annyira megmagyarosodott, hogy még a tollforgatással is megpróbálkozott. Igy Manskovit Bálint és Klöss Jakab.

De azért *hazai* származásu tipográfusaink is akadtak. Ilyenek Abádi Benedek, aki Krakkóban nyerte kiképeztetését; a bártfai születésü Gutgesel Dávid, aki Bécsben tanulta mesterségét; Csáktornyai János, akit alighanem Hoffhalter Rudolf hozott magával a Muraközből Debrecenbe; továbbá Komlós András, Segesvári Gáspár és Szebeni Nyirő János.

A XVII. században körülbelül ugyanez a helyzet. A nagyszombati nyomdának az 1621-1704. terjedő időközből ismert müvezetői nevük után itélve, az egyetlen Srnensky Mátyás kivételével, aki viszont lengyel lehetett, valamennyien németek. (V. ö. Egyet. nyomda tört. 195. l. olvasható egybeállitással. Hogy hazaiak is akadtak-e köztük, azt a jegyzék nem árulja el. Mi egyikükről, Sonntag János Nándorról megállapitottuk, hogy Nürnbergből került Nagyszombatba.) A nagyszebeni Pistorius Márk linzi, a Debrecenben szorgoskodó Rheda Pál lipcsei, a gyulafehérvári Effmurdt Jakab lignitzi, a Dunántulon müködő Wechelius András és Zsigmond János francia-német származásuak voltak. Valószinüleg németországi volt a sárospataki nyomda első müvezetője, Renius György is. A kassai könyvnyomtatók sorából Severini Márk alighanem Dániából, Erichson Erich pedig Svédországból szakadt közibénk. A trencséni nyomda tulajdonosai: Wokal János Vencel, Hage Benjamin Lőrinc, Czižek Nikodém s talán az idősebb Dadan János is a cseh-morva menekültek sorából kerültek ki. A kassai jezsuita nyomda egyik müvezetője, Lubowienski Ferenc lengyel, Bosytz István nevü bérlője pedig alighanem cseh származásu volt.

Ugyanez áll a *munkásokra* nézve is. Rheda Pál fia és utóda a debreceni nyomda élén, Rheda Péter – mint láttuk – 1620-ban azzal mentegeti egyik nyomtatványa sajtóhibáit, hogy legényei „majd jobb részre mind idegen nemzetből voltának". Kétségtelenül *magyarok*, vagy legalább is magyarországiak voltak Makai Nyirő János és Abrugyi György, a kolozsvári Heltai-nyomda müvezetői; Rosnyai János, a sárospataki, majd a debreceni nyomda vezetője; az ugyancsak Debrecenben tevékenykedő Karancsi György, akivel nincs mit dicsekednünk, Töltési István és Kassai Pál; a gyulafehérvári nyomda faktorai és munkásai sorából Válaszuti András, Mezleni Márton, Brassai Major Márton, Selmeczi Gregorii András; az egyéb erdélyi nyomdákban szorgoskodó Cassai András, Némethi Mihály, Székesi Mihály, Udvardi Mihály, Veresegyházi István és Veresegyházi Szentyel Mihály; a Kassán dolgozó Lőcsei Pál és a Németujvárt megtelepült Szepesváraljai Bernhard Máté. Törzsökös lőcsei családból származott Brever Lőrinc, s magyar volt a század legnagyobb hazai nyomdásza, Szenczi Kertész Ábrahám, aki Hollandiában, esetleg az Elzevireknél nyerte szakmabeli kiképeztetését, valamint Misztótfalusi Kis Miklós a zseniális betümetsző, de közepes tipográfus.

A karlócai (1699) és szatmári (1711) békekötések nyomán országszerte meginduló épitő munka egész sereg tipográfust vonzott hazánkba főleg *Ausztriából* és *Délnémetországból*. Igy a rövid életü késmárki nyomda a krajnai származásu Vitriari (Glaser) Mátyás alapitása, a pozsonyi a salzburgi Royer János Pálé, a sopron-győri az alsó-ausztriai Wildbergből való Streibig Antal Józsefé, a budai a bajor vagy bécsi származásu Landerer János Mihályé. Landerer utóda, Nottenstein János Sebestyén ugyancsak Bajorországból került hozzánk. A második soproni nyomdát a bécsi Schmidt Miklós János létesitette, de rövidesen eladta a német Renner János Fülöpnek, akinek özvegyétől a bécsujhelyi Siess János József kezébe

került. Bécsi az első pesti könyvnyomtató, Heptner János György, mig a második, Eitzenberger Ferenc Antal nagyszombati születésü. A második pozsonyi nyomda alapitója, Patzko Ferenc Ágost Olmützből vándorolt be s alighanem morva jövevény volt a váci könyvnyomtatómühelyt létesitő Ambro Ferenc Ignác is. Heimerl Mátyás József a temesvári és Engel János József a pécsi nyomdászat megalapitói legalább a budai officina munkásai sorából kerültek ki. A nagyszombati nyomdának név szerint ismert XVIII. századi müvezetői egytől-egyig németek vagy legalább is német nemzetiségüek, gépmestereinek 1773. évi jegyzékében is csupa idegenhangzásu, német, cseh-szlovák és lengyel név szerepel, s nyolc szedője közt is csupán egyetlen magyar nevü akad: Lázár György. Regensburgi származásu a pozsonyi, majd egri nyomda müvezetője, Bauer Károly József, s a kalocsai piarista nyomda név szerint ismert tipográfusai is valamennyien németek: Wagner János József, Neuner Frigyes, Prantner vagy Brantner Lipót.

Az eleinte magyar kézen lévő nagyváradi püspöki nyomda élére is csakhamar idegenek kerültek: Wolf József, Heller János Kornél és Balent Ignác József. Ugyanez az eset a nagykárolyi nyomdánál. Első vezetője a Biró Mihállyal társult Szathmár-Németi Pap István volt; utódai: Eitzenberger Ferenc, majd Klemann József! A kolozsvári jezsuita nyomda faktorai közt is csupán egyetlen magyar akad, Becskereki Mihály, a későbbi nagyváradi provizor. Rajtuk kivül *magyarok* voltak a Debrecenben müködő Miskolczi Cs. Ferenc, Viski Pál, Margitai János és Kállai Gergely; a kolozsvári református nyomdák bérlői Telegdi Pap Sámuel, Szatmári Pap Sándor, Pataki József, Páldi Székely István; a Nagyszebenben dolgozó Sárdi János. Ezzel, mondhatni, ki is meritettük a sort!

A nyomdai alkalmazottak *kereseti viszonyairól* csak igen hézagos adataink vannak. Még a legjobban a nyomdák élén álló müvezetők (provizorok, faktorok) járandósága felől vagyunk tájékozva. Igy a nagyszombati akadémiai nyomdának Mayr Fülöp Jakab és Byller Márton müvezetőkkel 1645-1646-ban, illetve 1666-ban kötött bérszerződéseiből megtudjuk, hogy ebben a nyomdában a müvezetőnek fix fizetése nem volt, hanem mindig a *tényleges végzett* nyomdai munkálatok szerint fizették őket. Nevezetesen egy-egy forma, azaz féliv kiszedése után bizonyos összeg járt nekik, amelynek nagysága a papiros és a betük nagyságától függött. Minél nagyobb alakban, minél kisebb betükkel szedték a szöveget, annál nagyobb volt a részesedésük. Igy Mayr a rendes papir iveinél egy formának terz betükből való szedéséért 30 krt vagyis 10 garast, mittel betükből való szedésért 15 garast, cicero vagy brevier betükből való szedésért egy frtot, s petit vagy garmond betükből való szedésért két frt 10 garast kapott. A rendes papirivek kinyomatásáért pedig egy-egy iv első száz példánya után egy frt, minden további száz ivért két garas járt neki. A mediana papiriveknél egy-egy forma mittel vagy ennél nagyobb tipusokból való szedését 45 krajcárral, cicero vagy brevier betükből való kiszedését pedig 55 krajcárral, s az első 25 iv kinyomatását 25 krajcárral, minden további száz iv kinyomatását 30 krajcárral dijazták. Végül a regálpapiriveknél egy-egy forma kiszedéséért mittel vagy nagyobb betükből egy frtot, cicero vagy brevier tipusokból két frtot, s az ivek nyomásáért 100 ivenként 30 krt számithatott fel. Vörös nyomásos iveknél a dijak kétszerese volt fizetendő. E dijakon felül minden nyomtatványból két-két példányt megtarthatott magának. Byller szerződése a Mayrétől csak annyiban tért el, hogy neki a közönséges iv felének petit vagy garmond betükkel való kiszedéséért csak két frtot, a regál papir cicero vagy brevier betükből való szedéséért pedig pláne csak másfél frtot fizettek. Megjegyzendő, hogy ezekből az összegekből a müvezető fedezte a segédek munkabérét s ezen felül lakást és ellátást is ő adott nekik. (V. ö. Egyet. nyomda tört. 45-46. l.)

Később a nyomda a gépmestereket és a szedőket maga fizette s a müvezető *hetibért* kapott. Ez a hetibér 1773-ban négy frt volt. Ezen felül ujesztendőkor két frt, farsangkor egy frt, husvétkor két frt, Sz. Márton napján egy frt és saját nevenapján két frt, összesen nyolc frt ajándékot, a nagyszombati országos vásárokkor minden alkalommal 34 kr külön dijat, s a

nyomdából kikerülő minden ujdonságból egy-egy példányt kapott. A sárospataki (1650), a kolozsvári (1668) és a debreceni (1720-as évek) protestáns nyomdák müvezetői – mint láttuk – évre megállapitott készpénz fizetésen kivül elég tekintélyes természetbeni járandóságokat kaptak. A debreceninek ezen felül megvolt az a kiváltsága, hogy a nyomda minden uj kiadványából 100-100 példányt kinyomtathatott a saját papirosára, s azt elszámolás kötelezettsége nélkül értékesithette.

A *szóciusok dijazásáról* ennél is kevesebbet tudunk. Misztótfalusi Kis Miklós 1698-ban irt Mentségé-ből kiderül, hogy a feleknek egy-egy ivért felszámitott előállitási költségekből körülbelül 37,5 százalék a szedőt, 25 százalék a gépmestert illette. („P. o. – irja – a melly Typussal négy forintért szoktunk egy árkust nyomtatni, annak mindjárt másfél forintja a Betü szedőnek mégyen; egy forintja a nyomtatóknak". 49. l.) Ez akkoriban általános gyakorlat lehetett, mivel M. Kis a nagyszombati és belgiumi példákra hivatkozik. A debreceni nyomdában 1728-ban foglalkoztatott két legény egyike a természetbeni ellátáson felül egy frt, másika egy frt 80 dénár hetibért kapott. Körülbelül ugyanennyit kerestek a könyvnyomtató legények kerek egy fél századdal utóbb a győri Streibig-nyomdában. Itt heti bérük a két frt asztalpénzen kivül egy frt volt, de ha tulóráztak, akkor darabszám szerint fizették őket. (L. Pitroff i. m. 41. l.) Ez az adat azért is érdekes, mert azt bizonyitja, hogy a mesterek mily kevéssé respektálták a felsőség rendelkezéseit. A hetibért ugyanis már az 1770. április 21-i pátens eltörölte, s helyette a napszám vagy darabszám szerinti munkabért léptette életbe. (V. ö. M. Nyomdászat, 1909. 249. l.) Ennek megfelelően Nagyszombatban a szedőket 1773-ban iv szerint fizették. Munkadijuk a papir formátumától és a szedéshez használt tipusok nagyságától függött. Mig a közönséges papir ivéért petit szedéssel 3 frtot, addig tertia szedésért csak 42 krt, a medián papir ivéért az első esetben 3 frt 52 krt, a második esetben 54 krt és a regálpapir ivéért ugyanily nagyságu betükkel 4 frt 42 krt, illetve egy frt 19 krt kaptak. A gépmestereket a kinyomtatott ivek ezre után fizették. A közönséges ivek ezrét egy forinttal, a medián ivek ezrét pedig egy frt 48 krajcárral dijazták. (L. Egyet. nyomda tört. 188-189. l.) A szedők ezen felül farsangkor és Márton napján fejenkint 30-30 kr jutalmat, s minden könyvből egy-egy példányt kaptak.

Mint a Mayrral kötött munkabérszerződésből kiderül, őt a páterek évre fogadták fel, három havi felmondással. De ez nem minden esetben volt igy. Ha a munka elfogyott, nemcsak a legényeket, hanem a müvezetőt is szélnek eresztették. Bizonyára ebben leli magyarázatát az a körülmény, hogy a nagyszombati nyomda müvezetői sok esetben szinte évről-évre változtak. Hogy mekkora volt a *jogbizonytalanság* a munkás és a munkaadó közötti viszonyban, arra jellemző Sonntag János Nándornak, a nagyszombati nyomda 1686. évi müvezetőjének az esete. Miként Sonntagnak 1698-ban Pozsony városához intézett beadványából tudjuk, Szentiványi Márton S. J., a nyomda prefektusa 1686-ban azzal az igérettel hivta őt meg müvezetőnek Nagyszombatba, hogy őt és két német segédjét négy éven át foglalkoztatni fogja, de mindhármukat tizenegy hét mulva elbocsátotta, jóllehet ugyancsak kitettek magukért. Hiszen ez alatt a rövid idő alatt három kiadványt sikerült kihozniok: egy latin és egy német kalendáriumot negyedrét alakban öt, illetve kétezer példányban, s az Utitárs c. magyar imakönyvet ötezer példányban. (Szabó csupán a Calendarium Tyrnaviensé-t ismeri, mely 13 és ¾ iven jelent meg, nyomdász megnevezése nélkül. RMK. II. 1619. sz.) Minthogy „R. P. Szentiványi Nagyszombatban igen befolyásos egyén volt" Sonntag és társai „jogos panaszukkal" elő sem hozakodtak, mert bajuk „sikeres orvoslását" ugy se remélhették. Sonntag mester tehát szépen odébb állott s amugy gyalogosan visszavándorolt hazájába, Nürnberg városába. (L. [Gyurikovics]-Szabó id. cikkét. Gutenberg, 1866. 84-85. l.) De nemcsak a megállapodásokat nem tartották meg mindig a munkaadók, hanem még a testi fenyitéktől sem riadtak vissza. Láttuk, hogy I. Rákóczi György egyik legényét, akinek munkájával nem volt megelégedve, megbotoztatta, majd tömlöcbe vettette. Emellett a béreket sem folyósitották

mindig rendesen. Udvarhelyi Mihály 1668-ban főleg azért vált meg a kolozsvári nyomdától, mivel a munkájáért járó fizetséget hasztalan sürgette. Utóda, Szentyel Mihály sem járt jobban. 1669-re szóló fizetéséből még 1670 szeptemberében is tartoztak husz forinttal. A rekordot ezen a téren Streibig Gergely győri könyvnyomtató tartja. 1778-ban csak legényei bérére 1289 frt 14 krajcárral volt hátralékban. (L. Pitroff i. m. 30. l.)

Mária Teréziának 1771-ben kiadott *nyomdai rendtartásából* megtudjuk, hogy addig a legények nyolc heti felmondással félévenkint változtathatták helyüket. Az uj rendtartás értelmében vásáridő kivételével bármikor módosithattak a szerződésen, még pedig a mester részéről kétheti, a legény részéről négyheti fölmondással. A munkaviszony megszünésekor a mester dijtalanul tartozott a legény részére müködési bizonyitványt kiállitani, amelyet utóbbinak uj munkahelyén be kellett mutatnia. A müvezetőt a régi szabályzat kilépés esetén a város elhagyására kötelezte. Az 1771-i rendtartás megengedi, hogy a városban müködő másik nyomdába is beléphessen, de kiköti, hogy közben legalább egy félesztendeig legényként kell szolgálnia. E rendelkezésnek az volt a célja, hogy megakadályozza a müvezetőt abban, hogy régi mestere rendelőit elhódithassa. A munkaidőt a rendtartás változatlanul hagyta: az, miként addig is, télen-nyáron reggel hat órától este hétig tartott. Ha a legény indokolatlanul mulasztott, óránkint két krt tartozott a nyomdapénztárba fizetni. (V. ö. M. Nyomdászat, 1909. 249. l.)

A müvezetők szerződései és a XVIII. század folyamán kiadott nyomdai privilégiumok egyaránt megemlékeznek a jövő nyomdász nemzedék utánpótlását biztositó *inasokról*. Mária Terézia 1771-i rendtartása az inaséveket a szedőnél öt, a gépmesternél négy évben állapitotta meg. De példás magaviselet esetén a mesternek joga volt a tanoncéveket egy fél, esetleg egy egész évvel megröviditeni. Felfogadásukkor és felszabadulásukkor a nyomdatulajdonoson, illetve a müvezetőn kivül még két segédnek, vagy ha csak egy volt, ennek az egynek, valamint az inasért jótálló két kezesnek kellett jelen lennie. A fölvételnél egy frt 30 krt, a felszabaditáskor pedig három frtot kellett a nyomdapénztárba befizetni. Az öt, illetve négy inasév bőségesen elegendő volt rá, hogy a tanoncok szakmájukban kiképeztessenek, persze csak abban az esetben, ha ezeket az éveket valóban erre forditották. Sajnos, nem igy történt. Amikor Misztótfalusi Kis Miklósnak szemére vetették, hogy inasait, ahelyett, hogy a mesterségre tanitotta volna, a gazdaságában foglalkoztatta, Kis eljárását azzal mentegette, hogy eleinte nem lévén munkája, kénytelen volt külső munkára fogni tanoncait, akik ennek egyébként sem látták kárát, „mert magoknak-is szántottanak, vetettenek”, másrészt meg azzal, hogy ez volt az általános szokás. „Egyéb mesterségekben-is ugy látjuk ezt: az Inasokat elsőben kiváltképen tsak külső munkákban foglalják, viz hordással, szőlő munkával, rusnya ruha mosással és egyéb alá való dolgokkal veszik hasznokat: utolsó esztendejekben tanulnak osztán, amit tanulnak a mesterségekben”. (Mentség. 58. l.)

Az 1771-i rendtartás a *mühely belső rendjéről* is gondoskodik, amikor megtiltja a szidás és ütlegelés minden módját, a verekedést, sőt a hangos szóváltást is, ami a szedőt zavarja munkájában. Ha ilyesmi mégis előfordul, azt be kell jelenteni a főnöknek. A főnök döntését meg lehetett föllebbezni a városi tanácshoz vagy a birósághoz. Ugyanez a rendtartás a *társadalombiztositás* csiráit is magában foglalja. A nyomdapénztárba befolyó illetékek és birságok ugyanis arra szolgáltak, hogy a beteg vagy keresetképtelen legényeket segélyezzék belőlük. Ha idegen legény kapott a nyomdában alkalmazást, a munkába lépésnél 30 krt tartozott befizetni a pénztárba, ami feljogositotta az összes kedvezmények élvezetére. (L. Nyomdászat, 1909. 248-249. l.)

III. rész

IV. A KÖNYVILLUSZTRÁLÁS

Régi nyomtatványaink müvészi kiállitása – mind a tipográfiai diszek, mind a sajátképi illusztrációk – a magyar könyv történetének egyik *legelhanyagoltabb* területe. Mig a kéziratos korszakot illetően a legutóbbi évtizedekben e téren kiváltképpen néhány mütörténész irónőnk fáradhatatlan buzgalma következtében véglegesnek látszó eredményekben és többé-kevésbé termékeny föltevésekben gazdag kutató munka folyt, s mig az inkunábulumi korszak magyar vonatkozásu külföldi képanyaga is legalább egy-két mélyebbre ható vizsgálódás tárgyául szolgált, addig a mohácsi vész utáni három évszázad könyvmüvészete – különösen céhbeli mütörténészeink részéről – szinte érthetetlennek látszó mellőzésben részesült. Czakó Elemérnek az addigi teljesen elégtelen előtanulmányokat egybefoglaló dolgozata, Az iparmüvészet könyve I. kötetében (Bp., 1902.), az egyetemi nyomda ugyancsak általa szerkesztett jubileumi történetének (Bp., 1927.) alighanem a szerkesztő tollából származó VI. fejezete, Pataky Dénesnek nagyonis vázlatos és éppen a könyvek képanyagát kevéssé figyelembe vevő munkája, A magyar rézmetszés története (Bp., 1951.), Bielznek az erdélyi grafikát tárgyaló német füzete (Nagyszeben, 1947.), s néhány, nem is mindig hivatásos mütörténésztől kikerült részlettanulmány: ez minden, ami e téren eddigelé megjelent. Pedig nem volt korszaka a magyar könyvnek, melyben még az elemi tankönyvek, iskolai disszertációk, elvont teológiai kérdéseket fejtegető fóliánsok, száraz törvénygyüjtemények vagy éles szóval vagdalkozó vitairatok is olyan diszes, ha nem is mindig müvészi becsü köntöst öltöttek volna magukra, mint főleg a XVI. és XVII. század folyamán. Olyan előkelő izléssel kiállitott tankönyvek, aminő Cato erkölcsi disztichonjai (RMK II. 17.) a Honterus vezetése alatt müködő brassói nyomdából – hogy csak találomra ragadjak ki egy példát – azóta sem kerültek a magyar gyermekek kezébe.

A rendszeres kutatást megnehezíti, hogy Szabó Károly Régi magyar könyvtár-a ebből a szempontból vajmi *hézagos*. A könyvek leirásában a diszekről csak elvétve, s az illusztrációkról sem mindig emlékezik meg, s ha megteszi, a képanyaggal jobbára igen sommásan végez. Például ilyenformán: a cimlapon „fametszet" (RMK I. 127.) vagy: „a szövegbe nyomott szentképekkel" (RMK II. 1412.). Sinapius Parva Scholájának (RMK II. 917.) leirásában csak ebből a megjegyzésből értesülünk róla, hogy a münek rézmetszetü cimlapja van: „a cimlapon áll a metsző neve... Maurit. Lang sculpsit Poson.", de hogy a szövegben is vannak fejezetkezdő rézmetszetek, arról mélyen hallgat! Csak nagy néha ad a képekről tüzetesebb leirást, s e leirások nem egyszer egyenesen megtévesztik az olvasót. Igy amikor – a szövegből itélve meg az illusztrációkat – gunyképeknek minősiti a De falsa et vera unius dei... cognitione (Gyulafehérvár, 1568 körül. RMK II. 106.) c. vitairatban lenyomtatott s a Szentháromságot ábrázoló képsorozatot, holott a képek egyike-másika a Szentháromságnak évszázadokra visszanyuló, kánonszerü ábrázolása, a gunyolódó torzitásnak leghalványabb árnyalata nélkül! Még képtelenebb az a leirás, amit a Fortunatus h. n. 1651. évi kiadása cimlapján lévő fametszetről nyujt: „Alvó férfi, ennek lábánál térdeplő szerzetes, ki a felhők közt lebegő Szüz Máriához imádkozik". (RMK I. 848. 260. l.). Minthogy ugyanez a fametszet két másik XVII. századi nyomtatványon egy év nélküli Aesopus és az 1673. évi lőcsei Magyar Aesopus cimlapján is előfordul, Széll Farkas a képet igy magyarázza: Az alvó férfi Aesopus, a térdeplő Isis papja, az égbolton megjelenő nőalak pedig Isis istennő. (M. Kvszle, 1888. 93. l., idézi Lázár Béla: A Fortunatus-mese az irodalomban. Bp., 1890. 69. l. Ugyanitt a Fortunatus cimlapjának reprodukciója.) Széll Farkas értelmezése persze csak abban az esetben állhat meg, ha bebizonyosodik, hogy a képecske az Aesopus-hoz készült. Amennyiben azonban kiderülne, hogy a fametszet eredetileg a Fortunatus-t illusztrálta – ehhez talán a német népkönyv 1556. évi frankfurti, vagy a szövegében ezzel teljesen megegyező 1609. évi augsburgi kiadásának képanyaga szolgáltathat bizonyitékot, mint amelyek egyike Bleyer

Jakab szerint (Fortuna-népkönyvünk és német eredetije. EPhK, 1907. 731. l.) a magyar redakció forrása volt – akkor mind az alvó, mind a térdeplő férfi csakis Fortunatus lehet, akinek álmában „az Szerentsének Szu^{e}ze meg-jelent, egy erszényt adva" (V. ö. az előszót, Lázár i. m. 70. l.). De hogy a felhők közül előtünő, kezében jogart tartó, derékig meztelen nőalaknak semmi köze Szüz Máriához, az mindenképpen kétségtelen... De nemcsak a képanyag leirása elégtelen és megtévesztő Szabó Károly munkájában, hanem technikai kivitelükre vonatkozó megjegyzései sem mindig helytállóak. A fametszetet néha összetéveszti a rézmetszettel (Pl: RMK. I. 223. és II. 1451.), sőt arra is van eset, hogy XVII. századi könyv leirásában „kőnyomatu képek"-et emleget! (RMK II. 559. 158. l.)

Az a mostoha bánásmód, melyben Szabó a könyvek diszitő elemeit és képanyagát részesiti, *bibliográfiai szempontból is* elitélendő. Igaz, a tipusok és körzetek, vagyis öntött diszitő elemek azonossága alapján nem is lehet minden kétséget kizáróan eldönteni, hogy valamely csonka unikum, vagy hely és év jelzése nélküli kiadvány melyik ismert nyomda terméke. A könyvnyomtatók ugyanis ebben a kései korszakban a betüöntő mühelyekből készen kapták körzet- és betüanyagukat, vagy az azok kiöntésére szolgáló mátrixokat. A fametszetü kezdők, fejlécek, záródiszek és illusztrációk azonban döntő fontosságuak! Helyesen jegyzi meg Varjas Béla (Balassa Bálint Istenes Énekeinek első kiadása, M. Kvszle, 1940. 118. l.), hogy „a nyomóducokat – minthogy fametszetekkel van dolgunk – minden tekintetben azonos formában 'gyárilag' több példányban előállitani" nem lehetett és „ezen az alapon tehát feltétlenül megállapitható, hogy különböző munkákban megjelent lenyomatok azonos ducokról készültek-e vagy sem".

Csak azt nem szabad szem elől téveszteni, hogy ezek *fametszetü ducok* egyik nyomdából a másikba vándorolhattak. Aminthogy *vándoroltak* is, és nem egyszer első feltünésük után évtizedekkel ujra meg ujra felhasználták őket! Igy Varjas idézett dolgozatában kimutatja, hogy a Bécsben Ferenczfi Lőrinc betüivel Rickhes Mihály mühelyében 1632-1635. közt készült Balassa-kiadvány képecskéinek egy része 1642. és 1650. évi pozsonyi és 1674. évi nagyszombati kiadványokban, még pedig a bécsi Balassa-kiadvány „metszeteivel azonos ducokról" nyomva ujból megjelent. (I. h. 119. l.) Ennek az a magyarázata, hogy Ferenczfi nyomdai fölszerelése 1640-ben Pozsonyba, majd 1652-ben Nagyszombatba került. E képecskéknél jóval hosszabb pályára tekinthet vissza az a világ teremtését ábrázoló wittenbergi eredetü fametszet, melyet Hoffgreff használt először Heltai Gáspár Catechismus minor-ának 1550-ben megjelent kiadásában (RMK I. 46.), s amelyet Szabó Károly szerint egy 1581. évi (Sztárai Mihály: A Vizözönnec historiája. RMK I. 182.) és egy 1638. évi (Rákosi András: Széphistoria egy Phariseus és egy Publicanusnak imádságokrol. RMK I. 681.) kolozsvári nyomtatványnál ujra felhasználtak.

Az itt felsorolt esetekben alapjában egy és ugyanazon nyomdáról van szó. De a diszitő- és képanyag *nyomdáról-nyomdára vándorlása* sem ritka. A Tinódi Cronicá-jához 1554-ben Hoffgreff által felhasznált fametszetü keretet nemcsak jogutóda, Heltai Gáspár alkalmazta ujra 1571-1572-ben Verbőczi hármaskönyvének mind magyar-, mind latinnyelvü kiadásánál, hanem a debreceni Rheda-nyomda is a Tripartitum 1611. évi kiadásában. De még ennél a keretnél is hosszabb pályát futott meg az a fametszetü cimlap-keret, mely az erdélyi szászság kiváltságait biztositó statutumok 1583-ban Brassóban megjelent Fronius-féle latin és németnyelvü kiadásának (RMK II. 172. és 173.) cimét övezi. (Hasonmása Gulyás i. m. XXI. mell.) A kiváló tér- és formaérzékről tanuskodó keret ducát, valamint a munka 2. levelének rektóján megjelent Báthori István lengyel királyi cimer kliséjét Greuss György nagyszebeni könyvnyomtató, aki dolga végeztével visszatért Szebenbe, magával vitte, s azok ott porosodtak a nagyszebeni nyomdában 1684-ig. Ekkor a statumok német nyelvü kiadása Jüngling Istvánnál ujból megjelent (RMK II. 1558.) ugyanezzel a cimlapkerettel. Csupán annyiban módosult, hogy a Báthoriak és Brassó város cimereit Nagyszeben meglehetősen primitiv

kivitelü sztemmájával helyettesitették. A nyomdász a Báthori-féle lengyel királyi cimert sem hagyta felhasználatlanul, hanem kiadványa utolsó lapján ujra lenyomtatta. A módositott cimlap-keretet azután 1728-ban, amikor a Landtrecht ujra megjelent Nagyszebenben, az akkori nyomdász, Barth János ujból fölhasználta. (L. Bielz: Die Graphik in Siebenbürgen. 9. l. Az 1684. kiadásról nem szól, bár az Szabó szerint megvan a Brukenthal-Muzeumban!) Az ujszigeti nyomda egyik bibliai jelenetet ábrázoló fejlécét Huszár Gálnál, utóbbinak fametszetü kezdőit Bornemiszánál látjuk viszont. A Bornemisza-nyomdából alakult vizsolyi officinának a Károli-bibliában használt angyalfejes fejlécei, a cimlapon diszlő magyar cimer s a kolofonban alkalmazott, a Fámát ábrázoló mesterjegy később Klöss Jakab bártfai nyomdájába kerültek. A Fámát ábrázoló kisebbik medaillont Klöss Kecskeméti C. János Az Sámuel... könyvének... magyarázattya (Bártfa, 1622. RMK I. 520.) kolofonjában használta fel, s ezt – szokása ellenére – Szabó is jelzi ilyenformán „a bártfai nyomda cimere (!)". A vizsolyi biblia cimlapján lévő országcimert ugyanő Prágai András: Fejedelmeknec serkento[e] oraia (Bártfa, 1628. RMK I. 568.) cimlapján alkalmazta, amit Szabó már nem emlit. Fametszetekről lévén szó, azonosságról természetesen csak akkor beszélhetünk, ha az első szempillantásra azonosaknak vélt diszek vonásról-vonásra, hajszálpontossággal megegyeznek. Puszta emlékképekre támaszkodni nem tanácsos. A XVI-XVII. századok könyvdiszei sorában például fölötte kedvelt volt egy angyalfejes vignetto. Ennek egyik változata Berger Illésnek Illésházi nádor fölött tartott Oratio funebris-e (1609. Bécs? özv. Formica Margit?) cimlapján, az Ordinum regni Hungariae 1619-i, Szabó szerint pozsonyi kiadása utolsó lapján, s Balassa Istenes énekei-nek 1632-1635. közt (?) készült bécsi editio princepse 50. lapján egyformán előfordul. Ha azonban reprodukcióikat (M. Kvszle, 1914. 7., 9. l. és 1940. 109. l.) egybevetjük, kiderül, hogy valószinüleg egy negyedik minta egymástól független utánmetszései! Ugyancsak egyazon rendkivül bájos, alakokkal átszőtt indázatot ábrázoló rajz alapján készült két különböző fametszet szerepel fejlécként egyfelől egy-egy 1585. évi nagyváradi (RMK II. 189.), illetve 1586. évi debreceni (RMK I. 218.), másfelől egy 1593. évi kolozsvári (RMK II. 241.) nyomtatványban. Mindkét duc valószinüleg valamely külföldi fametsző mühely terméke, mely a nyomdákat az efféle diszekkel ellátta. A bártfai Gutgesel-nyomda könyvdiszeinek kliséit – a Bártfa város cimerét ábrázoló mesterjegy kivételével, mely hihetőleg helyben készült, – Soltész Zoltánné megállapitása szerint (A XVI. századi bártfai nyomtatványok könyvdiszei. M. Kvszle, 1956. 235-236. l.) Lucius Jakab rostocki és helmstedti nyomdásztól szerezte be, aki II. Lucius Jakab néven ismert fiával együtt hivatásszerüen foglalkozott könyvdiszek sokszorositásával.

Külföldről betelepülő nyomdászaink diszitő és képanyagukat nem egyszer *magukkal hozták* az országba.

Amikor 1563-ban Hoffhalter Rafael Bécsből Debrecenbe menekült, valószinüleg magával hozta azokat a kisméretü (17 × 17 mm) *fametszeteket*, amelyekkel fia, Rudolf egyik 1574-ben Alsólendván kikerült sajtótermékét, Kultsár György postilla-kötetét (RMK I. 114.) teleszórta, s amelyek a bibliai idézeteket illusztrálják. Az ötven képből álló egységes sorozathoz (Gulyás i. m. 101-103. kép) még egy nagyobb méretü (46 mm) fametszet is járul, mely János evangélistát ábrázolja a sassal, amint könyvét irja; fölötte felhők közt a holdsarlón álló Madonna, karján az isteni kisdeddel (Fol. 51. a. Uo. 104. kép). A képsorozat készitője ismeretlen. Eredetileg egy Uj Testamentum illusztrálásához készülhetett. A Jánost ábrázoló nagyobb metszet kétségkivül azon cimképek egyike, melyek az egyes evangéliumok elején az evangélistáknak rendszerint kijártak. A nagyobb metszet rajztechnikája teljesen azonos azzal a Jézus megkereszteltetését ábrázoló fametszetével (Gulyás i. m. 95. kép), melyet az idősebb Hoffhalter nagyváradon már 1565-ben fölhasznált, s amely kétségkivül ugyanehhez a biblikus sorozathoz tartozott.

Különösen gazdag képanyaggal került hazánkba Mannel János. Igy sajtójának egyik legelső, németujvári termékében, Beythe István magyar nyelvü agendariusában (1582., RMK I. 200.) hat fametszetü képet alkalmazott, melyekről már Sennovitz is ugy véli (Manlius János. Esztergom, 1905. 51. l.), hogy nyomdai fölszerelésével Laibachból hozta magával. Beythe főmüvének különböző cimek alatt publikált négy kötete cimét mind a négy kötetben egy 120 × 160 mm nagyságu fametszetü keretbe foglalta, melynek négy sarkát az evangélisták jelvényei, s a két hosszanti keretlécet angyalfejek diszitik, mig az alsó és felső keretléc közepén egy-egy medaillon látható, abban az Atyaisten, emebben a Szentlélekisten ábrázolásával. (L. Gulyás i. m. XII. mell.) A H. V. kezdőbetükkel jelzett keretet Mannel már 1578-ban Laibachban is felhasználta egy postilla-kötet cimlapjához, s az – Theodor Else föltevése szerint – a bécsi Vogtherr Henrik vésője alól került ki. (V. ö. M. Kvszle, 1905. 139. l., 1. sz. jegyzet.) E keretet egyébként Mannel Vramec Antal 1586-ban Varasdon kinyomtatott két kötetes horvát postillájánál is alkalmazta, ugyanitt hozta ki 1587-ben Skrynarich Balázs De agno paschali c. munkáját, melynek cimlapját (Gulyás i. m. 130. kép) egy 77 × 130 mm nagyságu fametszetü keret övezi. A keret négy sarkán az evangélisták jelvényei, a felső keretrész közepén az Atyaisten, alatta galamb képében a Szentlélekisten, az alsó keretrész közepén pedig a sirjából feltámadó Üdvözitő látható. A belső hosszanti keretrészbe Ádám, a szélső hosszanti keretrészbe pedig Éva meztelen alakja van foglalva. Ezt a keretet is alighanem ugy hozta magával. Mannel egy 1588. évi monyorókeréki nyomtatványát, Frankovich Gergely Hasznos és fölötte szükséges könyvét (RMK I. 223.) számos fametszetü szövegkép disziti. A 23 képecske közül 21 biblikus jelenetet, kettő pedig a zodiakus jegyeit ábrázolja. Egy részük háromleveles bélyegzőkből alakitott keretbe van foglalva. A durva kivitelü ducok aligha e munka számára készültek. Minden valószinüség szerint előzőleg már a szlovén Passio-ban (Laibach, 1576) és Pentateuchus-ban (Uo., 1578) is szerepeltek. (E szlovén kiadványok fametszeteit röviden megemliti Ahn, Friedrich: Erstlingsdrucke der Stadt Laibach. Graz, 1896. 80. l.)

Hoffgreff György, az utóbb Heltai Gáspár tulajdonába átment kolozsvári nyomda megalapitója is több kétségtelenül külföldi eredetü fametszetet használt. Igy az a fametszetü keret, mely először Tinódi Cronicá-jának 1554. évi kiadása cimét övezi (hasonmása: Gulyás i. m. XXVI. mell. 1. kép) miként erre Hubay Ilona figyelmeztetett, Georg Rhaw wittenbergi nyomdász egy 1541. évi kiadványa cimlapjának tükörképe (Johannes Span: Von den Worten Christi Lasset beides mit einander aufwachsen/bis zu der Erndte. Wittenberg, 1541. Reprodukálva: J. v. Pflugk-Harttung: Kunstgewerbe d. Renaissance. I. Bd. Rahmen deutscher Büchertitel im 16. Jh. Stuttgart, 1909. 99. tábla.) Csak az a kérdés, vajjon Hoffgreff még Wittenbergben másoltatta-e le a keretet, vagy pedig Kolozsvárt készittette a magával hozott Span-kötet nyomán? Ha a másolat még Wittenbergben készült, akkor nincs kizárva, hogy az L. jegyü müvész, aki ezt a másolatot készitette, a nagyszebeni vagy brassói származásu Jacobus Lucius Transylvanus volt, aki a XVI. század ötvenes éveiben Wittenbergben telepedett le, ahol mint nyomdász és fametsző Lufft mühelyében dolgozott, s utóbbinak 1572. évi bibliakiadásához is több képet készitett. Czakó Elemér föltevése szerint Hoffgreff a Heltai 1550-ben megjelent Catechismus minor-ában lenyomtatott csinos fametszetek ducait is Wittenbergből hozta magával, s ezekről Ferenczi Zoltán is azt vallja, hogy „világosan Németországból valók”. (I. m. 9. l.) Az Archiv f. Siebenb. Landeskunde (N. F. XIV. 494. l.) e fametszeteket a Kolozsvárt őrzött unikum alapján ekként sorolja fel: „Cimlap izléses és érdekes kerettel. 2. A világ teremtése. 3. Krisztus tanitványait imára tanitja (Gulyás i. m. XXV. mell. 1. kép) 4. A keresztelés. 5. A gyónás. 6. Az áldozás”. Gulyás i. m. XXV. mell. 2. kép.) Szerintünk nem lehetetlen, hogy külföldi minták nyomán, de ugyanaz a Kolozsvárt élt fametsző készitette őket, aki Hoffgreffnek a Ritus explorandae veritatis [Az igazság kikutatásának szertartása] cimlapján használt mesterjegyét is metszette. Mindenesetre feltünő, hogy a reprodukciókból közismert áldoztatási jelenetben az áldoztató lelkész balkezes.

Alighanem külföldi eredetü az a reneszánsz kapuzat, amelyet Heltai saját Chronica-jának cimlapjához használt fel, s amelyről tévesen állitottam (i. m. 92. l.), hogy oszloppárjára az ismeretlen fametsző fölvéste az 1575. évszámot. Annyi kétségtelen, hogy nem a Chronicához készült, aminek legfőbb bizonyitéka, hogy a keret alsó részének közepére elhelyezett puttó két üres cimerpaizsot tart.

De nemcsak külföldről betelepülő könyvnyomtatóink hozták magukkal a diszitő- és képanyag kliséit, hanem *magyar nyomdaalapitóink* is többnyire *külföldről* szerezték be fametszeteik egy részét.

Igy a brassói Honterus-nyomda három 1539. évi latin termékének (RMK II. 16, 17, 19.) cimlapszövege teljesen azonos fametszetü keretbe van foglalva. Ez egy négy darabból összerakott kapuzat, melynek fekete alapjáról fehéren tünik elő a nemes egyszerüségü reneszánsz diszités. A keret alját két griff által tartott barokkos izlésü cimerpajzs tölti ki. (Gulyás i. m. XXI. mell.) A cimerpajzsban azonban cimer helyett srafirozott árnyékolást találunk, s ebből talán arra szabad következtetnünk, hogy a finom kivitelü fametszet nem Brassóban készült, hanem a nyomdai fölszereléssel együtt vásároltatott, hihetőleg a bázeli Henricpetri cégtől, amellyel Honterus üzleti és tudományos összeköttetésben állott.

Az az 52 × 65 mm nagyságu, s a Madonnát a karján ülő gyermek Jézussal ábrázoló meglehetősen primitiv kivitelü fametszet, mely a nagyszombati nyomda egyik legelső termékén, az 1578. évi Canones (Sztripszky, 2474. sz.) cimlapján diszlik, s amely a Canisius-Telegdiféle katekizmus 1596-i kiadása, valamint Poecki Hasznos orvosság c. müve (1597) cimlapjának verzóján is ujra feltünik, alighanem a bécsi jezsuita nyomda fölszereléséhez tartozott, s ezzel együtt került vétel utján Telegdi birtokába. Nagy a gyanum, hogy e duc lenyomata Canisius 1559-i bécsi latin kiadásában is föllelhető. Ráth György leirása szerint a Canones utolsó, különben üres levele „a lapját egy 98 mm magas és 78 mm széles, Krisztus megfeszittetését ábrázoló fametszet foglalja el, melynek szaggatott vonalu kerete a faduc használt voltára mutat". (L. A legelső nagyszombati nyomtatvány 1588 (!)-ból. M. Kvszle, 1890. 47. l.) Ez is a bécsi fölszerelés egyik darabja lehetett. Véleményünk szerint ugyancsak a bécsi fölszereléssel kerülhettek Nagyszombatba azok a meglehetősen elkoptatott diszitő elemek, amelyek Petrus Ransanus 1579. évi Epitomé-iben (RMK II. 152. Gulyás i. m. LII. mell. 2. kép.), az 1569. évi Agendarius-ban (Gulyás i. m. LVIII. mell.) sőt jóval később Pázmány Péter Kalauz-ának pozsonyi kiadásában is megtalálhatók.

Komló András 1569-70. fennállt debreceni sajtójának termékein szivesen alkalmazott téglány alaku, reneszánsz izlésü és finom kivitelü indafonatos fametszeteket (Hasonmásuk: Gulyás i. m. 108. kép és XLIV/V. mell.), melyeknek sem készitőjét, sem eredetét mindeddig nem sikerült kikutatni. Ugyanilyen kivitelü, téglány alaku, lombokkal átszőtt szalagfonadékokat, melyek a Grolier-kötések ornamentikájára emlékeztetnek, alkalmazott jó fél századdal utóbb Schultz Dávid is egy 1622. évi lőcsei (RMK. II. 422.), egy 1626. évi kassai (RMK. I. 441.) nyomtatványán; ennek származása sincs eldöntve. Igen valószinü azonban, hogy a ducokat külföldről importálták.

Ugyancsak nagyrészt import-anyaggal dolgozott a Nádasdy Tamás-alapitotta ujszigeti nyomda. Az officina első terméke az 1539-ben megjelent Gram(m)atica hvngarolatina (RMK I. 14) c. iskolai nyelvtan bőbeszédü cimlapját négy fametszetből alakitott keret zárja körül. A keret felső lécét arabeszkek diszitik, melyekből egy férfi meg egy nő félalakja emelkedik ki. Ezek cimertartók módjára medaillont tartanak, mely Jób életéből vett mozzanatokat ábrázol. A keret bal hosszanti darabjában Nádasdy Tamás cimere T. N., jobboldali hosszanti darabjában pedig felesége, Kanizsai Orsolya cimere, V. K. monogrammal látható. Az alsó léc Ádám és Éva meztelen alakja közt ismét egy medaillont találunk, melybe ugyancsak valamely bibliai jelenet (talán Eszter és Ahaszvérusz?) van illesztve. (L. Gulyás i. m. 50. kép.)

Sylvester 1541-ben megjelent Wy Testamentum-a illusztrációinak ha nem is művészi kivitelét, de számát tekintve XVI. századi könyvtermelésünk legjelentékenyebb terméke. (RMK. I. 15.) Cimlapjának vörösnyomásu szövege teljesen hasonló összetételü keretbe van foglalva. A keret felső lécén Izaiás és Jeremiás próféták között medaillonba foglalva Lót feleségének sóbálvánnyá változását látjuk, mig az alsó lécen Sámson és Judit között – ugyancsak medaillon keretében – a sivatagban felállitott rézkigyó tünik elénk. A keret hosszoldali, jóval esetlenebb technikával készült léceit Magyarország, Nádasdy és felesége cimerei ékesitik. (Gulyás i. m. XXIII. mell.) Az egyes evangéliumi részek élén s szövegében számos evangéliumi jelenetet ábrázoló kisméretü (35-45 × 40-45 mm nagyságu), nyolc nagyobb méretü (61-74 × 95-97 mm nagyságu) s egy egész lapot betöltő kompozició (Krisztus a keresztfán) szerepel. A kisméretü képecskék száma Soltész Zoltánné szerint (A sárvár-ujszigeti nyomda könyvdiszei. M. Kvszle, 1955, s külön is mint az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai 33. száma, Bp., 1955.) kereken száz, amiből 59 a négy Evangéliumra, 16 az Apostolok cselekedeteire és 25 az Apokalipszisre esik. Az evangéliumi képecskék közül néhány a szinoptikus evangéliumok azonos eseményeit tárgyaló passzusok következtében kétszer vagy háromszor, sőt az utolsó vacsora, valamint Jézus a Getsemáni kertben négyszer is le van nyomtatva. A metszetek némelyike I. S. monogrammal van ellátva. Dankó József pozsonyi prépost (Joannes Sylvester Pannonius Leben, Schriften u. Bekenntniss. Wien, 1871.) e jegy alapján ugy vélte, hogy a metszetek ducait Singriener János bécsi könyvnyomtató szállitotta, akivel Sylvester kétségtelenül üzleti összeköttetésben állott. Nézetét Czakó Elemér is osztja (Az iparmüv. könyve I. 474-475. l.), de az 1893-ban kiadott (Irodt. Közlem.) Sylvester-levelek alapján hozzáteszi, hogy „ha azonban a bibliai compositiók metszetei nem is készültek Sárvárott, több jel arra vall, hogy Sylvesternek ott mégis volt a fametszésben jártas embere. Egyik levelében valami Strutius nevü képiró (?) legényről tesz emlitést, aki állandóan szolgálatában állott és cimereket, sőt tervezete nyomán egész képeket is készit. Értett-e fametszéshez Strutius, az Sylvester följegyzéseiből nem világlik ki, de hogy a sárvári nyomda ebben némiképp gyakorlott ember nélkül nem szükölködött, az a dolog természetéből s könyveinek néhány Syngrenius metszeteitől eltérő jellegü illustratiójából alaposan következtethető. Egyebek között ugy az Uj-Testamentum, mint a Grammatica néhány primitiv initiáléja annyira elüt a többi fametszettől, hogy azokat nem lehet hivatásos fametsző alkotásainak tartani”. De még a kezdőbetüket sem meri határozottan Strutiusnak tulajdonitani, noha Sylvester betümetsző tevékenységéről kifejezetten megemlékezik.

De nem gondol erre Fitz József sem (A régi nyomdák gazdálkodása. Magyarságtudomány, 1942. 193. l.; idézi Soltészné 16. l.), aki szerint az I. S. jegyü fametszeteket esetleg Ioannes Sylvester készithette saját kiadványai diszitésére. Ez nem is olyan lehetetlen, ha tekintetbe vesszük, hogy Sylvester – leveleinek tanusága szerint – betümetszéssel maga is kisérletezett és képtémákkal is foglalkozott. Soltészné, aki az ujszigeti nyomda kép- és diszitőanyagával a legbehatóbban foglalkozott, az I. S. monogrammot Strutius János neveként oldja fel, ami elég meggyőzően hangzik, de nem éri be azzal, hogy neki tulajdonitja az I. S. monogrammal jelzett metszeteket s a fehér és sávozott alapu puttós iniciálékat. Ezeken kivül öt kezdőbetüt, „az apostolok cselekedeteit és a jelenések könyvét szemléltető feltünően kezdetleges illusztrációk”-at, a Grammatica cimlapkeretét, az Wy Testamentum cimlapján felhasznált biblikus léceket és (az egész diszitőanyagot müvészi szempontból messze tulszárnyaló Nádasdy-Kanizsai cimer kivételével, mely az Wy Testamentum utolsó levelének verzóját tölti be) valamennyi illusztrációt az ő müvének tartja. Ez a föltevés nem lehetetlen, bár valószinüségét erősen gyöngitik Sylvesternek Strutius munkakerülésére és megbizhatatlanságára vonatkozó panaszai. Egy másik nehézség abban áll, hogy bajos elképzelni: Strutiusnak Ujszigeten rendelkezésre állottak volna azok a mintaképek, melyek nélkül a metsző munkája el sem képzelhető. Ezeket a mintákat kinyomozni mütörténészeink feladata. A János evangéliumának 19. főrésze elé füzött külön lapon ábrázolt Krisztus a keresztfán (L. Gulyás i.

m. 53. kép.) Dankó föltevése szerint eredetileg egy misekönyvhöz készült kánonkép volt. (I. m. 68. l.) Ennek nyomán még azt is feltételezhetnek, hogy a kisméretü biblikus képek sem Sylvester Wy Testamentum-ához, hanem valamely missalehoz készültek. Ez magyarázná meg, miért kellett a sorozatot az egyes evangéliumok élére szánt evangélista-képekkel kiegésziteni.

Az első kétségtelenül *hazai földön* készült *fametszet* az a kissé esetlen kivitelü portálé, mely Honterus 1542. évi Rudimenta cosmographicá-ja (RMK. II. 28.) cimét öleli körül. (A csillagászat elemei. L. Gulyás, i. m. XIX. mell. 2. kép.) E keret alján a középre helyezett cimerpajzsban *Brassó* város cimere diszlik annak jeléül, hogy ez a keret Brassóban készült, s talán magának Honterusnak a keze munkája. Hiszen Honterus tudvalevően 1532-ben Bázelben megjelentette Erdélyről metszett térképét, s ugyanez évben két csillagászati térképet is metszett Henricpetri megrendelésére. (Erdély térképét ujra kiadta Fabritius Károly: Erdélynek Honter János által készitett térképe 1532-ből. Bp., 1878.) 1542-ben Verancsics Antalhoz intézett levelében pedig elmondja, hogy verses Cosmographiá-ja térképeit maga készitette.

A *brassói* nyomda Wagner Bálint idejében kikerült termékei sorából illusztrativ szempontból kiválik az 1557-i Imagines mortis (A halál képei. RMK. II. 75.), melynek fametszeteit talán az a meglehetősen kezdetleges technikával dolgozó brassói xilográfus állitotta elő, aki az 1555 előtt megjelent Geystliche Lieder und Psalmen (RMK. II. 303.) c. kiadvány valamennyi lapját övező 7 mm széles keretlécei közül a gyakorlottabb kézre valló, merészebb ivelésüeket készitette, s ezek egyikén (a Ciiij jelzésü lapon) az L. F. betük alá rejtette nevét. Az Imagines fametszetei Georgius Aemylius (Ömler) valamelyik haláltánc-kiadása nyomán készültek. Utóbbiak illusztrációi Holbeintől valók, s a magyarországi fametsző – amint azt már Szabó Károly is észrevette – az eredetihez képest forditva másolta le mintáit. A brassói kiadás 17 képe közül 15 van Holbeintől kölcsönözve. (V. ö. Dézsi Lajos: Pesti haláltánc éneke. Bp., 1927. 15. l. Hasonmások: Gulyás i. m. 49. kép és XXII. mell.) Egészen bizonyosan az L. P. monogrammista alkotása az a négy, az egyes evangélistákat ábrázoló medallion, mely az 1557. évi görög-latin Novum Testamentvm (RMK. II. 74.) 4a és 335b levelén kétszer is szerepel. (Hasonmása: Gulyás i. m. XX. mell.) A Mátét ábrázoló medaillon alján az A. D. 1557 felirás tükörképe, a Márkot ábrázoló medaillon alján pedig az L. P. betüket magábafoglaló cimerpajzs látható. Az a körülmény, hogy az évszám tükörképe látszik, továbbá, hogy Lukács balkézzel irja evangéliumát, arra vall, hogy a fametsző minták után, gépiesen dolgozott. Bielz föltevése szerint (i. m. 8. l.) az L. F. monogram alatt az ebben az időben Brassóban élt Leonardus Fischer aranymüves rejtőzik. Brassói formametsző alkotása az erdélyi szászság Statutumainak föntebb emlitett cimlapkerete is.

A *kolozsvári* Hoffgreff-Heltai nyomda ugy látszik több fametszőt foglalkoztatott.

Az 1550-ben megjelent Ritvs explorandae veritatis (RMK. II. 47.) cimlapjának csinos fametszetü keretét s Kolozsvár cimerét reneszánsz izlésü babérkoszoruba foglaló mesterjegyét (Gulyás i. m. 55. kép.) valószinüleg ugyanaz az egyébként ismeretlen mester készitette, akitől Tinódi cimere (uo. 63. kép) s az az izléses záróléc is való, mely ugyan csupán Heltai Chronicá-jának 1575-i kiadásában (RMK. I. 118.) jelenik meg először (Gulyás i. m. 69. kép), de kétségkivül a Ritvs mesterjegyének alkotójától származik. Hihetőleg ugyanez a müvész készitette azt a fametszetet is, mely indadiszes keretben jobbra néző férfi mellképét ábrázolja, s először B. Fazekas Miklós Az nagy Castriot Györgynec historiájá-ban (1592, RMK. I. 255. Reprod. Gulyás i. m. 79. kép) maradt reánk.

Más kéz ugyancsak Kolozsvárt készült munkája a Heltai Chronicá-jának 115b levelén látható 98 × 158 mm nagyságu, meglehetősen primitiv kivitelü fametszet, mely Mátyás királyt trónján ülve ábrázolja kétoldalt csoportosuló hivei körében. Az uralkodó feje fölött angyalok

mondatszalagot tartanak: JUSTE. JVDICATE. felirással. A pallózat kockáiba az 1574. évszám van bevésve. Lehet, hogy ugyanannak a G. C. jegyü mesternek az alkotása, akinek 1577. és 1594. évről datált szignált munkáit is ismerjük. Az 1577. évi S [culpsit]. G. C. betükkel jelzett, meglehetősen durva kivitelü fametszet a Heltainak tulajdonitott Salamon királynak... Markalfal való Tréfa beszédeknec ro^{e}vid ko^{e}nyve (RMK. I. 133.) cimlapjához készült, s a vár udvarában trónoló Salamon királyt ábrázolja, előtte a negyedmagával álló Markalffal.

Ugyanily primitiv kivitelü az a G. C. T. betüjegyü (e változatban a T. hihetőleg Transylvanusnak bontandó fel!) 90 × 135 mm nagyságu fametszet, mely az 1595-ben megjelent Adámiféle verselmény (RMK. I. 309-310.) cimlapjának visszáján éktelenkedik. A kompozició közepén felvágott gyomru alak áll, feje fölött AMICITIA, csipője két oldalán AESTAS-HIEMS, combjai körül PROCVL és PROPE felirással. Jobbján golyón lebegő, balján pihenő alak látható, amaz a felirás szerint FORTVNA, emez a gazdagságot jelképező CRAESVS. Lehet, hogy eredetileg ahhoz a sorsvetőkönyvhöz tartozott, melynek 1594- vagy 1595-ben megjelent kolozsvári kiadása ma már egy példányban sem ismeretes, s amelynek eredeti ducai 1599 után – mint föntebb emlitettük – Klöss Jakab bártfai nyomdász tulajdonába mentek át. A Klöss-féle hely és év nélküli kiadásban a sibylla Erythreát ábrázoló fametszeten (L. Gulyás i. m. XLVIII. mell. 2. kép.) a sibylla kezében lévő nyitott könyvbe a G. C. jegyü fametsző saját kezdőbetüi fölé az A. D. 1594. évszámot is belevéste. Sziglája teljesen abban a formában, mint az Adámi-féle fametszeten, a Klöss-féle Fortuna szerencsekereket ábrázoló metszetén is szerepel. Mesterük alighanem azonos azzal a G. C. T. jegyü fametszővel, aki az Enyedi György Explicationes... veteris et novi Testamenti c. posthumus munkája (Kolozsvár, 1598, RMK. II. 281.) cimlapját ékesitő vignette-t metszette. E fametszet sraffirozott alapon két delfinfejből kinövő indázatba ágyalt medaillont ábrázol. A medaillonban hadi trofeumok között álló koronás nőalak látható, baljában babérral övezett karddal, jobbjában bőségszaruval. A szimbolikus képet megmagyarázza a körirat: EX BELLO PAX EX PACE VBERTAS. A jelmondat második fele Baranyai Decsi Csimor János Syntagma c. jogi kompendiumában (1593, RMK. II. 241.) háromszor is lenyomtatott szimbolikus vignetten (L. Gulyás i. m. 63. kép.) is szerepel. E vignette felső peremén gyümölcsökkel diszitett ovális keretben vázából kinövő olajágat ábrázol, melyet baloldalt felhőkből kinyuló kéz ragad meg. Bár ez a medaillon nincs szignálva, kétségtelennek látszik, hogy ugyancsak a G. C. T. jegyü müvész vésete. Az a nagy különbség, ami pl. a Salamon és Markalf-féle cimkép darabossága s e kisméretü vignettek finom vonalvezetése közt észlelhető, bizonyára a xilográfus előtt fekvő minták rajzbeli különbségében leli magyarázatát.

A magyar könyvillusztráció története szempontjából érdekes a Fortunatusról való széphistória kolozsvári, év nélküli kiadása (RMK. I. 343.), melyet három csinos fametszet ékesit. (Reprodukálva: Gulyás i. m. 70/2. kép.) Ezek: a cimlapot diszitő 93 × 69 mm nagyságu képecske, mely dombos tájat ábrázol, hátterében várral s több szimultán jelenettel. A 24a levél 13. és 14. sora közé ékelt 68 × 55 mm méretü fametszet, mely lakmározó társaságot mutat be, s a 30a levél 11. és 12. sora közé iktatott, a másodikkal azonos méretü duc, melyen három lovas és két gyalogos igyekszik el a baloldalt emelkedő várból. A második képecskét Heltaiék Bogáti 1577-ben megjelent Szép historia a tökélletes asszonyállatokról (RMK. I. 128.) c. müve cimlapján is felhasználták. Eredetileg bizonyára a Fortunatus harmadik részéhez készült, melynek felirása szerint „agiturde convivis". Ha e föltevésünk helyes, ugy a Fortunatus év nélküli kiadása legkésőbb 1577-ben hagyta el a sajtót. Az 1578-ban kiadott Szegedi Veres Gáspár-féle Szép ro^{e}vid historia két nemes iffiaknac igaz baratsagokrol (RMK. I. 144.) 68 × 53 mm nagyságu cimképe (l. Gulyás i. m. 74. kép) alighanem a Fortunatus illusztrátorának vésője alól került ki. A képecske hátterében akasztófa létrával; előterében balról a megkötözött Gisippust – baljában feszületet tartó – kámzsás barát kiséri a vesztőhelyre. Mögöttük

két poroszló, s ezek mögött két lándzsa hegye nyulik ki. A menettel szemben lovas tiszt, aki fölemelt jobbjában korbácsot lobogtat. Eredeti kompoziciók-e mind e metszetek, vagy pedig az európaszerte elterjedt témák valamelyik külföldi kiadásából vannak-e másolva, azt majd nálunk szerencsésebb kezü kutató fogja eldönteni.

Külföldi metszetek kontaminációja például Melius Péter Herbarium-ának (Kolozsvár, 1578, RMK. I. 141.) 100 × 90 mm nagyságu cimlapképe, mely szimultán jelenetekben a növények termesztését, száritását és gyógyszerül alkalmazását ábrázolja. E jelenetek, éppen ugy, mint Melius szövege, Lonicer Ádám frankfurti tiszti orvos Kräuterbuch-jára mennek vissza. Nevezetesen a bal alsó sarokban látható vegykemence a Kräuterbuch 1577. évi kiadásának – az összehasonlitáshoz ez állott rendelkezésünkre – VIIIb levelén szereplő egyik ábra tükörképe, a jobb felső sarokban ábrázolt kerti jelenet a Kräuterbuch XV. lapján pompázó fametszet kezdetleges másolata. A bal felső sarokban lévő patika pedig a Kräuerterbuch LXXXVII. lapján diszlő hasonló jelenet leegyszerüsitéséből állott elő. Utóbbin az eredeti három alakja közül csupán a középső, egy haját valami folyadékkal megnedvesitő ifju került át a magyar fametsző munkájába, még pedig az eredeti poziturájának tükörképében, ami világos bizonyiték amellett, hogy erről a német metszetről készült a magyar másolat. A müvész kezdetleges munkáját S. J. R. betükből összefont monogrammal jegyezte. (V. ö. Gulyás Pál: Melius Péter Herbariumának cimképéről. M. Kvszle, 1929. 1-8. l. 4 képpel.)

Török Mihály *debreceni* sajtójának első, 1563. évi terméke Melius Péter Magiar praedicatioc (RMK. I. 53.) c. postilla kötete volt, melynek vörös és fekete nyomásu cimlapját csinos fametszet ékesiti. A 76 × 80 mm nagyságu metszeten két pilaszter között amorettek által tartott ovális medaillonban Isten báránya látható e körirattal: MINT A BARAN. MEG. NEMVLA NIRV. ELÖT. ESA. LIII. A medaillon fölött árkádos folyosó közepén nyitott könyvre támaszkodó birétumos férfialak, akiben többen Melius arcképét vélték. Az Agnus Dei Debrecen város cimere, s igy valószinü, hogy Török a fametszetet mesterjegyül készittette, éppen ugy a nyomda székhelyének cimerét választva ki e célra, mint Honterus Brassó, és Hoffgreff Kolozsvár cimerét. A metszet alján az 1563. évszám olvasható, annak jeléül, hogy ebben az évben készült. Török mesterjegyét talán a Bécsből hazánkba menekült Hoffhalter Ráfael metszette fába, aki nemcsak könyvárus és tipográfus, hanem betüöntő és fametsző is volt egy személyben. Török mesterjegyének technikája igen hasonlit a Hoffhalter-féle nyomtatványok fametszeteiéhez, s Hoffhalter kölcsönözte Töröknek azt az A iniciálét, melyet az előszó élén alkalmazott. Ez az A iniciálé ui. egy bibliai jeleneteket ábrázoló abc-sorozat tagja, melynek több darabja – mint a Hoffhalter-család tulajdona – debreceni, nagyváradi, gyulafehérvári és alsólendvai nyomtatványokban egyaránt szerepel. A Töröknek készitett mesterjegy ugy látszik Hoffhalterék vándorlása közben elkallódott, s Hoffhalter Ráfael, amikor 1583-ban Félegyházi Tamás A keresztien igaz hitnek részeiről való tanitás-át (RMK. I. 202.) kihozta, kénytelen volt azt a metszeten lévő évszám tanusága szerint 1583-ban ujra előállitani. Az idősebb Hoffhalter maga a Török-féle mesterjegyet – a fennmaradt emlékek tanusága szerint – sohasem használta, hanem Melius Az ket Samvel könyvei c. munkájához (1565, RMK. I. 55.) egy 40 × 45 mm átmérőjü, pecséthez hasonló ovális fametszetet alkalmazott, mely vörös alapon ábrázolja az Agnus Deit. Ezzel a mesterjeggyel a debreceni nyomda egy-egy 1577. és 1589. évi termékén is találkozunk. Valószinüleg ugyancsak maga Hoffhalter Ráfael véste fába a Debrecenben 1565-ben megjelent Werbőczi-féle Magyar decretvm (RMK. I. 56.) cimlapjának barokk izlésü kapuzatát, az itélkezés pallosát és az igazság mérlegét tartó szimbolikus nőalakokkal (Gulyás i. m. 38. mell. 2. kép), valamint János Zsigmond, Némethy Ferenc és a saját (uo. 39. mell. 2. kép) a könyvben szereplő cimerét, s a cimerek befogadására szolgáló 127 × 169 mm nagyságu keretet. Ugyanezt a szimbolikus alakokkal diszes cimlapkeretet használta fel Hoffhalter Rudolf is Werbőczi Nedelicén 1574-ben kinyomtatott horvát forditásának (RMK. II. 136.) cimlapjához.

Hoffhalter Ráfael *gyulafehérvári* müködése idejéből kiemelendő az a képsorozat, melyet a De falsa et vera unius Dei cognitione cimü év nélküli, de 1568-ra tehető nyomtatványa őrzött meg számunkra. Nyolc kis fametszetről van szó, melyek a következők: az első 49 × 67 mm nagyságu képecske négyszögü talapzatra állitott három szakállas fejü mellszobor, a három főn egyetlen császári koronával. A második 39 × 53 mm nagyságu ábra szőnyegre helyezett talapzatból derékig kiemelkedő kétfejü férfitest, fölötte sugárkoszoruban kiterjesztett szárnyu galambbal. A harmadik 40 × 66 mm nagyságu képecske miséző papot ábrázol az ostya felmutatása pillanatában; az ostyából kisugárzó fényözönben a koronát viselő Atyaisten, alatta a keresztet hordozó Fiuisten s még lejebb, a galamb képében ábrázolt Szentlélekisten látható. A negyedik 50 × 58 mm nagyságu képen csarnokban teritett asztalnál ülő három szakállas, dicsfénnyel övezett férfialak jelenik meg. (L. Gulyás i. m. 98. kép.) Az ötödik 37 × 60 mm nagyságu képecske az Atyaisten koronás mellképét ábrázolja, alatta a földre szálló Krisztus, vállán a kereszttel. (Uo. 99. kép.) A hatodik 38 × 60 mm nagyságu kép a legsikerültebb: a koronás Atyaisten gomolygó felhőkön ül, térdei közt tartva a megfeszitett Krisztust, mig a feszület tetején galamb képében a Szentlélek pihen. (Uo. 99. kép.) Teljesen igy ábrázolja a Szentháromságot egy Soestből származó 1250 körüli oltárkép a berlini muzeumban. (L. Wörmann Geschichte der Kunst. III. 287. l.) A hetedik Stancaro tanitását gunyoló 42 × 42 mm nagyságu ábra medaillonokban végződő, egyenlő száru fekete kereszt; a négy száron s a kereszt metszéspontján alkalmazott medaillonokban e felirások: WSSEN | | TIA – PATER. – FILIVS. – SPVUS. | | S. -HOMO | | CHRISTVS | | MEDIAT. A nyolcadik ugyancsak 42 × 42 mm nagyságu fametszet három ékkővel diszitett gyürüt ábrázol, s Melius egy hasonlatát gunyolja. „Császmai – irja Kanyaró Perenc (Protestáns vitairatok Melius idejéből. M. Kvszle. 1896. 331. l.) – saját rajzaként védelmezi a megtámadott képek elsejét, amiben aligha van igaza. E képeket a lengyel és unitárius papok együttesen szedték össze a katolikus Krakkó, Róma stb. környékéről. Közéjük került Stancaro és Melius magyarázata is a szentháromságról, melyeket az első, negyedik stb. sorszámu képekkel együtt magyar müvész illusztrált". Arról, hogy ki lehetett ez a magyar müvész, Kanyaró nem nyilatkozik. Borbély István (Unitárius polemikusok stb. Kolozsvár 1909. 63. l.) is óvatosan csak ennyit mond: „Hogy az eredeti képeket ő tervezte-e vagy más, nem tudjuk". Ellenben arról meg van győződve, hogy a kliséket ő készitette. Ez azonban nem áll. A kliséket – amennyiben nem régibb ducok lenyomatairól van szó, ami egy részüknél éppen nincs kizárva – csakis maga Hoffhalter készitette, aki – mint már emlitettük – tanult formametsző volt, s ily minőségben bécsi tartózkodása idején az udvar részére is dolgozott. (V. ö. Mayer i. m. I. 6. l. Ez a véleménye Czakó Elemérnek is Az iparmüv. könyve. I. 484. l., ami elkerülte Borbély figyelmét.) Ez volt egyébként Melius nézete is, aki A szent Ianosnac tött jelenésnec magyarázása előszavában azzal vádolja meg Hoffhalter Ráfaelt, hogy „a pénzért el árulta, mert meg faragta és csufolta a szentharomsagot".

A *nagyszombati* Telegdi-féle sajtó XVI. századi termékei közül az egyetemi nyomda történetirói illusztrativ szempontból különösen kettőt emelnek ki. Mindkettő Peechi Lukács munkája. Az egyik Peechinek Slovacius Péter krakkói naptárából forditott s az 1579. évre szóló Kalendarivm-a (RMK. I. 159.), melyben minden hónap elején egy-egy kb. 58-9 × 26 mm nagyságu fametszetü fejléc diszlik, s az illető hónap életéből vett jelenetet ábrázol. (L. Gulyás i. m. 54. mell.) Az egyetemi nyomda történetirói e primitiv kivitelü alakokban magyaros zamatot fedeztek föl, s igen valószinünek tartják, hogy a ducok Nagyszombatban készültek. (I. m. 21. l.) Mi a magunk részéről ugy gondoljuk, hogy ez a „magyaros zamat" csak látszólagos, és a korabeli magyar és lengyel viselet hasonlóságában leli magyarázatát, s hogy a képecskék a lengyel naptár képeinek utánmetszetei! Erre látszik vallani az a körülmény is, hogy pl. a Sz. Iván havát bevezető vignetten a juhot nyiró asszony balog! Peechi egy másik kötete Az keresztyen szvzeknec tißzteßeges koszoroia (RMK. I. 250., l. Gulyás i. m. 56. mell. 1. kép.), melyet egész sor érdekes fametszet diszit. A képek számát Szabó 31-re teszi, ami

annyiban szorul helyreigazitásra, hogy két duc többször is felhasználtatván, a metszetek száma tulajdonképpen csupán 26. Az egyetemi nyomda történetiroi ugy vélték, hogy a könyvecskében látható képek „nyilván magának Peechinek a rajzai után" készültek. (I. h.) E véleményt azóta alaposan megcáfolta a véletlen, amikor Rapaics Rajmundnak kezére adta azt a munkát, melyet Peechi egyszerüen leforditott. Lucas Martininek Der Christlichen Jungfrawen Ehrenkränzlein cimen Prágában 1581-ben megjelent erkölcs-botanikai müve ez, s miként a szöveg csak kevéssé szabad forditás, ugy az illusztrációk sem egyebek, mint a német eredeti képeinek „körülbelül teljesen hü" másolatai. (Rapaics Rajmund: Pécsi Lukács koszorujának forrásmüve. Botan. Közlem. 1931. 121-125. l. 3 képpárral.) Minthogy Rapaics a német mü berlini példányából csupán három lapot fotografáltatott le s ezek alapján vonta le következtetéseit, mindeddig nincs eldöntve, vajon a magyar kiadás cimlevelének hátlapján két verspár közé beékelt képecske szintén puszta átvétel-e, vagy pedig – mint az egyetemi nyomda történetiroi vélik – Peechi saját kertjét és családját örökiti-e meg? (I. m. 23. l.) Az egyetlen kétségtelenül eredeti hozzátétel a könyvecske képeihez: Peechi koszoruba foglalt cimere az utolsó lapon, L. P. betük és az 1591. évszám kiséretében. Ha – miként ezt Czakóék hiszik – volt valami része Peechinek az illusztrációk megrajzolásában, ez a rész csupán e két képre redukálódik.

Megemlitjük még a vizsolyi Biblia (1589-90, RMK. I. 232.) főcimlapján szereplő Magyarország cimerét griff cimertartók között (Gulyás i. m. 116. kép), s a kétféle méretben készült, Fámát megszemélyesitő mesterjegyet (Uo. 117. kép.). Figyelemreméltó a bártfai Gutgesel nyomdának a város cimerét ábrázoló nyomdászjelvénye (uo. 59. mell. 1. kép), melynek az a külön érdekessége, hogy lenyomatait Bártfa város könyvtára exlibrisül is felhasználta. Ezek ducai egyaránt készülhettek Göncön, Kassán vagy Bártfán, ahol mindenütt virágzott akkor az ötvösmüvészet. Ezzel, mondhatni, kimeritettük a XVI. században kétségtelenül hazai földön készült fametszeteink sorát.

A magyar könyvillusztráció XVI. századi történetében külön hely illeti meg a Mannel mühelyéből 1588-ban kikerült, Frankovith Gergely Sopronban élő „doctor physicus de seipso" tollából származó Hasznos es fölötte szükseges könyvet (RMK. I. 223.), nem a Laibachból származó cimlapkeret s a szövegben elszórt biblikus képecskék, hanem *rézmetszetü mellékletei* miatt. Ezekből a M. Tud. Akadémia példányában a következő hat darab van meg: 1. A 10. (számozott) levél előtt egy 90 × 114 mm nagyságu kép, mely hegyoldalt ábrázol, tetején várost jelképező csoporttal. Alján a megfeszitett Krisztus előtt térdeplő szakállas alak, akit angyal támogat. A csillagos ég megnyilik, s a felhők közül az Atyaisten áldó alakja tünik elő, alatta a Szentlelket szimbolizáló galambbal. A kompozició alatt 42 × 32 mm átmérőjü cimerpajzs diszlik, melyben sárkány, oroszlán, kasza, csontváz s egy denevérformáju ördögöt elnyelő szörnyfej látható. (L. Gulyás i. m. 62. mell. 1. kép.) A melléklet alján lévő B betü a 10a levél margóján megismétlődik, s arra utal, hogy a kép „FRANKOVITH GERGELY DOCTOR CIMERE-es minden ko^{e}ro^{e}ztyen embereke" felirásu epigrammára vonatkozik. – 2. A 41. levél előtt egy 95 × 136 mm nagyságu rézmetszet, mely azt a jelenetet ábrázolja, amidőn a cethal Jónás prófétát partra veti. A melléklet alsó pereme hiányzik. Ezen volt lenyomtatva az E betü, mely a 40b levél margóján megismétlődik annak jeléül, hogy a kép az ottani szövegre vonatkozik. – 3. A 45. levél elé helyezett 96 × 144 mm nagyságu rézmetszet a vizözönt ábrázolja. A melléklet alján lévő F betü arra utal, hogy a kép a 44a levél margóján F-fel jelzett szöveget illusztrálja. – 4. Az 57. levél előtti 69 × 136 mm nagyságu rézmetszet Jézus megkereszteltetését jeleniti meg: a marginális G betü az 57b levélre utal. – 5. A 77. levél előtti 89 × 136 mm nagyságu rézmetszet betegszoba belsejét tárja elénk. Közepén ágyban fekvő beteg, akinek ütőerét szakállas férfi, Frankovith „doctor" tapogatja. A kép szélén álló H betü a 78b levélre utal, ahol a szerző önmagáról szól. (Hasonmása uo. 62. mell. 2. kép.) – 6. A 99. levél előtti 101 × 146 mm nagyságu rézmetszet a Szentháromságot

ábrázolja, előtte térdeplő szakállas férfiuval. A marginális K betü a 98 (Sajtóhibával 89) b levélre utal, ahol a kereszténveknek Isten iránti köteles hálájáról van szó. A marginális betük tanusága szerint eredetileg egy-egy hasonló kivitelü képmelléklet állt még a 8a (A), 10b (C), 14a (D) és 91a (I) levelek előtt is, ugy hogy a mellékletek száma eredetileg tiz volt. Ismeretlen készitőjük alighanem a soproni ötvösök sorából került ki. Talán épp az a Lackner Ádám soproni ötvös volt, kinek fia, Kristóf, soproni polgármester, maga is mükedvelő rézmetsző volt. „A meglévő hat (metszet) a korai metszetek tisztaságát idéző szép, világos kompoziciója lap, gyakorlott kézre vall". (Pataky Dénes: A magyar rézmetszés története. Bp., 1951. 18. l.)

A XVII. század folyamán a fametszés, mint a könyvdiszités eszköze, követve a nyugateurópai divatot, hazánkban is *elvesziti* szinte egyeduralmi pozicióját. A fametszetü cimlapkeretet már alig-alig alkalmazzák, s ha igen, ugy ehhez a nyomdák többnyire régi duckészletüket használják fel. (V. ö. az 1611. évi debreceni Werbőczi-kiadásról és a szász Landsrecht XVII. és XVIII. századi kiadásairól fentebb mondottakkal.)

Talán az egyetlen kivétel Werbőczi 1660. évi *lőcsei* latin-magyar kiadása (RMK. I. 968. és II. 955.) melyhez Brewer Lőrinc uj cimlap-keretet metszetett. Az ismeretlen müvész munkájához a Tripartitum 1561. évi bécsi kiadásának (RMK. III. 486.) cimképéből meritett ihletet. A cimet keskeny felső párkánnyal egybetartott két pillér közé ágyalta; a pillérek fülkéibe ugyanazt a két, a törvényt és igazságot jelképező nőalakot állitotta, csakhogy mintájához képest forditott sorrendben, balról a tükröt, jobbról a mérleget tartó nőalakot helyezve. A felső párkányon két hosszan elnyult griff tartja az országcimert, mely a Singrenius-féle mintán az alsó keretrészbe került. A müvész egyetlen eredeti ötlete, hogy alul a pillérek közét a salamoni itéletet ábrázoló jelenettel töltötte ki. (Erősen kicsinyitett hasonmását l. Fraknói Vilmos: Werbőczi István élete. Bp., 1899. 80. l.)

Igényesebb kiállitásu sajtótermékeknél nyomdáink többnyire beérték – amint egyébként már a XVI. században is – az azonos körzetekből alakitott cimlapkerettel. Csupán a kezdőbetük, cimlapvignettek, homloklécek és a záródiszek, no meg a gyéren alkalmazott szövegképek előállitásához használtak fametszeteket, illetve fametszetek után készült sárgarézöntvényeket. Különösen az ájtatossági könyvek-, naptárak-, ciziók-, széphistóriák- s egyéb népies kiadványokban találkozunk szövegképekkel, melyeket – kevés kivétellel – ezzel a technikával állitottak elő. Ez érthető is, ha meggondoljuk, hogy a rézmetszet – mint mélynyomásu sokszorositó eljárás – a domboru nyomásu szöveggel egyszerre nem volt előállitható, hanem kétszer került a sajtóba, ami tetemesen növelte az előállitási költségeket. Bizonyára ez a körülmény vette rá a *pozsonyi* jezsuita nyomdát, hogy amikor Hajnal Mátyás A Jézus Szivet-szerető Szivek ájtatosságára Szives Kepekkel Ki-ábráztatott... Könyetské-jét (RMK. I. 30.) 1642-ben az 1629. évi 8-rétü bécsi kiadásból 12-rétben utánnyomta, az eredeti egyes elmélkedései élén álló rézmetszetü „szives képek"-et kisebb alakban utánmetszette, rézlemezek helyett faducokat használtasson.

Nem annyira illusztrativ, mint bibliográfiai szempontból bir jelentőséggel az a két fametszetekkel diszitett kiadvány, amely 1616-ben, illetve 1617-ben került ki Thilo Jakab *nagyszebeni* sajtójából. Ezek egyike a Christliches Gesangbuch (RMK. II. 371.) fametszetü vignettekkel és ujszövetségi jelenetekkel, másika a Vásárhelyi Rotari István páter Szomoruságról o^{e}ro^{e}mre változó versei-t tartalmazó 18 számozatlan levélből álló füzet (RMK. I. 483. Vásárhelyi Kerekes Ferenc [sic] néven!). Ennek utolsó lapja – mint Bielz (i. m. 11. l.) mondja – „négy ducról lenyomtatott fametszetekkel van kiállitva". A Gesangbuch-ot sajnos, nem láthattuk, de Rotari páter füzetét igen. A négy fametszet egyike nem más, mint a brassói nyomdából kikerült görög-latin Novum Testamentum 204a levelén az Epistolák élén alkalmazott keret. (Hasonmását l. Gulyás i. m. 20. mell. 2. kép.) Az ebben elhelyezett három másik közül a felső kettő két evangéliumi jelenet, mig az első nagyobb s különösen finom kivitelü képecske Mars istent ábrázolja a róla elnevezett planéta megszemélyesitése gyanánt. Igen valószinü, hogy

ezek ducai is a brassói nyomdából kerültek Nagyszebenbe, s hogy a Mars-kép egy ma már elveszett brassói cisio illusztrálására szolgált. Rajz és kivitel dolgában messze tulszárnyalja az 1592-i kolozsvári magyar Cisio Mars-képét. (Utóbbinak képeiből Soltész Zoltánné közöl izelitőt A XVI. századi kolozsvári könyvdiszek c. tanulmányában. Müvészettört. Értes. 1957. 147-160. l.) Ami a két bibliai képecskét illeti, kétségtelennek látszik, hogy a Gesangbuch evangéliumi jeleneteket ábrázoló metszet-sorozatának tartozéka, s épp ugy brassói eredetü, mint a keret. Lehet, hogy eredetileg a Wagner Bálint által Brassóban kinyomtatott Geistliche Lieder und Psalmen illusztrálására szolgáltak. (RMK. II. 303. Egyetlen példányát, melynek lelőhelyét Szabó nem adja meg, Szabó szerint bőven ismerteti Trausch Beiträge zur Reform. Gesch. von Kronstadt c. munkájában, mely – sajnos – sem az Országos Széchényi-, sem a budapesti Egyetemi Könyvtárban nincs meg!)

XVII. századi fametszetekkel diszitett nyomtatványaink sorából a magyar grafika történetének mivelőit *Comenius* Ámos János: Orbis sensualium pictus c. tankönyvének *lőcsei* kiadása foglalkoztatta a legtöbbet. Már Mátray (akkor még Rothkrepf) Gábor megemlékezik róla a Honmüvész 1833. évfolyama (208. l.) A magyar szorgalom és mesterségek rajzolatja c. sorozatában mint Bubenka János (sic!) „ügyes rézmetsző" alkotásáról, 1679-re téve a lőcsei Orbis pictus megjelenését. Harmincöt esztendővel utóbb a Magyar Történeti Társulat 1868. február 6-i választmányi ülésén (L. Századok 1868. 132. l.) Szalay Ágoston hozakodott elő vele, s a müvész nevét a „kép-irás mesterségé"-t megjelenitő metszeten „hibásan Buberekius-nak olvasva Buberekyre magyarositotta". Mint különösen érdekeset kiemelte a mü első képét, „melyen – ugymond – egy tisztességes kinézésü hosszu mentés magyar ember a szabadban sétálva – a háttérben Lőcse tornyai látszanak – tanitja az előtte süveg-emelve álló szintén magyar öltözetü fiut, magyarázván neki a körülöttük látható külvilág tárgyait". (V. ö. Takács Zoltán: Bubenka Jónás, és az Orbis pictus. Archaeol. Értes. 1912. 285. l.) Szalay tévedését a fametsző nevét illetően Farkasfalvi (akkor még Findura) Imre igazitotta helyre (Egy régi magyar müvészről. Figyelő, 1875. 4. sz.) s egyuttal Bartholomaeides László nyomán (Memorabilia provinciae Csetnek, Besztercebánya, 1799. 114-115. l. és Inclyti Superioris Ungariae Gömöriensis notitia. Lőcse, 1806-1808. 415. l.) életrajzi adataival is szolgált. Bubenka életrajzi adatait ugyane források alapján legutóbb Hajnóczy Iván igy foglalta össze: „Bubenka Jónás a Dobossi (tehát magyar eredetü) nemzetségből, evangélikus papi családból, Tótfalun vagy [is] Ochtinán született (1650 táján). Előbb otthon, majd Eperjesen tanult. (A német egyetemek névsoraiban nem fordul elő.) Eperjesen lett német kántor és segédtanár, később a lőcsei evangélikus latin iskola tanára. Jeles költőnek és zenésznek tartották". (Az 1685. évi lőcsei Orbis Pictus képei. M. Kvszle, 1941. 186. l. Következik munkáinak bibliográfiailag nem pontos leirása a RMK. II. alapján.)

Bubenka fametszői munkásságának különösebb jelentőséget Czakó Elemér föllépéséig nem tulajdonitottak. Czakó – legelőször 1901-ben – egészen futólag emlékezik meg róla „mint hazánk egyetlen XVII. századi kiváló fametsző illusztrátorá"-ról. „Az Orbis pictus pontos és világos felfogásu rajza – ugymond – szenzációs sikert biztositott Commenius (!) könyvének, amelyről külföldön Nürnbergben még 1708-ban is utánzatot metszettek". (A könyvnyomtatás és könyvdiszités iparmüvészete. M. Kvszle, 1901. 253. l.) Czakó még három izben foglalkozott Bubenka képsorozatával (Az iparmüvészet könyve. I. Bp., 1902., Müvészet. 1902. 75. l. és Müvészi Ipar, 1905. 2. sz.) de egyre jobban eltulozza a képecskék jelentőségét. „A kicsiny szintelen képmellékleteknek – mondja Czakó – igen mély a pszihologiai alapjuk, annyira mély, hogy szenzációs sikerét az Orbis pictus ugyszólván Bubenka vésőjének köszönheti. Egy és ugyanazon évben két kiadást is ér meg. Ami nagy szó abban az időben, amikor csak patrónusok bőrére jelennek meg rendesen a könyvek. A fametsző müvész alkotásai elválaszthatatlanul összeforradnak Comenius nagy eszméjével ugy, hogy amikor a külföld figyelme is e mü felé fordul, az Orbis pictus Bubenka-féle képeit is mintaképül veszik, s a

nürnbergi kiadásnál az után metszik az uj ducokat". Ezzel szemben az igazság az – füzi Takács az idézethez – hogy a... lőcsei kiadás egyetlen oly ábrázolást sem tartalmaz, mely az Endtner-féle első nürnbergi kiadásban (1658!) ne fordulna elő. A képek alkotója ismeretlen. A keze alól kikerült munka – amennyire gondos és céljának megfelelő – épp annyira müvészi érzés nélkül való... Ezt a képsorozatot másolta Bubenka Jónás hazánkfia eléggé értelmetlenül és hanyagul, csekély rajztudással és technikai készültséggel. Jellemző hibája pl. az, hogy mig a kép egyes részeit a nyomtatás követelményeinek megfelelően ellenkező értelemben másolja a ducra, addig más helyen megfeledkezik erről a szabályról". (Archaeol. Értes. 1912. 285. l.) Czakó egyetlen mentsége, hogy neki nem állott, mint Takácsnak, rendelkezésére a nürnbergi editio princeps 1910. évi lipcsei hasonmás kiadása. Viszont kétségtelenül gyönge itélőképességre vall, hogy amikor a budapesti Egyetemi Könyvtárban a Szabó által leirt 1708. évi nürnbergi kiadás (RMK. I. 1748.) a kezébe került, nem fogott gyanut, hogy a mü egy régebbi nürnbergi kiadása lehetett a forrás, amelyből a lőcsei kiadó meritett. Ezt a föltevést a nürnbergi első kiadás ismerete nélkül is jogosan megkockáztathatta volna, még pedig magának Szabónak alapján. A jeles bibliográfus ugyanis leirja (RMK. I. 1091.) az Orbis pictus 1669. évi nürnbergi háromnyelvü kiadását, mely a bőbeszédü cimlap szerint „minden derekasabb ez világon lévő dolgoknak és az életben való tselekedeteknek le ábrázolása és Deák, Német és Magyar megnevezése"!

De a derék Bubenka Jónásnak még az az érdeme sincs, hogy ő az első, aki a nürnbergi kiadás képeit magyar földre telepitette. Kerek tiz évvel a lőcsei három és négy nyelvü kiadások előtt 1675-ben a brassói nyomda is kihozta az illusztrált Orbis pictus-t, még pedig kétféle latin-magyar (L. M. Kvszle, 1889. 206. l. és Sztripsky, 2073. sz.) és latin-német (RMK. II. 1353.) kiadásban. Ha Czakó megnézi utóbbi Ráth György gyüjteményében volt példányát, első szempillantásra rájön, hogy ugyanazon képsorozattal áll szemben, mint a lőcsei kiadásban, csakhogy valamivel esetlenebb kivitelben. Az ismeretlen fametsző még Bubenkánál is tehetségtelenebb „müvész" volt, akinél hiába keressük azokat az apró-cseprő változtatásokat, melyeket a szabadtéri jelenetek háttere és felhőzete visszaadásánál Bubenka hellyel-közzel megenged magának. (Egy esetben annyira merészkedik, hogy a háttér lombos fáit fenyőkkel helyettesitse!)

E tankönyv-illusztrációkon kivül a Brewer-nyomda még népies kiadványainál is szivesen igénybe vette a fametsző vésőjét. Többnyire beérte a cimlap-vignettekkel, amelyeket azután tőle telhetőleg kiaknázott. Igy az időrendben első ilyen cimlapképét, mely a Nagy Sándornak... historiai 1627-i kiadását (RMK. I. 564.) ékesiti, s amely „menyezetes trónon ülő királyt ábrázol koronával fején s pallossal kezében" (Szabó leirása), ujra lenyomatta Salamon és Markalf tréfa beszédek hely és év nélküli kiadása (RMK. I. 1599.) cimlapján, melyet Szabó éppen e fametszet alapján sorol a lőcsei officina termékei közé. Egy másik cimlapképét, mellyel először Ilosvai Péter Toldi Miklós historiájá-nak 1629-i kiadásában (RMK. I. 581.) találkozunk (hasonmása: Beöthy-Badics: Magy. irodalomtört. 3. kiadás. I. 299. l.), Kőrös-pataki János Lupuj vajdáról való ének-e 1655 évi (RMK. I. 902.) és Hunyadi Ferenc Trója veszedelmé-nek 1656. évi (RMK. I. 909.) kiadása cimlapján is hasznositotta. Hogy a prózában irt Fortunatus históriája 1561. évi lőcsei kiadásának cimképe a Magyar Aesopus 1673. és 1687. évi kiadásai cimlapján is ujra megjelenik, azt már föntebb emlitettük.

Nagyobb számu fametszetü szövegillusztrációival Brewerék három kiadványa tünik fel: a Magyar Aesopus (RMK. I. 1155. és 1363.), Salamon és Markalff trefa beszédek (RMK. I. 1599.) s az ugyancsak év nélküli Cisio (RMK. I. 1590.), melynek egy szintén kelet nélküli, másik, Szabó előtt még ismeretlen lőcsei kiadása is van az Országos Széchényi Könyvtárban. A Cisio szokványos képanyaga: a hónap- és zodiakus-képek, a planéták, nap és hold figurális ábrázolásai, az érmetszésre vonatkozó képecske s a ciziók és planetáriumok egyéb, mondhatni előirt képanyaga különösebb figyelmet nem érdemel. Valószinüleg valami hasonló külföldi

kiadványból vétettek át. Érdekesebbek azok a körülbelül fél lap nagyságu fametszetek, melyeket Aesopus, illetve Salamon és Markalff szövegébe helyeztek. Rajz- és fametsző-technikájuk hasonlóságából következtetve alighanem egyazon – név szerint ismeretlen – xilográfus vésője alól kerültek ki. A mintegy 94 × 70 mm nagyságu, üdén naiv képek egyszer-másszor nem nélkülözik a vaskos humort sem. Van köztük olyan is, például a Salamon és Markalff G levelén, mely a mai korban alig birná el a nyomdafestéket. A képek vagy a cimlapok kifejezésével élve a „figurák" száma, a cimlap-vignettet nem tekintve, a Magyar Aesopus-ban hat, a Salamon és Markalff tréfa beszédek-ben pedig tizenöt, de a salamoni itéletet ábrázoló klisé kétszer lévén lenyomtatva, valójában tizennégy. Kár, hogy a Magyar Aesopus képei Aesopus életére és nem fabuláira vonatkoznak. A képanyag feltehetően külföldi mintái mindeddig ismeretlenek.

A XVII. és XVIII. század szokványos illusztrációs technikájának, a *rézmetszésnek* főképviselője a bécsi hatás alatt álló *pozsony-nagyszombati* jezsuita nyomda volt. Pázmány Péter Isteni igazságra vezérlő kalauz-ának első kiadásától (Pozsony, 1613. RMK. I. 443.) a jezsuita rend feloszlatása évében megjelent Calendarium Tyrnaviensé-ig a kiadványok hosszu sora hagyta el a páterek sajtóit, melyeket metszett cimlapok, allegorikus cimképek, portrék, képmellékletek vagy szövegképek ékitettek ezzel a költséges technikával. Számukról fogalmat adhat a nagyszombati nyomdáról 1773-ban felvett leltár, mely nem kevesebb, mint 938 rézlapról számol be. (Egyet. nyomda tört. 96. l.) Valóban imponáló szám még akkor is, ha Szentkuty (akkor még Drescher) Pállal föltesszük, hogy „az európaszerte divatos apró szentképek indusztriális központja hazánkban ugyanugy Nagyszombat lehetett, mint Németországban ezidétt Augsburg". (L. A rézmetszettel diszitett könyv. Bp. 1937. 8. l.)

A Kalauz Pozsonyban megjelent első kiadásának cimlapkeretét P. I. monogrammista metszette talán Bécsben. Lehet, hogy a levonatok is ott készültek, s csak a négyzetes mezőben kiszedett cimet nyomták az egész szöveggel együtt Pozsonyban. (Erősen kicsinyitett hasonmás: Beöthy-Badics: Magy. irodalomtört. 3. kiadás. I. 351. l.) A müvész a portále két oldalán két-két fülkében Sz. István és Sz. Imre, illetve Sz. László és Sz. Erzsébet szobrát helyezte el. A felső rész volutái közötti medaillonban a Patrona Hungariae látható, fölötte lebegő angyalpár, a jezsuita rend koszoruba foglalt jelvényével. A cimlap alján két amorett Magyarország cimerét tartja. A rézlap maga elkallódott vagy nem is volt soha Pozsonyban, s ezért vált szükségessé, hogy azt az 1623-ban ugyancsak Pozsonyban megjelent második kiadás (RMK. I. 532. s nem 1707. mint Pataky Dénes irja) részére ujra elkészitse Bid[enhart] Tóbiás, aki Varju Elemér közelebbről meg nem okolt állitása szerint (l. M. Kvszle, 1898. 343. l.) pozsonyi polgár volt. A jó Bidenhart nem igen erőltette meg fantáziáját. A portále két oldalán elég hiven másolta le a négy fülkét a szentekkel, de a keret felső részének volutáit elhagyva, a két térdeplő angyal közé helyezett Patrona Hungariae jobbjára Sz. Adalbertet, baljára Sz. Mártont állitotta. Az alsó pántban beérte egyetlen amorettel, aki az egyik kezében az ország, a másikban Pázmány cimerét tartja. A négyzetes középmezőt ovális kerettel látta el, s ebbe metszette a könyv cimét. (Sokfelé közölt hasonmásai egyikét l. Pataky, i. m. 293. l.) Ennek a cimlapnak eredeti lemeze még 1710-ben is a nagyszombati nyomda birtokában volt s ezt némi módositással Illyés András Brevis norma vitam sapienter instituendi (A bölcs életmódnak rövid szabálya) c. 8-rétü munkája (RMK. II. 2404.) összehajtogatott mellékleteként ujra felhasználták. (Hasonmása: Egyet. nyomda tört. 63. l.) Ezt látva különösnek tetszhetik, hogy a Kalauz 1637. évi harmadik kiadásánál (RMK. I. 673.) nem használták fel, hanem beérték egyszerü szedett cimlappal. Erre a különös eljárásra feleletet keresve, nem zárkózhatunk el az elől a föltevés elől, hogy Pázmány egyik rajongója, aki a rézmetszésben is jártas volt, a maga munkájával akarta nem rég elhunyt jótevője főmüvét disziteni. Ez a lelkes tisztelő nem volt más, mint a XVII. század legtehetségesebb, bár mükedvelő magyar rézmetszője, Szelepchény György, a későbbi esztergomi primás. Szelepchény, aki Pázmány

jóvoltából Rómában nyerte legfőbb kiképeztetését, a nagy kardinálisnak ajánlott s Rómában 1634-ben kinyomatott Propositiones theologicae c. értekezését négy saját készitésü rézmetszettel látta el. (L. Vayer Lajos: Szelepcsényi György a müvész. Bp., 1937. 12. l. Kleny. a Domanovszky-emlékkönyvből.) E metszetek legjelentősebbike a cimlap: Pázmány dus keretbe foglalt, pompásan sikerült arcképe. Ez a cimkép magára vonván a pozsonyi nyomda vezetőinek figyelmét, rávették Szelepchényt, hogy készitse el Pázmány arcképét. A ... minden vasárnapokra és egy-nehány innepekre rendelt evangeliomokról szóló predikaciok (Pozsony, 1636. RMK. I. 663.) számára. Szelepchény e célra felajánlotta azt a Pázmány-portrét, melyet Vayer megállapitása szerint még 1632-ben metszett Rómában, s amelyet Lucas Kilian egy 1622-ben készült s Theophrastus jeruzsálemi pátriárkát ábrázoló arcképéről kölcsönzött keretbe foglalt. (L. Vayer i. m. 10. l.) E föltevésünket arra a tényre alapitjuk, hogy a metszetnek ma ismert egyetlen levonata a Predikációk-nak abban a Szabó által emlitetlen példányában maradt fenn, mely az esztergomi primási könyvtár tulajdona.

De Szelepchény nem érte be ennyivel, hanem arra is ajánlkozott, hogy a Kalauz uj kiadásához uj cimlapot is készit. Mintául ehhez nem Bidenhart metszetét vette, hanem P. I. monogrammista egységesebben fölépitett cimlapját. Az oldalfalak elé helyezett fülkéket elhagyva, helyükbe az „isteni igazság"-ot hazánkban meghonositó két főszemélyiség, Sz. Adalbert püspök és Sz. István király nagyobb méretü alakját állitotta. A predellaszerü alsó részben a cimert tartó puttók kezébe nem az ország, hanem Pázmány cimerét adta, mig a koronás országcimert a két szent talapzatán helyezte el. Hogy a téglány alaku középrészbe Pázmány arcképét vagy a mü cimét véste-e, azt már nem tudjuk eldönteni. Szelepchény metszetével – nagymérvü egyházi elfoglaltsága miatt – nem készülhetett el idejében. Ezért jelent meg a Kalauz 1637-ben rézmetszetü cimlap nélkül.

Maga a lemez a nyomda raktárába s azzal együtt utóbb Nagyszombatba került, ahol addig hevert, mignem Illyés András Keresztyen eletnek peldája (Nagyszombat, 1705., RMK. I. 1707.) diszitésére használták fel. (Mint e kiadvány diszlapját emliti Pataky i. m. 124. l. Az Országos Széchényi Könyvtár példányából ez a diszlap hiányzik.) A téglány alaku mezőből a Kalauz cimét vagy szerzője arcképét eltávolitva, helyébe a Sz. Család egy szokványos ábrázolását toldották be, s Pázmány cimere fölé rávésették az Illyését. (Kisebbitett hasonmása: Müvészettört. Értes. 1955. 216. l.) Szelepchény munkáját a jobb oldali talapzat alján elhelyezett „Geor. Szelepcsényi inv. et fecit" jelzéssel látta el. (L. Soltész Zoltánné: Szelepchényi György ismeretl. rézmetszete. Müvészettört. Értes. 1955. 217. l.) Mint Soltészné megállapitotta, ezt a jelzést két vonás fedi s bizonyára ennek tulajdonitható, hogy Pataky csupán a Pázmány-cimer középpontja s a jobboldali talapzat között elmosódva látszó mesterjegyet vette figyelembe: HF de Langraffen sc. Tyrnavia, és sorolta a mülapot utóbbi metszetei sorába. Szelepchény szerzőségét Soltészné tisztázta. Csak – szerintem – abban véti el a dolgot, hogy az Országos Széchényi Könyvtár példánya alapján, mely Pázmány Predikációi 1695-i kiadásának egyik példányába ragasztva maradt ránk, utóbbi tartozékának véli, s az átalakitást ennek megfelelően az 1694-1695 évbe helyezi. Minthogy az átalakitó Pázmány cimerét az Illyésével helyettesitette, elképzelhetetlen, hogy a nyomda Pázmány müvéhez szánta volna az átalakitott metszetet. Ezt csakis az Országos Széchényi Könyvtár-beli példány egykori tulajdonosa ragaszthatta ebbe a kötetbe. (A Prédikációk 1695-i kiadásának egyetlen más példányában sem fordul elő ez a metszet. Megállapitásomat az Országos Széchényi Könyvtár Soltészné emlitette példányain kivül a budapesti Egyetemi Könyvtár és a pannonhalmi könyvtár példányaira alapitom.)

Egyébiránt a nagyszombati nyomda egyszer már felhasznált rézlapjainak változatlan vagy utánmetszett formában való *ujra fölhasználására* más példák is adódnak. Igy az 1688-ra szóló Calendarium Tyrnaviense (RMK. II. 1574.) Kilian B. metszette cimképét utánmetszve az 1690. évre szóló Calendarium Tyrnaviense (RMK. II. 1668.) cimképéül ujra felhasználták. (L.

Pataky i. m. 256. l.) Illyés Andrásnak A keresztyén jóságos cselekedetek gyakorlatossága 1688-ban megjelent első kötetéhez (RMK. I. 1370.) mellékelt jelzetlen rézmetszetet, mely a kolozsvári csodatevő Mária képét reprodukálja, minden változtatás nélkül ujra felhasználták a mü 1701-ben megjelent második (RMK. I. 1639.) és az 1708-ban kiadott harmadik (RMK. I. 1728.) résznél is. Érdekes, hogy a nyomda ugyanezt az ikont Langraffen János Frankkal ujra metszette s Pázmány Keresztyéni imádságos könyv-ének 1701. évi illusztrált negyedrét kiadásában (RMK. I. 1640.) használta fel. Az ujrametszés oka, hogy a képet – miként a könyv többi Langraffen metszette mellékletét – alul az Apor-cimerrel kellett ellátni.

Igen érdekes a *nagyszombati* nyomdából kikerült első rézmetszettel ékesitett könyv, kozthaniczai Kithonich János, az 1619. december 20-án elhunyt koronaügyész sok kiadást ért munkájának, a Directio methodica processus iudiciarii... Regni Hungariae (RMK. II. 392.) editio princepse. A kötethez mellékelt, erőteljes vonásokkal jellemzett arcképet, mely a szerzőt 58. életévében ábrázolja, valószinüleg maga Kitonich készittette Ulrich Henrik német rézmetszővel, aki 1615-1619 között Bécsben tartózkodott, s a müvész által kellő számban sokszorositott levonatokat ő bocsátotta a nyomda rendelkezésére. Mi történt az eredeti rézlappal, nem tudjuk. Csak annyi bizonyos, hogy 1634-ben, amikor a mü második kiadása (RMK. III. 1497.) Bécsben megjelent már nem állt rendelkezésre. Vagy a mester vitte magával Nürnbergbe, ahol 1621-ben elhalt, vagy a szerző hagyatékából kallódott el. Ulrich erőteljes rajzu portréját egy más, ismeretlen metsző eléggé szolgai, de az arcvonásokat ellágyitó másolatával helyettesitették, s utóbbinak fokozottabban szolgai másolatát látjuk viszont a munka 1700. évi harmadik, ismét nagyszombati kiadásában (RMK. II. 2014.). Hogy az 1634. évi bécsi és az 1700. évi nagyszombati kiadásának a megtévesztésig azonos portréja (a nagyszombati nem önálló melléklet, hanem szövegkép) nem egy és ugyanazon lemezről készült, azt a képek méreteiben tapasztalható csekélyke különbség kétségtelenné teszi: az egyik 165,5 × 125 mm, a másik 167,5 × 125 mm nagyságu ducról nyomatott. (A lemérést Fazekas József kollégám volt szives eszközölni.)

De térjünk vissza a *pozsonyi* jezsuita nyomdához, mert nem hagyhatjuk emlitetlen azt a Szabó véleménye szerint onnan kikerült kiadványt, mely ha csakugyan Pozsonyban készült, a XVII. századi magyar sajtó legdusabban illusztrált terméke. Ez Widemann Illés Comitium gloriae centum... illustrium heroum iconibus instructum (A nagy hősök száz képével ellátott dicsőséges gyülekezete) c. arcképgyüjteményének 1646-ban hely és nyomdász megnevezése nélkül megjelent első kötete (RMK. II. 669.). Minthogy a mü ajánlása Pozsonyban kelt, Szabó habozás nélkül pozsonyi nyomtatványnak minősiti az egészet. Lehet, hogy az ajánlást és az arcképek névmutatóját Pozsonyban nyomatták. Widemann volt ugyan is az, aki két évvel előbb szállitotta a pozsonyi nyomdának Pázmány Páter Kempis-forditása 8-rétü kiadásához (RMK. I. 811.) a cimlapot. Ez Krisztus követését szemlélteti, eléggé primitiv módon, s alsó részén a Hédervári-cimert tünteti fel, minthogy a nyomda e kiadást Hédervári János zirci apátnak és pozsonyi kanonoknak ajánlotta. (Érdekes, hogy a pozsonyi 8-rétü Kempis forditás cimképét másolta le a negyedrétü formátumnak megfelelően fölnagyitva Lerch János Márton bécsi „akadémiai rézmetsző" ahhoz a Kempis-kiadáshoz, mely hely, év és nyomdász megnevezése nélkül jelent meg Széchi Mária költségén (RMK. I. 1613.), de kétségkivül „Bécsben özv. Rikhesin Susanna bo^{e}tu^{e}ivel", aki ugyanilyen öregbetüs negyedrétü formátumban hozta ki 1665-ben ugyancsak Széchi Mária költségén Pázmány Imádságos könyvé-t (RMK. I. 102. l.) A Kempis-kiadásról egyébiránt Szabó (RMK. I. 638. l.) tévesen állitja, hogy „valamennyi fennmaradt példányban hiányzik a cimlevél, mely, mint e körülményből biztosan következtetem, sohasem volt nyomtatva. Annak helyét gr. Széchy Mária cimere foglalja el". Az Országos Széchényi Könyvtár példányában ugyanis az egész lapot betöltő Széchi-cimert megelőzi a Lerch-metszette cimkép, mely a mü rövid cimét is feltünteti, s igy a nyomtatott cimlapot – mint oly sok más esetben – helyettesiti.)

Az azonban kétségtelen, hogy sem a metszett cimlap, sem a száz képmetszet, amiből Widemann kötete áll, nem a pozsonyi nyomda terméke, hanem Widemann maga állitotta elő őket rézmetszetek sokszorositására szolgáló különleges sajtóján Bécsben, ahol a gyüjtemény 1649-ben, illetve 1652-ben megjelent második és harmadik sorozatát keltezte. Ez az augsburgi vagy olmützi születésü, gyorskezü arcképgyáros, aki nincs minden jellemző készség hijján, állandóan Bécsben tartózkodott, ahonnan ki-kiruccant Pozsonyba és Prágába, hogy megörökitse azokat az ottani előkelőségeket, akik hajlandók voltak neki ülni és persze fizetni. Vállalkozása annyira fölvirágzott, hogy idővel nem győzte egymaga a munkát, s miként erről a magyar arcképeket nem tartalmazó második sorozat tanuskodik, kénytelen volt más müvészek közremüködését is igénybe venni.

Mint magyar könyvek illusztrátorával – az emlitett Pázmány-köteten kivül – csak egyetlen esetben találkozunk vele Mokohai András Triplex philosphia rationalis, naturalis et metaphysica c. Nagyszombatban 1640-ben kinyomtatott disszertációjában (RMK. II. 559.), melynek Maior Izsák rajza után metszett diszcimlapját s a szöveg közé elhelyezett három rézmetszetü mellékletét (ezek egyikét, a Natura oculus Physicát allegorizáló képpár felsőjét szintén Maior rajzolta) ugyancsak Widemann készitette s bocsátotta kellő számu levonatban a nyomda rendelkezésére. Közülük csak a Metaphysica allegóriáját jegyezte saját nevével. Utóbbi – amit sem Szabó, sem Pataky nem emlit – Matth. van Werm rajza nyomán készült. (Minthogy csak a budapesti Egyetemi Könyvtár példányát láthattam, amelyből – sajnos – nem csupán a cimlap hiányzik, ahogy ezt Szabó mondja (RMK. II. 158. l.), hanem a dedikáció eleje s a Logica allegóriája is, nem tudtam megállapitani, kihez szólt az ajánlás. Ebből talán lehetne arra következtetni, hogy kinek a bőkezüségéből jelent meg ilyen diszes formában a kis disszertáció. Bár az sem lehetetlen, hogy mivel a kolofon szerint e füzet a nagyszombati akadémia fennállásának V. évében került ki a sajtó alól, igy talán ez volt az első doktori értekezés, mely az intézetben készült, s magának a jezsuita rendnek áldozatkészségéből nyerte a müvecske diszes köntösét.)

A XVII. század második felétől a *nagyszombati* nyomda egész sereg német (Lang Móric, Nessenthaler Illés, a J. S. Schottal együtt dolgozó Hoffmann, Lerch János Márton, Kilian Bertalan és Péter, Krausné Küssel Johanna Szibill, Hoffmann János Jakab, aki talán azonos a Schott munkatársával, Langraffen János Frank, Prokes Márton, Biberger József Ulrik, Schaffhausen Illés, Fuhrmann Mátyás, Wagner I.) néhány holland (Ther Portten János Dániel, Van den Nypoort Jusztusz, Bottets Gáspár), egy olasz (Rosetti Domokos) és számos név szerint nem ismert rézmetszőt foglalkoztatott részben a helyszinen, részben Bécsben. Sőt Pataky föltevése szerint a külföldről rendelt ducok „legnagyobb része más könyvekhez készült, már többször felhasznált rézlemez volt”. (I. m. 18. l.)

Vajon nem ilyen használt lemez-sorozat része volt-e az a 117 csodatevő Madonna-kép, melyet az Esterházy-cimerrel s magyar felirásokkal ellátva Esterházy (Estorás) Pál nádor tétetett közzé 1690-ben Nagyszombatban Az egész világon levo^{e} csvdalatos Boldogsagos Szüz képeinek Ro^{e}videden fo^{e}l tett eredeti (RMK. I. 1394.) c. kiadványában? A 117 képmelléklet ugyanis hol a metszetek bal, hol meg jobb peremén lévő folyószámon kivül az 5. számtól kezdődően egy 25-től 279-ig terjedő sorozat egyes számait is feltünteti. Ez annak a jele, hogy a metszetek egy előttünk eddigelé ismeretlen, gazdagabb képanyagu kiadványból vannak kiválogatva. A kötet élén a diszcimlap helyét az Esterházy-cimer egész lapot betöltő metszete foglalja el, melyet a lap alján olvasható jelzés szerint 1690-ben készitett Kismartonban Greischer Mátyás, a herceg udvari térképmetszője (Geographo-Calchographus Aulicus). Hogy ő metszette-e mind a 117 kép másolatát vagy csak a másolatok alatt több-kevesebb pontossággal megismétlődő hercegi koronás cimert, az legalább is kétséges. Annyi bizonyos, hogy neve a cimképen kivül csupán a 44 (127.) és az 50. (175.) számu mellékleten szerepel. (A semmi müvészi beccsel sem biró kegyképek meglehetősen alacsony szinvonalon álló

másolatai közül Czakó Elemér a förtői Madonnát ábrázolót hasonmásban hozta Az iparmüv. könyve I. 499. l.) Valamivel magasabb szinvonalon áll az a tizenkét metszet, melyet Langraffen készitett Pázmány Imádságos könyv-ének 1701. évi negyedrétü kiadásához (RMK. I. 1640.). E metszetek egyikét utánmetszve a nyomda a Csete József egri apát-kanonok és prépost költségére kiadott Evangéliumok (RMK. I. 1752.) diszitésére 1708-ban ujból fölhasználta. (L. Pataky i. m. 168. l.) Jóval sikerültebbek ugyane müvésznek a Patrona Hungariaet s különböző homéroszi jeleneteket ábrázoló kisméretü rézkarcai, melyek Picker-Szerdahelyi Imago sapientiae (Nagyszombat, 1702. RMK. II. 2130.) c. 12-rétü kötetének szövegébe nyomattak. (Két lapjának hasonmását l. Egyet. nyomda tört. 58. l.) De talán a legsikerültebb az a 83 rondo, mely Vitézy-Szerdahelyi Meteorologia philosophico-methodica (Nagyszombat, 1702. RMK. II. 2137.) szövegébe illesztve gyönyörködteti az olvasót. E változatos tartalmu kerek képecskéket Kadoriza Farkas József linzi festő rajzai után Krausné Küssel Johanna Szibill metszette rézbe. Francia kertrészletek, barokk kastély-homlokzatok s diszes enteriőrök vonulnak el kaleidoszkópszerüen szemünk előtt. Csak egy részük hozható némi kapcsolatba a bányászat- és kohászattal. Ilyenek pl. a varázsvesszővel a föld mélyében rejlő fémek után kutató geológus, az aranymüves ötvösmüvei körében, az ágyuöntő s a kivert aranyakat vagy tallérokat számbavevő pénzverő.

A nyomda későbbi kiadványai közül illusztrativ szempontból kettő válik ki. Az egyik a Corpus iuris Szegedy Gergely jezsuita jogtanár szerkesztésében 1742-ben (s nem mint Pataky i. m. 24. l. irja 1696-ban) készült kiadása. Ezt diszitik a magyar királyok mesteri kivitelü rézmetszetü arcképei, melyeket a királyaink képmásait ábrázoló gróf Nádasdy-féle XVII. századbeli Mausoleum nyomán, ennek szabad felhasználásával a bécsi „F[ranz] L[eopold] Schmittner sc. Viennae". A képek az illető uralkodó életének két epizódja között, változatosan diszitett barokk keretben Sz. Istvánon kivül a következő királyainkat ábrázolják: I. Endre, Sz. László, Kálmán, II. Endre, Róbert Károly, Nagy Lajos, Mária, Zsigmond, Albert, V. László, Hunyadi Mátyás, II. Ulászló, II. Lajos, I. Ferdinánd, Miksa, Rudolf, II. Mátyás, II. Ferdinánd, III. Ferdinánd, I. Lipót, III. Károly és Mária Terézia". (Egyet. nyomda tört. 77. l., hasonmások uo. 83., 98. és 99. l.) A másik ugyancsak fényes kiállitásu fóliáns Kéri Ferenc Imperatores Orientis (Kelet fejedelmei) c. 1744-ben napvilágot látott „nagy müve, melynek a keletrómai császárokat ábrázoló képeit Rugendas Gottlob Jeremiás, a hires csataképfestő Rugendas fia Pozsonyban metszette rézbe. (Uo. 78. l.) Mint a nyomdának az itt felölelt korszak legvégén megjelent egyik jelentősebb rézmetszetes kiadványát, megemlitjük Jacques Vanière francia jezsuita hires latin tankölteményének a Praedium rusticum-nak (Falusi majorság. L. Pataky, i. m. 241. l.) 1772. évi nagyszombati kiadását, mely a Nagyszombatban dolgozó Wagner I. cimképével és 16 metszetével hagyta el a sajtót.

A *többi hazai nyomda* vagy egyáltalán nem, vagy csak elvétve s rendszerint a szerzők áldozatkészségéből adott ki rézmetszetes könyveket. Sajátos véletlen, hogy sorukból időrendben a legelsőket, az egyetlen XVI. századi rézmetszetekkel diszitett kötetet előállitó Mannel-nyomda utóda, Farkas Imre hozta ki 1617-ben Kereszturon. Lackner Kristóf a páduai egyetem jogi doktora és Sopron polgármestere vele nyomatta ki Maiestatis Hungariae aquila (A fenséges Hungária sas-madara. RMK. II. 373.) és Florilegus Aegyptiacvs (A virágszedő egyiptomi. RMK. II. 374.) c. 8-rétü köteteit, melyek elsejének cimlapjára egy allegorikus sas van metszve, mig másikához külön lapon Lackner cimere van mellékelve. Mindkettő valószinüleg Lackner saját munkája. (V. ö. Pataky i. m. 165. l.)

Tudtunkkal az egyetlen rézmetszetes könyv, mely Szenczi Kertész Ábrahám *nagyváradi* sajtójából kikerült, Bayle Lajos Praxis pietatis-a (A jámborság gyakorlása.) Medgyesi Pál forditásában 1643-ból (RMK. I. 751.). A 12-rétü kötetke finom rajzu, bár kissé tulterhelt allegorizáló cimlapjának szerzőjét nem ismerjük. Szabó szerint az angol eredeti cimképének utánzata. (RMK. I. 325. l.)

Felvidéki nyomdáink sorából rézmetszetes kiadványok dolgában a *bártfai* válik ki. A sort Eisenberg Péter szászországi származásu eperjesi tanitó Ein zwiefacher poetischer Act c. iskoladrámája (Bártfa, 1652. RMK. II. 765.) nyitja meg, rézmetszetü diszcimlappal és 11, az előadásnak egyes jeleneteit bemutató melléklettel. A müvelődéstörténeti szempontból érdekes metszetek alighanem magának a szerzőnek alkotásai. (L. Pataky i. m. 116. l., hasonmás: Magyar müvelődéstört. Bp., 1939. III. 512. l.) Nevezetesen még Klesch Dávid Historischer Bericht Oder... Das Einweihungs-Fest Bey der Neuerbauten Schlosz-Kirchen zu Schaweneck c. Bártfán 1670-ben kinyomtatott alkalmi füzete (RMK. II. 1227.) A könyv utolsó lapjára került a rézmetszet, mely a schavniki Tököly-kastélyt ábrázolja. Készitőjének a neve után magyar Jaray Mihályt tudjuk. (Hasonmása: Pataky i. m. 308. l.) Ha még fölemlitjük Manigai János Annus saecularis jubilaeum a Josepho I. Hungariae &c. rege... implorans c. 8-rétü füzetét (RMK. II. 1984.), mely 1700-ban hagyta el Scholtz Tamás sajtóját, ugy mindent fölsoroltunk, ami illusztrált mü Bártfáról kikerült. Ennek a kassai jezsuita akadémia megrendelésére készült kiadványnak félivnyi rézmetszetü melléklete a nagyszombati jezsuiták által foglalkoztatott Hermundt és Hoffmann müvészpár alkotása. Hogy a rendszerint Bécsben dolgozó müvészpár 1700 körül talán Bártfán dolgozott volna (V. ö. Pataky i. m. 139. l.), annak nincs semmi alapja. A kassai jezsuiták alighanem Bécsből kapták a kellő számu levonatot s füzették a Bártfán készült alkalmi nyomtatványhoz.

Mindössze egyetlen rézmetszetekkel diszitett könyv jelent meg *Trencsénben:* Sinapius János szakolcsi ev. lelkész Parva schola c. tankönyve ez 1658-ből (RMK. II. 917.), melynek az egyes beszédrészeket allegorizáló medaillonokból összeállitott cimlapját, valamint a beszédrészek allegóriáit felnagyitó szövegképeit Lang Mória, a nagyszombati nyomda kalkográfusa metszette 1658-ban Pozsonyban. (Gulyás Pál: A trencsén-zsolnai könyvnyomda. M. Kvszle, 1943. 118-123. l., ill., a cimkép hasonmását l. még Pataky i. m. 295. l.)

Négy évvel utóbb, 1662-ben jelent meg az első rézmetszetes *kassai* nyomtatvány, Bayer János: Ostium... naturae (RMK. II. 984.). A 8-rétü kötet egyetlen rézmetszetü disze „a cimlap előtt egy 4-rétü rézmetszet – irja Szabó (RMK. II. 270. l.) – mely Eperjes városát ábrázolja". Alatta: „Hieb fec.". A rézmetsző teljes neve Hiebner Izrael, a szászországi matematikus, csillagász és rézmetsző, aki ebben az évben, mint más datált metszetéből tudjuk, Eperjesen tartózkodott. Ugyanő készitette azt a rézmetszetü mellékletet, mely az eperjesi liceum igazgatója, Bayer János Filum Labyrinthi c. Kassán 1663-ban megjelent munkája (RMK. II. 1003.) cimlapját előzi meg. Viszont a Tarnóczy István Philosophia c. értekezését (Kassa, 1665. RMK. II. 1046.) diszitő cimkép Lang Móric munkája. Semmi köze Kassához a Histoire du Prince Ragotzi c. kötetnek, melyet Szabó a szembeszökően hamis cégjelzés (A Cassovie. Chez Francois Lacelot au grand Hercule) alapján 1707. évi kassai nyomtatványnak minősit. (RMK. II. 2284.). Igy hazai terméknek véli a kötet rézmetszetü cimképét is, mely II. Rákóczi Ferencet lóháton ábrázolja, s amely felnagyitott mása, de nem egészen másolata az ugyanez évi párisi kiadásének. Igazat kell adnunk Apponyi Sándornak, aki teljesen kizártnak tartja, hogy a müvet Kassán nyomtatták. Véleménye szerint költött nyomdahellyel van dolgunk, s a munka valamely francia vagy németalföldi officinából került ki. (Hungarica. Bp., 1902. II. 348. l.)

Hála az épp oly hiu mint vagyonos Weber János eperjesi patikus, orvos és polgármester áldozatkészségének, Kassával egy időben *Lőcsén* is megjelennek az első igényesebb rézmetszetes kiadványok. (Az első jelentéktelen rézmetszettel ellátott mü már 1640-ben megjelent Lőcsén Wegelin Józsua pozsonyi luteránus lelkész Domus Domini renovata-ja (RMK. II. 558.), a cimlapján leábrázolt pozsonyi evangélikus templommal, szerző saját metszetében.) Ezen Weber munkái az 1662-ben kiadott Janus bifrons c. Regentenspiegel (RMK. II. 992.), szerző városbiráskodása első évfordulójának emlékére, és az 1665-ben kibocsátott Lectio principum (RMK. II. 1057.). Mindkettő impozáns folió-formátumban. A Janus bifrons

allegorikus jelenetekkel és alakokkal tulterhelt cimképét (hasonmása: Pataky i. m. 307. l.) az akkor Eperjesen tartózkodó Hiebner Izrael metszette. Ugyanő készitette W[eber?] rajza nyomán a cimlap fonákjára került látképet Eperjes városáról s valószinüleg az egész lapot betöltő templomi jelenetet (hasonmása: Pataky i. m. 310. l.). De hogy tőle valók-e azok a jelenetek, melyek párosával két lapra lenyomatva a Weber fiai szájába adott üdvözlő verseket illusztrálják, kétséges. Sorukból legérdekesebb az első kép, mely jól berendezett patika belsejét ábrázolja abban a pillanatban, amikor a felcser páciense lábát készül lefürészelni. A kötet ránkmaradt példányai némelyikébe Weber cimeres arcképe is be van kötve. Ez a metszet azonban nem volt a kötet szerves tartozéka, mert Weber csupán 1663-ban kapott nemességet. A kép eredetileg a Lectio principum-hoz készült, melyet Küssel Márton látott el cimlappal és I. Lipót magyar királyt és német császárt ábrázoló melléklettel. Nem valószinü, hogy az augsburgi mester metszette volna Weber arcképét, valamint az sem, hogy az arckép Hiebner munkája, akire Pataky gyanakszik. Sokkal valószinübb, hogy a portrét rothenfelsi Roth Keresztély Hermann körmöcbányai érem- és pecsétvéső készitette, akitől a Lectio 1664-ről datált egyik metszete való, mely Weber apoteózisát ábrázolja. (Legjobb hasonmása: Az iparmüv. könyve. I. 76. mell.) E föltevésünk mellett két körülmény szól: Roth éremvéső létére okvetlenül járatos volt a portrétirozásban, s Weber egy harmadik munkájában, a Wappen der Königl. Preyen Stadt Epperies-ben (Lőcse, 1668. RMK. II. 1150.) tőle van a város látképe. Föltehető tehát, hogy Webernél személyesen is megfordult. De az sem lehetetlen, hogy az arckép Weber eperjesi pártfogoltja, Cromerus János munkája, aki a Lectio „számára Weber nemesi cimerének tervezetét készitette el és metszette rézbe". (Pataky i. m. 99. l.)

Mint Szabó által emlitetlenül hagyott kuriozumot fölemlitjük, hogy Weber a Janus bifrons-ból kétféle példányokat készittetett, melyek egy részét Szelepchény György akkor kalocsai érsekhez, más részét Rottwell Jánoshoz, akkor hivatalos minőségben Eperjesen megforduló előkelőséghez intézett, föllengző dicséretekkel teli ajánlásokkal látott el. Weber egyuttal megnyerte a két előkelőséget, hogy vállalják el ujszülött fia keresztapai tisztségét, s talán az ő közbenjárásuknak köszönhette a nemességet is.

Hogy a Brewer-céget Weber könyveinek diszes kiállitása anyagilag nem terhelte, az kétségtelen. A cég saját költségére kiadott könyvei közül csak egyet tartott érdemesnek rézmetszetekkel disziteni, pápai Páriz Ferenc kelendőnek igérkező és annak is bizonyult latin és magyar szótára 1708-ban kibocsátott editio princepsét. A Dictionarium latino-hungaricum (RMK. I. 1746. és II. 2334.) két rézmetszetet tartalmaz: szerző római babérkoszoruval övezett, sikerült arcképét 1701-ből, melyet a Bécsben müködő Wolfgang János György metszett az akkor 52 éves tudósról s az allegorikus cimképet, melyet ismeretlen szerzője, miként azt Scheiber Sándor kimutatta (Pápai Páriz Dictionariuma cimképének forrása. M. Kvszle, 1946. 106-107. l. Képekkel.) „ügyesen és izlésesen másolt" Schrelius Kornél Lexicon manuale graecolatinum 1661. évi leideni 3. kiadásának cimlapjáról. Hogy a cimkép aljára a metsző Scheiber föltevése szerint Páriz ösztönzésére helyezte-e el a két sarokban Magyarország és Erdély cimerét, vagy pedig a kiadó kivánságára, akinek cipruságak közé tett monogramját (melyről Scheiber megfeledkezik), aligha Páriz szorgalmazta, legalább is kétes.

Nagyszebenben 1670-ben Teutsch Tóbiás aranymüves metszette rézbe Miles Mátyás Siebenbürgischer Würgengel c. 4-rétü krónikájának (RMK. II. 1256.) cimlapját. (L. Bielz, i. m. 30-31. l.) 1699-ben Welzer István brassói aranymüves Predtschneider János Konrád rézmetszővel közösen látta el kartusokkal és látképekkel Gio. Mondano Visconti Mappa della Translvania (RMK. II. 1978.) e mü diszcimlapját és nyolc térképét (L. Pataky i. m. 243. l.) 1736-ban Borsai Pál nagyenyedi diák metszeteivel jelent meg Tőke István Instructiones philosophiae naturalis c. tankönyve (Pataky i. m. 91. l.). 1755-ben Blasius András segesvári könyvkötő készitette a Geistlicher Handels-Stab és a Neu vermehrtes Hermann-Städtisches Gesangbuch c. épületes könyvek szerény igényü cimlapjait, amelyek nem haladják meg az

iparszerüség mértékét. (Bielz i. m. 12. l.). Sárdi Sámuel 1767-ben dolgozta át pápai Páriz - Ferenc arcképét az 1708. évi lőcsei kiadás portréja alapján. (Pataky i. m. 215. l.)

Az *ujabb pozsonyi nyomdák* termékei közül megemlitjük 1675-ből a három metszettel ékesitett Liliomkertecske c. imakönyvet (RMK. I. 1186. és Pataky i. m. 255. l.), 1677-ből az Officium... compendiosae vitae S. Antonii Paduani (RMK. II. 1412.) szövegbe nyomott szentképeit, 1735-ből Bél Mátyás Adparatus ad historiam Hungariae c. munkáját, melyet Kaltschmidt Ábrahám cimképe (Pataky i. m. 146. l.) és Pozsony Grundlin B. metszette látképe diszit. 1749-ből a Rugendas Jeremiás Gotthold Pozsonyban készült kilenc metszetével ékes Sacra concilia ecclesiae Romano Catholicae in regno Hungariae celebratá-t Péterffy Károly összeállitásában (Pataky i. m. 213. l.), 1753-ból Bél Mátyás Compendium Hungariae geographicum-ot Zeller Sebestyén cimképével és hat térképével. 1756-ból a Liederschatz öt illusztrációját. Zellertől megemlitjük még Barkóczy Ferenc hercegprimás Elogia funebralisában, valamint Batthyány Lajos Magyarország palatinusainak cselekedetei c. müvében 1765-ben és 1766-ban megjelent metszeteit. (Pataky i. m. 251. l.)

Kolozsvárt csak a XVII. század utolsó évtizedében mutatható ki a rézmetszet gyakoribb alkalmazása. Ha Szabónak hihetünk, a legelső a Perényi Katalin asszony halála alkalmára 1693-ban kiadott Synoptica virtutum enarratio c. ivrétü kötet élén „egy rézmetszet, a Perényi-család cimere, fölötte a Kemény-család cimerével". (RMK. II. 1731.) Szabó azt is fölemliti, hogy a szövegbe nyomott 17 szimbolikus kép is van a füzetben, de hogy ezek fa- vagy rézmetszetek, arról – sajnos – hallgat. (A mü két példánya 1885-ben az Erdélyi Muzeum tulajdona volt.) Ugyanugy kétes rézmetszet-volta annak a cimképnek, mely Mikola László Lampas pietatis accessa c. 8-rétü kötetét diszitette. Az 1694-ből való „nyomdai kiállitása után kétségtelenül kolozsvári nyomtatvány" (RMK. II. 1774.) egyetlen ismert példányából ugyanis „a cimlevél előtt állott cimkép leszakadt s csak felső széle maradt meg". 1695-ben jelent meg nyomdász megnevezése nélkül Kolozsvárt Gyulafi Lászlónak ajánlva Baranyai Pál jezsuita Viaticum sprituale c. munkája (RMK. II. 1795.), melyet a virágkoszoruba foglalt metszett cimlapon és a Gyulafi-cimeren kivül 20 képmelléklet diszit. Valamennyi ismeretlen müvész alkotása. Ugyanebben az évben került ki Misztótfalusi Kis Miklós sajtójából Haller Jánosnak a magyar irodalom szempontjából jelentős munkája, a Hármas história (RMK. I. 1470.), mely a főuri szerző áldozatkészségéből izléses rézmetszetü cimlappal ékeskedik. (Sokszor közölt hasonmását l. pl. Beöthy-Badics: A magyar irodalom története. I. 486. l.) A diszes diadalivből oroszlánoktól vont bigán kivonuló hőst a cimkép közelebbről nem ismert Hoffmann nevü metszője az 1692. évre szóló Calendarium Tyrnaviense cimképének négy oroszlán-vonta quadrigájáról másolta le, még pedig minden valószinüség szerint Nagyszombatban, ahol részint egymagában, részint Hermundttal társulva a XVII. század végén és a XVIII. század elején meglehetősen élénk munkásságot fejtett ki. (Pataky i. m. három különböző Hoffmann közt osztja meg ezeket a metszeteket, ami aligha lehet helyes, mert habár a Hoffmann név nem tartozik a ritka nevek sorába, mégsem valószinü, hogy egy időben három osztozott volna a magyar könyvtermelés gyér lehetőségein.) Lehet, hogy a mintául szolgáló kalendáriumi cimképet is ez a Hoffmann metszette – az Országos Széchényi Könyvtár példányán a cimlap alsó peremét levágta a könyvkötő – s ez esetben nem plágiummal, hanem az első ötlet müvészibb kidolgozásával van dolgunk. Hiszen a kényes izlésü főur bizonyára jobban dijazta a müvészt, mint a profitéhes nyomda! A XVIII. század derekáról megemlitjük még Gyulai László kolozsvári rézmetszőt, akinek cimképei Fredro, Andreas Maximilianus: Monita politico-moralia (1749) s a Norma principum christianorum (1750) c. müvekben maradtak reánk. (Pataky i. m. 135. l.)

1747-ben hozta ki a *soproni* nyomda Orosz Ferenc pálos szerzetesnek a szerzet történetét összefoglaló Synopsis-át, melynek cimképét a nagyszombati nyomdának is dolgozó Fuhrmann Mátyás osztrák pálos készitette. (Pataky i. m. 127. l.)

Debrecenben 1749-1767. az ottani kollégium rézmetsző diákjai látták el metszetekkel a városi nyomdát. Igy Kováts Gábor az 1749. évi Énekeskönyv-et és 1750-ben A keresztyén ethikának ... rövid summájá-t, (Uo. 162. l.) Farkas István pedig 1767-ben Cicero válogatott leveleit (Epistolarum selectarum libri tres) és az Uj Testamentum-ot látta el cimképekkel. (Pataky i. m. 121. l.)

A *győri* nyomdából került ki 1756-ban padányi Biró Márton veszprémi püspök prédikációs kötete (Micae et spicae evangelico-apostolicae) Szinnyei szerint szerző arcképével (Magyar irók. I. 1086. h.). Valószinüleg azonos a Zeller Sebestyén készitette portréval, mely Pataky szerint (i. m. 251. l.) Biró 1760-ban ugyanott megjelent Compendiosa... relatio actorum generalis canonicae visitationis dioec. Wesprimiensis c. kiadványát disziti.

Befejezésül emlitsük meg a rövid életü *kalocsai* nyomdát. Itt jelent meg 1762-ben Telek József ferences Négy világitó ünnepi lámpások c. prédikációs könyve, melynek két allegorikus képmellékletét Binder János Fülöp pozsonyi születésü rézmetsző készitette Budán. (Pataky i. m. 85. l.)

Feltünő, hogy Pataky teljességre törekvő munkájában sem a kassai, sem a kolozsvári jezsuita nyomda termékeiről nem emlékezik meg, pedig kizárt dolog, hogy ezek sajtóiból ne kerültek volna ki legalább rézmetszetes ájtatossági könyvek. A kolozsvári nyomdáról ez kétségtelen, mivel 1773. évi leltára több rézlapot felsorolt, többek közt a közkedveltségü Officium Rakoczianum-hoz készülteket. 1711 utáni könyvészetünk hiányosságára jellemző, hogy az Officium kolozsvári kiadását Petrik nem ismeri. Itt még sok tennivaló vár könyvtermelésünk multja kutatóira![76]

V. A KÖNYVEK BEKÖTÉSE

A könyvek részben nyers ivekben, részben kötve kerültek forgalomba. A kötések vagy a *nyomdákkal kapcsolatos* mühelyekben készültek, vagy *önálló* könyvkötő iparosok készitették őket.

Bornemisza Péter ördögi kisirtetek (1578) c. müve egyik részletéből kiderül, hogy a nagy reformátor nyomdájában *könyvkötőlegényeket* is foglalkoztatott. Fischer János, Klöss Jakab bártfai nyomdász veje s Kassa első (1611) tipográfusa, eredetileg kompaktor volt, s bizonyára ebben a minőségben került későbbi apósa üzemébe. Ugyancsak könyvkötő volt Fischerné második férje, Fest János is. Épp igy kompaktor legény volt a bártfai Klöss-nyomdában Scholtz (Schultz) Dávid is, aki itt elsajátitván a nyomdászmesterséget, Lőcsén, majd Kassán volt tipográfus. A kassai nyomda későbbi XVII. századi tulajdonosai közül eredetileg a könyvkötőmesterséget üzte Gevers Bálint, aki e minőségben 1642 óta szerepelt a városi jegyzőkönyvekben. Utóda, Severini Márk a lőcsei Brever-nyomda könyvkötőmühelyében dolgozott. Könyvkötő volt a svéd származásu Erichson Erich is, 1666-1674. kassai nyomdász, aki 1659. november 13-án nyerte el a polgárjogot.

[76] Az Officium Rákócziánum a XVIII. század legnagyobb könyvsikere volt. Első latin kiadása 1693-ban Nagyszombatban jelent meg. (Szabó Károly nem ismerte.) Magyarul 1746-ban Budán nyomtatták ki, ebből azonban ma már egyetlen példányt sem ismerünk. Különféle hazai könyvtárakban és levéltári adatok alapján 12 magyar, 54 latin és 8 német kiadását tarthatjuk számon (néhány XIX. századit is ideértve). Történetére vonatkozólag 1.: Holl Béla: „Jóillatu virágos kertekből egybe szerkesztett ájtatosságoknak gyakorlása...” (Az Officium Rákócziánum története). Vigilia, 1955. 405-411. l. (Szerk.)

A lignitzi (Porosz-Szilézia) származásu Effmurtdt Jakab, aki 1628 táján lett a gyulafehérvári fejedelmi nyomda vezetője, egy 1632. évi nyomtatványa impresszumában mint „Fejedelem Urunk typographusa és compactora" szerepel. Valószinüleg ő készitette Bethlen Gábor fejedelem ma már elveszett kéziratos Graduáljának diszes bekötését, melyet csupán Geleji Katona István leirásából ismerünk. A nagy, öreg betükkel leirt könyvet a fejedelem – ugymond – „igen szép aranyosan bé kötteté, tábláit a szegletekben ezüsttel gazdagon megboglároztatván, eleit, avagy a felnyiló felét megkapcsoztatván, az oldalán közepére két felől a maga tzimerét szereltetvén". (Idézi Horkay László: A háromszázéves öreg Gradual. Prot. Szle, 1936. 486. l.) Minthogy Effmurdt neve nyomtatványon 1634-ben szerepel utoljára, lehet, hogy ez időtájt meghalt vagy elköltözött, de lehet, hogy mint kompaktor dolgozott tovább Gyulafehérvárt, s ebben az esetben ő készithette a 200 példányban nyomtatásban megjelent Öreg Graduál I. Rákóczi György cimerével ellátott, ezüst veretes bőrkötéseit, melyeket a fejedelem sajátkezü ajánlásával és jelmondatával ellátva küldött meg ajándékként a különböző református egyházaknak. Ezek egyike 1710-ben megujitott kötésben, de a régi veretekkel 1941-ben még megvolt a marosvásárhelyi református egyházközség tulajdonában. (V. ö. Tolnai Gábor: Két erdélyi könyvkötő a 18. sz. első felében. M. Kvszle, 1941. 364-367. l., hasonmással. Tolnai ugy látszik a vereteket a megujitott bőrbevonattal egyidejünek veszi, jóllehet az elülső tábla Marosvásárhely cimerét ábrázoló középső köldökverete nemcsak az ezüstmüves nevét: Lakatos Jeremiás, hanem a veret keletkezési évét „A D 1637" is feltünteti. Minthogy a hátsó fedél középső verete – I. Rákóczi Györgyre vonatkozó körirat kiséretében – a Rákóczi-cimert tünteti fel, biztosra veszem, hogy a vereteket maga a fejedelem készittette, s a példányok egy részét kötve, nem pedig nyers ivekben küldte szét. Utóbbira is van példa: a Nagykőrös városának felajánlott példány. A város a Graduale füzésére, 1639-ben 6 sing selyemzsinórt vásárolt 48 dénárért, 1643-ban pedig bőrt 75 dénárért, mig a kötés munkadija 1649-ben 3 frtba került. 1649-ben a város Eötvös Gergelynek a könyv csinálásáért, valószinüleg a kapcsokért, 80 dénárt utalványozott. V. ö. Körösi Nagy Lajos: Magyar könyv sorsa a 17. sz.-ban. Uj Universum. Bp., 1939, 3. 142-143. l.)

Brever Lőrinc a nagyhirü lőcsei nyomdász-dinasztia megalapitója (1625), eredetileg ugyancsak könyvkötő lehetett, mivel 1662-ben ő járt el a lőcsei könyvkötőcéh nevében a renitenskedő Geversnével szemben. Abrugyi György, 1630-tól a kolozsvári Heltai-nyomda müvezetője szintén tanult könyvkötő volt. Wechel András, kőszegi könyvnyomtató a városi jegyzőkönyv egy 1659. évi bejegyzésében mint kompaktor szerepel. Veresegyházi Szentyel Mihály, aki 1668-1672. volt kolozsvári nyomdász, ezt megelőzőleg Nagybányán élt mint tipográfus, kompaktor és bibliopola. Egyik segédjét, Kyss Pétert valami pörös ügyből kifolyólag név szerint is ismerjük. Végül megemlitjük, hogy Töltési István debreceni, majd komáromi tipográfus, aki 1680 előtt debreceni könyvkötő volt s e mesterségét bizonyára nyomdász korában sem hagyta abba. A sárospataki fejedelmi nyomdához csatolt könyvkötőmühelyről pedig az officina 1666. évi leltára tanuskodik. A nagyszombati nyomdának a jezsuita rend eltörlésekor (1773) fölvett leltárában – ugy látszik – nincs szó a könyvkötőmühely fölszereléséről (legalábbis az Egyet. nyomda története egy szóval sem emliti!), de hogy a nyomdai és könyvkötőüzem itt is a legszorosabb kapcsolatban állott egymással, bizonyitja Romhányi Károly megfigyelése. Szerinte a nyomda későbbi budai termékeinek bekötései is nagyrészt teljesen azonos szerszámokkal diszittettek, mint a nagyszombatiak. (A magy. könyvkötés tört. a 18-19. században. Bp., 1937. 79. l.)

Az önálló könyvkötőiparosok nem látták jó szemmel a nyomdákkal kapcsolatos üzemeket s tőlük telhetően igyekeztek meggátolni őket. Igy a kassavárosi tanács a könyvkötőmesterek panaszára 1693-ban – tehát még a céh megalakulása előtt – Klein Jánost, a jezsuita kollégium nyomdájának müvezetőjét eltiltja könyvkötőlegény tartásától és kompaktóriához való „váltó

munka” elvállalásától. (L. Kemény Lajos: Adalékok a kassai könyvmásolók stb. történetéhez. M. Kvszle, 1910. 191. l.)

A nyomdától függetlenül dolgozó *könyvkötőmesterek* elseje, mai tudásunk szerint Hannes vagy Johannes puchpynder, akit 1529-1531. közt emlegetnek *Kassa* város jegyzőkönyvei. (Kemény Lajos közlése. M. Kvszle, 1920-1921. 133. l.) Kevéssel utóbb tünik fel Kassa városában Márton bibliopola, aki 1535-ben szerepel a város jegyzőkönyvében ugyis mint könyvkötő. (L. Kemény Lajos i. cikkét, M. Kvszle, 1910. 191. l.) XVI. századi kompaktoraink sorából különösen ki kell emelnünk az ugyancsak kassai Gallen Jánost, akinek 1583. évi hagyatéki leltára jó fogalmat nyujt a korabeli könyvkötőmühelyek berendezéséről és anyagi értékéről. Egy másik nevezetes kassai kompaktor Endtner Mihály volt, aki Manskovit egy 1594-ben kelt nyugtatványa szerint mind a vizsolyi tipográfussal, mind Károli Gáspárral összeköttetésben állott, s valószinüleg az un. vizsolyi Biblia könyvkötője volt. (Szilágyi Sándor: A Károli-Biblia történetéhez. M. Kvszle, 1890. 21. l.) Endtner nürnbergi születésü volt, s mesterségét minden valószinüség szerint az ottani Mayer Lénárttól sajátitotta el. 1586-ban vándorolt Magyarországba és Kassán telepedett le. (Kemény Lajos: A vizsolyi Biblia könyvkötője. M. Kvszle, 1900. 335. l.)

A XVII. század folyamán a városi jegyzőkönyvekben szereplő *kassai* könyvkötőmesterek a már emlitett nyomdász-könyvkötőkön kivül: Schmidt Dávid (1604), Alszer Menyhért és Blint János (1634), Könyvkötő Zsigmond (1639), Reich Sámuel (1642), Hegenwald Reinhold (1659), a svéd Erhard (1662), a dániai származásu Severini Pál (1667), valami Fridericus (1666), Major Dávid (1677) és Szent-Mihályi Kompaktor András, aki 1695 december 15-én folyamodott polgárjogért s az 1699-ben megalakult könyvkötőcéh első céhmestere lett. (Kemény Lajos: Kassai könyvkötők. M. Kvszle, 1907. 95. l.) E tisztséget a XVIII. század elején Viszth Mihály (?) töltötte be. (Romhányi Károly i. m. 86. l. Talán Gáspár? Legalább Kemény Lajos Wiszt Gáspár kompektor hagyatéki leltárát közli 1714-ből a M. Kvszle 1912. 158. s köv. ll.)

A XVIII. században 1773-ig a következő könyvkötők nyertek *Kassán* polgárjogot: Olaszi Sós István (1707), Szathmári v. Szakmári Pál (1711), aki 8 frtnyi boltbérét 1712-ben 16 darab naptárral rótta le s 1727-ben Steinhübel Godofréddal pörbe keveredett (V. ö. M. Kvszle, 1913. 67. s köv. lapok); Nagy János (1719), aki 1730-1760 közt a debreceni nyomda egyik üzletfele volt (L. Zoltai Lajos: Debr. város nyomdájának 18. sz.-i müködése. 17. l.); Herman János József (1741), Pelcz József (1766), a felsőausztriai származásu Pechk Antal (1770), a morvaországi Olmützből való Rajner Ferenc (1771) és az osztrák Hesch Árpád (1773). (V. ö. Kemény Lajos: Kassai könyvkötők. M. Kvszle, 1907. 95-96. l.) E jegyzékhez pótlólag megemlitjük még Dresonoky Sámuelt, aki Nottenstein János György budai nyomdásznak, valószinüleg mint annak bizományosa 1737-ben némi összeggel tartozott (Kemény Lajos közlése, M. Kvszle, 1913. 69-70. l.) és Gross Lajost, a kassai könyvkötők 1761. évi atyamesterét, aki 1766-1767-ben félszáznál több állatbőrt vásárolt, s akinél 1764-ben Paracelsus Frigyes eperjesi könyvkötőmester fia tanonckodott. (Kemény Lajos: Mütört. adatok Kassa város levéltárából. Archaeol. Értes. 1915. 149. l.)

Az első név szerint ismert *soproni* könyvkötő, Spanring Kristóf 1587-ben menekült Bécsujhelyről, ahonnan luteránus vallása miatt kiüldözték. A városi számadáskönyvek a XVII. századból is több könyvkötő emlékét őrizték meg, jelesül Beldt Miklósét (1631), Kohl Jánosét, Pierner János Ádámét és Michel Zakariásét. Kohl 1651-ben, Michel pedig 1675-ben vétetett föl Sopron polgárai közé. Utóbbi ez alkalomból mestermunkáját, egy dusan aranyozott ivrétü kötéstáblát, odaajándékozta a városnak, mely azt ma is őrzi levéltárában. Könyvkiadással is megpróbálkozott: kiadványa az Oedenburgisches vollständiges Gesang-Buch (h. és ny. n. 1700. Sztripszky, II. 2695. sz.). Kohl is jó negyedszázadig szerepel a városi iratokban, majd halála után özvegye még évtizedekig vezette tovább az üzemet. A XVIII.

század soproni könyvkötő-családjai sorából Csatkai az Embeck- és Schrab-családot emeli ki. Az Embeck-család vagy két évtizeden át, a Schrab-család pedig száz esztendőn keresztül virágzott. Mellettük az anyakönyvi bejegyzések még a következő könyvkötőket örökitették meg: Koberger János (1707), Gläzl Ignác (1714), Wankeg János Jakab (1746), Wiederkomm János (1747. és 1774), aki Kismartonból került Sopronba s egy a XIX. század elejéig virágzó könyvkötőcsalád megalapitója lőn; végül Nemetz János (1772). Rajtuk kivül az 1665-1724. évből fennmaradt legénykönyv egész sereg könyvkötő munkásról ad felvilágositást, akik sokszor messze földről – olyik Norvégiából is – idevetődtek. (V. ö. Csatkai Endre: A leghiresebb régi soproni céh. Sopronvármegye, 1925. 9. sz. és Romhányi i. m. 89., 90. l.)

A *nagyszebeni* esketési anyakönyv is megőrizte két ottani könyvkötő nevét, jelesül Schneider Györgyét (1657) és Löw Jánosét (1680-1718) (V. ö. Korrespondenzblatt, 1882. 84. l.). Mig a debreceni nyomda számadásai 1758-ból egy harmadik szebeni könyvkötő, Kassin Ádám nevét tartották fenn az utókorra. (L. Csürös i. m. 368. l. és Zoltai i. m. 17. l.)

Az első név szerint ismert *győri* könyvkötő a városi adólajstrom szerint „Compactor Profont mester ur", akit Bedy Vince (Adalékok a győri ipar történetéhez. Győri Szle, 1942. 188-189. l.) név nélkül emlit, mint „akinek 1688-ban háza is volt, mely után egy frt adót fizetett, 1691-ben pedig a városi utcák és utak javitásáért 25 dénárral róttak meg". (A mester nevét B. Koroknay Éva közölte Győr régi könyvkötészete c. cikkében M. Kvszle, 1955. 89. l. Szerinte a Profontra kivetett utadó 20 dénár volt.) Profont gyorsan megtollasodott, mert „1691-ben már két háza után fizetett adót". (B. Koroknay Éva i. h.). Hogy Profont honnan jött a városba, nem tudjuk, de ha a Koroknay által neki tulajdonitott 1695. évi kötés (hasonmása az I. táblán) valóban tőle való, akkor előző állomása kétségkivül Nagyszombat volt.

A második név szerint ismert győri könyvkötő Sméderer Keresztély, aki 1719-1720-ban ugyancsak két házért fizetett adót s aki 1737-ben már nem élt. (Koroknay i. h. ez évből maradékait emlegeti, ami tévedés, mivel relictán mindig az özvegy relicta vidua értendő!) 1722-ben jelenik meg a káptalani levéltár irataiban Spajzer Ferenc kompaktor (Bedy i. h.), akiről a városi iratok 1725-ben emlékeznek meg utoljára, s aki 1728-ban már Pozsonyban folytatta iparát. (Koroknay i. m. 91. l.) 1737-ben a helybeli születésü Árpás Mihály, 1743-ban a kölni származásu Müller Jakab kapott polgárjogot. Utóbbi már 1737-ben is szerepelt az adólajstromban. (Uo. 92-93. l.) Ugyancsak 1743-ban nyerte el a polgárjogot „e korszak legjelentősebb és legtehetségesebb könyvkötője, a Tirolból bevándorolt Holtzer Simon." (Uo. 94. l.)

A *budai* könyvkötők sorából a helybeli plébániák és polgárok anyakönyvei a következők nevét örökitette meg: Papst vagy Popst Józsefét és Albich János Keresztélyét a XVII. század végéről, Prink Tivadarét (1701), Bittermann János Mihályét (1713), Albich Tóbiásét (1715), Walter János Mihályét (1716), Rothmeister Józsefét (1719), Studer Márkét (1707), Pécsy (s nem – mint Némethy irja – Persa; v. ö. Gárdonyi Albert: Magyarorsz. könyvnyomdászat stb. 8. l.) Andrásét (megh. 1752. jul. 30. előtt), Echterling Jánosét (1753), Walcher Antalét (1755), a két Kübling Józsefét (az egyik meghalt 1759-ben, a másik 1763-ban nyert polgárjogot), Schüphing Ferencet (1772) és Reich Menyhértét (1773), a XVIII. század három első negyedéből. (V. ö. Némethy Lajos: Nyomdászok stb. Budán és Pesten a XVII. és XVIII. sz.-ban. M. Kvszle, 1901. 59-60. l.)

Ugyane források alapján a következő *pesti* könyvkötők nevét ismerjük az 1719-től 1768-ig terjedő időközből: Murbeck József (1719. lett özveggyé és 1721. pesti polgárrá), Kohr (Chor) József (1737), 1747-1748-ban Pest városának könyvkötője, Eberhard Fülöp (1738), Pécsy András (1740), aki már a budai jegyzékben is szerepelt, Stadler Márton (1748), Mausz János (1748), a győri születésü Müller Jakab (1752), talán az azonos nevü győri kompaktor fia, a pozsonyi származásu Vollschmied Antal (1735) és a helybeli születésü Khor vagy Kohr

István. (1768). (Uo. 60., 61. l.) E könyvkötők ketteje, Kohr József és Pécsy András, Sátor Péter komáromi könyvkötő és Gundtrich Károly pesti polgári szobrász társaságában 1746. márc. 21-én egy könyvkötőcéhszabályzat engedélyezése érdekében jártak el a pestvárosi tanácsnál. (Gulyás Pál: Pesti könyvkötőcéh-szabályok 1746-ból. M. Kvszle, 1913. 247. l. A Róth György hagyatékából származó másolatban Kohr neve Vohrnak iratott! E céhlevelet Az iparmüvészet könyve. III. kötetében Bpest, 1912. A könyvkötészet c. megjelent tanulmányomban is idéztem a 445. l-on, de sajtóhibából 1646. évszámmal és Vohr-ra ferditve a derék Kohr nevét!) Gundtrich Károly bizonyára azért szerepel a kérvényzők között, mivel ő véste a szükséges bélyegzőket.

Temesvárt alig két évtizeddel a város visszafoglalása (1716) után jelenik meg az első könyvkötő: Pfeiffer János György, aki Bajorországból került a városba s 1738-ban már mint temesvári polgár szerepelt, őt követte 1740-ben a mainzi születésü Eberhardt Tamás, aki 1788-ban hunyt el, s 1756-ban Looderer Bertalan. (Berkeszi István: A temesvári könyvnyomdászat és hirlapirod. tört. Temesvár, 1900. 5. l. 4. jegyz.)

Sajnos, *többi városunkban*, köztük a könyvkötészet szempontjából legjelentékenyebbekben, a városi protokollumokat és egyházi anyakönyveket mindeddig – tudtunkkal – senki sem kutatta át ebből a szempontból, s igy alig egy-két ott dolgozó könyvkötő-iparos nevét vetette felszinre a véletlen.

Igy a virágzó könyvkötészeti müiparral dicsekvő *Kolozsvár* kompaktorai sorából a már emlitett Abrugyi Györgyön kivül, akinek egy 1635-ból való, müvészi szempontból jelentéktelen bőrkötése ma a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Muzeum tulajdona (l. fentebb. V. ö. M. Kvszle, 1902. 152. l.), csupán a XVIII. század elején fennállott Vékei-féle mühelyről van tudomásunk. Ezt 1711 táján a Lipcséből oda bevándorolt Hartmann János Ehrenfried váltotta magához. Az üzem teljesitőképességéről jó fogalmat ad Hartmann mesternek Philop Györgyhöz, Teleki Sándor tiszttartójához intézett árajánlata. E szerint a mester Pápai Páriz Ferenc Pax crucis-ából (Kolozsvár, 1710) két hét alatt 50 példányt képes „szépen és jó erős kötésben" szállitani. Egy-egy kapcsos kötést szattyánban négy, borjubőrben három sustákért hajlandó megcsinálni. Egyszerü könyvtári kötésekről van itt szó, de hogy a mester igényesebb munkára is képes volt, azt az az igérete bizonyitja, hogy amennyiben az üzlet létrejön „az méltóságos urnak... szépen megaranyaz edgyet Lipsiai módon ajándékon". (L. Dézsi Lajos: Adalék a könyvkötészet történetéhez Magyarországon. M. Kvszle, 1899. 414-415. l.) Talán innen kerültek ki a Pax crucis debreceni és miskolci példányai is. (Leirásukat l. Romhányi i. m. 163. l. 238. és 239. sz. alatt) Ha még megemlitjük Compactor Farkast, aki 1737-ben a Kolozsvárt diákoskodó Bethlen Gábor könyvkötője volt, s aki talán azonos azzal a Farkas János könyvkötővel, aki 1730-1760 közt a debreceni nyomdával üzleti összeköttetésben állott, s az ugyanez időben Kolozsvárt élő Deák Györgyöt (mindkettőt emliti Zoltai Lajos: Debrecen város könyvnyomdájának 18. sz.-beli müködése stb. 17. l.), ugy kimeritettük a névszerint ismeretes kolozsvári könyvkötők teljes lajstromát. Farkas mester, ha a Bethlen Farkas-féle Historia Bethlen Gábor kezdőbetüivel jelzett bőrkötésü példánya (mely 1941-ben a kolozsvári ref. kollégium tulajdona volt) valóban az ő mühelyéből került ki, „az egykoru európai stilus világában járatos müvész volt." (Tolnai Gábor: Két erdélyi könyvkötő a 18. sz. első felében. M. Kvszle, 1941. 373. l. Hasonmással.)

Még kevésbé vagyunk tájékozva az évszázadokon át virágzott *nagyszombati* könyvkötőipar müvelőiről. Név szerint mindössze Senker Jánost ismerjük, a XVII. század közepéről, de őt sem müvei, hanem ama tény alapján, hogy nála szabadult fel 1653. április 27-én a németprónai születésü Steinhübel (János) György (1631-1696), a lőcsei és eperjesi könyvkötődinasztia megalapitója. (V. ö. Gulyás Pál: Egy felsőmagyarországi könyvkötő-család följegyzéseiből. Bp., 1912. 6., 7., 20. l.)

A harmadik nagy könyvkötészeti emporiumban, *Debrecenben* a XVIII. század elején öt mester dolgozott, s ez a szám hamarosan megduplázódott. (Romhányi i. m. 80. l.) E mesterek sorából név szerint négyet ismerünk: Dévai Mihályt, Dévai Sámuelt, Siri Gábort és Siri Mártont, akik 1706-ban Kassáról magukkal hozták az ottani könyvkötőmesterek céhszabályainak a másolatát. (Uo. 76. l.) Lehet, hogy a kézirat festett és aranyozott pergamentkötése a debreceni mesterek valamelyikének a munkája s nem a kassaiaké, ahogy Varju Elemér (A „debreceni" kötés. M. Bibliofil Szle, 1924. 41. l.) és Romhányi (i. m. 70. l.; a kötés leirása a 817. sz. a., hasonmása a XXX. táblán) véli. Hiszen Kassán ez a kötéstipus, Romhányi megállapitása szerint is csupán a század vége felé terjedt el s éppen debreceni hatás alatt! De meg nem is nagyon valószinü, hogy a kassaiak látták volna el ilyen diszes, hosszu hetek munkáját igénylő kötéssel az idegenbe szánt másolatot. Sokkal hihetőbbnek látszik, hogy maguk a debreceni mesterek igyekeztek tudásuk javát kifejteni az immár magukénak vallott céhszabályok bekötésénél, még pedig külföldi, főleg északnémetországi vándorutjaikon megcsodált s ott talán maguk által is előállitott közkedvelt diszkötések mintájára. Annyi bizonyos, hogy ez a kötésfajta Debrecenben iskolát csinált, s hogy az ott felszabadult legények mestermunkáikat a céhlevél bekötésének mintájára és technikájával állitották elő. Telegdi Péter 1750. évi, Thuri András 1760. évi és idősebb Könyves Tóth Mihály 1770. évi mesterremekei (hogy csak az itt felölelt korszakba esőket emlitsük) egytől-egyig különböző szinekben pompázó, aranyozott hártyakötések. (Leirásukat l. Romhányi i. m. 848., 858. és 869. sz. a., hasonmásukat a XXXII., XXXIV. és XXVI. táblákon.) Mint a debreceni nyomdával 1730 és 1760 közt üzleti összeköttetésben álló ugyanottani könyvkötőket ismerjük még Bonyhai Sámuelt, Kazay Györgyöt, Poroszlay Jánost, Siri Mártonnét, Tabajdi Györgyöt és Telegdi Pétert. (Zoltai i. m. 17. l.)

Megemlithetők még a következők: Päntl Mihály pozsonyi polgár és könyvkötő, aki 1566-ban egy registrumot kötött be az ottani kamarának (Holub József: Könyvkötő nyugta 1567-ből. M. Kvszle, 1914. 163. l.) Az 1598. aug. 22. után elhalt Mandell Kristóf, ugyancsak pozsonyi könyvkötő, aki a magyar udvari kamarának dolgozott (Iványi Béla: Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon. M. Kvszle, 1932-34. 77., 82. l.) Márton brassói könyvkötő emlékét egy 1579-ben mostohafiaival kötött osztályos egyezsége tartotta fenn. (Uo. 28. l.) Szent-Györgyi Mihály 1710-ben ujitotta meg az Öreg Graduál marosvásárhelyi példányának bekötését (l. M. Kvszle, 1941. 367. l.). Will Frigyes késmárki kompaktor 1726-ban adta el 6 frt 6 dénárért Brever Jánosnak azt az aranyozott, bőrbe kötött német bibliát (Halle, 1724), mely ma a lőcsei evangélikus templom tulajdona (Az iparmüvészet könyve. III. 449. l. és Romhányi i. m. 312. sz.). Steinhübl György lőcsei könyvkötőmester Gottfried nevü fia 1725-ben kinyomatta a kassai jezsuitáknál a Rudimenta 3000 példányát (Kemény Lajos: Tanukihallgatás a kassai jezsuiták nyomdájában ujonnan kinyomatott Rudimenta iránt. M. Kvszle, 1913. 67-69. l.), János Gottfried nevü unokája (1716-1777) és Dániel nevü dédunokája, akik valamennyien Eperjesen gyakorolták ezt az ipart. Az utóbbinak mestere, Kollar János Gottfried előbb lőcsei, majd eperjesi „előkelő" könyvkötő volt (Gulyás: Egy felsőmagyarorsz. könyvkötőcsalád stb. 20. l.). A debreceni nyomdával a XVIII. század második harmadában üzleti összeköttetésben állt Rotári Dávid ugyancsak eperjesi kompaktor (Zoltai i. m. 17. l.). Zalogi vagy Zalányi Nagy János nagyváradi könyvkötő mint könyvárus 1732-1733-ban Nottenstein János György budai tipográfussal (Gárdonyi: Magyarorsz. könyvnyomdászat stb. 35-37. l.) és 1730-1760 között a debreceni városi nyomdával (Zoltai i. h.) állott üzleti összeköttetésben. Az 1788-ban elhunyt Blasius András segesvári könyvkötő egy kéziaranyozásu pergamen kötését (1755 körülről) a nagyszebeni Brukenthal-Muzeum őrzi (Romhányi i. m. 78. l. a kötés leirása a 855. sz. a.; hasonmása a XXXIII. táblán.). Prandtner Mátyás 1775. előtt Szombathelyen gyakorolta mesterségét (Romhányi i. m. 89. l.). A naptárszabadalommal biró pozsonyi Spaiser-család könyvkötéssel is foglalkozó tagjai: Ferenc, Domokos Ferenc és Keresztély, valamennyi a XVIII. századból (uo. 90. l.). A már emlitetteken kivül 1730-1760

közt a debreceni nyomdával elszámolási viszonyban álló Dáner Ferdinánd győri, Nagy János kassai, Oltsai József és Veresmarti Sámuel kecskeméti, Jókai Mihály, Sátor Péter, Szász Gergely, Szokolai István, Töltési Istvánné és Turóczi Mihály komáromi, Ludvig János kőszegi, Kaszonyi János, Mezei György, Mezei József és Munkácsi János miskolci, Miskolczi Mihály nagyenyedi, Farkas György nagykárolyi, Vásárhelyi Sámuel nagykőrösi, Telegdi Bálint nagyváradi, Kempf Keresztély pozsonyi, Veresegyházi István rimaszombati, Mezei István sárospataki, Kisvárdai Pap Sámuel, Vetési Ferenc és Viski István szatmári könyvkötők voltak. (Zoltai i. m. 17. l. és részben Csürös i. m. 367-368. l.) A nagyszombati nyomda 1775. évi bizományos jegyzékében szerepelnek Paracelsus Frigyes eperjesi, Klinger János eszéki, Holtzer N. győri, Hellepauer Ferenc nagyvárad-olaszi, Thiel pozsonyi, Vajdinger Márton pécsi, Haimbek Anna soproni és Echterling Antal trencséni kompaktorok (Egyet. nyomda tört. 191. l.). Ezzel körülbelül felsoroltuk mindazokat, akiknek neve ez iparág müvelői sorából napjainkig felszinre vetődött.

A könyvkötők a könyvnyomtatókkal ellentétben, akik hazánkban céhet sohasem alkottak, már a XVII. század folyamán *céhekbe* tömörültek.

A céhek fennállását bizonyitó legrégibb adatunk Brever Lőrincnek a *lőcsei* könyvkötőcéh nevében 1662-ben a kassai könyvkötőkhöz intézett levele, melyben megfenyegeti Gevers Bálint özvegyét, hogy kontárnak (unredlich) fogják nyilvánitani, ha nem fizeti meg nekik az elhunyt férjétől járó 25 tallért. (L. Ifj. Kemény Lajos: Adalékok a kassai könyvsajtó történetéhez. M. Kvszle, 1901. 67. l. A levelet in extenso közölte ugyanő M. Kvszle, 1913. 66-67. l.) A lőcsei „Handwerk der Buchbinder" által követelt 25 tallér valószinüleg az inkorporációs költségekből maradt fenn. Kitünik ez abból, hogy az özvegy nem hogy a hátralékot nem egyenlitette ki, de még a férje által már kifizetett összeget is vissza szerette volna kapni. Pedig ezt a lőcsei mesterek – mint irják – nem maguk közt osztották el, hanem sokféle költségekre forditották.

A lőcsei céh, melynek szabályai mindeddig nem kerültek elő, ugy látszik *több város* könyvkötőmestereit egyesitette magában. Ez még a XVIII. században is gyakori jelenség volt. Igy amikor a pesti könyvkötők 1746-ban megalakitják a maguk céhét, a kérvényezők sorában ott látjuk a komáromi könyvkötőt is. (Gulyás: Pesti könyvkötőcéh-szabályok. M. Kvszle, 1913. 247. l.) A soproni céh pedig 1788-ban a pozsonyiból vált ki, s egyuttal a kőszegi, magyaróvári és szombathelyi mestereket is magába foglalta. (Romhányi i. m. 88. l.)

Egy-egy uj céh megalakitása nem ment mindig egészen simán. Igy amidőn 1699-ben a kassai könyvkötők Szentmihályi András fáradozása folytán önálló céhbe tömörültek, 1700-ban a lőcsei és eperjesi egyesült céh legott tiltakozott ez ellen a királynál. Azt hozták fel érvül, hogy a kassai kompaktorok kontároktól tanulták mesterségüket. Ezt a kassaiak a városi tanácshoz intézett beadványukban nem is tagadták, de azt hozzák föl mentségükül, hogy céh Magyarországon egyáltalán nem volt! Az eperjesiek dicsekszenek ugyan a maguk céhével, de ez voltaképpen nem egyéb, mint a királyi városokat megillető kiváltság, mely a kassaiakat épp ugy megilleti. (Ifj. Kemény Lajos: Adatok Kassa város 17. sz.-beli nyomdászatához. M. Kvszle, 1890. 90-91. l.)

A királyi megerősitést nyert *kassai céhlevél* legérdekesebb cikkelyei a következők: Minden könyvkötőlegénynek legalább egy évet kell mesterénél kitöltenie, mert ha idő előtt és ok nélkül távozik, a városba többé visszatérnie tilos. Remek gyanánt – régi szokás szerint – egy-egy fólió, nyolcad- és tizenkettedrétü könyvet meg egy ábécé füzetet kell tisztán deszkába kötni és célirányu csatokkal ellátni, még pedig két hét leforgása alatt. Ha a remeket elfogadják, az uj mester 15 rénes forintot fizet a céhládába s becsületesen megvendégeli a többi mestereket. Kassán egyszerre négy mesternél több nem lehet, kivévén, ha valamelyik mester fia akarna önállósulni. Nem céhbelieknek tilos a kompaktorok jelvényét kifüggeszteni,

s ha alattomos munkájukon rajtacsipik őket, minden müszerüket, kész munkájukat s anyagkészletüket a céh elkobozhatja s jótékony célra fordithatja. Az inaskodás ideje 4-6 évre terjed. A vándorlegények az atyamesterhez szállnak, aki három napig látja el őket. Ha ezen időn belől munkát nem találnak, fél tallér utiköltséggel el kell hagyniok a várost. Az atyamester pénztárát a legények tartják fenn, akik kéthetenkint összegyülnek nála s ilyenkor két-két garast fizetnek a társládába. A munkaidő nyáron reggeli 4-től esti 9-ig, télen reggeli 3-tól esti 10-ig terjed.

A kassai céh 1760-ban a mesterré avatást alaposan megnehezitette. Az uj rendelkezések szerint annak, aki Kassán mesterként akarna letelepedni, előbb ki kell töltenie az ottani kompaktoroknál az un. mesterévet. Vagyis egy évig legényként kell dolgoznia felváltva az összes kassai mestereknél, még pedig fél munkabérért. Ettől azonban a céh 40 frt lefizetése ellenében mentesitheti. A mesterré avatáskor a mesterek megvendégelésére 26 frtot, a közös céhládába 30 frtot s a templom részére 10 frtot kellett fizetnie. (Kemény Lajos: A kassai könyvkötőcéh történetéhez. M. Kvszle, 1918. 93. l.)

Az eredeti céhszabályzat igen megfelelt a könyvkötők izlésének: amikor 1705-ben a debreceni kompaktorok is céhbe álltak, a kassai szabályzatot tették magukévá, s átengedéséért 70 rénes frtot fizettek Kassa város tanácsának.

A királyi megerősitést nem nyert 1746. évi pesti céhlevél legfontosabb intézkedése, hogy valamely legény mesterré csak ugy avatható, ha a három mestermü elkészitésén kivül igazolja, hogy a kötelező négy évi szolgálatból harmadfelet idegenben töltött. A külföldi *vándorut* könyvkötőlegényeinknél egyébiránt ekkor már évszázados multra tekinthetett vissza. A már emlitett Steinhübel György, aki 1654-1660. a lőcsei Brever nyomdának dolgozott, ránk maradt vándorkönyve tanusága szerint 1660-64-ben bejárván Németország egy nagy részét, Boroszlóban elnyerte a „tökéletes legény" fokozatát, majd néhány hétig a lipcsei atyamesternél, Luncius Gáspárnál, azután Casper Antal braunschweigi, Ditmers János lüneburgi, Lehs János hamburgi, Harbort Jocek lübecki mesternél, Ernst Valter königsbergi mester özvegyénél, Krausz Márton danzigi atyamesternél és Lehman Pál boroszlói könyvkötőnél dolgozott. Vándorutjáról 1664. márc. 15-én érkezett vissza Lőcsére, ahol 20-án mesterré avatták, 25-én pedig elnyerte a polgárjogot. (Gulyás: Egy felsőmagyarorsz. könyvkötőcsalád följegyzéseiből. 7-17. l.)

A XVI. századi *könykötőmühely belsejét* Jost Amann egy metszetéből ismerjük (hasonmását l. Gulyás: A könyvnyomtatás Magyarországon a 15. és 16. sz.-ban. 246. l.) s hogy ez a kép a XVII. században sem módosult lényegesen, azt a könyvkötőmühely legrégibb hazai ábrázolása igazolja. (Hasonmását l. uo. 247. l.) Az ábrán látható számjegyeket az Orbis pictus szövege a következőképp értelmezi: 1. takarék: volumen; 2. szárassztani: tergere; 3. o^{e}szve illetni: complicare; 4. kalapácsolni (po^{e}ro^{e}llyel verni): malleare; 5. o^{e}szve ko^{e}tni: consuere; 6. prés: prelum; 7. sató: cochlea; 8. kerekes gyalu (metszo^{e}kés): Rotundus culter; 9. Bőr: corium; 10. kapcsok: ancinuli.

Az 1583-ban elhunyt Gallen János kassai könyvkötőmester hagyatéki leltára jó fogalmat nyujt a korabeli könyvkötőmühelyek berendezéséről és anyagi *értékéről*. A hagyatékban találtak két füzőállványt, 11 sajtót és két gyalut összesen 4 frt; 10 sárgarézbe vésett bélyegzőt 5 frt 15 dénár; 5 ónbélyegzőt 1 frt; 10 fába metszett bélyegzőt 1 frt 20 dénár; könyvekre való nagyobb és kisebb zárakat és csatokat 2 frt 50 dén.; egy könyvecske aranyfüstöt 30 dén.; görgetőket, 6 simitóvasat s egy abc készletet 8 frt; továbbá egy tégelyt, 3 csomag zsinórt s a könyvkötészethez szükséges apróbb vasszerszámokat 8 frt; végül egy sulykot 25 dénár értékben, valamint a könyvek betáblázására szolgáló deszkákat. (Gulyás: A könyvkötés. Az iparmüvészet könyve, III. 444-445. l.)

A sárospataki nyomdával kapcsolatos könyvkötészet *fölszereléséről* az 1666. évi leltár a következőképp emlékezik meg: „Compactoriához való vas szerszámok. Meg vadnak az régi inventálás szerént". (Ezeket az 1674. évi leltár igy részletezi: „Compactoriához való tizenhet czifrazo vas, egy ráspoly, és egy arany Lineat illető czifrazóvas".) Compactoriahoz való egyéb eszközök: Compactoriahoz való hoszu asztal Két sép ládájával, egyike plehes numer 1. Az Turculárok öregek numer 3. közép szerő nr. 4. Summa nr. 7. Varro láda hat vashoroggal együt numer 1. Aranyazashoz valo párna nr. 1. Mecző Gyalu kolcsostul nr. 1. Mecző Gyalu egy vasa nélkül nr. 1. Enyvező lábas réz serpenyő nr. 1. Könyvverő pöröly nr. 1. Fel kez verő nr. 1. Ollo nr. 1. Asztalosnak való hoszu nyeleő kés. nr. 1. keresztyen csinálta szaru nyeleő kés nr. 1. nintsen. Veső fa nyelestől nr. 1. az másik nintsen. Ráspolly nr. 1. Kés köszörülő aczél nr. 1. nintsen. Csiriznek való fa edény borosztájával (ecsetével) együt. nr. 1. Festekhez való borosta nr. 1. nintsen. Könyv hátát sinorozo öreg és apró deszka, sinorjával együt. nr. 2. Deszka gyalu vasastul nr. 3. Kétkez vono. nr. 1. Füresz, kesz eszközével, nr. 1. Vesszős gyertya tartó, hammu vésőstől nr. 1. nintsen. Formáló vas linea. nr. 1. Formáló fa linea. nr. 2. egyik nintsen. Simito csont nyelestőll. nr. 2. Sorof tablaja nelköll nr. 5. Bé sotulni valo deszka nintsen. Donat fedeléhez valo deszka tabla jó, nr. 48. Szenelő vagy szegő vas üstöczke vas lábastoll nr. 1." (Harsányi István: A sárospataki nyomda leltárai. M. Kvszle, 1926. 116-117., 120. l.)

Ami a kötések *technikai kivitelét* illeti, az ebben a korszakban a középkori kötésekétől alig különbözött. Az ivek a XVI. század végéig kizárólag kimagasló kötőre füzettek, amelyek a sarokrészen valódi bordákat alkottak. A XVII. századtól e *füzésmód* mellett, Franciaországból kiindulva, a beágyazott füzésmód is egyre jobban elterjedt. Ennek az a lényege, hogy a könyv sarokrészébe megfelelő számu rovátkákat fürészeltek, melyek az iveket összetartó lenzsinegek befogadására szolgáltak. Ennek az ujitásnak legfőbb előnye, hogy a sokszor otromba bordázatot eltünteti s hogy egyszerre több egyforma nagyságu kötet megfüzését teszi lehetővé. A valódi bordákat ilyenkor gyakran álbordákkal pótolták.

A könyvtestek *betáblázásához* használt deszkalapok még a XVIII. században is előfordulnak, de mellettük a vékony furnir- és kéregpapirlemezek is egyre sürübb alkalmazást nyernek. A kéregpapirlemezt igen gyakran maguk a könyvkötők állitották elő oly módon, hogy a makulatura iveket több rétegben egymásra csirizelték.

A könyvtestet a kötéstáblákkal szorosabban egyesitő *őrlapokhoz* (előzékpapirnak is nevezik) vagy egyszinü, vagy márványozott papiriveket használtak. Az őrlapok márványozása keleti találmány a XVI. század végéről. Európában legelőször Franciaországban alkalmazták, ahol Macé Ruette párisi papirkereskedő (1606-1638) találta ki gyártása titkát. Innen csakhamar európaszerte elterjedt. A XVII. század második felében a legjobb márványpapirokat Hollandiában készitették, mig a XVIII. században főleg a francia Le Breton gyártmányait kedvelték. Aranyos és szines virágmintás őrlapokat Délnémetországban és Felsőolaszországban használtak legelőször, még a XVI. században. Hollandiában és Angliában ez az őrlapfajta csupán a XVIII. században kezdett meghonosodni. Nálunk is ebben a korszakban gyakori.

A tükörsimára gyalult lapszéleket, az un. *metszést* többnyire nem hagyták azon fehéren, hanem szinezték, márványozták vagy arany-, ritkábban ezüstfüsttel boritották. Az aranymetszést gyakran márványozással s különösen diszes kötéseknél poncolással kombinálták. Az ilyen poncolt fémmetszés technikáját Steinhübel emlitett jegyzőkönyvében, mely több receptet tartalmaz, igy irja le: „A metszést előbb kend be hagymalével, azután végy tojásfehérjét s rakd fel az aranyat vagy az ezüstöt tetszés szerint, nyomkodd jól le gyapottal s hagyd megszikkadni. Ezután poncold meg kedved szerint". (Gulyás: Egy felsőmagyarorsz. könyvkötőcsalád stb. 15. l. Ugyanitt több alap receptjét is olvashatjuk. A legegyszerübb birsalmával elegyitett, apróra eldörzsölt cinóberből áll. A komplikáltabbak sorából ime a

párizi alap receptje: 1 lat tragantgummi, 1 lat Polis Armeni, 1 lat Sanguis Draconis és 1 lat sáfrány. Mindezt keverd jól össze és szürd át egy rongyocskán. Uo. 16. l.)

A táblák *boritásához* különböző fémlapokat, selymet, bársonyt, disznó- és borjubőrt vagy pergament alkalmaztak.

A kötések *árára* vonatkozólag eddigelé alig egy-két adat került elő. Igy tudjuk, hogy Päntl Mihály 1566-ban a pozsonyi kamara registrumát egy magyar forintért kötötte be. (M. Kvszle, 1914. 163. l.) Mandell Kristóf ugyanottani mester pedig a magyar udvari kamarának 1586-ban 3 registrumot 1 frt 20 dénárért (uo. 1932-1934. 45. l. Iványi Béla közl.) s 1593-ban egy nagy alaku registrumot 3 frt 20 dánárért kötött be fehér bőrbe, de utóbbi esetben a papirost is ő adta hozzá, ugyanekkor egy magyar kalendárium piros bőrkötéséért mindössze 20 dénárt számitott. (Ua. uo. 77. l.) 1577-ben a garamszentbenedeki apátság egy Graduale ujrakötéséért egy név szerint ismeretlen mesternek 4 frtot folyósitott. (Ua. uo. 81. l.) Nagykőrösön, mint fentebb láttuk, 1643-ban az Öreg graduál bekötésének puszta munkadija 3 frtra rugott. (Uj Universum, 3. 142-143. l.) Ugyancsak megemlitettük Hartmann János Ehrenfried kolozsvári mester 1710. táján tett ajánlatát, mely szerint egy-egy 8-rétü kötetet kapcsosan szattyánba 4, borjubőrbe 3 sustákért volt hajlandó bekötni. A nagyenyedi könyvkötők ugyanez időbeli árszabásához (Koncz József közli a Magyar könyvnyomdászok évkönyvében, 1883. 30. l.; emliti Dézsi M. Kvszle, 1899. 45. l.), sajnos, nem férhettem hozzá. Használható analógiaként azonban bemutatom azt a szerződést, amelyet Joh. Jac. Baier, az altdorfi akadémia igazgatója kötött 1733. aug. 10-én Ernst Friedrich Zobel ottani könyvkötővel. Eszerint egy francia bőrbe vagy disznóbőrbe kötött fóliánsért 1 frt 50 kr., egy kvártánsért 45 kr., egy oktáv kötetért 24 kr., egy 12-rét kötetért 18 kr.; egy pergamenbe kötött fóliánsért 1 frt, kvártánsért 30 kr., 3-rétü kötetért 15 kr., 12-rétüért 12 kr.; egy félbőrbe kötött fóliánsért 40 kr., kvártánsért 20 kr., oktáv kötetért 10 kr., duodéc kötetért 7 kr.; egy keményhátu papirba kötött fólióért 24 kr., in-quartoért 12 kr., in-8-ért 6 kr, egy tizenkettedrétü kötetért 5 kr.; egy-egy aranybetüs cim-nyomásért 5 kr.; s egy cimer rányomásért 1 krajcárt kellett fizetni. (Zentralbl. f. Bibl. 1884. 201-202. l.)

Az *egyszerübb* könyvtári kötések a XVI-XVII. században disznó- és borjubőrből készültek, s fedeleik német mintára *vakonpréselt* diszitményekkel voltak ellátva. E mellett egészen sima pergamenkötések, az un. hollandi kötések is igen elterjedtek. Utóbbiaknak sarkára tintával irták fel a könyv rövid cimét. A XVIII. században a márványozott borjubőr- és a sarkán szines bőrpajzskával ellátott pergamenkötések mellett a félbőr- és félpergamenkötések is felbukkantak. E félkötéseknél csupán a könyvek sarokrészét (hátát) és a fedőtáblák külső sarkait boritották bőrrel vagy pergamennel, mig a táblák többi felülete vagy csupaszon maradt, vagy pedig az őrlapokhoz használt márványpapirossal vonatott be. Ezeknél a könyv rövid cimét arannyal préselték a bordaközökbe vagy a sarokra csirizelt pajzskára.

A *diszesebb* kivitelü XVI. századi *vakon préselt* bőrkötéseink ékitéséhez szükséges görgetőket, apróbb bélyegzőket és nagyobb ducokat tulnyomórészt külföldről, elsősorban a protestáns német államokból szerezték be, de részben ezek mintájára itthoni vésnökökkel is készittették. Az ilynemü kötéseinken használt diszitmények főként a szász földön használtakhoz hasonlitanak; ezek a legkülönbözőbb helyeken és időben nyomtatott könyvek bekötésén fellelhetők.

Az egyik legkedveltebb *görgető minta* pl. az egyszerü palmettákkal ékesitett láncfonadék. Ezt vagy külső keret gyanánt, vagy – mint a középső hosszukás mező töltelékét – egyenkint vagy megkettőzve a semptei (1573), detrekői (1584), pozsonyi (1623, 1636), váradi (1647) és nagyszombati (1578, 1682) nyomtatványokon több mint száz éven át kisérhetjük végig. Ezen s más reneszánsz-stilusu görgetek sokszor 4-5 változatban is előfordulnak egy-egy kötésen, egymásba illesztett kereteket alkotva. Az igy támadt téglány alaku belső tükröt rendesen öt,

középütt és a sarkakban elhelyezett arabeszk, stilizált liliom, rózsa, szegfü vagy tulipán ékesiti. Gyakoriak a reneszánsz lombozatba tüzdelt apró medaillonok is, Luther, Melanchthon, Erasmus, a szász választófejedelem arcképével, továbbá az erkélyszerü fülkékbe helyezett allegorikus alakok Spes, Patien[tia], Fides felirattal s a bibliai jelenetek, melyek az angyali üdvözletet, Jézus megkereszteltetését, megfeszitését vagy a Szentháromságot ábrázolják. Mindezek a szászföldi kötéseknél használt görgetők szakasztott másai, s alkalmazásukban is ugyanaz a müvészietlen szellem érvényesült, mely nem hátrált meg attól, hogy, ha a helyi viszonyok ugy kivánják, lefejezzék vagy lábukban messék el az alakokat.

A vakon préselt kötések középső tükrébe a XVI. század nyolcvanas évei óta egy pár aranyos arabeszket vagy flórónt, sőt elvétve egy-egy bibliai jelenetet vagy reneszánsz szalagfonatot ábrázoló nagyobb ducot is alkalmaztak, ugyancsak aranynyomásban. Igy például az Országos Széchényi Könyvtárban van egy Sylvester-féle Uj Testamentum-forditás, melynek 1581-ről keltezett kötésén arany medaillonban Jézus megkereszteltetése látható.

A XVII-XVIII. században *gazdagabb aranyozásu diszkötéseivel* leginkább három városunk tünt ki, melyek a katolikus és protestáns irodalmi életnek is gócpontjai voltak. Ezek Erdélyben Kolozsvár, Magyarországon pedig Nagyszombat és Debrecen.

Kolozsvárt az öreg Apafi Mihály fejedelemsége idején, tehát a XVII. század hetvenes és nyolcvanas éveiben müködött egy vagy több igen ügyes, de előttünk ismeretlen nevü és nemzetiségü könyvkötő, akinek vagy akiknek munkáiból főleg az Erdélyi Muzeum szép és gazdag sorozattal dicsekedhetik. Anyaguk rendesen jó minőségü barna, fekete vagy vörös kecskebőr. Diszitményük jobbára egy vagy több, görgetővel előállitott keretből áll, mely vagy különféle virágokból font reneszánsz füzéreket, vagy kissé otromba metszésü mellképeket ábrázol. Ezen belől, a téglány alaku mező közepét rendszerint köralaku legyeződisz (pávafark) foglalja el, melynek egy-egy negyede a sarkakban, esetleg fele a harántoldalak mentén talál alkalmazást. A legyeződisz körül néha stilizált szegfüszálak vannak elhelyezve, a az üres felületeket nagybetüs felirások vagy apró csillagok födik. A legyeződisz csipkézete sokkal szegényesebb, mint nyugateurópai mintáié, léceit többnyire stilizált szegfü tölti ki.

Az első ilyen legyeződiszü kötés, mely Erdélyből ránk maradt, 1673-ból való. (V. ö. Tolnai Gábor: Legyező-diszes könyvkötések Erdélyben. M. Kvszle, 1939. 258. l., ábrázolva az I. táblán.) E legyeződiszhez az inspirációt valószinüleg az I. Rákóczi György tulajdonában volt 1608. évi hanaui Biblia kötése szolgáltatta. (Hasonmása uo. a VII. táblán.) Keszler József (Könyvkötészet. Könyvkiállitási emlék. Bp., 1882. 228. l.) ugy vélte, hogy e Biblia kötése magával a kiadással egykoru s Hanauban készült. Tolnai Gábor ezzel szemben megállapitotta, hogy a kötetet az 1620-as évek eleje és 1632 között Rákóczi átköttette, de semmiképpen sem Erdélyben, vagy ha mégis, csakis egy udvarában megfordult francia mester által. A Rákóczi-Biblia bekötésének „külföldi származása mellett bizonyit – irja – tábladiszének stilusa. Finoman elosztott diszitései, a tábla közepén a legyező-disszel összhatásában éppugy, mint részleteiben, annyira felette állanak a század második felében készült erdélyi legyező-diszes tábláknak, hogy lehetetlenség volna készitőjében erdélyi mestert sejtenünk". (I. h. 259. l.) Nagy a gyanum, hogy ez a kötés mégis csak Erdélyben, még pedig Gyulafehérvárt készült. Itt, mint láttuk, éppen ez idő tájt a lignitzi Effmurdt Jakab volt a fejedelmi könyvkötő, s ahol Bethlen Gábor kéziratos Graduáljának ma már elveszett „igen szép aranyos" bekötése is készült. Az hogy a félszázaddal későbbi kolozsvári pávafarkas kötések izlés és kivitel dolgában annyira elmaradtak, éppen nem zárja ki ezt a föltevést. Hiszen szerves fejlődésről ebben az iparágban nálunk alig lehet szó. Az emlékek müvészi és technikai szinvonala mindig a kivitelező mester képességétől és tudásától függött.

A manapság ismert legszebb kolozsvári kötéssel – az előtábla középveretén olvasható évszám tanusága szerint – 1722-ben láttatta el Bánffi György a Károli-Biblia várad-kolozsvári (1660-

61) kiadásának a kolozsvári református ekklézsia használatára felajánlott példányát. Ez éppen abban az időben keletkezett, amikor a kolozsvári könyvkötészet müvészi felfogás és kivitelezés dolgában valósággal mélyponton állt. A barna bőrrel bevont fatáblákon a Le Gascon-féle francia kötésekre erősen emlékeztető szalagmüben vázákból kihajló, erőteljes levelekkel dusan megrakott ágak láthatók, melyek stilizált szegfüben fejeződnek be, mig a levelek és kartusok közti területeken apró nefelejcs-szerü rozetták foglalnak helyet, hol elszórtan, hol meg filigrános indákba foglalva. A sarkokat és a középrészt, mely fölött és alatt egy-egy köralaku medaillonban nyolc apró, lángoló sziv csoportosul rózsává a már emlitett nefelejcs körül, aranyozott ezüst veretek diszitik. Ezek a kapcsolók pántjaihoz hasonlóan stilizált virágokat, illetve agyalfejeket tüntetnek föl. Az elülső födél áttört mivü középveretén a Bánffi-cimer a következő körirat kiséretében: „COM. GEORG. BANFI DE LOSONTZ IN SOLCOTDOBOCA (Sic!) COM. SUP. OFFERT IN PERPETUU ECCLEA REFORMATORUM CLAUDIOPOLIT ANNO DOMINI 1722". A hátsó födél teljesen azonos kivitelü középveretén, melyen a cimert egy rozetta helyettesiti, ez a körirat olvasható: „FACILIUS EST AUTEM COELUM ET TERRAM PRAEFERIRE QUAM LEGIS UNUM APICEM EI CADERE LUC. 16. W. 17". (Az elülső tábla hasonmását l. Az iparmüv. könyve. III. 448. l., a hátsó tábláét Romhányi i. m. XII. tábl.)

A XVIII. század elejére esik a *nagyszombati* könyvkötészet erős föllendülése. Mintái az un. jezsuita kötés bécsi és gráci termékeiben keresendők. E kötések sarka rendesen igen egyszerü, de annál pazarabb a táblák diszitése. Aranyozásuk egy, esetleg két csipkekeretből s többnyire leveles, vékony növényindákból áll, mely utóbbiakat vagy külön bélyegzőkből állitották össze, vagy egyetlen nagyobb duccal sajtolták a táblákba. A középdiszbe sokszor Jézus és a Boldogságos Szüz monogramja van beágyazva. (Képes ábrázolásuk pl. Az iparmüv. könyve. III. 449. l. és Romhányi i. m. VII., X., XI. stb. tábl.) Kisebb alaku könyveken a legyeződisz is előfordul, hol leveles indázatba foglaltan (ábrázolva Romhányi i. m. V. tábl.), hol meg erőteljes fogazott szélü levelekkel ellátott gallyakhoz illesztve, óriási tányérvirág gyanánt, amint ez külföldön, pl. Itáliában is gyakori. (Ábrája: Az iparmüv. könyve, III. 450. l.)

A XVIII. század huszas éveiben a nagyszombati kötések aranyozó technikája is erősen hanyatlik: fénye eltompul, szine vörösbe játszik s olyan durva nyomásu, hogy a rajzbeli finomságok teljesen elvesznek. Ehhez járul még a vaskosabb ezüst-bronz mind nagyobb térfoglalása, mely vagy egymagában, vagy aranyfüsttel kombináltan lép fel a nehézkes barokk diszitéseken. A technika ez eldurvulása korában kap lábra a nagyszombati naptárak diszkötésü példányain a nagylevelü lombos ékitmények alkalmazása, melyek középütt III. Károly, később Mária Terézia arcképét tüntetik fel országaik cimereitől körülvéve; a medaillon-szerü arckép fölött és alatt rendszerint harántfekvő téglány alaku ür van, melyet vagy feliratokkal vagy durva rajzu bibliai jelenetekkel töltöttek utólag ki. (Hasonmások: Az iparmüvészet könyve. III. 450. l. és Romhányi i. m. XIX. tábl.) A naptárkötések e diszitésmódja Ausztriából származott át hazánkba s nemcsak nagyszombati, hanem pozsonyi és soproni kalendáriumainkon is gyakori.

De nemcsak a vaskosabb, egy lemezről gépnyomással diszitett naptári kötések, hanem a *finomabb kézimunkát* igénylő motivumok is alkalmazásra találtak, bár szórványosan, hazánk egyéb városaiban is. A pozsonyi káptalani könyvtárban látható XVIII. századi kötések közül kiválik a Liber Congregationis Corporis Christi c. pozsonyi kézirat. Ez vörös alapon fekete szalagfonadékot tüntet fel, középütt apró vasakkal összeállitott hatalmas rozettával, sarkaiban naturalisztikus körömvirág ágakkal s a szalagfonadék között a barokkot jellemző rácsos disszel. Ennél is érdekesebb a lőcsei evangélikus templom sekrestyéjében őrzött 1724-i halléi német Biblia barna bőrkötése, melynek tábláit négyes karélyu fekete szalagfonadék között aranyos arabeszkek diszitik, aranymetszésébe pedig madarakkal tarkitott virágfüzérek vannak beponcolva. E Bibliát az elülső lapon olvasható latin bejegyzés szerint Brever János 1726.

dec. 11-én vásárolta 6 frt 6 dénáron Will Frigyes kézsmárki kompaktortól, a kötés valószinü mesterétől. Végh Gyula Kőszegről (Régi kőszegi könyvkötések. Vasi Szle, 1939., ill., de – sajnos – nem fényképfelvételek, hanem a szerző akvarelljei alapján!) B. Koroknay Éva Győrből (i. h., ill.) közölt egész sor többé-kevéssé sikerült, gazdagabb kézi aranyozásu kötést. Sajnos, ezek jobbára céhszabályokat s más levéltári anyagot boritanak, s bár ékes tanubizonyságai könyvkötőink technikai tudásának, de semmi közük a hazai könyvkulturához.

Egészen másfajta kötéseiről hires a kálvinisták Rómája, *Debrecen*. Itt valószinüleg a nyomdászattal egy időben, a XVI. század hatvanas éveinek elején honosult meg ez az iparág. Az Országos Széchényi Könyvtárban van egy 1582-ben Debrecenben készült barna bőrkötés, mely már a technikai tudás meglehetős magas fokáról tanuskodik. Egyszerü reneszánsz aranykereten belül, piros és zöld festékkel pettyezett alapon aranyos rozetták és a sarkakat kitöltő arabeszkek láthatók. Az elülső tábla közepét Lukrécia képe foglalja el tőrrel a szivében. Mig a hátsó táblát Themis istennő tölti ki, meztelen karddal és mérleggel kezében. A dombornyomásu alakok vörös, fehér és zöld festékkel szinezettek, ugy amint ez a szászországi kötéseknél is divatozott. A bélyegzők kétségkivül német eredetüek.

Fénykorát azonban a debreceni könyvkötészet a XVIII. század folyamán érte el, még pedig azokkal a festett és aranyozott pergamen kötésekkel, amelyeket a német szakirodalom „hamburgi", a magyar pedig „*debreceni kötések*" néven szokott emlegetni. Első hazai példája a kassai könyvkötőcéhkönyvnek a debreceni könyvkötők részére készült 1705. évi másolatát födi, melyről már megemlékeztünk, s amelyet hajlandók vagyunk debreceni munkának minősiteni. Hogy a debreceni kompaktorok hol ismerkedtek meg ezzel a technikával, németországi vagy németalföldi vándorutjukon-e, miként mi véljük, vagy pedig a debreceni vásáron, ahol Varju Elemér szerint a Károli-Biblia 1704. évi casseli kiadásának ilyen kötésü diszpéldányai kerülhettek eladásra (A „debreceni" kötés. M. Bibliofil Szle, 1924. 42. l.) az egyelőre eldöntetlen. Sajnos, egyetlen ilyen kötésü, 1704. évi magyar Biblia sem került eddigelé fölszinre. Varju föltevését arra alapitja, hogy „az irodalomban a legkorábbi ilyen kötés egy 1707-ben nyomott és 1708-ban Casselben, az ottani hercegi udvar könyvkötészetében bekötött biblián található (uo. 41. l.), ami persze távolról sem dönti el a kérdést, mert hiszen a német és holland köz- és magánkönyvtárak kötésanyaga még távolról sincs teljes egészében fölkutatva és publikálva! Annyi azonban bizonyos, hogy a század első feléből a könyvkötőcéhkönyvön kivül még két ilyenfajta kétségtelen debreceni kötés vált ismeretessé. Az egyik a debreceni csapók céhkönyvét boritja (leirja Romhányi i. m. 820. sz. a.), a másik a debreceni könyvkötőcéh belépési jegyzőkönyvét 1735-ből (uo. 843. sz.), melyet már Varju is ismert.

Nagyobb számban az 1750-1835-ig terjedő időközből maradtak ránk, amikor a debreceni könyvkötők „azt a szokást követték, hogy a kivánt remek munkákhoz a kollégium bibliothecájából kértek ki könyveket, amelyeket legjobb tudásuk szerint diszesen bekötve, a céhben történt bemutatás és elbirálás után visszaszolgáltattak a könyvtárnok kezéhez". (Varju i. m. 44. l.) Ily módon máig is megvan a *debreceni remekek* egy egész sorozata, melyek első belső őrlapján ékes latinsággal bizonyitja a kollégium egyik tisztviselője, hogy az illető uj mester melyik évben ajándékozta oda alkotását.

E mester-remekek, melyek legrégibbje Telegdi Pétertől való (1750) (leirja Romhányi i. m. 848. sz. a., hasonmása uo. a XXXII. táblán) egytől-egyig *fehér hártyából* készültek, gazdag festéssel és kézi aranyozással. A teljesen azonos két táblát, valamint a sima sarokrészt geometriai fonadék különböző nagyságu és alaku rekeszekre osztja, melyek pirosra, kékre, zöldre, sőt ibolyára festett alapján sugaras kerekek, diszedényből kihajló, erősen lombozott virágszálak, szegfü, karomvirág- és tulipánmotivumok, apró csillagok vannak arannyal bepréselve és gyakran kiszinezve. Kiemelendő sorukból Tóth István 1770-ben készült remeke (Ábrázolva: Az iparmüvészet könyve. III. 451. l, és Romhányi i. m. XXXV. tábl.). Ez a

szalagmü csinos alakulata és a használt diszitő motivumok izléses elrendezése tekintetében a legkiválóbb termékek egyike.

Festett hártyakötéseiért Debrecen mellett főleg *Kolozsvár* érdemel elismerést, ahol a XVIII. század hatvanas éveiben vált divattá, s Guttmann János (megh. 1831.) ügyessége révén igen magas szinvonalra emelkedett. Tarka pergamenkötések az ország egyéb helyein is készültek a XVIII. század második felében: igy Nagyszombatban és Pozsonyban.

A bőr- és hártyakötések mellett a középkorban kedvelt *bársony- és selyemkötések* divatja is tartotta magát. Igy megemlitjük az esztergomi főegyházmegyei kincstárban őrzött piros bársonykötéseket a XVI. század közepéről, melyek aranyozott ezüst sarokdiszeken és kapcsokon kivül középütt Kuthassy János győri püspök, illetve Oláh Miklós esztergomi érsek cimerével vannak ellátva. Kiemeljük az Országos Széchényi Könyvtár zöld bársonykötését 1627-ből, angyalfőkkel és virágokkal diszitett, öntött és vésett ezüst sarokkal, keleties izlésü középveretekkel és ezüst kapcsokkal. Végül Huszti Paradicsom kertecské-jének (Kolozsvár, 1698) két, meglehetősen gyarló izlésü, ezüst pántokkal diszitett példányát az Erdélyi Muzeum gyüjteményében találjuk. Ezek egyike zöld bársony alapon Tököli Imre cimerét, másika piros bársony alapon a gróf Pekry-család stemmáját tünteti fel. E két utóbbi imakönyv kötésének közel rokonságából következtethetjük, hogy ilyenek abban a korban nagyuri családainknál – akárcsak Németországban – közkedveltségben állottak.

Ilynemü XVIII. századi emlékeink: Kassa város emlékkönyve ezüst foglalatu piros bársonykötésben, a trencséni piaristák sárga bársony kötésü misekönyve vésett ezüst sarkokkal, középdudorral és pántokkal 1770-ből; a budapesti Egyetemi Könyvtár Nomina fratrum-ának kék bársonytáblái, középütt az Istenanya rézből való arcképével; s a század legvégéről az egykori Ernst-gyüjteményben volt zöld bársonykötés, vésett virágdiszü sarokveretekkel s középütt a Bethlen-cimerrel, mely köriratában az egykori tulajdonos, Bethlen Rozália nevét tünteti föl. (Utóbbi hasonmása Végh Gyula akvarellje nyomán Romhányi i. m. II. tábl., szines hasonmásban: Régi magyar könyvkötések Végh Gyula szines rajzaiban. Bp., 1936. c. kiadvány VIII. tábl.) A különösen Angliában kedvelt, de a XVII. és XVIII. század folyamán Németországban és Hollandiában is elterjedt himzett kötésekre is akad hazánkban példa. Fölemlithetjük a bencések *pannonhalmi* könyvtárából Salagius István De statu ecclesiae-jének arany paszománttal és pettyekkel kivarrt vörös bársonykötését, valamint a kalocsai székesegyház egy misekönyvét, melynek kötése korállgyönggyel s magas ezüsthimzéssel van diszitve. Mindkettő a XVIII. századból való.

Végül megemlitjük, hogy szórványosan domboritott, vésett és áttört mivü *fémkötések* is előfordulnak ebben a korszakban. A fémlapokkal boritott kötés divatja a XVI. században a görögkeleti egyház szerkönyveinél tartotta magát, melyekből érdekes sorozat volt látható a milléniumi kiállitás (1896) történelmi csoportjában. Példának felhozzuk a komáromi görögkeleti egyházközség orosz Bibliáját. A kötés előlapjának közepét a Megfeszitett Üdvözitő, az oldalpántokat a tizenkét apostol képe, alsó és felső peremét pedig cyrill betüs felirat foglalja el. A hátsó lapon, hasonló kivitelben és elosztásban Krisztus a limbusban s a tizenkét próféta képe látható. (Az elülső födél hasonmása: Az iparmüvészet könyve. III. 401. l.)

A XVI. század végéről s a XVII. század elejéről több finom, aranyozott ezüst filigránból készült könyvfedél van a Magyar Nemzeti Muzeum Történeti Osztályában. Ezeknek sarkait, közepét és csatjait erdélyi zománcu rozetták és boglárok, valamint drágakövek diszitik. Egyiküket (hasonmása: Az iparmüvészet könyve. III. 402. l.) niello ékitmények, filigránmü, zománcos rozetták s két tojásidomu szerpentin intaglio diszitik; az utóbbiak egyike a Megváltó feltámadását, másika Krisztus megvesszőztetését jeleniti meg. A XVIII. század elejéről való sikerült erdélyi ötvösmunka a győri székesegyház kincstárában egy francia Officium domboritott ezüstboritéka, melynek előlapja Krisztus és a két lator megfeszitését, hátlapja

pedig a keresztlevételt ábrázolja barokk kapuzatba foglaltan. (Leirása: Romhányi i. m. 3. sz., hasonmása az I. táblán.) Ennél is ujabb a brassói Sz. Mihály székesegyház egy görög Evangéliumának (Bucuresti, 1748) piros bársonykötése, melynek dombormüves aranyozott ezüst tábláit az 1766-ban elhalt May Mihály brassói ötvösmester 1753-ban készitette. (Leirása Romhányi i. m. 7. sz.) Van még e korból számos sima bőrkötés is, hatalmas öntött és áttört mivü ezüst veretekkel, melyek néha szines bársonyalapról emelkednek ki. Történelmi nevezetességü I. Rákóczi György fekete chagrin kötésü Bibliája, melynek sarkait egy-egy liliomban csucsosodó barokk keretbe foglalt angyalfő, s közepét a tulajdonos köriratos cimere foglalja el. (Hasonmása: Az iparmüvészet könyve. III. 403. l.)

VI. KÖNYVCENZURA ÉS NYOMDAI PRIVILÉGIUM

A könyvnyomtatás hozta létre a *cenzurát*, vagyis a kiadásra kerülő könyvek vallási, majd állami szempontból való előzetes elbirálásának intézményes kialakulását.

A cenzura eleinte az *egyházi hatóságok* helyi intézkedése volt. Igy a mainzi püspök már 1486-ban elrendelte, hogy a könyvnyomtatóknak az egyházmegye egész területén a könyveket elbirálás végett be kell mutatniok; az ez ellen vétők birságát száz aranyforintban szabta meg. Franciaországban a párizsi egyetem gyakorolta a király megbizásából a cenzurát. A kölni egyetemet pedig 1497-ben a pápa hatalmazta föl erre. 1501-ben azután a későbbi VI. Sándor pápa az egész Egyházra nézve egyetemes érvényü cenzuraszabályzatot dolgozott ki, amelyet az 1515. évi lateráni zsinat véglegesen megszövegezett. A tiltott könyvek első jegyzékét Index librorum prohibitorum cimen 1564-ben állitotta egybe a tridenti zsinat.

A *reformáció*, amely a szabad bibliaértelmezés jelszavát irta fel zászlajára, e jelszóval szöges ellentétben nemcsak nem törölte el a cenzurát, hanem teljes egészében fenntartotta. A protestáns Angliában például a parlament 1637-ben végleg rendezte s a legelőkelőbb közjogi méltóságok viselőire bizta a különböző szakcsoportokra osztott könyvek előzetes felülvizsgálását.

De nemcsak a katolikusok és a protestánsok, hanem a *szabadgondolkodók* is szivesen éltek a cenzurával, amikor ellenfeleik elhallgattatásáról volt szó. Igy a francia felvilágosultság egyik vezéralakja, Diderot nemcsak résztvett mint cenzor a XVIII. században már teljesen államivá lett francia cenzura müködésében, hanem mindent elkövetett, hogy pl. Morellet abbé egy nemzetgazdasági munkájának kinyomtatását meghiusitsa. Voltaire pedig, aki maga is annyit szenvedett a cenzurától, valóságos hajtóvadászatot rendezett irodalmi ellenfeleire.

Hazánkban a XVI-XVII. század folyamán ott, ahol a Habsburgok voltak az urak, a *katolikus* szellemü *cenzurát* gyakorolták. Ferdinánd király már az 1553. évi soproni országgyülésen szóvátette a tévtanokat terjesztő könyvek ügyét, és a vallásügyi cikkekhez még azt a záradékot is kivánta csatolni, hogy a könyvnyomtatók és könyvkereskedők ezentul csak püspöki jóváhagyással ellátott könyveket adhassanak ki és árusithassanak. A karok és rendek azonban válaszukban kifejtették, hogy „erre nézve a karok és rendek a maguk részéről mitsem határozhattak, minthogy nincs tudomásuk arról, hogy birtokaikon ily könyveket nyomtatnának". (XXIV. Art.) Schermann Egyed az országgyülést „hazugsággal" vádolja meg, mert – szerinte – „huszonnyolc protestáns nyomda létezett ekkor". (Adalékok az áll. könyvcenzura történetéhez. Bp.,1928. 7. l.) De Schermann téved. Az országgyülés igazat mondott. A történeti Magyarország területén 1553-ban nem huszonnyolc, hanem mindössze három nyomda müködött, s ez a három is Erdélyben.

A katolikus szellemü cenzurát azután Miksa király 1574-ben *rendeletileg* léptette életbe. De hogy kik voltak a rendelet intézményes végrehajtói, az eddigelé nincs kideritve. Valószinü,

hogy miként Ausztriában, nálunk is a püspökök voltak a cenzorok. (L. Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon. Bp., 1888. 7. l.) Annyi tény, hogy már 1560-ban Oláh Miklós a nagyszombati polgároknál házkutatást tartott s a gyanusnak tetsző könyveket elvitette. Ugyanekkor a besztercebányai könyvkereskedőnek egész könyvkészletét lefoglalták és lebélyegezték, majd Péchi Gáspárt a császár parancsával Besztercebányára küldték, hogy a könyvkereskedőt megkötözve Bécsbe szállittassa. Utóbbi azonban jóakarói figyelmeztetésére kereket oldott, s Péchi dolgavégezetlenül tért vissza Bécsbe. (Kemény Lajos: Adalékok a kassai könyvmásolók stb. történetéhez. M. Kvszle, 1910. 190. l.) XIII. Gergely pápának 1574. május 15-én Miksához intézett brevéjéből kitünik: az esztergomi érsek igéretet tett arra nézve, hogy az ujonnan megjelent könyveket hozzáértő katolikus emberekkel átvizsgáltatja és megbünteti azokat, akik titokban eretnek könyveket adnak el. (Molnár Imre: A cenzura története Magyarországon 1600-ig. Bp., 1912. 53. l.)

De a városi *világi hatóságok* is vállalkoztak rá, hogy cenzurázzák a területükön müködő könyvnyomtatókat. Igy Bártfa város tanácsa 1579-ben igéretet tett arra, miszerint gondja lesz, hogy a felügyelete alatt müködő Gutgesel ne nyomtasson ki semmi olyant, ami a katolikus vagy a luteránus vallással ellenkezik. 1581-ben a kassai városi tanács felelősségre vonta Károlyi András református lelkészt „wegen seine falschen ausgegebenen bücheln", majd pedig elkoboztatta könyveit s neki magának meghagyta, hogy három napon belül hagyja el a várost. Néhány évvel később Wedan Ferenc kassai magyar prédikátornak is távoznia kellett Kassáról egy Kálvint dicsőitő irat terjesztése miatt. (Schermann Egyed: A prot. egyházak censurája. Pannonhalmi Szle, 1930. 35. l.) 1615-ben Kassa város tanácsa egy hiján megsemmisitette Bocatius Horrens cometa c. müvének Fest János ottani nyomdász készitette összes példányait, mivel a szerző nem mutatta be előzőleg munkáját a városi tanácsnak. (M. Nyomdászat, 1884. 51. l.)

Egyébiránt „az állam cenzurajogának gyakorlása körül – Acsády szerint (Magyarország Budavár visszafoglalásának korában, Bp., 1886. 316. l., idézi Schermann: Adalékok az áll. könyvcenzura történetéhez 13. l.) – a legnagyobb *zürzavar* támadt. Hol a király fordult a megyékhez, hol a megyék fordultak a királyhoz vagy a nádorhoz védelmet kérni bizonyos iratok vagy nyomtatványok ellen. 1642. augusztus 5-én kelt rendeletével III. Ferdinánd utasitotta Zemplén-megyét, koboztasson el bizonyos rágalmazó iratokat és szolgáltassa be őket. 1666-ban viszont a felsővidéki megyék kérték Wesselényi nádort, hogy mivel a jezsuiták „fertelmes és gyülölséges" verseket tettek közzé, kutattassa ki a szerzőt és példásan fenyitse meg. 1671-ben Pálffy Tamás nyitrai püspök a pozsonyi kamarát utasitotta, hogy a király nevében az Austriaca austeritas c. 'mocskos könyv' eredete iránt tartson vizsgálatot".

Végül is az uralkodó Szelepchény György esztergomi érsek, királyi helytartót bizta meg az ország cenzura ügyeinek *legfőbb intézésével*, miként ez Szelepchénynek 1673. junius 7-én Kassa városához intézett,de valószinüleg egyéb városi és megyei hatóságoknak is megküldött iratából kitetszik. „Mivel a könyvnyomtatók és könyvkereskedők utján – irja az érsek – mindenféle baj szokott becsuszni, azért kellő megfontolás után az ő Felségétől ránk ruházott hatalmunknál fogva felszólitunk, hogy komolyan figyelmeztessétek az összes nyomdatulajdonosokat és könyvkereskedőket, hogy egyikük se merjen valami könyvet kinyomatni vagy a máshol nyomtatottat Magyarországra behozni, mielőtt átvizsgálás és jóváhagyás végett hozzánk nem küldte, az ő Felségétől megszabandó sulyos büntetésnek és az ilyen könyvek elkobzásának terhe alatt". (Schermann uo. a Tört. Tár. 1896. 730. l. közlése nyomán.) Szelepchény érsek, majd Esterházy Pál nádor a könyvek cenzurálásával Szentiványi Márton jezsuita professzort bizta meg s egyuttal fölhatalmazta, hogy ha a munkát egymaga nem győzné, helyettes cenzorokat fogadhasson fel. Szentiványi megbizatását I. Lipót király 1688-ban a maga részéről is megerősitette. Szentiványi e tisztét 1705-ben bekövetkezett haláláig töltötte be. (Schermann uo. 11-13. l.)

Az állami cenzura mellett vigan müködött a *protestáns* felekezeti cenzura is. Igy Melius teljesen a cenzura szellemében járt el a tiszántuli unitárius papokkal szemben, amikor könyveiket elégettette s őket magukat ekklézsiájukból kiüzette vagy börtönre vettette. (L. erre nézve Kiss Ernő: Dávid Ferenc. Kolozsvár, 1910. 79. l.) A későbbi időkből pedig több adatunk van arra, hogy a protestánsok, luteránusok és kálvinisták egyaránt, formális cenzurát gyakoroltak. Igy Ruttkai István, a királyi tábla esküdt jegyzője Vass Mihály kassai főbiróhoz intézett latin nyelvü prózai és verses köszöntése (RMK. II. 469.) Reich Joachim kassai evangélikus német lelkész és egyházi felügyelő „approbatio"-jával ellátva jelenik meg, mely megállapitja, hogy ez az apróság semmi olyant nem tartalmaz, ami az ágostai hitvallással vagy az emberiességgel ellentétben állanak.

Debrecen város tanácsa 1633-ban Fodorik Menyhért könyvnyomtatóval szerződésre lépvén, kiköti, hogy a tipográfus „semminemü ujitást a könyveknek kibocsátásában, sem valami hiábavaló pasquilust, de kiváltképen theologiat az városnak becsületes prédikátori és az becsületes tanács hire nélkül kibocsátani ne merészeljen". (L. Csürös i. m. 99. l.) S hogy a „becsületes tanács" ezt a kikötést mennyire szigoruan vette, arra bizonyság Töltési István esete, akit a főbiró lecsukatott, mivel Pósaházi Jánosnak Cocceius (Koch) és Cartesius (Descartes) ellen irt munkáját engedély nélkül merte kinyomtatni. (Ezt az adatot a debreceni egyházmegye jegyzőkönyvéből Révész Imre közölte először az Emlékbeszédek... két veterán nyomdász emlékünnepélyekor. Debrecen., 1874. c. müben A debreceni nyomdászat első korszakáról publikált dolgozatában. Innen vette át Ballagi Aladár i. m. 77-78. l., rendes szokása szerint forrásra hivatkozás nélkül, s a forrást idézve Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon. Bp., 1888. 13. l., s utóbbiból Schermann Pannonhalmi Szle. 1930. 39. l.)

Kassa város tanácsa 1644. február 4-i ülésén ugy határozott, hogy az „ujfalusi Praedicator" – Kassai András – kinyomatni szánt traktátusát csak abban az esetben segélyezi, ha „elsőben mind Madaras Mártony eperjesi magyar prédikátor s mind pedig Kótay Jakab (kassai evangélikus lelkész) uraméktól testimoniálist" hoz, mely szerint „az kibocsátandó tractatust ő kegyelmek revideálván approbálták és méltónak nyomásban való kibocsátásra itélték volna". (Kemény Lajos: Kassa 17. századbeli könyvnyomtatói. M. Kvszle, 1889. 233. l.) Drégely-palánki János tállyai református prédikátor Conciones in catechesim c. irt magyar nyelvü prédikációs kötete (RMK. I. 1420.) 1667-ben Kassán Tarpai András „az Ungvári Reformata Ecclesiának együgyü Lelki Tanitója, és a környékbeli egyházi rendnek Esperestye" Ungvárt 1666. december 15-én kelt következő szabályszerü imprimaturájával hagyta el a sajtót: „Ez könyvben meg-irattatott Praeddicatiokat én nagy részre a'mint sok foglalatosságim ko^{e}zo^{e}tt érkeztem: meg-olvastam. Mellyben nem vo^{e}ttem semmit eszemben, melly az igaz Reformata tudománnyal, és a valóságos kegyességgel ellenkeznék". 1673-ban pedig a tiszántuli református egyházkerület superintendensének egészen szabályszerü approbatiojával került ki egy teológiai munka a debreceni sajtóból. (Köleséri Sámuel: Arany alma. RMK. I. 1144. l. Csürös i. m. 115. l.)

Aki ezt elmulasztotta, az a legnagyobb kellemetlenségeknek tette ki magát, és a könyvnyomtatót. Igy például az 1705. junius 21-22-én tartott tarpai közzsinat „kemény büntetésre" itélte Bonyhai Márton vámospércsi rektort, mivel a superintendens tilalmának fittyet hányva „egy haszontalan silány könyvet mert nyomatni" s egy füst alatt meginti a debreceni tipográfust, hogy „se kicsin, se nagy müvet a superintendens vagy valamely esperes helybenhagyása nélkül nyomatni ne merjen, mert különben excommunikáltatik". (L. Tóth Sámuel: Kivonatok a tiszántuli egyházkerület jegyzőkönyveiből. Debreceni Protestáns Lap, 1333. 306. l. Idézi Dézsi Lajos, M. Kvszle, 1895. 288. l. és Zoványi Jenő uo. 1929. 88-89. l.) Hogy mi lehetett ez a „haszontalan silány könyv", nem tudjuk, mivel egyetlen példánya sem maradt reánk. Bizonyára azért nem, mert – mint Dézsi véli – az összes példányokat elkobozták. Dézsi

ugy sejti, hogy valami sikamlós tárgyu elbeszélés vagy monda lehetett. Zoványinak viszont az a nézete, hogy „a legnagyobb valószinüséggel egyházi érdekünek kellett lennie”.

Erdélyben a cenzura első megnyilvánulása az 1545. évi *meggyesi zsinaton* hangzott el, amikor kimondták, hogy a templomi használatra szánt iratokat a zsinórmértékül szolgáló ágostai hitvallás szerint kell elbirálni. Honterus pedig 1547-ben kiadott agendájában ekként rendelkezik: „Semmiféle könyvárus ezentul haszontalan és elvetett könyveket ne vigyen be Erdélybe, sem pedig ujonnan beszállitottakkal ne kereskedjék, mielőtt az illető hely tudós férfiai át nem nézik és jóvá nem hagyják. Mivel ugyanis kevesen értenek a megválogatáshoz és gyakran a silányakat a jobbak helyett veszik meg, azért a belőlük kellő itélet nélkül meritett vélemények által megrontják és félrevezetik a népet. Ennélfogva félni kell, hogy miként egykor a könyvek hiánya, ugy most az egyre megjelenőknek különfélesége és sokasága sokat árt a jámborságnak”. (Idézi Schermann Egyed, Pannonhalmi Szle, 1930. 27-28. l.)

S hogy ez lett az *államhatalom* hivatalos felfogása is, azt több adat bizonyitja. Alighanem ilyen tiltott könyvek terjesztése miatt vetették fogságba 1561-ben Gyulafehérvárt Guttler Gáspár eperjesi könyvkereskedőt, akit azután Eperjes város közbenjárására bocsátottak szabadon. (Kemény Lajos: Adalékok a kassai könyvmásolók stb. történetéhez. M. Kvszle, 1910. 190. l.) Az unitárius Catechismus (RMK. II. 99.) 1566-ban fejedelmi jóváhagyással látott napvilágot. Csáky Mihály kancellár pedig 1570. február 10-én János Zsigmond nevében ráparancsolt Meliusékra, hogy „vessenek már véget örökös szidalmaiknak és ne nyomassanak ki semmi ujitást sem az egyház itélete és a fölség beleegyezése nélkül”. (Kiss Ernő i. h.)

Báthory István, a luteránusok medgyesi zsinatára hivatkozva, 1572. szeptember 17-én elrendeli, „hogy a nyomdák ezentul egész Erdélyben és Magyarország hozzá kapcsolt részeiben egy irónak is akár régi, akár uj legyen, bár legkisebb müvét és irását is, az ő megegyezése és engedélye nélkül, lefoglalás és minden javaik elkobzása büntetése alatt, az országban szét ne hordozzák, ne árulják s el ne adják. Megparancsolta azért az ország minden urainak, nemeseinek, tisztviselőinek, városok elöljáróinak, harmincadosoknak és vámszedőknek stb., hogy ezentul ha bárhol, bármi helyen fejedelmi helybenhagyás nélkül nyomtatott ily könyveket és irásokat találnának, az illetőknek minden javait a fiskus nevében foglalják le és vegyék el s harmadrészüket maguknak tartván meg, két részt a fejedelmi kincstárba szolgáltassanak be”. (Jakab Elek: A cenzura története Erdélyben. Figyelő, 1881. X. 161. s köv. lapokon. A rendelet latin szövegét Nagyszeben város és a szász egyetem levéltárában őrzött eredetiről közölte Iványi Béla M. Kvszle, 1932-34. 14-15. l.) S hogy ez az intézkedés nem volt pusztán irott malaszt, azt Báthory Zsigmond Gyulafehérvárt 1582. junius 24-én kelt rendelete tanusitja, mellyel Gallen János kassai könyvárust fölhatalmazza, hogy a külföldről behozott könyveit – hacsak tiltott vagy gyanus dolgokat nem tartalmaznak – a fejedelemség területén mindenütt árusithassa. (Ernyey József: Adalék a XVI. századi hazai könyvkereskedelemhez. M. Kvszle, 1928. 85-86. l.) Különös szigorral járt el Báthory Zsigmond fejedelem Enyedi György unitárius püspök hátrahagyott müvével, az Explicationes locorum veteris et novi Testamenti-vel (Hely és év nélkül. Kolozsvár, 1598-99. RMK. II. 281.) szemben. Nemcsak hogy megtiltotta forgalomba hozatalát, hanem számos példányt el is égettetett belőle. (V. ö. Gulyás: A könyvnyomtatás Magyarországon stb. 109. l.)

„Az erdélyi sajtó – irja Jakab Elek (i. h.) – csak később, Bocskai és Bethlen Gábor alatt szólalt meg ismét szabadabban, mig a többi fejedelmek s a gyakori anarchiák idején vagy erősebb guzsba volt kötve, vagy legalább is igen, ortodox protestáns irányban volt korlátozva. Teljes sajtószabadságról természetesen Bethlen Gábor idejében sem lehet beszélni. Hiszen az általa alapitott gyulafehérvári főiskola statutumaiban elrendelte, hogy a tanárok semminemü akár kicsiny, akár nagy irást ne adjanak nyomdába az összes tanárok előzetes birálata nélkül s meghagyja a főiskolai nyomdának, hogy „semmit ki ne nyomtasson, ami a tanács birálatát ki nem állotta”. (Schermann, Pannonhalmi Szle, 1930. 39. l.)

Az erdélyi reformátusok egyébiránt előzetes cenzura nélkül is értették a módját, hogy adandó esetben mint kényszeritsék a szerzőt egy vagy más okból kellemetlen munkája utólagos visszavonására. Példa rá Misztótfalusi Kis Miklós tragikus esete 1698-ban. Lehet, hogy ez birta rá Debreczeni Ember Pál, akkor szatmári lelkészt, hogy Garizim és Ebál (RMK. I. 1650.) c. müvéhez, melyet Kolozsvárt Kisnél nyomatott ki 1702-ben, kikérje Kotsi Csergő János debreceni református püspök approbációját.

Hogy cenzura nélkül mennyire nem lehetett el ez a korszak, azt érdekesen illusztrálja II. Rákóczi Ferenc esete. Eleinte a *kuruc fennhatóság* alatt álló területen ki-ki azt nyomathatta ki, amit akart. Minthogy azonban e szabadságból kifolyólag a fejedelmet és párthiveit támadó iratok is megjelentek, a szövetségi kormánytanács 1707. évi rozsnyói ülésén szépen visszaállitotta a cenzurát, s annak gyakorlását vallási, erkölcsi, társadalmi müveknél, tankönyveknél s más efféléknél két-két szenátorra bizta, a tisztán politikai vagy katonai müvek előzetes elbirálását a fejedelemnek és udvari kancellárjának, illetve Bercsényi fővezérnek tartotta fenn. (V. ö. Thaly Kálmán: Könyvvizsgálat a Rákóczi-korban. M. Kvszle, 1895. 370-371. l.) Persze a sajtószabadság rövid évei alatt sem maradt megtorlatlanul a kuruc érdekek sérelme. Igy az 1705-re szóló Lőcsei kalendáriumot, mely az 1704. évi hazai eseményeket labanc szellemben adta elő, Rákóczi Galgóc várában 1704. december 20-án kelt rendeletével elkoboztatta. (Steinhofer Károly: A könyv története. Bp., 1915. I. 34. l.)

III. Károly király 1720-ban a könyvbirálatnak Szentiványi halálával elárvult vezetését a *nagyszombati egyetem* kancellárjára bizta, de már 1725-ben megváltoztatta ezt az intézkedését s utasitotta a könyvnyomtatókat, hogy a hit- és erkölcstani müveket az *egyházi* (megyéspüspöki), a többieket pedig a *világi* (városi, illetve vármegyei) *hatóságok* előzetes jóváhagyásával nyomtassák ki és sajtótermékeikből félévenként 3-3 kötelespéldányt terjesszenek be a helytartótanácshoz. Egy 1730-ban kelt rendelet ez intézkedéseken csupán annyit változtatott, hogy a politikai jellegü müvek előzetes elbirálását a *helytartótanácsnak* tartotta fenn s emellett a külföldi kiadványok forgalomba hozatalát a könyvvizsgálók kedvező véleményétől tette függővé. Mivel a megyéspüspököktől kirendelt revizorok igen késedelmeskedve végezték feladatukat, 1747-ben hét, kizárólag ezzel foglalkozó pozsonyi jezsuita bizatott meg a könyvek revíziójával és cenzurálásával, akik fejenkint évi 200 frt fizetést huztak. (L. Schermann: Az állami könyvcenzura. 26. l.)

Az ebből az alkalomból kiadott nyolc pontból álló részletes *utasitás* főleg a külföldről behozott könyvek revíziójával foglalkozik. A sajátképi cenzuráról, vagyis a kinyomtatásra váró könyvek előzetes elbirálásáról csupán a 6. pont intézkedik, mely szigoruan meghagyja a cenzoroknak, hogy gondosan ügyeljenek a könyvnyomtatókra, nehogy bármit is kinyomtassanak „előzetes alapos cenzura nélkül". (Uo. 27. l.) Véleményünk szerint az előzetes cenzurával azért bánik el ilyen sommásan ez a rendelet, mivel azt továbbra is a helyi hatóságok látták el. Igy például a debreceni nyomdára nézve a cenzurát maga a városi tanács gyakorolta, s ettől a jogától csupán 1752-ben fosztatott meg, mivel elnézte, hogy a Molnár Gergely-féle latin grammatika 1752-i kiadása II. Rákóczi György fejedelemről dicsérő szavakkal emlékezik meg. A tanács azonban nem nyugodott bele a helytartótanács e szigoru rendelkezésébe, küldöttséget menesztett magához a királynőhöz, s ez a küldöttség nem is járta meg hiába Bécset: „Az 1754. julius 19-i egyháztanácsülésen arról számolhatott be Domokos Márton főbiró, hogy a város ujra megkapta a könyvvizsgálás jogát. Azonban, mivel „a Revisionak és Censurának nagyobb vigyázással kell folyni", ezentul a tanácsból két s a debreceni papok és tanárok közül három jelöltetett ki cenzornak". (Csürös i. m. 216-217. l.)

Csürös ebben az incidensben különös protestáns sérelmet s a debreceni nyomdát megfojtani törekvő jezsuita aknamunkát lát, szerintünk teljesen alaptalanul. Hiszen pár évvel utóbb, 1759-ben a jezsuita vezetés alatt álló nagyszombati egyetem még sokkal rosszabbul járt, mint 1752-ben Debrecen városa. Busenbaum Herrmann S. J. Medulla theologiae moralis c. köny-

vének a nagyszombati nyomdából 1759-ben kikerült második kiadása néhány részletével magára vonván a Szentszék nehéztelését, a bécsi udvar nemcsak hogy az örökös tartományokból tiltotta ki, hanem Magyarországon való terjesztését is megakadályozta. Egyuttal megvonta az egyetem cenzurázó jogát, akárcsak a debreceni városi tanácsét, de azzal a jelentős különbséggel, hogy többé nem is adta vissza! (Egyet. nyomda tört. 89. l.)

Egyébiránt Mária Terézia már 1754-ben Bécsbe akarta áttenni a magyarországi kiadványok cenzurálását s erről csakis a nyomdászok költségeire való tekintetből mondott le. A külföldi könyvek revizióját azonban a királynő 1757-ben teljesen alárendelte a janzenista Van Swieten vezetése alatt müködő *bécsi cenzurának*, mely jóval liberálisabb volt, mint a pozsonyi és nem egy olyan kiadvány behozatalát megengedte, amit a pozsonyi páterek eltiltottak. (Schermann: Az állami könyvcenzura. 34. l.) Éppen ezért Mária Terézia a magyar cenzura vezetőségének több izben megküldte miheztartás végett a bécsi cenzura szabályzatát. Sőt, 1767 végén elrendelte, hogy a bécsi szabályzat Magyarországon is minden tekintetben követendő. Ez többek közt előirja, hogy minden nyomdába adandó kéziratot két egyező másolatban kell a cenzurahivatalhoz benyujtani, melyek egyike ellenőrzés céljából visszatartandó, mig a másik példány, ha kinyomatása nem esik kifogás alá, „imprimatur", ha pedig nem engedélyeztetett, „non licet" jelzéssel adandó vissza a feleknek. (Uo. 45. l.) 1771-ben azután a magyar királyi kancellária maga kérte, hogy a pozsonyi revizorok munkáját Bécsben vizsgálják felül és intézzék el végérvényesen, ugyhogy 1772-ben a magyar cenzura jóformán a bécsi könyvvizsgálat expediciós hivatalává degradálódott.

Erdélyre nézve (l. Jakab i. m. 166-174. l.) Mária Terézia 1753. május 2-án a fejedelemség főkormányához intézett leiratában elrendelte, hogy a királyi *főkormányszék* ezentul minden sajtó alá adandó müvet előzetes vizsgálatra maga elé terjesztessen, s azt vizsgálja meg, vagy ha erre érkezése nem volna, „jámbor, tudós, e célra alkalmas férfiakkal" biráltassa el. A kézirat elejére iktatandó engedély nélkül „kinyomatni és árusitani ne engedje, a tilalomszegők ellen vétségükkel arányos büntetést alkalmazván". (Jakab i. h. 166. l.) Majd 1769. február 4-én kelt leiratával megalakitotta Bajtay József erdélyi püspök elnöklete alatt a Comissio Censurae Librorumot, melynek tagjait az elnök az erdélyi főkormányszék elnökével egyetértve az ottani tanácsosok közül ugy tartozott egybeállitani, hogy a bizottságnak két katolikus és egy-egy református illetve evangélikus vallásu tagja legyen, akikhez még egy katolikus vallásu jegyző járult.

A királynő 1770. május 4-én kelt leirata szerint a *cenzurabizottság* tagjai Kornis Mihály és Kemény Ferenc katolikus, Bánffi Farkas református és Hutter Mihály evangélikus főkormánytanácsosok lettek, mig a jegyzőt a főkormányszék Éltes István és Biró Antal közül választhatta. A rendelet eltiltja a bizottságot attól, hogy a polgárok házában kutasson tiltott könyvek után, de kötelességévé teszi, hogy eltiltsa és elkobozza mindazokat az akár már kinyomtatott, vagy még csak kéziratban lévő könyveket, melyek az uralkodóház és az államforma vagy a rendek és köztanácsok ellen izgatnak, a jó erkölcsökbe ütköznek vagy a magánbecsületet sértik, a r. kat. vallást sértik, Máriát és a szenteket gyalázzák, az ateizmus, deizmus, vallási közöny s az Erdélyben be nem vett vallásfelekezetek utját egyengetik; a bevett vallások hittételeihez, rendtartásához és szertartásaihoz ujakat adnak; az erkölcstan, természetjog és a népjog terén uj és veszedelmes tanokat hirdetnek; elitélt tudományokat és mesterségeket, minők az asztrológia, nigromancia, kabala stb. terjesztenek, kivévén a cáfoló iratokat; a szerző neve és az illetékes fakultás ellenőrzése nélkül betegségek orvoslására rendelvényeket közölnek; a természeti szabadság elve alapján autonómiára, pártütésre vagy az államforma bármiféle megváltoztatására irányuló elveket és példákat tartalmaznak; a keresztény erkölcsökkel ellentétben feslett életre és szabadosságra, bünre csábitanak és alkalmat adnak.

A dolog egyszerüsitése kedvéért a királynő kilátásba helyezi, hogy a Bécsben megtiltott könyvek jegyzékét meg fogja küldeni, mivel az ott megtiltott könyvek Erdélyben is tiltottak lesznek, s igy a velük való foglalkozás felesleges.

A megvizsgálandó könyveket a cenzorok elismervény mellett veszik át s az üléseken részletesen megindokolt irásos véleményben tartoznak megjelölni mindazokat a pontokat és fejezeteket, melyeket megtiltandónak vagy törlendőnek vélnek. A Bizottság jegyzője az elbirálás alá bocsátott könyvekről két jegyzéket tartozik készitеni, melyek egyikébe valamennyi könyv cime, másikába a megtiltottak elmei foglaltatnak, s e jegyzékeket az ülések részletes jegyzőkönyveivel együtt minden év végén a főkormányszék utján fel kell terjeszteni az udvarhoz. A Bizottság által kinyomtatni engedélyezett kéziratokra az elnök vagy a jegyző tartozik az imprimatur szót névaláirása kiséretében rávezetni, s rövid uton a szerzőhöz vagy a kiadóhoz eljuttatni. Ha valamely könyv az országban titkon adatnék ki, vagy már kiadatott volna, amely a cenzurai utasitás pontjaiba ütközik, a Bizottság elnöke köteles azt a főkormányszéknél följelenteni, a példányokat összegyüjteni, s ha a dolog fontossága megkivánja, a piacon vagy más nyilvános helyen elégetni. E rendeletet 1771. augusztus 17-én kelt ujabb rendelet az Erdély alkotmányát tárgyaló könyvekre nézve annyiban módositotta, hogy ezentul azok imprimaturját maga az udvar fogja megadni.

A cenzurával szorosan összefügg a bécsi udvarnak az a törekvése, hogy a fennhatósága alá tartozó területeken a nyomdák *privilégium* alapján müködjenek.

Az első ilyen általános jellegü szabadalmat – tudtunkkal – Hoffhalter Ráfael kapta 1556-ban „csinos, francia izlésben metszett betükkel" fölszerelendő bécsi mühelye számára. (Mayer i. m. I. 87. l.)

Hogy az udvarnak ez az álláspontja Magyarországra nézve is fennállott, annak legrégibb bizonyitéka I. Ferdinándnak Oláh Miklós ellenjegyzése mellett 1558. november elsején kelt rendelete, amellyel Huszár Gált legsulyosabb büntetés terhe alatt eltiltotta a könyvnyomtatástól. Az intézkedés teológiai hátterét világitja meg Miksának Bécsben 1574. február 7-én kelt s a győri püspök ellenjegyzésével ellátott rendelete, melyben az Alsólendván engedély nélkül müködő Hoffhalter Rudolf eltávolitását sürgeti. „Ami a könyvnyomtatást illeti – hangzik a rendelet elvi része – miként egyéb országainkban és tartományainkban a mi különös privilégiumunk és engedélyünk nélkül senkinek sem szabad teológiai tartalmu könyveket kinyomtatni és terjeszteni, ugy ebben a mi Magyarországunkban is a különböző szekták és időről-időre kicsirázó uj tévelygések következtében még sokkal kevésbé tartjuk kivánatosnak, s büntetés terhe alatt elrendeljük nektek, hogy birtokotokon az eddig kinyomtatott könyvek eladását és terjesztését eltiltsátok, ezentul pedig szorgosan ügyeljetek arra, nehogy többé olyasmit kinyomtassanak, ami előbb átnézésre nem lett bemutatva és a mi jóváhagyásunkat elnyerve megkapta a kiadás és terjesztés jogát". (Holub József: Nyomdászattörténeti adalék a XVI. század derekáról. M. Kvszle, 1928. 76. l.)

Négy évvel utóbb, 1579. február 8-án II. Rudolf – ugyancsak a győri püspök ellenjegyzésével ellátva – *körrendeletet* adott ki, melyben a császári engedély nélkül müködő nyomdák bezárását a fölszerelés és a nyomtatványok elkobzásának terhe alatt parancsolja meg. (A Prágában kelt körrendelet teljes szövegét legutoljára – mint valami ismeretlen adalékot – Iványi is lenyomtatta a M. Kvszle 1932-34. 26-27. lapján az Országos Levéltár egykoru másolata alapján. Már jóval ő előtte 1885-ben kiadta Ábel Jenő: A bártfai Sz. Egyed-templom könyvtárának története okmánytári függeléke 186-187. l. a bártfai városi levéltárban őrzött egyik eredeti példány alapján.) Bártfa városa e rendelet következtében eltiltotta Gutgeselt a további müködéstől, de legott megtette a szükséges lépéseket, hogy a nyomdász elnyerje a szabadalmat. Ezt Gutgesel Ernő főherceg 1584. augusztus 1-én kelt rendeletével meg is kapta.

Két héttel utóbb, augusztus 14-én kelt a Telegdi-nyomda részére kiállitott szabadalomlevél, mely egyuttal eltiltja a további müködéstől mindazokat az officinákat, melyek eladdig az országban a király tudta és beleegyezése nélkül nyiltan vagy titokban felállittattak. Persze ennek a tilalomnak nem volt meg a kellő foganatja. Már Bártfa városa utalt 1579. évi fölterjesztésében arra a lehetőségre, hogy Gutgesel, ha Bártfáról kiüldözik, letelepedhetik a szomszédos Lengyelországban, ahol könnyen nyomtathatna mindenféle magyar nyelvü heretikus könyvet, melyekkel elárasztathatja az országot, mig Bártfán a városi tanács ellenőrzése alatt gyakorolja mesterségét. Rákóczi Zsigmond is, amikor Ernő főherceg a szepesi kamarához 1589. március 3-án kelt leiratában szóvá teszi, hogy Manskovit Vizsolyban „minden szabadalom nélkül" müködik, „ami pedig szokásos", azzal mentegetőzik, hogy helyette igen sok más főur is hajlandó befogadni a nyomdászt a saját várába vagy nemesi házába. A tilalom tehát irott malaszt maradt.

Erdélyben nem tudunk róla, hogy a fejedelmek engedélyhez kötötték volna a nyomdák felállitását.

A *XVII. század* folyamán akár Magyarországon, akár Erdélyben és a kapcsolt részekben alapitott uj nyomdák egyikének a privilégiuma sem került eddigelé elő. De hogy a nyomdák egy része akkor is privilégium alapján müködött, azt Misztótfalusi Kis Miklósnak 1695. december 14-én az erdélyi kancelláriához benyujtott folyamodása is bizonyitja, amelyben a különböző közterhek elengedésén kivül annak a privilégiumnak az adományozását is kérelmezte, melyet „az erdélyi tipográfusok azelőtt is élveztek". (Lukinich Imre közlése, Irodtört. Közlem. 1912. 121. l.) Teljesitették-e kérését, az mindmáig tisztázatlan. Csak annyit tudunk, hogy 1698 őszén az egyházi tanácshoz intézett beadványában többek közt azt is elpanaszolja, hogy a császári privilégiummal már régóta hitegetik, s hogy a Bethlen Miklós által fogalmazott válasz kilátásba helyezi, hogy a kancelláriától megszerzik neki az oly hőn óhajtott kiváltságlevelet. (L. Dézsi: Magyar iró és könyvnyomtató a 17. században. 182. l.)

A *XVIII. század* folyamán alapitott nyomdák közül már többnek kiváltságlevelét ismerjük.

Ballagi Aladár (i. m. 110. l.) s az ő nyomán nyomdászatunk ujabb történetirói (pl. Aigner Károly: A könyvnyomdászat történetének vázlata. I. r. Bp., 1883. 39. l., Berkeszi István: A temesvári könyvnyomdászat és hirlapirodalom története. Temesvár, 1900. 2. l., Novák i. m. IV. 48. l.) szerint III. Károlynak mint római császárnak 1715. julius 18-án Bécsben a német-római birodalom számára kiadott rendelete, – mellyel a könyvnyomtató mühelyek felállitását és ellenőrzését szabályozta – alkotmányjogilag ugyan nem vonatkozhatott Magyarországra, de a valóságban a hazai hatóságoknak is zsinórmértékül szolgált. Ez azonban nem áll. Amikor az e rendelet évében Pozsonyban polgárjogot nyert Royer János Pál a városi tanács engedélye alapján felállitotta nyomdáját, az ez ellen tiltakozó érseki konzisztórium 1716. március 17-én kelt beadványában egy szóval sem hivatkozik a császári rendeletre, amit bizonyára nem mulasztott volna el megtenni, ha a rendelet hatálya Magyarországra is kiterjedt volna, hanem csupán a katolikus vallást fenyegető állitólagos veszélyre. Ez magyarázza meg azt is, mint gyakorolhatta a huszas évek elején Sopronban megtelepedő Streibig Antal József 1726-ig minden szabadalom nélkül a könyvnyomtató mesterséget.

A magyarországi nyomdák ügyét a király az 1724-ben létesitett helytartótanács utján 1726-ban kiadott *külön rendelettel* szabályozta. Ez a rendelet kimondja, hogy ezentul semmiféle nyomdász sem gyakorolhatja mesterségét vagy állithat fel nyomdát, hacsak e célra külön kiváltságot nem kapott. Ennek a rendeletnek azonban, mely egyuttal arra kötelezte a könyvnyomtatókat, hogy sajtótermékeik 3-3 példányát félévenkint egybegyüjtve terjesszék be a helytartótanácshoz, nem volt foganatja.

A helytartótanács ezért 1730. junius 9-én ujabb *körrendeletet* bocsátott ki, melyben meghagyta, hogy minden város és megye, amelynek területén nyomda müködik, alaposan kutassa ki, vajjon a nyomdának van-e és milyen kiváltsága, s megtartja-e a négy év előtti rendeletben a cenzurára vonatkozó előirásokat? (Schermann: Adalékok stb. 22-23. l.)

Hogy ennek a második körrendeletnek nagyobb sikere volt-e, mint az elsőnek, nem tudjuk. Annyi bizonyos, hogy például Debrecen városa részéről mindkét rendelet süket fülekre talált. A helytartótanács sem viselhette valami nagyon szivén az ügyet, mivel csupán 1738-ban szólitja fel a nemes tanácsot, hogy most már késedelem nélkül cselekedjék s mutassa be a nyomda kiváltságlevelét. Zoltai az 1730. évi nyomdai számadás mellett talált ugyan egy keltezetlen és aláiratlan fogalmazványt, mely azt fejtegeti, hogy a várost az Erdélyre vonatkozó 1686. 1691. és 1693. évi leopoldi diplomákban a vallás szabad gyakorlatát biztositó intézkedések alapján a nyomda megilleti. (L. Debrecen város könyvnyomdájának 18. századbeli müködése. 9-10. l.) Ugy látszik azonban, ezt az érvelést a városi tanács maga sem találta eléggé meggyőzőnek, s célravezetőbbnek vélte a – hallgatást. Ugyanezt a struccpolitikát folytatták a város urai az 1738-i, majd az 1749-i helytartótanácsi leirattal szemben is. (Az 1749-i felhivással pl. a református egyháztanács február 25-i közgyülésén foglalkozott a – mint Csürös irja – naiv furfanggal olyforma kibuvót talált, „hogy a legbátorságosabbnak tetszett, ha egy kevéssé azon parancsolatra a Tek. N. Tanáts nem válaszol". I. m. 215. l.) S ez a halogató politika jól bevált. A helytartótanács végül is belefáradt az eredménytelen sürgetésbe, s már csak azért sem firtatta tovább a nyomdai privilégium kérdését, mivel a század második felétől a nyomda évről-évre beszolgáltatta „a felséges Consiliumnak pro censura parancsolt exemplárok"-at (Zoltai i. m. 91. l.), s ez volt a fődolog!

Ami a XVIII. század folyamán megnyilt nyomdaüzemeket illeti, azt tapasztaljuk, hogy – amennyiben keletkezésük történetét ismerjük – rendszerint a *helyi hatóság* vagy a *helytartótanács* engedélye (indultum) alapján nyiltak meg s csak később, néha évek multán kapták meg a *királyi privilégiumot*, amelynek megszerzésével – bizonyára az ezzel járó tetemes költségekre való tekintettel (hogy mibe került egy-egy ilyen privilégium, azt eddig senki sem tisztázta, sőt a kérdést fel sem vetette, pedig nem valószinü, hogy a kiváltságlevelet ingyen osztogatták volna!) – a nyomdászok egyáltalán nem siettek.

Royer János Pál privilégiumának kiállitása azért „huzódott el" 1730-ig, mivel a helytartótanácsnak ekkor kiadott körrendelete nyomán tudódott ki, hogy Royer ilyennel nem rendelkezik. Neki legalább megvolt az a mentsége, hogy nyomdája alapitásakor a királyi kancellária, mely üzemét engedélyezte, a kiváltságlevél beszerzésére nem kötelezte, amint hogy akkor – 1720-ban – megfelelő királyi rendelkezés hiján nem is kötelezhette. Ezzel szemben Eitzenberger Ferenc Antal pesti nyomdáját a helytartótanács 1756-ban azzal a kikötéssel engedélyezte, hogy az akkor már előirásos privilégiumot tartozik megszerezni. Derék tipográfusunknak azonban esze ágában sem volt a szabadalomlevél kiváltása. Zavartalanul folytatta mesterségét minden privilégium nélkül 1761-ig s folytatta volna tovább is, ha néhány kifogás alá eső kiadványával nem vonja magára a helytartótanács figyelmét, mely ekkor érdeklődni kezdett szabadalomlevele iránt. Eitzenberger persze nem tudta produkálni, mire bezárták nyomdáját és zárva tartották mindaddig, mig a sebtiben kérelmezett privilégium le nem érkezett.

Egyébiránt maguk a hatóságok is meglehetősen *lanyhán* kezelték az általános nyomdai privilégium kérdését. Klasszikus példa erre a budai Nottenstein-nyomda. Ezt az üzemet, mint láttuk, 1724-ben, tehát a rendelet előtt, létesitette Landerer János Sebestyén s tartotta fenn mind ő, mind özvegyének második férje, Nottenstein János György anélkül, hogy valaha is kiváltotta volna az általános szabadalmat. Ez a körülmény azonban nem akadályozta meg Nottensteint abban, hogy 1728-ban ne kérjen és kapjon az általános szabadalomnál többet érő kizárólagos szabadalmat (ezekről alább, a könyvkiadással kapcsolatban bővebben lesz szó),

mely őt tiz évre feljogositotta német nyelvü imakönyvek, katekizmusok és ábécés-könyvek kiadására. Ezt a kiváltságot Nottenstein özvegye 1738-ban s fia, Landerer Lipót Ferenc 1752-ben ujabb 10-10 esztendőre ujból elnyerte. Sőt, utóbbi szabadalmát 1755-ben jelentősen ki is bővitették. De hogy valaha is kértek és kaptak volna általános privilégiumot, arról forrásaink hallgatnak.

Az általános nyomdai szabadalom kieszközlése csak akkor volt sürgős, ha valami körülmény a nyomda létét veszélyeztette. Károlyi Ferenc, amikor a század derekán elhatározta, hogy Nagykárolyban nyomdát létesit – mint láttuk – nemcsak a nyomdai fölszerelést vásárolta meg s a nyomdahelyiséget épittette fel, hanem a nyomdai személyzetet is fölfogadta, mielőtt lépéseket tett volna a privilégium megszerzésére. Sőt a nyomdászok munkába is fogtak, s ezt csupán a fényi plébános és az egri püspök erélyes tiltakozására hagyták abba. Károlyi csak ekkor – 1755-ben – folyamodik privilégiumért, amit rövidesen megkap mind maga, mind örökösei és utódai részére.

Az ilyen általános nyomdai privilégium élvezőit arra hatalmazta fel, hogy legényeket és inasokat tarthassanak, utóbbiakat a megfelelő szabályok szerint felszabadithassák, – mindennemü nyomtatványokat állithassanak elő és hozhassanak forgalomba, kivéve azokat a féleségeket, melyeket külön szabadalmak védenek. Természetesen a kéziratokat csakis előzetes cenzurázás után adhatták sajtó alá s a kész nyomtatványokból 3-3 példányt tartoztak félévenkint jegyzék kiséretében a helytartótanácshoz beterjeszteni. Különösebb technikai követelményeket a hatóság a privilegizált nyomdákkal szemben nem támasztott; e tekintetben jóval enyhébb, mint pl. az 1713. évi francia királyi rendelet, mely kiköti, hogy minden szabadalmazott nyomdának legalább négy sajtóval és 8-8 antikva és kurziv betüsorozattal kell birnia. (V. ö. Novák i. m. IV. 46. l. A francia szabályzat a könyvkiadóktól és könyvnyomtatóktól azt is megkivánta, hogy tudjanak latinul és olvassanak görögül. De hogy azután a nyomdák engedélyezésekor mindezeket a követelményeket valóban megkivánták-e, az más lapra tartozik. „A latin nyelvben való jártasság, a görögül olvasni tudás, a nyomda felállitásához az Őfelsége által előirt szükséges tőke – olvassuk a Chauvelin pecsétőrhöz 1727-ben intézett egyik memorandumban – mindez puszta ábránd. A protekció helyettesiti az érdemet; a szabályoknak fittyet hánynak; a pártoskodás irányitja a közületeket. Minden jöttment megkaphatja a mesterjogot, s ha egy nagyobb összeg meg egy jó ebéd előzi meg a fölvételt, állitólag ennyi is elég". V. ö. M. Pellisson: Les hommes de lettres au 18e siècle. Paris, 1911. 125-126. l. jegyz.) A mi privilégiumaink beérik annyival, hogy lelkére kötik a könyvnyomtatónak, lássa el magát „csinosabb betükkel", de hogy ez valóban megtörtént-e, azt – ugy látszik – sohasem ellenőrizték. A privilégium alighanem nemcsak személyhez, hanem helyhez is volt kötve. Legalább erre vall Streibig Antal József esete, akinek, amikor privilegizált nyomdáját átvitte Sopronból Győrbe, ujból folyamodnia kellett a szabadalomért. Egyébiránt a nyomdai privilégium nem jelentett monopóliumot, még egy-egy városon belül sem. Ha a felsőbbség helyénvalónak itélte, ugy a már fennálló privilegizált nyomda mellé második, vagy akár harmadik mühely nyitására is megadhatta s – mint Pozsony esete mutatja – meg is adta a felhatalmazást.

VII. A KIADÓI VISZONYOK

A XVI-XVIII. század könyv-termésének jelentékeny része a szerzők *saját* kiadásában, de lehetőleg *nem a maguk költségén* látott napvilágot. Erre – néhány főpapi vagy főuri szerzőt nem tekintve – csak a végső szükség esetén szánták el magukat. Sóvári Soós Kristóf Postillája (Bártfa, 1598. RMK. I. 299.) előszavában panaszosan emlegeti: „vay ki keuesen találtattanak azok az kik engemet... ebben... megsegitettenek vólna: Söt nagyob része... magam

ko[e]ltsegeuel készült meg". (Idézi Máté Károly: A könyv morfológiája. Bp., 1930. 37. l.) Marosvásárhelyi Gergely pedig, a Iosagos es gonosz cselekedetek példáinak summái (Kassa, 1623. RMK. I. 528.) szerzője azon kesereg, hogy harmadfélszáz forintot vett kölcsön müve kinyomatásához. Bezzeg Gyöngyösi Istvánban, a népszerü poétában – módos ember létére vagy talán éppen azért – nem volt ekkora áldozatkészség. Amelyik munkájához nem tudott pártfogót szerezni, az kéziratban maradt az utókorra! Valóságos fehér holló számba megy az olyan impresszum, aminő Magyari Istvánnak Az országokban valo soc romlasoknac okairol c. munkája (RMK. I. 379.) cimlapján (hasonmása: Beőthy-Badics: A magyar irodalom története. 3. I. 346. l.) olvasható: „Niomtattatot Sárvárat az Author ko[e]ltsegeuel Manlius Janos Által, Anno M. D. XII."

A sokszor tetemes költségeket többnyire azok a *mecénások* teremtették elő, akiknek kilétét maga a cimlap, esetleg az előszó árulja el, vagy pedig a könyvet bevezető ajánlás fedi föl.

Ime a könyvek *cimlapján* megörökitett néhány mecénás, akinek „költségén" vagy „költségével" – ezek a szokásos kitételek – egy-egy, szinte kivétel nélkül teológiai vagy ájtatossági munka nyomdafestéket láthatott: Illésházi István (Hussius Egyed: Az igazi anyaszentegyházról. Ford. Eszterházi Tamás. Sárvár, 1603. RMK. I. 384.), Nádasdi Ferenc (Osiander András: Papa nem papa. Ford. Zvonarics Mihály. Sárvár, 1605. RMK. I. 378.), veresmarti Czikó Mihály, I. Rákóczi György gyulafehérvári udvarbirája (Kitonich János: Rövid igazgatás... Ford. Kászoni János. Gyulafehérvár, 1647. RMK. I. 791.), Udvarhelyi György (Diest Henrik: Dávid parittyája. Ford. Udvarhelyi Péter. H. n., 1661. RMK. I. 975.), Gurub Ferenc novai püspök (Ágoston Péter: Szivek kincse. Nagyszombat, 1671. RMK. I. 1120.), nemzetes Ubrisi Pál (az Sz. M. betük alá rejtőző, Szabó Károly szerint Szántat, Zoványi Jenő valószinübb föltevése [V. ö. M. Kvszle, 1940. 165-167. l.] szerint Nagy-Szőllősi Mihály: Budosó magyarok füstölgő csepüje. Kolozsvár, 1676. RMK. I. 1196.), „meltosagos Groff General Czobor Adam (Landovics István S. J.: Novus succursus, azaz uj segetseg. Nagyszombat, 1689. RMK. I. 1472.), iklódi Toldalagi András (Solymosi Koncz Boldizsár: Hetdeszaki... Könyörgések. Kolozsvár, 1695. RMK. I. 1472.), gr. Kollonics Lipót esztergomi érsek (Az evangéliumok és epistolák. Nagyszombat, 1700. RMK. I. 1566; ugyanő, már jóval előbb „buzgóságtól viseltetvén ki-adatta" Káldi György S. J.: Istennek szent akarattya c. kéziratban maradt munkáját is; uo., 1681. RMK. I. 1268.), Mezey Mihály szekszárdi apát, esztergomi kanonok (Kilencednapi aitatossagnak gyakorlasa. Nagyszombat, 1700. RMK. I. 1567.), Dolny István csanádi püspök, esztergomi prépost (Szent-Iványi Márton S. J.: Nagy rövid első könyvetskek. Nagyszombat, 1702. RMK. I. 1660.), Benkovics Ágoston váradi püspök (Szent-Iványi Márton S. J.: Ötven okok és indulatok. (mely az előbbi munkából való különnyomat) Nagyszombat, 1702. RMK. I. 1661.). A sárospataki fejedelmi nyomda legtöbb termékének cimlapja pedig büszkén hirdeti, hogy „az öregbik fejedelemasszony – értsd Lorántfi Zsuzsanna – parantsolattyából és költségével" került ki a sajtóból. (Pl. RMK. I. 891. és II. 810., I. 874., I. 892.)

Természetesen Lorántfi Zsuzsanna korántsem az egyetlen női mecénás, aki irányitólag hatott iróinkra. Igy Komjáthi Benedek özvegye Perényi Gáborné ösztönzésére forditja le Az zenth Paal leueley-t (Krakow, 1533. RMK. I. 3.) Báthori Kristófné Bocskai Erzsébet és Bebek Györgyné Patócsi Zsófia fölkéri Károli Pétert, hogy forditson le mindent, ami még nincs leforditva a Szentirásból (V. ö. Károli Péter: A halálról stb. Debrecen, 1575 ajánlását). Lobkowitz-Poppel Lászlóné, Eck Magdolna Prágából egy posztillát küld Szalaszegi Györgynek, aki megigéri, hogy azt leforditja magyarra s a forditást fiának, Poppel Ádámnak fogja ajánlani. (V. ö. Szalaszeghi: Hetetszaka... imádságok Avenarius János nyomán. Felsőlövő, 1593. ajánlását) Kegelius Fülöp Tizenkét üdvösséges elmélkedések-jeinek Debreczeni Péter készitette forditását (Leyden, 1637. RMK. I. 669.) Deselvits István Szécsi Györgyné, homonnai Drugeth Mária „istenes kivánságára" dolgozta át luteránus szellemben és adta ki

ujra (V. ö. Szabó, RMK. I. 303. l. Az átdolgozás 1639-ben Bártfán, RMK. I. 686. és Lőcsén, RMK. I. 695. is megjelent, de tekintve, hogy a Szécsinéhez intézett ajánlólevél csupán a lőcsei kiadásban van meg, véleményem szerint ez az eredeti kiadás és a bártfai az után-nyomás.). Nadányi János Bornemissza Anna fejedelemasszony „parancsolattyából" forditotta le az ajánlás szerint Mizald Antal Kerti dolgoknak leirása (Kolozsvár, 1669. RMK. I. 1087.) c. munkáját, mig Huszti István Arnd-átdolgozása (Ker. jóságos tselekedetekkel teljes paraditsom kertetske. Kolozsvár, 1698. RMK. I. 1524.) a cimlap szerint „egy méltóságos asszonynak" – értsd Apafi Mihályné, Bethlen Katalinnak – „akaratjából" készült.

Persze, a cimlapokon, vagy a mü egyéb helyein, ha kisebb számmal is, de férfi mecénások is szerepelnek. Igy Magyari Istvánt Nádasdi Ferenc királyi fólovászmester bizta meg Boust Joachim Az iol és boldogul való meghalásnak tudományárul (Sárvár, 1600? RMK. I. 315.) szóló elmélkedéseinek leforditásával. Prágai András I. Rákóczi György „parancsolattyára" tolmácsolta magyar nyelven Guevara Antal Fejedelmecnek serkentő oraja (Bártfa, 1628. RMK. I. 566.) c. munkáját. Kászoni János Czikó Mihály kérésére forditja le latinból Rövid igazgatás-át (Gyulafehérvár, 1647. RMK. I. 791.). Zermegh János, a müben lenyomtatott életrajza szerint Forgách Simon felszólitására irta Historia rervm gestarvm-át (Amsterdam, 1662. RMK. III. 2157.).

Ha nem a cimlapon, ugy hol az *előszóban*, hol meg az *ajánlásban* fedik föl a szerzők vagy a kiadók, esetleg a könyvnyomtatók a „nemes fautorok" kilétét. A kolozsvári nyomda egyik legelső terméke, a Ritvs explorandae Veritatis (Kolozsvár, 1550. RMK. II. 47.) Martinuzzi György bibornok költségén jelent meg. Az előszó ismeretlen szerzője meleg elismeréssel adózik neki, amiért a magyar jogszolgáltatás e korai emlékét, mint müveltségünk egyik bizonyitékát napfényre bocsátotta. Bornemisza Péter Az evangeliumokbol és az epistolakbol valo tanvsagok c. prédikációs gyüjteménye „oetodic es vtolso resze"-t (Detrekő, 1579. RMK. I. 153.) azért ajánlja Ungnad Kristófnak és felesége, Losonczi Annának, „mert senkinek ennyi költsége nem ment rea", mint nekik. Beythe Istvan főmüvének, a különböző cimek alatt megjelent négykötetes posztillájának nyomtatási költségeit, miként ez Az szentök fő innepiről való evangeliomok magyarázattyokkal (Németujvár, 1584. RMK. I. 214.) utolsó levelén olvasható, Batthyány Boldizsár fedezte. Hálából a négy kötet közül egyet-egyet neki és nejének, Zrinyi Dorottyának dedikált, mig a bevezető kötetet az „elö istennek zent fiának, az ur Jesus Christusnak, emböri nemzetek megváltojának", a befejező kötetet pedig az „isteni ige Jámbor szolgái"-nak ajánlotta. Gönczi György, debreceni lelkipásztor, az időközben pestisben elhunyt Félegyházi Tamás Uj Szövetség-forditását (Az mi vrvnk Iesus Christusnak wy testamentvma. Debrecen, 1586. RMK. I. 218.) azért ajánlotta a „beczületes debreceni tanáczbeli vrainak", mivel „dicziretes ebben-is a ti kegielmetek gonduiselese, hogy enni sok fogiatkozasokban es szük ido^{e}bennis segetseget megh nem vonta, hanem ez ko^{e}nunek kiniomtatasara szorgalmatos gondot viselt és elégséges ko^{e}lcseget szolgaltatot ti kegielmetek". Medgyesi Pál Szent atyák öröme (Gyulafehérvár, 1640. RMK. I. 701.) c. vitairatát ezért dedikálja I. Rákóczi György hitvesének, Loránfi Zsuzsánának, mivel egyrészt a nagyasszony bocsátotta rendelkezésére Vásárhelyi Dániel jezsuita kéziratát „feleletnek okáért", s másrészt „legelsőbb is Ngod kezdette, Ngod mozgatta, Ngod Typographiájában es költsegivel-is niomtattatott". A jezsuiták pozsonyi kollégiuma Pázmány Péter Bizonyos okok c. müvének 3. kiadását (Pozsony, 1671 RMK. I. 1124.) azért ajánlotta Szelepchény György esztergomi érseknek, mivel az a kiadás költségeit magára vállalta. Ugyanezzel a megokolással dedikálta Szathmár-Némethi Mihály Dominicalis praedicatio-it (Kolozsvár, 1686. RMK. I. 1353.) Köbölkuti László Györgynek, a kolozsvári református ekklézsia kurátorának és Drégely-Palánki Imre Speculum mysticumát (Kassa, 1668. RMK. I. 1065.), ezt a latin cime dacára magyar nyelvü könyvecskét, Chernel Pál- és Tolnai Istvánnak. Czeglédi István Dobroviczai Miklós aláirással azért dedikálta Redivivus Japhetka (H. n. 1669. RMK. I. 1082.) c. vitairatát

Kapi Györgynek, mivel az ő „Patrocinium-ja által jo^{e}t e kis-ko^{e}nyv ki nagyob reszre". Köleséri Sámuel pedig azért ajánlotta Czeglédi István Sion vára (Sárospatak-Kolozsvár, 1672-1675. RMK. I. 1187.) c munkáját Apafi Mihály erdélyi fejedelemnek, mivel a pataki nyomdában félbenmaradt kötet hátralevő részét a maga költségén nyomatta ki. S nem kevésbé szabatosan tárják fel Homoród Szentpáli N(émet s nem Nagy!) Ferenc Verbőczi-kompendiumának (Verbőczi törvénykönyvének compendiuma... versekben. Kolozsvár, 1699. RMK. I. 1541. és uo., 1701. RMK. I. 1625.) kis-sárosi Sárossi János erdélyi kormánytanácsoshoz intézett verses dedikációja prózai hátterét a következő sorok:

S mivel ajándékot én mást nem adhattam...
Hanem ezen munkát néked Dedicáltam
Mellyet-is vig szemmel, kérlek hogy tekintsed,
S irásom bölts elméd harmattyával hintsed.
Kinyomtatására se kiméllyed kintsed:
Sőt jó szándékomat pézeddel segitsed.
Hogy jótéteményed ezzel-is terjedjen,
S az maradék nyelve róllad jót beszéllyen.
Kiért az Isten-is mig élsz meg-szentellyen
S holtod után lelked mennybe vigye Amen.

Jellemző az irodalompártolás vallási hátterére, hogy szerző e világi jellegü munka istápolásáért is az örök üdvösség reménységével kecsegteti mecénását!

Ezek a példák, melyek számát nem volna nehéz megszaporitani, ugy véljük feljogositanak arra a föltevésre, hogy a dedikációkban szereplő egyéneket és közületeket – néhány egészen kivételes esettől eltekintve – olybá vegyük, mint akik a szerzőket vagy a könyvnyomtatókat az illető munka kiadásában *anyagilag támogatták*, vagy akiktől az iró vagy a tipográfus utólagos költségmegtéritést vagy *jutalmat* remélt, még akkor is, ha erről az epistola dedicatoriában nem esik szó. Elvégre még ebben a rusztikus korszakban sem volt minden irónk olyan szókimondó, mint Basilius István, aki magában az ajánlásban vágja oda a megtiszteltnek: „a szükség kenszeritet arra, hogy Vraknac aianlanam irásomat". (Egynehani kerdesec... Gyulafehérvár, 1568. RMK. I. 65. Idézi Máté Károly i. m. 37. l.) Tételünk bizonyitására felhozzuk Wagner Márton, Faber Tamás és Sculteti Szeverin Examen thesium et regvlarum Zvinglianarum de Coena Domini (Bártfa, 1586. RMK. II. 191.) c. vitairatát, mely Sárosvármegye lelkészeihez, tisztjeihez és nemességéhez, valamint a felvidéki öt szabad királyi város biráihoz és tanácsaihoz intézett ajánlással jelent meg, s amelyről levéltári adatunk van arra, hogy a dedikációban részesültek egyike, Bártfa városa anyagilag is hozzájárult a kinyomtatás költségeihez. Igaz, a városi tanács nem nagyon erőltette meg magát: a 232 levél terjedelmü kötet költségeire mindössze öt frtot adott s még ezt sem készpénzben, hanem levonásba hozta Gutgesel nyomdász régi tartozásából. (V. ö. Ábel Jenő: A bártfai Sz. Egyed templom könyvtárának tört. 119. l.)

A dedikációk anyagi hátterét élesen világitja meg Le Sage Le diable boiteux (1707. és 1726.) c. szatirikus regényének egyik jelenetében (3. fejezet), amelyben a sánta Asmodi egy irót mutat be, aki éppen befejezi egyik munkájának dicséretektől áradozó ajánlását. Az ajánlás egyelőre senkinek sem szól: a név helye üresen maradt, „Valami gazdag urat keres, aki bőkezübb lesz, mint azok, akiknek már más könyveket dedikált; de manapság meglehetősen ritka az olyan ember, aki megfizeti az ajánlólevelet; ebből a hibából kigyógyultak az urak; s ezzel nagy szolgálatot tettek a közönségnek, melyet elárasztottak nyomoruságos szellemi termékekkel, tekintve, hogy a legtöbb könyv valamikor kizárólag a dedikációból befolyó jövedelem kedvéért iródott".

Egyik hazai szerzőnk, a pozsonyi születésü Trinkellius Zakariás Ignác jezsuita Lippai György érseknek ajánlott munkájában (Divinatorium viae et vitae aeternae. Wien, 1663. RMK. III. 2201.) az ékesszóló dedikációt egész lapnyi diszes rézmetszettel egészitette ki, mely Szabó Károly leirása szerint „azon jelenetet mutatja, midőn a szerző térdelve átadja munkáját Lippainak". A mülap Nagyszombatban készült, s a németalföldi De Portten János Dániel gondos munkája. Egyik kései utóda ez a középkori képes kéziratokban oly gyakori dedikációs miniaturáknak.

A pártfogók az irókat nemcsak készpénzzel, hanem *természetbeni adományokkal* is támogatták. Bornemisza a Predikatioc egész esztendo[e] altal minden vasarnapra rendeltetet Euangeliomból (Detrekő-Rarbok, 1584.) c. hatalmas fóliánsa ajánlásában hálásan emlékezik meg Balassa Istvánról, aki őt a munka irása és kinyomtatása idején Detrekő várában „io falkaig tartana, es minden szu[e]ksegembe egesz czeledestu[e]l eltetne. Es ot letembe e ko[e]nyuet mig irnam es ki nyomtatnam annyi segitsegu[e]l lenne, hogy ennec fele költseget meg haladna". Balassán kivül Isten „apronkint meszu[e]lis segito[e]ket támasztott". Az „o[e]reg ko[e]nyv" „kinyomtatasara tengeto[e]k" sorából megemliti alsólindvai Bánfi Lászlót, aki „Betzko varabol minden eztendo[e]be a munka ko[e]zt-is apronkent szekereken tengetesre valot ku[e]ldezet" – Nádasdi Ferencet, akinek tiszttartója, Korontáli Akácius által Csejtéről küldött „kewes aiandekot-is elegendo keppen" becsülte, – saját sógorát, Nemes Máriásy Pál szepesmegyei és régi „tanulo paytás"-át, Nemes Kapi Ferenc sárosmegyei főispánokat, – Ezterhas Ferenc pozsonyi alispánt és Debreczeni György tárnokmestert.

Az adakozásra a szerző mellett jó barátai is felhivták tehetős ismerőseiket. „Telegdy Miklós eszterghomi praeposth" – irja a tinnini püspök Nyitrán 1577. október 8-án kelt és kisvárdai Warday Mihály pohárnokmesterhez intézett levelében – „chinahlt magiarul egy postilath, kynek megh walthassara kvnyw nyomtathothwl ewmaga nem elegh hanem Theob wraynknak barathinknak kell megh szegheyteny. Kerem kegdeth: hogy kegd legien szeghycheghul, lathwan a' Iambornak hazayahoz és nemzethyhez walo jo igyekezetyth". (Lukcsics Pál: XVI. sz. magyar irodalomtört. vonatk. ujabb levelek a zsélyi levéltárból. Irodt. Közlem. 1930. 227. l.)

A *szükséges tőke* nagyságára nézve ime néhány jellemző adat. Mind Bornemisza, mind nagy ellenfele, Telegdi a maga posztillája előállitási költségeit ezer-ezer forintra becsülte. Werbőczi Tripartitum-ának és a Constitutiones Regni Hungariae kiadása tárgyában 1603-ban folyt s eredményre nem vezetett tárgyalásokból kiderül, hogy a papiros rizsmája (500 iv) egy tallérba, egy-egy iv szedése és 500 példányban való kinyomtatása pedig 2 tallérba került volna. (Takáts Sándor: Előmunkálatok a Tripartitum uj kiadásához 1603-ban. M. Kvszle, 1905. 27-31. l.) Szenczi Molnár Albertnek 1608-ban a Biblia kinyomatását Asztalos András, egy gazdag nagyszombati kereskedő 300 tallér előlegezésével tette lehetővé. (Korabinsky, Geogr.-hist. Lexikon v. Ungarn. Pozsony, 1786. 810. l.) A Klein szerint Stöckel Lénárt szerkesztette Confessio christianae doctrinae 20 levélre terjedő háromnyelvü (magyar-latin-német) kiadását (RMK. I. 440. és II. 352-353.) 1613-ban 200 példányban nyomatta ki Kassa városa 12 frt költséggel. (V. ö. M. Kvszle, 1881. 220. l.) Thurzó Szaniszló, a későbbi nádor Farkas Imre kereszturi nyomdásznak 1614-ben Pálházi Göncz Miklós: A gyermetskék credója (RMK. I. 456.) c. forditása kinyomtatásáért 25 frtot utalt ki. (Illésy János: Nyomdászati és könyvészeti adatok. M. Kvszle, 1896. 173. l.) Pázmány Péter A' setét haynal-csillag-utan budoso Luteristak vezetője c. 62 negyedrétü ivre terjedő polémikus müvét – miként ezt a budapesti Egyetemi Könyvtár egyik példánya utolsó lapján sajátkezüleg följegyezte – 1627-ben Bécsben 700 példányban nyomatta ki 325 tallérnyi költséggel, amiből egy-egy iv előállitására öt tallér esett. („Impresserunt 700 exemplaria Quodlibet exemplar habet arcus 62. Pro quolibet arcu dati talleri 5. Fecit talleros 310. Pro accidentibus expositi talleri 15". Idézi Szabó, RMK. I. 250. l. Frankl (Fraknói): Pázmány Péter és kora. III. 323. l. nyomán.) Wesselényi Ferenc nádor Brewer Sámuel 1666. január 2-án kelt nyugtatványa szerint 138 frt

10 dénárt fizetett ki Gyöngyösi Chrisostomus János Arany giapjubol ekesittetet ruha a düczi-öndő leleknek (RMK. I. 1024.) c. épületes könyve kinyomtatásáért (Illésy János: Nyomdatörténeti adatok. M. Kvszle, 1898. 276. l.) Udvarlaki kolozsvári könyvnyomtató Mizald-Nadányi Kerti dolgoknak leirásá-t 1669-ben 73 példányban ivenkint 3 frtért állitotta elő, de a papirost Apafiné adta hozzá. (RMK. I. 1087.). Gr. Bethlen Kata Bod Péter Szentirás értelmére vezető magyar lexikon-a 400 példányát 270 magyar forint költséggel nyomatta ki 1746-ban Kolozsvárt, mig ugyane szerző A szent bibliának historiája c. müvét két évvel utóbb 117 frtért készitette el a szebeni nyomdász, tekintve, hogy a papirost saját malmából adta hozzá a nagyasszony. (Pintér Jenő Magyar irodalomtörténete. IV. 154. l.) Vámosi Ferenc budai polgármester New... wiederum aufwachendes Ofen c. müvecskéje 800 példányban való kinyomatása 45 frtjába került a városnak. (Gutenberg-Jahrb. 1936. 173. l. Fitz József közl.) Hihetetlenül magas összeget: 10.750 frtot emésztett föl az 1630-as években a 153 fólió ivre terjedő Öreg Gradual kétszáz példánya. (L. Uj Universum. Bp., [1940]. III. 138. l.)

Ez összegek nagyságáról csak ugy alkothatunk legalább megközelithetően helyes fogalmat magunknak, ha szemmel tartjuk az elsőrendü szükségleti cikkek árait. Például 1550 és 1600 közt egy-egy köböl tiszta buza 20 dénár, zab 15 dénár, rozs 10 dénár, egy-egy font vaj 3 dénár, marhahus 2 dénár s borjuhus másfél dénár volt. 1650 és 1700 között egy-egy köböl buza 4 tallér, köles 2 tallér, egy-egy font disznóhus 7½ garas, marhahus 6 garas volt, 1705 és 1707 között pedig a buza mérője 2 frt, az árpáé meg a zabé 75 dénár, egy hordó bor 4 frt s egy hizott sertés 8 frt volt. (V. ö. Weisz [Földes] Béla: Beitr. z. Preisstatistik v. 1200 bis 1800. Statist. Jahrb. d. Stadt Pest, 1873. I. 304, 306, 307. l.)

A könyvek kinyomtatása tehát már ekkor sem tartozott az olcsó mulatságok közé, s nem csoda, hogy egy-egy vaskosabb kötet kibocsátására valóságos konzorciumok alakultak. Ifj. Stöckel Lénárt és örököstársai Révai Ferenc turóci főispánhoz s Gábor fiához intézett ajánlatukban őszintén föltárják, hogy az idősebb Stöckel Lénárt 540 fólió levélre terjedő Postilla-kötete (Bártfa, 1596. RMK. II. 260.) megjelenését elsősorban ugyan kettejük adománya tette lehetővé, de rajtuk kivül még Homonnay István, Ostrozyth Miklós és András, Petrőczy István, Jeszenszky Simon, Kubini Kristóf, továbbá Turóc- és Liptómegyék és a bajmóci kerület lelkészei adományát is igénybe kellett venniök. Ugyanez áll a korszak két legnagyobb szabásu vállalkozása, a Károli- és a Káldi-féle teljes bibliafordítás kiadására nézve is. A Károli-féle Biblia (Vizsoly, 1589-90. RMK. I. 236.) főbb mecénásai Ecsedi, helyesebben Péterffi Báthori István országbiró és felesége, a hitbuzgó homonnai Drugeth Anna, sógora Drugeth István Zemplén vármegye főispánja, Mágochi Gáspár és Rákóczi Zsigmond egri várkapitány voltak. (Károli-emlékkönyv. Bp., 1890. 35-38. l.) A Szenczi Kertész Ábrahám-féle uj kiadását (Nagyvárad-Kolozsvár, 1657-1661. RMK. I. 930.) idősebb iktári Bethlen István 500 aranyra rugó hagyománya mellett Rhédey Ferenc és Barcsai Ákos fejedelmek, Gyulai Ferenc váradi kapitány s néhány egyházközség anyagi hozzájárulása tette lehetővé. Káldi György teljes Szentirás-forditása (Bécs, 1620. RMK. I. 551.) nyomdaköltségeit pedig a királyi kincstár, Pázmány Péter s több katolikus főur vállalta magára, sőt, Bethlen Gábor fejedelem is száz tallérral támogatta. (Pintér Jenő Magyar irodalomtörténete. III. 91. 98. l.)

Az egyesek és közületek e nagy áldozatkészsége – a pálma ezen a téren kétségkivül Debrecen városát illeti, amely 1713-ban Komáromi Csipkés György bibliafordításának kinyomtatására 33.000 frtot áldozott (v. ö. Csürös i. m. 176. l. Pintér Jenő i. m. III. 142. l. szerint a város csupán 16.000 frtot áldozott erre a célra; a különbség valószinüleg onnan ered, hogy Csürös adatán rénes, a Pintérén pedig magyar frt értendő!) – azonban ez nem az irodalom vagy a tudomány szeretetéből, hanem szinte kizárólag a *vallásos érzésből* s az abból kifolyó téritési szándékból fakadt. Fennen hirdeti ezt A Szent Irás summája (Kolozsvár, 1695. RMK. I.

1475.) cimlapja, mely szerint ez a 454 12-rétü lapra terjedő kötet Hallerkői Haller Jánosné „ruszkai Kornis Kata Asszonynak... istenes költségén a gyulafehérvári paterek által" adatott ki.

Innen van, hogy egyik-másik jámbor mecénás *névtelen* marad, mert a középkori könyvmásoló szerzetesek mintájára meg sem engedi neveztetni magát. Igy a névtelen Betegek gyógyitója (Nagyszombat, 1703. RMK. I. 1678.) a sümegi Mária-képet „alázatos aitatossággal tisztelő, legkisebb szolgája költségén" került ki a sajtóból. Köleséri Sámuel egyik-másik prédikációjának (Keserü-édes. Debrecen, 1677. RMK. I. 1210.; Josue szent maga-el-tökéllése. Uo., 1682. RMK. I. 1281.) cimlapja csak annyit árul el, hogy azt szerző „edgy Isten Beszédeinek hallgatásában lelket gyönyörködtető hallgatójának" vagy „egy buzgó Hallgatójának kivánságára s ugyanannak költségével" adta ki. Nagy-Ary Benedek Orthodoxus Christianus-a (Nagyvárad, 1659. RMK. I. 855.) az iró egyik pátronusa költségén lát napvilágot, aki a korabeli szerzők egy jelentékeny részének példájára néhány kezdőbetü alá: L. D. B. J. rejti a nevét. Czeglédi István pedig Megh-tert bünösnek a lelki-hartzban való baivivasárol irt könyv-e (RMK. I. 942.) első – egyetlen ránk maradt – része előszavában pártfogói nevét a kronogrammok mintájára készült onomatogrammokban rejti el, mondván: „Ketten segéllettek kiváltképpen ez elso[e] munkámban, Istento[e]l nalok leto[e]t ku[e]lso[e] Talentomokkal, kiknek tudom felis irta Isten neveket az Eghben: mert egyik felo[e]l illyen beszéd vagyon: VAR téGeD az Isten GYo[e]nYo[e]RVséghes HELYre [Udvarhelyi György]. Másik-is igy tiszteltetik: AZ IgAz SEGEDNek vagyoN it Neve [Szegedina Anna?]". (Kassa, 1659. RMK. I. 942.)

Arra is van eset, hogy a jámbor szülők áldozatkészségük érdemét *gyermekükre* háritják át. A genevai sz. gyülekezetnek catechismusa 1695. évi kolozsvári kiadása (RMK. I. 1486.) cimlevelének hátlapján például Zilahi István marosvásárhelyi református lelkész arról tesz tanuságot, „hogy ez a könyv Nagy-Baczoni Bató Mátyás és neje Baksai C. Judith ötödik évben járó leányának, Bató Judithnak költségén jelent meg". (Szabó, RMK. I. 588. l. jegyz.)

Végül megemlitjük, hogy irodalmunk legnagyobb könyvsikerét, Szenczi Molnár Albert verses zsoltárforditását, amely 300 év alatt száznál több kiadást ért, Corvinus-Raabe Kristóf hanaui könyvkiadó 1607-ben az anyagi siker minden reménye nélkül, egyesegyedül azért adta ki a *maga költségén*, hogy áldozatot mutasson be Istennek, amiért megóvta életét a Németországban dühöngő pestistől. (Pintér Jenő i. m. III. 241. l.)

A *profán tudományok* müvelői csak igen elvétve akadtak a nyomtatási költségeket magukra vállaló pártfogóra. Nem csoda tehát, hogy Timon Sámuel valósággal elhalmozza dicséretekkel Sibrik Ferencet, az eperjesi királyi dikasztérium szép magánkönyvtárral rendelkező, tudománykedvelő nótáriusát, amiért a hunok, avarok s a pogány magyarok történetét tárgyaló Imago antiquae Hungariae (Kassa, 1733.) c. könyve kiadási költségeit fedezte. „A tudósok – irja – sokkal tartoznak neked, de legtöbbel ifjuságunk, mely könyvek hijával szükölködik". („Quod in editionem hanc sumptum feceris, magnopere Tibi debent eruditi; juventus vero nostra, libris destituta, plurimum".)

De még rosszabbul állott a *világi költészet* ügye, melyet a katolikus egyház és a protestáns felekezetek egyaránt rossz szemmel néztek. Miként az esztergomi Agendarius 1596. évi kiadásából kiderül, a világi költészet egyenesen bünnek számitott. A gyóntató papnak adott utasitások között „Az hatodic és kilencedic parancholatrul" szóló szakasz 6. pontja a virágénekekről szól: „Enekeltele, auagy halgatale virág enekeket, mellyekbe testi szeretetru[e]l, es buia dolgokrul volt emlékezet?" Kerek száz esztendő mulva Illyés András erdélyi püspököt is az ösztönzi vallásos és erkölcsös énekecskéi megirására, hogy „némely világiak, étel és ital közt mulatva, nem tisztességes dalokat szoktak énekeltetni s ha valaki ezt szemükre veti, azt felelik, hogy nincsenek asztali énekeik, melyek mellett vigan mulathassanak". (Novae spirituales ac morales duarum linguarum cantiunculae [Nagyszombat], 1696. RMK. I. 1497. mü előszavából idézi Szabó, RMK. I. 600. l.) S hogy ez a puritán közfelfogás még a XVIII.

század folyamán is erősen tartotta magát, azt Trócsányi Zoltán (M. Kvszle, 1938. 375., 1941. 22. l.) egész sereg idézettel szemléltette. Igaz ugyan, hogy első verses könyvünk, Tinódi Cronica-ja I. Ferdinánd anyagi támogatásával jelent meg, s Gyöngyösi Marssal társalkodó murányi Vénus-át Wesselényi Ferenc adta ki. De az első esetben a királyi kegy nem a költőnek, hanem a pártpolitikai célokra kihasználható riporternek szólt, a második esetben pedig a mü és mecénása közötti szoros kapcsolat volt az indíték. Teljesen a kor szellemében járt el gróf Koháry Ferenc, maga is költő, aki Gyöngyösi vallásos verseit, a Rósa-koszoru-t szivesen kiadta, de az ugyancsak neki ajánlott Csalárd Cupidó-t már nem!

Egyébiránt még a vallásos könyvek kiadását vállaló mecénásokra sem volt mindig könnyü szert tenni. Somosi Petko János angolból forditott Igaz és tökéletes boldogságra vezető ut (Sárospatak, 1656-1658. RMK. I. 913.) c. munkája ajánlásában elmondja, hogy azt eredetileg Leydenben vagy Utrechtben szerette volna kinyomatni, de nem lévén pártfogója, kénytelen volt kéziratát hazahozni. Itt Mezőlaki János lelkésztársa vállalkozott rá, hogy szerez számára pártfogót, de ez – ugy látszik – nem sikerült neki, s igy Mezőlaki maga állt be mecénásnak. Tarnóczy István jezsuita Bona János Menyben vezető kalauz-át (Nagyszombat, 1675. RMK. I. 1185.) leforditotta magyarra és azt – egy Nagyszombatban 1675. március 12-én kelt levelének tanusága szerint – eredetileg gr. Esterházy Ferenccel szerette volna kiadatni ama fontos szolgálatai fejében, melyek a grófot évi 180 forintnyi kiadástól kimélték meg. Egyuttal annak a reményének is kifejezést adott, hogy a grófné, aki „gyönyörködik a magyar ájtatos könyvekben", szintén érdeklődni fog müve iránt. Kérése azonban süket fülekre talált, s a kötet végül is Szegedy Ferenc egri püspöknek ajánlva hagyta el a sajtót. (Acsády Ignác: Egy nagyszombati könyvkiadás 1675-ben. M. Kvszle, 1887. 239-241. l.)

A mecénások áldozatkészségükért többnyire nem érték be azzal, hogy az epistola dedicatoriában megörökittessék a nevük, hanem *megfelelő számu példányra* tartottak igényt. Igy öreg Bethlen István 1646. julius 27-én kelt végrendeletében azzal a kikötéssel hagyott 500 aranyat a Szenczi Kertész-féle Biblia költségeire, hogy örökösei annyi példányt kapjanak belőle, „amennyi 500 arany után illenék". (Naményi i. cikke M. Kvszle, 1901. 286-287. l.) Wesselényiről tudjuk, hogy a házasságát dicsőitő epikumot ismerősei közt osztotta szét. I. Rákóczi György is Gvevara Antal Fejedelmeknek serkentő órája c. müvét, melyet udvari papja, Prágai András az ő parancsára forditott latinból magyarra, „sajátkezü aláirásával ellátva szétküldte barátainak, ismerőseinek, főuraknak, egyházi férfiaknak". (Szilágyi Sándor: I. Rákóczi György. 133. l.) Ilyenkor – ugy látszik – szokásban volt, hogy a megajándékozottak költséghozzájárulás cimén valamit felajánljanak. Igy Bethlen Gábor és Bethlen István, akik a megajándékozottak közt voltak, „kijelenték készségöket, hogy a kiadás költségeihez hozzájáruljanak: de Rákóczi ezt máskorra tartá fenn". (Uo. 134. l.)

A fejedelem azonban nem mindig s nem mindenkivel szemben volt ilyen nagylelkü. Igy amikor Nagykőrös városának kiküldöttje szóba hozta, hogy a város a részére külön követ utján 1637-ben felajánlott Öreg graduál egy (kötetlen!) példányára eső előállitási költségeket megtériti, ily cimen 53 frt 75 dénárt fizettetett a várossal. Ez „az 53 frt 75 dénár akkora összeg volt, hogy pl. a város ugyanebben az évben két puszta – a mai Jászkarajenő és Lajosmizse községek – évi bérletéért csak 53 frt 40 dénárt fizetett". (Kőrösi Nagy Lajos: Magyar könyv sorsa a 17. században. Uj Universum, III. 138-139. l.) E mellett a város abban a naiv hitben, hogy valóban „ajándékot" kap, az örömhirt hozó fejedelmi követnek 2 frt 75 dénár költséggel egy pár csizmát csináltatott, s magának a fejedelemnek nyolc frton agarakat vásárolt.

Alsólendvai Bánffy Miklós zalamegyei főispán, aki Kulcsár György Postillá-it (RMK. I. 114.) 1574-ben a saját költségén kinyomatta, a szerző halála után a még eladatlan negyedfélszáz példányt 1578-ban Desich Péter pozsonyi könyvkereskedőnél helyezte el bizományban, még pedig azzal a föltétellel, hogy minden eladott példány után egy-egy tallért fizessen neki. Desich azonban hat év alatt mindössze 142 frtot fizetett s többszöri felszólitásra sem volt

hajlandó többet fizetni, mire Bánffy 1584. április 6-án a pozsonyvárosi tanácsot megkereste, hogy Desichet a még esedékes 208 frt kifizetésére, illetve az esetleg még el nem kelt példányok visszaküldésére szoritsa. (Lukinich Imre: Könyvtörténeti adalékok. M. Kvszle, 1924. 86-88. l.) Udvarhelyi György abaujvármegyei ülnök is több példányt kaphatott Buzinkai Mihály Institutionum rhetoricarvm libri duo c. 1658-ban Sárospatakon megjelent s neki ajánlott tankönyvéből (RMK. II. 908.), melyeket azután – bizonyára holmi költséghozzájárulás reményében – osztott szét az előkelőségek gyermekei között. Igy a budapesti Egyetemi Könyvtár példányát sajátkezü bejegyzése szerint 1659. január 6-án ő ajándékozta a jóreményü ifju Rákóczi Ferenc tanulónak.

A könyvek cimlapjának vagy ajánlásainak tanusága szerint az egyszerü „áros népek"-től az erdélyi fejedelmekig, sőt elvétve a Habsburg-ház egyes tagjaiig, a *nemzet minden rétege* kivette a maga részét az irodalompártolás vagy a könyvkiadás áldozatos munkájából. A sort Perényi Gábor özvegye, Frangepán Katalin, a tudománykedvelő Frangepán Ferenc kalocsai érsek és egri püspök nővére nyitja meg, aki 1535-ben Krakkóban kinyomatta Az zenth Paal Leueley (RMK. I. 3.) magyar forditását, melyet – mint fentebb emlitettük – az ő ösztönzésére készitett fia nevelője, az erazmista Komjáthi Benedek. (Perényi Gáborné férje is a könyvkedvelő főurak sorába tartozott. Paulus Crosnensis lengyel humanista költő 1509-ben kiadott verskötete hozzá szóló ajánlással jelent meg. Egyébiránt Gálszécsi István énekeskönyve is egy Perényinek, Perényi Péternek ajánlva látott napvilágot 1536-ban, ugyancsak Krakkóban. Vö. Divéky Adorján: Gálszécsi István énekeskönyvének ujabb kiadása. M. Kvszle, 1911. 11. l.)

A *Habsburg-ház* tagjai sorából 1711-ig szerzőink valamennyi uralkodót: I. Ferdinándot, I. Miksát, I. Rudolfot, II. Mátyást, II., III. és IV. Ferdinándot, I. Lipótot és I. Józsefet, Anna, Eleonóra Magdolna és Vilma királynékat, Albert, Ernő, Ferdinánd, Károly, Lipót Vilmos, Miksa és Vencel főhercegeket megtisztelték müveik ajánlásával.

Az *erdélyi fejedelmek* legelsejét, Szapolyai Jánost, akinek még szepesi főispán korában (1522) dedikálta Macedóniai László nürnbergi Oratio-ját (RMK. III. 248-249.) és nejét, Izabellát, Honterus János kereste fel egy-egy müvecskéje ajánlásával. Fiuk, János Zsigmond, az első gyulafehérvári nyomda fenntartója, egész sereg magyar és latin munka ajánlásában szerepel, köztük Werbőczi Tripartitumának Weres Balázs készittette magyar forditásában (RMK. I. 56.) és Valkai András Az magyar királyoknac eredetekro^{e}l... való szép historia-jában (RMK. I. 121.). Utóbbi csak 1576. évi kiadásban ismeretes, de több mint valószinü, hogy első izben még az uralkodó életében jelent meg! Közvetlen utóda Erdély fejedelmi székén, Báthori István lengyel király az ajánlásokból itélve – szintén érdeklődött történelmünk magyar és latin verses feldolgozásai iránt. De a Báthori-házból kikerült fejedelmek sorából a legsürübben Zsigmondot keresték fel ajánlásaikkal iróink. Többek között neki ajánlotta Baranyai Decsi János Sallustius-forditását (Kolozsvár, 1597. RMK. I. 272.). A XVII. századi erdélyi fejedelmek közül az irodalompártolás terén kitüntek: iktári Bethlen Gábor, a második gyulafehérvári nyomda megalapitója, I. Rákóczi György és felesége, a pataki nyomdát fenntartó Lórántfi Zsuzsanna, II. Rákóczi György és neje, Báthori Zsófia, I. Rákóczi Ferenc, a tollforgató Apafi Mihály és hitestársa, Bornemisza Anna, fiuk, II. Apafi Mihály és menyük, Bethlen Katalin.

Egyéb *főrangu családjaink* körében valósággal hagyománnyá vált az irodalom pártolása. Kitünnek ezen a téren a Balassa, alsólindvai és losonczi Bánfi, Batthyány, iktári Bethlen, Csáki, Dobó, Draskovich, Drugeth, Erdődi, Esterházy, Forgách, Illésházi, Kendi, Nádasdi, Perényi, Révai, Teleki, Thurzó, Tököli, Wesselényi és a Zrinyi-családok. A főnemesség és a főhivatalnoki kar sorából még a következők emelhetők ki, mint akiket gyakrabban kerestek föl ajánlásaikkal a szerzők vagy a könyvnyomtatók: komjáti Békés Gáspár, János Zsigmond főkomornyikja; körtvefai Kovasóczi Farkas, erdélyi kancellár; Mágócsy Gáspár tornavár-

megyei főispán és felesége, Massay Eulalia; záthényi Némethi Ferenc, tokaji kapitány, aki többek között Werbőczi Tripartitum-ának Weres-féle fordítását finanszirozta; ghyletinczi br. Ostrosith Mátyás főszámvevő; enyingi Török István hunyadvármegyei főispán és Zsombori László erdélyi kormányelnök.

Az *egyszerü polgárok* hosszu sorából, mint az áldozatra legkészebbet, Dobozi István debreceni főbirót emelhetjük ki.

A *katolikus főpapok* közül a már emlitett főrangu családok főpap tagjain kivül még megemlithetjük Fenesi György egri püspök, jászói prépostot, Keresztély Ágost szász herceget Esztergom biboros érsekét, Kisdi Benedek egri püspököt, gr. Kolonics Lipót bibornok, kalocsai, majd esztergomi érseket, a nagyszombati nyomda fejlesztőjét, Listhius János veszprémi püspököt, Lósi Imre, Oláh Miklós és Pázmány Péter esztergomi érsekeket, hethesi Pethe Márton kalocsai érseket, Széchényi György esztergomi érseket, Szegedi Ferenc Lénárd egri püspököt és Szelepchény György esztergomi érseket.

Városaink közül Debrecen és Eperjes tanácsai vezettek e téren; mellettük még Besztercebánya, Kassa és Sopron szenátusát keresték föl gyakrabban ajánlásaikkal iróink.

Az ilyen esetekben a könyvek kiadása a nyomtatókra nézve természetesen semminemü kockázattal sem járt, sőt az élelmesebbje értette a módját, hogy a mecénás áldozatkészségét a szerző rovására a maga hasznára kamatoztassa: egyszerüen többet nyomott belőle a megrendelt példányszámnál, s ezt a többletet nyugodtan áruba bocsátotta. Ez a ma furcsán ható eljárás akkoriban európaszerte divatozott. Párizsban például valóságos szokásjoggá fejlődött. Ez volt a „droit de la chapelle", mely felhatalmazta a nyomdászokat, hogy a náluk készült munkákból néhány példánnyal többet nyomtassanak, s eladási árukat a Sz. János kapunál lévő kápolnához való zarándoklás költségeire forditsák. (L. Zentralblatt für Bibliothekswesen, 1888. 39. l.) Nem hisszük, hogy a derék Misztótfalusi Kis Miklós tudott erről a kápolnajogról, de hogy – akárcsak Jourdain ur a prózát – maga is gyakorolta, annyi kétségtelen. Hiszen Maga mentségé-ben (50. l.) elpanaszolja, hogy ez az eljárás nem mindig vált be, mert a többletet sokszor csak nehezen tudta értékesiteni!

Maguk a tipográfusok *saját számlájukra* nagyobbszabásu könyvek kinyomtatására csak elvétve vállalkoztak. Az ilyenkor használatos impresszumok: „kibocsáttatot... Jüngling István által" (RMK. I. 1227.), „maga ko[e]ltségén kibocsáttá Kolozsvárott Veresegyházi Szentyel Mihály" (RMK. I. 1235.), „typis et sumptibus Michaelis Hermanni" (RMK. II. 846.), „impensis Mich. Szentyel Veres-Egyházi" (RMK. II. 1467), „gedruckt und verlegt durch Thomam Scholtz" (RMK. II. 1983.). Végső szükségükben, mint a XVI. században Manskovit és Klöss, a XVII. században Lipsiai Rheda Pál, maguk is fölcsaptak irónak, s egy-egy külföldön jól bevált tankönyv vagy épületes irat átdolgozásával kisérleteztek. Általában azonban, ha kifogytak a megrendelésekből, rendszerint a nagyobb kelendőségü széphistóriák, naptárak, ciziók, sorsvetőkönyvek jól bevált tankönyvek, épületes irások kiadásával tartották fenn magukat. Ettől a sablontól legtevékenyebb nyomdáink, aminők a XVI-XVII. században a Heltai-nyomda, a XVII. században a Brewer-nyomda vagy a XVII-XVIII. században a nagyszombati jezsuita nyomda, csak nagy ritkán tértek el.

Ha mégis rászánták magukat egy-egy kelendőnek bizonyult régibb könyv ujabb kiadására, az előállitási költségeket szivesen háritották át valamely bőkezü mecénásra, akit azután uj ajánlással tiszteltek meg. Igy Pázmány Péternek Keresztyén imádságos könyve, mely a szerző életében négyszer jelent meg, mindannyiszor Hethesi Pethe Lászlóné, Kapi Annának volt ajánlva, aki valószinüleg az első kiadás költségeit fedezte. Három posthumus kiadásában azonban a vállalkozó nyomdászok részéről mindig másnak és másnak dedikálva látott napvilágot, bizonyára azért, hogy az ajánlásokban szereplő urasszonyok – Nagy-Mihályi Ferencné Várkonyi Amade Ilona, gr. Wesselényi Ferencné Rima-Széchy Mária Anna és özv.

Viczai Jánosné Hédervári Kata – anyagi hozzájárulása biztosittassék! Ugyanigy jár el Brewer Lőrinc is, amikor 1642-ben Thurzó Imréné Nyári Krisztinának ajánlva ujra kiadja a kor legelterjedtebb s igy semmi különösebb kockázattal sem járó luteránus imakönyvét: Mihályko János Keresztyén istenes és áhitatos imádságai-t (RMK. I. 727.), mely két évvel azelőtt került ki a szomszédos bártfai sajtóból. S az a legjobb a dologban, hogy nem átalja ezt a puszta utánnyomást mint valami a könyvkiadás területén döntő jelentőségü ujszerü vállalkozást feltüntetni, hangsulyozván ajánlásában, hogy legszentebb kötelességének tartja a jó és megbizható épületes könyvek kiadását. (V. ö. Pukánszky Béla: Die Buchdruckerei Brewer in Leutschau. Gutenberg-Jahrb. 1927. 93. l.) Pedig eljárásának még az a mentsége sem volt meg, amelyre Szenczi Kertész Ábrahám hivatkozott, amikor 1664-ben Nagyszebenben kinyomtatta Molnár Gergely közkedvelt tankönyvét, a Melanchthon nyomán készült Elementa grammaticae latiná-t az 1661. évi sárospataki kiadás alapján, hogy ti. a könyv másutt nyomtatott példányai részint elfogytak, részint a helyek távolsága és az idők zavaros volta következtében bajosan kaphatók. (V. ö. RMK. II. 285. l.) A kassai jezsuita akadémia is azért nyomtatta ki ujra 1671-ben a G. J. betük alá rejtőző külföldi szerző Lapis Lydius controversiarum fidei c. vitairatát (RMK. II. 1272., Szabó emlitette approbatioját Knothes Odeárd, a Jézus Társasága angol rendtartományának főnöke 1655. november 8-án állitotta ki s igy az utánnyomás alapjául szolgáló példány is ez időtájt jelenhetett meg), mivel – miként ez a Horváth György egri préposthoz intézett ajánlásból kiderül – a bécsi könyvkereskedők boltjaiban csupán egyetlen példány volt belőle.

A *jogosulatlan utánnyomás*, mely már az inkunabulumok korában jelentkezett, a XVI-XVIII. században is *európaszerte* divatozott.

Luther például 1525. szeptember 26-án Nürnberg tanácsához intézett levelében fölpanaszolja, hogy posztillájának sajtó alatt lévő iveit ellopták, titokban Nürnbergbe vitték, ott kinyomtatták s áruba is bocsátották, mielőtt még az eredeti és jogszerü kiadás Wittenbergben megjelenhetett volna. (L. Mayer i. m. I. 151. l.) Különösen nagy méreteket öltött ez a szokás a XVIII. században. Franciaországban például a vidéki kiadók oly szemérmetlenül aknázták ki a párizsiakat, hogy amikor 1777-ben a kormány végre rászánta magát az utánnyomások szigoru megbüntetésére, a vidéki kiadók raktáraiban mintegy öt-hatszázezer frank értékü könyvanyag volt felhalmozva. (Maurice Pellisson: Les hommes de lettres au 18e siècle. Paris, 1911. 121., 123. l.)

Németországban az egyes városok már jóval előbb eltiltották az utánnyomást, igy Nürnberg 1633-ban, Lipcse 1667-ben. Az effajta intézkedéseknek azonban alig volt valami foganatja, mert hiszen ez a tilalom csak az illető városok területére korlátozódott. (Kósa János: Az utánnyomás eltiltása Magyarországon. M. Kvszle, 1940. 378. l.) Egyik legszemérmetlenebb müvelője a magyarországi származásu Trattner János Tamás volt Bécsben, aki 1753 óta olcsó utánnyomásaival fényes üzleteket csinált. A helytartótanács által 1772. aug. 17-én kiadott könyvkereskedelmi rendtartás 10. pontja, majd Mária Terézia 1775. február 11-én kelt rendelete ugyan eltiltotta a „tudományra, nyomdászokra és kereskedelemre egyaránt káros" utánnyomást, de ez csakis a belföldi privilegizált kiadványokra vonatkozott, mig a külföldieket, valamint a tankönyveket ezentul is szabadon utánnyomathatták. (Kósa i. h.)

Goethe (Dichtung u. Wahrheit. 16. könyv) felpanaszolja, hogy amikor hiressé kezdett válni, Himburg berlini könyvkiadó – megkérdezése nélkül – kötetbe gyüjtve kiadta elszórtan megjelent müveit, s egy pár példányt azzal a megjegyzéssel küldött el neki, hogy – ha éppen kivánja – némi berlini porcellánnal is szolgál. Ehhez Goethe epésen megjegyzi, hogy Berlinben az összekelni akaró zsidó párokat csak ugy adhatják össze, ha némi berlini porcellánt vásárolnak s ezzel a királyi porcellángyár forgalmát növelik. Gunyosan állapitja meg, hogy Németországban az irói tehetség minden kereslet és bámulat dacára valósággal minden törvényen kivül áll. „Denn nicht allein in Berlin hielt man den Nachdruck für etwas

Zulässiges, ja Lustiges, sondern der ehrwürdige, wegen seiner Regententugenden gepriesene Markgraf von Baden, der zu so vielen Hoffnungen berechtigende Kaiser Joseph begünstigten, jener seinen Macklot, dieser seinen Edlen von Trattner, und es war ausgesprochen, dass die Rechte sowie das Eigentum des Genies den Handwerken und Fabrikanten unbedingt preisgegeben seien".

Hazánkban is meglehetősen elterjedt az utánnyomások divatja. A XVI. században Mannel János, akit Steinhofer Károly (A könyv története. Bp., 1915. I. 681.) „e kor legkiválóbb magyar könyvkiadója" cimével tisztelt meg, a századfordulóig mindössze tizenöt, jobbára kisebb terjedelmü könyvet nyomtatott ki a saját költségén, s ezek kétharmada igen kelendőnek bizonyult régibb kiadványok, széphistóriák és épületes könyvek utánnyomata. Főleg a kolozsvári nyomdát aknázta ki. A tiz utánnyomás közül nyolc került ki eredetileg a Heltai-mühelyből.

Néha annyira fürgék az egymással versengő nyomdászok, hogy a jó üzletnek igérkező könyvet még az eredeti kiadás évében kihozzák. Szenczi Csene Péter például Érsekujvárt Sz. György hava (április) 19. napján kelt ajánlással nyomtatta ki Oppenheimben 1616-ban a Confessio Helvetica általa készitett magyar forditását (RMK. I. 456.), s azt Lipsiai Rheda Pál Debrecenben augusztus 10-én kelt saját ajánlásával még ugyanabban az esztendőben ujra kibocsátja (RMK. I. 465.). A Szilágyi István nagyváradi rektor magyar értelmezésével 1643-ban Szenczi Kertész Ábrahám által kinyomtatott Comenius-féle Januae linguae latinae reseratae aureae vestibulum c. tankönyv (RMK. II. 637) ugyancsak 1643-ban Bártfán Klöss Jakabnál (RMK. II. 614.) is megjelenik.

Ahol a szerzőre vonatkozó támpontjaink nincsenek, ott ma már lehetetlen eldönteni, hogy a két egyazon évi kiadás közül melyik az editio princeps s melyik az utánnyomás. Ilyen például Huszti Péter Aeneis-ének 1582. évi bártfai (RMK. I. 185.) és debreceni (RMK. I. 192.), vagy Kegelius-Deselvics Tizenkét idvösséges elmélkedései-nek 1639. évi bártfai (RMK. I. 686.) és lőcsei (RMK. I. 695.) kiadása.

Szabó Károly véleménye szerint a szerzők nem mindig törődtek bele ezekbe a kalózkodásokba. Komáromi Csipkés György például a saját munkáiról 1677-ben kiadott Catalogus-ába nem vette fel az eredetileg Nagyváradon 1659-ben kiadott Concionum sacrarum centuria prima 1671. évi kassai kiadását (RMK. II. 1270.) „bizonyára azért, mert a kassai nyomdász, Erich ezen utánnyomást az ő tudta és beleegyezése nélkül eszközölte" (RMK. II. 437. l.). De az is meglehet, hogy Komáromi Csipkés Györgynek talán sejtelme sem volt az utánnyomásról, vagy pedig egyszerüen megfeledkezett róla. Egész kétségtelen azonban a szerző állásfoglalása a jogosulatlan utánnyomással szemben Pápai Páriz Ferenc esetében. Tudvalevően 1690-ben Kolozsvárt kinyomatott Pax corporis-át (RMK. I. 1387.) 1692-ben Brewer Sámuel is kihozta Lőcsén (RMK. I. 1432.). A népszerüsitő orvosi munka 1695. évi bővitett kolozsvári kiadását (RMK. I. 1474.) a szerző losonczi Bánfi György erdélyi kormányzóhoz intézett ajánlással látta el, melyben ezeket irja: „most másodszor bővebben és szebb szinben bocsátom világra (mert a' lőcsei kiadást magaménak nem ismerem)". A bőbeszédü cimlapon azonban szerző állitásával ellentétben „az harmadszori kiadás" kitétel szerepel, amiből arra következtethetünk, hogy a nyomtató Misztótfalusi Kis Miklós, szembe helyezkedve a szerzővel, a lőcsei kiadást is elismerte. Persze, tekintettel arra, hogy az ajánlás „Nagy-Enyeden, Kisasszony havának (augusztus) 2. napján, 1694. esztendőben" kelt, az sincs kizárva, hogy a munka 1694-ben és 1695-ben is megjelent, s hogy az 1694-i kiadás példányai mind egy szálig elvesztek vagy még lappanganak! Pápai Páriz tiltakozása egyébiránt a derék lőcsei tipográfust nem riasztotta el a további kalózkodástól. A kapós könyvet 1701-ben (RMK. I. 1636.) ujra kinyomtatja – ezuttal cége feltüntetése nélkül – még pedig bővitett formájában. Meghagyta a cimlap szövegében a „harmadszori kiadás" kifejezést, de elhagyta az egész, rá nézve kellemetlen dedikációt.

Annyi bizonyos, hogy Pápai Páriz állásfoglalása, ha jogos és érthető is a szerző szempontjából, szöges ellentétben állott a kor tipográfusainak közfelfogásával. Bayle Péter Praxis pietatis-ának Megyesi Pál készitette forditása 1636-tól 1678-ig nem kevesebb mint hét kiadást ért, majd mindig más és más nyomdában, de a kiadás sorszámának pontos feltüntetésével. Az 1678. évi lőcsei kiadás (RMK. I. 1225.) nyomtatója annyira megy őszinteségében, hogy cimlapján „hetedik (a' Colosvári hatodik editio szerint)"-inek jelzi a maga kiadását.

Szinte példátlan ebben a korszakban Diest Henrik Funda Davidis instructa quinque laevibus lapidibus (Deventer, 1646.) c. munkájának az esete, melynek XVII. századi három magyar kiadása nem egymásból való utánnyomás, hanem más és más forditás. (A szent Dávidnak öt következkei. Ford. Szoboszlai Miklós. Debrecen, 1648. RMK. I. 802.); Öt sima kövekkel felékesittetett Dávid parittyája. Ford. Uzoni Balázs. Gyulafehérvár, 1658. RMK. I. 930.); Öt sima kövekkel el-készitett Dávid parittyája. Ford. Udvarhelyi Péter. H. n. Kassa, 1661. RMK. I. 975.)

Az utánnyomás természetesen a *XVIII. században* nálunk is tovább virágzott, habár távolról sem abban a mértékben, mint a külföldön: ehhez hiányzott a haszonnal kecsegtető ujdonságok nagyobb tömege. Amely kiadványoknál ez az utánnyomás szempontjából döntő momentum megvolt, legott kezdetét vette a kalózkodás. Igy Bél Mátyás Der ungarische Sprachmeister c. grammatikáját, mely a pozsonyi Royernél és jogutódainál 1729-től 1774-ig ötször jelent meg, 1731-ben Kolozsvárt a jezsuita nyomda és 1734-ben Budán a Nottenstein nyomda is utánnyomatta. Bod Péter Szentirás értelmére nevelő leksikon-át, mely 1746-ban Kolozsvárt látott napvilágot, még ez évben a fürge Streibig József Győrött is kihozta. Timon Sámuel Epitome chronologica rerum hungaricarum-ának Kassán 1736-ban, valamint névtelen Purpura Pannonica-jának ugyanott 1745-ben megjelent második kiadását 1764-ben, illetve 1746-ban a kolozsvári jezsuita nyomda is kinyomtatta. Nagy jelentőségü Imago antiquae Hungariae és Imago novae Hungariae c. munkáit pedig, melyeket a szerző ugyancsak Kassán 1733-ban és 1735-ben, illetve 1734-ben adott ki, az utánnyomásokból meggazdagodó bécsi Trattner János Tamás is méltóknak itélte arra, hogy 1754-ben és 1762-ben ujra a piacra vesse! Margitai István debreceni nyomdász 1771-ben kiadott református Catechismus-a még ugyanebben az esztendőben Kassán is megjelent Ellinger József betüivel, miként a cimlapon olvashatjuk „a debreceni forma szerint". Dorell-Faludi Nemes emberét (Nagyszombat, 1748) és Nemes asszony-át (uo., 1748) a következő évben Budán is kihozták.

De a hazai szükségletnek megfelelő *külföldi könyvek utánnyomása* sem maradt el a honi termésé mögött. Andreucci András Jeromos Manuale confessariorum-át [Gyóntatók kézikönyve] először a nagyszombati jezsuiták nyomtatták ki nálunk (1737 és 1742), majd a győri Streibig-cég is kiadta (1748). A XVI. századi Decanus Márton Compendium manualis controversarum hujus temporis de fide et religione (A mai kor hitvitázóinak rövid kézikönyve a hitről és vallásról) c. hitvédőiratát hazánkban ugyancsak a nagyszombati officina honositotta meg (1738, 1741, 1743, 1752), de az utánnyomás utánnyomásaként Kassán (1746), Győrött (1750) és Kolozsvárt (1754, 1756, 1762) is kihozták. Hasonló sors érte a francia Bossuet Historia doctrinae protestantium-át (A protestáns tanitás története), melyet az 1718. évi würzburgi kiadás alapján legelsőbb ugyancsak a nagyszombati tipográfia adott ki év nélkül és 1739-ben. A katolikus papnöveldékben tankönyvül használt munkát 1735-ben Kolozsvárt és 1797-ben Egerben is megjelentették. Ugyanez volt a sorsa a jezsuita iskolákban használatos Alvarez-féle latin nyelvtanhoz készült Syllabus vocabulorum- [Szótár]nak, melyet magyar és német értelmezéssel 1731-ben és 1732-ben Nagyszombatban, 1735-ben Győrött és Pozsonyban is kiadtak. (A XVIII. századbeli utánnyomást Trócsányi Zoltán is szóvá teszi A szerzői tulajdonjog és az utánnyomtatók c. cikkecskéjében. M. Kvszle, 1938. 158-159. l. Az általa felhozott példák tulnyomó része kéziratban maradt müvek, vagy rég elhunyt szerzők már megjelent munkáinak kiadásai.)

A jogosulatlan utánnyomás ellen a könyvnyomtatók európaszerte az uralkodók *kiváltságleveleivel* próbáltak *védekezni*. Az első privilégiummal kibocsátott magyar nyelvü könyv Pesti Gábor Wy testamentum-a (RMK. I. 6.) volt, melyre Singrenius bécsi nyomdász 1536-ban öt évre szóló szabadalmat kapott. Amikor pontosan öt év mulva, 1541-ben Sylvester a maga fordítását megjelenteti, szintén tesz lépéseket a privilégium elnyerésére. De Nádasdy közbenjárása, ugy látszik, nem vezetett eredményre. Legalább is müve (RMK. I. 15.) ennek föltüntetése nélkül jelent meg. Viszont ugyane fordítás 1574. évi bécsi kiadását (RMK. I. 98.) Steinhofer Gáspár „Az fo[e]lseges romai császár kegielmes engedelmebo[e]l", tehát privilégiummal hozta ki. Ugyancsak „o[e] fo[e]lsege engedelmebul" látott napvilágot 1573-ban Bécsben a névtelen Poncianus historiája (RMK. I. 92.). Tiz évre szóló császári privilégiummal jelent meg továbbá Werbőczi Tripartitum-ának mind 1572. (RMK. III. 619.), mind 1581. (RMK. III. 704.) évi bécsi kiadása is, ami természetesen nem akadályozta meg az erdélyi fejedelem joghatósága alatt élő Heltait abban, hogy 1572-ben (RMK. II. 130.) ő is közre ne bocsássa a keresett törvénykönyvet. Amennyire Szabó – illetve Sztripszky – leirásából megállapithattuk, császári privilégiummal jelentek még meg: a bécsi Apffel-nyomda 1580. és 1582. évi magyar Kalendarium-ai (Sztripszky I. 1813. és 1818. sz.); az ugyanottani Formica-nyomda 1606. évi Canisius-Vásárhelyi-féle magyar Catechismus-a (RMK. I. 387.), amely egyébként először 1599-ben Kolozsvárt jelent meg az erdélyi fejedelem privilégiumával (Sztripszky, I. 1842 a. sz. és RMK. I. 312.); Szenczi Molnár Albert Dictionarium latino-vngaricvm et vngarico-latinvm-ának 1604. évi nürnbergi kiadása (RMK. I. 392., 393.), amelyhez az óvatos Hutter Illés könyvnyomtató még a francia király privilégiumát is megszerezte; Antonio Bonfini Rervm Vngaricarvm decades-ének 1606. évi hanaui kiadása (RMK. III. 1027.) Sámboky gondozásában, melynek kiváltsága tiz évre szólt és Istvánfi Miklós: Historiarvm de rebvs vngaricis libri 34. c. munkájának 1622. évi kölni kiadása (RMK. III. 1350.), melyhez kiadója Hieratus András „privilegium speciale"-t kapott. Ellenben a Káldi György-féle Szent Biblia (Bécs, 1626. RMK. I. 551.) Szabó emlitette „nyomtatási engedélye" nem privilégium, hanem Pázmány Péternek 1625. április 8-án és a Jézus Társaságának 1625. szeptember 4-én kelt imprimaturja.

Magyar nyomdák közül a XVI. század folyamán csupán a nagyszombati nyert – s az is mindössze két izben – *külön szabadalmat* egy-egy kiadványára, jelesül Telegdi Miklós posztillájára, melynek ugy Bécsben nyomatott első, mint Nagyszombatban készült második és harmadik kötete (RMK. I. 122., 145. és 176.) a cimlap tanusága szerint „az felséges Romai Chaszarnak kegyelmes engedelmebo[e]l" látott napvilágot s az ugyanő általa Mossóczi Zakariás társaságában szerkesztett Decreta constitutiones et articvli incl. Regni Vngariae c. törvénygyüjteményre, mely 1584-ben (RMK. II. 183.) „cum sacrae Caesareae Regiaeque Maiestatis gratia et priuilegio" hagyta el a sajtót. Ha hihetünk Szabónak, a nagyszombati nyomda 1711-ig az 1637-re szóló Calendarium Tyrnaviensé-n (RMK. II. 1619.) kivül még csak egyetlen egyszer Szent-Iványi Márton jezsuita 1689-1709 megjelent Curiosiora et selectiora variarvm scientiarvm miscellanea [Különféle tudományok különleges és válogatott dolgairól]. (RMK. II. 1562., 1700., 1862., 1907., 2132., 2384. és 2433.) c. gyüjteménye cimlapján tünteti fel, hogy az „cum privilegio Sacrae Cesareae Regiaeque Majestatis speciali" adatott ki. Klein leirása szerint 1628-ban Scholtz Dániel is „cum gratia et privilegio" adta ki Kassán Apotheca sacra psalmorum (A zsoltárok szent patikája. RMK. II. 481.) c. luteránus német énekeskönyvét, melyből nem maradt ránk példány. Végül megemlitjük, hogy két debreceni kiadvány: Werbőczi Decretum-ának 1611. évi bilingvis kiadása (RMK. I. 426. és II. 337.) és Molnár Gergely Elementa grammaticae latinae c. tankönyvének 1613. évi kiadása (RMK. II. 351.) is „cum gratia et privilegio" jelent meg. De hogy ezeket a privilégiumokat a bécsi udvar vagy pedig az erdélyi fejedelem adta-e, azt a cimlapok nem árulják el! Az 1611. évi Werbőczi-kiadásának külön érdekessége, hogy kétféle liminiákkal ellátott példányok kerültek forgalomba a szükebb értelemben vett Magyarország és Erdély használatára. Amazo-

kat a debreceni nyomdász, emezeket ifjabb Heltai Gáspár hozta forgalomba, s a mü az első példa arra nálunk, hogy kiadására két cég szövetkezett.

Erdélyben az első privilégiummal kibocsátott könyv Heltai bibliafordításának első része (RMK. I. 24.) volt, 1551-ben „cum gratia et privilegio reginalis maiestatis" látott napvilágot. Ugyancsak János Zsigmond választott király és erdélyi fejedelem privilégiumával ellátva adta ki Heltai 1562-ben Wy testamentum-át (RMK. I. 51.), 1566-ban Száz fabulá-ját (RMK. I. 59.) és 1570-ben Melanchthon Grammatica-ját (RMK. II. 127.). Wagner Bálint is amikor 1557-ben kihozta Brassóban a nagy tőkebefektetést igénylő Novvm Testamentvm-át (RMK. II. 74.), jónak látta megszerezni hozzá János Zsigmond öt évre szóló szabadalmát. Ez a kiváltságlevél két aranymárka birság és az összes példányok elkobzásának terhe alatt nem csupán a munka ujranyomását, hanem más kiadásnak a fejedelemség területére leendő behozatalát is eltiltotta. Báthori Kristóf pedig 1579-ben a Lőrinc diák által kinyomtatott Cetveroevangelia (Sztripszky 2475. sz.) számára harmincévi szabadalmat adott, ugyanugy megtiltván, hogy azt ezen idő alatt bárki utánnyomassa vagy külföldről behozza. Ugyancsak az erdélyi fejedelem privilégiumával látott napvilágot 1563-ban Brassóban a Hebler Mátyás evangélikus superintendens szerkesztette Brevis confessio de sacra Coena Domini Ecclesiarum Saxonicarum (Rövid hitvallás a szász eklézsiák urvacsorájáról. RMK. II. 89.), mig a Fronius-féle Statvta ivrivm mvnicipalivm Saxonvm in Transylvania (Az erdélyi szászok polgári törvénye) 1583-ban ugyanitt megjelent latin és német kiadása (RMK. II. 172. és 173.) Báthori István lengyel király tiz évre szóló privilégiumával hagyta el a sajtót. Az utolsó fejedelmi privilégiummal megjelent sajtótermék – mai tudásunk szerint – Canisius Péter Catechismus-ának Vásárhelyi Gergely-készitette magyarositása (Kolozsvár, 1599. Sztripszky I. 1842. a. sz.), melyről fentebb már megemlékeztünk. Szabó szerint ugyan a Fronius-féle Landt-Recht 1683-i nagyszebeni uj kiadása (RMK. II. 1555.) is privilégiummal jelent meg, csakhogy ez a privilégium nem nyomdai természetü, hanem a szászoknak a könyvben összefoglalt kiváltságainak fejedelmi megerősitése!

Gyökeresen megváltozott a helyzet a *XVIII. században*, melyet méltán neveztek el a *kizárólagos szabadalmak* virágkorának. A sort Töltési István komáromi nyomdász nyitja meg, aki 1705-ben mind a maga, mind utána két ágon levő maradéki részére tizenöt évre szóló kizárólagos privilégiumot kapott olyan magyar naptárak előállitására, aminőket azelőtt „Lőcsén szoktak volt nyomattatni". (V. ö. Baranyay József: A komáromi nyomdászat és a komáromi sajtó története. Bp., 1914. 8. l.) Szabadalmát özvegye utóbb átruházta Speiser Ferenc pozsonyi könyvkötő- és könyvkereskedőre, aki azután a szabadalmat a maga személyére 1727-től 1759-ig tiz-tiz évre több izben meghosszabbittatta. Utóda Speiser Keresztély 1769-ben már csak hat évre nyerte el e kiváltságot. (Gárdonyi Albert: A XVIII. század legkeresettebb könyve. M. Kvszle, 1941. 233-234. l.) Közben 1726-ban Streibig Antal József soproni könyvnyomtató viszont cimtáras naptár előállitására nyert kizárólagos szabadalmat, s ezt a kiváltságot ujabb tiz esztendőre 1731-ben mint győri tipográfus is megkapta. (Pitroff Pál: A győri sajtó története. Győr, 1915. 7. l. és Gárdonyi előbb id. cikke, M. Kvszle, 1941. 234. l.) 1728-ban Nottenstein János György budai nyomdász tett szert ugyancsak tiz évre szóló privilegium exclusivumra, mely őt feljogositotta német nyelvü kisebb ábécéskönyvek, approbált káték, valamint a vasár- és ünnepnapokra szóló evangéliumok kinyomtatására. E szabadalmat később özvegye, majd mostohafia, Landerer Lipót Ferenc és utóbbinak özvegye, Katalin is megkapta. (Gárdonyi Albert: Magyarországi könyvkereskedelem és könyvnyomdászat a XVIII. században. Bp., 1917. 5-6. l.) Sőt, utóbbi szabadalmát 1771-ben még a magyar nyelvü ábécéskönyvek s a Vaticinium Sibyllinum [Szibillai jóslat] nevezetü kalendárium latin, német és tót nyelvü kiadásának kizárólagos jogával is kiegészitették. (Uo. 26. l.) A Vaticinium Sibyllinum előállitási jogát egyébként Landerer Lipót Ferenc már 1755-ben is elnyerte a szokásos tiz esztendőre. (Gárdonyi M. Kvszle, 1941. 235. l.)

1740-ben a kassai jezsuita nyomda nyert tiz évre szóló kizárólagos szabadalmat magyar, német és tót naptárak kiadására. (Farkas Róbert: A kassai kath. főgymn. története. A premontrei főgymn. értes. Kassa, 1895. 196. l. szerint a privilégium 1740. december 24-én kelt s igy a Gárdonyi id. cikkében 236. l. felhozott 1764. október 17-i helytartótanácsi határozat tévesen állitja, hogy a kassai nyomda az időtől fogva [az 1673. évszám Gárdonyi cikkében bizonyára sajtóhiba 1763 vagy 1673 helyett] adott ki naptárakat, amikor kalendáriumszabadalmak még nem voltak szokásosak!) A nagyszombati nyomda pedig 1741-1765. élvezte az országgyülési törvénycikkek kizárólagos előállitására feljogositó privilégiumot, mig 1743-ban negyven évre szóló szabadalmat nyert a Corpus iuris kinyomtatására. 1753-ban Landerer János Mihály pozsonyi nyomdász nyert tiz évi privilégiumot az Englischer Wahrsager cimü naptár magyar, német, cseh és tót nyelvü kiadására (Gárdonyi M. Kvszle, 1941. 235. l.), s ezt a kiváltságot – ugy látszik – 1764-ben is megujitották. (V. ö. Egyet. nyomda tört. Bp., [1927]. 90. l.) 1763-ban Eitzenberger Ferenc Antal pesti könyvnyomtatót ruházták fel tiz esztendőre a Neueingerichteter Zeit- und Weltlauf-Kalender kizárólagos előállitásának jogával. (L. Gárdonyi, Magyarorsz. könyvnyomdászat stb. Bp., 1917. 10. l. és M. Kvszle, 1941. 235. l. Utóbbi helyen a naptár cime: Neu gregorianischer Zeit und Welt Kalender!) 1765-ben a pozsonyi Landerer-nyomda ujabb privilégiumot is kapott, mely öt évre szólt s az 1764-1765. országgyülési törvények kizárólagos kinyomtatására hatalmazta fel. (Egyet. nyomda tört. 90. l.) Végül 1771-ben Heimerl Mátyás József, az első temesvári tipográfus nyert privilégiumot egy naptár meg egy Intelligenz-Blatt kiadására. (Berkeszi István: A temesvári könyvnyomdászat stb. tört. Temesvár, 1899. 3. l.)

Kolozsvárt a XVIII. század második felében az ábécé, a kalendárium és néhány tankönyv kinyomtatása a református főtanoda határozatából Pataki Sámuel kiváltsága volt. (Ferenczi Zoltán: A kolozsvári nyomdászat története. Kolozsvár, 1896. 83. l.) Ez ugyan nem volt királyi privilégium, de a hitsorsos nyomdászok alighanem jobban respektálták, mint a világi hatalom ily irányu rendelkezéseit.

Igy például hiába tiltja meg „kemény büntetés” terhe alatt Töltési privilégiuma magyar kalendáriumnak „akár nagyobb formában s akármelly typussal is egész Magyar- és Erdélyországokban” való előállitását vagy oda leendő behozatalát, 1705-1711. mind Lőcsén, mind Kolozsvárt, Bártfán és Nagyszombatban is háboritatlanul megjelentek magyar naptárak. (V. ö. Baranyay i. m. 9. l.) Lehet, hogy a felsőbbség azért nézte el ezt a visszaélést, mivel ezeken a helyeken már akkor is állitottak elő naptárakat, amikor a naptárszabadalmak még nem voltak divatban (L. a helytartótanács ilyen okoskodását a Gárdonyi által (M. Kvszle, 1941. 236. l.) idézett 1764. évi fölterjesztésében), vagy mert Töltési nem tiltakozott ellenük. De amikor a debreceni tipográfus, Miskolczi Cs. Ferenc is kihozta a magyar kalendáriumot, Töltési legott óvást emel ellene, s III. Károly király 1714. május 10-én kelt leiratával a jogositatlanul előállitott naptárak árusitásától Miskolczit eltiltotta. (Csürös i. m. 322-323. l.) Töltési jogutóda, Spaiser Ferenc 1740-ben Streibig János György győri, Renauer Fülöp János soproni és Nottenstein János György özvegye, Veronika, budai nyomdászok ellen emel vádat a kalendárium jogtalan kiadása ügyében. A vádlottak közül Nottensteinné „azzal védekezett, hogy a pozsonyi könyvárus is állandóan megsérti az őt megillető szabadalmat, s ábécés könyveket, katekizmusokat és evangéliumos könyveket ad ki, tehát nem veheti rossz néven, ha ő is hasonló módon jár el”. (Gárdonyi: Magyarországi könyvnyomdászat stb. 24. l.) De nemcsak a naptárprivilégiumokat, hanem egyéb szabadalmakat is sürün megszegték a könyvnyomtatók. Igy Landerer Katalin panaszára 1774-ben a győri nyomdában 976 frt 97 dénár, az egri nyomdában 215 frt 7 kr, a pozsonyi Landerer-nyomdában 370 frt 40 kr, az ugyanottani Paczkónyomdában 101 frt 51 kr értékü ábécét, katekizmust és evangéliumos könyvet foglaltak le, csupa olyan kiadványt, melynek előállitása Landererné kizárólagos joga volt. (Uo. 26-28. l.)

Könyvnyomtatóink a saját kiadásukban megjelent könyveket, Misztótfalusi Kis Miklós szerint, „száz vagy háromszáz, vagy leg-fellyebb ötszáz” példányban állitották elő. Kis ezt a könyvek árát szükségképp megdrágitó alacsony *példányszámot* nyelvi elszigeteltségünkkel magyarázza. A mi könyveinket – ugymond – „hanemha magunk között kél-el, a’ szomszédságokkal nem közölhetjük. Mert sem Lengyelnek, sem Oláhnak, vagy Tatárnak, sem Töröknek, sem Rácznak ec. nem kell a’ mi könyvünk”. (Maga személyének mentsége. Kolozsvár, 1698. Gyoma, 1940. 89. l.)

Még kisebb példányszámban készültek a szerzők vagy mecénásaik megrendelésére előállitott kiadványok. Az ilyen „szegődött” nyomtatványok ugyane forrás szerint többnyire „vagy 50, vagy 100, vagy legfellyebb 200” példányban nyomattak. (Uo. 50. l.) S hogy ez az állitás nem tulzás, azt a mecénásokkal kapcsolatban idézett adataink meggyőzően igazolják.

Egészen kivételes eset volt a Károli-féle Szent Biblia Szenczi Molnár Albert gondozásában megjelent 1608. évi hanaui kiadása (RMK. I. 411.), mely másfélezer példányban készült, s az 1612. évi oppenheimi kiadás előszava szerint négy év alatt „többnyire már mind eladatott”. (Idézi Szabó, RMK. I. 198. l.) E sikeren felbuzdulva Kis a maga Biblia-kiadását 3500 példányban, a Zsoltárok s az Uj Testamentum részkiadásait pedig egyenkint 4200 példányban nyomatta (Mentség, 5. l.). Erre persze csunyán ráfizetett, mert a magyar könyvpiac fölvevőképessége a XVII. század végén ekkora példányszámot nem birt el.

Az egyetlen igazán kelendő nyomtatvány – mert hiszen könyvnek bajosan minősithető – ebben az időben a *kalendárium* volt. Ebből csak Kis egymaga évenkint több ezret vetett piacra. (V. ö. Gárdonyi, M. Kvszle, 1941. 232. l.)Vezető helyét a kiadói cikkek sorában a XVIII. században is megtartotta. Egy 1775-ben készült hivatalos kimutatás alapján Gárdonyi a hazánkban évről-évre előállitott naptárak számát közel hetvenezerre teszi. „A legnagyobb példányszámmal a pozsonyi Landerer-nyomda szerepel a kimutatásban, amely évenkint 3000 tizenhatodrétü, 6000 harminckettedrétü és 2000 kisalaku kalendáriumot állitott elő”. (Uo. 241. l.)

Rajta kivül még az *ábécés* – és egyéb *tankönyvek*, az *ájtatossági* könyvek, *széphistóriák* készültek – mint különös kelendőségre számitható cikkek – több ezres példányszámban. Igy például a debreceni városi nyomda XVIII. századi kiadványai sorából a fiu vagy deák ábécé kiadásonkint 1750-től 10.000-ig váltakozó példányszámban, a leány magyar ábécé 2500-7500 példányban, a tanuló gyermekeknek való agenda 3000-5000 példányban, a Kis Cellarius 9 kiadása együttesen 26.050 példányban, a Nagy Cellarius öt kiadása 15.000 példányban, Diószegi lelki fegyver-ének két kiadása 20.000 példányban, a kis Káté 34 kiadása 3-12 ezrével összesen 133.530 példányban, a Palatinusi vagyis nagy Katekizmus nyolc kiadása 28.125 példányban, a Rudimenta latinae linguae kilenc kiadása 30.040 példányban, a Siderius-féle Catechismus kilenc kiadása 28.500 példányban, a kis Zsoltárok 18 kiadása 52.000 példányban, az Egész énekeskönyv (Dicséretek és zsoltárok) 16 kiadása 57.358 példányban, a névtelen Argirus históriája (1739) 2000 példányban, Ködi Farkas János: Kádár históriája (1738) 3000 példányban, Szentmártoni B. János: Mária Magdolna históriája négy kiadásban összesen 9000 példányban, ugyanannak Nyul históriája (1735) 2000 példányban, a névtelen Tékozló fiu históriája két kiadása 5000 példányban került a könyvpiacra. (V. ö. Zoltai Lajos: Debrecen város könyvnyomdájának XVIII. századbeli müködése, terméke. Debrecen, (1934). 23-33. l.) Végül még, mint jellemző adatot megemlitem, hogy Pápai Páriz Ferenc magyar és latin Dictionarium-ának 1767-i nagyszebeni kiadásából a latin-magyar rész 6000, a magyar-latin rész pedig 3000 példányban hagyta el a sajtót. (Pintér Jenő Magyar irodalomtörténete. IV. 156. l.)

A szerzőkön és a könyvnyomtatókon kivül könyvek kiadására elvétve a *könyvkötők* is vállalkoztak, akik ebben a korban többnyire a mai szortimentkönyvkereskedők szerepét is

betöltötték. Persze ezek vállalkozási kedve is csak a rögtöni hasznot hajtó naptárak, elemi tankönyvek, énekes és imádságos könyvek kiadására szoritkozott. Igy az 1675-ben soproni polgárjogot nyert Michel Zakariás kihozta az Oedenburgisches vollständiges Gesang-Buch-ot (hely és ny. n. 1700. Sztripszky, II. 2695. sz.) Ludwig János kőszegi kompaktor, illetve „maradéki" pedig állitólag Augustában kinyomatták a Zengedező mennyei kar c. énekes (1735 és 1743) és az Arany lánc c. imádságos (1760) könyvet. (V. ö. M. Kvszle, 1939. 190. l.). Szathmári vagy Szatmári Pál kassai könyvkötő – mint láttuk – 1712-ben nyolc frtnyi boltbérét 16 darab, hihetőleg saját kiadásu naptárral rótta le a városi tanácsnál. Ugyanő néhány év mulva a tankönyvkiadás terén is megpróbálkozott, de itt megégette az ujját. Ugyanis 1725-ben megtudván, hogy Steinhübel Godfréd eperjesi kollégája 3000 példányt rendelt meg a kassai jezsuita nyomdában a Rudimenta c. tankönyvből, nosza ő is megrendelt belőle ezer darabot. Steinhübel erre az ezer példányt lefoglaltatta s – ugy látszik – csak ugy adta ki, hogy Szakmári őt 3 rénes frttal kártalanitotta s egyben irásban megigérte, hogy ilyesmit többé nem fog elkövetni. Ez az igérete azonban a derék Szakmárit nem akadályozta meg abban, hogy 1727-ben, amikor az eperjesi kompaktor ujabb 3000 példányt rendelt meg a Rudimentából, ne rendeljen ő is a saját számlájára 2000 példányt. Pörre kerülvén a dolog, az egyik tanu kijelenti, hogy aki ilyesmit tesz, azt méltán nevezik „selmá"-nak. Jellemző a kor felfogására, hogy a tanuk véleménye szerint nem az a tisztességtelenség a dologban, hogy mindketten ugyanazt a munkát nyomatták ki, hanem az, hogy a kinyomatás ugyanabban a nyomdában s egyazon szedésről, egyidejüleg történt. (Kemény Lajos: Tanukihallgatás a kassai jezsuiták nyomdájában ujonnan kinyomatott Rudimenta iránt. M. Kvszle, 1913. 67-69. l.)

Mai értelemben vett *irói tiszteletdijról* az egész kor folyamán nem lehet szó. Tollforgatóink javarészt a főnemesség, a főpapság, a hadsereg, az alsó papság, tanitó és tisztviselői kar sorából kerültek ki, akik még csak nem is gondoltak rá, hogy az irodalomból éljenek. Ha nagynéha nem dolgoztak is egészen önzetlenül a kiadó könyvnyomtatóknak, a fizetség nem pénzből, hanem munkáik bizonyos számu példányaiból állott.

Erre nézve a legrégibb adatunk a Baranyai Decsi János Syntagma institvtionvm ivris imperialis ac vngarici (Kolozsvár, 1593. RMK. II. 241.) c. munkájának néhány példányában nyomtatásban fennmaradt, 1594. január 5-én kelt nyugtatványa, amely szerint ifjabb Heltai Gáspár a szerzőnek fáradsága dijául a köztük fennállott egyezség értelmében száz példányt adott. Valószinüleg ilyen természetü lehetett az a jutalom is, méllyel Brewer Lőrinc lőcsei könyvnyomtató kecsegtette Szenczi Molnár Albertet, ha leforditja számára Ziegler György Josquinus Betuleius álnéven De summo bono irt értekezését (Lőcse, 1630. RMK. I. 594.). A dedikáció erre vonatkozó részét idézi Szabó. (RMK. I. 263.1.) Misztótfalusi Kis Miklós is ilyen módon elégitette ki a szerzőket, ha egyáltalában adott nekik valamit. Legalábbis amikor Mentségében (49-50. l.) felpanaszolja, mennyi kiadással jár egy-egy munka kinyomtatása, a gyertya árától a szedő béréig mindent felhánytorgat, a szerzőről azonban csak annyit mond, hogy müvéből „annyi esztendőktől fogva talán sem költ több el", mint „a'mennyit tsak ajándékba" adott „az Authornak".

Ez a „természetbeni" honorárium a XVIII. század folyamán is tartotta magát. Margitai János, a debreceni nyomda müvezetőjének 1743. évi számadásaiból tudjuk, hogy Maróthy György Arithmetica c. tankönyvéből munkadij fejében 150 példányt kapott 42 rénes frt értékben. Hatvani Istvánnak Introductio ad principia philosophiae (Bevezetés a bölcselet elemeibe Debrecen, 1757.) c. munkájából „mellyet corrigált is titulo honorarii száz exemplárt", Tatai Csirke Ferenc, a későbbi református püspöknek Dodridge Fülöp: Az igaz kegyességnek kezdete és előmenetele c. müve forditásáért (Uo. 1761.) ugyancsak száz példányt (66 rh. frt 40 kr értékben), Varjas János professzornak pedig 1766-ban Pictet Könyörgései-nek magyarra forditásáért s ugyane szerző Medulla Theologiaejének (A hittudomány veleje) sajtó alá

rendezéséért (Szinnyei egyiket sem ismeri!) 50-50 példányt (18 rh. frt 20 kr, illetve 14 rh. frt 10 kr értékben) engedélyezett a városi tanács. (Csürös i. m. 225-227. l.)

Iróinknak tehát, ha némi anyagi hasznát akarták látni szellemi munkájuknak, pénzzé kellett tenniök ezeket az „ajándék"-példányokat. Ezt meg is cselekedték. Medgyesi Pálról például tudjuk, hogy Praxis pietatis (1636) c. könyvét „a környék nevesebb, előkelőbb embereinek, mint Balling János munkácsi várkapitánynak (kéziratos ajánlása a Magyar Tudományos Akadémia példányában), sajátkezü ajánlással ellátott példányokat küldött" (Császár Károly: Medgyesi Pál élete és müködése. Bp., 1911. 31. l.), ami bizonyára nem maradt ellenszolgáltatás nélkül. Ez már régi gyakorlat volt. Kanyaró Ferenc szerint a „két Péter" (ti. Károli és Melius) egy izben szóvá tette, hogy Dávid Ferenc az urakra köti könyveit. E vádaskodásra persze Dávid sem maradt adós a felelettel. „Melius – ugymond – sok maculatoriumokat csinál, és 2-nek, 3-nak is a szegény együgyü jámborok közül dedical bennek". S ez a dedikáció sem ment ingyenbe: „ha nem kért volna érötte, nem volna Melius P.-nek olyan düszes palota a debreceni piacon". (Az egyatya Istennek... vallástétel. Kolozsvár, 1571. Hh h iv 3. l. Idézi Kanyaró Ferenc: Melius ismeretlen és elveszett müvei. M. Kvszle, 1906. 301. l. jegyz.)

Ilyen bőkezü mecénásokra azonban tudtunkkal csak Meliusnak sikerült szert tennie a Dávid által is kiemelt Magócsi Gáspár tornai főispán és „jámbor felesége", Massai Eulalia személyében. Egyébként a dedikációkat még az uralkodók is jóval kevesebbre értékelték. Igy tudjuk, hogy Tinódi a Cronica (1554) és kerek egy félszázad mulva Szenczi Molnár Albert a Dictionarium (1604) ajánlásáért mindössze 50-50 frtot kapott I. Ferdinánd, illetve I. Rudolf királytól. Jóval bőkezübbnek mutatkozott Molnárral szemben Bethlen Gábor erdélyi fejedelem, aki Kálvin Institutio-ja fordításának (1624) ajánlását száz forinttal honorálta. (Dézsi Lajos Közlése IK, 1900. 218. l.) De azért a szegény, örökösen adósságokkal küszködő Molnár sem jutott abba a helyzetbe, nem hogy „diszes palotát", hanem akár csak egy hitvány viskót épittethessen magának!

Irodalmi stallumok, amint ez pl. a francia udvarnál, főleg XIV. Lajos óta divatozott, Erdélyben nem voltak, s Bécsben is vajmi szüken adódtak. Utóbbiakra pedig magyar ember a legritkább esetben jutott. Igy Sámboky János, a kiváló humanista 1566-ban megkapta az udvari történetirói cimet s e minőségben 1563. január elseje óta előbb évi száz, majd kétszáz tallér fizetést huzott. (Gulyás Pál: Sámboky János könyvtára. Bp., 1941. 22. l.) 1604-ben Mátyás főherceg Berger Illést nevezte ki udvari historiografussá (Szinnyei: Magyar irók. I. 934. h.), de évjáradékát elég rendetlenül folyósitotta a kamara. 1619-1621-ben például Berger egyetlen fillért sem kapott s a legnagyobb nyomorba jutott. Otrokocsi Fóris Ferencnek, a jeles orientalistának I. Lipót adott évdijat (Pintér Jenő Magy. irodalomtörténete. III. 100. l.), de ez az évdij inkább a konvertitának, mintsem a tudósnak szólt. Viszont az ex-jezsuita Kollár Ádám Ferencnek, a bécsi udvari könyvtár magyar származásu igazgatójának Mária Terézia 1775-ben kifejezetten irói érdemeire való tekintettel emelte fel 4000 frtra évi fizetését. (Szinnyei: Magyar irók. VI. 742. h.) Ugyanekkor magyar nemességet is kapott, amivel ő előtte irodalmi érdemekért csak Tinódit tüntette ki (1553) a királyi kegy.

VIII. A KÖNYVEK FORGALOMBA HOZATALA

A könyvek forgalomba hozatalával *hivatásszerüen* elsősorban a *könyvnyomtatók*, azután a *könyvkötők* és végül a *könyvkereskedők*, alkalmilag pedig maguk a szerzők, a papok és tanitók is foglalkoztak. Sokszor egy és ugyanaz a személy a könyvnyomtatást, a könyvkötészetet és a könyvárusitást egyidejüleg gyakorolta. A könyvkötésről szóló fejezetben felsoroltuk mindazokat a könyvkötőket, akik egyidejüleg vagy később mint könyvnyomtatók is szerepeltek.

Az első hazai *könyvnyomtató*, akiről pozitiv adatunk van rá, hogy egyuttal *hivatásos könyv-kereskedő* is volt, Honterus Calixt brassói nyomdász, aki 1563-ban János Zsigmond választott király és erdélyi fejedelemtől kizárólagos engedélyt nyert arra, hogy Brassóban könyvekkel kereskedjék. A fejedelem Gyulafehérvárt 1563. julius 12-én kelt rendelete egyuttal eltiltja a külföldieknek, hogy Erdélyben és Magyarországnak az ő fennhatósága alá tartozó területén könyvekkel kereskedjenek s ez üzletág kizárólagos gyakorlását Honterus mellett Schessburger János és Falk Ambrus kolozsvári lakosokra ruházza. (Iványi Béla közl. M. Kvszle, 1930. 297. l.) E rendelet azért is fontos, mert igazolja, hogy az erdélyi fejedelemben megvolt az a szándék, hogy a könyvek árusitását privilégiumhoz kösse. De hogy szándékát mennyiben tudta megvalósitani, azt eddig nem sikerült tisztázni. Annyi bizonyos, hogy az 1578. évi nagyszebeni Canonica visitatio megemliti a vándor könyvárusokat (Buchführer), akiknek megtiltja, hogy terméketlen, haszontalan könyveket hozzanak be és árusitsanak Erdélyben. (V. ö. Korrespondenzblatt. 1886. 117. l.) Erre az intézkedésre aligha lett volna szükség, ha a fejedelmi privilégiumot valóban respektálják. Sőt arra is van eset, hogy a városi hatóság egyenesen szembehelyezkedett a fejedelmi rendelkezésekkel. Igy például a nagyszebeni városi tanács 1631-ben a Brandenburgi Katalin fejedelemasszony által Fröhlich Dávid ismert naptárkészitőnek adott kizárólagos szabadalmával nem törődve, felhatalmazta Pistorius Márk szebeni könyvnyomtatót, hogy saját készitésü naptárait a vásárokon árusithassa. (Uo. 1882. 65-66. l.)

Gutgesel Dávid XVI. századvégi bártfai nyomdászról tudjuk, hogy mielőtt felállitotta tipográfiáját, könyvek árusitásával foglalkozott s ezt az üzletágat hihetőleg mint könyv-nyomtató sem hagyta abba. Nem tartozott a jó fizetők közé: legalább Scharffenberg Crispin tekintélyes boroszlói könyvkereskedőnek a tőle 1571-ben beszerzett könyvek vételárával még 1576-ban is adósa volt. (Ábel Jenő: A bártfai Sz. Egyed-templom könyvtárának története. Bp., 1885. 116-117. l.) Özvegy Heltai Gáspárnéról és Komlós Andrásról szintén van arra nézve pozitiv adat, hogy hivatásszerüen kereskedtek könyvekkel. Nevezetesen Heltainé Komlóst, minthogy a tőle átvett könyvek árának kiegyenlitésével késlekedett, 1575. március elsején törvény elé idéztette. (Csürös i. m. 50. l.) Ez utóbbi adat azért fontos, mert a legrégibb hazai bizonyiték arra nézve, hogy tipográfusaink idegen mühelyek termékeit is árusitották. Ez a gyakorlat a további századok folyamán is tartotta magát. Brewer Lőrinc, a jeles lőcsei könyvnyomtató 1640-1641-ben több könyvet szállitván sógorának, egy kassai kereskedőnek, ezek sorában, olyanok is akadnak, melyeket ő egyáltalán nem adott ki (Vergilius), vagy csak később utánnyomatott, hihetőleg a nagy keresletre való tekintettel. (Terentius, valószinüleg a Heinsius-féle kiadásban, mely Szabó RMK. II. szerint csak 1685-ben jelent meg Lőcsén és Cicero: Epistolarum libri IV Sturmius-féle kiadása, mely 1684., 1690. és 1700. RMK. II. 1545., 1663. és 2002. évi utánnyomásokban látott napvilágot Lőcsén. Vö. Ifj. Kemény Lajos: Adatok Brever Lőrinc életéhez. M. Kvszle, 1894. 96. l.)

A legrégibb eddig ismert hazai *könyvárusi jegyzék* a Catalogus librorum qui in Academica Societatis Jesu Typographia venales habentur, melyet 1710-ben tett közzé a nagyszombati jezsuita nyomda (Ráth György unikum példányából in extenso kiadva A legrégibb magyarorsz. könyvárusjegyzék 1710-ből c. M. Kvszle, 1888. 59-84. l.; az egyetemi nyomda történetirói nem ismerik!), saját kiadványain kivül idegen officinák kelendőnek igérkező termékeit is felsorolja Libri qui aliudne adferentur felirás alatt. Összesen 46 idegen kiadványt tartott ez a nyomda ekkor raktáron, köztük különféle Breviariumokat, Diurnalekat, a Martyrologium Romanum-ot, Bonfini és Istvánffy Historia-ját, Sennyey László Examen quadripartitum ordinatorum-át (A pappá szentelendők vizsgája négy részben.), valószinüleg az 1708. évi kölni kiadásban, melyet a nagy keresletre való tekintettel 1721-ben és 1750-ben maga is utánnyomott (L. Szinnyei, Magyar irók. XII. 915. h.) és a kálvinista Szenczi Molnár Albert Lexicon-át, amin a magyar és latin Dictionarium valamelyik kiadása értendő.

A debreceni városi nyomda XVIII. századi leltáraiban pedig állandóan szerepel Melchioris János Fundamenta theologiae c. munkája, amelyet 1701-ben nyomtatott ki Misztótfalusi Kis Miklós Kolozsvárt, s amelyből a debreceni officina ugy látszik több száz példányt vett át megjelenésekor bizományba. (Zoltai Lajos: Debrecen város könyvnyomdájának XVIII. századbeli müködése stb. 16. l.) Zalonyi Nagy János nagyváradi kompaktor (aki valószinüleg azonos a Zoltai i. m. 17. l-ján emlegetett Zalányi Nagy Józseffel) 1732. decemberében Nottenstein János György budai könyvnyomtatótól nemcsak az utóbbinak saját, hanem a nagyszombati jezsuiták kiadványaiból is egész sereg könyvet rendelt. (Gárdonyi Albert: Magyarorsz. könyvnyomdászat stb. 35. l.)

Nyomdáink éppugy, mint már a XVI. században Heltainé, nem érték be azzal, hogy maguk árusitsák sajtójuk termékeit, hanem *bizományosok* utján terjesztették őket szerte az országban. Sőt, ha erre mód kinálkozott, az ország határain tul is! Igy a nagyszombati nyomda bécsi bizományosa a XVIII. század elején Endtner Márton, 1775-ben pedig Bernardi Ágoston ottani tekintélyes könyvárus volt. (Egyet. nyomda tört. 60. és 191. l.) Zoltai a provizori jelentések alapján az 1730-1760 közé eső időből Magyarország és Erdély területéről a debreceni nyomdának nem kevesebb mint 41 bizományosát állitotta egybe, akik – Telegdi Sámuelné kolozsvári tipográfus kivételével – valamennyien kompaktorok voltak. A nagyszombati nyomda 1775. évi bizományosai között (jegyzéküket l. Egyet. nyomda tört. 191. l. a 141. sz. jegyzetben) a könyvkötők mellett néhány könyvkereskedő, plébános, tanárféle és – egy só-perceptor is akadt.

A *papok* könyvterjesztő szerepére egyébként a legrégibb hazai adat a XVI. század utolsó negyedéből való. Debreczeni János szántói, majd károlyi prédikátor 1576 (?) évi könyv-jegyzéke, mely a debreceni – sajnos – névszerint meg nem nevezett könyvkötőnek bekötésre adott könyveket sorolja fel, világosan amellett bizonyit, hogy a prédikátor a könyvek eladásával hivatásszerüen foglalkozott. A jegyzékben ugyanis Melius Péter Szent János jelenésének magyarázatja (RMK. I. 69.) 25 példányban, Molnár Gergely Grammaticá-ja (RMK. II. 72., 93., 94. v. 102.) 21 példányban, Nagy Bánkai Mátyás Az vitez Hunyadi János viadaljai es io szerenczeje (RMK. I. 107.) 52 példányban, Ilosvai Péter Historia Alexandri Magni-ja (RMK. I. 102.) 28 példányban, Temesvári István Historia a kenyérmezei győzedelemről (RMK. I. 73.) 14 példányban, a Historia Matie regis c. mü, amely cim alatt valószinüleg Görcsöni Ambrus széphistóriájának egy ma már ismeretlen kiadása lappang, 67 példányban, a Historia de Turcarum profligatione per Italus facto in mari 30 példányban s végül Westhemer Libellus troporum c. tankönyve (RMK. II. 88.) 70 példányban szerepel. Ez csakis ugy érthető, ha föltesszük, hogy Debreczeni János a könyveket árusitás céljából szerezte be. (Zsinka Ferenc: Magyar protestáns egyháztörténeti adattár. Bp., 1928. XII. 23-24. l.)

A könyvek hivatásos terjesztői mellett a szerzők és könyvnyomtatók *rokonai, barátai és pártfogói* is közremüködtek a sajtótermékek értékesitésénél. Igy Bornemisza Péter saját nyomdájában megjelent könyveinek árusitására sógora, Máriásy Ferenc is vállalkozott. (Közlemények Szepesvármegye Multjából. XVII. 158. l. Iványi.) Végül arra is tudunk esetet, amikor a könyvkedvelő urak küldönc utján hozatták el a szerzőtől könyveit. Igy Melyth Ferenc Diósgyőrött 1572. november 19-én Nagy György olsóci szolgájához intézett levelében szóvá teszi, miért nem juttatja el hozzá azt a három könyvet, melyet Meliustól hozott meg. (Lukcsics Pál: XVI. századi magyar irodalomtörténetre vonatkozó ujabb levelek a zsélyi levéltárból. IK 1930. 226. l.)

A könyvek legfőbb terjesztői azonban a *könyvkötők* voltak, még pedig nemcsak nálunk, hanem a sokkal fejlettebb irodalmi viszonyok közt élő Németországban is. Christoph Birch XVI. századi lipcsei kompaktor például valóságos mintaképe volt az ilyen könyvkötőnek és könyvkereskedőnek. A lipcsei kompaktoroknak nemcsak nyilt üzletük volt a kicsiben való eladáshoz, hanem a nagybani eladásban is élénk részt vettek. Idegen könyvárusok tőlük

szerzik be a vásáron kötött könyvszükségletüket. Emellett antikváriátussal is foglalkoztak, bizományosai voltak az idegen könyvkiadóknak, sőt, elvétve saját kiadói üzletekbe is belementek. (V. ö. Kirchhoff: C. Birch Buchbinder und Buchführer in Leipzig. Archiv für Geschichte des Deutschen Buchhandels. 1892. 11-62. l.) Ha a céhbe nem állott könyvkereskedőkkel valami nézeteltérésük támadt, a felsőbbség rendszerint nekik adott igazat. (V. ö. F. H. Meyer: Buchbinder und Buchhandel. Uo. 63-72. l.)

Magyarországon az *e1ső* ilyen nagyobb szabásu könyvkereskedői tevékenységet is kifejtő könyvkötő Gallen János volt. Külföldi származásu lehetett, mert csak 1581-ben nyert Kassán polgárjogot. (L. Kemény Lajos: Adalékok a kassai könyvmásolók stb. történetéhez. M. Kvszle, 1910. 190. l.) Báthori Zsigmond Gyulafehérvárt 1582. junius 24-én kelt rendeletével fölhatalmazta, hogy külföldről behozott könyveit – hacsak tiltott dolgokat nem tartalmaznak – a fejedelem területén mindenütt árusithassa. (L. Ernyey József: Adalék a XVI. századi hazai könyvkereskedelemhez. M. Kvszle, 1928. 85-86. l.) Gallen János 1583-ban halt el, s *hagyatéki leltára* latin, német és cseh nyelvü kiadványok, továbbá néhány francia, görög és héber mü mellett, egész sereg magyar könyvet is felsorol, még pedig a raktáron lévő példányok számának és becsértékének feltüntetésével. A könyvek egy része kötetlenül, más része pergamenbe füzve, ismét más része bekötve szerepel a leltárban. (L. Kemény Lajos: Egy XVI. századbeli könyvkereskedő raktára. M. Kvszle, 1895. 310-320. l.; a leltárban szereplő magyar könyvek jegyzékét ugyanő a M. Kvszle 1887. 136-138. l. is közölte.)

A könyvanyag *tudományos része* néhány krónikán, jogi és nyelvészeti kézikönyvön kivül – a kor érdeklődésének megfelelően – főleg protestáns teológiai munkákban volt gazdag. Luther és szorosabb követői: Brentius, Chemnitius, Chytreus, Flacius Lessius, Maior (Gross v. Joachimstal), Musculus, Selneccerus, Erasmus, Sercerius és Simon Pauli, Melanchthon és a philippinisták sorából Peucer meg Spangenberg, a zwingliánus Bullinger s végül Kálvin János, hogy csak a legnevezetesebbeket emlitsük, vannak képviselve a leltárban. Munkáik közül egyiket-másikat több példányban is raktáron tartotta. Igy a Kálvin-féle Institutiones-t három példányban.

A könyvkészlet zömét azonban az akkor divatos iskolai auktorok mellett a latin, magyar, német és cseh *tankönyvek*, káték, a német és magyar széphistóriák, sorsvetőkönyvek s több effélék teszik. Igen tanulságosak az ezekre vonatkozó adatok, mert mindennél jobban megvilágitják Gallen vevőközönségének érdeklődési körét. A legkelendőbb cikk ugy látszik a Molnár-féle Grammatica compendiosa (RMK. II. 148. és 313.) volt, mely négyszer szerepel a leltárban. Egyszer 12 példánya 19 dénár, másszor 89 példánya 5 frt 87 dénár, harmadszor 103 példánya 6 frt 78 dénár s végül negyedszer példányszám feltüntetése nélkül 40 dénár értékben. A káték sorából Brentius, Claius, Feranarius, Fischer, Lossius, Luther, Melanchthon, Stöckel és Trotzendorff latin vagy német katekizmusait tartotta raktáron, jobbára 1-3 példányban. Kivétel a Luther-féle Parvus catechismus, mely 14 példányban, a szerző megnevezése nélkül szereplő, de valószinüleg szintén Luther-féle „kleine Catechismi", mely 36 példányban, s a Stöckel-féle Catechesis, mely 46 példányban állott rendelkezésre. Nagyobb példányszámmal szerepelnek még a leltárban a következő kiadványok: a Donatus-féle elemi latin nyelvtan (41 péld.), Erasmus: Colloquia (5 s esetleg még 3 péld.), Freigius: Grammatica latina (10 péld.), Grammatica graeca (7 péld.), Musica (15 péld.), Linacer: Compendium (6 péld.), Lutheri Gesangbuch (10 péld.), Medler: Compendium (6 péld.), Sturm: Epistolae, amin valószinüleg Cicero leveleinek iskolai kiadása értendő (23 péld.), Vergilius: Bucolica (17 példány) ; a névtelenek sorából: Bergreim (20 péld.), Deutsche Lieder (126 péld.), Einmal Eins (7 péld.), Figur und Wahrheit (23 péld.), Gespräch Petri mit Christo (14 péld.), Planetenbüchl (12 péld.), Sibylla Weissagung (18 péld.), Susannaspiel (11 péld.), Traumbüchl (36 péld.).

A *magyar* könyvekre vonatkozó adatokat, amelyek minket elsősorban érdekelnek, a következőkben ismertetjük: Heltai: Az biblianac negyedic része (RMK. I. 28.) egy frtra, Vigasztaló könyvecské-je (RMK. I. 32.) négy példányban 70 dénárra, Wy testamentum-a (RMK. I. 56.) füzve 72½ dénárra, kötve 1 frt 50 dénárra, Száz fabulá-ja (RMK. I. 58.) három példányban 1 frt 32 dénárra, Chronicá-ja (RMK. I. 118.) füzve 1 frt 18½ dénárra, kötve 1 frt 50 dénárra, Isteni dicsiretei (RMK. I. 347.) három kötött példányban 1 frt 20 dénárra, a magyar Soltárok (RMK. I. 41.; Sztripszky 187. sz.) 9 példánya 4 frt 3 dénárra, egy közelebbről meg nem határozható magyar Biblia 4-rétben kötve 1 frt 25 dénárra, az Inquisitio Hispanica, amelyen talán Heltai Háló-ja (RMK. I. 81.) értendő, egyszer 31 dénárra, másszor pergamenbe füzve 40 dénárra van becsülve. Melius Herbarium-a (RMK. I. 141.) négyszer is szerepel a leltárban. Az egyik példány 1 frt 20 dénárra, a másik 1 frtra, a harmadik kötve 80 dénárra van értékelve, mig a negyedik tétel alatt szereplő négy példány együttesen 1 frt 10 dénárra van fölvéve. Kulcsár Postillá-ja (RMK. II. 250.), valamint Werbőczi Hármaskönyv-ének mind latin (RMK. II. 130.), mind magyar (RMK. I. 87.) kiadása egy-egy frtra van téve. Az életnek kutfeje c. brassói nyomtatvány hét példányát mindössze 95 dénárra becsülték a leltározók, mig Fons vitae cimen ugyanez a könyv vagy talán latin eredetije hat példányban – igaz, hogy kötve – 2 frt 50 dénár értékben szerepel a jegyzékben. Valószinüleg a Vasárnapokra és ünnepnapokra szóló evangéliumok valamelyik kiadása lappang a jegyzék két tétele alatt, melyet Kemény egyszer Egba-, másszor Egla-nak olvasott; az első 22 példányt emlit 2 frt 64 dénár, a második 26-ot 4 frt 86 dénár összértékben.

Igen gazdag volt a raktár nemcsak német, hanem magyar *széphistóriákban* is. Amennyiben a roppant csonka cimek alapján megállapithattuk, utóbbiak sorából többek között a következőket tartotta Gallen raktáron: Csengeri András: Historia Josephi Judaei (RMK. I. 101., 125., 168. vagy 188.) öt-öt példánya egyszer 30, másszor meg 32 dénár, ismeretlen számu példányai pedig 22 dénár értékben; Bogáti Fazekas Miklós: Szép historia az to^{e}kelletes Asszony állatokról (RMK. I. 128.) 9 dénár értékben; ugyanettől Az o^{e}to^{e}dik része Mattyas király dolgainac (RMK. I. 129. vagy 166.) 6 példánya 66 dénár értékben; Ester dolga (RMK. I. 131.) 4 példánya 13 dénár értékben; Az Fortunatusrol való szep historia (RMK. I. 343.) 4 példánya 75, egy példánya 20 dénár értékben; Görcsöni Ambrus: Szep ieles historias enek... Matyas kiralynac... historiaja (RMK. I. 132. vagy 180.) 8 példánya 118 dénár, ismeretlen számu példányai pedig 35, illetve 16 dénár értékben; Huszti Péter: Aeneis (RMK. I. 185. vagy 192.) 10 példánya 1 frt 4½ dénár értékben; Istvánfi Pál: Szép ro^{e}vid cronica... Volter kirallyrol (RMK. I. 105. vagy 169.) 10 dénár értékben; Poncianus historiaia (RMK. I. 192.) 7 példánya 1 frt 70 dénár s két más példánya 27, illetve 28 dénár értékben; Salamon és Markalf (RMK. I. 133.) 10 dénár értékben; Salánki György: Historia cladis turcicae ad Nádudvar (RMK. I. 181.) 13 dénár értékben; Szakmári Fabricius István: Historia ex Parteny Nicensis de Amatorys (RMK. I. 134.) 3 példánya 13 dénár értékben; Szegedi Veres Gáspár: Szep ro^{e}vid historia ket nemes ifiaknak igaz baratsagokrol (RMK. I. 144. vagy 172.) 10 példánya 33 dénár értékben; Sztárai Mihály: Achab kyral hytetlensegero^{e}l (RMK. I. 182.) 10 példánya 37 dénár értékben; Sztárai Miklós: Az viz ezo^{e}nnec historiajarol (RMK. I. 182.) 44 dénár értékben; Tinódi Sebestyén: Historia Sigmond chazar fogsagarol (RMK. I. 113.) 10 példánya 49½ dénár értékben; Torkos János: Historia Regis Absolom (RMK. I. 338. vagy 352.) 5 példánya 44 és 4 példánya 22 dénár értékben; Vajda-Kamarási Lőrinc: Ighen szep historia az Jason hazassagarol (RMK. I. 183.) 12 példánya 38 dénár értékben; Valkai András és Nagybánkai Mátyás: Ket szep historia (RMK. I. 174.) 61 dénár értékben. Végül a névtelen Historia excidii Troiani (RMK. I. 120.), ha ugyan ez lappang a Historia Paridis cim alatt, 24 dénár értékben.

Igen keresett lehetett Frisius Arithmeticá-ja is, melyből Gallen hét példányt tartott raktáron 84½ dénár értékben, csak az a kérdés, vajjon az eredeti latin kiadásról vagy a debreceni magyar (RMK. I. 123. vagy 186.) átdolgozásról van-e szó? De mindez adatoknál becsesebb a

leltárnak az az adaléka, mely Euripides egyik, közelebbről meg nem jelölt, tragédiájának magyar forditására vonatkozik. Milyen kár, hogy az 59 dénárra értékelt hat példány közül egy sem került az utókorra. Méltó párja volna Bornemisza Péter sokáig lappangott Elektra-forditásának, s igy is ékesen szóló bizonysága a hazai humanizmus XVI. századi virágzásának! Végül igen figyelemre méltó az a körülmény, hogy a hagyatékban 3 frtra értékelve Gesner, a jeles zürichi polyhistor Bibliotheca universalis-a, az első nemzetközi jellegü bio-bibliográfia is előfordul, melyet Gallen bizonyára nem eladásra, hanem az üzlete lebonyolitásához szükséges kézikönyvként szerzett be.

Gallen János azonban mind bibliográfiai képzettség dolgában, mind könyvkészletének gazdagságát tekintve alighanem kivételes jelenség volt könyvárusitással is foglalkozó könyvkötőink hosszu sorában. Azt hisszük, sokkal közelebb járunk az igazsághoz, ha bibliopola-kompaktoraink könyvkészletét illetően azt a *leltárt* tekintjük szokványosnak, amelyet 1714. julius 17-én vettek fel a nemrég elhunyt Wiszt Gáspár kassai könyvkötő áruraktáráról. (V. ö. Kemény Lajos: Egy XVIII. századbeli könyvraktár. M. Kvszle, 1912. 158-161. l.) Ebben a jegyzékben valamire való tudományos munka Moesch Lukács piarista Lucas a S. Edmundo néven kiadott Vita Poeticájának s a névtelen Dictionarium germanicum-nak egy-egy példányán, valamint a Juris civilis (liber?) három bekötött, két in crudo lévő s egy csonka példányán kivül alig akad; a többi mind elemi és középiskolai tankönyv, katolikus, luteránus és kálvinista katekizmus, énekeskönyv meg népies épitő irat. Példányszám dolgában az ábécés könyvecskék különböző kiadásai (együttesen 480 kötött és 1200 kötetlen példány) vezetnek. A káték sorából a legtöbbet a Canisius-féle katolikus katekizmusokból tartott raktáron (85 példány, amiből a latin kiadásra 21, a latin-magyarra 50, a németre 10 és a csak magyarnyelvüre 4 példány esik). Ezt követi a kálvinista Keresztyén hitnek fundamentomi (Debrecen, 1704. Sztripszky 2905. sz. 65 péld.) és Enyedi Sámuelnek a református iskolákban igen elterjedt Praecepta morum-a valamelyik lőcsei kiadásban (53 péld.), mig a Nagy kálvinista katekizmus, az un. Palatinusi káté mindössze 8 példányban szerepelt Wiszt kompaktor raktárában. A Luther-féle káté kiadásai közül csupán a tót nyelvü szerepel a leltárban (21 péld.), de meglehet, hogy a Catechesis germanica vulgo Kinderlehre (19 péld.) is ennek egy változata. Ha még megemlitjük a leltár Enchiridion vel Kleine Catechismus (3 péld.) és az Epitomes Catecheticae Ulmensis (6 péld.) c. tételeit, ugy a raktár egész káté készletét kimeritettük. A tankönyvek sorából a legtöbbet Comenius Vestibulum-ából (34 péld.), Buzinkay Mihály Compendium logicum-ából (valószinüleg az 1702. évi lőcsei kiadásban, 25 péld.), Molnár Gergely Grammaticá-jából (15 péld.) és Leonhard Culmann De 8 partibus orationis-ából (13 péld.) tartott raktáron, mig Emanuel Alvareznek a jezsuita iskolákban használatos tankönyveiből jóval kisebb készlettel rendelkezett. (A Prosodiá-ból 7, a Principiá-ból 3 s a Syntaxis-ból pláne csupán 2 példánnyal!) Meglepően kis készlete volt a magyar (11 péld.) és a német (5 péld.) Evangéliumból és Szent Dávid 150 soltári-ból (3 péld.) a Szegedi Gergely-féle református Énekeskönyv-ből (9 kötött és 2 kötetl. péld.), Balassa-Rimai Istenes éneki-ből (9 péld.). Az ájtatossági könyvek közül példányszám dolgában a Kleiner Seelenschatz (21 péld.) és a Rosenkrantz (11 péld.) vezet, mig az Aranylánc, a Mennyország tárháza, a Hétnapi utitárs, a Kleiner Seelenwecker és a Messbuch 5-5 példányban maradt a hagyatékban vagy azért, mert nem igen, vagy mert nagyon is keresték őket. Ez a jegyzék valóságos igazolása Misztótfalusi Kis Miklós feljajdulásának. „Derék könyveket itt hijjába nyomtatnánk, ha lehetne-is: efféle aprólék déb-dábon, a' mi oltsó, még-is inkább kapnak". (Mentsége. 82. l.)

A könyvkötők könyvárusi tevékenysége egyébiránt nem tekintendő valami esetleges mellékfoglalkozásnak, hanem *hivatásuk integráns részének*. Ez tudomásunk szerint legelőször I. Lipót király 1700. junius 11-én Bécsben kelt privilégiumában jut kifejezésre, mellyel Köhler Mihály és Rösch Jakab eperjesi, valamint Steinhübel János György és Grams János Jakab

lőcsei könyvkötők kérelmére a lőcse-eperjesi bibliopola és compactor-céh 22 pontból álló német nyelvü céhszabályait megerősitette. (Iványi Béla 1926. I. 12. kelt levélbeli szives értesitése.) Ezt az álláspontot képviseli továbbá a budai könyvkötők 1767. julius 7-én a helytartótanácshoz benyujtott céhszabálytervezetének 11. pontja is, mely kimondja, hogy a céh tagjai a királyság területén mindennemü engedélyezett könyvkötészeti és könyvárusi cikkekkel (Buchbinder- und Buchführer-Waaren) szabadon kereskedhetnek. (Idézi Gárdonyi: Magyarországi könyvnyomdászat stb. 34. l.)

Mind a könyvnyomtatók, mind a könyvkötők a könyveket nagyban és kicsinyben egyaránt főleg az országos és heti *vásárokon* hozták forgalomba. Sőt a nyomdászok nem egyszer a vásárokon tettek szert ujabb megrendelőkre. Igy Rohácz Menyhért eperjesi rektor 1601-ben az ottani vásáron adta át Klöss bártfai nyomdásznak kinyomtatásra Malus Pál Epitaphia c. kéziratát. (L. Ráth György: Gradeczi Horváth és Lám vitája. ITK. 1894. 157. l.) A vásárok alkalmával még az illető városban székelő officinák sem resteltek kimenni a piacra, hogy sátruk ponyvája alatt árusitsák sajtójuk termékeit. A debreceni városi nyomdának például még a XIX. század első évtizedeiben is külön sátra volt az ottani országos vásárokon, (L. Csürös i. m. 163. l.) s hogy nem hiába, azt az 1754-57. évből fennmaradt számadások is igazolják, amelyekben legnagyobb bevételi összeggel következetesen az április, vagyis a debreceni nagy vásár hónapja szerepel. (Uo. 223. l.) Csürös szerint „egy tanácsvégzés intézkedett afelől, hogy a debreceni rendes vásárok alkalmával a debreceni könyvnyomtatónak konkurrense ne legyen". (Uo. 163. l.) Kár, hogy nem árulja el, mikor kelt ez a tanácsvégzés? A XVII. század végén még aligha állt fenn ez a korlátozás, mert különben a Németalföldről hazatérő Misztótfalusi Kis Miklós nem árusithatta volna a debreceni vásáron a magával hozott Bibliákat és Soltár-okat. A vásárokon kirakodó könyvkötők is ilyenkor szerezték be a helybeli, vagy a vásárokon megjelent idegen könyvnyomtatók produktumait. Később a megrendeléseket küldöncök utján is lebonyolitották. E célra többnyire az utazó diákokat használták fel. Igy tudjuk, hogy Z. Nagy János váradi könyvkötő a Nottenstein János György által 1733. januárjában neki szállitott könyvek el nem adott példányait Dimcsik Tamás diák uram utján származtatta vissza. (Gárdonyi: Magyarországi könyvnyomdászat stb. 36. l.)

Az ilyen távrendeléseket a könyvnyomtatók *kiadványjegyzékei* tették lehetővé. Az első kiadványjegyzék, mely ránk maradt, a nagyszombati nyomda már emlitett katalógusa 1710-ből, mely összesen 390 könyvcimet tartalmaz. Ezek közül 75 magyar, 15 német és 25 szláv; a többi mind latin. Ugyanez a vállalat 1753-ban és 1770-ben ujra kiadta katalógusát, még pedig az 1710. évinél egyre nagyobb terjedelemben. (V. ö. Egyet. nyomda tört. 119. és 120. jegyz. a 184. lapon. A 91. lapon olvasható szöveg szerint az 1770. évi könyvjegyzék több mint 30 oldalas, vagyis az 1710. évinek közel kétszerese.) Jóval jelentéktelenebb ennél a debreceni városi nyomda Exemplárok catalogusa, mely 1778-ban készült 300 példányban, fél ivnyi terjedelemben. (Zoltai: Debrecen város könyvnyomdájának 18. századbeli müködése stb. 25. l.) Ennek s nem – mint Hellebrant helytelenül vélte – egy korábbi 1762 körül megjelent kiadásának egy példánya megvan a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának egyik kolligátumában. (Hellebrant Árpád: Magyar könyvárjegyzék a 18. századból. M. Kvszle, 1917. 99-102. l. Zoltai figyelmét ez az ő szempontjából fontos közlemény elkerülte. Hellebrant a hely, év és nyomda jelzése nélküli 42 cm hosszu és 12 cm széles egyleveles nyomtatványról föltételezi, hogy azt Margitai adta ki. De ha összevetjük az itt felsorolt könyveket és árukat Zoltai egybeállitásával, kétségtelenné válik, hogy valóban a debreceni nyomda kiadvány-jegyzekével van dolgunk. V. ö. Bertók Lajos: „Exemplárok Cathalogusa" stb. M. Kvszle, 1955. 305-307. l.)

Ezek mellett a viszonylag nagyobbszabásu kiadói tevékenységet kifejtő nyomdai üzemek mellett, ugy látszik a jelentéktelenebb officinák is szükségét látták annak, hogy tömegfogyasztásra szánt cikkeiket nyomtatott kiadvány-jegyzekék utján propagálják. Ezek egyikét,

a budai Nottenstein János György 1733. évi Catalogus librorum-át, ezt a kéthasábos egyleveles apró nyomtatványt, egy peres ügy mellékleteként megőrizte számunkra a véletlen. (Hasonmását l. Gárdonyi: Magyarországi könyvnyomdászat stb. 1. mell.)

Kérdés mármost, vajjon ezek a kiadvány-jegyzékek az olvasóközönségnek vagy pedig a könyvek terjesztőinek voltak-e szánva? Aligha tévedünk, ha föltesszük, hogy ezek a katalógusok kizárólag a viszontelárusitók, tehát első sorban a könyvkötők és a könyvkereskedők tájékoztatására szolgáltak. A debreceni jegyzékben pl. két olyan könyv szerepel, amelyek ára 14 és 2/7. dénárra van téve, ami csakis nagybani ár lehetett. A Nottenstein-féle jegyzék pedig szinte kizárólag olyanfajta irodalmat ölel fel, melynek publikuma nem katalógusokból, hanem a ponyván vagy a könyvesboltban tájékozódik. Éppen ezért kockázatos dolog a jegyzékekben szereplő árakat mai értelemben vett bolti áraknak tekinteni, azaz olyanoknak, amennyiért a kisfogyasztó a könyvek birtokába juthatott. Nottenstein ugyan a budai tanács elé terjesztett panaszában azt állitja, hogy Nagy János váradi könyvkötőnek a nyomtatott katalógusban feltüntetett áraknál olcsóbban szállitott, ez azonban vagy nem igaz, vagy pedig fel kell tételeznünk, hogy a katalógus árai magyar, a számla árai pedig rajnai forintokban értendők. Igy pl. a katalógusban szereplő Alphabeticus liber latino-hungaricus-ból és ABC Büchlein-ből 100-100 példányt 3-3 frton, a 10 dénárra tett Murányi Venus-ból pedig 50 példányt 5 frton kapott a váradi kompaktor! (Gárdonyi i. m. 37. l.)

Az első ismert szorosabb értelemben vett hazai *könyvkereskedő* (bibliopola, Buchführer), aki, legalább amennyire tudjuk, könyvkötéssel nem foglalkozott, Steinhofer szerint (A könyv története. Bp., 1915. I. 65. l.) valami Ambrus nevü *eperjesi* könyvkereskedő volna 1542-ben. Ez azonban alighanem tévedés. Ambrus ugyanis Márton kassai könyvkötő és könyvárus szolgája (Knecht) volt, aki mint ilyen már 1535-ben szerepel Kassa város jegyzőkönyvében gazdája két késedelmeskedő vevőjének, György diáknak s egy közelebbről meg nem nevezett rozsnyói lakosnak tartozása behajtásánál. (Kemény Lajos: Adatok a kassai könyvmásolók stb. történetéhez. M. Kvszle, 1910. 188. l.) Alighanem hasonló ügyben járt el gazdája megbizásából 1542-ben Eperjesen, ahol Márton kompaktor 1542-43-ban is üzleteket kötött, de mint Steinhofer megjegyzi, több sáfrányt és borsot adott el, mint könyvet. Mi lett e sokoldalu férfiu további sorsa, nem tudjuk.

Valamivel többet tudunk Guttler Gáspár eperjesi könyvkereskedőről, aki 1547-1563. között sürü üzleti összeköttetésben állott Kassával. Tipikus vándor-könyvárus volt, aki áruival egész Erdélyig elkalandozott. 1561-ben Gyulafehérvárt – valószinüleg tiltott könyvek forgalomba hozatala miatt – fogságba vetették, és János Zsigmond fejedelem csak Eperjes városa közbenjárására bocsátotta szabadon. (Kemény i. c. M. Kvszle, 1910. 190. l.) Később azután kivándorolt vagy visszavándorolt Boroszlóba.

Bártfa első könyvkereskedője, akinek nevével először 1548-ban találkozunk, Dudling Kristóf volt, aki Melanchton Fülöp bártfai biró ajánlatára 110 frt ára könyvet kapott hitelbe Goltz Móric wittenbergi könyvkereskedőtől, de tartozását többszöri sürgetés dacára még 1566-ban sem rendezte. Kétségkivül azonos azzal a „bártfai Kristóf, magyarországi jámbor könyváros”-sal, aki Wittenbergben érintkezésbe lépett Batizi Andrással s rávette, irná meg a Keresztyéni tudomanrol valo ko^{e}nyueczké-t (RMK. I. 23.), amelyet azután 1550-ben Lazarz Andrysovicz, hires krakkói nyomdász adott ki. Vajjon Dudlingnak része volt-e a kis könyv kiadásában, azt az előszó nem árulja el.

Cromer Lénárt kassai jegyző egy 1560. január 5-én kelt leveléből ismerjük az egyébként meg nem nevezett *besztercebányai* könyvárus szomoru sorsát. A hatóság egész könyvkészletét lefoglaltatta és lebélyegeztette. Péchy Gáspárt pedig azzal a császári paranccsal küldték a helyszinre, hogy a szerencsétlen könyvárust megkötözve szállitsa Bécsbe. Jóakarói figyelmeztetésére azonban kereket oldott s Péchy dolga végezetlenül tért vissza a császárvárosba.

(Kemény Lajos i. c. M. Kvszle, 1910. 190. l.) A könyvárusok készletének lefoglalása később is divatozott. Sátor Péter komáromi kompaktor és Fülöp Mihály egész áruraktárát 1740-ben a nagysallói (Bars-vm.) vásáron pandurokkal foglaltatta le az ottani plébános. (Steinhofer i. m. I. 74. l.)

Tekintélyes könyvkereskedő lehetett Péter *pozsonyi* bibliopola, mert 1537-ban őt bizták meg azzal, hogy Baranyay István érseki jószágigazgató társaságában megbecsülje néhai Mossóczy Zakariás nyitrai püspök könyvtárát. (Iványi Béla: Mossóczy Zakariás és a magyar corpus iuris keletkezése. Bp., 1926. 101-102. l.) Csupán a nevük maradt fenn Fabri Márton (1549) selmecbányai, Valentin (1550) brassói és Schultth János (1562) nagyszebeni könyvkereskedőknek, mig Wildt György özvegyéről legalább annyit tudunk, hogy a XVI. század vége felé hét évi szabadalmat kapott külföldi könyvek behozatalára és Nagyszebenben való árusitására. (Steinhofer i. m. I. 66. l.)

A XVI-XVII. század fordulóján tekintélyes könyvkereskedő lehetett *Lőcsén* Brever Brunó, aki ily minőségben 1594-96-ban és 1627-33-ban szerepel a lőcsevárosi iratokban. A XVII. századból mindössze három könyvkereskedő nevét ismerjük, s ezeket is csak kiadványaik alapján. Ezek a nagyszebeni Fiebick Benjamin, aki 1616 és 1622 közt egy-egy német énekes- (RMK. II. 371.) és zsoltáros-könyvet (RMK. II. 377.) továbbá Károli Péter közkedvelt elemi görög nyelvtanát (RMK. II. 426.) is kiadta, mely utóbbihoz tiz évre szóló fejedelmi privilégiumot is nyert; azután a pozsonyi Schäffer Dávid, aki 1670-ben (RMK. II. 1254.) és Schäffer János Keresztély, aki 1698-ban (RMK. II. 1943.) hozott ki egy-egy kötetet.

A *könyvesbolt* egyik legrégibb hazai *ábrázolása* Comenius Orbis pictusának 1685. évi, lőcsei kiadásában maradt ránk. De ne higyjük, hogy ez a kis illusztráció a helybeli bibliopolium. Mint már emlitettük, a derék Bubenka Jónás képecskéi az 1656. évi nürnbergi kiadás ábráinak puszta tükörképei. (Hasonmását l. Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon, stb. 145. kép a 252. l. Az ábrán előforduló számjegyeket a szöveg ekként értelmezi: 1. ko^{e}nyváros: bibliopola; 2. ko^{e}nyváros bolt: bibliopolium; 3. lajstrom: catalogus; 4. ko^{e}nyv-tartó pocok: repositoria; 5. ko^{e}nyv-támasztó: pluteus; 6. bibliothéka: bibliotheca.)

Az *első hazai könyvesboltot* – mai tudásunk szerint – 1712-ben nyitották meg a *nagyszebeni* szász gimnáziumhoz tanárokul külföldről meghivott Chr. Voigt és J. S. Habermann. Boltjukban egyéb szükséges könyveken kivül 80 Bibliát és 200 Uj Testamentumot tartottak raktáron. Vállalatuk – sajnos – nagyonis rövid életü volt, mert Voigtot 1713-ban elüzték Szebenből. (Korrespondenzbl. 1882. 66-67. l.)

A török iga alól felszabadult *Budán* az első könyvkereskedő a Vizivárosban letelepedett Ring Tivadar volt, aki 1706. március 26-án halt el. Körülbelül vele egy időben került *Pestre* Kirchhoffer Ferenc könyvárus, aki 1703. január 3-án nyert polgárjogot, de rövidesen elköltözött az élők sorából. (Némethy Lajos: Nyomdászok stb. Budán és Pesten. M. Kvszle, 1901. 57. l.) Utánuk a két testvérvárosban a könyvkereskedelmet szinte a század közepéig a helybeli könyvnyomtatók és könyvkötők bonyolitották le.

Hellyel-közzel ugyan a *házaló képszatócsok* (hausierende Bilderkramer) is belekontárkodtak az üzletbe, ami ellen a könyvkötők kézzel-lábbal tiltakoztak. Tiltakozásuknak, legalább Pesten, meg is volt a foganatja. A városi tanács ugyanis 1721. szeptember 19-én elrendelte, hogy a házaló képszatócsok csakis az országos vásárokon árusithassanak naptárakat és könyveket. (Gárdonyi Albert: Régi pesti könyvkereskedők. M. Kvszle, 1926. 45. 1) Ezek egyike, valami Schwartz János, a budai Elefánthoz cimzett fogadóban 1729. julius 29-én elhalván, hagyatékát azon frissiben leltározták. Árukészletéből itélve, mely egy pár ládában elfért, inkább nevezhetnők házaló vegyeskereskedőnek, semmint képszatócsnak. Néhány latin és német, legnagyobb részt jogi, épületes és tankönyvön, 23 térképen, 3 hangjegyen, 60 középnagyságu rézmetszeten, számlálatlan apró képecskéken, no meg egy pár rizsma iró- és

levélpapiroson kivül a legheterogénebb árucikkek találtattak hagyatékában: különböző kések és tollkések, beretvák, zsebbe való és nagyobb tükrök, kézilámpák, órarugók, ecsetek, puszpángfából faragott furulyák, olvasók és – szalmakalapok. (Gárdonyi: Magyarországi könyvnyomdászat stb. 59-60. l.) Még nivótlanabb lehetett annak a Hoffer Margit nevezetü vándor könyvárusnak a készlete, akit 1762-ben ugyancsak Budán tiltott könyvekkel, egytől-egyig babonát terjesztő apróságokkal való házalásért lecsukattak. (Uo. 9. l.)

A pesti könyvkötők azonban nemcsak a vándor képszatócsok versenye ellen tiltakoztak, hanem az *idegen könyvkereskedők* állandó letelepedését is tőlük telhetően megakadályozni, vagy legalább is megnehezíteni törekedtek. Igy amikor 1743-ban az akkor 33 éves kölni származásu Maus Gellért letelepedési engedélyért folyamodott a városi tanácshoz, a helybeli könyvkötők nevében Chor József és Pécsy András tiltakoztak az ellen, hogy kötött könyveket is árusithasson. Nyomásukra a pestvárosi tanács szeptember 6-án kelt végzésével csak oly föltétellel engedte meg Mausnak a letelepedést, ha az uj könyveket a helybeli könyvkötőkkel kötteti be. A régi könyvekre nézve azonban minden ily nemü korlátozástól eltekintettek. (Gárdonyi: Régi pesti könyvkereskedők. M. Kvszle, 1926. 45. és 290. l.) Maus – ugy látszik – nagy ambicióval fogott munkához, 1748-56-ig nem kevesebb, mint hét latin nyelvü munkát adott ki. (l. Sennowitz Adolf: A budai és pesti könyvkereskedelem a mult század második felétől 1831-ig. Corvina. 1896. 188. l.), majd pedig Perghold Lukács pesti jogtanár kézikönyvének, a négykötetes Methodica in... Justiniani Institutionum librum commentationak (1757-58) ő lett a bizományosa. Üzletét azonban nem sikerült felvirágoztatnia. A Krüchten Gellért bécsi könyvkereskedővel szemben 1767 óta fennálló 300 frtnyi tartozását évekig nem tudta törleszteni, s ezért 1775-ben pörbe fogták. A kassai nyomdának pedig egy kisebb összeggel haláláig tartozott. Könyvkereskedői jogositványát végre is 1770. március 12-én eladta annak a bajorországi Kohlgrubból származó Weigand János Mihálynak, akitől 1769. májusában a városi tanács éppen az ő információja alapján a letelepedési engedélyt megtagadta. Ez után az üzleti tranzakció után – ugy látszik – a könyvkötő mesterségre fanyalodott. Legalábbis amikor 1778. december 3-án elhunyt, a halotti anyakönyvbe könyvkötőként (bibliopegus) jegyezték be a nevét. Annyira elszegényedett, hogy hagyatékából még a temetési költségekre sem tellett. Utóda Weigand János Mihály, Weigand János György bécsi könyvkereskedő fivére, 1770. március 16-án nyerte el a pesti polgárjogot. 1774-ben addigi csöndes társát, a bajorországi Hochenschwangauhól való Köpff János Györgyöt cégtársul fogadta; a Weigand és Köpff társascég 1786-ig állott fenn Pesten. (Gárdonyi i. cikke, M. Kvszle, 1926. 290-292. l.) A cég müködésének jelentősebb része 1773. utánra esvén, bővebben ezuttal nem foglalkozunk vele.

A Pestnél ebben a korszakban jóval jelentősebb *Pozsony* könyvkereskedelmi viszonyairól – minthogy a városi levéltár ide vonatkozó adatait kutatóink nem tárták fel – sajnos, alig tudunk valamit. A koronázó város könyvkereskedelmi állapotaira mindenesetre jellemző, hogy a nagyszombati nyomdának ottani bizományosa 1775-ben – Thiel könyvkötő volt. Steinhofer szerint 1747-45 (sic!) táján Kochberger János Mihálynak, s 1775 táján Lőwe Antalnak volt könyvkereskedése Pozsonyban. (I. m. I. 81. l.) Itt nyilt meg 1765-ben Lőwy Efraim üzlete is. (Grafikai Szle, 1897. 159. l.)

1772-ben azután a helytartótanács elérkezettnek látta az időt, hogy a hazai könyvkereskedelem ügyét szabályozza. Az augusztus 17-én 3547. sz. alatt kiadott *Rendtartás* (Gárdonyi: Magyarországi könyvnyomdászat stb. 38-41. l. a budai levéltár iratai közt elfekvő Ordnung für die Buchhändler in dem Königreich Hungarn c. német példányt idézi, de latinul is kiadatott Ordo pro bibliopolis in Hungaria stabiliter manentibus c. Utóbbit magyar forditásban közölte Békési Emil: Adalék könyvkereskedelmünk 18. századi történetéhez c. M. Kvszle, 1883. 266-269. l.) A 14 pontból álló Rendtartás 5. pontja kimondja, hogy ezentul csak olyan egyének kaphatnak könyvkereskedésre jogot, akik ezt a mesterséget kitanulták s felszabadu-

lásuk után mint segédek legalább négy évig müködtek valamelyik könyvesboltban. A tanoncidő (1. pont) hat évben, illetve, ha a gazda szabad szálláson és ellátáson kivül felső és alsó ruhával is ellátja a tanoncot, hét évben szabatott meg. Ez idő alatt a tanoncoknak nemcsak a könyvkereskedelemhez szükséges szakismereteket, hanem a német és latin nyelven kivül még egy idegen nyelvet is el kell sajátitaniok. Az önállósulni kivánó segéd ezen felül valamelyik cs. kir. egyetemen a bibliográfiai ismeretekből (tudománytörténetből) vizsgát köteles tenni s az erről szóló bizonyitványt bemutatni tartozik. E mellett a folyamodónak városonkint változó összegü tőkével is kell rendelkeznie. A Rendtartás ezt a tőkét Pozsonyra nézve 5000 frtban (igy Gárdonyinál; Steinhofer i. m. I. 77. l. csak 500 frtot emlit, ami alighanem sajtóhiba) állapitja meg, mig egyéb helyekre nézve összegszerü megállapitását a helytartótanács belátására bizza. A mindenkori tőke felét a folyamodó jótállás utján is biztositathatja. Az egyes városokban felállitható könyvkereskedések nem voltak számbelileg korlátozva, de a Rendtartás (6. pont) kivánatosnak jelzi, hogy számuk szükségtelenül ne szaporittassék, s éppen ezért minden uj könyvesbolt megnyitásához a városi hatóság részéről kikérendő a helytartótanács külön engedélye.

A privilegizált könyvkereskedő joga özvegyére, kellő szakképzettséggel biró fiára vagy segédjére minden további nélkül átruházható, kivéve azt az esetet, amikor személyhez kötött jogositványról van szó. A könyvkereskedő (7. pont) mindennemü, uj, régi, füzött vagy kötött könyvekkel, térképekkel és metszetekkel kereskedhetik, persze, a cenzura által eltiltott könyvek kivételével. Könyveket maga is kiadhat vagy vásárolhat másoktól. Ócska könyvekkel mások is kereskedhetnek, ha ehhez a helytartótanács engedélyét elnyerték. De utóbbiaknak uj könyveket a készlet elkobzásának terhe alatt tilos forgalomba hozni. Egyuttal a Rendtartás (8. pont) óva inti a könyvnyomtatókat és könyvkötőket, hogy ezentul csakis olyan könyvekkel kereskedjenek, aminőkre eddig is jogositva voltak, mivel az illetéktelen eladásra szánt készleteket könyörtelenül el fogják kobozni. Idegen könyvkereskedők (9. pont) csakis az országos vásárokon árusithatják portékájukat, s az el nem kelt készleteket tartoznak kivinni az országból, vagy a legközelebbi vásárig hozzá nem férhető módon elraktároztatni. A Rendtartás pontjainak megtartását (14. pont) a könyvkereskedők sorából évről-évre kirendelt elöljáró köteles ellenőrizni s az észlelt rendellenességeket a felsőbbségnek bejelenteni.

A Rendtartásnak, miként az előadottakból kitetszik, kettős célja volt: egyfelől a könyvkereskedők szakképzettségének emelése, másfelől a konkurrencia guzsba kötésével prosperitásuk biztositása. Ha nem érte is el teljesen ezt a kettős célt, annyi kétségtelen, hogy uj korszakot nyit a magyar könyvkereskedelem történetében.

Hazai könyvkereskedelmünknek a Rendtartás kibocsátásával lezáródó korszaka csak igen kis mértékben tudta kielégiteni igényesebb könyvgyüjtőink szükségleteit. A szállitási nehézségek még az ország területén megjelenő könyvek beszerzését is fölöttébb megnehezitették. Egyikmásik könyvnyomtató – mint láttuk – egy-egy hazai kiadvány utánnyomását egyenesen azzal indokolta, hogy az eredeti kiadás nehezen hozzáférhető. Még fokozottabban állt ez a külföldi kiadványokra nézve. Bár könyvárusaink már a XVI. század óta üzleti összeköttetésben álltak külföldi kiadókkal, s meglehetősen nagy hiteleket is élveztek, ez az összeköttetés természetszerüleg csakis a legkeresettebb kiadványféleségek behozatalára szoritkozott s nem volt, de nem is lehetett a tudós vagy a bibliofil sajátos igényeire tekintettel.

Gyulafy Lestár egyik levele szerint Erdélyben a XVI. század második felében még a legkitünőbb klasszikus irók munkáihoz is csak ugy lehetett hozzájutni, ha Németországból hazajövő *diákok* hozták magukkal. (Sebestyén József: Gyulafy Lestár történeti maradványainak müvelődéstörténeti vonatkozásai. Bp., 1905. 39. l.) A XVII. században I. Rákóczi György, aki lelkes könyvbarát volt, az ujabb kiadványokat – miként ez Tolnai Istvánnal folytatott levelezéséből kiderül – szintén a külföldi egyetemeket járó protestáns ifjakkal, meg

az ország határain kivül is megforduló kereskedelmi *ügynökeivel* vásároltatta össze. (Szilágyi Sándor: I. Rákóczi György. Bp., 1893. 291. l.)

A XVIII. század folyamán Bod Péter és gr. Ráday Gedeon egymás számára kölcsönösen vásároltak könyveket. Bod a gróf erdélyi ügynöke volt s ügyfele érdekében még a mágnás asszonyokat is megmozgatta. Igy gróf Teleki Józsefné 1755-ben hét kötetet vásárolt Ráday részére, Viszont Ráday magyarországi könyvek beszerzésénél járt Bod Péter kezére. (V. ö. M. Kvszle, 1882. 257-263. l.) Báró Patachich Ádám kalocsai érseknek (1776-1784) aki már nagyváradi püspök korában (1759-1776) is szenvedélyes könyvgyüjtő volt, minden nagyobb városban megvoltak a maga ügynökei. Igy Bécsben Kübler Ignác és Kurz Antal, Nürnbergben Reste Miklós és Rómában Zaccaria Ferenc Antal. Emellett rendszeres összeköttetésben állott a bécsi és római könyvkereskedőkkel is. Klimo György pécsi püspök, miként ez az 1760-1776. évből fennmaradt levelezéséből kitetszik, Paolo Bernardo Giordani kanonok, az egyházmegye római ügyvivőjének közvetitésével fedezte könyvszükségletének egy részét. A küldemények vagy a tengeri uton Anconán és Trieszten át, vagy a szárazföldön Mantován és Veronán keresztül jutottak el Bécsbe; innen a püspök bécsi ügynöke, Bernáth György továbbitotta urához az elvámolt és megcenzurázott könyvekkel telt ládákat. (V. ö. Eugen Travnik: Zur Entstehung der kirchenfürstlichen Bibliotheken Ungarns im 18. Jh. Deutsch-Ung. Heimatbl. 1934. 419-420. l.)

A korabeli *könyvárakra* nézve csak igen szórványos adatok állanak rendelkezésre. A hagyatéki leltárak becsárai annyira ingadozók (a fentebb ismertetett Gallen-féle leltár például – mint láttuk – Melius Herbarium-át (RMK. I. 141.) négy izben sorolja fel s minden egyes alkalommal más és más összegre becsüli), hogy zsinórmértékül nem fogadhatjuk el őket. A régi magyar könyvekben található ilynemü bejegyzéseket pedig rendszeresen még senki sem gyüjtötte egybe. A legrégibb ilyen adat, amelyről tudunk, A Biblianak elso[e] resze, azaz Mosesnek o[e]t ko[e]nyve (Kolozsvár, 1555. RMK. I. 24.) akadémiai példányában maradt ránk. A 416 levélre terjedő negyedrétü kötetnek ezt a példányát Naményi András 1557-ben egy frt 38 dénáron vásárolta. (Vö. Archivum f. Siebenbürg. Landesk. U. S. XIV. 495. l.) 1640-41-ben Brewer Lőrinc egy kassai kereskedőnek egy négy nyelvü szótárt egy frt 50 dénáron, egy Terentiust ugyanannyiért, egy Hutter-féle Compendium-ot (Lőcse, 1641. RMK. II. 578.) egy frt 60 dénáron, egy magyar Evangeliumot, amin kétségkivül a Vasárnapokra és ünnepnapokra szóló evangéliumok és epistolák valamelyik lőcsei kiadása s nem a teljes Uj Szövetség értendő, 60 dénáron szállitott. (Ifj. Kemény Lajos: Adatok Breuer Lőrinc életéhez. M. Kvszle, 1894. 96. l.) Misztótfalusi Kis Miklós szerint a Károli-féle Bibliát 10-12 frton árusitották. Ő a maga amsterdami kiadását „mintegy öt frton, az Uj Testamentumot aranyozott kötésben két frton, a soltárokat ugyanugy kötve 10 sustákon s kötetlenül 75 pénzen hozta forgalomba a debreceni vásáron." (Mentsége. 7. l.) A lőcsei Günther Sámuel naplójában 1759. január 17-én följegyezte, hogy Zwanziger uram által Kassáról meghozatta Fénelon: Telemachus bujdosásának történetei-t Haller László forditásában (Kassa, 1758), s azért egy rénes frtot fizetett. Ugyanő március 23-án egy közelebbről meg nem határozható kötetlen grammatikáért két garast adott.

Látszólag kedvezőbb a helyzet a XVIII. századra nézve, mert hiszen mind a nagyszombati nyomda 1710. évi kiadványjegyzéke, mind a Nottenstein-nyomda 1733. körüli és a debreceni városi nyomda év nélküli katalógusa az árakat is feltünteti. A nagyszombati jegyzékben az árak 3 dénár és 10 frt közt váltakoznak. Három dénárért a különböző ábécés könyveket vesztegették, mig a 10 frtos árat csupán egyetlen kiadvány, a Cacherani-féle Theologia assertiva érte el. A Corpus juris hungarici 9 frtba került, mig a Káldi-féle Bibliát kötve potom 4 frton vesztegették. Utóbbi kelendőségére jellemző, hogy a Bécsben 1626-ban megjelent kiadás még 1710-ben is raktáron volt! Még bámulatosabb olcsóság volt Pázmány Kalauz-a, mely 1613-tól 1637-ig három kiadást ért, s igy a maga idejében egyike volt a legnagyobb

könyvsikereknek. Az 1637. évi kiadás azonban már oly lassan fogyott, hogy csak 1766-ban került sor a 4. kiadásra, jóllehet a testes fóliánst 1710-ben két frtért árusitották, tehát ugyanannyiért, mint Illyés András Villegas-forditását, az A keresztyeni eletnek példájá-t. A Nottenstein-féle katalógusban Balassa-Rimai Istenes énekei 13 dénárral, Gyöngyösi István Charikleá-ja 40, Murányi Venus-a 50, Kemény Simon-a pedig 13 dénárral szerepel. Ugyanitt az ábécés könyvek 2-5 dénárra, Alvarez tankönyvei 10 dénárra, a Canisius-féle katekizmusok 6 dénárra, a negyedrétü Krackauer Kalender 10 és a tizenhatodrétü 5 dénárra vannak téve. A debreceni jegyzékben a legdrágább könyv két magyar frt 40 dénár, s a legolcsóbb két dénár volt. A maximális árat az Öreg Graduál iró-papirosra nyomtatott példányaiért számitották fel, mig ugyanaz nyomtató papiroson csak egy frt 80 dénárba került. Az egész énekeskönyvért (Dicséretek és Soltárok) és az Uj Testamentum 12-rétü kiadásáért egyformán egy frt 2 dénárt kértek. Ha még megemlitjük Pictet Theologia Christiana-ját, melynek ára egy frt 20 dénárban szabatott meg, ugy felsoroltuk a jegyzék valamennyi darabját, amelynek ára az egy frtot meghaladta. A magyar ábc, az Agenda, s a Fundamentum (Elemi katekizmus) – valamennyi egy-egy ivnyi apróság – két-két dénárba, egy-egy széphistória két-négy dénárba került.

Ezeket az árakat azonban csak azok fizették, akiknek módjukban állt közvetlenül a nyomdától beszerezni könyveiket. Akik a közvetitő könyvkereskedelemre voltak utalva, jóval többet fizettek. Decsy Sámuel 1790-ben felpanaszolja, hogy a könyvárusok és könyvkötők nem érik be tiz százalékos haszonnal, hanem 25-30 százalékot követelnek, aminek következtében a jó könyveket „másfél annyi áron adják, mint a szerző megállapitotta." (Pannoniai Fénix. Wien, 1790. 116. l., idézi Gárdonyi Albert: Magyar iró és könyvkiadó a 18. század végén. M. Kvszle, 1937. 339. l.) Régi usus, hogy ne mondjuk abusus volt ez, amit maguk a szerzők vagy a kiadók is helyben hagytak. Amikor 1578-ban Bánffy Miklós Kulcsár György posztilláit odaadja bizományba Desich Péter pozsonyi könyvárusnak, az árra nézve szabad kezet enged neki, csak a maga részére köt ki példányonkint egy-egy tallért. (Lukinich Imre közlése, M. Kvszle, 1924. 86-88. l.) Misztótfalusi Kis Miklós is megemliti, hogy a Soltárok-ért, amelyeket ő kötve 10 sustákért árusitott, a kompaktorok 12 sustákot is elkértek, s azt meg is kapták. (Mentsége. 7. l.)

Viszont a szerzők vagy a kiadók részéről az árleszállitás, meg a *kedvezményes ár* sem volt ismeretlen fogalom. Bornemisza Péter öt posztilla-kötetét eredetileg tiz frtra tartotta, de pénz dolgában megszorulván, felhatalmazza Máriássyékat, hogy esetleg nyolc frtért, a 4. és 5. kötetet pedig az eredeti négy frt helyett három frtért árusithassák. (Tolnai Gábor: Ujabb adalék a 16. századi magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem történetéhez. M. Kvszle, 1937. 161. l.) Kis Miklós pedig a Soltárok-at füzve az „Ekklesiasticusoknak... kit 60, kit 66 pénzen" s kötve nyolc sustákon vesztegette el az önmaga által megállapitott 75 pénz, illetve tiz susták helyett. (Mentség. 7. l.) Kiadók és könyvkereskedők a körülményekhez képest szabták meg az eladási árat. Élelmes kereskedők rendesen nagyobb árat kértek könyveikért, mint amennyire valójában számitottak, „mert ez a' Nemzet – panaszolja Kis Miklós – semminek limitált árához nem szokván, nem állhatja, hogy még-is el ne kunyoráljon benne. Ugy, hogy ha a' Bibliát két pénzen tartanám, még-is a' Magyar egy pénzen kérné'.

IX. A KÖNYVEK GYÜJTÉSE, MEGŐRZÉSE ÉS HASZNÁLATA

1. Az ujkori közkönyvtárak kialakulása

A *könyvnyomtatás* elterjedése és a *reformáció* térhóditása két hatalmas tényező volt az ujkori könyvtárak kialakulásában. Az első a könyvek tömeges előállitásával árukat is kellőkép leszállitotta s igy nagyobb könyvtárak összegyüjtését oly egyének számára is lehetővé tette,

akiknek az előző korszakban maguknak kellett lemásolniok azokat az irásmüveket, amelyek birására sulyt helyeztek. A reformáció pedig azzal, hogy a szent iratok és hagyományok tanulmányozását hiveinek egyik legfőbb feladatává tette, erősen fokozta a könyvszükségletet. Már maga Luther arra buzditotta a tehetősebb nagy városokat, hogy „szorgalmat s költséget nem kimélve" létesitsenek városi könyvtárakat. Az erdélyi szászság reformátora, Honterus (1543) szintén fölismerte a könyvek és a könyvtárak fontosságát. Utóbbiak célját abban látta, hogy egyfelől egybegyüjtik a vallás terjesztését szolgáló segédeszközöket, másrészt lehetővé teszik a tanulóifjuság kimüvelését. (L. Gross, Julius: Zur ältesten Gesch. d. Kronstädter Gymnasialbibl. Arch. f. Siebenbürg. Landesk. U. S. XXI. 591. s köv. lapok.)

Luther intelmét a reformációnak meghódoló városaink is megfogadták, s többnyire igen kényelmesen intézték el. A plébániákkal kapcsolatos templomi könyvgyüjteményeket egyszerüen *városi könyvtárakká* nyilvánitották s az uj hitnek megfelelő könyvekkel egészitették ki, mégpedig – mint a bártfai számadásokból kitetszik – többnyire a katolikus korszakból fennmaradt misealapitványok terhére.

Igy lett a kőszegi, eperjesi és kassai plébániai könyvtár is városi könyvtárrá s valószinüleg továbbra is a papok meg a tanitók szolgálatában állott. A könyvtár ilyen kettős rendeltetését legalább Bártfára nézve igazolja az a körülmény, hogy 1596-ban Sontag György bártfai kántor – távozni kényszerülvén a városból – mint a könyvtár kezelője a gyüjtemény katalógusának egy-egy példányát a plébánosnak és az iskolamesternek adta át. (V. ö. Ábel Jenő: A bártfai Sz. Egyed templom könyvtárának története. Bp., 1885.)

Ugyanilyen kettős rendeltetésre vall az eperjesi evangélikus egyház könyveinek 1606. évi lajstroma, mely 175 munkát sorol fel 224 kötetben. Az anyag tulnyomórészt latin és teológiai jellegü, de azért a történelem, csillagászat, földrajz, orvostudomány, mennyiség- és mértan, továbbá a klasszikus, a nyelvtani és a szótárirodalom is képviselve van, még pedig javarészt tankönyvek alakjában. A könyvek között világosan megkülönböztethetünk két réteget, egy reformáció előttit és utánit. (V. ö. Iványi Béla: Az eperjesi egyház könyvtára 1606-ban. M. Kvszle, 1918. 89-93. l.) Ez a kettősség már a könyvtár 1552. vagy 1553. szeptember 23-án felvett leltárában is megnyilvánul. Ez abból az alkalomból készült, hogy a plébánia javait átadták a város uj lelkipásztorának. Ekkor még csak 80 mü 117 kötetéből s a régi missalékból s egyéb szerkönyvekből állott. Aquinói Sz. Tamás s az egyházatyák müvei meg középkori prédikációs könyvek mellett Calvin Institutio-ját, Erasmus, Luther, Melanchthon stb. irásait is tartalmazta. (Ua.: Az irás és könyvek Eperjesen a 15-16. században. M. Kvszle, 1911. 305-307. l. Iványi hol 1552-t, hol 1553-at ir!)

Egészen hasonló jellegü a Kőszeg város tulajdonában volt könyvek 1614-ben fölvett leltára, mely 134 kötetet sorol fel. (L. Thaly Kálmán: Kőszeg város könyveinek lajstroma 1614-ből. M. Kvszle, 1894. 114-120. l.)

Az 1606. évi eperjesi és a kőszegi leltár valószinüleg abból az alkalomból készült, hogy a templomot a luteránusoknak vissza kellett szolgáltatniok a katolikusoknak. Legalább a kassai Sz. Erzsébet egyház könyveinek 1604. évi leltára (M. Kvszle, 1890. 23. l.) kifejezetten ily alkalom szülötte. Utóbbiban nyoma sincs a heretikus könyveknek, pedig ilyenek még 1763-ban is nagy számmal találtattak a székesegyház könyvtárában, amikor a katolikus jellegü anyagot átvitték a paróchiára. Hogy mi történt e protestáns iratokkal, eddigelé nincs kideritve. Lehet, hogy később a püspöki könyvtárba kerültek, mely luteránus müvekben meglepően gazdag. (L. M. Kvszle, 1891. 334. l.)

A Sopronban 1557-ben a város kegyurasága alatt létesült protestáns latin iskola könyvtára valószinüleg szintén katolikus egyházi eredetre ment vissza, s ebben leli magyarázatát, hogy 1674-ben az iskolával együtt a katolikusok javára elkobozták, mig az evangélikus gimnázium 1651-ben közadakozásból létesült könyvtárát nem bántották, noha ezt az iskolát is bezárták.

(Müllner Mátyás: Adatok a soproni ev. lyceumi könyvtár történetéhez. M. Kvszle, 1883. 1-3. l.) A pozsonyi evangélikus liceum első könyvtára, mely 1672-ben a jezsuiták kezére jutott (Markusovszky Sámuel: A pozsonyi ág. h. ev. lyceum története. Pozsony, 1896. 603-609. l. A lyc. könyvtár története c. fej.), bizonyára szintén középkori eredetü volt.

Az 1555-ben létesült nagyszebeni evangélikus gimnáziumi könyvtárról kétségtelen, hogy a dominikánusok gyüjteménye volt az alapja, amelyet azután bőven kiegészitettek humanista és reformáció korabeli kiadványokkal. (L. Archiv f. Siebenb. Landesk. U. S. XVII. 30-31. l.) A brassói evangélikus iskola nagyhirü könyvtárát Honterus János a helybeli templomi és kolostori könyvtárak felhasználásával létesitette, amint ezt a könyvtár 1575. évi katalógusában szereplő nagyszámu katolikus munka bizonyitja. E jegyzék szerint a könyvtár akkor 600 kötetből, közte 70 kéziratból állott. Állitólag a kifosztott Korvinából s – görög kereskedők közvetitésével – bizánci könyvtárakból is került ide néhány kötet. (L. Gross i. cikkét, Arch. f. Siebenb. Landesk. U. S. XXI. 591. s köv. lapok.) A kolozsvári unitáriusok a XVI. század folyamán – ugy látszik – két könyvtárt tartottak fönn, egy nagyobbat a piaci templom sekrestyéjében s egy kisebbet az óvári iskola egyik helyiségében; amazt a papok és tanárok, emezt az ifjuság számára. (Simén Domokos: Az unitáriusok kolozsvári főiskolájának könyvtára. Ker. Magvető, 1877. 193-207. l.) Mindkettő valószinüleg középkori gyüjteményekben gyökeredzik. A nagybányai református iskola, a Schola Rivulina 1547-ben keletkezett s ugyanakkor a parókia könyvállományát is birtokába vette. (Morvay Győzőt: Két nagybányai régi könyvtár. M. Kvszle, 1896. 16. l.)

A sárospataki és debreceni református főiskola könyvtárának eredetét teljes homály fedi; csak annyi valószinü, hogy mindkettő az iskola alapitásával egy időben, tehát 1531-ben (Szinyei Gerzson: A sárospataki protestáns könyvtár története. Sárospatak, 1884.), illetve 1551 táján (Géresi Kálmán: A főkönyvtár története. A ref. gymn. értes. Debrecen, 1895.) keletkezett.

A gyulafehérvári református főiskolát alapitója, a tudománykedvelő Bethlen Gábor erdélyi fejedelem látta el jól felszerelt bibliotékával, mely Szalárdi becslése szerint sok ezer tallérba kerülhetett. (Stimákovits László: Erdély müvelődése Bethlen Gábor korában. Bp., 1910. 80. l.) Gr. Bethlen János, a székelyudvarhelyi református gimnázium megalapitója már jóval szükösebben gondoskodott 1670-ben az intézet könyvszükségletéről: mindössze 26 db könyvet adományozott, amit azután Apafi fejedelem még a maga részéről megtoldott 18 kötettel. (Gönczi János: A székelyudvarhelyi ref. főgymnasium multja és jelene. Székelyudvarhely, 1895.)

Nagykőrösön a református ekklézsia 1667-ben mondotta ki, hogy papjai és rektorai használatára a szükséges segédkönyveket megveszi; ezek utóbb az iskolai könyvtár tulajdonába mentek át. (M. Minerva. Bp., 1900. I. 241. l.) A lőcsei evangélikus iskola könyvtárának 1710-ben Hain Miklós hagyatékával vetették meg az alapját. (Uo. I. 212. l.)

A *katolikusok könyvtári viszonyai* a XVI. században hihetetlenül leromlottak. Egyrészt a török hordák pusztitása – igy például a pálosok budamelléki Sz. Lőrinc kolostorában 1526-ban ezer frt értékü könyv égett benn (Záhonyi Mihály: A Buda melletti Sz. Lőrinc pálos kolostor története. Bp., 1911.), a ferencesek székesfehérvári ősi könyvgyüjteménye is ugyszólván teljesen elpusztult (M. Minerva, I. 330.1.) – másrészt az egyházi fegyelem meglazulása s ezzel együtt a paróchiák és a rendházak elnéptelenedése az ebek harmincadjára juttatta eleink nagy fáradsággal összehordott szellemi kincseit. A leleszi konvent XVI. századi jegyzéke például mindössze 26 könyvet sorol fel, s ezek közt is 13 misekönyv. A ferenciek 1492-ben alapitott galgóczi könyvtára pedig a vallásháboruk alatt a zárdával együtt a lángok martaléka lett. (M. Minerva, I. 148. l.)

S ahol megmaradtak a könyvek, a papság ott sem törődött velük. Oláh Miklós nagyszombati könyvtárát azzal a megokolással tagadta meg egyházmegyéjétől: ugyis van annak könyve

elég, de a kanonokok nemcsak nem olvassák őket, hanem még arra sem gondolnak, hogy legalább néhanapján leverjék róluk a port! Csak kevés gyüjteménynek jutott az a szerencse, hogy a templommal együtt az uj hit követői kezére került, akik – mint azt a bártfai, eperjesi, kassai, kőszegi, brassói és nagyszebeni jegyzékek bizonyitják – nem egyszer dicséretre méltó kegyelettel őrizték meg a rájuk nézve immár hasznavehetetlenné vált örökséget. Sőt arra is van példa, hogy a város letétbe vette és közel másfél századig hiven megőrizte azokat a könyveket, amelyek a távozó szerzetesek után ott maradtak, hogy azután viaszatértükkor ismét visszaszolgáltassa nekik. Igy jártak a kassai domokosok, akik 1556-ban, miután a tüzvész rendházukat és templomukat elhamvasztotta, elhagyták a várost és csak 1699-ben tértek vissza, amikor a magisztrátus nem csupán a könyvtáruk jegyzékébe felvett 52 kötetet szolgáltatta ki nekik, hanem azt a 31 kötetet is, mely a lajstromban nem szerepelt, de amelyet egyéb ingóságaikkal együtt távozásuk idején őrizetbe vett.

A *ferencesek*, akik a középkorban szép könyvtárakkal rendelkeztek, e téren annyira elszegényedtek, hogy az 1581-i gyöngyösi káptalan határozatainak utolsó, 12. pontjában kénytelen elrendelni: minden konventben könyvtár létesittessék, nehogy a szerzetesek a könyveket nagy fáradsággal, költséggel s a könyvek rongálásával legyenek kénytelenek egyik zárdából a másikba szállitani. A könyvekről jegyzék készitendő, hogy mindenki tudhassa, mily munkákat találhat a zárdában. Volt-e ennek a rendeletnek foganatja a XVI. században, azt eddig nem sikerült kikutatnunk. Annyi azonban tény, hogy a XVII-XVIII. században alakult vagy ujra megalakult rendházakban a könyvtár majd mindig egyidős a kolostorral, s nem egyszer elég gyorsan gyarapodott. Igy a körmöcbányai ferencesek 1649-ben alapitott könyvtára az 1678. évi leltár szerint akkor 273 kötetre rugott. (M. Minerva, I. 205. l.) Könyvtáraik alapját rendszerint az őket letelepitő főuri családok vetették meg. Például a németujvári kolostorét 1640-ben Batthyány Ádám könyvadománya (uo. I. 257. l.), a pápaiét 1660-ban gr. Esterházy Ferenc és felesége, Tököli Éva néhány kötetnyi adománya (uo. I. 270. l.), a kismartoni rendházét 1695-ben az Esterházy-család ott letéteményezett könyvtára (uo. I. 185. l.).

A katolikus könyvtárügy fellenditésében nagy részük volt a *jezsuitáknak*, akik 1567-től a rend feloszlatásáig számos virágzó kollégiumot, három akadémiát és két főiskolát: a nagyszombati és kassai egyetemet tartottak fenn hazánkban. Könyvtárak alapitására mindenütt nagy sulyt helyeztek. Hiszen egyik vezéregyéniségüktől, a katekizmusiró Canisius Péter ingolstadti egyetemi tanártól ered az a mondás, hogy „inkább legyen a kollégium saját templom nélkül, mint saját könyvtár nélkül”. (V. ö. Handbuch der Bibliothekswissenschaft. Leipzig, 1940. III. 417. l.) Pozsonyban az ottani rendház első főnöke, Malli Gáspár 1625-ben azzal a kéréssel fordult II. Ferdinándhoz, hogy adományozza házuknak a veszprémvölgyi apácák jószágait, mert meg szeretnék vásárolni Ketskés János könyvtárát. Kérelme azonban nem járt eredménnyel, s igy a pozsonyi kollégiumi könyvtár alapját azon a 200 frton vetették meg, mely Függenschuh Ferenc 1629-ben kelt végrendeletében „pro instauratione bibliothecae” hagyományozott 600 frtból tényleg befolyt. (Schönwitzky Bertalan: A pozsonyi kir. kath. főgymn. tört. Pozsony, 1896.) Besztercebányán, ahol a jezsuiták 1648-ban telepedtek le, 1676-ban állandó használatra kölcsön vették a város könyveit. Ezeket a rend feloszlatásakor a régi tulajdonos visszakövetelte. (Jurkovich Emil: A besztercebányai kir. kath. főgymn. tört. Besztercebánya, 1895. I. 223. l.) Mig azonban a protestáns iskolákkal kapcsolatos könyvgyüjtemények főleg a tanulóifjuságra voltak tekintettel, addig „a jezsuiták gazdag könyvtárai – mint Jurkovich helyesen megjegyzi – sehol sem szolgálták első sorban az iskola céljait, mert az ott előforduló müvek kevés kivétellel mind tulszárnyalták az iskola igényeit vagy semminemü viszonyban nem állottak vele”. (I. m. I. 222. l.) Igy besztercebányai kollégiumuk fennmaradt könyvjegyzékeiben néhány történeti munkán és klasszikus irón kivül csupa teológiai vagy a teológiával rokon munka szerepel. (Uo. 223. l.) Tulnyomó volt a teológia pozsonyi kollégiumuk könyvtárában is, habár ennek 1639 körül készült jegyzékében felsorolt

1753 munka között a bölcsészet és matematika 139 művel, a szépprózа (oratores) 46 művel, a költészet 149 művel, az orvostudomány 251 művel és a gyógyszerészet 42 művel volt képviselve. Legnagyobb könyvtáruk Nagyszombatban volt. Ez – a fennmaradt katalógus tanusága szerint – már 1690-ben körülbelül 5000 kötetre rugott, s abban az időben hazánk egyik legtekintélyesebb gyüjteménye volt. A debreceni református főiskola könyvtára például 1706-ban – igaz, hogy a gyüjtemény 1705. évi részleges pusztulása után – fölvett legrégibb jegyzéke szerint csupán 1813 kötetből állott, tehát félakkora sem volt, mint a nagyszombati. A rend feloszlatásakor a könyvtár mintegy 15.000 kötetet számlált. Ennek csupán egy harmada került az egyetemmel Budára. Második harmadát a nagyszombati gimnázium birtokában hagyták, illetve belőle 442 kötet az akadémiával Pozsonyba jutott. Végül mintegy harmadrészét plébániák és szerzetházak között osztották szét.

1665-ben telepedtek meg hazánkban a *kegyesrendiek*, akiknek nagyszámu társházaival és iskoláival kapcsolatban szintén létesültek többé-kevésbé jelentékeny könyvgyüjtemények. Az alapvetésben a világiak is kezükre jártak. Igy a nagykárolyi házikönyvtár alapját 1727-ben Károlyi Sándor vetette meg 39 mü 48 kötetével. (M. Minerva, I. 39. l.)

2. Közkönyvtáraink belső élete

A könyvtárak belső életére vonatkozó, eddig felszinre került adatokat a következőkben csoportositjuk.

a. A közkönyvtárak elhelyezése

A könyvtárak vagy középkori mintára a *templomokban*, *rendházakban*, és *paplakokban*, vagy az *iskolákban* voltak elhelyezve.

A nyitraegyházmegyei könyvtár részére Erdődy László Ádám a XVIII. század második tizedében a székesegyház előcsarnoka fölötti II. emeleten két tágas és világos, csinos állványokkal felszerelt szobát juttatott. (M. Kvszle, 1885. 128-130. l.) A török kiüzése után uj életre kelt kalocsai káptalani könyvtárnak pedig a székesegyházban a káptalani levéltárral közös helyisége volt. Kőszeg város könyveit 1614-ben a paróchián őrizték. A soproni evangélikus gyülekezet 1666-ban keletkezett könyvtára, az ugynevezett konventi könyvtár, szintén a lelkész lakásán volt elhelyezve, jóllehet nemcsak a papok, hanem a gimnázium tanárai, sőt felsőbb osztályu növendékei is használhatták. (Müllner Mátyás: Adatok a soproni evangélikus lyceumi könyvtár történetéhez. M. Kvszle, 1880. 1-3. l.) A brassói könyvtár részére az 1547-ben épült „nagy iskolában" a rektor lakása fölötti nagy termet rendezték be, amelyet – külföldi szokás szerint – filozófusok és tudósok arcképével is diszitettek. Az épitkezés március 11-én vette kezdetét és augusztus 29-én nyert befejezést. Költségei kerek számban 465 frtra rugtak. (Gross i. h. – Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen. Brassó, 1896. III. 411. l. szerint az épületet Simon ácsmester két pinnaculummal diszitette.) Debrecenben a könyvek valószinüleg az iskola nagy termében, az auditóriumban voltak elhelyezve. 1744-49. között – Szilágyi Sámuel könyvtári felügyelősége alatt – a gyüjtemény uj, tágas helyiséget nyert, melynek állványai és polcai Szilágyi méretei szerint készültek. (Géresi i. h.) A kassai jezsuiták könyvtára a Szapáry-Károlyi Antónia grófné által a rendnek hagyott épület egy tágas termében volt elszállásolva. A beszterce-bányaikét pedig az épület III. emeletén, a terciáriusok közös nappali terme tőszomszédságában lévő helyiségben őrizték aranyos ékitményekkel és faragványokkal diszitett, fényezett fából készült tömör szekrényekben, amelyek még 1895-ben is megvoltak. Épségben áll ma is a pesti pálosok gyönyörü könyvtárterme. „Ennek pompás rococo stilusu nagy könyvszekré-

nyeit, rendkivüli technikai készségről tanuskodó két csigalépcsőjét és az egész termen körül huzódó karzatát egy pálos szerzetes készitette a XVIII. század második felében". (Gaul Károly: A butor. Az iparmüv. könyve. Bp., 1903. II. 478. l. Képpel.) Már régebben veszendőbe mentek azok az elmés masinériák, amelyek segélyével Korabinsky szerint (Geogr. hist. Lex. Pozsony, 1786. 529. l., s. v. Pest), ha a látogató a terembe lépett, a padló közepéből egy pillanat alatt asztalok, székek és iróeszközök emelkedtek ki. Ez a legrégibb hazai példa a barokk korszakban kedvelt terem-könyvtárakra, aminők például Bajorország és Ausztria bencés, cisztercita és ágostonos kolostoraiban oly szép számmal maradtak fenn. (V. ö. Handbuch der Bibliothekswissenschaft. III. 418. l.)

A könyvtári helyiségeket gyakran *egyéb tárgyak* elraktározására is felhasználták. Igy a jezsuiták nagybányai társházának egyik kisebb méretü emeleti kamrája nem csupán a könyvek, hanem a hangszerek megőrzésére is szolgált. (L. Morvay, idézett cikkét.) A nagykőrösi és a debreceni könyvtárban Korabinsky szerint matematikai és fizikai eszközök, sőt utóbbiban egyéb ritkaságok is őriztettek. A debreceni gyüjtemény ritkaságai közül forrásunk kiemeli a szakállas emberbőrt és a kétfejü borjut. (I. m. 109-110., 328. l.) Az ilyen különlegességek ebben az időben a könyvtárak szokásos kellékei közé tartoztak. A hamburgi városi könyvtárban többek között szintén őriztek egy kicserzett emberbőrt. A lipcsei könyvtár főlátványossága egy 250 talléron megvásárolt egyiptomi mumia meg egy légszivattyu volt, amelyet a vásárok alkalmával a könyvtárban megforduló idegenek ugyancsak megbámultak. A nürnbergi könyvtárban is több bámulója akadt Luther ivópoharának és selyemsapkájának, mintsem az ódon könyveknek és kéziratoknak. (L. Handbuch der Bibliothekswissenschaft. III. 506. l.) Amikor József császár 1770. évi debreceni időzésekor megtekintette az iskola kincseit, a vezetőség bizonyára sulyt helyezett rá, hogy az emlitett „ritkaságok" ne kerüljék el a „magas szemrevétel"-t.

Egészen más lapra tartozik a székelyudvarhelyi református kollégium 1682. évi törvényeinek az a rendelkezése, mely megtiltja a könyvtárosnak, hogy a könyvtárszobában a kényelem kedvéért ágyat tartson, s elrendeli, hogy csupán olyan tárgyakat őrizzen ott, amikre ritkábban van szükség. (Gönczi János i. m. 91-93. l.)

b. A közkönyvtárak állománya és gyarapodása

Mind a katolikus, mind a protestáns jellegü könyvtárak főleg *hittudományi* s tulnyomórészt *latin nyelvü* könyvekből állottak. A jezsuiták pozsonyi könyvtárában 1641 táján 2191 mü között mindössze 26 magyar mü szerepel. Debrecenben 1706-ban össze-vissza 85 hungaricum akadt. Köztük nyoma sincs a magyar szép- és ponyvairodalomnak. Ami ebből a fajtából most a könyvtárban található, az – Géresi megállapitása szerint – egytől-egyig ujabb szerzemény. A nagykőrösi református iskola 1712. évi könyvjegyzéke 130 munkát sorol fel, s közülük mindössze hét a magyar nyelvü. A nagybányai jezsuiták egy ismeretlen korból való könyvlajstroma 703 müvet tartalmaz, s közülük csupán 26 magyar nyelvü; 266 mü viszont hazai nyomda terméke. Ugyanebben a jegyzékben 17 német, 9-9 francia és olasz, 6 görög, 2 rutén és egy arab munka szerepel. A komáromi jezsuiták könyvtárának 1774-ben készült katalógusa 2854 müvet foglal magában. Ebből mindössze 82 magyar, 37 francia meg olasz, s 511 német.

E korabeli könyvtáraink főleg *adományokból* és *hagyományokból* gyarapodtak s csak kisebb részben *vásárlás* utján. Ez egyébiránt az egykoru külföldi könyvtáraknál is kevés kivétellel tapasztalható. Ez a helyzet a céltudatos fejlesztést eleve kizárta.

A marosvásárhelyi református particula igen szerény, mindössze 20 kötetből álló gyüjteményét 1650-ben Csulai György református superintendens 10 iskolai kézikönyv 35 példányával, ifj. Szőcs Márton pedig 1653-ban – a vizsga alkalmával – 18 kötettel gyarapitotta.

(M. Kvszle, 1879. 216. l.) A székelyudvarhelyi református kollégium Tolnai István adományából 1680 körül 69 kötettel, Jenei Sámuel ajándékából pedig 1719-ben 57 kötettel gazdagodott. Rozgonyi Anna 1713. junius 22-én elhunyt férje, Kaposi Sándor gyulafehérvári kollégiumi tanár emlékének fönntartása kedvéért még az év augusztus 1-én az iskola könyvtárának adományozta a megboldogult könyveit. A nagyszombati jezsuiták Pázmány jóvoltából 1636-ban a Thurzó-család semptei könyvtárának összes eretnek könyvei birtokába jutottak.

A városi tanácsok is meg-megajándékozták a területükön müködő iskolák könyvtárait. Igy a brassói könyvtár részére Benckner biró a törökök által elpusztitott görögországi könyvtárakból több nyomtatványt és kéziratot vásároltatott konstantinápolyi kereskedők közvetitésével. A szebeni tanács Aeneas Sylvius munkáit hozatta meg az ifjuság használatára, mig a debreceni városi tanács 1702-ben 40 db héber Bibliát, 1738-ban pedig Belgiumból 130 kötetet, javarészt görög és latin klasszikusokat hozatott a református főiskola könyvtárának.

A református főiskolákat a külföldi egyetemekről visszatérő ifjak is rendszerint megajándékozták hálájuk és kegyeletük jeléül egy-egy kötettel. Debrecenben azokat az ifjakat, akik gazdagabb adománnyal járultak az iskolai könyvtár gyarapitásához, ebéddel vendégelte meg a senior. (Géresi i. m. 335. l.) Ugyanitt az 1740. január 21-i professzori ülés egyenesen kötelezővé tette, hogy az intézetről külföldi akadémiákra kerülő ifjak bizonyos, a tanárok által kijelölt müvet hozzanak magukkal a könyvtár részére. (Dézsi Lajos: Adalékok a debreceni ref. coll. könyvtár történetéhez. M. Kvszle, 1902. 122. l.)

Bőséges gyarapodási forrásul szolgáltak a *könyvhagyományok* is. Sellarius János nagyszebeni prédikátor a XVI. század derekán az ottani evangélikus gimnázium könyvtárára testálta könyveit. A pozsonyi evangélikus liceum könyvtára szinte kizárólag hagyományokból került ki. A legjelentékenyebb legátum az 1734-ben elhunyt Marth Mátyásé, az iskola egykori rektoráé volt, aki 445 kötetet hagyott az iskolára. A református papok is rendszerint az iskolára hagyták könyveiket. Igy Szepesi György kutyfalvi pap 1680 körül 43 kötetet testált a marosvásárhelyi iskolára. Debrecenben régi szokás volt, hogy az elhalt papok özvegyei férjük könyvtárát beszolgáltatták a főiskolának. Itt azután a kollégium gyüjteménye részére kiválasztották a szükséges köteteket, mig a felesleget a család javára elárvereztették. Ez a szokás más főiskolákon is divatozhatott. Legalább erre látszik vallani az a körülmény, hogy a marosvásárhelyi kollégium 1765-ben Nagyszebenben és Nagyenyeden, 1767-ben pedig Kolozsvárt szerzett be aukciókon könyveket.

A könyvtárgyarapitás szempontjából nagy jelentőségü a kolozsvári *unitárius* főtanács 1781. évi rendelete, mely szerint azok a tanárok és papok, akik közköltségen jártak külföldi akadémiákon s ottan könyveket vásároltak, könyveik jegyzékét adják be a főkonzisztóriumhoz, mely abban az esetben, ha olyan utódok nélkül halnak el, akik a könyveket használhatják, a visszamaradt könyveket a kollégiumi könyvtár gyarapitására forditja. (Simén Domokos i. cikke. Ker. Magvető, 1877.)

Katolikus részről a papi tulajdonban lévő könyvek sorsát szinte intézményesen biztositja az 1611. évi nagyszombati zsinat, mely elrendelte, hogy ne csak a püspökök hagyományozzák könyveiket egyházmegyéiknek, hanem a plébánosok is hagyják arra a paróchiára könyveiket, amelyen legutoljára müködtek. Ezt az intézkedést az 1633-i zsinat oda módositotta, hogy végrendelet nélkül elhunyt plébánosok könyvei azontul a plébániát illetik. Persze, ez még nem jelentett sokat, mivel a legtöbb papnak alig voltak könyvei. Zlatinay György báthai apát és nyitrai főesperes 1627-ben kelt végrendeletében pl. mindössze két kötet szerepel: egy római Missale és egy ezüstkapcsos Breviarium. (Kollányi Ferenc: Könyvek a 16. és 17. századbeli főpapi hagyatékokban. M. Kvszle, 1895. 208., 213. l.) Egyébiránt a protestáns papok közt is akadtak mind a XVI., mind a XVII. században fölös számmal olyanok, akiknek még csak

Bibliájuk sem volt. Az 1563. évi szász zsinat például öt frt büntetés terhe alatt kötelezte papjait, hogy szerezzék meg a Bibliát, s ezt a határozatot az egyik szász esperesség 1664-ben kénytelen volt megujitani. (Koch István: Az erdélyi szász iskolák a nemzeti fejedelmek korában. Bp., 1906. 22-23. l.)

Monoszlai Gábor pozsonyi kanonok könyvei egy részét 1603-ban kelt végrendeletében a káptalannak és a pozsonyi ferenceseknek hagyományozta. Szentgyörgyi Ferenc váci püspök 1657-i végrendeletében könyveit a Sz. István-szeminárium és a nagyszombati ferencesek közt osztotta meg. (Kollányi i. c. M. Kvszle, 1895. 212-213. l.) A legnagyobb szabásu hagyomány mindenesetre Pázmány Péteré volt, aki könyveit a pozsonyi jezsuita kollégiumra testálta, amely azonban – sajnos – nem vette birtokába örökét. (Schönwitzky i. m. 199. l.)

De nemcsak egyháziak, hanem *világiak* is szivesen fölkeresték hagyományaikkal a könyvtárakat. A tragikus végü Gyulay Pál 1592-ben kelt végrendeletében deák és görög könyveit a brassói könyvtárra hagyta (Gross i. h.). A németujvári ferencesek könyvtárának alapját Batthyány Ádám 1649-ben az 1590-ben elhunyt Batthyány III. Boldizsár gazdag hagyatékával vetette meg. Szinte párját ritkitja e korszakban az a hagyomány, mely a sárospataki református főiskolára szállt a korán elköltözött Rákóczi Zsigmond halálával (1652), aki atyjától I. Rákóczi Györgytől örökölt s a maga részéről is derekasan fejlesztett könyvgyüjteményét testálta az intézetre. Az iskola csupán 1658-60 táján jutott a becses örökség birtokába. Az átszállitáskor fölvett leltár mai töredékes állapotában is 821 kötetet tüntet fel. (Harsányi István: A Rákóczi-könyvtár és katalógusa. M. Kvszle, 1913. 138. s köv. lapok.)

Azonban bármily értékesek voltak is az ilyen adományok és hagyományok, a könyvtárak céltudatos fejlesztése csakis *vásárlások* utján volt megvalósitható.

A nagyszebeni evangélikus gimnázium vezetősége már 1557-ben 100 frt ára könyvet hozatott Németországból könyvtára számára. (Arch. f. Siebenb. Landesk. U. S. XVII. 30-31. l.) A debreceni református főiskolai könyvtár fennállását tanusitó első ránk maradt pozitiv adat egy 1592. évi könyvbejegyzés, melyből kitünik, hogy az illető könyvet akkor vették az intézet egy – sajnos – elolvashatatlan nevü jótevőjének hagyományából.

Igen rendszeresen vásároltak könyveket a nagyszombati jezsuiták, akiknek lajstromaiba egy-egy fontosabb külföldi munka még a megjelenés évében vagy nem sokkal utóbb bekerült. Igy Aquinói Sz. Tamás hires 1645-i kiadását már 1646-ban elkönyvelik. Esparzanak De actibus hominis c. Rómában, 1638-ban megjelent munkáját pedig még abban az esztendőben megszerzik. A jezsuiták könyvtáraik rendszeres gyarapitását pénzbeli alapitványokkal igyekeztek biztositani. Igy Hevenessy Gábor provinciális 1713-ban ezer frtot tett le a besztercebányai jezsuita könyvtár gyarapitására. Csécsi Ferenc rendtag 1739-ben 300 frtos alapitványt létesitett a pozsonyi jezsuita könyvtár javára. A kassai jezsuiták Andrássy József alapitványából 1755 óta évi száz frtot forditottak könyvtáruk gyarapitására. Pock Mátyás jezsuita pozsonyi rektor (1762-64) 2000 frtos alapitványt tett le hitvitázó iratok kiadására és beszerzésére. A nagybányai jezsuiták 1714-től 1733-ig a fennmaradt eredeti számadások szerint könyvtáruk fejlesztésére 937 frt 18 krt költöttek; a legtöbbet – 245 frt 16 krt – 1730-ban, a legkevesebbet – egy frt 36 krt – 1719-ben.

A jezsuiták egyébiránt csupán a Claudio Aquaviva rendi generális által 1586-ban kiadott Ratio studiorum (Tanulmányi rendtartás) szellemében jártak el, mely ma a legnagyobb könyvritkaságok egyike. A Ratio 8. fejezete ugyanis fölöttébb kivánatosnak jelenti ki, ha évenkint meghatározott összeg vettetnék ki a könyvtár gyarapitására, melyet azután más célra nem volna szabad fölhasználni. Az 1658 tájáról való a Forma et ratio gubernandi academias et studia generalia S. J. in Provincia Austriae (A Jézus Társaságának ausztriai rendtartományában az akadémiák és egyetemes tanulmányi házak kormányzására vonatkozó rendtartás) a gráci egyetem számára a század első negyedében kidolgozott Ratio-ra megy vissza és

Magyarországban is érvényben állott. Ebben egyenesen kötelességévé teszik az akadémiák könyvtárosainak, hogy gondjuk legyen a könyvtárak uj könyvekkel való kiegészitésére. Ezért tartoznak átnézni a vásári könyvjegyzékeket, valamint a könyvkereskedők boltjait, hogy idejében javaslatokat tehessenek a rektornak az uj szerzemények ügyében. („Curabit... ut Bibliothecae novis Authoribus instruantur. Catalogum deinde tempore nundiarum si haberi possit et Officinas Bibliopolarum lustrabit, ut mature Rectorem monere possit, quos noviter emendos iudicaverit". G. M. Pachtler: Ratio studiorum et institutiones scholasticae Societatis Jesu per Germaniam olim vigentes. Berlin, 1890. III. 332. l.)

A szakolcai ferencesek 1668-tól 1754-ig 219 munkát vásároltak, a legtöbbet: 30 müvet, 1744-ben.

Somogyi Dániel 1768-ban pannonhalmi főapáttá történt kineveztetésekor királyi utasitásul kapta, hogy a monostor igen lezüllött könyvtárát fokozatosan kiváló, értékes és hasznos müvekkel egészitse ki. Az uj főapát e célra a rend feloszlatásáig évente 700 frtot áldozott. Áldozatkészségének meg is volt a maga eredménye: a pannonhalmi könyvtár 1768-tól 1786-ig 1801 kötetről 4249 kötetre szaporodott fel. (L. A pannonhalmi Sz. Benedek-rend története. V. 403-404. l.)

Nagykőrösön a református egyház 1751 óta bizonyos összeggel járult az iskolai könyvtár gyarapitásához, s az iskolai növendékek által gyüjtött szupplikációs pénz nagy részét is a könyvtárra forditotta. A marosvásárhelyi református főiskola könyvtára részére 1765 körül teremtették meg közadakozásból a pénzalapot. A legnagyobb alapitványt, 2000 magyar frtot Teleki Józsefné tette. (V. ö. M. Kvszle, 1879. 327. l.) Az alapitványok kamatait azonban hosszu ideig fölemésztették az épitkezési költségek, s igy az iskola 1763 és 1795 között évenkint alig 80-100 magyar frtot fordithatott könyvek vásárlására, noha az alapitványok kamatain kivül e célra egyéb jövedelmei is voltak. Az iskola egyes jótevői ugyanis a könyvtár céljaira természetbeni adományokkal is kedveskedtek. Igy gr. Teleki Lajosné, Bethlen Kata 1768-ban 23 véka buzát, 60 véka elegy buzát és 12 veder bort küldött a könyvtárnak, amiből könyvek vásárlására 41 magyar frt 76 dénár folyt be. Emellett a könyvtáros papirost is árult a könyvtár javára.

c. A könyvek felállitása, szakcsoportositása és katalogizálása

A könyveket jobbára *szakok szerint* csoportositva s ezeken belül rétnagyság szerint egymástól elkülönitve állitották fel, még pedig álló helyzetben, sarkukkal kifelé forditva a nyitott állványok vagy a zárható szekrények polcaira. De nem lehetetlen, hogy a XVI. század folyamán egyes könyvtárainkban az élére állitott könyveket metszési oldalukkal kifelé helyezték el a polcokon. Ez a felállitási mód ugyanis még a XVII. század elején is divatozott. Példa rá az 1587. októberében megnyilt s a magyar diákok által is sürün látogatott leydeni egyetemi könyvtárról 1610-ben készült rézmetszet. (Hasonmása: J. W. Clark: The care of books. Cambridge, 1901., mell. a 170. l.-hoz.)

A szekrényeket és állványokat – miként ezt a sárospataki könyvtárnak egy 1660-71. közt készült katalógustöredéke tanusitja – az abc nagybetüivel, az egyes polcokat pedig római számokkal jelölték. Az egyes kötetek e mellett sorszámot is kaptak. A sorszámozás polconként ujra kezdődött. (Harsányi István: A legrégibb helyi jelzettel is ellátott hazai könyvtár-katalógusok. M. Kvszle. 1928. 78. l.) Ez az un. *helyhez kötött felállitási mód* egész a korszak végéig európaszerte tartotta magát. A könyvek megkeresését megkönnyitő jelzet (signatura) többnyire három elemből tevődött össze: a szekrényt (állványt) jelző nagybetüből, a polcot jelölő római számból vagy kisbetüből és a könyv helyét a polcon meghatározó arab számból. Ezeket a jelzeteket hol közvetlenül a könyv kötésének sarkára jegyezték fel, hol egy kis

papiroscimkére. A cimkét a kötés sarkára ragasztották. Máskor meg külön papirszeletkére jegyezték fel, melyet ugy helyeztek el a könyv lapjai között, hogy a jelzet a felső metszési felületből kiálljon. A sárospataki könyvtárban pl. a jelzetet a könyvek sarkán alkalmazták. (L. Harsányi i. c. 82. l.) Az, hogy ezek a jelzetek magára a kötésre vagy pedig a kötésre ragasztott cimkékre kerültek-e, Harsányi leirásából – sajnos – nem derül ki. Később a sárospataki könyvtárban az 1726-i katalógus tanusága szerint nem a szekrényeket, hanem a thecanak nevezett egyes polcokat jelölték meg a latin és héber abc 44 betüjével. (Uo. 84. l.)

Külföldi könyvtárakban még a XVII. században is tartotta magát az a szokás, hogy a könyvek egy részét a polcokhoz vagy a pulpitusokhoz *láncolták*. Az 1560-ban megnyilt zwickau-városi könyvtár pl. két részből állt: a zárt szekrényekben őrzött nagyobb és a pulpitusokhoz láncolt kisebb könyvtárból. Utóbbit a diákok a helyszinen szabadon használhatták. (Handbuch der Bibliothekswissenschaft. III. 412. l.) Sőt, a clairveauxi kolostorban még a XVIII. század elején is odaláncolták a könyveket. (Uo. III. 457. l.) A kassai Sz. Erzsébet székesegyház 1604. évi könyvlajstromában még négy láncos könyv szerepel. Föltéve, ha a „cum catena" kifejezés valódi láncot s nem magyarázó jegyzeteket jelent. (M. Kvszle, 1891. 334. l.) Korabinsky (i. m. 369. l.) a lőcsei Sz. Jakab templomról szólva megemliti, hogy könyvtári helyiségében még az ő idejében (1786) is „néhány ritka munka biztonság okáért láncra erősitve áll".

A fennmaradt *katalógusok* a könyvek számával arányban több-kevesebb szakra oszlanak, s a szakokon belül a könyvek – a kor általános gyakorlatának megfelelően – többnyire formátumuk szerint is el vannak egymástól különitve.

A legrégibb hazai *szakrendszer* a marosvásárhelyi református főiskola 1623. augusztusában készült katalógusában maradt fenn, mely Koncz József szerint a könyvtár 296 kötetnyi állományát a következőképp csoportositotta: Theologia, Történelem, Hellén és latin remekirók, Nyelvészet, Theologia (Szentirás?)-magyarázók, Auctores locorum comm., Bölcsészet, Orvostudomány. (Koncz József: A marosvásárhelyi helv. hitv. főtanodai könyvtár ismertetése. M. Kvszle, 1879. 218. l.) Vele szinte egykoru a brassói könyvtáré 1625-ből, mely a következő tiz szakot különbözteti meg: Jogtudomány (Libri utriusque iuris), Természettudomány (Libri mathematici, geographici, astronomici et arithmetici), Orvostudomány (Libri medici), Bölcsészet (Libri philosophici), Költészet (Libri poetici), Nyelvtudomány (Grammatici, lexicographici etc.), Széppróza (Oratores), Történettudomány (Historici), Hittudomány (Libri theologici et patrum scripti), s végül Hitszónoklat (Sermones).

Gazdagabb tagozódásu a *pozsonyi jezsuita* kollégium 1639. évi első katalógusa, mely a következő 15 tárgyi és két nyelvi csoportot különbözteti meg: 1. Doctrina sacra, 2. Concilia, 3. Patres graeci et latini, 4. Interpretes scripturae sacrae, 5. Theologi scholastici, 6. Controversiae, 7. Concionatores et catechistae, 8. Canonistae, casuistae, juristae, 9. Spirituales, 10. Historici sacri et prophani, 11. Philosophi et mathematici, 12. Oratores, 13. Poetae, 14. Medici, 15. Pharmatici, 16. Graeci, 17. Hebraici.

Igen érdekes a *szakolcai ferencesek* 1668-tól 1754-ig vezetett régibb katalógusa, mely hét osztály 30 alosztályába sorolja a könyveket. Nevezetesen: (I.) Libri primae classis (1.) Sub primo titulo: Sacrorum Bibliorum latinorum, Biblia Bohemica, Bibl. Hungarica et libri concordantiarum Sacrae Scripturae. (2.) Sub secundo titulo: Expositiorum Sacrae Scripturae. (3.) Sub tertio titulo: Sanctorum Patrum. (4.) Sub quarto titulo: Asceticorum Scriptorum Ecclesiasticarum Catholicorum. (5.) Sub quinto titulo: Praedicatori concertantes Divinum Officiorum quoad Rubricastam Breviarij quam Missalis et quoad Ceremonias. (6.) Sub sexto titulo: Sacrorum Meditationum. (7.) Sub septimo titulo: Spirituales. – (II.) Libri secundae classis (8.) Sub primo titulo: Theologici speculativi, item et Morales. (9.) Sub secundo titulo: Controversiarum. (10.) Sub tertio titulo: Casuistarum, (11.) Sub quarto titulo: Regularum. – (III.) Libri tertiae classis (12.) Sub quinto titulo: Concionatores, Postillatores, Homiliastae et

Sermonistae. – (IV.) Libri quartae classis (13.) Sub primo titulo: Historiarum Sanctorum seu uita aut exempla patrum. (14.) Sub secundo titulo: Historiarum Profanarum, Authorum Diversorum. – (V.) Libri quintae classis (15.) Sub primo titulo: Juris Prudentiae utriusque. Item Libri Practicae Criminalis. Item Libri Concilij Tridentini, Et aliorum Conciliorum Sacrorum. – (VI.) Libri sextae classis (16.) Sub primo titulo: Medicinales. (17.) Sub secundo titulo: Philosophici. (18.) Sub tertio titulo: Astronomici, Cosmographici, Geographici, Mathematici. (19.) Sub quarto titulo: Poetici a nostratibus editi. (20.) Sub quinto titulo: Rhethorici et oratorij a nostratibus editi. (21.) Sub sexto titulo: Epistolarum. (22.) Sub septimo titulo: Grammaticales. (23.) Sub octavo titulo: Calepini Vocabularij, Dictionarij seu Repertorij. – (VII.) Libri septimae classis (24.) Sub primo titulo: Pure latini Hungarici. (25.) Sub secundo titulo: Pure Hungarici Idiomatis. (26.) Sub tertio titulo: Bohemici Moravicique concionum et controversiarum item Spirituales. (27.) Sub quarto titulo: Bohemici non Sacri, aut non Spirituales. (28.) Sub quinto titulo: Germanici Varij. (29.) Sub sexto titulo: Polonici Varij. (30.) Sub septimo titulo: Graeci diversorum authorum. (L. Mailáth Béla: A szakolcai ferencrendi könyvtár 17. századi történetéhez. M. Kvszle, 1882. 292-293. l.) A 30 szak közül – hét nyelvi csoport lévén – a tudományos szakok száma 23, szemben a pozsonyi szakrendszer 15 tárgyi szakjával. E szakok közül – papi könyvtárról lévén szó – 14 esik a hittudományra, hét a világi tudományokra, mig egy szak (a 15-ik) egyházi és világi könyveket is tartalmazó vegyes jellegü. Az is érdekes, hogy a nyelvi csoportok közé kerültek a magyarországi latin nyelvü munkák is (24. szak), s a könyvtár oly gazdag volt cseh-tót könyvekben: két csoportba, az egyházi és a világi könyvekébe osztották őket.

Jóval kezdetlegesebb a *nagyszombati jezsuita* könyvtár 1690. évi jegyzékének szakrendszere, mely össze-vissza keveri az egyházi és világi tudományokat. Mindössze 21 szakcsoportot különböztet meg, a ezek közül is az utolsó négy a nem latin nyelvü könyvek befogadására szolgál. E szakcsoportok: Szentirás és egyházatyák, Skolasztikus teológia, Teológiai erkölcstan, Kánonjog, Polgári jog, Bölcsészet, Orvostudomány, Mennyiségtan, Hitszónoklat, Katekézis, Hitvitázók, Apologétika, Történelem, Politika, Ó- és ujkori latin és görög irodalom (Humanitaria), Hitbuzgalmi müvek (Spirituales), Életrajzok, Görög és héber könyvek (Graeci jelöléssel), Magyar, cseh és tót könyvek, Német könyvek, Olasz, francia és spanyol könyvek.

A tudományszakok és nyelvek szerinti csoportositásnak ez a *vegyüléke* a XVII. és XVIII. századbeli katalógusokban rendes jelenség. A komáromi jezsuiták könyvtáráról 1774-ben készült leltárban is csupán a latin könyvek vannak szakok szerint csoportositva (16 szakban), mig a német, magyar és olasz-francia könyveket nyelvek szerint különitették el. E jegyzékben még egy érdekes utolsó csoport is van, mely libri haeretici miscellanei (Vegyes eretnek könyvek) cimen 140 protestáns kiadványt sorol fel. Ugyanigy a kassai jezsuita könyvtár XVIII. századi szakrendszerében, amelyből egyébként a nyelvi csoportok hiányoznak, az utolsó, 17. osztályt a libri haeretici teszik. (Rözler István: Adalékok a kassai kir. jogakad. könyvtára történetéhez. M. Kvszle, 1882. 1-30. l.)

Már Jean Garnier S. J. 1678-ban Párisban megjelent Systema Bibliothecae Collegii Parisiensis Societatis Jesu (A párizsi jezsuita kollégium könyvtárának szakrendszere) c. kidolgozott és részletesen megokolt szakrendszerében, mely az összes tudományszakokat hat főcsoportba osztja be, Heterodoxa (Eretnek dolgok) cimen egy hetedik csoportot is fölvett; ennek azonban tudományrendszeréhez semmi köze, s abban az egyházi jellegü könyvtáraknál szokásos előirásban leli magyarázatát, mely az eretnek s az Egyház tanitásával szembehelyezkedő irásoknak a közönségesen hozzáférhető könyvektől való elkülönitését rendeli el. (Gulyás Pál: A bibliográfia kézikönyve. Bp., 1941. I. 248-249. l.) Az ilyen könyvek használatát a pápa csak külön, megokolt esetekben engedte meg. Igy 1764-ben XIV. Benedek pápa a kapucinusok rendfőnökének előterjesztésére megengedte, hogy a szerzet könyvtáraiban heretikus müveket is tarthasson, de csakis a többiektől szigoruan elkülönitve és csupán oly egyéneknek

hozzáférhető módon, akiknek mint gyóntatóknak, hitszónokoknak, hittéritőknek vagy teológiai tanároknak szükségük van rájuk. (Ernst Gust. Vogel: Über eine minderbetrachtete Quelle zur Geschichte ausserdeutscher Klosterbibliotheken im 15. bis 18. Jh. Serapeum, 1840. 340. l. Ugyane cikkben még számos más példa is fel van sorolva. Érdekes, hogy Casanetta bibornok a XVIII. század elején a római S. Maria Sopra Minerva dömés kolostornál alapitványt tett tiltott könyvek beszerzésére, amit XI. Kelemen pápa 1701. II. 12-én a szokásos kikötésekkel meg is engedett.)

Protestáns részről ehhez hasonló intézkedés nyomai lelhetők fel a brassói könyvtár 1575. évi jegyzékében mely szerint a Bold. Szüzről nevezett plébánia és a dömés kolostor teológiai és liturgikus könyvállományát elkülönitve kezelték, mig világi jellegü kéziratait beolvasztották a főjegyzékbe. (V. ö. Arch. f. Siebenb. Landesk. U. S. XXIII. 790-791. l.)

Könyvtáraink szakrendszerei tisztára *empirikus* jellegüek voltak s a szakok száma az egyes könyvtárak méreteihez és jellegéhez igazodott. A teológiai irodalom tultengéséből önként következik, hogy a leggazdagabban a vallásos jellegü irodalom tagozódik. Sőt, a nagyszombati katalógus két látszólag világi jellegü szakja, a Történelem és az Életrajzok is tulnyomó részben vallásos jellegü könyvekből tevődtek össze, mivel amabban a szent történelem, emebben pedig a hagiográfia is helyet foglalt.

A katalógusok *cimleirásai* általában sok kivánni valót hagytak hátra.

A sárospataki református kollégium könyvtárának 1623. évi jegyzékében például a szakcsoportokon belül a könyvek cimleirását egészen mellőzték, s beérték a szerzők nevének meg a könyvek rétnagyságának feltüntetésével. A debreceni református főiskola 1706-i jegyzékében az angol nyelvü könyvek nem cimük szerint, hanem „liber anglicus" megjelöléssel szerepelnek. A szakolcai ferencesek XVII. századbeli katalógusa közöl ugyan könyvcimeket, de jobbára igen hiányosan, s emellett csupán a formátumot, meg elvétve a kötetszámot tünteti fel. A szakolcaiak XVIII. századbeli jegyzéke, mely a könyveket rétnagyságuk szerint, egymástól elkülönitve vezette az egyes szakcsoportokba, a kötetszámot már rendszerint kiteszi s egy ujabb rovatban a megjelenés helyét is feltünteti. A jezsuiták, bár bibliográfiailag pontos cimleirásról náluk sincs szó, már sokkal több részletre kiterjeszkednek. Igy pozsonyi könyvtáruk 1639. évi katalógusa nem kevesebb mint hét rovattal bir a következő adatok befogadására: szerző neve (auctor); a munka cime vagy tárgya (materia); rétnagysága (quantitas); megjelenési helye (locus); ideje (tempus); nyomtatója (typographus); kötés minősége (copertura). Besztercebányai könyvtáruk 1713. évi lajstroma csupán hat rovattal bir; mellőzi a könyvnyomtatók nevét és a kiadási helyet, ellenben feltünteti a beszerzés idejét, ami a könyvtár fejlődésének megitélésénél bir jelentőséggel. A debreceni református főiskola 1737-38. évi katalógusában szintén hét rovat van, melyek fölirásai a következők: Nomen auctoris; materia tractatus; quantitas; qualitas (a példány állapotának jellemzése); ubi editus; anno, s végül a jelzet: theca, ordo, liber.

d. A könyvtárak kezelésének módja és használatának rendje.

Az első dijazott *könyvtárossal* a gyulafehérvári főiskola dicsekedhet. Szalárdi szerint a könyvtár gondozását Bethlen Gábor fejedelem a fehérvári káptalan egyik tagjára bizta, aki a könyveket jegyzékbe foglalta, kikölcsönzésüket, beszerzésüket lebonyolitotta, s ezért a fáradozásáért fizetést is kapott. A protestáns iskolák könyvtárai egyébiránt a coetus scholasticus, vagyis a tanulóifjuság egyetemének tulajdonát tették, s a felsőbb osztályu növendékek sorából évenkint e célra megválasztott tisztviselő kezelése alatt állottak, még pedig a rektor vagy valamelyik professzor ellenőrző felügyelete mellett. Brassóban ezt a tisztséget az oeconomus töltötte be, aki jutalmul a könyvtárhelyiségben lakhatott (!).

Debrecenben 1658-ig a seniorok vezették a könyvtárt, de azontul a coetus külön könyvtárost, sőt 1744 óta alkönyvtárost is választott. Ugyanebben az évben lépett életbe Debrecenben a könyvtárigazgatói (bibliothecae praefectus) tisztség is, melyet egy 1749-ben kelt, de a gyakorlatban nem mindig megtartott tanári határozat szerint évenként felváltva a két rangban legfiatalabb professzor töltött be. A könyvtár első prefektusa (1744-49) Szilágyi Sámuel, a későbbi református szuperintendens volt. Utódai közül a hires Hatvani István hat évig (1755-60) töltötte be ezt a tisztet. A könyvtárigazgatói, a könyvtárosi és alkönyvtárosi állás agyformán tiszteletbeli volt. A marosvásárhelyi református főiskolán azonban a könyvtár javára árusitott papiros árából befolyó tiszta jövedelem egyötöde a könyvtárost illette.

A jezsuitáknál a könyvtárak katalogizálása és kezelése a tanár-rendtagok feladatai közé tartozott. Pozsonyban rendszerint valamelyik tudós és irodalmilag is müködő rendtag volt a könyvtár kezelője igy a XVIII. század folyamán Faludi Ferenc és Pray György.

A városi könyvtárak kezelési módjáról nem sokat tudunk. Mint már emlitettük Bártfán 1596-ban ezt a tisztséget a pap és tanitó ellenőrzése mellett a kántor töltötte be.

A sárospataki református főiskola 1621-ből ránkmaradt könyvtárosi *szabályzata* és eskümintája szerint a könyvtáros a könyveket az iskola polgárainak személyválogatás nélkül tartozott kiszolgáltatni az erre kitüzött időben. A *kikölcsönzés* időtartama 15 napban volt megállapitva, de ez a határidő megujitható volt, feltéve, hogy a kinnlévő könyvre időközben más jelentkező nem akadt. Idegenek, bármily rendüek és ranguak voltak is, csupán a tanárok esetről-esetre megadott engedélye alapján kaphattak ki könyvet, még pedig zálog ellenében, amely középkori szokás szerint ugyanabban a szekrényben volt elhelyezendő, melyben a kölcsönvett munka eredetileg állott. (V. ö. M. Kvszle, 1881. 346-348. l.) A székelyudvarhelyi 1868. évi szabályzat a zálogadást már nem ismeri, de itt a könyvtáros a tanárokon és tanulókon kivül csakis a református lelkészeknek adhatott ki kölcsön könyvet a professzor fölmentő engedelmével. Még ezeknek is csupán akkor, ha nemcsak irásos elismervényt állitanak ki a könyvekről, hanem ezen felül még kézadással is kötelezik magukat, hogy határozott időre visszaszolgáltatják őket.

Az iskolán kivül állókkal szemben még szükkeblübb a debreceni református főiskola 1744 táján készült szabályzata, melynek 4. pontja szerint a könyvtárosnak az idegeneket és vendégeket, „különösen pedig a nem felekezetünkbelieket” (igy Gyéresi i. h.; Dézsi Lajos közléséből, M. Kvszle, 1896. 208. l. a másvallásuakra vonatkozó passzus kimaradt.) még csak be sem volt szabad engednie a könyvtárhelyiségbe. Akik mégis be akartak jutni, engedélyért a könyvtár igazgatásával megbizott tanárhoz kellett utasitania. A becsesebb könyvanyag kikölcsönzését egyébként is megnehezitette a szabályzat: az értékesebb vagy ritkább könyvek kiadását az igazgató esetenkint kikérendő külön engedélytől teszi függővé. A sárospataki szabályzat értelmében pedig a kódexeket az iskola falain kivül semmi szin alatt, még biztositék ellenében sem lehetett használni. Nagyszebenben a rektor saját belátása szerint adhatott ki kölcsön könyveket, de csakis a város határain belül s természetesen csupán elismervény ellenében. (Koch i. m. 54-55. l.)

A jezsuiták – ugy látszik – meglehetősen szabadelvüen jártak el a rendhez nem tartozó olvasókkal. Erre vall legalább az a körülmény, hogy a rend feloszlatásakor foganatositott leltározás alkalmával Besztercebányán a téritvények alapján kiderült, hogy nem kevesebb mint 256 kötet volt a környékbeli lakosságnál kikölcsönözve. Ez a tekintélyes szám bizonyára az évek hosszu sora alatt halmozódott fel, mivel a kölcsönzés határidejét abban az időben még kevésbé tartották meg, mint napjainkban. (Igy a rostocki egyetemi könyvtárban a XVII. század második felében elvileg negyedévben volt megszabva a kölcsönzés időtartama, de a legtöbb könyvet csak igen hosszu idő elteltével, olykor husz esztendő mulva szolgáltatták vissza.)

Arra, hogy külföldre is kölcsönöztek ki könyvtáraink könyveket, csupán egy adatunk van: 1531-ben Smigrodi Staniczky András „succamerarius premysliensis" küldi vissza Bártfa város tanácsának a Statutum Regni Ungariae c. könyvet, melyet azután a következő esztendőben ujból kölcsön kér.

A *kölcsönzők nyilvántartása* Székelyudvarhelyt ugy történt, hogy a könyvtáros előbb felirta a jelentkezők nevét, azután a jelentkezés sorrendjében szolgálta ki őket, följegyezvén a napot is, amelyen a kikölcsönzés történt. Mind itt, mind Debrecenben a szabályok a könyvtárosnak azt is lelkére kötik, hogy a jelentkezőknek ne adjon ki bármiféle könyvet, hanem csakis olyant, amely az olvasó életkorával, értelmi fokával és tanulmányaival összhangban áll. A kölcsönzésekre vonatkozó följegyzésekben természetesen épp oly rövidre fogták a könyvcimeket, mint a katalógusokban. Izelitőül álljon itt egy ilyen kölcsönzésre vonatkozó följegyzés a nagyszebeni Kápolna-könyvtár nyilvántartásából a XVII. század elejéről:

„D. Colomannus Regius habet vitas Plutarchi in folio. [Regius Kálmán urnál van Plutarchostól a folio életrajzoskötet.]

Item Xenophontem lat. et graece in folio.

Item Matthei Wesenbacii paraletta (A közlő megkérdőjelezte; alighanem „paralella" olvasandó. Az egész mondat értelme: [Ugyancsak Wesenbach Máténál a polgári jog döntvényeinek a párhuzamos helyeket is feltüntető kiadása.] in Pandectas juris civilis".

Regius Kálmán uram a megbizható kölcsönzők közé tartozott, mert a bejegyzés mellé a rektor később odajegyezte a visszaadást tanusitó „reposuit" kifejezést. (Arch. f. Siebenb. Landesk. U. S. XIV. 493. l.)

A *könyvtári revizió* céljait szolgáló intézkedések sem hiányoznak e régi szabályzatokból. Debrecenben egy 1702. évi rendelkezés értelmében a könyvtáros a kinnlévő könyveket évnegyedenkint egyszer bekérte és a tanárok jelenlétében pontosan megvizsgálta, minő állapotban vannak. Székelyudvarhelyt a szünidő közeledtével az összes kikölcsönzött köteteket bekérték s a maguk helyére beállitották. A nagyszebeni evangélikus gimnáziumi könyvtár 1758. évi rendtartása is előirja, hogy az összes könyvek szemeszterenkint egybegyüjtendők. (Archiv. f. Siebenb. Landesk. U. S. XIX. 465. l.)

A *könyvtári órák* számát illetően Brassó és Nagyszeben vezetett. A brassói könyvtár naponta d. u. 5-től 6-ig (Gross i. cikke, Arch. U. S. XXI.), a nagyszebeni pedig ugyancsak minden nap d. u. 4-től 5-ig (l. Koch i. m. 63. l.) állt nyitva. Debrecenben a XVIII. század közepe táján hetenkint kétszer: szerdán és szombaton d. u. 1-től 3-ig volt nyitva a könyvtár. Mai szemmel nézve ugyan szükre szabottnak látszik ez a nyitási idő, de a maga korában rendes jelenség volt. Párizsban például nagy vivmányként üdvözölték a királynak azt az intézkedését, hogy 1735-ben hetenként kétszer a délelőtti órákban megnyitotta könyvtárát a tudósok előtt.

A könyvtárak *használatának mértékéről* nincsenek adataink, de hogy milyen kevéssé vették igénybe még az aránylag látogatott főiskolák könyvgyüjteményét is, arra érdekes világot vet a rostocki egyetemi könyvtár fennmaradt kölcsönzési naplója. E szerint Rostockban az 1650-től 1690-ig eltelt negyven év alatt évi átlagos 300 egyetemi személy – tanár és hallgató – jelenléte dacára mindössze 707 munkát kölcsönöztek ki, tehát évenkint 17-18 müvet. Jellemző, hogy az egyetemen ez alatt az idő alatt szereplő 71 tanár közül 31 egyáltalán nem fordul elő a kölcsönzők között, a többi negyven is mindössze 390 munkát használt. (Kohlfeld: Über Bibliotheksbenutzungen im 17. Jh. Zentralbl. f. Bibliotheksw. 1901. 54. l.)

A brassói, sárospataki, debreceni és nagyszebeni szabályok a könyvtár *tisztántartásáról* is megemlékeznek. Brassóban Honterus elrendelte, hogy az oeconomus havonkint egyszer leporolja a könyveket. Sárospatakon a könyvtáros kötelessége volt, hogy a könyveket a

molyoktól és a piszoktól megóvja. Debrecenben a segédkönyvtárosra várt a feladat, hogy a könyvtárszoba tisztaságára felügyeljen és a könyvespolcokról a port lesöpörgesse. A nagyszebeni evangélikus iskola 1758. évi rendtartása a könyvtáros-rektort kötelezi arra, hogy a könyvek portalanitásáról kellő időben gondoskodjék.

3. Közkönyvtáraink viszontagságai

Mind e könyvtárak távolról sem maradtak érintetlenül korunkra. A brassói könyvtár a hazai tudományosság örök kárára 1689-ben a várost elhamvasztó tüzvész áldozata lett. A kolozsvári unitáriusok könyvtárát 1602-ben feldulták Básta hajdui. A debreceni könyvtárt – Korabinsky állitása szerint (i. m. 109. l.) – 1607-ben a katonák annyira kifosztották, hogy „a tudományok kedvelőinek és barátainak" valósággal ujra kellett megalapitaniok. A gyulafehérvári Bethlen könyvtárt 1658-ban felperzselte az Erdélyre zuditott tatár horda. A nyitrai káptalan könyvtárát is gyakran megdézsmálták a városon átvonuló csapatok. Igy az egyik könyvet, a benne olvasható bejegyzés szerint, 1610-ben szerezték vissza a Bocskay-zsákmányból, egy másikat pedig 1663-ban a török-zsákmányból. A sárospataki kollégium és könyvtára 1671-től 1682-ig, majd 1687-től 1703-ig a jezsuiták kezén volt, s tőlük a könyveket csak némi veszteséggel kapta vissza a kollégium. De a legnagyobb veszteséget a jezsuiták szenvedték, akiknek rendjét 1773-ban eltörölték, s ezért könyvtáraik 1774-ben – erősen megtizedelve – idegen kézre kerültek.

4. A fontosabb magángyüjtemények

Befejezésül szóljunk még a magánkönyvtárakról.

A Habsburg-ház könyvkedvelő tagjait mellőzve, – bár a gyüjteményeikből kialakult bécsi Hofbibliothek (ma National-bibliothek) magyar szempontból sok becses anyagot tartalmazott és tartalmaz még ma is, – szemlénket az *erdélyi fejedelmekkel* kezdjük meg. Sorukból főleg a tragikus véget ért Báthory András bibornok (megh. 1599.), Bethlen Gábor (megh. 1629.), I. Rákóczi György (megh. 1648.) és I. Apafi Mihály (megh. 1690.) vált ki bibliofil hajlamával.

Báthory Andrást nagybátyja, István lengyel király, aki a Varsó melletti jezsuita kollégiumban neveltette, már tanuló korában elhalmozta könyvekkel. Beszerzésüket udvari történetirója, Brutus Mihályra bizta. Ez egy alkalommal 41 frtot fizetett a neki szánt könyvekért és tiz frtot diszes bekötésükért a király krakói könyvárusának, illetve kompaktorának. Erdélyből magyar vonatkozásu könyveket és kéziratokat Boldizsár bátyja hozott számára 1581 tavaszán, lengyel munkákkal tanárai és maguk a szerzők ajándékozták meg, római kiadásokkal pedig a pápai nunciusok kedveskedtek neki. 1583. évi első római utjáról hét láda könyvvel tért vissza heilsbergi kastélyába, ahol mint vármiai püspök a politika és a vadászat mellett főleg könyveinek élt. Amikor 1599 elején elindult tragikusan végződő erdélyi utjára, hogy átvegye a magyar fejedelemséget, drágaságait és könyveit a heilsbergi kastélyban hagyta. Könyvtárának egy részét – vagy 400 kötetet – hosszas huza-vona után 1608-ban potom áron elárverezték. Az ekkor készült hevenyészett leltár azt mutatja, hogy főleg az egyházatyák, jogtudósok, görög, latin és humanista irók érdekelték. „Magyar könyveit – irja Veress – sajnos nem sorolja fel az árverési lajstrom, hihetőleg azért, mert azokra – fönn északon, a Keleti tenger partvidékén – nem akadt vevő s még jó, ha a biboros magyar szolgái szétosztották maguk közt. De megtaláljuk Bonfini történetét két példányban, egy névtelen magyar krónikával együtt és Temesvári Pelbárt müveit". Lehet, hogy az a névtelen Chronica Ungarica a budai sajtó első terméke, de az sincs kizárva, hogy Heltai magyar nyelvü krónikájáról van szó. Báthory néhány könyve mindmáig fönnmaradt. Ezekből ismerjük cimeres exlibrisét és superexlibrisét,

valamint az utóbbi köré nyomtatott jelmondatát: Frustra vivit, qui nemini prodest. ([Haszontalanul él, aki senkinek sincs javára]. V. ö. Veress Endre: Báthory András püspök könyvtára. M. Kvszle, 1905. 1-26. l. Egy kötésnek és exlibrisének hasonmásával.)

Bethlen Gábor, aki pazar épitkezéseivel, müvészet- és tudománypártolásával némileg Mátyás királyra emlékeztet, nagy barátja volt az irodalomnak is. Láttuk, hogy fejedelmi nyomdát létesitett Gyulafehérvárt s bőkezü istápolója volt a hazai irodalomnak. Kedvenc alapitását, a gyulafehérvári akadémiát – Szalárdi szerint – „sok ezer" tallérnyi költséggel „különb különb tudományokhoz tartozó, gyönyörüséges jó könyvekkel rakott" bibliotékával szerelte fel. Mint róla feljegyezték, még hadjárataira is magával vitte könyveit és kocsijában menetközben is olvasott. Csakis igy érthető, hogy államférfiui elfoglaltsága dacára is ideje volt negyvenkétszer elolvasni a Szentirást. Angyal Dávid szerint a Biblia mellett a hadi tudomány, a történet s az európai államok viszonyai érdekelték különösebben. De hogy az ezekre vonatkozó ismereteket miféle könyvekből meritette, arról semmitsem tudunk. Hiszen – mint Angyal idézi – maga mondta, hogy „deákul soha sem tanult s magyar irásnál egyebet nem tud". (Szilágyi Sándor: A magyar nemzet története. Bp., 1898. VI. 417. l.) Felesége, Brandenburgi Katalin, akárcsak annak idején Aragoniai Beatrix, osztotta férje nemes szenvedélyét. 1629-30-ban külön könyvtárost is tartott Barsi Mihály személyében, aki ezért évi száz frt fizetést huzott. Könyveikből – sajnos – egy sem maradt hirhozónak az utókorra!

I. Rákóczi György, akinek irodalmi mecénáskodását már ismertettük, főleg a vallási és politikai ujdonságok iránt érdeklődött. Ő is szenvedélyes Biblia-olvasó volt. Szalárdi feljegyzése szerint az Ószövetséget tizenháromszor, az ujat pedig több mint harminckétszer olvasta át. Sárospatakon ma is meglévő vizsolyi Uj Testamentumát 1619-20-ban, a kényelmesebben kezelhető hanaui Biblia-kiadást pedig, melynek Rákóczi-példányát a budapesti Ráday-könyvtár őrzi, 1625-33-ig forgatta. Udvari könyvtára sárospataki várában, valószinüleg a Perényi-szárny egyik földszinti termében volt elhelyezve. Kezelője Tolnai István udvari, majd sárospataki lelkész volt, aki katalogizálta a sokszor hordószámra érkező könyveket és nyilvántartotta a kikölcsönzéseket; a fejedelem ui. szivesen nyitotta meg gyüjteményét a papok és tanárok előtt.

Rákóczi lépéseket tett a Korvina budai maradványainak megszerzésére is. A tárgyalások azonban nem vezettek eredményre, mivel a budai pasa látatlanba 5000 tallért kivánt a könyvkészletért. Egyébiránt Szalárdi szerint Bethlen Gábor is gondolt Mátyás király könyvtárának Budán sejtett maradványai megszerzésére, ugy szintén – ha hihetünk Lomeierusnak (De bibliothecis liber singularis. 1679. 188-189. l.) – Pázmány Péter is. Sajnos, tervét egyikük sem valósithatta meg s igy a Korvina esetleges maradványai 1686-ban, Buda visszavételekor, javarészt a bécsi császári gyüjteménybe vándoroltak.

Rákóczi könyvtárát kisebbik fia, Zsigmond örökölte, aki nemcsak hüséges sáfára, hanem lelkes továbbfejlesztője is volt az apai örökségnek. Az uj szerzemények megválogatásánál Bisterfeld, meg az udvari lelkész tanácsa után indult. Beszerzésükkel – ugy mint már atyja is – a követeket és külföldi iskolákat járó diákokat bizta meg. Az ekként továbbfejlesztett gyüjteményt az 1650-ben elhunyt ifju a sárospataki főiskolára testálta. Az 1658-60 körül történt átszállitás alkalmával a könyveket bibliográfiai szempontból meglehetősen tökéletlen jegyzékbe foglalták. Ennek a leltárnak 44 lapra terjedő töredéke ma is megvan. A töredék 644 tételben 821 kötetet sorol fel. Ezek közül Harsányi István összeállitása szerint 371 esik a teológiára és filozófiára, 293 a földrajzra és történelemre. A többi szak feltünően szegényesen van képviselve benne. Igy a jog 31, a klasszikusok 32, a filológia 14, a természettudomány 26 és az orvostudomány 32 kötettel. Ne feledjük azonban, hogy csak töredékes jegyzékkel van dolgunk. A Szabó-féle Régi magyar könyvtár köteteibe tartozó darabok számát Harsányi hol 188-ra, hol meg 273-ra teszi. Köztük 11 olyan is akad, melyet sem Szabó, sem Szabó kiegészitői nem ismertek. A 821 kötetből egy pár ma is megvan Sárospatakon, s egy pár

Harsányi idejében megvolt a piaristák sátoraljaujhelyi házi könyvtárában. (V. ö. Harsányi István: A Rákóczi-könyvtár és katalógusa. M. Kvszle, 1913-16. 12 közlemény, főleg 1913. 13-23., 137-139., 143- 144.1.)

Végül fennmaradt öreg *Apafi Mihály*, az utolsó erdélyi fejedelem könyvtárának, helyesebben szólva, könyvtára egy részének emléke abban a jegyzékben, amely 1714-ben a fejedelem ingóságairól készült. (Thallóczy Lajos: Öreg Apafi Mihály könyvtára. M. Kvszle, 1881. 121. s. köv. lapok.) A lajstrom 116 müvet sorol fel 187 kötetben, a könyvek akkori értékének távolról sem megfelelő hivatalos becslés szerint 1133 frt 74 krajcár értékben. A leltár jóval nagyobb gonddal készült, mint például a Rákóczi-könyvtáré. A cimfelvételek meglehetősen pontosak s a megjelenés helyére és évére, sőt elvétve a kötés minőségére is kiterjeszkednek. A fejedelem könyvei többnyire fekete vagy piros bőrbe köttettek, egyik-másik dus aranyozással (pl. a jegyzék 87. sz. a. szereplő K. Csipkés György: Igaz hit. Nagyszeben, 1666. és a 155. sz. a. fölvett Schad Johannes Adam Xaver: Effigies ducum et regum Hungariae [Magyarország királyainak és fejedelmeinek képe]. 1687. Különösen diszes lehetett a Károli-féle Biblia (a jegyzék 83., illetve 84. sz. a. leirt) amsterdami (1685) és kolozsvári (1661) kiadásának bekötése. Mindkettő vésett ezüst-veretekkel és csatokkal ellátott bőrkötésben pompázott. Ezeknél jóval egyszerübb az Uj Testamentum 1687. évi amsterdami kiadásának Apafi birtokában volt példánya, mely jegyzékünkben nem szerepel, de ma is megvan az Erdélyi Muzeum könyvtárában. Szabó leirása (RMK. I. 552. l.) szerint ennek első fedelén „Apafi Mihály F. F." felirás, hátsó fedelén pedig az „1688" évszám olvasható. Petki János 1659-ben csiki főkirálybiró (Nagy Iván: Magyarország családai. Pest, 1869. IX. 272-273. l.) gyüjteményéből került Apafi birtokába Medgyesi Pál Praxis pietatis-a (104. sz. Kolozsvár, 1677), melynek ezüst veretekkel és csatokkal ellátott fekete bőrkötése az első táblán Petki cimerét, a hátsón jelmondatát „Spe vivo, spe morior" [Reményben élek, reményben halok] tünteti fel.

A könyvek sorában tulteng a teológiai munka, de emellett számos bölcsészeti, történelmi, földrajzi, jog- és államtudományi, orvosi és filológiai mü is akad sorukban. A könyvtár szinvonalára jellemző, hogy olyan nevek is szerepelnek benne, mint verulami Bacon (17. sz.), Descartes (25. sz.) és Hugo Grotius (53. sz.). Comenius munkái – egyikük Amos János alatt vétetett fel – pedig arról tanuskodnak, hogy a fejedelem diák kora óta gyüjtögette könyveit. Könyvtárának gyöngye a Korvinából származó Catullus-Tibullus-Propertius-kódex volt, mely még Szapolyai János idejében került Erdélybe. A becses kézirat Apafitól Savoyai Jenő herceghez, s ennek gyüjteményével a bécsi császári könyvtárba vándorolt. (V. ö. Fraknói-Fógel-Gulyás-Hoffmann: Bibliotheca Corvina. Olasz kiad. Bp., 1927. 79. l.)

A könyvgyüjtő *katolikus főpapok* sorából a XVI. század folyamán a nagy humanista egyházfejedelem, *Oláh Miklós* (1491-1568) esztergomi érsek emlitendő. Két könyvtára volt, az egyik Bécsben, a másik nagyszombati házában. (Kollányi Ferenc: Könyvek a 16. és 17. századbeli főpapi hagyatékokban. M. Kvszle, 1895. 210. l.) Bécsi gyüjteményét rokonára, Lysti Jánosra s ennek hasonnevü fiára hagyta. E hagyatékból 13, többnyire préselt barna bőrkötésü kötet napjainkig fennmaradt a ferencesek kismartoni zárdájában, ahová az Esterházyak révén kerültek. A könyvek kettejének födelére arany betükkel van rányomva egykori tulajdonosuk neve, mig a többi tizenegy származását az őrlapjukon lévő sajátkezü névbejegyzés alapján állapitották meg. Lapszéli jegyzeteihez – akár csak Vitéz János – ő is piros tintát használt. Ezek arról tanuskodnak, hogy az érsek nemcsak olvasgatta könyveit, hanem megjegyzésekkel is kisérte az olvasottakat. Az is szokása volt, hogy a könyv végén feljegyezte a napot, amelyen olvasásával elkészült. Igy például Homeros Ilias-ának olvasását Brüsszelben 1535. december 31-én fejezte be. A Béka-egérharc Aldus-féle (Venezia, 1517) görög kiadásában kezétől származó görög bejegyzések s egyes görög kifejezések latin értelmezései olvashatók, jeléül annak, hogy olvasás közben szorgalmasan forgatta a szótárt.

(L. Csontosi János: Adalék Oláh Miklós könyvtárához. M. Kvszle, 1883. 3-66. l.) Nagyszombati könyvtáráról csak annyit tudunk, amennyit végrendelete elárul. Eszerint ott lévő könyveiből Telegdi Miklós és Desyth Miklós kapott néhányat, mig a többit a nagyszombati szegény tanulók közt kellett szétosztani. Ez volt egyébként a sorsuk azoknak a bécsi könyveinek is, amelyekre Lystiék nem tartottak igényt.

Verancsics Antal (1504-1573), esztergomi bibornok, érsek kötetszám szerint nem ismert egész könyvtárát – az eretnek könyvek kivételével – unokaöccsére, Verancsics Faustusra, a későbbi csanádi püspök és szepesi prépostra (megh. 1617) hagyta. Ezen kivül egy Missalé-ját és egy Pontificalé-ját Bornemisza Gergely választott váradi püspök és szepesi prépostra testálta. Ami az eretnek könyveit illeti, ezekre nézve meghagyta, hogy égessék el őket. Csupán Luther munkáinak kegyelmezett meg, amelyekről ugy rendelkezett: a nagyszombati Sz. Miklósról nevezett székesegyházéi legyenek, hogy a hitszónokok a tévtanok megcáfolásánál alkalomadtán felhasználhassák. (Kollányi i. cikke, M. Kvszle, 1895. 210. l.)

A *Delfino Zakariás* bibornok, 1565-1571. győri püspök szombathelyi javairól 1577. február 7-én felvett inventárban egy könyvszekrény is szerepel, melynek négy polcán 158 kisebb-nagyobb kötet nyert elhelyezést, de hogy miféle kötetek, arról a szükszavu leltározó hallgat. (Iványi Béla: Könyvek stb. Magyarországon. M. Kvszle, 1932-34. 46. l. A biboros püspök nevét sem az inventáló, sem Iványi nem emliti!)

Még szám szerint sem ismerjük Monoszlai Miklós esztergomi kanonok könyveit, melyeket 1577. junius 29-én kelt végrendeletében azzal a kikötéssel hagyott a könyvei által is ismert Monoszlai Andrásra, hogy amire nincs szüksége, azt adja át az esztergomi káptalannak. *Monoszlai András*, aki mint veszprémi püspök 1601-ben hunyt el, kora ifjuságától gyüjtögette a könyveket. Egész gyüjteményét – egy esztergomi meg egy zágrábi Missale és egy ujonnan aranyozott Pontificale kivételével, melyeket a pozsonyi káptalanra testált – Gábor nevü testvérére, a pozsonyi káptalan tagjára hagyta. Végrendeletében a lelkére köti, hogy hiven őrizze meg a könyveket, sürün olvasgassa őket s tanitsa belőlük unokaöccseit. Mennyiben felelt meg Monoszlai Gábor a kikötéseknek, nem tudjuk, de hogy hüséges őrizője volt a hagyatéknak, azt 1603-ban irt végrendelete mutatja. Ebből kitünik, hogy bátyja kiadatlan beszédeinek kéziratát, valamint egy másik könyvet, mely az idő szerint Ebeczky Ferencnél volt kölcsön, Naprághi Demeter veszprémi és győri püspök, később kalocsai érsekre hagyta. Unokaöccsét pedig felhatalmazta, hogy azokat a könyveket, melyeket tovább képzése vagy lelki épülése érdekében használhat, tartsa meg magának, mig a többi mind a pozsonyi káptalané legyen. (Kollányi i. cikke. M. Kvszle, 1895. 211-212. l.) A hagyomány szerint Naprághi győri székhelyére mintegy két-háromszáz kötet könyvvel érkezett; a győri székesegyház régi könyvtárában mintegy 50 kötetről kétségtelenül megállapitható, hogy az övé volt. (L. Jenai Ferenc: Monoszlói András könyvei a győri székesegyház régi könyvtárában. Győri Szle, 1935. 199-201. l. és ua.: Náprághi Demeter győri püspök könyvtára. Uo. 1936. 25-28. l.)

Sokkal jobban vagyunk tájékoztatva két másik irodalmilag is müködő XVI. századi főpap, *Telegdi Miklós* pécsi püspök és barátja Mossóczi Zakariás nyitrai püspök elég tekintélyes könyvanyagáról. Az 1586. április 22-én meghalt Telegdi ingóságairól felvett leltár ugyanis 272 tételszám alatt felsorolja nagyszombati házában talált könyveit, közöttük a Mossóczival közösen kiadott Decreta, constitutiones et articuli Regvm inclyti regni Vngariae (Nagyszombat, 1583. 272. tételsz.) „mintegy” 400 kötetlen (vagy füzetlen?) példányát. Ez a hivatalos összeirás nagy sebbel-lobbal készült, mivel eredetijét már április 28-án felküldték Bécsbe az udvari kamarához s – mint Nagy Gyula orsz. főlevéltárnok, a jegyzék kiadója megjegyzi – „talán ennek a nagy sietségnek tudható be az a sajnálatos körülmény, hogy a katalógus lehető leghivatalosabb felületességgel készült, ugy hogy a benne felsorolt könyvek egy részét csak hozzávetőleg, egy részét pedig sehogysem” tudta a közlő meghatározni.

(Telegdi Miklós pécsi püspök könyvtára 1586-ból. M. Kvszle, 1880. 37. l.) Az egyes tételek ui. többnyire vagy pusztán a szerző nevére, vagy – a szerző megemlitése nélkül – a könyv egészen rövid cimére szoritkoznak, s igy pontos azonositásuk teljességgel lehetetlen.

A közlő a legtöbb esetben puszta találgatásokra kényszerült, s föltevései nem mindig meggyőzőek. Igy például alighanem igaza van, amikor a 9. sz. alatt szereplő Chronica mundi s a 12. sz. a. Supplementum chronicae mundi alatt Philippus Bergomensis krónikájának és pótlékának valamelyik 1586 előtti kiadását sejti. De már az erősen kétséges, hogy a 3. sz. a. Historiae ecclesiasticae-n csakugyan Eusebius vagy Nicephorus egyháztörténete értendő-e? Utóbbi semmi esetre sem, hiszen azt az 1. sz. a. Nicephorus már ugy is képviseli. Sokkal valószinübbnek látszik, hogy a 3. sz. a. a Baselben 1559-74-ben megjelent Historiae ecclesiasticae centuriae, a magdeburgi centuriatorok hires munkája rejtőzik, annyival is inkább, mivel a protestáns munka Canisius-irta cáfolata Canisius contra centuriatores c. a. 25. sz. a. szerepel a listában. Az sem egészen biztos, vajjon a 33. sz. a. Concordantiae bibliorum valóban Lucas Franciscus Nagy Gyula-idézte kiadásainak valamelyike, mert hiszen Hugo a S. Caro és rendtársainak a XIII. században szerkesztett egybeállitását sokan dolgozták át és módositották a századok folyamán. Ellenben nagy a valószinüsége annak, hogy az 55. sz. a. szereplő Judicium ferri et aquae azonos az 1550-ben Kolozsvárt megjelent Ritus explorandae veritatis-szal. Nagy Gyula sejtéseit, amelyekből csak izelitőül soroltunk fel néhányat, a magunk részéről a következőkkel toldjuk meg. A 14. sz. a. Liber S. Adalberti alighanem querfurti Sz. Brunó Sz. Adalbert-életrajza. A 33. és 34. sz. a. Concilia omnia [A zsinatokról] és Item: Concilia tételek bizonyára Laurentius Surius 1587-ben Kölnben megjelent négy kötetes gyüjteménye egy-egy kötetét jelölik, melynek egy 3. kötetét a 110. sz. igy emliti: Surij Commentarij. A 68. sz. a. Defensio Tridentinae fidei [A trienti hitvallás védelmezése] kétségkivül Diego Papa de Andrada hires coimbrai teológus 1578-ban Lisboaban megjelent munkájának 1580. évi kölni utánnyomása. A 89. sz. a. Summa Doctrinae christianae talán Melanchthon Corpus doctrinae christianae [A keresztény tanitás foglalata]-ja (Leipzig, 1561.). A 142. sz. a. De pestillentia libr. 3. [A pestisről] alighanem Jacobus Dalechampius medicus De peste libri 3. c. Lyonban 1552-ben megjelent munkája. A 163. sz. a. Tripartitum valószinüleg egyik része a 192. sz. a. szereplő Antonius Florentinus-nak. Ez utóbbi alatt ugyanis a 3 kötetes Opus historiarum seu chronicon tripartitum [Történelmi munka, avagy krónika három részben] (Nürnberg, 1491.) értendő, melynek cimlappal nem biró 3. részének zárósorai igy szólnak: 3. pars Chronicae Domini Antonini Archiepiscopi Florentiae [Antal firenzei érsek krónikája]. A 194. és 286. sz. a. kétszer is szereplő Summa Angelica [Angelus summája] talán Angelus de Ubaldis XV. századi jogtudós sokáig népszerü jogi kompendiumával azonositandó. A 226. sz. a. De re metallica libellus alighanem Georg Bauer Agricola illusztrált munkája (Basel, 1556). A 229. sz. a. Ordinarium officij divini okvetlenül igy egészitendő ki: ecclesise Strigoniensis [Eligazitás a zsolozsma mondásának rendjéről az esztergomi egyházmegyében] (Nagyszombat, 1580). Az azonositást még az is megnehezíti, hogy a szerzők nevében elég gyakori az elirás, a sajtóhiba vagy esetleg a közlő hibás olvasata. Igy a 32. sz. a. Hiliarij Opera alighanem sajtóhiba Hilarij helyett, a 42. sz. a. Albertus Pichio helyesen A. Pighio utrechti prépost, Luther egyik ellenfele, a 74. sz. a. Jobbij historiae bizonyára Jovii historiae akar lenni, aki a 108. sz. a. helyesen szerepel; a 81. sz. a. Postilla Antonij Broiczdhij-ban a szerző nem „talán Ant. Broick?”, miként közlő véli, hanem Broiczkwy a Königstein, a 90. sz. a. megkérdőjelezett Petrus Franciscus Zhio valójában Zinus s lehet, hogy De laudibus philosophiae [A filozófia dicsérete] c. Velencében 1547-ben megjelent értekezése értendő e tételen; az ugyancsak megkérdőjelezett 94. sz. a. Stanislaus Orodhovius helyesen Orichovius (Orzechiowski), a 133. sz. a. megkérdőjelezett Biblionadhi alatt alighanem Theodor Bibliander zürichi teológus rejtőzik; a 135. sz. a. Historiae Gilberti Gererbrardi kétségkivül Gilbertus Genebrardus tudós francia bencés és aixi érsek nevének elirása, s az itt emlitett mü valószinüleg a Chronographiae libri IV. (A csillagok világáról

négy könyv) 1580 évi párisi fólió kiadása. A 189. sz. a. Petrus de Ferrijs teljes nevén Johannes Petrus de Ferrariis, paviai jogtudós, akinek Practica judicialis aurea [A birói joggyakorlat aranykönyve] c. müve sokáig igen népszerü volt. A 192. sz. a. Antonius Florentinus; mint fentebb emlitettük, helyesen Antoninus Florentinus; a 254. sz. a. Johannes Rutemius, valójában Ruthenius Gnostipolitanus, Melanchthon követője; a 232. sz. a. Postilla Nicolai Henningij szerzője N. Hemmingius luteránus teológus. Nagy Gyulának a 49. sz. a. Lindanushoz füzött megjegyzése pedig oda módositandó, hogy nem volt két Lindanus, egy Damasius és egy Wilhelmus, hanem csak egyetlen egy: Wilhelmus Damasius Lindanus (Van der Lindt), hires katolikus hitvitázó, s valószinünek tartjuk, hogy Telegdi Apologeticum ad Germanos pro religionis catholicae pace [Hitvédelem a germánokhoz a keresztény hit békéjéért] c. Antwerpenben 1568-ban megjelent müvét mondhatta magáénak.

De hogy a leltározók még azokban az esetekben is, amikor látszólag a könyv pontosabb cimével és a szerző nevével is szolgálnak, mennyire megnehezitik az azonositást, arra nézve felhozzuk a 109. sz. tételt: De rebus oceanicis et novo orbe Daniel Agoss. Brunet Manuel-jének tárgymutatója segitségével annyit sikerült megállapitanunk, hogy e tételen Petrus Martyr De rebus oceanicis et novo orbe decades tres c. müve értendő. De hogy ki rejlik a rejtélyes, semmiféle lexikonban sem szereplő Daniel Agoes alatt, arra nézve Martyr munkájának 1574. évi kölni kiadásáról a párizsi Bibliothèque Nationale katalógusában olvasható következő cimleirás nyujt tájékoztatást: De rebus oceanicis et novo orbe decades tres Petri Martyri ab Angleria. Item ejusdem de Babylonica legatione libri 3 at item... opuscula quaedam historica... Damiani a Goes... [Az oceánok titkairól és az ujvilágról háromszor tiz fejezet... Három könyv a babilóniai követségről és egy bizonyos történeti könyv...] Ez a Damianus a Goes, Jöcher szerint, előkelő portugál ur volt, aki többször járt követségben Francia-, Német- és Lengyelországban s lehet, hogy személyes ismerőse volt Telegdinek!

Nagy Gyula méltán tartja feltünőnek, hogy „a Telegdi korában már oly gazdag nemzeti irodalom mindössze három nyomtatvánnyal (vagy valószinübben néggyel, mert hiszen nincs kizárva, hogy a 199. sz. a. Herbarium a Melius 1578-ban megjelent latin cimü magyar kötete!) jelenik meg a tudós főpap könyvei sorában; annál csodálatosabb, mert szinte képzelhetetlen dolog, hogy azoknak a magyar protestáns iróknak, kiknek iratai ellen maga is hévvel vitázott, könyvtárában helyet ne adott volna”. De még ennél is csodálatosabb, hogy a Decretán kivül Telegdi egyetlen saját müve sem szerepel a jegyzékben. Nem lehetetlen, hogy a 24. sz. a. megkérdőjelezett Canisij alatt az ő 1562-ben kiadott katekizmus forditása s a 132. sz. a. Cantiones hungaricae [Magyar énekek] talán helyesen Contiones hungaricae [Magyar Beszédek], s ez esetben az ő prédikációinak valamelyik kötete. Azonban a jegyzék minden fogyatékossága dacára is hiven tükrözi vissza Telegdi érdeklődési körét. A könyvek tulnyomó többsége teológiai. Az egyházatyák és a középkor skolasztikusai mellett különösen gazdagon van képviselve benne a XVI. század hittudományi irodalma. Még pedig nem csupán a katolikus, hanem az akatolikus, első sorban a luteránus is. De Luther és szorosabb követői mellett Melanchthon meg Zwingli irányzata is eléggé szóhoz jutott a könyvtárban. A teológián kivül a jogtudomány és a történelem – még pedig mind az egyházi, mind a világi história – érdekelte különösebben Telegdit, aki még egy pár természettudományi és népszerü orvosi munkát is magáénak mondhatott. Telegdi 1586. április 20-án kelt végrendeletében könyveiről sem feledkezett meg. Eszerint az összes jogi könyveket az akkor Bolognában jogászkodó Kecskés Andrásra, teológiai munkáit pedig – beleértve az eretnek munkákat is – a nagyszombati jezsuita kollégiumra hagyta, ama pár kötet kivételével, amelyeket a leltárt aláiró Telegdi László és Kuthassi János esztergomi kanonokok maguknak kiválasztanak. (L. Kollányi i. cikkét, M. Kvszle, 1895. 211. l.) Vajjon maradt-e valami e könyvtárból hirhozónak a nagyszombati kollégium jogutódja, a budapesti tudományegyetem könyvtárában, azt eddig

senkisem kutatta... Azért foglalkoztunk ekkora részletességgel a Telegdi-könyvtár leltárával, hogy némi fogalmat adjunk azokról a problémákról, melyek még az olyan kiváló paleográfus kiadásával kapcsolatban is felmerülhetnek, aminő Nagy Gyula volt.

Jóval jelentősebb könyvtára volt Telegdi barátjának és szerzőtársának, *Mossóczi Zakariásnak*, az 1587. julius 20-22 körül 45 éves korában elhunyt nyitrai püspöknek. Sokat betegeskedett. Iványi Béla gyomor- vagy bélbajra gyanakszik (l. Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése. Bp., 1926. 40. l.), de ha tudta volna, hogy mi rejtőzik az általa közölt leltár 30. számának semmitmondó cime alatt (Botallus de curatione, értsd Luis venereae curanda ratione [A vérbaj gyógyitásának módjáról] a Leonhardo Botallo. Paris, 1567.), ugy bizonyára a XVI. században különös vehemenciával föllépő vérbajt sem hagyta volna ki a korai halált okozó lehetőségek sorából. Ingóságait rövidesen halála után leltározták; a leltár két – A és B – példányát Iványinak sikerült az Országos Levéltárban megtalálnia s a könyvekre és mütárgyakra vonatkozó részüket közölte is föntebb idézett értekezése függelékében. (102-135. l.) A diktálás utján sebbel-lobbal készült leltár bibliográfiai szempontból erősen kifogásolható; nem kevésbé kifogásolható az a mód is, ahogy Iványi a leltárt közzétette. Kiadása alapjául a leltár A példánya szolgált, s minden tétel mellé zárjelben kitette a B példány esetleges variánsait, de a tévedések, néha az értelmetlenségig eltorzitott cimek és szinte felismerhetetlen szerzői neveknek jegyzetben való helyesbbitését mellőzte. Igy – persze – sohasem tudjuk, hogy elirással, sajtóhibával vagy hibás olvasattal van-e dolgunk. Ilyenek például a szerzői nevek sorában: Joannis Tegelii (20. sz.) Tezelii, Petri Alcimenii (108. sz.) Alcionii, Claudi Quilialdi (148. sz.) Guilliandi, Martini Enerardis (187. sz.) Euerardis, Sceoeperii (235. sz.) Schoppii, Clytowaei (240. sz.) Clichtovaei, Melchioris Klyn (302. sz.) Kling, Trigii (317. sz.) Phrigii, Francisci Viccardini (343. sz.) F. Guicciardini, Ligofromius (338. sz.) Lycophronius, Tiburcii (486. sz.) Tibulli, Bendii (497. sz.) Bembi, Arolpei (627. sz.) Artopaei, Bisanio (885. sz.) Bizaro, Francini (912. sz.) Franchini és Patina (913. sz.) Platina helyett, hogy csak a legkirivóbbakat emlitsük.

De nemcsak a szerzők neve, hanem a könyvek cime is nem egyszer eltorzult a leltározó vagy a közlő tolla alatt. Igy a 199. sz. a. Deffensio ecclesiae Viturgiae – Defensio eccl. liturgiae-nak olvasandó, a 867. sz. a. Galeni commentaria in Aphriasmos tipographis interprete a Laurantio Laurentiano-féle zagyvaság Galeni commentaria in sphorismos Hippocratisszal helyettesitendő, de hogy mi rejtőzhet a 488. sz. a. Sambuci de hecimba alatt, melyet Iványi mint Sámboky „ismeretlen munkáját" a szövegben külön is kiemel, arra sajnos nem tudtam rájönni. Esetleg Publius Vegetius Sámboky kiadásában (Basel, 1574) megjelent Mulomediciná-ja lehet.

Még nehezebb problémák elé állitják a kutatót azok a tételek, melyek szerző megnevezése nélküli rövid cimekre szoritkoznak. A 185. sz. a. névtelenül szereplő De captivitate Babylonica [A babiloni fogságról] szerzőjének kilétét elárulja az 599. sz., mely ezt a nagy-fontosságu értekezést Luther neve alatt ujra leltározza. A 296. sz. a. névtelenül szereplő Itinera Constantinapolitana [Konstantinápolyi utazásokról] Augerius Gislanus Busbequius Antwerpenben 1581-ben megjelent munkája s nagy a gyanum, hogy a 186. és 223. sz. a. felsorolt Institutiones christianae [Keresztény oktatás] alatt Calvin János főmüve, a sok kiadást ért Institutio christianae religionis lappang. A 383. sz. a. Caroli quinti valószinüleg Joannes Sleidanus: De Statu religionis et reipublicae Caroli V. commentarii [V. Károlynak az állam és a vallás helyzetéről irt kommentárja] c. munkája. Viszont egészen kétségtelen, hogy a 605. sz. a. Italicus liber fortificationis [Olasz könyv az erődítményekről] azonos a Della fortificatione della citta de M. Girolamo Maggi e del capitano Jacomo Castriotto (Venezia, 1564) c. fóliánssal. Abban nem vagyunk teljesen biztosak, hogy a 433. sz. a. Historiae Sigetii Barina Sámuel müve-e, mint Iványi véli, vagy pedig a Mossóczival összeköttetésben állott Sámboky Obsidio Szigetiana-ja (Bécs, 1558.); nem tehetjük magunkévá Iványi azon

apodiktikus kijelentését sem, hogy a 740. sz. a. Novum testamentum Vngaricae (!) „csak Heltai Gáspár 1562. Melius Péter 1567. vagy Félegyházi Tamás 1586. Uj testamentuma lehet", mert hiszen épp ugy, sőt, még inkább lehet Pesti Gábor (Wien, 1536) vagy Sylvester János (Ujsziget, 1541. vagy Bécs, 1574) forditása is. A 766. sz. a. Postilla Petri Melii valószinüleg a Magiar praedikatioc (Debrecen, 1563. RMK. I. 53. sz.) c. kötettel azonos, s nem áll, meg Iványinak értekezése szövegében (75. l.) megkockáztatott az a kijelentése, hogy Melius posztilláit nem ismerjük. A 693. sz. a. Liber ungaricus cantionalis alighanem Szegedi Gergely énekeskönyve (Debrecen, 1569. Sztripszky 1864a), melyet Szilády Áron már 1893-ban ujra kiadott, ha ugyan nem a Heltai által 1574-ben kihozott Cantionale azaz historiás énekesko[e]nyv (RMK. I. 112.). Érdekes a 772. sz. a. Libellus Vngaricus de trinitate, ami nem más, mint a Sámboky könyvtárjegyzékében szereplő, ma már elveszett Wizaknai Gergely-féle A Szentháromságról, a Teremtésről és az Angyalokrol valo szép tudomány, mely 1558-ban jelent meg Kolozsvárt, a 773. sz. a. Libellus Vngaricus dictus consolatorius pedig Heltai Gáspár Vigasztalo ko[e]nyvetské-je (Kolozsvár, 1552. RMK. I. 32.), melyet már Iványi is ismerhetett volna. Azt hisszük, ennyi bőven elég annak igazolására, milyen kivánatos volna, ha ezt a könyvtártörténeti szempontból jelentős leltárt az eredeti kéziratok alapján ujból kiadnák, még pedig jobb bibliográfiai segédeszközök igénybevételével, mint aminők Iványinak rendelkezésére álltak.

A leltározók természetesen nemcsak a Bibliotheca A-K betükkel jelzett „tabulá"-in – Iványi szerint „szekrényeiben" – (a tabula „szekrény" jelentését sem Ducange, sem Bartal nem ismeri!) elhelyezett könyveket irták össze – az Iványi számozása szerint 39-876. terjedő tételekben – hanem az egyéb helyiségekben elszórtan talált könyveket és kéziratokat is, összesen 936, helyesebben 937 tételben (ha a 41a. sz. valóban külön tétel s nem puszta ismétlése a 41. tételszámnak). E tételek közt „közel 30 darab" kézirat (i. m. 73. l.), egy könyvnek bajosan minősithető Globus astronomicus (valószinüleg az égbolt csillagait ábrázoló gömbről van szó. 932. sz.), mely egy hosszukás asztalon állott, s a 832. sz. a. Sex libri de alba charta singulari c. fölvett hat könyvnyi üres papiros. Nem sorolható továbbá a könyvtár sajátképi állományába Mossóczi-Telegdi Decretá-jának az a husz példánya, amelyet a leltározók a J-vel jelölt tabellán (850., 851. sz.) találtak elraktározva. Maradéka ez annak a 200 példánynak, melyet Ernő főherceg 1586. augusztus 16-án kelt rendelete alapján a kamara Telegdi hagyatékából a szerző-társnak kiutalt, s amiből Mossóczinak nem egész egy év leforgása alatt 180 példányt sikerült eladnia vagy elajándékoznia.

Mossóczi könyvtára tulnyomó részt teológiai jellegü. A Szentirástól és az egyházatyáktól a trentói zsinat határozataiból összeállitott kiadványokig igen tekintélyes anyagot gyüjtött össze, mégpedig nemcsak a katolikus irodalomból, hanem a heretikus irányok főképviselőinek munkáiból is. Emellett igen tekintélyes számu jogi kiadványt s több kéziratos decretum-gyüjteményt is magáénak mondhatott. De a XVI. századi humanistákra jellemző sokoldalu érdeklődésnek is hü tükörképe ez a könyvtár: görög és római klasszikusok, történeti, földrajzi és természetrajzi, matematikai, csillagászati, sőt orvostudományi müvek szinte egyformán érdekelték. A könyvek nagy többsége természetesen latin nyelvü, „volt azonban a könyvtárban görög, török, héber, olasz, lengyel, cseh, francia, szláv (tót?), cháld, sőt magyar nyelvü munka is". (Iványi i. m. 73. l.)

Kéziratos könyvei sorából kiemelendő a Decreta szerkesztésénél alaposan kiaknázott Ilosvai-kódex (a leltár 15. sz. a.), melyre ugy látszik, a leltár beterjesztésekor a kamara tette rá kezét, s ez juttatta el a bécsi császári könyvtárba, ahonnan 1933-ban a velencei egyezmény alapján mai helyére, az Országos Széchényi Könyvtárba került. (l. M. Kvszle, 1932-34. 117. l. Eszerint a munka „egykoru exlibrises barna bőrkötésben" van. Sajnos, nem Ilosvai, s nem Mossóczi cimeres exlibriséről van szó, hanem Magyarország, Dalmácia és Csehország egyesitett cimeréről, a szivpajzsban Alsóausztria cimerével, mely a kötés hátsó tábláján az

elmosódott középrész aljára került.) A leltár néhány darabja a budapesti Egyetemi Könyvtárban, a nyitrai és a pécsi egyházmegyei könyvtárban ma is megvan, de a budapesti gyüjteményben olyan kötetek is akadnak, „amelyek kétségtelenül Mossóczi könyvtárából származnak, azonban a könyvjegyzékben nyomukat ma már megtalálni nem lehet”. (Iványi i. m. 78. l.) Ennek valószinü magyarázata, hogy Mossóczi néhány könyve a leltározás idején ki volt kölcsönözve, vagy hogy tulajdonosuk még életében elajándékozta őket.

Mossóczi a könyvtárt 1587. julius 7-én kelt végrendeletében sógora, Kecskés András doktorra hagyta, aki később Kutassy János esztergomi érsek titkára volt. Tőle a könyvtár Kecskés János pozsonyi kanonok birtokába ment át, „aki ugy látszik a könyvtár nagy részét vagy talán az egészet 1639-ben a pozsonyi jezsuita kollégiumnak adta át”. (Uo. 76-77. l.) A jezsuita rend feloszlatása után a pozsonyi kollégium könyvtárát 1778-ban leltározták, s ez a leltár hihetőleg a könyvekkel együtt ma is a budapesti Egyetemi Könyvtár tulajdona. (Uo. 79. l.) Iványinak éppen e jegyzék alapján sikerült a szükszavu leltár néhány tételét közelebbről meghatároznia, de hogy az igy azonositott könyvek értekezése megirásakor tényleg megvoltak-e az Egyetemi Könyvtárban, annak – sajnos – nem járt utána. Ez is bibliográfusaink jövő feladatai közé tartozik.

Forgách Ferenc (†1615), *Pázmány* Péter (†1636), *Lippay* György (†1666) és *Szelepchény* György (†1685) esztergomi érsekek magánkönyvtárainak összetételéről és kötetszámáról eddigelé semmiféle leltár sem került elő, de nagyságukról némi fogalmat adhat az az állitás, hogy az esztergomi főegyház könyvtárában a mult század derekán kerek ötezerre rugott az e főpapok hagyatékából odakerült kötetek száma. (L. Ocs[kovszky] F[erenc]: Az esztergomi főegyház könyvtára. Religio, 1856. 18. l.) Ebben a számban bizonyára bentfoglaltatik a Fuggerek értékes könyvállományának 1681 kötete is, amit Lippay érsek szerzett meg. (L. Szarvasi Margit: Magánkönyvtáraink a XVIII. században. Bp., 1939. 44. l.) E főpapok közül Szelepchény exlibriszét, melyen „a müvész főpapnak maga rajzolta arcképe látható... Lang Móric által rézbe metszve” az esztergomi főegyházmegyei könyvtár állitotta ki az 1903. évi budapesti exlibrisz kiállitáson. (Varju Elemér: Az Iparmüvészeti Muzeum exlibrisz kiállitása. M. Kvszle, 1903. 240. l.)

Az igazán nagyszabásu főpapi gyüjtemények azonban a *XVIII. század* folyamán keletkeztek.

Ilyen Csáky Imre bibornok, kalocsai érsek (†1732) gyüjteménye a XVIII. század legelejéről, mely magyarbéli kastélyának fényét emelte. (Szarvasi i. m. 47. l.) Ilyenek: Esterházy Károly egri püspöké (†1799), mely 20.000 kötetet számlált és Patachich Ádám kalocsai érseké (†1784), mely 17.000 kötetre rugott. Mindkettő a század második feléből. Esterházy Károly még életében megnyitotta könyvtárát a közönségnek, Patachich pedig magánkönyvtárát a kalocsai székesegyház és káptalan könyveivel egyesitve, 1784-ben kelt adománylevelében a kalocsai érsekségben utódának a főszékesegyházzal és a főkáptalannal való közös birtoklásul adományozta. (M. Minerva, I. 166. l.)

Különösen nevezetes *Batthány Ignác* erdélyi püspök (†1798) gyulafehérvári könyvtára. Részben maga gyüjtötte Rómában és itthon, ahol a szekularizáció következtében bőséges alkalom kinálkozott a régi könyvek gyüjtésére. Főleg azonban azzal lett páratlan gazdagságu gyüjteménnyé, hogy 1786-ban állitólag 40.000 frton megvásárolta Migazzi Kristóf bibornok, volt váci püspök pompás könyvtárát. Gyüjteményének legszebb gyöngye, a IX. századból való Codex Aureus valószinüleg Migazzitől került hozzá. Batthány könyvtára páratlanul állt a hazai magángyüjtemények között mintegy hatodfélszáz ősnyomtatványával, 600 féle kiadásból álló bibliagyüjteményével, közel 200 régi magyar könyvével s 765 kötetnyi kéziratával, melyek közül 273 darab a mohácsi vész előtti időre esik, köztük az egyik legrégibb magyar nyelvemlékkel, a gyulafehérvári glosszákkal. (V. ö. Varju Elemér: A gyulafehérvári Batthány

könyvtár. M. Kvszle, 1899, 1900. és 1901.; továbbá ua.: Gr. Batthány Ignác. M. Minerva, II. V-XXXII. l. Arcképpel.)

Jeles könyvgyüjtő volt még főpapjaink sorából a nyomdát és papirmalmot alapitó *Klimo György* pécsi püspök (†1777), aki elődjének, Berényi Zsigmondnak mintegy 3000 kötetnyi könyvtárát s a káptalan vagy ezer kötetét a maga gyüjtésével egyesitve mint 15.000 kötetes püspöki könyvtárt 1774-ben megnyitotta a köznek. (Szarvasi i. m. 27. l.) *Batthány József* bibornok hercegprimás (†1799), aki semmi költséget sem kimélt, hogy pozsonyi könyvgyüjteményét minél több becses kiadvánnyal gazdagitsa, „annyira közismert volt könyvgyüjtő és könyvtárfejlesztő hajlamáról, hogy Pray György egy izben, 1781 körül, hozzá folyamodott egy nyilvános tudományos könyvtár felállitása tárgyában". (Uo. 45. l.)

A *hitujitás* magyarországi *vezéregyéniségei*, a nagy irodalmi munkásságot kifejtő Bornemisza Péter, Dávid Ferenc, Heltai Gáspár, Honterus János, Melius Péter könyvtárából hirmondónak sem került elő akár csak egyetlen kötet. Kétségtelen, hogy valamennyiöknek többé-kevésbé jól felszerelt könyvgyüjteménye lehetett, mert hiszen – mint Révész Kálmán találóan megjegyzi – „tudós embert könyvtár nélkül elképzelni sem lehet". (Alvinczy Péter könyvtáráról. Prot. Szle, 1900. 651. l.)

Szerencsés kivétel *Alvinczi Péter* kassai pap (†1634), Pázmány „legméltóbb ellenfele". Ránk maradt halála előtt pár nappal kelt végrendelete, melyben könyveiről akként intézkedik: „Sok pénzemben került, fáratsággal naggyal öszveszedegetett szép bibliothecámat irásimmal, leveleimmel együtt hagyom az nemes városnak, ugy, hogy azok közül senkinek semmit elidegeniteni ne engedgyenek, hanem örök emlékezetre minden leveleimet megtartsák". Kassa városa 37 éven át hiven megőrizte a könyveket, mignem 1672-ben az akkor többségében már katolikus városi tanács a gyüjteményt átengedte a helybeli jezsuita akadémiának. Alvinczi könyvei azután osztoztak a jezsuita könyvtárakba került könyvek sorsában. A rend feloszlatása után a kassai jezsuita könyvtár az 1777-ben felállitott jogi és bölcsészeti kir. akadémia, majd az ebből alakult kir. jogakadémia tulajdonába ment át. Itt került Révész Kálmán kezébe egy kilenc darabból álló kolligátum, mely kétségkivül az Alvinczi-könyvtár tartozéka volt. Kár, hogy sem Révész, sem nála ráérőbb valaki nem vette magának azt a fáradságot, hogy rendszeresen átnézze a jogakadémiai könyvtár 1634 előtti anyagát s nem igyekezett ez uton megállapitani, mi maradt még meg ezen az egyetlen kolligátumon kivül Alvinczi könyvtárából.

A leltározók jóvoltából tájékozottabbak vagyunk Weber Bálint modori evangélikus lelkész 50, szinte kizárólag teológiai munkákból álló gyüjteményéről, melyet 1608-ban lajstromoztak és Demétei András eperjesi református prédikátoréról, akinek hasonló jellegü könyvtára – az 1657-ben készült leltár szerint – 70 mü 83 kötetéből állt 74 tallér, 50 frt és 86 dénár értékben.

A protestáns papok könyveik zömét *külföldi iskoláztatásuk idején* szerezték. Igy Geleji Katona István (†1649) maga irta össze Heidelbergben s egyebütt vásárolt könyveit, mindössze 109 kötetet, amelyek sorában a Szentirás és hittudományi müvek mellett a görög és latin klasszikusok is helyet foglaltak. Jóval gazdagabb zsákmánnyal tért vissza 1700-ban külföldi tanulmányutjáról a hányatott életü Gyöngyösi Pál, aki sorra látogatta az oxfordi, cambridgei, londoni, leydeni, utrechti, göttingai, frankfurti, lipcsei, wittenbergi, genfi és halléi egyetemet. 1713-24 között kassai lelkész volt. Révész szerint „mintegy 700 kötetre menő könyvtárt hozott magával, melyből mintegy 130 kötetet Kollonics bibornok megégetett". (I. h. 651. l. jegyz.)

A XVIII. századból számos *protestáns lelkészről, tanárról* tudjuk, hogy buzgón gyüjtötték az érdeklődési körüknek megfelelő könyveket könyvtáruk számára. Szinte beláthatatlan sorukból megemlitjük Kénosi Tőzsér János unitárius lelkészt (1708-1772), egyházának jeles bibliográfusát; a szerencsétlen végü Sinai Miklós debreceni kollégiumi tanárt (1730-1808),

akinek főleg XVI. századi magyar és hazai vonatkozásu nyomtatványokban gazdag könyvtára volt, melyből Kazinczy Ferenc sajtó alá rendezte Sylvester grammatikáját; mossóczi Institoris Mihály evangélikus lelkészt (1731-1803), aki 40.000 váltó forintra becsült szlávikákban gazdag könyvtárát 3000 frtnyi alapitvánnyal együtt a pozsonyi evangélikus liceumra hagyta; Szathmári Pap Mihály kolozsvári református teológiai tanárt (1737-1812), akinek görög, latin, német, francia s régi ritka, valamint ujabb magyar munkákban gazdag könyvtárát különös dicsérettel emeli ki a Magyar Hirmondó 1781. évfolyama; Benkő József református lelkészt és jeles botanikust (1740-1814), aki könyvtára és növénygyüjteménye egy részét 1799-ben 700 frton adta el a nagyenyedi református iskolának; s végül Pétzeli József komáromi prédikátort és neves magyar költőt (1750-1792), akinek külföldi szépirodalmi müvekben gazdag könyvtáráról jól tájékoztat az a jegyzék, melyet özvegye 1793-ban adott ki Pozsonyban, amikor a 682 mü mintegy 1437 kötetéből álló gyüjtemény dobra került. (V. ö. Gulyás Pál: Egy 18. századi magyar iró könyvtáráról. M. Kvszle, 1901. 220-221. l.) De talán a legszenvedélyesebb könyvgyüjtő a protestáns papok sorában az 1769-ben elhalt Bod Péter magyarigeni református lelkész volt, akinek könyvtára 1770-ben került dobra Nagyenyeden. Az ebből az alkalomból készült katalógus 888 müvet sorol fel, köztük 58 kéziratot, 1151 magyar frt és 63 dénár értékben. (A jegyzéket br. Radvánszky Béla közölte, M. Kvszle, 1884.) Könyvei sorában számos ritka régi magyar nyomtatvány is akadt, köztük nem egy olyan, amely ma már egy példányban sem ismeretes. Az árverésen a debreceni kollégium is képviseltette magát két tanárával, akik a főiskolai könyvtár részére 61, nagyobbrészt külföldi teológiai könyvet vásároltak. (L. Dézsi Lajos: Bod Péter könyvtárának sorsa. M. Kvszle,1895. 191-192. l.)

Világi főuraink és főhivatalnokaink sorában is nem egy bibliofilra akadunk.

Az 1586-ban Augsburgban elhalt bethlenfalvi Thurzó Szaniszló, Szepesvármegye volt főispánjának hagyatéki leltára 71 müvet sorol fel 111 kötetben. Magyar vonatkozásu ugyan mindössze négy szerepel a leltárban, viszont a latin klasszikusok igen szépen vannak képviselve. Sőt, még az olasz szépirodalom is szóhoz jut benne Petrarca, Boccaccio és Ariosto müveivel. (L. Iványi Béla: Egy magyar főur könyvtára a 16. században. M. Kvszle, 1909. 94-95. l.) Az 1656-ban elhunyt Révay Ferenc turócmegyei főispán könyvtára 273 munkából (l. Br. Mednyánszky Dénes: Révai Ferenc szklabinai könyvtára. M. Kvszle, 1881. 336-345. l.), az 1742-ben meghalt revisnyei Reviczky János Ferenc udvari kancelláriai tanácsos és előadó könyvtára pedig – a hagyatéki leltár szerint – 349 müből (l. Horváth Ignác: Revisnyei Reviczky János Ferenc könyvtára 1742-ből. M. Kvszle, 1905. 246-258. l.) állott. Mindkét könyvtár zöme latin nyelvü, de Révay gyüjteményében német és magyar, Reviczkyében pedig pár német, francia és lengyel könyvvel is találkozunk. A XVII. század erdélyi főurai sorából emlitsük meg Bethlen Elek (1645-1698) fejedelmi tanácsost, aki lelkes pártfogója volt az irodalomnak. Könyvtárának 1683-ból fennmaradt katalógusa 128 könyvet sorol fel, jobbára magyar nyelvü hittudományi és hitvitázó munkákat, mig „az nagy fejér ládában a nyerges házban" 38 tételnyi történeti könyveit tartogatta. (L. Lukinich Imre: Egy erdélyi főur könyvtára a 17. században. Erdélyi Muzeum, 1904. és ua.: Bethlen Elek könyvtára 1683-ból. M. Kvszle, 1922. 171-174. l. Itt a könyvek teljes jegyzéke.)

A tragikus véget ért gróf *Nádasdy Ferenc* országbiró (†1671), aki maga is forgatta a tollat, rendkivül gazdag könyvtárt gyüjtött össze pottendorfi kastélyában. Egy része a sopronmegyei lorettói szervitákhoz, majd innen a kolostor feloszlatása után az Országos Levéltárba került, mig az értékesebbik részét a bécsi moloch, a császári könyvtár nyelte el. A Bécsbe került könyvekről 1672-ben készült leltár 239 müvet sorol fel 441 kötetben, köztük több latin és keleti kéziratot. E könyvek tulnyomó része teológiai, Kempis hires könyve Krisztus követéséről nemcsak magyar, hanem francia és spanyol forditásban is megvolt könyvtárában. (L. Sitte

Alfred: Gr. Nádasdy Ferenc müvei és könyvtára. M. Kvszle, 1902. 146-158. l. Rézmetszetü, barokk keretbe foglalt cimeres exlibriszét közölte Varju Elemér, M. Kvszle, 1895. 201. l.) Egy – a családi levéltárban fennmaradt – 1722. évi okirat Horváth József feltevése szerint arra enged következtetni, „hogy a lefejezett országbiró hasonnevü fia... vagy megmentett egy részt az atyjától elkobzott könyvtárból, vagy rohamosan gyüjtött könyveket és uj könyvtárt állitott össze". (Horváth József: A nádasdi gróf Nádasdy család nádasd-ladányi elsőszülöttségi könyvtárának története és ismertetése. Bp., 1889. 12. l.) Ezt a könyvtárt 1722-ben kelt végrendeletével a lékai ágostonos rendü szerzetesházra hagyta azzal a kikötéssel, hogy családja leszármazottai a könyveket használhassák, de a szerzettől vissza ne vehessék. Az okmány ezután a könyvek szakok szerint csoportositott rövid leirását tartalmazza s végül az állományt a következőkép összegezi: „Juristae Civiles, Imperiales, Hungarici, Canonici, Scholastici, Historici, Spirituales et Profani 243, Item Mathematici et manuscripti 42. Item Medici, Hungarici Contiones funebres et alii mixti 33. Gallici item Italici 10. Germanici Spirituales 9. Item Germanici profani 76. In Appendice vero comprehenduntur 91. universalis numerus Librorum 614". Horváth szerint a hagyományban mindössze 11 magyar nyelvü kiadvány és 24 kézirat szerepel, melyek cimét a katalógusból szószerint közli. (uo. 13-17. l.) A XIX. században is fennállt hitbizományi könyvtárt gr. Nádasdy Lipót Flórián (†1785) alapitotta, részint saját gyüjtésével, részint nagybátyja, gr. Nádasdy László pálos szerzetes, utóbb csanádi püspök hagyatékából. (Uo. 18. l.)

A Nádasdy hitbizományi könyvtárnál hasonlithatatlanul nagyobb jelentősége volt a magyar közmivelődés szempontjából azoknak a magánkönyvtáraknak, melyeket a *Teleki* és *Ráday* család némely tagja alapitott a XVIII. század folyamán. A kor egyik legkiválóbb bibliofilje, gróf Teleki Sámuel udvari kancellár (1739-1822) volt, aki még mint tanuló külföldön kezdett könyveket gyüjteni, s e nemes szenvedélyét élete fogytáig megőrizte. Könyvekre és iskolákra Kazinczy Ferenc szerint 800.000 forintnál többet költött s majd 40.000 kötetből álló gyüjteményt hagyhatott családi hitbizományként utódaira. 1798-ban kelt alapitó levelében azonban kikötötte, hogy a család tartozik azt nyilvános használatra a közönség előtt megnyitni. A Marosvásárhelyen elhelyezett gyüjtemény legszebb gyöngye az a Korvin-kódex volt, melyet Zweibrückenben szerzett, s amely az 1918-i összeomlás után Amerikába vándorolt. Vagy husz ősnyomtatványt s 285 olyan munkát gyüjtött össze, mely a könyvtár nyomtatott katalógusában (Bibliotheca Samuelis Com. Teleki de Szék. Wien, 1796-1810, 4 köt.) ritkaságnak van jelezve. Szenvedélyét felesége, iktári Bethlen Zsuzsanna is osztotta, aki főleg magyar könyveket vásárolt s gyüjteményét utóbb a férjéével egyesitette. (V. ö. Ifj. Biás István: Adatok a Teleki-könyvtár alapitásának történetéhez. Marosvásárhely, 1901. és Gulyás Károly: A Teleki-könyvtár kincsei. Uránia, 1914. 10. sz.) Szép és értékes könyvtára volt gróf Teleki József koronaőrnek (1738-1796) is, akit a nagytudásu és szenvedélyes könyvgyüjtő Bod Péter nevelt, s akinek Svájcban, Hollandiában, Német-, Francia- és Olaszországban tett utazásain bőséges alkalma nyilt könyvek beszerzésére. Élt is az alkalommal s mintegy 10.000 frt értékü könyvtárt gyüjtött, amit azután Cornides Dánielnek, egykori titkárának s későbbi egyetemi tanárnak a gyüjteményével egészitett ki, amelyet Cornides halála (1787) után ezer aranyon váltott magához. Gyüjteménye később a M. Tud. Akadémia birtokába jutott. (V. ö. Szinnyei: Magyar irók, XIII. 1408. h.)

A magyar irodalom szempontjából különösen jelentős az a gyüjtemény, melynek alapját az 1733-ban elhunyt Rádai Pál vetette meg, s amelyet elsőszülött fia, előbb báró, majd gróf Ráday Gedeon (1713-1792) nemcsak szenvedélyesen tovább fejlesztett, hanem a legnagyobb készséggel rendelkezésre bocsátott a haza multját kutató tudós tanároknak, papoknak és iróknak. Állandó összeköttetésben állott Bernard Frigyes bécsi és Weygand pesti könyvkereskedőkkel, de a föléledő magyar irodalom jeleseinek, igy Kazinczy Ferencnek a segitségét is igénybe vette a könyvek felkutatásában és megszerzésében. Fáradozásának meg is volt az

eredménye: egy a XVIII. század utolsó éveiben vagy legkésőbb a XIX. század elején felvett kimutatás szerint a könyvtár 4.873 mü 10.302 kötetéből állott s becsértéke 134.045 frt volt. Leggazdagabb volt, a kötetek számát tekintve, az irodalomtörténet és bibliográfia (403 mü 1.805 köt.), ezt követte a hittudomány (854 mü 1.513 köt.) és a történelem (449 mü 999 köt.). Kötetszámra jóval kisebb (618) a görög és római klasszikusok csoportja, de becsértéke az első két helyen emlitettekével vetekszik. Érdekes a külföldi modern szépirodalom kötet szerinti megoszlása is. A német költők 284 mü 430 kötetével, a franciák 236 mü 664 kötetével, az olaszok 117 mü 209 kötetével, a spanyolok 18 mü 21 kötetével s végül a lengyelek 11 mü ugyanannyi kötetével voltak képviselve benne. A könyvtár a kiváló bibliofil halála után hosszu ideig használatlanul porladozott a család péceli kastélyának polcain. Eladását már 1805-ben tervezték, de csak az 1860-as években valósithatták meg. A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap egy 1860-ban megjelent cikke volt a kiinduló pontja annak a mozgalomnak, mely a könyvtárnak a budapesti református teológiai akadémia számára való megszerzésére vezetett. A 20.000 frtban megállapitott vételárat országos gyüjtés utján hozta össze a dunamelléki református egyházkerület. (V. ö. Pruzsinszky Pál: A Ráday-könyvtár története. A Dunamelléki Református Egyházkerület Budapesti Theol. Akadémiájának Értesitője. Bp., 1913.)

A XVIII. század utolsó negyedében inditotta meg nagyszabásu könyvgyüjtő tevékenységét gróf *Széchényi Ferenc*, aki 1802-ben gyüjteményét a magyar nemzetnek ajándékul fölajánlván, ezzel a Magyar Nemzeti Muzeum megalapitója lett. Könyvgyüjtése tehát kivül esik e munka végső időpontján, s ha mégis megemlitjük, ezt azért tesszük, mert véleményünk szerint az ő példája lebeghetett báró *Brukenthal Sámuel* erdélyi kormányzó (1721-1803) szeme előtt, amikor „nagy áldozatokkal létrehozott könyvtárát, érem- és régiséggyüjteményét, képtárát és ásványgyüjteményét végrendeletileg nyilvános muzeummá tette és 36.000 frtnyi tőkével látta el". (M. Minerva, I. 244. l.) A nagyszebeni Brukenthal-muzeum a befogadására szolgáló palotával együtt az örökhagyó családjának fiágon való kihaltával 1872-ben a nagyszebeni evangélikus egyház tulajdonába ment át.

A magyar, illetve a magyarországi kultura számára veszendőbe ment, bár a szétszóródástól megmenekült az a görög és latin remekirók első kiadásaiból álló pompás gyüjtemény, melyet gróf Reviczky Károly Imre titkos tanácsos, császári államminiszter (1736-1793) gyüjtött össze diplomáciai pályáján, mely őt Konstantinápolyba, Varsóba, Berlinbe, Badenbe s végül Londonba vezérelte. Gyüjteményét Perierges Deltophilus álnéven irt Bibliotheca graeca et latina (Berlin, 1784) cimü munkájában aprólékos szeretettel ismertette. Könyvtárát 1790-ben 500 font sterling évjáradékért átengedte George John II. earl of Spencer lordnak, a gyüjteménye a hires Althorp Libraryvel 1892-ben a manchesteri John Rylands Librarybe került. (V. ö. Szinnyei: Magyar irók. XI. 908. h.)

Befejezésül még két főuri könyvtárról teszünk emlitést. Az egyik az *Esterházyak* pompás könyvtára Eszterházán. A 22.000 kötetes könyvtár – Korabinsky leirása szerint (i. m.166. l.) – a kastély három szobájában felállitott 28 szekrényben volt elhelyezve, s a legkiválóbb könyveket és kéziratokat foglalta magában, különösen a magyar történelemre vonatkozólag. A könyvtár „ezen felől nagyszámu régi és ujabb metszeteket is tartalmazott a legjobb angol, holland, francia és olasz mesterektől. Két müvészies glóbus, egy szép óra fölötte Saturnusszal s több más látványos darab e muzeum nem csekély diszéül szolgált".

A másik az Esterházyaktól egy tőből fakadt *Illésházyak* évszázadok során felhalmozódott gyüjteménye, melyet a család utolsó fisarja, gróf Illésházy István titkos tanácsos, az aranygyapjas rend lovagja (1762-1838) dubnici kastélyában nemcsak gondosan kezeltetett, hanem – miként azt az Országos Széchényi Könyvtár kézirattárában Fol. Germ. 2. alatt őrzött és a gróf Zsámbokréty nevü könyvtárosa által 1819-ben felfektetett kikölcsönzési napló tanusitja – az érdeklődőknek használatra is átengedett. István gróf, akit – mint Szinnyei Nagy Iván nyomán irja – „leginkább határt nem ismerő jótékonysága s jósága, mellyel annyi visszaélés

történt” (Magyar irók. V. 63. h.) meglehetősen szükös anyagi viszonyok közé sodort, nem gondolt arra, hogy Dubniccal együtt az ősei és jómaga által egybegyüjtött szellemi kincseket is anyagilag értékesitse, hanem 1835-ben minden anyagi ellenszolgáltatás nélkül engedte át az Országos Széchényi Könyvtárnak „nagyértékü családi könyvtárát, tekintélyes kéziratgyüjteményével egyetemben. Ezek között volt a magyar történelmi kutfők egyik nagyértékü darabjának, a dubnici krónikának XV. századi kézirata”. (A Magyar Nemzeti Muzeum multja és jelene. Bp., 1902. 6. l.) A jubiláris diszmü e szükszavu beszámolójához – Bartoniek Emma kitünő katalógusa (Codices latini medii aevi. Bp., 1940.) alapján csak annyit kivánunk hozzáfüzni, hogy az Illésházy-könyvtárból került ki az Országos Széchényi Könyvtár két becses hártyakézirata, melyek egyikét (148. sz.) Bakócz Tamás, másikát (294. sz.) Thurzo György festett cimere ékesiti.

Az Országos Széchényi Könyvtár régi magyar könyvtárbeli anyagának átvizsgálása közben több olyan kötet került kezünkbe, melyek müvészi aranyozásu kötése az Illésházyak bibliofil hajlamáról tanuskodik. Érdekes továbbá az a Fol. lat. 27. a. őrzött Catalogus Bibliothecae Dubniczenaia Comitis Joannis Illésházy de Eadem c. kézirat, mely 1792-ben készült. Ez a katalógus a következő tételszámok alatt lajstromozza János gróf könyvtárának állományát: A. Libri hungarico-historici 345 tétel; AE. Libri hungarico-juridici 53 tétel; B. Libri spirituales. Theologi. Historici. Item Precatorii 416 tétel; C. Libri polemici. Historici profani. Item Geographici 510 tétel; D. Libri historici universales 156 tétel; Ed. Lexici et grammatici 76 tétel; Ep. Philosophi et Mathematici 78 tétel; Em. Medici 109 tétel. S ismét: C. Libri geographici 5 tétel; C. Diversae Mappae XCI tétel; C. Libri scholastici (értsd iskolai tankönyvek) 19 tétel; A. Mappae Hungariam concertantes 73 + 7 tétel, s végül KS. Versiedene (!) Kupferstück 21 tétel. A tételek részletezésére itt nem terjeszkedhetünk ki, de mint a korra jellemzőt felemlitjük, hogy a dubnici könyvtárból D’Alembert-Diderot Encyclopédie-ja sem hiányzott. A felvilágosodásnak egyébként István gróf is hive volt, amint ezt Martinovics Ignác Mémoires philosophiques-jének (1788) kéziratos dedikációja (l. M. Kvszle, 1937. 71. l.) bizonyitja.

Hadvezéreink sorából is kerültek ki könyvkedvelők. Gróf *Zrinyi Miklós*, a költő és hadvezér (†1664) irodalmunk története szempontjából nagybecsü könyvtára 1891-ben vétel utján a zágrábi Egyetemi (más források szerint Országos vagy Délszláv Akadémiai) Könyvtárba került. Az eredetileg csáktornyai könyvtár jegyzéke (kiadta Kende S[iegmund] bécsi antikvárius Bibliotheca Zrinyiana. Die Bibliothek des Dichters Nikolaus Zrinyi. Wien, 1893. XIX, 88. l.; ism. M. Kvszle, 1892-93. 353-357. l. Erdélyi Páltól, EPhK. 1893. 421-429. l. Kanyaró Ferenctől és IK. 1894. 119-121. l. K. I. [Kereszty István?]-tól) a költő saját kézirásában maradt fenn. Az 1662-ben készült jegyzék egy 88 levélből álló, hártyába kötött füzetke 61 lapját tölti meg. Cime: Catalogus omnium librorum Bibliothecae Cháktornensis Excell. atque Illm. Dom. Comitis Nicolai a Zrinio Bani. Anno Domini 1662 die 10 octobris. Majláth Béla szerint (l. Zrinyi a költő könyvtára. Akad. Értes. 1891. 400-416. l.) XI csoportba osztva 420 müvet sorol fel. Ezek az egyes szakcsoportok szerint a következőkép oszlanak meg: I. Historici antiqui Romani et alii 51 mü; II. Historici omnis generis et Nationis mixtim 47 mü; III. Historici Pannoniae et Orientalium 66 mü; IV. Politici 40 mü; V. Militares 35 mü; VI. Geographi et Cosmographi 27 mü; VII. Poetae latini 55 mü; VIII. Poetae Itali 18 mü; IX. Scholastici 30 mü; X. Domestica Oeconomica 20 mü; XI. Miscellanii 31 mü. Sorukban van hét magyar, hat olasz, két latin s egy német, összesen 16 kézirat is.

Ebből az anyagból Kende szerint csak 249 olyan mü maradt meg, mely kétségkivül Zrinyi Miklós birtokában volt, továbbá 14 kézirat s végül 29 olyan munka, mely Miklós fia Ádám tulajdonában volt. A könyvek magyar, német, horvát, latin, francia, olasz és spanyol nyelvüek. A kéziratok sorából különösen fontos az Adriai tenger Syrenaia kézirata, mely –

Majláth megállapitása szerint – nem az eredeti fogalmazvány, hanem Zrinyi iródeákja által a nyomda számára készült tisztázat, de a szerző sajátkezü – két kivétellel – a helyesirásra szoritkozó javitásaival. Legjelentősebb változtatásai, hogy az eposz második énekének 4., 5., 6. és 7. versszakát kihuzva tartalmukat a végleges 5.versszakban süritette össze s hogy a 14. ének 5. versszakát törölte (i. cikk 408-409. l.). De a legfontosabb a kéziratok sorában egy eladdig ismeretlen elégia, mely Zrinyi 1659-ben elhalt elsőszülött fiát siratja el. A költeményt – mind Majláth előterjesztése végén, mind Kende kiadott füzetében – teljes egészében közölte. Kanyaró Ferenc idézett ismertetésében az elégiát ujból lenyomatta, megkisértve „a részek elválasztása és az irásjelek gondos feltétele által a XVII. század legkitünőbb magyar elégiáját nagyobb olvasóközönségnek is élvezhetőbbé tenni". (EPhK. 1893. 426. l.) A kéziratok közt fennmaradt a Chariclia verses feldolgozásának első három része 1646-ból, melyet Majláth Zrinyi munkájának vélt (i. h. 413. l.), de véleményével magára maradt. Sokkal valószinübb, hogy Czobor Mihály 1600 körül készült Heliodoros-forditásának töredéke, mely kéziratos másolatokban közkézen forgott. (L. Pintér Jenő Magyar irodalomtörténete. Bp., 1931. III. 478. l.) Az elveszett kéziratok sorában szerepeltek Giarmati Balassa Bálintnak Faitalan (értsd: virág) éneki, melyek – mint Erdélyi Pál mondja – „XVI. századi liránk értékére fölöttébb fontosak lettek volna". (M. Kvszle, 1892-93. 354. l.)

A Zrinyi-könyvtár nem maradt Csáktornyán, és létezéséről sejtelmük sem volt az illetékes köröknek, bár Korabinsky (i. m. 85. l.) Csáktornya cimszó alatt Jacobus (s nem Johannes, mint ő irja!) Tollius XVII. századi utrechti tudósra (†1696) hivatkozva – valószinüleg az 1700-ban megjelent Epistolae itinerariae posthumae c. müve alapján – megemliti mint ott lévőt Zrinyi „gazdag (zahlreich) és pompás" könyvtárát s valamivel bővebben antik érmekben gazdag éremtárát. A könyvtár jegyzékét s maradványait az 1870-es években Szluha László fedezte fel Daun Henrik gróf vöttaui kastélyában; e szerencsés leletről értesitette Toldy Ferenc fiát, Toldy Lászlót, aki a M. Tört. Társulat 1880. május 7-i választmányi ülésén méltatta az 1878-ban elhalt Szluha érdemeit, melyeket a Zrinyi-könyvtár felfedezése, átbuvárlása és leveleiben való megismertetése körül szerzett. (L. Toldy László: Szluha László emlékezete és a Zrinyi-könyvtár. Bp., 1880.)

De hogyan jutott a csáktornyai gyüjtemény a morvaországi Vöttauba? Erre a családtörténet adja meg a feleletet. Gróf Zrinyi Ádám özvegye ujból férjhez menvén egy Wlassin grófhoz, második házasságából született leányát egy Daun gróffal házasitotta össze, s az ő kezével jutott a könyvtár a Daun grófok vöttaui kastélyába. Amikor a könyvtár utolsó tulajdonosa, Daun Henrik gróf 1890. október 10-én meghalt, hire járt, hogy özvegye ingóságait, köztük a könyvtárt is, el akarja árvereztetni. Majláth értesülése annyiban helyreigazitásra szorul, hogy az eladó nem Daun Henrik özvegye (Daun Henrikné már 1679-ben elköltözött az élők sorából), hanem sógornője, gr. Daun Wladimirné volt, akinek férje a vöttaui uradalmat örökölte. (V. ö. Geneal. Taschenbuch d. gräfl. Häuser. Gotha, 1393.) A Magyar Nemzeti Muzeum igazgatósága 1391. január 2-án értesült a készülőben lévő árverésről, s Majláth Béla, a Széchényi Könyvtár akkori vezetője már 5-én, azaz nyolc nappal a kitüzött árverés előtt megjelent Vöttauban, de mégis elkésett, mivel a grófné sógora könyvtárát már időközben szabad kézből eladta Kende Zsigmond bécsi antikváriusnak. Kende – irja Erdélyi Pál (M. Kvszle, 1892-93. 355. l.) – „miután előbb a M. N. Muzeumnak, azután b. Podmaniczky Gézának hiában ajánlotta föl, eladta a zágrábi országos könyvtárnak. Végül is megtörtént – teszi hozzá jogos keserüséggel Erdélyi –, hogy nem volt pénzünk Zrinyi könyvtárának megvásárlására vagy ami még szomorubb volna, nem tudtuk mérlegelni annak reánk különösen értékes voltát". Befejezésül emlitsük még meg Varju Elemér adatát, amely szerint „a költő-hadvezér rézmetszetü arcképeit használta könyvtárjegy gyanánt, kézzel irva rájuk nevét és jelmondatát". (M. Kvszle, 1903. 241. l.)

Szenvedélyes könyvbuvár volt gr. *Bercsényi Miklós*, a kuruc hadak fővezére is (†1725), aki még tábori sátraiba is egy láda könyvet hurcolt magával. Egy 1701-ban készült leltárból megtudjuk, hogy nyári palotája egyik szegletszobájában 100 latin, magyar és német munkát, irószobájában pedig egy aranyozott, vörösre fényezett könyvszekrényben 96 kötetet, főleg hadászati, épitészeti és földrajzi müveket: hihetőleg a leghasználtabb kézikönyveit tartogatta. Érdekes, hogy a lajstrom megemliti: több könyve a leltár fölvétele idején ki volt kölcsönözve a jezsuitáknak. (V. ö. M. Kvszle, 1881. 275-289. l. Thaly Kálmán közlése.)

Végül nem hagyhatjuk emlitetlen ghimesi *gróf Forgách Simon* előbb császári, majd kuruc tábornagyot (1669-1739), aki „Zrinyi Miklós katonai munkáit sajátkezüleg lemásolta, a tarsolyában hordozta, hogy még a táborozásban is forgathassa". (Thaly Kálmán: Ghymesi gr. Forgách Simon mint iró. Századok. 1882. 530-531. l.) A török ellen való orvosság-ot saját előszavával ellátva 1706-ban ki is adta. Zrinyi e munkájának Forgách-készitette másolata eredeti aranyozott bőrkötésében még 1882-ben megvolt unokája, özv. báró Jeszenák Jánosné gróf Forgách Aloyza birtokában Pozsonyban. (Uo. 534. l.) Forgách könyveinek (vagy olvasmányainak?) lajstroma, a Thaly által kiadott Registrum Librorum Excellentissimi Domini Comitis Simonis Forgách ugyancsak 63 müvet sorol fel, de beszédesen igazolja, „hogy Forgách számos tudományágbeli ugymint hittudományi, politikai, katonai, történelmi, filozófiai, jogtudományi és költői olvasmányokkal táplálta vagy szórakoztatta szellemét". (Uo. 536-537. l.)

Könyvgyüjtő *mágnás asszonyaink* közül gróf Wesselényi Ferencné, rimaszécsi gróf Széchy Mária a lelkes irodalompártoló nagyasszony könyvtáráról egy 1672-ben készült leltár csak annyit árul el, hogy Murányban „egy ládában sok számu könyvek" voltak. (L. Acsády Ignác: Könyvek régi összeirásokban. M. Kvszle, 1894. 214. l.) Mai tudásunk szerint a korán özvegységre jutott gróf Teleki Józsefné, gróf Bethlen Kata volt a legkiválóbb könyvgyüjtő. Főleg a magyar nyelvü vallásos irodalom érdekelte s mint Bod Péter zengi róla

> Jó magyar könyveket valahol kaphata,
> Nagy áron magának mindjárt felvágata.

A természettudományok iránt is érdeklődött. Könyveiről udvari papja, Bod Péter két jegyzéket is készitett. Ezek egyikét a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár, másikát a székelyudvarhelyi református kollégium őrizte. (Mindkét jegyzéket betürendbe szedve kiadta a B. K. F. betük alá rejtőző Benczur Gyuláné Boldizsár Kata Piroska előbb az Erdélyi Muzeum 1912. 162-190. l., majd 25 példányban külön kötetben Bp., 1912.) Gyüjteményét, amelyben négy olyan régi magyar könyv is akadt, mely csak nála szerepel, a nagyenyedi református kollégiumra hagyta; a gyüjtemény a kollégium könyvtárával együtt 1848-ban elpusztult. (V. ö. Lukinich Imre és Köblös Zoltán: Gr. Bethlen Kata könyveinek lajstroma. Erdélyi Muzeum, 1907. 29-48. l. és Szarvasi i. m. 78. l.)

Tudósaink sorában a legnagyobb szabásu könyvgyüjtő *Sámboky (Sambucus) János* (1531-1584) volt. A hosszu külföldi utazásai után Bécsben megtelepedett Sámboky, bár hivatás szerint az orvosi pályán müködött, annyi jeles korabeli külföldi kartársához hasonlóan, a humán tudományok iránt is élénken érdeklődött. Sokoldalu érdeklődéséről egész sor kisebb-nagyobb önálló munkája és szövegkiadványa tesz tanuságot, amelyek az orvostudomány, teológia, filozófia, történelem és jogtudomány köréből veszik tárgyukat, sőt még a latin költészet terén is meglehetős sikerrel kisérletezett.

Munkáinál is ékesszólóbb tanubizonysága azonban a tudományos élet minden területére kiterjedő érdeklődésének nagyszerü könyvtára, melyet német-, olasz- és franciaországi utjain, valamint bécsi letelepülése idején, anyagi erején felül is áldozva, egybehordott s a nagy

francia bibliofil Grolier példájára tudós barátainak is a legönzetlenebbül rendelkezésükre bocsátott. A páratlan gyüjtemény hire egész Európát bejárta, csakugy, mint annak idején a Korvináé, amellyel ha külső fényben nem is, de belső tudományos értékre nézve minden esetre felvehette a versenyt. Kortársai sorából Plantin, de Thou és mások dicsérettel emlékeznek meg róla. Barátja az ifjabbik Henri Estienne Pseudo-Ciceró-jához irt ajánlásában meghatódottan utal azokra a kedves órákra, amelyeket bécsi tartózkodása során együtt töltöttek el „in ista tua instructissima et locupletissima bibliotheca". („Abban a te kiválóan felszerelt és igen gazdag könyvtáradban...") A könyvtár valóságos látványosság számba ment, melyet a Bécsben megforduló idegenek, igy a bibliográfus Simler is, nem mulasztottak el felkeresni. (V. ö. Back Endre: Un humaniste hongrois en France. Szeged, 1932. 18-19. l.) Mint az erejükön felül költekező könyvgyüjtőket oly sokszor, őt is elérte a keserü végzet, mely anyagi viszonyainak rosszabbra fordultával arra kényszeritette, hogy szivéhez nőtt kedves könyvei egy részétől még életében megváljék. Anyagi gondjai 1570 körül, tehát alig 39 éves korában oly nyomasztó sullyal nehezedtek vállaira, hogy kénytelen volt könyvtára legértékesebb részét: görög és latin kódexeinek szinte teljes gyüjteményét császári urának vételre felajánlani. (Gerstinger Hans: J. Sambucus als Handschriftensammler. Festschrift der Nationalbibliothek in Wien. Wien, 1926. 279. l.) A tárgyalások nyolc évig elhuzódtak s 1578. október 17-e volt az a hőn óhajtott s mégis olyan fájdalmas nap Sámboky életében, amelyen a vásárt végre megkötötték. (Uo. 285. l.) Az udvari könyvtár több részletben fizetendő 2550 aranyon váltotta magához a Sámboky által felajánlott 530 kéziratot és egy antik szobrot. (V. ö. M. Kvszle, 1919. 151. l.)

A könyvtárnak ez a kétségkivül legbecsesebb része, valamint a bécsi Nemzeti Könyvtárba a Sámboky hagyatékából 1537-ben s elvétve később más gyüjtemények, főleg Tegnagel gyüjteményével bekerült kéziratok Nikolaus Angelharttól Hans Gerstingerig több izben is foglalkoztatták a bibliográfusokat. A könyvtárnak Sámboky haláláig birtokában maradt zömét azonban, amely javarészt, de korántsem kizárólag nyomtatványokból állott, senki sem vette tüzetesebb vizsgálat alá. Csak annyi volt ismeretes, hogy a javakorában, 1584. junius 13-án elhunyt tudós hagyatékában maradt könyveket a bécsi könyvtár akkori vezetője, Hugo Blotius 1687. április 13-án vette át az örökösöktől; ez alkalommal az átvett hagyatékról leltárt készitett, amely szerint ez a hagyaték 2618 kötetből állott. (V. ö. Mosel: Geschichte der K. K. Hofbibliothek. Wien, 1835. 40-41. l.) Ezt a nagybecsü leltárt, amelynek eredetije Bécsben azóta elkallódott, Blotius több példányban lemásoltatta s a másolatokat külföldön élő tudósoknak megküldötte.

E másolatok egyikét Schönherr Gyula röviden megemlitette ugyan egyik utijelentésében (A velencei Sz. Márk könyvtárból. M. Kvszle, 1899. 183. l.), de közlése elkerülte a Sámbokyval foglalkozó kutatók figyelmét. E nyomon elindulva a nagyértékü katalógust a velencei Sz. Márk Könyvtárban Cod. lat. XLII. class. XII. jelzet alatt megtaláltam azt a Széchényi Könyvtár részére lefotografáltattam s kritikailag feldolgoztam, majd a nyomtatványok és hangjegyek cimmásait a bécsi Nemzeti Könyvtár cédulakatalógusával egybevetve, igyekeztem megállapitani, mi van meg még ma is belőlük a könyvtárban. Sajnos, arra nem volt időm, hogy minden egyes könyvet átvizsgáljak. Az azonositást különben is igen megneheziti az a sajnálatos körülmény, hogy a kolligátumok nagy részét a XIX. század egy nem egészen helyes könyvtári elvéből kifolyóan szétbontották s egyes darabjait ujra köttették, ami által az előző tulajdonosokra vonatkozó bejegyzések nagyrészt megsemmisültek. Az is kétségtelen, hogy az egyben megvásárolt anyagból igen sokat, ami már megvolt vagy később, de szebb példányban került a bécsi Nemzeti Könyvtárba, kiselejteztek. Ugy látszik, sok olyan felesleges ballasztnak minősitett nyomtatványt és kéziratot is, ami mai szemmel nézve komoly értéke volna a könyvtárnak. Igy ebek harmincadjára került valamennyi régi magyar nyomtatvány s igen sok alkalmi irat, köztük nem egy bécsi sajtótermék is, amely ma már egy

példányban sem ismeretes. Az is valószinü, hogy a jó ideig bizonyára a könyvtárba be nem iktatott, hanem csak egyszerüen elraktározott anyagból sokat elidegenitettek. Erre vall, hogy több Sámboky-féle kézirat és nyomtatvány, mely a Blotius-féle jegyzékben szerepel, Sebastian Tegnagel, Blotius utódja gyüjteményével került utóbb a bécsi császári könyvtárba. Talán ebben kereshetjük annak a sajátságos jelenségnek a magyarázatát is, miért tünt el szőrén-szálán Bécsből a Blotius készitette leltár.

A velencei másolatban 279 fólió levélre terjedő leltár valóban 2618 folyószámot ölel fel, de ez korántsem jelenti azt, mintha a hagyaték ugyanennyi kötetből állott volna. A leltárban ugyanis egy-egy folyószám alatt több munka, vagy egy-egy munkának több kötete (valószinüleg kolligátum) is szerepel s ezt a leltár készitője a folyószámok alszámozásával jelezte. A leltár a cimeket minden tárgyi csoportositás nélkül, hihetőleg abban a sorrendben közli, ahogy a könyvek a leltározó kezeügyébe kerültek. A nyomtatványok cimmásai – néhány kivételt nem tekintve – igen részletesek, szinte az egész cimlapot adják, a szerző összes cimei, a nyomtatás helye, éve és készitője, valamint a formátum s igen gyakran a privilégium időtartama pontos feltüntetésével, ami a bibliográfiai azonositást az esetek tulnyomó többségében igen megkönnyitette. Blotius aligha sajátkezüleg készitette a leltár eredetijét, hanem egyik irnokának mondta tollba a cimeket: erre vall másolatunk számos olyan elirása – főleg a szerzők nevében – ami nem hibás olvasásból, hanem hibás hallásból magyarázható. Sőt, az egyik görög cimleirásból még az is kiderül, hogy a diktáló nem az erasmusi, hanem az ujgörög kiejtés szerint olvasta a szöveget. Maga a velencei másolat persze számos másolási hibával is terhes. Készitője, vagy készitői – legalább két kezet vélünk megkülönböztetni – a német cimmásokon kivül, melyek csak nehezen betüzhetők ki, igen világosan irtak, de vajmi csekély nyelvtudással rendelkeztek. Még a legjobbak – bár ezek sem hibátlanok – a latin cimmások; de már a görögök tele vannak hibával, a francia, olasz és magyar cimleirások pedig sokszor szinte az érthetetlenségig el vannak torzitva. Szemmel látható, hogy a másoló nem értette meg azt, amit lemásolt. A magyar cimeknél pedig bizonyára az sem, aki az eredeti jegyzéket készitette.

A jegyzék szerint Sámbokynak halálakor nem kevesebb, mint 3163 nyomtatott mü 3327 kötete (s ezek 78 többes példánya), 28 hangjegykiadvány 128 darabja és 206 kötet kézirat volt még birtokában. Minthogy a Sámboky által még életében a bécsi könyvtárnak eladott kéziratok száma 530 kötetre rugott, a jeles polihisztor birtokában volt összes kéziratok száma – néhány barátainál rekedt kölcsön-darabot nem tekintve – 736 volt. Ebből Gerstinger 1926-ban már csak 596 darabot volt képes a bécsi Nemzeti Könyvtár állományában kimutatni, de kétségtelen, hogy az általunk kiadott jegyzék (Gulyás Pál: Sámboky János könyvtára. Bibliotheca Joannis Sambuci. Bp., 1941.) alapján ez a szám még emelkedni fog. A 3163 nyomtatvány nyelvek szerint igy oszlik meg: francia 99, görög 263, görög-latin 114, héber 32, héber-káld 1, héber-latin 3, kaldeus 1, latin 2438, magyar 9, német 34, német-latin 3, olasz 143, spanyol 1, szir-latin 1, több nyelvü 9 munka. A 206 kézirat sorából pedig arab nyelvü volt 1, görög 98, görög-latin 3, latin 100, német 3 és olasz 1 kötet. A nyomtatványokat illetőleg talán nem érdektelen az az adat, hogy a 3163 mü közül 192 év nélküli, 60 incunabulum, s a többi mind XVI. századi kiadvány. A XVI. századi kiadványok zöme: 1849 mü, vagyis a keltezett kiadványok 71 százaléka az 1541-től 1570-ig terjedő három évtizedben látott napvilágot annak kétségtelen jeléül, hogy Sámboky elsősorban a saját kortársai s a közvetlenül azt megelőző nemzedék munkái és kiadványai iránt érdeklődött. Az 1571-től 1580-ig terjedő évtizedből mindössze 374 munkát szerzett meg, ami bizonyára nem gyüjtőkedve megcsappanásában, hanem anyagi helyzete rosszabbodásában leli magyarázatát. Egészen ellanyhult érdeklődése élete utolsó negyedfél esztendejében. Erre az időre mindössze 122 kiadvány esik s ezek nagy része is aligha vétel, hanem a szerzők ajándékaként került Sámboky birtokába. Talán nem érdektelen annak megállapitása sem, melyek voltak azok a kiadói centrumok, ahonnan Sámboky nyomtatványainak többsége kikerült. Jegyzékünkben

főleg öt város játszik különösebb szerepet: Velence (590 mü 628 köt.), Bázel (463 mü 510 köt.), Párizs (405 mü 427 köt.), Lyon (206 mü 218 köt.) és Antwerpen (196 mü 201 köt.). A kiadók között az antwerpeni Plantin-cég vezet 164 művel, őt követi a bázeli Oporin 111 művel, a velence-római Manuzio-cég 105 művel s a Párizsban és Genfben dolgozó Estiennek 88 művel.

A 3163 nyomtatott mü közül 456 az orvostudományra esik, ami az egész gyüjtemény jó egy hetedének felel meg. E 456 mü hiven tükrözi viasza azt a forrongó korszakot, amelyet az orvostudomány történetében a XVI. század jelent. Az egyes irányzatok különböző fázisai egyformán képviselve vannak a gyüjteményben. Nem kevésbé jól van képviselve a könyvtárban a gyógyszerészet s ezzel kapcsolatban a zoológia, botanika, metallurgia és a kémia. Sámboky orvosi müködésével szoros kapcsolatban áll még a könyvtárába került tudományszakok közül az asztronómia és asztrológia, valamint az utóbbival többé-kevésbé kapcsolatos okkult tudományok. Aristarchostól Kopernikuszig e szakoknak minden valamire való görög, arab és nyugateurópai müvelőjét föllelhetjük könyvtárában. A matematikát pedig Euklidestől Oronce Fineig kettő hiján félszáz munka képviseli.

A humanisztikus tudományszakok élére a teológiát kell helyeznünk. Bár Sámboky, egy ifjukori zsengéjét nem tekintve, semminemü hittudományi munkát sem publikált, mégis könyvtárának jelentős hányadát ez a szak tölti be. Ez természetes, tekintve, hogy a XVI. században a hitbéli kérdések az érdeklődés homlokterében álltak. A teológiai munkák nagy száma: 623 nyomtatott mü – tehát jóval több, mint a Sámboky élethivatásához tartozó orvosi könyveké – azt bizonyitja, hogy Sámboky a hitélet problémái iránt élénken érdeklődött. Érdeklődése első sorban a humanista érdeklődése volt. Ezt bizonyitják a Szentirás különböző nyelvü kiadásai s a görög és latin egyházatyák gazdag sorozata. De nem lett volna korának igazi gyermeke, ha közömbös tudott volna maradni azokkal a dogmatikai kérdésekkel szemben, amelyek akkor a lelkeket sokszor a vértanuság paroxizmusáig eltöltötték. Ő maga a lelkesedés ekkora fokáig sohasem emelkedett s beértve a csöndes szemlélődő szerepével. Könyvtárának teológiai része azt mutatja, hogy Sámboky, bár érdeklődött a hitujitási mozgalmak iránt, az Egyház hü fia maradt. A 623 mü közül csupán 239 esik a különböző protestáns felekezetekre, mig 290 a katolikus egyház álláspontját képviseli. Az arány még kedvezőbbé válik, ha a protestáns csoportból leszámitjuk azt a 33 röpiratot, mely az 1561-62 évi hugenotta mozgalomra pro és contra vonatkozik. Ez kizárólag azért került Sámboky gyüjteményébe, mivel ez a mozgalom, mint éppen akkor Párizsban tartózkodó véletlen szemtanut aktualitásánál fogva is érdekelte.

Sámboky könyvtára filozófiai részének középpontjában az ókor két legfőbb bölcselője, Platón és Aristoteles áll, de természetesen az ókor egyéb irányait, a középkori skolasztikát, az ujplatonikusokat s a XVI. század filozófusait is ott találjuk könyvtára polcain.

Igen gazdag volt a könyvtár históriai és régészeti munkákban. E szakokra 431 könyvcim esik, melyek sorában a görög, római és bizánci irók s azok ujkori magyarázói és feldolgozói mellett az olasz, francia, német és magyar krónikások és történetirók gazdag sorával is találkozunk. Többek között a legrégibb magyar nyomtatvány, az un. budai krónika (1330. sz. a.) is megvolt a könyvtárában. Idevágó kódexei sorából kiemeljük Kézai Simon mester latin nyelvü magyar krónikájának XV. századi papiros-kódexét, mely a velencei egyezmény alapján a könyvtár néhány más becses darabjával – köztük a Bonfini Symposion-ját tartalmazó Korvin-kódexszel – 1933-ban az Országos Széchényi Könyvtárba került. (L. M. Kvszle, 1932-34. 103., 112. l.)

Hogy jelentős szerepet játszott könyvtárában a jogtudomány is, az – Werbőczi egyik kiadójáról lévén szó – szinte magától értetődik. E tudományszak több kézirattal és 85 nyomtatott munkával van jegyzékünkben képviselve.

De talán valamennyi szaknál gazdagabb a filológiai rész. Már a reneszánsz és reformáció nyomán fellendült héber nyelvészetet is egész sereg grammatika s több szótár képviseli. A megvolt görög nyelvtanok hosszu sorának élére Melanchthon iskolai nyelvtanának 1544. évi lipcsei kiadását helyezhetjük, mint amelyből Sámboky görög nyelvtudósa első elemeit meritette s amelyet haláláig kegyelettel megőrzött. A görög és latin grammatikusok és lexikográfusok mellett a görög és latin irodalom arany-, ezüst- és humanista korának termékei szinte hiánytalanul szerepelnek hol kéziratban, hol több-kevesebb kiadásban. A könyvtár ilyen irányu gazdagságára példaképpen felhozzuk, hogy Sámboky nem kevesebb mint hat Homeros-kéziratot s kilenc-féle görög meg 16 féle latin nyomtatott kiadást mondhatott magáénak, s hogy Cicero-kéziratainak száma 13-ra, nyomtatott kiadásai pedig 44 kötetre rugtak. Hogy a klasszikus filológia XV-XVI. századi olasz, francia, spanyol, portugál, angol, holland és német mivelői is egyaránt képviselve voltak a gyüjteményben, az szinte magától értetődik. Az élő nyelveken megszólaló szépirodalmak közül Sámboky elsősorban a humanista lélekhez legközelebb álló olasz iránt érdeklődött. Petrarca, Dante, Boccaccio, Ariosto és Bembo müveit egyaránt megszerezte, Petrarca Canzonieré-jét egy XV. századi kéziratban, amelyért 1562.évi nápolyi tartózkodása alatt egy fél aranyat adott. Kevésbé gazdagon van képviselve a francia szépirodalom, de a kor két legjelesebb francia költőjének, Clement Marotnak és Pierre Ronsardnak összkiadásait sietett megszerezni. A magyar költészetet Tinódy Chronicá-ja és Thewke Ferencnek Sziget ostromát megéneklő verselménye képviselte, de valószinü, hogy Sámbokyt e müvek megszerzésénél a történelmi érdeklődés vezette.

Egészen uj oldalról mutatja be Sámboky müveltségét az a néhány zeneelméleti kötet és jól megválogatott hangjegykiadás, mely könyvjegyzékében szerepel. Sámboky itt is, mint a tudomány és irodalom egyéb ágaiban, a legfontosabb forrásmüvek és legujabb elméleti alapvetések megszerzésére törekedett, a zenekompoziciók egybegyüjtésekor pedig az akkor legmodernebbeket részesitette előnyben.

Végül emlitsük meg, hogy Sámboky – könyvtára tanusága szerint – izig-vérig reneszánsz ember volt, aki a szellemi élvezetek mellett a test kulturáját sem hanyagolta el. Azok a könyvei, melyek a solymászatot, a lótenyésztést meg a kutyaidomitást tárgyalják, beszédes tanuságtétel amellett, hogy a kor legnemesebb sportja, a vadászat iránt is élénken érdeklődött. Hogy pedig Gargantua kortársaként a teritett asztal örömeit sem vetette meg, azt a birtokában volt szakácskönyvek bizonyitják.

Sámboky nagyszabásu gyüjteményével távolról sem versenyezhet az a könyvtár, mely a velencei származásu, hányatott életü *Brutus János Mihály* történetiró hagyatékában maradt. Brutus 1574-ben került Erdélybe, majd Báthory István lengyel király krakkói udvarába, akinek megbizásából megirta Bonfini folytatásaként latin nyelvü magyar történetét, mely Mátyás király halálától 1552-ig mondja el az eseményeket. Báthory látván 1586. december 13-án bekövetkezett halála után Brutus családjával Prágába távozott, ahol Rudolf császár – Ernő főherceg javaslatára – kinevezte kir. történetiróvá. Brutus e cimen huzott fizetését a pozsonyi kamarától kapta, ezért maga is Pozsonyban telepedett le. Itt érte 1591. decemberében az a hir, hogy Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem kiadni készül Historiá-ját, ami – tekintve, hogy müvét Habsburgellenes szellemben irta meg – annyira aggasztotta, hogy télviz idején Gyulafehérvárra utazott. Itt sikerült könyve kiadását megakadályoznia, de rövidesen ágynak dőlve 1592. május 16-án meghalt. (V. ö. Papp Márta: Brutus János Mihály és Báthory István magyar humanistái. Bp., 1940. 14-15. l.)

Könyvtáráról Ernő főherceg intézkedésére még ez év novemberében leltárt készitettek, s ezt Blotius Hugó vizsgálta át. (L. Festschrift der Nationalbibliothek in Wien. Wien, 1926. 777. l.) Ugy látszik, Blotiustól származnak azok a keresztek, melyekkel a jegyzék ama tételeit jelölték meg, amelyek nem voltak meg a császári gyüjteményben. A jegyzék – Sámboky könyvtár-

katalógusával ellentétben – ma is megvan a bécsi Nemzeti Könyvtár kézirattárában. A „No 963 jelzet alatt levő kis kvart kézirat" kétféleképp sorolja fel a könyveket: az 1-22. lapon minden rend nélkül előbb a latin kiadványokat, köztük 28 görög, 20 görög-latin s egy spanyol kötettel, azután az olaszokat, melyek közt hat francia mü is akad s végül „Lucubrationes Domini Joannis Michaelis Bruti" cimen 15 tételben Brutus kéziratos vagy kinyomtatott saját müveit és jegyzeteit, valamint egy pár birtokában volt régibb kéziratot. Ebből az utolsó csoportból minket magyarokat kettő érdekel: a 749. sz. a. Ex rerum Ungaricarum libris XX. sedecim extantes (már Toldy Ferenc idejében sem volt meg Bécsben) és a 753. sz. a. Chorographia Transylvanica. A leltár a füzet 33-101. lapján megismétli a könyvcimeket, de ezuttal a szerzők betürendjében. Az inventárnak első részét Iványi Béla publikálta. (M. Kvszle, 1932-34. 59-76. l.) Az első rész végéhez füzött megjegyzés arra figyelmeztet, hogy a könyvek tételszáma helyesen 765, mivel az irnok kétszer elvétette a sorszámot. Kár, hogy közlő elhagyta a könyvcimek mellé tett kereszteket, s igy e kiadás alapján nem állapitható meg, melyek nem voltak meg a császári gyüjteményben. Ez a szám: 555 eléggé tekintélyes.

A könyvtár egyébiránt tipikus humanista gyüjtemény s egykori tulajdonosa sokrétü érdeklődéséről tesz tanuságot. De a legnagyobb számmal a történelem s ezzel rokon kiadványok szerepelnek a jegyzékben. Magyar vonatkozásut Iványi mindössze ötöt emel ki, de ezek közül is kettő tévedés. Az egyik, a 75. számu Thomae Faselii Siculi ordinis praedicatorum de rebus Siculis, mint a sziciliai Fazelli Tamás müve, semmiképpen sem minősithető magyar érdekünek. A szerző a „siculus" szót nyilván „székely" értelemben magyarázta „sziciliai" helyett. Szintugy semmi köze a magyarsághoz a 155. sz. alatt kiemelt Joannis Michaelis Bruti Florentini (?) historiae libri octo, mert ez meg nem más, mint Brutus: Florentinae historiae libri octo c. Lyonban 1562-ben megjelent munkája.

A *XVII. században és a XVIII. század első felében* élt tudósaink magánkönyvtárairól mindeddig semmi pozitiv adat sem került napfényre. De igy is kétségtelennek látszik, hogy a magyar mult olyan szorgos kutatói, aminők Hevenesi Gábor (1656-1715) és Kaprinai István (1714-1785), akiknek a történeti kutatásra ma is nagy fontosságu oklevélgyüjteményeit és jegyzeteit ma a budapesti Egyetemi Könyvtár őrzi, bizonyára megfelelő könyvtárakkal is birtak.

Egészen más a helyzet a XVIII. század *második* felében. Ebből az időszakból egész sereg jelentős magánkönyvtár tényleges létezéséről számolhatunk be, melyek mindegyike megérdemelné, hogy részletes tanulmányban foglalkozzanak velük. Egy részükre nézve e feladatot megkönnyiti az árverésre bocsátásuk alkalmával kiadott katalógusuk.

Sorukat a brassói születésü Schmeizel Márton (1679-1747) halléi egyetemi tanár 1748. április 29-én eladásra került könyveinek, a Bibliotheca Schmeizeliana sive index librorum... Martini Schmeizelli (Halle, 1748. 8-r. 144. l.) nyitja meg, mely formátumuk szerint csoportositva, de a tartalomra és a szerzők betürendjére való tekintet nélkül sorolja fel a könyveket. (L. Lukinich Imre: A magyar bibliográfiai irodalom első kisérletei. M. Kvszle, 1925. 9. l.) Tüzes hazafiságára jellemzőek ezek a Szinnyei (Magyar irók. XII. 458. h.) idézte sorai, melyekkel honfitársait a Magyarországra vonatkozó forrásmunkák gyüjtésére ösztönzi: „Hazánk dicsőssége emelésére én idegen földön munkát, költséget és éjjelezést nem sajnálván fáradoztam; kövessenek mások is!"

Rendkivül becses könyv- és kéziratanyaggal birt a trencsénmegyei származásu Kollár Ádám (1718-1783), 1773 óta a bécsi udvari könyvtár igazgatója, amint erről a Catalogus praestantissimorum librorum, necnon rarissimorum manuscriptorum Bibliothecae Kollerianae (Wien, 1783. 8-r. 290. l.) c. árverési jegyzék tanuskodik. A könyvtár magyar vonatkozásu könyvritkaságokon kivül „igen becses Bél Mátyás-kéziratokat is tartalmazott, amelyek... II.

József rendeletéből a bécsi udvari könyvtár számára vásároltattak meg". (Lukinich i. cikke, M. Kvszle, 1925. 15. l.)

Magyar szempontból különösen jelentős könyvtárt hozott össze Cornides Dániel (1739-1787), egyetemi tanár és könyvtárőr, gr. Teleki József fiainak nevelője. Halála után öt évvel e gyüjtemény jegyzéke a Clarissimi Danielis Cornides... Bibliotheca Hungarica (Pest, 1792. 8-r. 281. l.) „az akkori szokásnak megfelelően megtartja az alak szerint való csoportositást, azonban azt csak az egyes tudományszakokon belül alkalmazza mint alcsoportositást". (Uo. 16. l.) A gyüjtemény elárverezésére azonban nem került sor, mert – mint láttuk – gr. Teleki József az egészet magához váltotta.

Nem volt ily kegyes a sors Trnka Vencel (1739-1791), az általános kór- és gyógyszertan pesti egyetemi tanárának „igen becses szakkönyvtárával" (uo. 17. l.) szemben, mely 1796-ban került árverésre. A derék orvosprofesszor eredetileg más sorsot szánt kedves könyveinek. „Végrendeletében – irja Szinnyei (M. irók, XIV. 546. h.) – könyveit azon feltétellel hagyta az egyetemnek, hogy ezer frt, mint azok árának harmadrésze szegényebb orvosdoktorok és tanulók segélyezésére fordittassék". Az egyetem azonban, nem lévén erre ezer frtja – a Catalogus librorum et actorum medicorum Wenceslai Trnka (Pest, 1796. 8-r. X. 110. l.) bizonysága szerint – szétszóródni engedte a becses gyüjteményt s beérte a hagyományozó 14 darab kéziratos munkájával. (L. Szinnyei i. m. XIV. 547. l.)

Az egyéb társadalmi rétegek sorából aránylag a legtöbb könyvvel a *tanitók és tanulók* hagyatékában találkozunk.

Igy Szentgyörgyi Péter deák hagyatékában Nagybányán 1553-ban 35 könyv maradt, melyek cimét nem ismerjük. (L. Acsádi Ignác: Könyvek régi összeirásokban. M. Kvszle, 1894. 210-211. l.) Wingler Apolló eperjesi segédtanitó 1566-ban felvett hagyatéki leltára 44 könyvet sorol fel, jobbára tankönyveket és iskolai auctorokat. (Iványi Béla: Az irás és könyvek Eperjesen a XV-XVI. században. M. Kvszle, 1911. 308-309. l.) Az eperjesi származásu Cunius Ferenc olawi iskolamester 1572-ben kelt végrendeletében tankönyveit, szótárait és épületes iratait szülővárosára hagyja azzal a kikötéssel, hogy vagy ossza szét őket a tanuló-ifjuság között, vagy kebelezze be „in perpetua rei memoria" [A dolog örök emlékezetére] a városi könyvtárba. (Ua., uo. 310. l.) Henselius János kassai segédtanitó, utóbb harangozó, 1580. évi hagyatéki leltárában 40 mü 54 kötete szerepel, tulnyomórészt görög és latin remekirók, továbbá Luther és Melanchthon munkái. (Kemény Lajos: Egy kassai harangozó könyvtára 1580-ból.M. Kvszle, 1887. 328-330. l.) Nem ismerjük a Szepességről Eperjesre származott Fabinus Lukács könyvtárának összetételét, de hogy szép gyüjteménnyel rendelkezhetett, az kitünik abból a levélből, melyben fia Dániel 1592-ben Késmárkról bekérte a hagyatéki leltárt. (Iványi közl. M. Kvszle, 1911. 313. l.) Főleg iskolai könyvekben igen gazdag könyvtár maradt az 1595-ben Selmecbányán elhunyt sziléziai származásu Haunolt János után is, aki mint a selmeci iskola rektora kezdte meg pályáját és mint várkapitány fejezte be. (A jegyzéket először Breznyik János közölte A Selmecbányai ág. h. ev. egyház és lyceum története. Selmecbánya, 1883. 350-360. l., s javitott szöveggel Richter János városi levéltáros hagyatékából G[ulyás] P[ál]. M. Kvszle, 1922. 175-180. l.) Végül emlitsük meg Veisz József körmöcbányai orgonistát és tanitót, Heyden Sebald közkedveltségü tankönyvének a Formulae puerilium colloquiorum-nak XVIII. századi kiadóját (Szinnyei. M. irók. XIV. 1053. h.), aki Korabinsky szerint (i. m. s. v. Kremnitz) nagy szorgalmat fejtett ki hazai irodalmi müvek s egyéb ritkaságok egybegyüjtésében. Utóbbiak közül forrásunk kiemel egy Konstantinápolyban kinyomatott francia nyelvü török nyelvtant.

De a tehetősebb *polgárok* sem szükölködtek könyvek hiányában. Serjeni Ferenc után például

a XVI. század közepe táján nem kevesebb mint 180 cimük szerint ismeretlen kisebb-nagyobb könyv maradt. (Iványi Béla: Könyvek... Magyarországon. M. Kvszle, 1930. 113. l.) Feyner Gergely eperjesi polgár 1552. évi hagyatéki leltára 22 jobbára vallásos tartalmu kötetről számol be. (Iványi közl. M. Kvszle, 1911. 304-305. l.) Egészen tájékozatlanok vagyunk a néhai Wagner Lőrinc után Besztercén maradt könyvek számát és minőségét illetőleg, amelyeket 1564-ben mint Cracer Lukács kolozsvári ifju örökrészét reklamált a kolozsvári bíróság a besztercei tanácstól. (Iványi közlése, M. Kvszle, 1930. 297. l.) Ugyanez áll az 1570-ben elhunyt Csorba Gergely debreceni civis könyveit illetően, amelyekből özvegye, Anna a gyermekeknek engedte át az őt megillető részt. (Ua., uo. 1931. 63. l.) Igen figyelemreméltó Benkner Joachim brassói polgár 1588. évi hagyatéka: 44 kötet, de sorukban Anakreon, Sophokles és Theokritos görög, Ariosto pedig olasz nyelven. (Ua. közl. uo. 1932-34. 48. l.) Ehhez képest egészen eltörpül Váradi Ötvös Pál nagybányai polgár hagyatéka 1629-ből: mindössze kilenc kötet, de köztük a vizsolyi Biblia, Heltai Chronicája s egy magyar füvészkönyv. (Sch[önherr] Gy[ula] közlése. M. Kvszle, 1888. 327-328. l.) Keiffel János eperjesi polgár 1645-ben felvett inventáriumában viszont 38, jobbára német vallásos irat 48 kötete szerepel. (I[ványi] B[éla] közlése. M. Kvszle, 1907. 380-381. l.)

Mind e gyüjteményeket messze tulszárnyalja Zimmermann Zsigmond eperjesi nagykereskedő könyvtára, melynek emlékét az 1687. március 3-án kivégzett Zimmermann ingóságairól a szepesi kamara által március 6-án felvett leltár őrizte meg. A leltár három csoportban 209 + 59 + 138 munkát vagy irót sorol fel. A könyvtár „a kor müveltségének általánosabb jellegéhez képest mindenféle munká”-t tartalmaz; „legeslegnagyobb része latin, de elég sok benne a német nyelvü munka, mig magyar csak kettő van benne, Verbőczi és Lipsius, de mindkettő a latin eredetivel egyetemben”. Emellett volt a gyüjteményben rövid angol nyelvtan, francia nyelvtan és szótár, olasz szótár, több francia, és olasz kiadvány, köztük Ariosto Orlando Furioso-ja is. (L. Acsády i. cikkét. 17-20. l.) Méltóképpen zárja le a szükségképp nagyon is hiányos sort a Nagykőrösön elhalt Balla Gergely, aki 1772-ben 2000 kötetes könyvtárt hagyott maga után.